

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVI. KÖTET. — 1. SZÁM.

THAN KÁROLY
MÁSODELNÖK EMLÉKEZETE

ILOSVAY LAJOS

R. TAGTÓL

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1912. május 5-én tartott ünnepélyes közülésén)

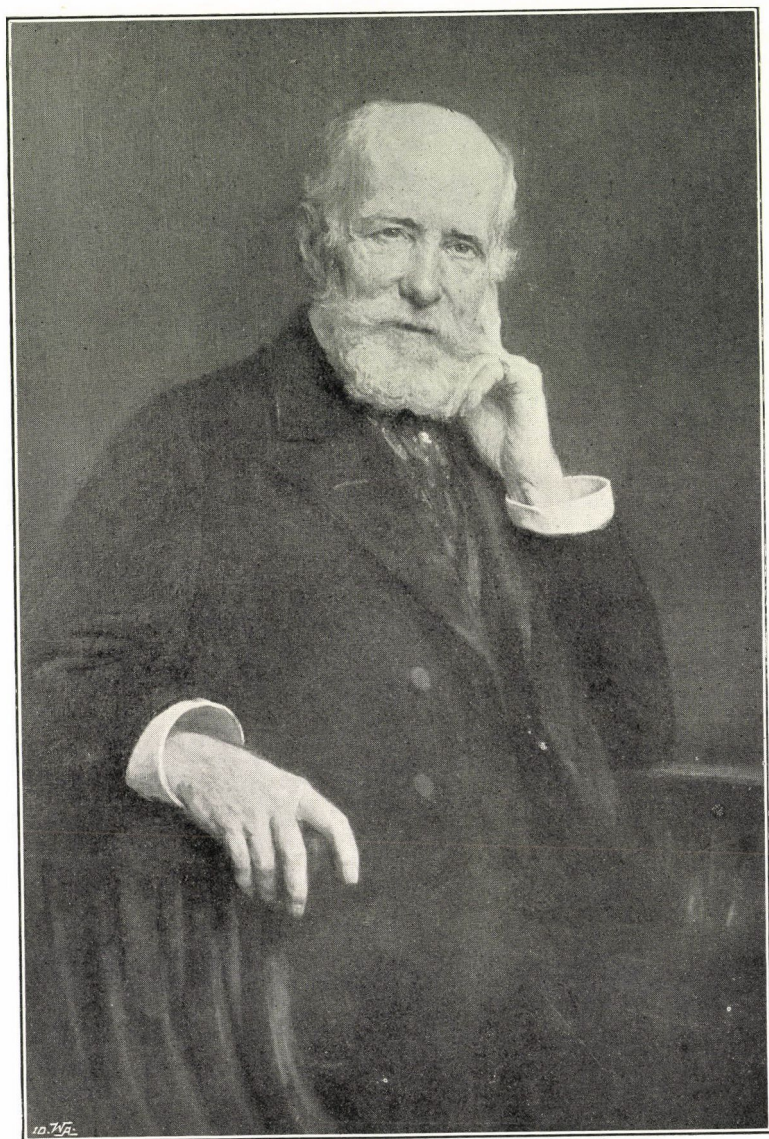
ARCZKÉPPEL

Ára 80 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1912.

Ihan Tharoly

THAN KÁROLY MÁSODELNÖK EMLÉKEZETE

ILOSVAY LAJOS r. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1912 május 5-én tartott ünnepélyes közülésén.)

Tekintetes Akadémia !

Július 7-én négy éve lesz, hogy *Than Károlyt* a M. T. Akadémia palotájának oszlopcsarnokából örök nyugalomra kísértük. Elhunyt a mély fájdalommal töltötte el szerető családját és mindazokat, a kiket hozzá a barátság, vagy a tisztelet köteléke fűzött. A gyászesetről őszinte szomorúsággal értesült a M. T. Akadémia is. Ez természetes ; hiszen *Than* csaknem ötven évig volt tagja a M. T. Akadémiának ; ügyeinek vezetésében is előkelő szerephez jutott, mert 1876 óta részt vett igazgatásában ; 1887 óta, 20 éven át elnöke volt a matematikai és természettudományok osztályának és életének utolsó évében az alelnöki tisztséget viselte.

Az a lankadatlan buzgalom, a melylyel ő az Akadémia tekintélyét növelni törekedett, az a feltétlen tisztelet, a melyet az Akadémia iránt egész életén át érzett, már magukban is méltóvá tennék őt az Akadémia kegyeletére : ámde az Akadémia, melynek feladata a magyar tudományos életet ápolni és fejleszteni, még azért is hódolhat *Than Károly* fenkölt szellemének, mert ő nálunk a tudományos chemia művelésére iskolát teremtett és mert kevés olyan tudósunk volt, a ki a magyarság műveltségének és tanultságának gyarapításán nagyobb lelkesedéssel és több gondnal munkálkodott volna, mint munkálkodott ő.

Minthogy a megboldogulttal 1872 óta részt mint tanítvány, részt különböző viszonylatban mint munkatárs szakadatlan összeköttetésben voltam, igyekeztem őt megismerni és megérteni. Talán sikerült is, és mégis aggódva vállalkoztam felette emlékbeszédet tartani, mert féltem, hogy ha akár köznapiságba, akár szertelenségbe esem, mind az ő nemes gondolkodásához, mind az Akadémia szándékához méltatlanul oldom meg a reám bízott feladatot.

*

Than Károly született Óbecsén 1834 december 20-án. Atyja *Than János*, a tiszamelléki koronauradalom tisztartója, anyja *Petény Ottilia* volt. A gymnasium VI-ik osztályáig otthon, Szabadkán, Kalocsán, Szolnokon és Becskereken tanult. 1848-ban, mikor megtámadott alkotmányunk megmentése végett az észtől a fegyverhez kellett föllebbeznünk, három idősebb fivérének példáját követve, ő is honvéd lett. A még alig serdülő ifjú tüzernek csapott fel, de nem véletlenül. Mint minden gyermeknek van, neki is volt kedvtelése. Ágyúkat csinálgatott előbb kártyából, később ólomból. Szülővárosán 1848 őszén honvédek vonultak át. *Böhm Vilmos* tüzérszázados, a ki földije volt a Szepességből Délmagyarországba került *Than Jánosnak*, más tisztekkel együtt *Thanéknál* volt elszállásolva. *Böhmnek* megtetszettek az ólomágyúk, de megtetszett a fiatal ágyúöntő is, ki szívesen beállott volna honvédnek. Szülői ellenezték szándékát; minthogy azonban *Böhm* megígérte a szülőknek, hogy a még gyermekhonvédnek gondját viseli, elhatározásának útjába akadályt nem gördítettek.

Sajnos, *Böhm* nem tarthatta meg szavát, mert nemsokára elesett. Így *Than* magára hagyatva küzdött és szenvedte végig az erdélyi hadjáratot.

Szerencsecsillagunk aláhanyatlása után nekiindult a bizonytalan jövőnek. 1849 őszének elején teljesen kimerülve érkezett meg a rokon *Lengyel*-családhoz Kőrösladányba, hol szüleit kereste. Anyja időközben elhunyt s tekintve, hogy atyjára nem támaszkodhatott, mert atyja a két háborús év alatt vagyonát és állását is elvesztette, belépett gyakornoknak *Kiss Ferencz* gyógyszerésztárába Kőrösladányban. Erre annál könnyebben határozta

el magát, mert Szebenben, egy tüzérlaboratoriumban dolgozgatva, felújult régebbi vágya: chemiát tanulni és úgy vélte, hogy vágya így valósulhat meg legkönnyebben.

Kissnél csak ötödfél hónapot töltött, azután Hódmezővásárhelyre vitték *Simonidesz Antal* gyógyszer-tárába, hol 1853-ban, a gyakornoki évek befejezése után a vizsgát letette. 1853 május 15-től 1855 június 30-ikáig *Rohrbach Antalnál* Szegeden talált alkalmazást. *Rohrbach* felismerte kiváló tehetségét és örömmel segítette nemcsak chemiai ismereteinek gyarapításában, hanem abban is, hogy a gymnasium VII. és VIII. osztályát mint rendes hallgató végezhesse el. 1855-ben az érettségi vizsgálatot kitüntetéssel tette le.

Az 1855/6-ik tanévre Bécsben orvostanhallgatónak iratkozott be; de a következő tanévben már átlépett a bölcsészeti karba, mert mint e karnak hallgatója 400 forintos ösztöndíjt élvezhetett, mi az önfentartás gondjaitól fölmentette. Ezután bár az orvostudományokkal véglegesen nem szakított, mégis főleg chemiával foglalkozott, még pedig olyan meglepően szép eredménnyel, hogy *Redtenbacher József*, a chemia professora magánassistentté őt választotta. 1858 márczius 10-ikén az első, június 23-án a második, július 10-ikén a harmadik doktori szigorlatot kitüntetéssel letévén, július 23-án a chemia doktorává avatták.

Ugyanabban az évben, szeptember 24-dikén a vallás- és közoktatásügyi minister az 1858/59-ik tanévre 1000 forintos ösztöndíjban részesítette, hogy ismereteit valamely, *Redtenbacher* professzorral közösen megállapított külföldi tudományegyetemen gyarapíthassa.

Than választása Heidelbergre esett. Heidelbergben az első félévben a kísérleti chemiát a nagyhírű *Bunsentől*, a Föld történetét *Leonhardtól* hallgatta; a második félévben beiratkozott *Zehfuss*hoz analitikai mechanikára, *Eisenlohr*hoz elméleti optikára, *Hesse*hez a végtelenek analizisére és *Cantor*hoz differenciál- és integralszámításra. Míg egyrésről ezeket az előadásokat kiktartó szorgalommal látogatta, másrésről minden szabad idejét arra szentelte, hogy a chemiai búvárkodásnak *Bunsentől* megállapított módszereit elsajátítsa és tudományos feladatokat oldjon meg. Itt egy tanévet töltött, de a husvétii szün-

időt arra használta fel, hogy Párisban megismerje a chemia művelésére létesített intézményeket. Ebben az időben kötött ismeretséget *Wurtz*szel, kivel a barátságos viszonyt *Wurtz* haláláig ápolta.

Heidelbergből visszatért Bécsbe. 1859 november 20-án kapta az értesítést, hogy két évre kinevezték a chemia tanszéke mellé assistensnek.

1859 december 20-án folyamodott a bölcsészeti karhoz, hogy magántanárrá képesítse s 1860 május 2-án már megkapta a jogot, hogy a gyógyszerészeti chemiából és a chemiai analizisből előadásokat tarthasson.

Than megkísérelte a bécsi kereskedelmi akadémián tanszéket kapni, azonban ez a törekvése, a mi szerencsénkre, sikertelen maradt. A körülmények úgy alakultak, hogy mint assistens csak egy évet töltött Bécsben. 1860-ban a pesti tudományegyetemen a magyar nyelv ismét jogaihoz jutott. Miután *Wertheim Tivadar*, a ki a múlt század ötvenes éveiben, 1853-tól 1860-ig, a pesti tudományegyetemen a chemiát német nyelven adta elő, a magyar nyelv megtanulására nem vállalkozott, a chemia tanszéke megüresedett. *Say Mór*icz, *Schenek István* és *Than Károly* között kellett választani. *Wertheim* ajánlatára, s még inkább annak a két rendkívül megleghangú bizonyítványnak hatására, a melyek közül az egyiket *Bunsen* 1859 július 16-án, a másikat *Redtenbacher* 1860 október 23-án írta, a választás az alig 25 éves *Than*ra esett, a kit megbíztak a helyettesítéssel és 1862 július 18-án rendes professzorrá nevezték ki.

Ime nagy vonásokban *Than* élete első 25 évének története. Mellőztem azokat a szomorú részleteket, a melyek elég gyakoriak az olyan ifjak élettörténetében, a kik saját energiájukra vannak hagyatva. A sors mostohaságát *Than* is elégszer érezte, de nem esett kétségbe. Rendületlen bizalommal dolgozott és remélt. Az, a kinek küldetése van, megküzd a nehézségekkel és előbb vagy utóbb érvényesül; az, a kinek rendeltetése nincs, a megpróbáltatás súlya alatt összeroskad. Ezeknek száma nagyobb, s őket az emberszeretetnek leghatalmasabb megnyilatkozása sem mentheti meg, mert saját élnetlenségük nem engedi, hogy soruk jóra forduljon; amazoknak száma csekélyebb és boldogulni fognak, mert kötelességüket azzal a meggyőződéssel végzik:

segíts magadon, Isten is megsegít. *Than* akart és tudott is magán segíteni, még pedig abban az időben, a mikor nem volt tanácsos a hazáért hozott áldozattal dicsekedni.

*

Hazánk művelődéstörténetének írója fel fogja jegyezni, hogy alkotmányos életünknek hajnalhasadása, új időszak kezdete tudományos életünkben is. Az az élénk mozgalom, mely a természeti jelenségek alaposabb vizsgálatának alapján, tőlünk nyugatra már a 18-ik század végén elég erőteljes és eredményes volt, nálunk legalább 70—80 évvel későbbben köszöntött be.

A késedelemért nem szabad csak az egyetem tanszékein ült professzorokat okolni. Annyit termeltek ők is, mint a nyugati országok átlagos professzorai, csak hogy latin vagy német nyelven írott műveik a nemzet nagy zömére nézve rejtett kincsek maradtak. Nagyobb baj volt, hogy az egyetemi oktatás vezetőiben nem volt hivatottság nagy alkotásokra; legtöbbször hiányzott az érzék is ahhoz, hogy a nyugati országokban megindult haladásnak utat nyissanak hazánkba; a magyar közönségnek becsvágya pedig csak a politikai és a közigazgatási pályákra előkészítő tudományokig terjedt. A természettudományoknak kihatását az ország gazdasági ügyeire csak néhány világot látott egyén ismerte, a kiknek azonban nem volt módjuk az állapoton változtatni.

Igazi kulturpolitikánk csak báró *Eötvös József* második közoktatásügyi ministerségének idejében kezdődött, a ki alkotmányunk helyreállítása után, a közoktatás minden fokán tapasztalható hiányokat pótolni sietett. Báró *Eötvös József* a szakférfiak előterjesztését az egyetemi oktatás fogyatékoságainak okairól, közöltük a *Thanét* is, készséggel meghallgatta, mielőtt intézkedett.

Than, a ki működését az orvosi karnak amaz épületében kezdette meg, mely az Újvilág-utca és a Hatvani-utca sarkán volt, néhány évi professzoroskodása után a chemia tanítására alkalmas intézet építését sürgette. Ha ő csak saját tudományos becsvágyának kielégítésére gondolt volna, kutatásait abban az épületben is végezheti vala, mert hiszen azt az új vegyületet: a *szénorxysulfidot*, melynek közlésével nevét világszerte ismere-

tessé tette, abban a rozoga laboratoriumban fedezte fel. De ő előtte nagyobb cél lebegett; ő a tanulás és a kutatás útját tömegnek kívánta biztosítani s azért a kormányt egy minden tekintetben kielégítő intézet létesítésének szükségességéről igyekezett meggyőzni. Előterjesztését, melyet még a helytartó-tanácshoz 1866 július 30-án nyújtott be, báró Eötvös közoktatásügyi minister figyelmére méltatta, az adatgyűjtést külföldi utazásokkal segítette és az intézet felépítésére a fedezetet biztosította. Csak az tudja megítélni, hogy egy ilyen intézet létesítése mennyi időt és egészséget emészt meg, a ki az építés, berendezés nehézségeit átélte. Negyvenöt évvel ezelőtt a feladat még nehezebb volt, mert se annyi chemiai intézet, se annyi tudományos intézetek építésében gyakorlott építész nem volt, mint van a mai időben. A tervezés, az építés gondolai is jóformán őt terhelték. 1872-re készült el az intézet, mely módot nyújtott rá, hogy a chemiai gyakorlatokban egyszerre sokan vehessenek részt és az előadásokat az egészségnak, az életnek veszélyeztetése nélkül hallgathassák.

Ez volt első tudományos intézetünk, mely becsületet szerzett nemcsak *Thannak*, hanem közoktatásügyi kormányunknak is, mert tisztelettel emlékeztek meg mindenütt a tudományos szükségletek kielégítése iránt tanusított érzekéről. És jóleső érzéssel jegyezhetem fel, hogy a *Than* tanulmányainak alapján létesült intézettel valamicskét törlesztettünk a nyugat műveltségéből kapott kölcsönből, mert Birminghamben, Champaignben, Rómában, Gráciban, Aachenben, Bostonban épített chemiai intézetek tervezése- és berendezésekor a *Than* tapasztalatait értékesítették. De annak a nagy szellemi munkának becsét, a melyet ebbe az intézetbe fektetett, azzal is elismerték, hogy 1871-ben a londoni világkiállításon díszokmánynyal, 1873-ban a bécsi világkiállításon a haladási éremmel, 1885-ben a budapesti országos kiállításon a kiállítási nagy éremmel tüntették ki.

*

Ama kevesek közé sorozhatjuk *Than Károlyt*, a kik az embe-
 riség, vagy a nemzetek haladásának munkájában mint kiválasztottak vesznek részt. Alapos és széleskörű chemiai, természettu-

dományi és matematikai készséggel foglalta el tanszékét. Mikor hazájába visszatért, nevét már tisztelettel emlegették és kutatásainak sikerei növelték hírét és fényt árasztottak a tudományegyetemre.

Than tudós volt a szó szigorú értelmében, kinél a tudomány cél és nem eszköz; a ki érzi magában az isteni erőt és alkotni vágyik, de sohasem a rombolás árán. Szemlél, gondolkodik és ítél mielőtt határozná s minthogy maga mindig a dolgok mélyére hatni törekszik, irtózik a felszínességtől és elítéli a tudományosság mezébe öltözött nyegleséget.

Munkáiban felismerszik, hogy *Bunsen* és általában a német iskola követője. Tökéletesíti a módszereket, az eszközöket, hogy szabatosan észlelhessen. A kísérleti hibákat nem kijavítani, hanem kikerülni akarja, hogy már a közvetetlen észlelésből jó eredményekhez jusson. Küzd azért a célért, hogy a chemia megszűnjék zavaros tapasztalati tények halmaza lenni és szeretné végelesen megszabadítva látni az alchimistáknak inkább nyomasztó, mint szép álmaitól.

Igaz, hogy az utóbbi évek tapasztalatai az elemi testek állandóságának tételét megingatták s *Thannak* is kételyei támadtak arra nézve, hogy ha van elem, mely másikká átváltozik, lehet-e és szabad-e az alchimisták törekvéseit álmoknak minősíteni? Ha azonban megfontoljuk, hogy eddig ilyen változást csak egy esetben: a rádiumnál és azzal is csak egy irányban észleltek, de megfordítva nem, nincs elegendő okunk azt állítani, hogy az alchimisták hite ma már meggyőződésé erősödött.

Minthogy *Than* a chemiai kutatás leghálásabb feladatainak a chemiai és a fizikai állandók mérését, az egyensúlyi állapotok meghatározását tartotta: természetes, hogy csak második sorba helyezte azokat a reakciókat, a melyek inkább minőségi természetűek és megmagyarázásukra kielégítő kifejezésekkel nem rendelkezünk. És bár bizonyos, hogy *Than* a chemiának, miként minden tudománynak éppen bölcséleti része iránt érzett legtöbb vonzalmat: mindazonáltal sohasem felejtette el, hogy a chemia kísérleti tudomány és ha törvényeivel foglalkozhatik is a természeti bölcsélet, végelemzésben mégis minden, a chemiával kapcsolatos tételeinek igazi ítélőbírája csak maga a chemia lehet.

Mikor *Than* tudományos munkásságát megkezdette, *Liebig*, *Wöhler*, *Dumas* a szerves vegyületek, *Bunsen*, *Sainte-Claire Deville* a szervetlen vegyületek tanulmányozása iránt keltettek élénk érdeklődést. Maga *Redtenbacher* is a *Liebig*-féle iskolának volt híve; tanítványai is a *Liebig*-től kijelölt irányban dolgoztak. Ebből érthető, hogy *Than* Bécsben a szerves chemia körébe tartozó tárggyal foglalkozott. Ott állította elő a platinacyanaethylt és tanulmányozta néhány jellemző kémhatását; ott állította elő a *Rumex obtusifolium*ból a rumicint és bebizonyította, hogy ez minden sajátságában megegyezik a *Rochledert*-től és *Heldt*-től a *Parmelia parietin*-ából kiválasztott chrysophansavval. Heidelbergben *Bunsennél*, a ki abban az időben a gázok és a folyadékok elegyedésének törvényeit tanulmányozta, a propylen elnyelési együtthatóját határozta meg, valamint *Wanklyn*-nel társulva, vizsgálta, hogy a cink, higany, nátrium, arzén miként hat jó-d-, illetőleg chloraethylénre. A bomlástermékek között találták aethylént, de a várt fémaethylént nem állíthatták elő.

Azután, hogy *Than* a pesti egyetemen professzor lett, úgyszólván csak az általános és a szervetlen chemia körébe tartozó feladatokkal foglalkozott. A szerves chemia körébe csak egy előleges jelentése tartozik, melyben közölte, hogy a glycerint valamely czukorfeleséggé akarta változtatni, azonban a termék glycerinaldehydnak bizonyult.

Első olyan természetű vizsgálata, a melyben általános chemiafeladat megoldását tűzte ki, volt az ammoniumchlorid gőzsűrűségének meghatározása. *Sainte-Claire Deville* megfigyelésével ellentétben bebizonyította, hogy az ammoniumchloridnak azért nincs szabályos gőzsűrűsége, mert ammoniára és hydrogenchloridra disszociál.

Halász Ágostonnal a hydrogenchloridgáz sűrűségét különböző hőmérsékleten határozván meg, kiderítette, hogy a gáz szabályos sűrűsége kb. 50 C⁰-on van.

Megállapította, hogy gyors égés alkalmával is keletkezik ózon. Ez a megfigyelése később azzal egészült ki, hogy az égéstermékek között nagyobb mennyiségű nitrogénoxidációs termék is található.

Spektroszkópi vizsgálattal kimutatta, hogy az általa vizsgált bükkfahamúban rubidium van. Ugyanakkor azt is kutatta,

hogy a rubidium kíséretében nincs-e caesium? Ez azonban nem volt felismerhető.

Than tudományos kutatásainak legfényesebb eredménye volt a már említett szénoxysulfid felfedezése. Általános chemiai nézőpontból nevezetes volt ez azért, mert a kén és az oxigén egyenlő chemiai viselkedését meggyőzően bizonyította; részletes chemiai nézőpontból fontos volt azért, mert éppen olyan megkapó példája volt a synthesisnek, mint a cyansav és a thiocyansav víz-okozta hasonló értelmű bomlásának, valamint annak is, hogy a széndioxid és a szénoxysulfid ammoniával szemben hasonlóan viselkednek, mert a széndioxid ammoniumcarbaminátot, a szénoxysulfid ammoniumthiocarbaminátot keletkeztet. A szénoxysulfidnak előállítása akár synthesis, akár bomlás útján Than rendkívüli elmeélének bizonyossága és felfedezésének kimagasló voltát a bécsi Cs. kir. Tudományos Akadémia azzal ismerte el, hogy a Lieben-féle jutalom felét: 450 forintot, neki ítélte oda.

Than bebizonyította, hogy éghető gázok nitrogénoxyddal is elégethetők. A hidrogén is elég a nitrogénoxid oxigénjének rovására, mikor víz keletkezik és nitrogén szabadul fel.

A gázelemzési módszereket a fölötte szabatos kiegyenlítő módszerrel gazdagította. Eljárása szerint valamely gáz szabályos térfogata, a hőmérséklet és a nyomás külön észlelése és a szokásos számítás alkalmazása nélkül is megállapítható. E tanulmányai közben a gázelemző munkálatokhoz több czélszerű eszközt szerkesztett. Ama törekvésének, hogy tudományos kutatása lehetőleg az általános chemia céljait szolgálja, egyik szép tanúsága, hogy gazometriás eljárását is abban az irányban tökéletesítette, hogy alkalmassá váljék gőzsűrűség meghatározására is.

A világítógázt vezető csöveknek megrepedése következtében történt balesetek késztették megállapítani azokat a határértékeket, a melyek között a levegővel elegyedett világítógáz robbanásokat okozhat. Úgy találta, hogy ha a világítógáz az elegynek 5—20 térfogatszázaléka, oka lehet a robbanásnak, de legerősebb a robbanás, ha az elegyben 15—20 térfogatszázalék világítógáz van.

A világítógázkiömlés felismerésére a diffuzioszkóp nevű eszközt szerkesztette.

A *chemiai analízis* körébe vágó módszerei közül előre kell bocsátanom a lúg- és a savmérő szabályos oldatok készítésére kidolgozott eljárását, mely szerint az eddigiekhez képest több kényelemmel és nagyobb pontossággal dolgozhatunk a súlybüretta segítségével. De még értékesebb az a megfigyelése, hogy a jodometriában jódoldat helyett a kaliumjódát, illetőleg a kaliumhydrojódát segítségével olyan állandó szabályos oldatot készíthetünk, a mely a legszigorúbb követelményeket is kielégítheti. Módszerének kiváló tulajdonságairól kezdetben mélységesen hallgatott a külföldi irodalom és jóságát sok év múlva csak akkor ismerték el, mikor Németországban is kezdtettek e tárggyal foglalkozni.

Than kísérletező ügyességének, szívós kitartásának kitűnő példája, hogy a Bunsen-féle kalorimétert reakcióhő mérésére először ő alkalmazta. Évekig tartott, míg e kalorimétert több hibaforrás zavaró hatásától mentesítette. Tulajdonképpen csak egy adatot állapított meg, de ezzel kapcsolatosan némely függő kérdést is megvilágított. Zárt edényben meghatározta a hidrogén-égéshőjét; figyelmeztetett *Berthelot*nak ama tévedésére, hogy a gázok égéshőjét az elégetés feltételeitől függetlennek tekinti, mert az égéshő értéke a szerint változik, hogy a gázelegy állandó nyomás alatt, vagy állandó térfogatban ég el.

Kiszámította azt a viszonyt, a mely a jég- és vízkaloriméterrel talált adatok között van, hogy egymással összehasonlítható értékekhez jusson és kimutatta, hogy különböző kutatóknak, nevezetesen: *Andrews*nak, *Thomsen*nek, *Favre*nek és *Silberman*nak, *Schuller*nek és *Warthán*nak adatai, abban az esetben, ha fölteszszük, hogy a hidrogén és az oxigéngázelegy egyenlő körülmények között ég el, a kísérleti hibák határain belül feltűnően megegyeznek.

Ismeretes, hogy az ásványos vizek értékesítése chemiai összetételüktől függ. De az ásványos vizek chemiai elemzésének van tudományos becse is. Idősebb *Plinius* tételének: »tales sunt aquae, qualis terra per quam fluunt« csak azóta van értelme, a mióta az ásványos vizeket megelemzik. A spektroszkópna, mint a chemiai kutatás eszközének fontossága is egy ásványos víz szilárd maradékának chemiai vizsgálatakor derült ki; ugyanis *Bunsen* és *Kirchhof* a dürkheimi sósforrások szilárd maradékában

spektroszkóppal ismertek fel két elemi testet: a rubidiumot és a caesiumot.

Than, a ki egyetemi professzorságának első idejétől kezdve gyakran elemzett ásványos vizeket, e feladatot mindig többre becsülte a gyakorlati haszon kedvéért végzett váltómunkánál. Felfogásának helyességét igazolta, hogy a tőle felfedezett szén-oxysulfidgázt megtalálta a harkányi, a margitszigeti és a városligeti kénes vízben és reáterelte a figyelmet, hogy némely kénes vízben a hidrogénsulfid a szén-oxysulfidnak víz okozta átalakulási termékeként fordulhat elő. Ásványos vizek elemzése következtében ismerte fel annak a föltevésnek tarthatatlanságát, hogy a különféle sóoldatokban az alkotórészek, viszonylagos chemiai rokonságuk és a lehetséges sók oldhatósága szerint vannak jelen. Ezt abból a tapasztalatból következtette, hogy a szilárd sóelegyek oldékonysága vízben más, mint az elegyben levő sóké külön-külön. Ezért még 1864-ben javasolta, 1. hogy mikor az ásványos vizek összetételéről számot adunk, az alkotórészeket ne csoportosítsuk sókká, mert ez önkényes föltevésen alapul; e helyett szorítkozzunk csak azokra az alkotórészekre, a melyek az elemzésnek közvetlen adatai; 2. hogy a sókká csoportosítás helyett fejezzük ki az egyes egyszerű vagy összetett alkotórészeknek egyenértékszázalékait, mert ezekből ítélhető meg legjobban valamely ásványos víz chemiai természete és 3. hogy ugyanezt az elvet alkalmazzuk a kőzetek, a talaj és a hozzájuk hasonló testek chemiai elemzésekor is. *Than* javaslatát azonban mindaddig nem részesítették figyelemben külföldön, a míg az elektrolytes disszociatióról szóló tanítás nem hódított tért. 1890-ben megújította javaslatát s minthogy most azt vitatta, hogy az ásványos vizek összetételéről okszerűleg csak úgy lehet számot adni és a különböző ásványos vizek elemzési adatait csak úgy lehet összehasonlítani, ha a vízben talált pozitív és negatív ionok egyenértékszázalékait számítjuk ki, javaslatát elfogadták, mert ez a kifejezés összhangzott azzal a föltevessel, hogy a sók, vizes oldatukban, ionokra vannak disszociálva.

Ez az eset bizonyítja, hogy néha még a természettudományokban is hasznos a formula.

Than javaslatát addig nem hallgatták meg, a míg helyességét tapasztalati tényekkel támogatta: de azonnal megbecsülték,

mihelyt elvetése egy elfogadott föltevással ellentmondásba jutott volna.

A chemia tantételei között alig van érdekesebb és izgatóbb, mint a chemiarokonság tétele. Szó ez, mely sokat és semmit sem mond. A híres alchimistától: *Albertus Magnustól* kezdve sokan törték fejüket e csodálatos rokonságon, a nélkül, hogy a megfejtés kielégítő lett volna. Addig, a míg az energia fogalma ismeretlen volt, a chemiai rokonságot erőnek minősítették. De a chemiai rokonság chemiai energiának nevezve sem mentes a rejtélyestől, a megfoghatatlantól. Korunknak legszellemesebb és legtanultabb tudósai is csak sejtik, de nem határozzák meg kifogástalanul a chemiai rokonságot. Annyi bizonyos, hogy akár ama hatások eredőjének mondjuk, a melyek akkor nyilvánulnak, mikor két vagy több különemű test egyetlen egynemű testté egyesül, akár azt mondjuk, hogy fizikai energiák bonyolult csoportjának eredője: csak szavakat hallatunk, de a lényegét homályban hagyjuk.

Than is sokat gondolkozott a chemiai rokonságról mint energiáról és arra a következtetésre jutott, hogy a chemiai rokonság természetének, működésének analitikai magyarázatát adni ma még lehetetlen. De a tudománynak nem is feladata végső okokat keresni fel, egyelőre meg kell elégedni a törvényszerűség felismerésével is. És hogy ez nem csekély dolog, bizonyítja a gravitatio története is. A mit róla tudunk, csak hatásának törvénye, melynek fölfedezése így is korszakos volt. Különben véleménye a chemiai rokonságról, megegyezik a *Van't Hoff* és *Ostwald* véleményével és gondolatait *Helmholtz* »Die Thermodynamik chemischer Vorgänge« című értekezésének nyomán kifejtve, abban állapodik meg, hogy »a chemiai rokonság a szabad energiának az a változása, mely akkor áll elő, mikor a chemiai rendszernek egysége kezdeti állapotából végső állapotába jutott«.

Az elektromos sugárzások tanulmányozása újabb időben általánossá tette *Helmholtz*nak azt a felfogását, hogy az elektromosság atómos szerkezetű. Az elektromosságnak atómjai az elektronok, melyek pozitívek, vagy negatívek lehetnek. Elfogadott föltevés, hogy az anyagi atóмок ilyen elektronokat tartalmaznak. *Than* megkísérelte az elektronföltevést a vegyületek szerkezetében is kifejezni, azonban eszméit az elektronföltevés

hiányos volta miatt csak korlátolt számú esetben érvényesíthette.

A tisztán chemiai tárgyú kutatásain kívül meg kell emlékezni még egyről, melynek czélja volt megállapítani, hogy magas hőmérséklet és karbolsavgőz miként hat szerves anyagokra. E vizsgálatainak indítéka volt a múlt század 70-es éveinek végén, az Oroszország keleti határán dühöngött pestis. Közegészségügyi tekintetben elsőrendű feladat volt módszert állapítani meg főleg postai szállítmányok fertőtlenítésére. E kísérleteket dr. *Fodor József* professzortársának közreműködésével végezte. Kísérletei szerint 97—137 C^o-ig emelt hőmérséklet elégtelen, hogy a baktériumok minden fajtát megsemmisítse, tehát a rothadást meggátolja : de ha 137 C^o-on karbolsavgőz is hatott, azok az apró szervezetek, a melyek kísérleteinél szerepeltek, életképességüket marandandólag elveszítették.

Than búvárkodása tárgyainak megválasztásában és kidolgozásában az eredetiség, a biztos áttekintés és a szigorú tárgylagosság jellemzi és kétségtelen, hogy a chemia önálló művelésében nagyobb se ő előtte, se az ő korában nem volt hazánkban.

*

Than tevékenységének egy másik csoportba tartozó nagybecsű emlékeit irodalmi munkásságából állíthatjuk össze. Voltak, a kik nehezteltek, hogy ő jó hosszú ideig egy kis füzetben kívül, melyben útmutatást közölt egyszerű chemiai elemzések végzésére, a chemia tanulására alkalmas könyveket nem írt. Természetesen ilyenféle észrevételt azok tettek, a kik az egyetemi professor legfőbb kötelességének azt vallják, hogy a henye, előadásra nem járó ifjúságot vizsgálatra készítő vezérfonallal lássa el.

Than nagyon jól ismerte nemcsak az egyetemi hallgatók, hanem a magyar chemiai irodalom iránt tartozó kötelességét is, azonban a teljesítendő feladatok sorrendjét a szükségletek szerint szabta meg. Először azokról gondoskodott, a kiknek aránylag rövid idő alatt a chemiában annyi gyakorlatra kell szert tenniök, hogy az országba elszéledve, egyszerű esetekben magukra hagyatva is megbízható munkát végezhessenek. Ilyenek voltak tanítványai közül a gyógyszerészek. Főleg a gyógyszeré-

szek igényeihez mérve szerkesztette meg »Feladatok a chemiai gyakorlatokhoz kezdők számára« című kiadványát, mely 1888-ban jelent meg. A minőségi és mennyiségi elemzésbe bevezető kísérleteken kívül utasítást ad a közönségesebb mérgek felismerésére, közli a kísérleti chemia fontosabb tényeit, utasítást ad közönségesebb készítmények előállítására és tisztaságuk megvizsgálására a Magyar gyógyszerkönyv II. kiadásának alapján.

Ez a munka, az öntudatos munkálkodásra előkészítő feladatok okszerű kiválasztásánál fogva, páratlan a maga nemében.

1895-ben kiadta »A qualitativ chemiai analysis elemei« című munkáját, mely 1904-ben a második kiadásban jelent meg. Ebben már figyelemre méltatta az elektrolytes dissociatio tételeit, a hydrolytes dissociatio és a tömeghatás törvényeit és a chemiai hatásokat már az ionelmélet értelmében magyarázza. De legértékesebb irodalmi hagyatéka »A kísérleti chemia elemei« című munkája, mely 1896-tól 1906-ig jelent meg két vaskos kötetben. E munka megírására a M. T. Akadémia még 1872-ben szólította fel először. Minthogy a chemia rohamos fejlődése a XIX. század második felében szakadatlanul újabb meg újabb felfogásokat hozott felszínre, a professzori teendők pedig újabb meg újabb akadályokat gördítettek az adatgyűjtés és feldolgozás útjába, csaknem 25 évig tartott, míg az első kötet megjelenhetett. Nagy tapasztalatról, megtisztult és határozott nézetről tanuskodik ez a hatalmas mű, mely még sokáig lesz nemcsak tan-, hanem kézikönyve is azoknak, a kik a chemia alaptörvényeivel, elméleteivel, föltevéseivel és a szervetlen chemia tényeivel kívánnak megismerkedni. E mű induktív alapon vezet a chemiai ismeretekhez; tudós szerzője gondot fordít rá, hogy az, a ki chemiai tanulmányokra szenteli magát, helyesen megfigyelni, tárgyilagosan következtetni tudjon és a törvényeket, mint e következtetések végső folyományát lássa megjelenni. A föltevéseket, elméleteket szigorúan elválasztja, hogy a tapasztalatból megállapított alapfogalmak minél tisztábban jelenjenek meg. A kísérleti chemia újabb haladásának, a fizikai chemia minden törekvésének és sikerének hű tükre ez a könyv, melyben a szerző gondosan beszámol mindazokról a fizikai és chemiai állandókról, a melyek nemcsak a tanulás, hanem az önálló munkálkodás céljait is szolgálják. Az elemi testeket a természetes rendszer alapján tárgyalja ugyan,

de egyéni nézeteinek is tért enged és az általa már régóta alkalmazott egyenlő összetételű és egyenlő chemiai sajátságú vegyületek csoportosításával, az analógiákra alapított tárgyalással igyekszik az emlékezet munkáját megkönnyíteni. Különösen hangoztatnom kell, hogy a gyökökről, jellemükről és szerepükről, a vegyérték tételének mibenlétéről és jelentőségéről egyetlen íronál sem található világossággal nyilatkozik. A tudományos tárgyalás mellett a chemiai ipar nevezetesebb készítményeit, a közegészségi tekintetben fontosabb testeket, mint a levegőt, a természetes vizeket, tüzetesebben ismerteti.

Ha e mű tartalmának összeállítását, az előadás nyelvének könnyűségét és szabatoságát tekintjük, valóban nagyon fájlahatjuk, hogy a végzet *Thant* megakadályozta a szerves chemiának szánt rész megírásában.

»A kísérleti chemia elemei« című munkához méltó értékű a Markusovszky-féle egyetemi jubiláris előadások sorozatában, 1904-ben megjelent munkája, melynek címe: »Az elméleti chemia újabb haladásáról.« Ez 17 előadás anyagát foglalja össze öt fejezetben. A három első fejezet a gázok törvényeit, az elektrolysis törvényeit és a tömeghatás törvényét, mint az általános chemiának tapasztalati úton fejlődött legfontosabb tételeit és alkalmazásukat ismerteti; a negyedik az energia megmaradásának, az ötödik az energia átváltozásának törvényét tárgyalja, alkalmazva a chemiajelenségekre.

Az általános chemiának a természettudóst, az orvost, a mérnököt, a tanárt egyaránt érdeklő fejezeteit tömörebben, érthetőbben előadva semmiféle munkában sem találjuk meg s *Than* a *Markusovszky* emlékének értékesebb áldozatot alig mutathatott volna be, mint ezzel a munkájával.

Érdekes ez a könyv más tekintetben is. Míg ma emberek, a kik soha meg sem kísérelték valami igazságot megállapítani, a nélkül, hogy valamit alkottak volna, unos-untalan az emberi szellem korlátlan hatalmát dicsőítik: addig *Than* egy hosszú és munkás élet alkonyán bár csodálattal eltelve beszél a természettudományok és különösen a chemia szédítően gyors haladásáról, mégis úgy érzi, hogy a búvárkodás bátorsága már olyan sejtelmes tájak felé irányítja a haladást, a melyekben a tudomány bölcsesége és a vallás fensége egybeolvadnak.

Thannak többször volt alkalma a chemiai ismeretek fejlődésének történetében is elmélyedni. A M. T. Akadémia megbízásából a XIX-ik század négy elsőrendű chemikusáról tartott emlékbeszédet: *Liebig Justusról*, a szerves és a mezőgazdasági chemia híres művelőjéről, *Regnault Victorról*, ki éppen olyan nagy volt a testek fizikai állandói közül a hőkoztá változások tanulmányozásában, mint a szervetlen chemia művelésében, *Sainte-Claire Devillérről*, kinek nevével kapcsolatos a hőkoztá dissociatio jelenségnek felismerése és törvényének megállapítása és *Bunsen Róbert*ről, a gáz- és vízelemzési módszerek mesteréről és a spektroszkóp egyik fölfedezőjéről. *Than* emlékbeszédeiben nemcsak a híres tudósok működésének irányát és eredményét közli, hanem hű képét festi azoknak az eszmeáramlatoknak, a melyektől ihlettségüket kölcsönözték és a chemia különböző részleteiben a kutatásnak még mindig kiaknázatlan területeit nyitották meg.

A chemiai ismeretek fejlődését hazánkban, *Diegartnak* »Beiträge aus der Geschichte der Chemie« című kiadványában »Die Entwicklung der wissenschaftlichen Chemie in Ungarn« című közleményében ismertette meg a külfölddel. Noha e rövid tanulmányban nem mindenről számolhatott be, a mi a chemia művelésének terén a XIII-ik századtól kezdve napjainkig történt, mindazonáltal hazánkban kitűnő szolgálatot tett, mert tudjuk, hogy eddig az exakt tudományokban való haladásunkról nem valami hízelgően nyilatkoztak felőlünk.

Hibáznám, ha elmellőzném *Thannak* »Egy magyar hadvezér mint chemikus« című értekezését, mely 1893-ban a Budapesti Szemle LXXIV-ik kötetében jelent meg. Ebben megismerteti először *Görgeynek* a kókuszdióolajról írt tanulmányát, különösen méltatván azt a gondosan kiesztelt tervet, mely szerint céljához jutott; azután bebizonyítani törekszik, hogy az a módszer, melyet a vegyész használ csatlódásainak ellenőrzésére és a valósnak felismerésére, továbbá az az értelmi fegyelmesség, a melyre kutatásai közben tesz szert, becsessé válhatik olyan működési téren is, a melylyel az exakt tudományok művelésének módszerei látszólag semmiféle kapcsolatban sincsenek. A chemiának hatását a valós gondolkodás fejlesztésére abban leli meg, hogy megtanítt számolni mindazokkal az akadályokkal, a melyek nem-

csak tervünk végrehajtását hiusíthatják meg, hanem roppant veszteségeket is okozhatnak.

E közlemény egyébként tanujele annak a baráti ragaszkodásnak és feltétlen tiszteletnek is, a melylyel *Than* egész életében Görgy Arthur iránt érezett.

*

Mikor *Thant* mint tudóst méltatjuk, sohasem szabad elfelejtenünk, hogy nálunk, főleg a kísérleti tudományok művelőit a tanítás sokkal nagyobb mértékben köti le, mint a nyugati államokban. Különben *Than* egyike volt azoknak a professzoroknak, a kik a tanításban gyönyörűséget találnak. Nagy műveltsége, széles látóköre megvédte az unalmas egyoldalúságtól. Tartalomban gazdagabb, alakilag kifogástalanabb előadás alig lehetett, mint a milyen az övé volt. Ha visszaemlékszem azokra az előadásokra, a melyeket *Bécsben*, *Heidelbergben*, *Bonnban*, *Münchenben* és *Párisban* hallottam, túlzás nélkül mondhatom, hogy csak *Bunsen* és *Zittel* előadásai voltak olyanok, a melyek szintáj és érthetőség dolgában az ő előadásaival vetekedhettek. A kísérlet nála sohasem volt a hasznosan szórakoztatás, hanem az igazság levezetésének eszköze és addig nem volt nyugta, míg a legelvonatabb tétel bizonyításának alkalmas módját ki nem eszelte, a legalkalmasabb készüléket meg nem szerkesztette. Az általános chemia tételeinek kísérleti bizonyításában csak *A. W. Hofmannal* hasonlítható össze, de *Hofmann*t fölülmúlta, mert nem a jelképest, hanem a valóst állította hallgatói elé. Számos ilyen irányú kísérlete közül csak arra utalok, a melylyel bizonyítja, hogy 340 C° körül az ammonia és hydrogénchlorid elegyének nincs szabad energiája, mert ez valóban hatalmas tehetségének mesteri megnyilatkozása.

Bár hangja gyöngye volt, mégis uralkodott hallgatóin, mert előadásának biztossága még a fegyelmetlenségre hajlandókat is megillette. Mondhatnám: tanított és nevelt. Tanított chemiára és nevelt becsületességre; mert a becsületesség feltétlenül szükséges, hogy a tanultakat megbízhatóan alkalmazni és a szakvélemény alapján ítéletet hozni lehessen. És tanított azzal a

türelemmel, a mely csak azoknak sajátsága, a kik tudják, hogy a szellem pallérozódása végtelenül lassú folyamat és az ifjúság tökéletesítése csak sok szeretettel végezhető foglalkozás. Egyike volt a népszerű professzoroknak és különösen azok, a kik a laboratoriumban is tapasztalták, hogy boldogulásukat mennyire szívéen viseli, mindig hálával gondoltak vissza a vezetése alatt eltöltött időkre.

Minthogy az ország műveltsége az egyesek műveltségétől függ, hatáskörében mindent elkövetett, hogy hallgatóinak érdeklődését a nagy közművelődési mozgalmak iránt fölébreszsze és ébren tartsa. Feladatát sohasem a szakember korlátozottabb nézőpontjából tekintette, hanem mindig azt vizsgálta, hogy hazánk művelődésének ügye mit követel az egyetemtől és e követelményeket, ha egyébként a cél elérésére szükséges eszközöket az állam, mint az egyetem fentartója, biztosította, professzor és hallgató miként elégítheti ki legjobban. Erre az ügyre vonatkozó gondolatait már 1870-ben, mikor a M. T. Akadémiának mint rendes tagja széket foglalt, tüzetesen kifejtette és meggyőződéssel hirdette az elmélyedő és kiterjedtebb tudományos munkásság szükségességét.

E kívánságok megvalósulását az egyetem biztosíthatja, föltéve, hogy az egyetem szellemi életének két főtenyezője: az egyetemi tanítás és az egyetemi tanulás, feladatát összhangzóan oldja meg. E tényezőknek egymáshoz való viszonyát vizsgálva, arra a következtetésre jut, hogy a helyes irányú tanulás a tanítás hiányait pótolhatja, ellenben a legtökéletesebb tanítás is meddő marad, ha nincs meg a tanulási vágy, vagy téves a tanulás iránya. A tanulás helyes irányát olyan professzor nem jelölheti ki, a ki az egyetemi tanulmányok feladatát rosszul tűzi ki és csak a részletek kimerítő szellemi munkáját kívánja a helyett, hogy önálló gondolkodásra szoktatna.

Az is helytelenül fogja fel az egyetemi tanulmányok feladatát, a ki csak a gyakorlatilag hasznosítható tudományos tételek elsajátítására serkent. Mert az, a ki nincs úgy szoktatva, hogy a tudomány szellemében gondolkodjék, a tudomány fejlődésének irányzatát nem érti meg s éppen ezért nemcsak az történetik meg, hogy a társadalomban ismereteit rosszul értékesíti, hanem az is, hogy a haladásnak kerékkötőjévé válik. Ebből

következik, hogy az egyetemi tanításnak az adatok és eszmék összefüggésének alapos megértésével olyan szellemi tevékenységre kell előkészíteni, a mely minden körülmények között biztos és helyes következtetésre képesít.

Ámbár nehéz szabályokat állítani fel arra, hogy az egyetemi tanulás főcélja, a tudomány szellemében való gondolkodás miként sajátítható el, mert hisz' a módszer az egyes tudományok és az egyes tanulók egyéni sajátosságai szerint is változik: mindazonáltal megkísérli a tanulás berendezését oly módon foglalni össze, hogy ez a cél megközelíthető legyen. Különösen óvja fogalmak és a fogalomjegyek értelmetlen használatától, melyre elég sok és néha megdöbbentő példával találkozunk napjainkban is. Óv a felületességtől, mely legnagyobb ellensége a megtámadhatatlan és maradandó becsű önálló alkotásnak. Vallja, hogy létfeltételünk nemzeti tudományos életünket önállóan és erélyesen fejleszteni; mert ha csak idegen műveltség áthasonlításával elégszünk meg, féltő, hogy a külsőségek megmaradásának ellenére is, észrevétlenül, de sokkal gyorsabban mint hinnők, idegen civilizációban olvadunk fel. Minthogy szellemi önállóságot elérni és fejleszteni az egyetemek útján lehet, az egyetemeiket nemzetünk fenmaradása elsődrendű tényezőinek tartja, de csak abban az esetben, ha alkalmasok önálló tudományos szellemet létesíteni és e szellemet fentartani.

Thannál az egyetemi tanítás és tanulás irányító elveinek hangoztatása nem volt csak szólam, hanem ő azok szellemében cselekedett. Szinte rajongással fáradozott műveltségünk fokozásán. A tanítás és a tanulás szabadságának elengedhetetlen feltételének tekintette a szabad tudományos kutatást, hogy minél közelebb jussunk az igazsághoz és ismereteinket megtisztítsuk a téves felfogásoktól. A milyen ellenállhatatlan vágygyal kívánt tökéletesedni, éppen olyan szenvedélyvel törekedett rá, hogy azokban, a kikre hathat, a fejlődésre való hajlamot felkeltse és életszükségletté változtassa. S minthogy a nemzetek boldogulásának feltétele a műveltség, melynek kiegészítő része a természet-tudományos műveltség is, melyet legjobban csak az önálló bűvárkodás alapján gyűjtött tapasztalat adhat meg: nem győzi elég gyakran és elég nyomatékosan hangoztatni, hogy nálunk a tudományos bűvárkodás ügye tetemesen lassabban fejlődik mint

kellene, mert még mindig kedvezőtlenek a feltételek. Ezt a meggyőződést fejezi ki »Kulturánk és a természetbúvárkodás« című tanulmányában is, melyben a helyzetváltozás legjobb módjának tartaná alkalmas helyen és módon hivatalból kimondatni, hogy az önálló tudományos búvárkodás, valamint a tudományos irodalom művelése nagy állami érdek, melyre hazai viszonyaink között első sorban a tudományegyetemek, a műegyetem és a főiskolák professzorai hivatottak, minél fogva az államnak semmiféle áldozattól sem szabad visszariadnia, hogy e professzorok a tanítás mellett ezt a hivatásukat is zavartalanul tölthessék be.

A chemia gyakorlati tanításának általa kipróbált módszereit 1891-ben a Budapesti Szemlében közölte. Részletesen tájékoztat arról, hogy ez a feladat miként oldható meg és megismerteti azt a szervezetet, a melyet, tekintve a mi egyetemi hallgatóink szegénységét, legcélyszerűbbnek ítél, hogy a laboratoriumi munka költsége se az egyest, se az államot túlságosan ne terhelje. Ha *Than* semmi egyebet nem tett volna, csak azt, hogy a chemiának tanulását és művelését megkönnyítette, már is elévülhetetlen érdemet szerzett magának. De ő többet tett. Míg egyrészt szabatos kutatáson alapuló közleményeivel tiszteletet vívott ki hazánknak, másrészt több nemzedéket nevelt, kik ma a chemiának tanítói, önálló művelői, vagy alapos chemiai készültségüknel fogva az orvos- és a gyógyszerésztestületnek érdemes képviselői. És miként a XVIII. század végén a francia chemikusok mindent elkövettek, hogy magukat a tudományos készülékek beszerzése dolgában Anglia fejlettebb iparától függetlenítsék: azonképpen *Than* is tekintélyének egész súlyával arra törekedett, hogy a chemia műveléséhez szükséges üvegszerkezeteket, készülékreszeket, chemiában jártas szakerő, jól felszerelt intézetben itthon készítse, nem csak azért, hogy gyorsabban lehessen hozzájuk jutni, hanem főképpen azért, hogy érettük ne kelljen a külföldnek adózni.

Azt pedig ne felejtjük el, hogy nálunk nem könnyű termékeny tudósnak és ernyedetlen professzornak lenni. Nálunk a professzor különféle testületnek, hatóságnak, tudományos egyesületnek szakértője, tanácsadója. *Thannak* sok idejét foglalta le az Országos Közegészségi és az Országos Közoktatási Tanács is. A magyar gyógyszerkönyvnek főleg első és második kiadása

alkalmával, a szerkesztésnek tetemes részét ő végezte. Budapestnek jó ivóvízzel ellátása ügyében a múlt század hatvanas éveitől kezdve készített szakvéleményeket, sőt még építésmérnöki teendők végzésére kiküldött bizottságokban is igénybe vették tehetségét.

Azok között a tudományos testületek között, a melyeknek megszilárdulását elősegítette, talán egyhez sem ragaszkodott úgy, mint a Kir. Magy. Természettudományi Társulathoz. 1862-től 10 évig a másodelnöki, 1872-től 8 éven át az elnöki tisztséget viselte a Természettudományi Társulatban. Még mikor Bécsben élt, érdeklődött e társulat iránt és vonzalmát megőrizte élete végéig. A társulatban tartott előadásokat először ő élénkítette kísérletekkel. Elnöke volt annak a bizottságnak, a mely a népszerű előadások tartásának módozatát megvitatta és midőn 1866-ban a tudományos népszerű előadások tartása sorra került, készséggel támogatta a társulatot abban a jó szándékában, hogy a magyar közönség között a természettudományokat előszóval is terjeszsze és az előadások tartásában maga járt legelől.

Mikor a chemia művelőinek száma annyira növekedett, hogy a Természettudományi Társulat keretében egy chemiai szakosztály működésének sikerében már bízni lehetett, közreműködött, hogy a chemia-ásványtani szakosztály szervezése ügyében megindított mozgalom eredménynyel végződjék. Tekintélyes összeggel megvetette alapját a Magyar Chemiai Folyóiratnak; élére állott azoknak, a kik a magyar chemiai irodalom föllendítésére hajlandóságot mutattak; elvállalta a szakosztály elnökségét és éber figyelemmel ügyelt rá, hogy a szakosztályt fejlődésében a közönynek nevezett magyar betegség valamiképpen föl ne tartóztassa. Tizenhat évig volt a szakosztálynak elnöke és éltető lelke.

Thannak ritka jó tulajdonsága volt, hogy sokkal többet tett, mint beszéltetett magáról. Európának kevés olyan neves chemikusa volt, a ki a budapesti tudományegyetem chemiai intézetében meg nem fordult volna, de erről a közönség sohasem értesült. Ezeket az összeköttetéseket nem magáért, hanem hazai műveltségünk javáért ápolta. Minden alkalmat megragadott, hogy a műveltségi állapotainkról forgalomba került rosszakarató híreket ellensúlyozza. Ez a cél lebegett szeme előtt akkor is,

a mikor az Akadémiák nemzetközi szövetkezetében a M. Tud. Akadémia képviselőjét több ízben elvállalta.

Thanra mindenütt lehetett számítani, a hol a köznek használhatott, csak a politikától maradt távol, vagy csak annyira foglalkozott vele, a mennyire főrendiházi tagsága követelte. Az alkalmat a politikai küzdelemre már azért sem kereshette, mert ő, a ki csak a jósnak és az igazságnak oltárán gyújtott áldozati tüzet, nem lelkesedhetett olyan működési térért, a melyen akárhányszor nem a józan megfontolás, hanem a szilaj szenvedély irányítja az elhatározást.

*

Than sokszorosan rászolgált kartársainak, tudományos és más testületeknek, valamint a legfelsőbb hatóságnak elismerésére.

Kartársai 1866-ban a bölcsészeti kar dékánjává, 1875-ben az egyetem rektorává választották. 1902-ben a budapesti tudományegyetem nálunk valóban meglepő díszszel és bensőséggel ünnepelte meg 40 éves rendes professzorságának jubileumát, melyre sok hazai tudományos intézet és testület küldötte el képviselőjét és sok külföldi egyetem küldötte el megleghangú üdvözlését.

A budapesti tudományegyetem tiszteletbeli doktori, a budapesti tudományegyetem orvosi kara a tiszteletbeli orvosdoktori címmel ruházta fel. A budapesti orvosegyesület, a Kir. Magyar Természettudományi Társulat tiszteleti tagjainak sorába iktatta. Tiszteleti tagja volt még a »Barsmegyei gyógyászati egyesületnek«, a »Jász-kún kerületi orvos- és gyógyszerész-egyletnek«, a »Magyarországi Gyógyszerész Egyletnek«, az »Allgemeiner Oesterreichischer Apotheker-Vereinnak«. A Cherbourgi Természettudományi Társaság levelezőtagjának választotta; a Gráci Magyar Olvasókör díszokmánynyal tisztelte meg.

A magyarországi gyógyszerészek 40 éves professzorságának emlékét 10.000 koronás alapítvánnyal örökítették meg.

Szüülővárosa: Óbecse díszpolgárának választotta.

A királyi kegy is többször elismerte kiváló érdemeit. Ő fellege a chemiai intézet befejezésekor a királyi tanácsosi címmel, 1873-ban a vaskorona-rend III. osztályával, 1890-ben a »Pro litteris et artibus« díszéremmel, 1892-ben a magyar főrendiházi

örökös tagsággal, 1902-ben, 40 éves professzori jubileuma alkalmával a Ferencz József-rend nagy keresztjével tüntette ki. Az ő nagy érdemeinek jutalmazását ismerhetjük fel Ő felsége amaz intézkedésében is, hogy három fiát, kiknek kitűnő készsége és szilárd jelleme biztosíték az iránt, hogy megdicsőült atyjuknak méltó utódai lesznek, 1910-ben a bárói rangra emelte.

E kitüntetésekhez méltóan csatlakozott kar- és pályatársainak, sok ezer tanítványának, éppen oly sok barátjának és tisztelőjének igaz szeretete és becsülése.

A végzet is kegyes volt hozzá : boldog családi élettel áldotta meg, mely megsokszorozta erejét a munkához és érzékeny lelkét felvértezte az emberi gyarlóságokból származó kellemetlenkedések bénító hatása ellen. Sikereinek perczeiben mindig hálával emlékezett meg nejről, a ki szerető gonddal őrködött, hogy akadálytalanul élhessen hivatásának. *Than* valóban csupán hivatásának élt és annyira szigorú volt maga iránt, hogy az egyéni becsvágyat mindig alárendelte tanszéke érdekeinek. Mint kutató, író és paedagogus sikerekben gazdag pályáját úgy futotta be, miként *Bunsen* előre látta : működése becsületére vált magának és dicsőségére a tudományegyetemnek.

Legyen áldott emlékezete !

THAN KÁROLY IRODALMI DOLGOZATAI.

1. Über das Platincyanaethyl. Sitzungsberichte d. Wiener Akad. M. Nat. Cl. XXI. k. 13. l. 1858. Term. Társ. Közl. I. k. 33. l. 1860.
2. Über das Rumicin. Sitz.-Ber. d. Wiener Akad. M. Nat. Cl. XXXI. 26. 1858.
3. Über die Einwirkungen des Zinkes auf Jodaethylen (mit A. Wanklyn) Liebig's Ann. d. Chem. u. Pharm. B. CXII. 201. 1859. Term. Közl. I. k. 39. l. 1860.
4. Vegytani czikkek a magyar encyclopaediában 1858 és 1859.
5. Az elméleti vegytan feladatáról és jelen állapotáról. A M. T. Akad. Ért. Math. és Term. Közl. I. k. 262. l. 1860.
6. Tanári székfoglaló beszéd. Orv. Hetilap 49. sz. 1860.
7. Térfogatos elemzési jegyzetek. Term. Közl. I. 67. l. 1860.
8. A propylengáz C_3H_6 víz általi felszörbölése. Term. Közl. II. 13. 1861.
9. Az újabb vegytan irányadó elvei (Akad. székfoglaló). M. Tud. Akad. Ért. Math. Term. Közl. II. k. 243. l. 186/12. Orv. Hetilap 46—51. szám 1861.
10. Vázlatok a minőleges vegytani elemzés tanulmányához. Pest, 1861. 1899-ig 6 kiadásban.
11. A londoni kiállításba küldött zimbrói (Aradm.) barnakövek ipari értékének meghatározása. Term. Társ. Közl. III. 1-ső rész 18. l. 1862. Gyógysz. Hetilap 1862. 39. sz.
12. A londoni kiállításra küldött pécsi préselt kőszén és a kis-szóllósi barnaszén ipari értékének meghatározása. Term. Társ. Közl. III. 1. rész 18. l. 1862.
13. Külföldi közlemények: Dichl, Wanklyn és Playfair, Graham, Bunsen és Kirchhof dolgozatairól. Term. Társ. Közl. III. k. 149—157. l. 1862.
14. Deák Ferencz czímű ásványvíz vegyelemzése. M. Akad. Ért. Math. Term. Társ. Közl. III. 76. 1862.
- Chemische Analys. der Deák Ferencz Quelle. Lieb. Annal. CXXIV. 123. 1862.
15. A rubidium jelenléte a tölgyfa hamujában. Előleges jelentés az

Akadémiában. 1862. júl. 1. Gyógysz. Hetilap 1862. 29. sz. Lieb. Annal. II. Suppl. 84. 1862.

16. Két átömlési kísérlet. Term. Társ. Közl. IV. k. 2. sz. 17. l. 1863.

17. A vegyelemek paránsúlyáról. M. T. Akad. Évkönyvei XI. 1. db. 1—12. l. 1863. Budapesti Szemle XVII. 450. 1863. Gógysz. Hetilap 1863. 21. és 23. sz.

18. A nap és az *izzótestek* színképe. Budapesti Szemle XVII. k. 327. l. 1863.

19. A szabályellenes térfogatú gőzökről. M. Akad. Ért. Math. és Term. Társ. Közl. V. k. 171. l. 1863.

Über den Anomalen Dampf des Salmiaks. Lieb. Annal. CXXXI. 129. l. 1864.

20. Az ásványvizek vegyelemzésének összeállításáról. Magy. orv. és természetvizsgálók munkálatai X. k. 232. l. 1865. (Marosvásárhelyi ülés.) Orv. Hetilap 1865. 1., 3., 6., 7. sz. Gyógysz. Hetilap 1865.

21. Az anyag belső szerkezetéről. Az Akad. 1864. évi ünnepélyes közülésén tartott előadás. Orv. Hetil. 1864. 5—6. és Gyógysz. Hetilap 1864. 1., 9. sz.

22. A sóoldatok cserebomlásáról. Term. Társ. Közl. V. k. 29. l. 1865.

23. Néhány előadási kísérlet bemutatása. Term. Társ. Közl. VI. k. 3. l. 1866.

24. A csízi iblanyos víz vegyelemzése. Előad. a M. T. Akad. 1866.

25. A könenylég melegvezető képessége. Term. Társ. Közl. VI. k. 3. l. 1866.

26. A borszesz élenyülése levegő által platinlemez jelenlétében. Term. Társ. Közl. VI. k. 6. l. 1866.

27. Népszerű természettudományi előadás a chemia köréből kísérletekkel. 1866.

28. Az ózon képződéséről gyors égéseknél. M. T. Akad. Ért. a term. köréből. I. 1. sz. 1867—1870. Orv. Hetil. 1866. 6. sz. Gyógysz. Hetil. 1866. 11. sz.

Über die Bildung des Ozons bei raschen Verbrennungen. Journ. f. prakt. Chemie. N. F. Bd. I. 415. l. 1870.

29. A polhorai sóforrás vegyelemzése. Akad. Ért. a term. köréből. I. 1. sz. 1867—70. Orv. Hetil. 1866. 9. sz. Gyógysz. Hetil. 1866. 11. sz.

30. A szénélegkénegről. Akad. Ért. a term. köréből. I. k. 7. sz. 1867—1870. Orv. Hetil. 1867. 37. sz. és Gyógysz. Hetil. 1867. 40., 41. sz.

Über das Kohlenoxysulfid. Lieb. Annal. V. Suppl. 236. 1867.

31. A színképi elemzésről. A Term. Tud. Társulat 25 éves jubileumán tartott kísérleti előadás spektr. projectiókkal. 1868 júl. 15.

32. A harkányi kénes hévíz vegyelemzése. Akad. Ért. a Math. és term. köréből. I. k. 14. sz. 1867—70. G. Tschermak. Mineral. Mittheilungen 1876.

33. Előleges vegytani közlemények. Akad. Ért. III. k. 103. l. 1869.

Budapesti Szemle. Új foly. XIII. k. 485. l. 1869. Term. Közl. I. k. 282. l. 1869.

34. Az egyetemi tanítás lényeges kellékeiről. Akad. székfoglaló értekezés. Term. Közl. III. k. 126. 1871. Orv. Hetil. 1871. 4. sz. Pester med. chir. Presse 1871. 5—7. sz.

35. Adatok a vér színképének ismeretéhez. Akad. Ért. 1871.

36. A margitszigeti hévforrás vegyi elemzése. Akad. Ért. a term. köréből. VI. k. 9. sz. 1875.

37. A m. kir. egyetem vegytani intézetének leírása. Akad. Évk. 1872.

38. A légnemű testek láthatatlan részecskéinek mozgásáról. Term. Közl. IV. k. 1. l. 1872. Gyógysz. Hetil. 1872. 2., 4. sz.

39. A Magyar gyógyszerkönyv vegytani fejezetei (magyar és latin nyelven) 1871. Pesti könyvnyomda részv.-társ.

40. Előmunkálatok a czukor mesterséges összetevéséhez. Akad. Ért. 1872. Gyógyászat 1873. 23. sz. Gyógysz. Hetil. 1873. 10. sz.

41. A vegyértékek törvényéről. Akad. Ért. VII. k. 19. l. 1873.

42. A pestvárosi vezetett víz megvizsgálása. Term. Közl. V. k. 171. l. 1873. Hasonszenvi Lapok 1873. 13. sz.

43. A légnemű testek színképéről. Term. Közl. VI. k. 1874.

44. Liebig Justus emlékezete. 1874. május 31. Ünnepe. Akad. közülés. Term. Közl. VI. k. 229—257. l.

45. A természettudományok culturjelentőségéről (elnöki beszéd). Term. Közl. VI. k. 81. l. 1874.

46. A borszéki »fókut« vegyelemzése. Akad. Ért. a term. kör. VI. k. 12. sz. 1875.

47. A mesterséges jégkészítésről. Term. Közl. VII. k. 1. 1875.

48. Rectori székfoglaló beszéd. Act. reg. scient. univ. hung. 1875 okt. 1.

49. Rectori beszéd a tanítási és tanulási szabadságról. 1876 máj. 13. (Egyet. ünnepélyes ülés, egyet. kiadv.)

50. Rectori záróbeszéd 1876.

51. A Gramme-féle dynamo-elekt. gépről. Népsz. term. tud. előadások gyűjteménye. 1877. 7. f. (2 előadás.)

52. Elnöki beszéd a természettud. társ. feladatáról. Term. Közl. IX. k. 49. 1878.

53. Vegyeréltani vizsgálatok. Akad. Ért. 1877 máj. 8. ülés.

Vegyeréltani vizsgálatok. Bericht. d. deutsch. chem. Gesellschaft. X. 947. 1877.

54. Hat előadási kísérlet. Term. Közl. XI. k. 345. 1879.

Hat előadási kísérlet. Bericht. d. deutsch. chem. Gesellsch. XII. 1411. 1879.

55. A magas hőmérsék és carbolsavgóző hatása szervi testekre. Akad. Ért. a term. kör. IX. k. 20. sz. 1879.

A magas hőmérsék és carbolsavgóző hatása szervi testekre. Liebig's Annal. d. Chemie 198. k. 273. l.

56. Adatok a fertőztelenítő-szerek ismeretéhez. Term. Közl. 1879. XI. k. 220. l.
57. Regnault H. Victor emlékezete. Akad. Ért. a term. kör. XI. k. 220. l. 1879.
58. Elnöki beszéd. Term. Közl. XII. k. 68. l. 1880.
59. A városligeti artézi kút hévvizének vegyi elemzése. Akad. Ért. a term. kör. X. k. 9. sz. 1880.
60. Vegyeréltani vizsgálatok. II. Értekezés. Akad. Ért. a term. kör. XI. k. 4. sz. 1884.
- Vegyeréltani vizsgálatok. Wiedemann's Annalen d. Phys. u. Chemie N. F. XIII. k. 84. l. 1881.
61. Vegyeréltani vizsgálatok. A calorimetrikus mérések adatainak összehasonlításáról. Akad. Ért. a term. kör. KI. k. 23. sz. 1881.
- Vegyeréltani vizsgálatok. Wiedemann's Annal d. Phys. u. Chemie. N. F. Bd. 14. 393. l. 1881.
62. A világítógáz felismerése és meghatározása a levegőben. Előadta az Akad. 1882 május 15-iki ülésén. Term. Közl. XIV. k. 476. l. 1882.
- A világítógáz felismerése és meghatározása a levegőben. Berichte d. deutsch. Chem. Gesellschaft. XV. évf. 2790. l.
63. A sósavgáz sűrűségének meghatározása. Akad. Math. és Term. Ért. I. k. 45. l. 1883.
- A sósavgáz sűrűségének meghatározása. Math. Naturw. Ber. aus Ungarn. I. 5.
64. Függelék a Magyar gyógyszerkönyvhöz. (A vegytani cikkek.) 1883. Pesti könyvny. r.-t.
65. Gasometrikus észlelések. Akad. Math. és Term. Ért. II. k. 335. l. 1884. Math. Naturw. Ber. aus Ungarn II. k.
66. Felterjesztés a nagym. vallás- és közokt. minister úrhoz az egyetemi tanrendszer ügyében Dr. Medveczky Frigyes társaságában 1884 márcz. 20. Nyomtatott kézirat.
67. Emlékbeszéd Sainte-Claire H. Deville felett. Akad. emlékbeszédek II. k. 9. sz. (1884 decz. 22.) 1885.
68. Utasítás a chemia tanításához a reáliskolákban. Közoktatási tanács 1884. nov.
69. Véleményes jelentés a fővárosi végleges vízmű ügyében. Fodor József és Balló Mátyás tanárokkal együtt 1885 márcz.
70. Néhány új chemiai készülékről 18 ábrával. Term. Közl. 1885. 193. l.
71. A szliácsi források chemiai elemzése. Akad. Math. és Term. Ért. III. 8—9. f. 1885.
72. A gazometrikus módszerek kibővítéséről. Előadta a M. T. Akad. III. o. 1885 jún. 15. ülésén. Math. Term. Ért. III. 8—9. f.
73. A felsőalapi ásványvíz chemiai elemzése. Akad. Math. és Term. Ért. IV. k. 42. l.

74. A tata-tóvárosi főforrás chemiai vizsgálata. Akad. Math. és Term. Ért. V. k. 142. l.
75. A Magyar gyógyszerkönyv II. kiadásának chemiai része 1887.
76. A volumetrikus normáloldatok készítéséről. Akad. Math. és Term. Ért. 1888. VI. k. 117. l.
77. A molekulasúlyok térfogatának egységéről gázoknál. Akad. Math. és Term. Ért. VI. k. 184. l.
Németül: Math. u. Naturw. Berichte aus Ungarn. VI. k. 161. l. 1889.
78. Tizenkét chemiai tankönyv (15. k.) bírálata az orsz. közoktatási tanács részére 1888 április 26.
79. Feladatok a chemiai gyakorlatokban. 1888. Kiadja k. m. tud. egy. vegytani intézete. 541. l. A II. kiadás 1898-ban jelent meg.
80. A volumetrikus normáloldatok készítéséről. II. értekezés Akad. Math. és Term. Ért. 1889.
81. Három előadási kísérlet. Term. Közl. Pótfüzetek 1890. 37. l.
82. Az ásványvizek chemiai constitutiójáról és összehasonlításáról. Előadta a M. T. Akad. III. oszt. 1890 okt. 20. ülésén. Akad. Ért. a term. köréből. XX. k. 2. sz. 1890.
Németül: Tschermak's Min. u. petrograf. Mittheil. 1891. 487. l.
83. A hazai ásványvizek összehasonlítása a külföldiekkel. Előadta a Balneologiai Congressusnak 1890 okt. 24-én tartott ülésén. Orvosi Hetilap 1890 nov. 2. és nov. 9. szám. Táblák nélkül.
84. A Chemiai gyakorlati tanításának módjáról. Budapesti Szemle 1891.
85. A természettudományi társulat 50 évi működése a chemia terén. Megjelent a Term. Társ. félszázados jubileuma alkalmával kiadott emlékkönyvben.
86. Visszapillantás a multakra. Kísérlet. Közérdekű előadás a k. m. Term. Társ. 50. évfordulóján. 1892 jan. 17. Term. Közl. XXIV. k. 78. l.
87. A gyógyszerészgyakornokok kiképzéséről. Gyógysz. Közl. 1892 márcz. 20.
88. A vegyértékek törvényéről. I. közl. Az alkatrész és gyök fogalma. Előadta a M. T. Akad. 1892 okt. 17. ülésén.
89. A térfogatos elemzés alkalmazása előadási kísérletekre. Előadta a k. m. Term. Társ. chemia-ásványtani szako. 1892 decz. 20-án tartott ülésén. Pótfüzet 1893.
90. Egy magyar hadvezér mint chemikus. (Kulturtört. tanulmány.) Budapesti Szemle 1893.
91. A chemiai affinitásról. Előadta a k. m. Term. Társ. chemia-ásványtani szako. 1893 nov. 28. ülésén. Pótfüz. 1894 és Orvosi Hetil. 1894.
Németül: Math. u. Naturwiss. Berichte aus Ungarn. XI. k. 257. l.
92. A világitásról. Előadta a Mária Dorottya-egyletben 1894 jan. 18-án. Term. Közl. 1894. 63. l.
93. A chemia pártolóihoz. Felszólítás a chemiai szakosztályhoz egy magyar chemiai folyóirat létesítésére. 1894.

94. Javaslat a M. Chemiai Folyóirat szellemi munkájának szervezéséhez. 1894.

95. A qualitativ chemiai analysis elemei. A M. Ch. Folyóirat melléklete. 1895. A második kiadás megjelent 1904-ben.

96. A chemiai tömegek szerepéről a gyakorlatban. M. Chemiai folyóirat. 1895.

97. Az összehasonlító spectroskopról. Magy. chem. folyóirat. II. k. 1896. 97. l.

98. A kísérleti chemia elemei. I. k. 1897—98. II. k. 1906.

99. A kísérleti chemia elemei I. kötetének ismertetése. Orvosi Hetilap 1898. évf.

100. A kísérleti chemia elemei cz. munka III-ik könyvének ismertetése. Magy. chem. folyóirat XII. k. 1906. 81. l.

101. A kiegyenlítő gázelemzési módszerről. Magy. chem. folyóirat III. k. 1897. 2. l. Math. és term. tud. értesítő XIV. k. 150. l.

Németül: Ueber eine kompensationsmethode der Gasometrie. Zeitschrift. f. physikal. Chemie Bd. XX. k. 1896. 307. l.

102. Emlékbeszéd Bunsen Róbort k. tag felett. A m. tud. akad. elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. X. k. 11. sz. Magy. chem. folyóirat. VII. k. 1901. 71. l.

103. Az akadémiák nemzetközi szövetkezete. Term. tud. közlöny. 382. f. 1901. XXXIII. k. 329. l.

104. A gasteini hévforrások physikai vizsgálata. Orvosi Hetilap XLVII. évf. 1903. 27. sz.

Németül: Wiener klinischen Wochenschrift 1903. Nro 33.

105. Az elméleti chemia újabb haladásáról. Markusovszky-féle egyetemi jubiláris előadások I-ső kötete 1904.

106. Az elméleti chemia újabb haladásáról. A Markusovszky-féle egyetemi jubiláris előadások kivonata. Orvosi Hetilap XLVII. évf. 1903.

107. Az orvosnövendékek chemiai kiképzése. Orvosi Hetilap L. évfolyam 1906. 1. sz.

108. Naturwissenschaftliche Forschung und Kultur. Deutsche Revue. 1906 jún.

109. Kulturánk és a természetbúvárokodás. Budapesti Szemle 1907 márcziusi f. Term. tud. közl. 451. f.

110. Az elektrolysis elméletéről. Mathemat. és term. tud. értesítő XXV. k. 1907. 191. l.

111. Die Entwicklung der wissenschaftlichen Chemie in Ungarn. Diergart: Beiträge aus der Geschichte der Chemie. 1909. 263. l.

*

Itt közlöm még Than Károly tanársegédekének és gyakornokainak névsorát:

Tanársegédek	Gyakornok	Tanársegéd	
Springsfeld Rezső	—	1860—1861	
Felletár Emil.....	1860—1861	1861—1862	
Lucich Géza	1864—1866	1862—1864	
Seiben Ottó	1862—1864	1864—1866	1870-től ismét
Lengyel Béla.....	1864—1866	1866—1868	az intézetnél
Steiner Antal.....	—	1868—1872	
Fleischer Antal	—	1868—1872	
Rohrbach Kálmán ..	1871—1872	1872—1875	
Rick Gusztáv.....	1871—1872	1872—1876	
Ring Ármin	1873—1875	1875—1877	
Ilosvay Lajos.....	1875—1876	1876—1880	
Jovitzsa Sándor	—	1877—1881	
König Gusztáv	1876—1878	1878—	1878-ban Ilos-
Kalecsinszky Sándor	1878—1880	1880—1883	vayt helyettesí-
Molnár Nándor	1880—1881	1881—1882	tette a mozgósí-
Kiss Károly	1881—1882	1882—1883	tás alatt.
Nuricsán József.....	1882—1883	1883—1889	
Karlovsky Geyza....	1882—1883	1883—1892	
Mayer Lajos	1883—1886	1886—1892	
Winkler Lajos	1886—1889	1889—1902	
Buchböck Gusztáv ..	1889—1892	1892—1908	
Matolsy Miklós	1892—1894	1894—1907	
Hüttl Ernő.....	1889—1892	1898—1908	
Ekkert László	1900—1902	1902—1908	
Rex Sándor	1902—1907	1907—1908	

GYAKORNOKOK.

Felletár Emil 1860—1861.
 Seiben Ottó 1862—1864.
 Salamin Kelemen 1862—1864.
 Lengyel Béla 1864—1866.
 Lucich Géza 1864—1866.
 Bach József 1866 (9 hónapig).
 Alföldi Dénes 1866—1867.
 Csiki József 1866—1867.
 Ekkert Sándor 1867—1868.
 Scholtz Gusztáv 1868—1869.
 Fabinyi Rezső 1869—1871.
 Neupauer János 1869—1871.
 Rohrbach Kálmán 1871—1872.

Rick Gusztáv 1871—1872.
 Schopper Gyula 1872—1874.
 Szmik Gyula 1872—1873.
 Ring Ármin 1873—1875.
 Vargha Imre 1875—1876.
 Ilosvay Lajos 1875—1876.
 König Gusztáv 1876—1878.
 Petheó József 1876—1878.
 Bricht Lipót 1878—1879.
 Kalecsinszky Sándor 1878—1880.
 Liebermann Leó 1879—1880.
 Hoffer József 1880—1881.
 Molnár Nándor 1880—1881.

Kiss Károly 1881—1882.	Grundmann Frigyes 1896.
Krécsi Béla 1881—1882.	Weiser Izidor 1896—1897.
Nuricsán József 1882—1883.	Herics Tóth Jenő 1897—1898.
Karlovsky Geyza 1882—1883.	Kármán Ferencz 1897—1899.
Mayer Lajos 1883—1886.	Griell Kálmán 1898—1899.
Muraközy Károly 1883—1884.	Glancz Vilmos 1899.
Neumann Zsigmond 1884—1886.	Szählender Lajos 1899—1902.
Winkler Lajos 1886—1889.	Klein Arthur 1899—1900.
Schwicker Alfréd 1887—1889.	Ekkert László 1900—1902.
Buchböck Gusztáv 1889—1892.	Krausz Vilmos 1902—1903.
Hüttl Ernő 1889—1893.	Rex Sándor 1902—1907.
Matolcsy Miklós 1892—1894.	Rotschnek Jenő 1903.
Moldoványi István 1892—1894.	Fodor J. Kálmán 1904—1907.
Frankfurter Ármin 1892—1897.	Raymann János 1907—1908.
Pekár Dezső 1894—1895.	Fridli Rezső 1907—1908.
Lutz Ferencz 1895—1896.	

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRA
legújabb kötete:

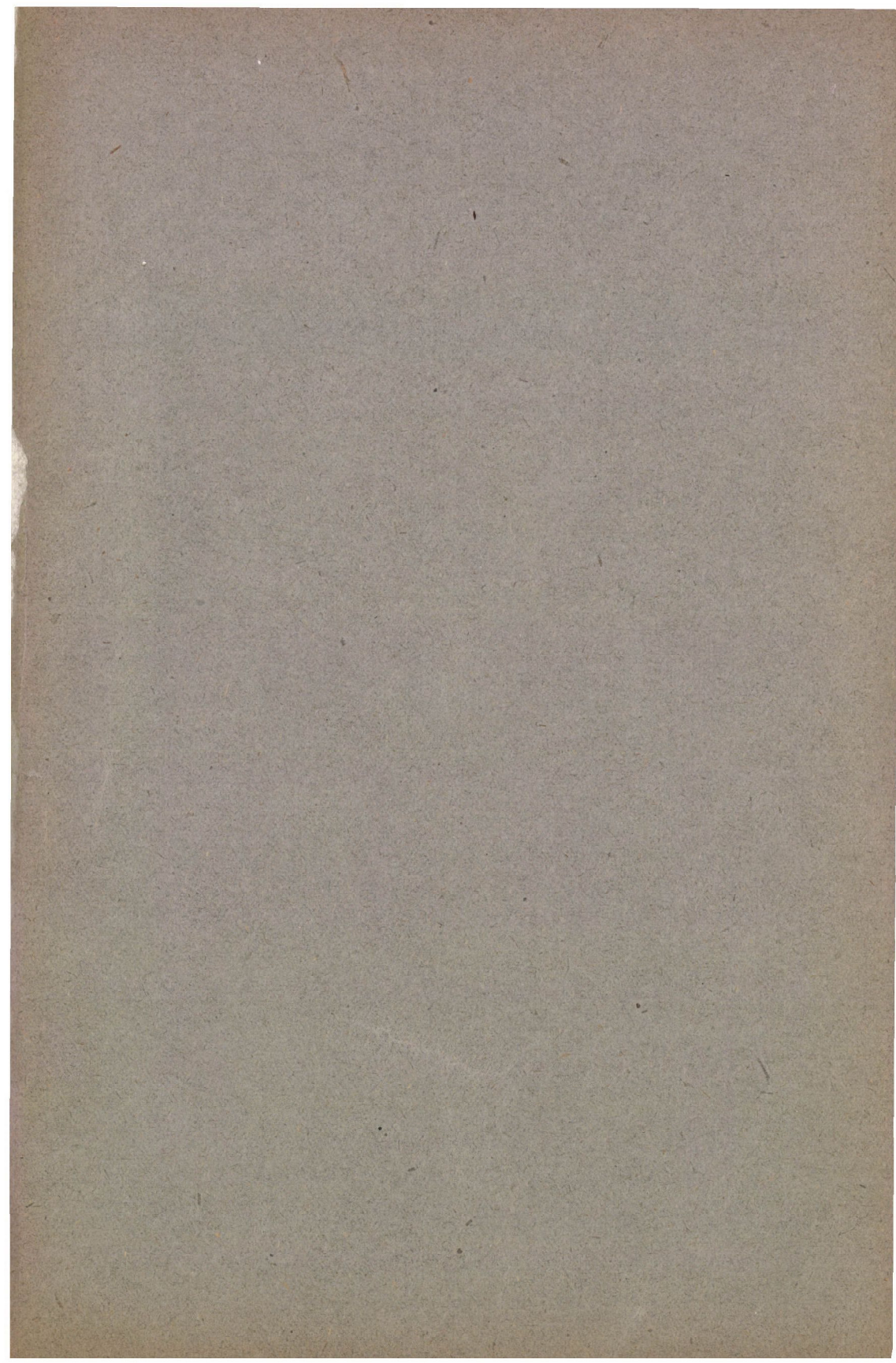
Magyarország Története

337 szövegképpel, 24 fekete, négy
színes műmelléklettel és két színes
térképpel

Írta: Marczali Henrik

A tudós szerző e legújabb munkája Magyarországnak nemcsak a külső eseményekben megnyilatkozó története, hanem a magyarság szellemi és lelki fejlődésének tükré is. Feltárja benne mindazokat a nehezen észrevehető rugókat, amelyek egy nép történetének kerekeit mozgatják. Megértteti, hogy nemzeti dicsőségünk és sok nagy szerencsétlenségünk nemcsak véletlenek eredményei, hanem sok tekintetben a magyarság erényeinek és hibáinak következményei. Marczali munkájának ez az őszintesége adja meg annak becsét és sorozza ama művek közé, melyek valóban a népek tanítómesterei.

A teljes mű ára díszkötésben 24 korona, ugyanaz két kötetbe kötve 30 korona. Kiadta az Athenaeum részv.-társ. Budapest. Részletfizetésre is megrendelhető minden hazai könyvkereskedésben.

18590.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÜNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVI. KÖTET. — 2. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
ZELLER EDUARD

KÜLSŐ TAG FÖLÖTT

HORNYÁNSZKY GYULA

LEV. TAGTÓL

(Olvastatott a M. T. Akad. II. osztályának 1912. június 10-én tartott ülésén.)

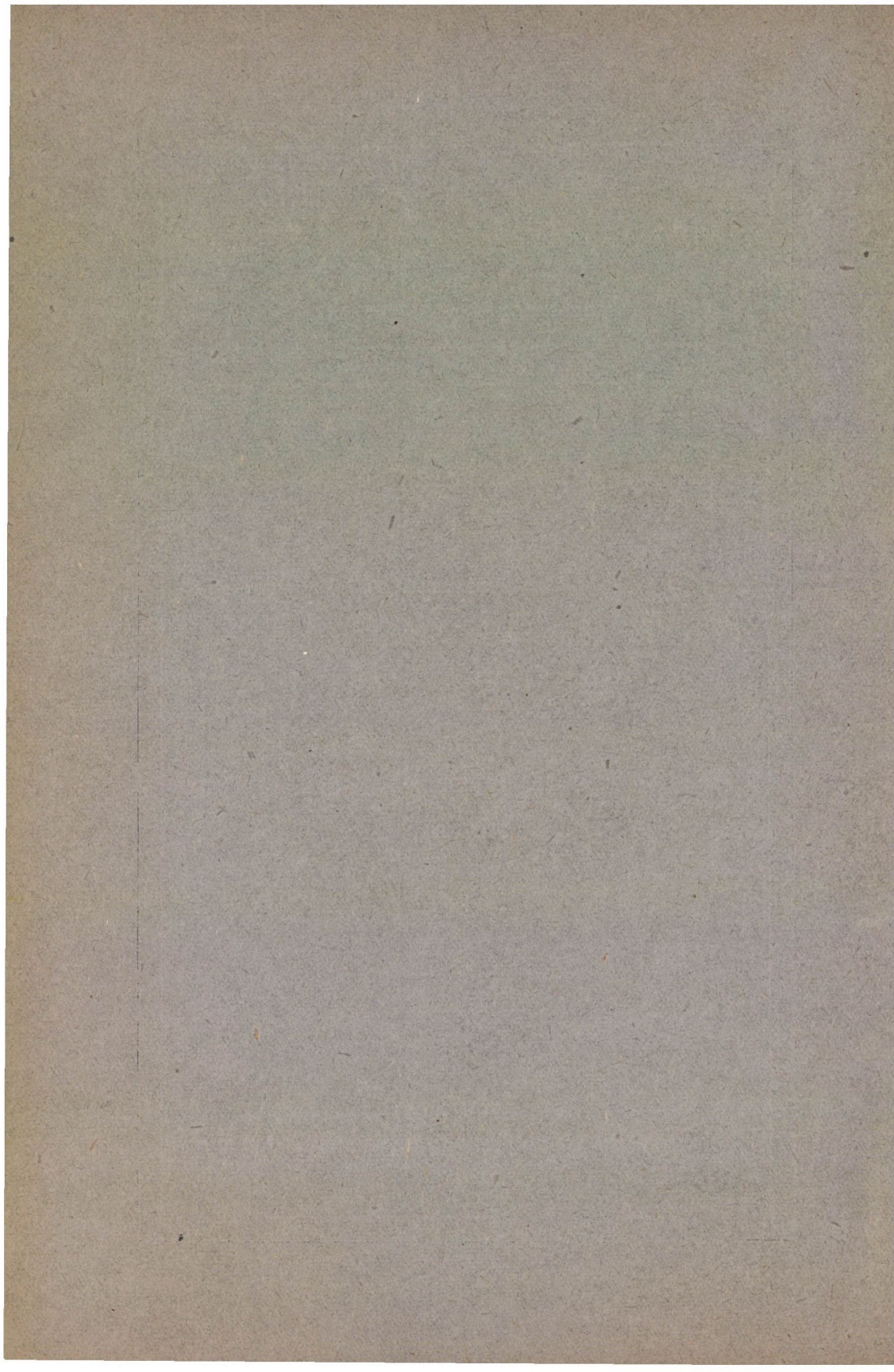
ARCZKÉPPEL.

Ára 1 kor. 50 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1912.

E. Zeller

ZELLER EDUARD KÜLSŐ TAG EMLÉKEZETE

HORNYÁNSZKY GYULA I. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1912 június 10-én tartott ülésén.)

1908 márczius 19-én halt meg a patriarchák korában, mint 94 esztendőös aggastyán, Zeller Eduard, a görög filozófia történetírásának nagymestere, többek közt — 1875 óta — Magyar Tudományos Akadémiánknak külső tagja. Pihenést nem ismerő munka közt telt el ez az egész hosszú élet, az utókor számára is mindig megmaradó irodalmi buzgólkodásban, a mióta 1838-ban első s 64 évre rá — mint 88 éves ember — utolsó sorait közrebocsátotta. A csodálat babérját, melyet az ilyen heraklesi munkakedv és szívósság kiérdemel, még életében nem egyszer rakták lábai elé hálás honfitársai. Barátainak már 1886-ban alkalmuk volt, hogy 50 éves doktori jubileumát bölcsészeti dolgozataikkal tegyék emlékezetessé s ezen tudós ajándékot akkor élő legrégibb és legmeghittebb ismerősének, Vischernek, a nagy esztétikusnak szép ajánlásával nyujtsák át neki.¹⁾ A doktori jubileum — mint a 60. és 70. évfordulónak szóló — később még két ízben megismétlődött. 80 esztendőös korában az *Archiv für Geschichte der Philosophie* kiadói — saját kiadótársai — lepték meg emlékfüzetükkel,²⁾ s midőn 1904-ben egész Németország, a császárral élén, osztatlan lelkesedéssel ünnepelte a 90 éves

¹⁾ *Philosophische Aufsätze*. Eduard Zeller zu seinem fünfzigjährigen Doctor-Jubiläum gewidmet, Leipzig 1887.

²⁾ Zum 22. Januar 1894 ihrem hochverehrten Meister Ed. Zeller die Mitherausgeber des Archivs für Gesch. d. Phil., Berlin, 1894.

tudóst, Zeller még akkor is — minden ellenkezéssel daczolva — egyálltában hallgatta végig és köszönte meg a tudományos testületek üdvözlését, hogy ezzel amaz érték iránt fejezzen ki tiszteletet, a melynek egész életét szentelte.¹⁾

Tisztán e hosszú élet gazdag *irodalmi* terméséről szóljon szerény megemlékezésem. Nincs módomban, hogy Zellerben a tanítót dicsérjem, a ki 1840-től, habilitációjának évétől 1894-ig, midőn 80 esztendőskorában nyugalomba vonult, tehát 54 éven keresztül látta el az egyetemi oktatás tisztét, s kinek elevenségéről, nagy tudásáról és emlékezőtehetségéről még utolsó tanítványai is csak a legnagyobb bámulat hangján tudnak beszélni. A szellemes causeur-t sem ismertem, a ki tapasztalatainak, sokoldalú tudásának jól megrakott tárházából merítve társalgott a délnémeteknek elmélkedés által finomult kedélyességével és humorával.²⁾ Zeller egyéniségéről csak annyiban legyen szó, a mennyiben ez irodalmi műveiben jut kifejezésre s mindenki, a ki Zeller műveit ismeri, tudja, hogy ez mit jelent. Mert a tudós író a szenvedélytelen objektivitás jellemzi benne legelső sorban; gondolatjai, érvei, logikája beszélnek itt hozzánk a meggyőző értekezésnek kristálytiszta nyelvén és nem valamely nyugtalan egyéniség váltakozó érzései. Életéről, mely nagyjában jelleméhez mért csendességben folyt le, szintén csak annyiban fog megemlékezésem szólani, a mennyiben ez irodalmi műveinek megértéséhez szükséges; bővebben csupán a theologiai készülődés és küzdelmek éveiről kell majd számot adnunk. Valamely részletezőbb életrajz egyébként is fölösleges lenne Diels Hermann szép beszéde után, melylyel már 1908 július 2-án elbúcsúztatta a berlini akadémia tagját s melyhez magának Zellernek egy — időközben kéziratként megjelent — töredékes autobiográfiáját is felhasználhatta.³⁾

¹⁾ L. Stein, Arch. f. Gesch. d. Phil. Bd. XXI. N. F. XIV. (1908) 289—295; megismételve: Philosoph. Strömungen der Gegenwart (271—293: Die philosophieggesch. Bewegung, Ed. Zeller).

²⁾ L. Wilhelm Lang, Ed. Zeller. Erinnerungen, Deutsche Rundschau 1908, 189.

³⁾ Diels bucsúztatója: Abh. d. Kgl.-preuss. Akad. d. Wiss. 1908, Phil.-hist. Classe, és Ed. Zellers Kleine Schriften, unter Mitwirk. von H. Diels u. K. Holl herausgegeben von O. Leuze, III. Bd. 465—511. Z. *önéletrajza* :

1. Zeller mint theologus.

Zeller 1814 január 22-én született egy kis württembergi községben — Kleinbottwarban — Stuttgarttól egy pár órájárásnyira. Ez a származás aligha közömbös a későbbi történetíró kialakulásánál. Idegen lelki állapotok jóakaró megértésére tett hajlandóvá ez a sváb származás, melyet Vischer egy alkalommal — Zeller mesterének, Baurnak személyéről szólva — így jellemez: »das altschwäbische Wesen, was die Überbewusstheit moderner Köpfe nie versteht« (Zeller, Vorträge u. Abhandlungen, I², 416). Azt fogjuk ugyan látni, hogy Zellernek, a historikusnak, erejét nem a történeti személyek geniális visszaérzésében kell majd keresnünk; de viszont minden múltat szeretettel átfogó, megismerni és megérteni törekvő tudós szenvedélye bizonynyal távol állott attól az északgermán ridegségtől és önértettől, a mely az idegennel csak épp mint idegenszerűvel tud szembehelyezkedni s a hol a megértés gyakran az éles, távoltartó kritikával jelent egyet.

Kis iskoláinak elvégzése után a *maulbronnei* evangélikus szemináriumba került Zeller mint leendő theologus. Szűkös anyagi viszonyokon kívül bizonyára családi hagyomány és szokás döntött pályaválasztása fölött s nem azon sokfajta privilégium, a minek egy későbbi időben a theologiai fakultások egészségtelen túlsúlyosságát maga Zeller tulajdonítja (Kl. Schr. II. 272). De épp mert a tehetségesebb ifjakat természetes megszokottsággal küldötték az időben a theológiára, egész bizonytalan jövőt jelentett ezen készülődés; senki sem tudhatta, hogy az isteni tudományok adeptusát hajlamai, körülményei majdan hová fogják sodorni. Ama kor nagy svábjai mind theologusok voltak, de közülük a legidősebb: Strauss Dávid katedra híján egész életén keresztül magántudós maradt, Vischer idővel az esztétikának, a legifjabb: Schweigler a római irodalomnak és történetnek lett főiskolai előadója és kutatója.

Erinnerungen eines Neunzigjährigen, Stuttgart, 1908 (Uhland'sche Buchdr.). Z. fiának, *Prof. Albert Zellernek* (Stuttgart) szívességéből a nagyérdékű autobiográfia rendelkezésemre állott.

1831 őszén vonult be Zeller theológiát hallgatni a *tübingai Stifte*; épp abban az érdekes időszakban, a mely az ottani iskolának nagy mozgalmait, jelentős szerepét közvetlenül megelőzte. Az erők, a melyek majd — új irányként — a minden előítélettől ment történetkutatást szokatlan erélylyel és következetességgel alkalmazzák a keresztény vallás hagyományaira, egész történetére, teljesen még nem bontakoztak ugyan ki, de már készülnek reá, lassankint egymásra találunk, hogy megnyilatkozásukban egymást támogassák. Így a fiatal theologus már kezdettől tanuja ama szellemi forradalomnak, a melynek utóbb maga is cselekvő részese lesz. De egyelőre bölcsészeti tanulmányai foglalják le, köteles feladatként az első három szemeszterben, a mely még el sem múlt s Zeller egy magán-dolgozatában máris bizonyosságát adta annak, hogy a korabeli német transcendentalis idealismust, a Kant-tal kezdődő, Jacobi-val, Fichte-vel és Schelling-gel folytatódó rendszereket kitűnően ismeri.

1832 tavaszán került Strauss Dávid repetitori minőségben a tübingai szemináriumhoz. Magát és Hegelt hozta, kinek utolsó előadásain (1831 nov. 14-én bekövetkezett hirtelen halála előtt) még részt vehetett berlini tanulmányútján s kiről most mint első tart külön felolvasásokat a lelkesedéssel köréje csoportosuló tübingai theologusoknak. Zeller is Strauss révén ismerkedik meg a hegeli gondolatokkal; Baur hegelianismusa csak később és csak közvetett alkalmazásként gyakorolhatott hatást reá. És hogy Hegel Zellernél egyáltalán mit jelent, az senki előtt sem lehet kétséges, a ki utóbbinak főművét, a görög filozófiával foglalkozót, a maga történeti kialakulásában, egymást követő kiadásaiiban ismeri. Mert látni fogjuk majd, hogy Zeller hiába foglal el már jó korán bizonyos kritikai álláspontot nagy földijének történetbölcsészetiével szemben, hiába védekezik nyílt szókban is a hegelianismus vádjá ellen: ez a rendszer, ennek alapfogalmai szorítják főművét ama vasabroncsok közé, melyeket utóbb a mind nagyobb belső növekedés meglazíthatott, nem tudott végleg lepattantani.

De Strauss nemcsak Hegelt, első sorban magát hozta a tübingai ifjak körébe; forrongó gondolatjait, a melyek sem a hívő supranaturalisztikus, sem a mindent »észszerűen« kima-

gyarázó rationalisztikus biblia-magyarázatokban nem találtak megnyugvást; nagy ismereteit és végtelen tudományszeretetét, a mely a theológiát is előzetes feltételekhez nem kötött tudománynak szerette volna látni; és merész közvetlenségét, a mely habozás nélkül nyúlt a kételyek és kérdések kellő közepébe, a christológiába. Zeller még az egyetem hallgatója volt, midőn 1835-ben *Das Leben Jesu* I. kötete megjelent, őszinte lelkesedést keltve a repetitor kisszámú híveiben, még nagyobb consternatiót a legkülönbözőbb theologiai nézetek és irányok képviselői között. A munka főelve nem volt teljesen új és eredeti; hisz maga Strauss utal arra, hogy orthodox hívés és rationalis okoskodás mellett már ő előtte is magyaráztak bibliai történeteket »mythus« alapján, Heyne-nek, a nagy klasszikus-filologusnak útmutatására: »a mythis omnis priscorum hominum cum historia tum philosophia procedit« (28). De ezen elvet eddig senki oly terjedelemben és következetességgel nem érvényesítette az új-testámentomi események kritikájában, mint a hogy azt Strauss tette; előtte senki sem vállalkozott a merész bizonyításra, melyet azután nagy részletességgel és az addigi feltevések legélesebb bírálatával hajtott végre, hogy az életet öltő Messiás-eszmének szükségképp a csodás világába kellett varázsolnia a történeti Jézus személyét. Az orthodoxokat Strauss hitetlensége botránkoztatja meg, a rationalisták éleselméjűen kieszelt történetkéiket féltették tőle és a filozófusok is csóválhatták fejüket egészen az egyéni tetszéstől megokoltan, mert Strauss olyan kérdésekre adott határozott feleletet, melyeket Schleiermacher formulái és Hegel egyeztetései jóleső bizonytalanságban hagytak meg.

Hogy Zeller nyomban felismerte Strauss munkájának epochális jelentőségét s meggyőződéssel csatlakozott annak kritikai nézeteihez, arról nyilatkozatai, iratai tanuskodnak; hogy ezen, az ifjukur lelkesedése közt nyert befolyásért Zeller mindig hálás maradt, azt Strauss egész hosszú életére kiterjedő barátságuk bizonyítja. Zeller utóbb a következőképpen állapította meg a »Leben Jesu« történeti szerepét: a mű azért jelent fordulópontot az új-testámentomi kritikában, mert Baurnak és iskolájának teljes kibontakozását tette lehetővé. Világos szemekkel látja, hogy Strauss kíméletlen éles elméje a kérdésnek csak egyik oldalát, csupán a negatívát tisztázta, hogy

mythus-magyarázatával csak azt hordta össze, a mi a történeti Jézus *nem* lehetett; de a hisztorikus mély belátásával egyszersmind azt is észreveszi, hogy erre a negativumra szűkség volt, mielőtt Baur »egyház története« létrejöhetett. Meg is ragad minden alkalmat, — az őszinteségnek gyakran nem veszélytelen bátorságával — hogy e nézetének leplezetlenül és majdnem ugyanakkép visszatérő szavakban adjon kifejezést (I. Kl. Schr. III. 178. k. és Votr. u. Abh. I.². 303. k.). S midőn Strauss könyve 1864-ben teljesen átdolgozott népies kiadásban jelenik meg, Zeller egy külön tanulmányban állítja szembe Renan fantáziájával, szellemességével, egyén festésére alkalmas színgazdag nyelvvel a nehezkesebb, elvontabb, de általános okfejtésével alaposabb német kritikus munkáját.¹⁾

Barátságuk — mondtam — egy hosszú emberi életre bizonyult elég erősnek. Az igazságkeresés tudós szeretete kötött itt frigyot két nagyon különböző, majdnem ellentétes természet között. Mert Zeller módszeres óvatossága erősen elütött Straussnak temperamentumos merészségétől, a mely az úgy vélt ellmondások következményeit mindig kíméletlenül vonta le. Holott Zeller épp megfordítva — e tekintetben Hegel igazabb tanítványaként — a mindenség harmóniáját saját magában is érezte s szellemi munkásságának nem kis részét fordította arra, hogy ama harmónia visszarezgései között az emberi gondolkozásban is békét teremtsen; hogy a vallás és tudomány, az egyház és állam, a jó és rossz, az okszerűség és czélszerűség, a nemzeti élet és az általánosan emberi törekvések között látszólag fennálló antinomiákat kiegyenlítse. De tán épp e nyugodt bírói tiszte, a melylyel egymás ellen küzdő nagy eszmék fölött ítélkezett, tette őt képessé, hogy barátjában, midőn az a radicalismus lejtőjén a »*Régi és új hit*« vallomásáig csúszott le, még mindig az igazság önzetlen keresőjét lássa; hogy védelmébe vegye akkor, a midőn az istentagadótól a legrégiebbek is (mint Vischer) elszakadtak, tiltakozzék az ellen, hogy kész bölcsészeti rendszernek tartsák

¹⁾ Votr. u. Abh. I.² 480—555. Z. még 1877. is így gondolkozott Str. kritikájáról: Seine Kritik ist in der Folge von anderen und von ihm selbst vielfach ergänzt, da und dort eingeschränkt und berichtigt, *aber an keinem wesentlichen Punkte widerlegt worden* (Votr. u. Abh. II. 78.).

azt, a mi csak önvallomásnak készült s bár ellenvetéseit maga sem tudja teljesen elhallgatni, Strauss ez utolsó munkáját (*Der alte und der neue Glaube. Ein Bekenntnis*, 1872) még mindig az irodalom és tudomány nyereségének ítélje. Ott mondja el mindezt Zeller, a hol Strauss Dávidot — 1874-ben bekövetkezett halála után — egy remek életrajz formájában búcsúztatja,¹⁾ mint a hogy ő adja majd ki bevezetésekkel ellátva annak összes műveit²⁾ s áldozik emlékének a legmeghatóbb módon, midőn 1895-ben — tehát már 81 éves korában — Strauss válogatott leveleit bocsátja közzé.³⁾ Ezek közül hatvan tanuskodik változatlan barátságukról, tudományos kölcsönösségükről; az elsőt még a sokat ígérő férfikor küszöbén — 1836 február 22-én — intézte Strauss Zellerhez, az utolsót egy hónappal halála előtt (1873 december 27.).

Zeller Strauss kritikájától sokat tanult a nézetek meg-egyeztetéséig, az irodalmi munkákban kimutatható hatásig; de a nála fontosabb *positiv* oldalról kezdettől fogva a tübingai iskola leendő vezérének, az ő későbbi apósának, Baur Christian-nak befolyása alatt állott. Baur 1826 óta tanított az ottani egyetemen s midőn Zeller először hallgathatta (1833), a 42 éves férfi csak épp hogy belekezdett azon történet-kritikai tanulmányaiba, a melyek az új-szövetség iratainak keletkezésére és az őskereszténység kialakulására voltak hivatva új fényt deríteni. A lassan, de biztos folytonossággal fejlődő egyéniségek közé tartozott, ki a szívós kitartás útján alkotott mindig jobbat és nagyobbbat, mintegy példát nyujtva egész élete s ennek munkássága által a tanítványnak is, hogy miként kell újabb és újabb átdolgozásokkal, kiadásokkal a tudomány legnagyobb céljait megközelíteni. Baur 1831-ben írta meg a korinthusi gyülekezetről szóló tanulmányát (*Die Christusparthei in der korinthischen Gemeinde*,

¹⁾ *David Friedrich Strauss in seinem Leben und seinen Schriften*, Bonn, 1874.

²⁾ *Gesammelte Schriften von D. Fr. Strauss*. Nach des Verfassers letzten willigen Bestimmungen zusammengestellt. Eingeleitet u. mit erklärenden Nachweisungen versehen von E. Z., 12 köt. Bonn, 1876—78.

³⁾ *Ausgewählte Briefe von D. Fr. Strauss*. Herausgegeben u. erläutert von E. Z., Bonn, 1895.

der Gegensatz des petrinischen und paulinischen Christenthums in der ältesten Kirche stb. Tüb. Zeitschrift f. Theol.); itt találkozzunk először azon történeti nézetével, a mely azután egész iskolájának alapgondolata lett: az új-szövetség könyvei a zsidó-keresztény és pogány-keresztény gyülekezetek ellentétéről tesznek tanuságot, az *ebionitismus* vagy *petrinismus* és a *paulinismus* küzdelmeit, egyezkedéseit foglalják magukban s így miként a Kr. u. két első századot egyáltalán, úgy az akkor keletkezett »szent« könyveket is csak amaz ellentét felismerésével lehet megérteni. Midőn 1835-ben a Strauss-féle mozgalom megindult, ez a kritikai gondolataiba merült Baur-t még annyira késztetlennül találta, hogy ő saját maga egyenesen e késztetlenséggel okolja meg tartózkodó viselkedését, melyet tanítványa, Strauss, sohasem bocsátott meg neki egészen (Baur, Geschichte der christlichen Kirche, Bd. V.; Kirchengesch. des neunzehnten Jahrh., 396). A jövő munkásság terve már megvolt, az eszköz is kiviteléhez, a »nagy felfedezés« (Zeller); de évek hosszú fáradtsága volt szükséges ahhoz, hogy a korinthusi levelek után az úgynevezett pastoralisakat, a rómaiakhoz intézettet, azután az »Apostolok Cselekedetét«, végül a kanonikus evangéliumokat is történettudományi gondolkörébe emelje Baur; hogy — mint maga mondja (id. h. 399) — egy módszeresebb és konzervatívabb kritikát szegezzen a Strausséval szembe, mert ez az ő kritikája előbb az irodalmi forrásokkal akar tisztába jönni, mielőtt Jézus életéhez merészkednék.

Ebben az igyekezetben gyarapszik, bontakozik ki a mestert támogató hívek szaporodásával: a *tübingai iskola*; ebben a körben, számára, felfogásmódjától és nézeteitől meghatározottan dolgozik utóbb a mester oldala mellett a dédelgetett tanítvány, Zeller Eduard. A tübingai iskola eredményeit a mai theologia nem tekinti véglegeseknek. Már alapeszméjét, a paulinismus és petrinismus ellentétét, mint kizárólagos elvet, egyoldalúnak tartja, s így erőszakosnak azon eljárást is: a bibliai szövegekben mindeütt irányzatosságot keresni. Mindez okból a hitelesség kérdéseiben is a tübingaiakénál konzervatívabb szokott lenni a mai kritika. De hogy igazán tudományos történetkutatásra a kereszténység keletkezésének és első irodalmának megismerésében ők

— a tübingaiak — adták meg az első nagy lökést, azt manapság sem vonja senki kétségbe.¹⁾

Miután Zeller 1836 tavaszán egyetemi tanulmányait befejezte, életének még sok hosszú évén keresztül maradt a theológiával hivatalos összeköttetésben: 1849-ig, midőn az időközben Bernbe vetődött theologiai tanár csak úgy tud Németországba, a hesseni Marburgba visszakerülni, hogy fakultást cserél s ezentúl mint a bölcsészeti kar tagja filozófiát ad elő. De az 1847-ben bekövetkezett berni meghívást a várakozásnak milyen keserves decenniuma előzte meg!

Az iskola porát lerázva, Zeller — pár hónapi segédlelkész-kedés után — egyévi tanulmányútra indult (1836—37), hogy mint főcélzt — Strauss ajánlóleveleivel — Berlint keresse fel, későbbi működésének, dicsőségének színhelyét, a hol akkor Hegel és Schleiermacher hiányában a Marheineke-k és Vatke-k tanítottak. A visszatérés után rövid ideig tartó vicariatus Tübingában, repetitori állás Urachban, majd ugyanaz a tübingai Stiftben, 1840-től kezdve pedig egyetemi magántanárság ugyanott a theologiai fakultáson: ezek voltak a hivatalos elfoglaltságok, melyekkel Zeller kényszerű várakozását, míg kathedrát kaphatott, betöltötte. Nehéz idők jártak akkor a tudományos gondolatszabadság fölött, éppenséggel ha valaki theologus létére Straussnak barátja, Baurnak követője volt. A mennyivel nagyobb önbizalommal és hévvel döngették akkor épp a legképzettebb

¹⁾ Jülicher Adolf, korunk egyik legkitünőbb újtestamentumi exegetája, a következőkép nyilatkozik Baur-ról és a tübingai iskoláról (Die Schriften des Neuen Testaments, herausgegeben von Joh. Weiss, Göttingen 1907, Bd. I. 29. köv. Die Geschichte des Neuen Testaments): Für die sogenannte höhere Kritik bedeutet eine neue Epoche F. Chr. Baur und... die Tübinger Schule. Er hat in die neutestamentliche Kritik den grossen Stil hineingebracht, sie von der Vereinzelung in Untersuchungen über Echtheit oder Unverletztheit, Ursprache und Vorlagen dieses oder jenes Buchs erlöst, und alles eingeordnet in einen grossen geschichtlichen Zusammenhang... Baur's Kritische Aufstellungen waren in vielen Einzelheiten unglücklich... Baur hat weniger energisch die Persönlichkeiten erfasst als die Standpunkte, er hat sein Bild von der Geschichte der Entstehung der Kirche zu einseitig unter einem einzigen Gesichtspunkt ausgearbeitet und er hat das Judentum, aus dem das Christentum hervorging, nicht hinreichend gekannt. Seit seinem Tode (1860) arbeitet man daran, diese Mängel seiner Kritik in dem Geiste Baur's zu beseitigen stb.

ifjak a vallás és egyház falait, a dolgok rendje szerint csak annyival nagyobb ellenhatást keltettek, csak annyival élesebbekké tették a megtorlás fegyvereit. A mint Baur mondja (id. h. 381): »Mentül inkább principiumnak fogta fel Strauss a maga igazát, annál inkább principiális jelentőséget öltött minden magára, a mi reá vonatkozott. Szabadelvű nézetekről, melyeket előbb habozás és utógondolat nélkül lehetett nyilvánítani, most egészen másképp vélekedtek az emberek; a Strauss-féle kritika következményeit látták bennök és ennek alapján ítélték fölöttük«. ¹⁾

Zellernek is meg kellett szenvednie a környezet, a barátok jóhiszemű túlzásait, saját mereven tudományos állásfoglalását. Kárpótlást főképp az együttérzők meghitt köre nyújtott, melynek a székfoglaló beszéde miatt épp az időtájt meghurczolt Vischer volt elismert feje, melyhez Schwegler is tartozott s melyről még később is a szeretet annyi melegével szól maga Zeller ez utóbbi társának szánt emléksorokban (Vortr. u. Abh. I², 347). Azután a serény munka is feledtette a mellőzés keserűségét; az elnyomás kísérleteire újabb és újabb támadásokkal feleltek a tübingiaiak. A »Tübinger Zeitschrift für Theologie« megszűntét arra használták fel, hogy 1842-től kezdve Zeller szerkesztésében a »*Theologische Jahrbücher*«-t adják ki s ezzel a szabad tudományos kutatások organumát teremtsék meg Hengstenberg orthodox lapjával: az »*Evangelische Kirchenzeitung*«-gal szemben. Rá egy évre meg a »*Jahrbücher der Gegenwart*« indultak útjukra, Zellernek felhívásával, az egészen fiatal Schweglernek ügyes vezetésével, de ez esetben már azon kifejezett célból, hogy — a »*Hallische*« illetőleg »*Deutsche Jahrbücher*« rendőri betiltása után — Rugenek, Feuerbachnak, Bauer Brunonak féktelen radicalismusát egy józanabb középso irány betartásával helyesbítsék.

Ily körülmények között mégis csodának kellett történnie,

¹⁾ A kor hangulatát érdekesen jellemzi, a mit Z. önéletrajzában ír 1836—37. végzett tanulmányútjára vonatkozólag: »Wenn ich mich als Schwaben vorstellte, war die erste Frage: Kennen Sie Dr. Strauss? Antwortete ich dann, ich kenne ihn sehr gut und sei mit ihm schon seit Jahren befreundet, so zeigte sich in der Regel, dass die Fragenden ihn noch viel besser kannten und alle möglichen mir unbewussten Schlechtigkeiten an ihm entdeckt hatten«.

hogy Zeller — nem Württembergben, de bárhol egyetemi katedrára jusson. Ez a csoda már 1845-ben kezd mutatkozni egy szerény, kistehetségű theológusjelölt képében, a ki a derék Vatke ajánlatára felkeresi Zellert Tübingában, hogy Hegel bölcsészetről tőle halljon egyet-mást. És két évre rá az a jelentéktelen ember, kinek irodalmi munkássága sem volt, — történetesen Riese Frigyesnek hívták — az időközben uralomra jutott berni radicalis pártnál kieszközli, hogy jómagával együtt Zellert is egyetemi tanszékkal kínálják meg.¹⁾ A mit Zeller annál szívesebben fogad el, mert most már oltárhoz vezetheti mesterének, Baurnak leányát. Persze az állás elfoglalása így sem ment minden csetepaté nélkül; a »Zellerlärm« egész röpirat-irodalmat teremtett, már-már a zürichi Strauss-esetnek botrányával fenyegetett s a személyes biztonságot is kérdésessé tette. Természetesen fogjuk találni, hogy a tudós függetlenségért szenvedett e »vértanúságot« — Strauss kifejezését fogom használni — még Zellernek »natura angelica«-ja sem felejtette el soha; még későbbi irataiban is látható előszeretettel foglalkozik az üldözött gondolat mártírjaival.²⁾ A mint hogy liberalismusa egész életén át és az élet minden vonatkozásában megtartott valamit a tudós nézeteire féltékeny protestáns theológus egyoldalúságából.

Zeller nem a theologia körében kezdte meg irodalmi működését. Az angol Moore-ból fordított néhány költeménytől (1832) és három apró recensiótól eltekintve (a *Jahrbücher für wissenschaftl. Kritik* 1838. évf.-ban), Platonról írt tanulmányai voltak az elsők, a melyek tőle nyomtatásban megjelentek (1839). Szorgalmas, de azután annál szorgalmasabb theologiai munkásságot csak azóta kezdett kifejteni, a mióta »*Jahrbücher*«-jeit megindította, melyeknek 1842—47-ig maga, ez időtől 1857-ig, a negyedéves folyóiratnak megszűntéig, Baur-ral együtt volt a szerkesztője. Az első szám előszava szerint: a protestáns gondolkodás legkülönbözőbb irányai megtalálták eddig a kellő alkalmat, hogy nézetüket nyilvánítsák: az egyházi orthodoxia épp úgy, mint az érzelmi theologia, a rationalismus vagy eklek-

¹⁾ Zeller saját elbeszélését követtem.

²⁾ *Wolff's Vertreibung aus Halle*: Vortr. u. Abh. I² 117—152 (1861-ből) és *Der Process Galilei's*: u. o. II. 252—282. (1876-ből).

ticismus ; csupán a »minden heteronomiától független, a gondolat hatalmára támaszkodó theologiai tudomány« maradt megfelelő organum híján. Ennélfogva az új folyóirat épp azok számára nyisson társalgót, kik »a tudományos haladást tisztán magáért, minden feltétel és mellétekintet nélkül, keresik. A szabad tudomány eszméje az, melyből kiindul ; az első követelmény, melyet támaszt, annak elismerése, hogy a gondolkodásnak szabadsága és következetessége a theologia terén is szükséges és jogosult«. Ezen, szavaiban rendkívül jellemző programmot főleg maga a szerkesztő iparkodott valóra váltani sűrű egymásutánban megjelenő cikkeivel s tán még inkább idegen, német, latin és francia munkáknak bámulatosan gazdag, sokoldalú ismertetésével.¹⁾ Itt szerzi meg Zeller a recenseálás ama rendkívüli készségét, a mely őt majd annak idején képessé teszi, hogy a Sokratesre, Platonra és Aristotelesre vonatkozó rengeteg irodalmat még 86 éves korában is figyelemmel kísérje s az »Archiv für Gesch. der Philosophie« lapjain számoljon be róla. A míg a »Theologische Jahrbücher«-ek éltek, természetesen számukra dolgozott — ha nem is kizárólag — Zeller ; de theologiai érdeklődése éppenséggel nem volt azok létezéséhez kapcsolva, mint a hogy tényleg messze túlélte azt. Irodalmi munkásságának kezdetétől fogva oly mértékig szövetségben látjuk benne a theologiai és filozófiai törekvéseket, hogy majd csak életének utolsó évtizedei tudják megbontani a szoros közösséget a theologiai érdek lassú, de nem végleges háttérbeszorításával. Mert miként még éveken keresztül a »Jahrbücher« szerkesztője marad, a mióta tanári minőségében fakultást cserélt, majd 1872-ben berlini működését is az állam és egyház viszonyáról tartott előadásokkal fogja megkezdeni s legutolsó nagyobb értekezését is, a mely — egy ifjukora óta dédelgetett gondolatársulás következtében — a kereszténységet megelőző történettel : az esszusok és orphikusok viszonyával foglalkozik, 1899-ben egy theologiai szaklap — a »Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie« — adja majd ki.

Zeller *vallástudományi* dolgozatait három csoportba lehet

¹⁾ Z. irodalmi munkásságáról kitünő áttekintést nyújt *Leuze* összeállítása : Kl. Schrift. III. 518—558.

foglalni: *történetibe, egyházpolitikaiba és bölcsészetibe*. A két elsőnél a kereszténység a magasabb közös fogalom, mert itt — jelentéktelen kivétellel — csakis annak történeti alakulásáról vagy — mint protestáns theologus — gyakorlati érvényesüléséről beszél Zeller. A harmadik csoportba — saját meghatározása szerint (Votr. u. Abh. II. 5) — azon elméletek tartoznak, melyekhez tárgyi alapot különbség nélkül minden vallás, a vallás szolgáltat. Zeller munkáin ezen osztályozást csak elvégezhetjük valahogy, de a nélkül, hogy ez által merev osztályozást végeztünk volna s a nélkül, hogy evvel kapcsolatban valamiféle fejlődési egymásutánt állapíthatnánk meg magánál a szerzőnél. Zeller alkalomadtán egyforma könnyűséggel értekezik mind a három körben már írói munkásságának kezdetétől fogva; néha 30—40 év időköze után újból előveszi az egyszer már letárgyalt kérdéseket, hogy most gazdagabb tapasztalattal ki-elégítőbb feleletet adjon reájuk; történetet is gyakran úgy fejteget, hogy ez úton nyert tételei valamiféle bölcsészetbe hangzanak ki, a minek viszont megvan a maga gyakorlati következménye. Az érdeklődés különböző irányainak olyféle közösségét tapasztaljuk nála már kezdetől fogva itt, e szűkebb vallástudományi körben is, a minő Zellert, a filozófust, a történészt egész gondolkozásában jellemzi. Ezért nem is sikerülhet senkinek bármiféle írói munkásságát olyan jól beosztott és megokolt időszakokba osztani, a minőkkel Zeller maga apósának, Baurnak tudományos fejlődését tette szemléletessé (Votr. u. Abh., I², 417). Egyik nagy tisztelője úgy nyilatkozik, hogy egyéniségében volt valami az időtlenből (Stein, Phil. Ström. 279). Különösen az utóbb kifejtett szempontból tartom e megjegyzést találónak. Oly sokat átfogó érdeklődéssel és tudással lép ki Zeller az irodalom porondjára, hogy abból mintegy szükségszerűen következik, hogy — tán más-más vonatkozásban és változó felfogással — tulajdonképpen mindig ugyanarról, az *egészről* fog majd beszélni; még pedig — hozzátehetjük — ugyanazon kristálytiszt, logikus nyelven, a mely kezdetől sajátja s melyet talán javíthatott egyben-másban a rutin, de melyet nem volt szabad megmásítania.

A *történeti* csoportban legkiválóbb munkája az »*Apostolok Cselekedeteire*» vonatkozó, a mely 1849—51 között a »Theol.

Jahrb.«ekben jelent meg, mint külön kiadás 1854-ben.¹⁾ Ezt Schwarz, a modern theologia történetének kitűnő ismerője s az ő nyomán Dilthey is a Baur-féle kritikai iskola »legérettebb gyümölcsének« jellemzi (Zur Geschichte der neuesten Theologie³ 154, összevetve Dilthey: Aus Eduard Zeller's Jugendjahre, Deutsche Rundschau 90. évf. [1897] 291.). Igazi Zeller-munka, melynek nem a gondolatok eredetiségében van jelentősége, ereje, hanem azon szigorúan módszeres eljárásban, a mely a sejtést tudássá emeli, a bizonytalant — ha lehet — bizonyossá teszi, a régiből is tud újat teremteni. Bármely anyaggal dolgozó filológusnak ismernie kellene a könyvet, mert valóságos mintája annak, hogy miként hozhatunk egy homályos körből ránkmaradt szöveget a megértéshez közelebb. Pedig Zeller, a mi könyvének tartalmát illeti, mások útmutatása szerint dolgozik s eredményei sem esnek a már mások által megjelölt eszmék határán túl. Schneckenburger már 1841-ben adta ki művét a πράξις ἀποστόλων céljáról (Über den Zweck der Apostelgeschichte), s itt Pál és Péter párhuzamba állítását jelölte meg a könyv alapgondolatának. Zeller figyelme 1833 óta fordult a kérdés felé: ekkor hallotta először Baur előadását a tárgyról. Ugyan Baur ez időben még maga sem alkalmazta kritikai felfogását teljes terjedelemben az »Apostolok Cselekedeteire« s folytatólag a szövegnek nem egy ellenmondását az ötletes tanítvány fogja majd a mester előtt felfedni (Vortr. u. Abh. I², 457). De azért 1845-ben már Baur is írásba foglalta a maga lezárt nézetét, egyik kritikai főművében (Paulus, der Apostel Jesu Christi) állapítva meg a »szent« iratnak dogmatiko-apologetikus jellegét, mivel az ott előforduló elbeszélések történeti hitelességeivel sehogy se tudott megbarátkozni. S körülbelül ugyanannak bizonyítására vállalkozik Zeller is négy esztendővel később; de talán csak azt szövegezte meg végleg, a mit magántanári előadásai számára már rég előkészített (1841—42 telén tartott az »Apostolok Cselekedeteiről« először kollégiumot).²⁾ Teljesen

¹⁾ *Die Apostelgeschichte* nach ihrem Inhalt und Ursprung kritisch untersucht, Stuttgart.

²⁾ Kéziratban megvan: Acta apostolorum. Zellernek rendkívül gazdag kézirat-hagyományát kevés kivétellel a berlini tudományos akadémia őrzi.

a tübingai iskolának eszmekörén belül azt akarja igazolni, hogy az új-testamentomi kánonnak kérdéses irata szintén a petrinismus és paulinismus küzdelmének eredménye: egy paulinus békeajánlata, ki bizonyos engedékenységgel árán a judaismust szeretné a pogány-kereszténységnek megnyerni (363); hogy a munka egységes s bár nem lehet Lukácsé, szerzője a 3. evangéliomával mégis egy személy; hogy Rómában keletkezett a Kr. u. 110. és 130. esztendőök között (488).

Az érdem — mondtuk — a módszerben, nem az eredményekben rejlik. Mert a mi ez utóbbiakat illeti, az imént felsorolt megállapítások közül egyik sem olyan, hogy a mai exegetika kétségtelen igazságaként fogadná el. A mai felfogásmód, mint általában véve, e kérdésben is jellemző módon konzervatív a tübingaiak lelkes criticismusával szemben; Harnack szerint (legújabbán ő képviseli a hagyományba vetett bizalom legszélsőbb árnyalatát) az »Apostolok Cselekedetei« szavahihető történeti munka, melyet maga Lukács, Pál apostol tanítványa és kísérője valószínűleg még 70 vagyis Jeruzsálem pusztulása előtt írt (Lukas der Arzt, 1906 és Die Apostelgeschichte, 1908). De ha valaki nem is csatlakozik e szélső nézethez, ha csupán az úgynevezett *ἡμεῖς*-részeknél tekinti magát Lukácsot forrásnak s ha az első század egész végére teszi is az ismeretlen paulinus szerzői tevékenységét (így R. Knopf: Die Schriften des Neuen Test., herausgegeb. von Joh. Weiss, I. 526 köv.), Zeller kritikáját még így is jelentékeny megszorítás fogja érni. Azonban fűzzük mindehhez rögtön a következő megjegyzést: bármely végleges eredményben fog is kérdésünknel a jövő belátása megnyugodni, e megnyugvást csak azon feltétellel szerezheti majd meg, ha tételét azzal a *módszerességgel* bizonyította és igazolta, melylyel Zeller a magáé mellett foglalt állást. Mert ezen módszer nem kezeke az anyagi igazságnak, de annak mégis elengedhetetlen feltétele. Előbb a könyv ismeretének külső (irodalmi) bizonyítékait kell összeszednünk, megvitatnunk, mint ezt Zeller tette Markiontól Tertullianusig (ilyen kritikai kiindulópontot választott már János-tanulmányainál is: Die äusseren Zeugnisse über das Dasein und den Ursprung des vierten Evangeliums. Eine Prüfung der kirchlichen Tradition bis auf Irenäus, Theol. Jahrb. 1845 és Über die Citate aus dem vierten Evang.

stb. Theol. Jahrb. 1853); azután a szöveget magát az értelem és történeti megbízhatóság szempontjából azon aprólékosan pontos és éles bírálóknak szükséges alávetni, melynek Zeller valóságos nagymestere; a nyelvet is a szóanyag és mondat szerkesztés részleteiben kell megvizsgálnunk, mint a hogy ezt Zeller lehetőleg széles alapon igyekezett elvégezni, mert az egész új-szövetség lexikonát már előzetesen összekeresgélte (Studien zur neutestam. Theologie: 4. Vergleichende Übersicht über den Wortvorrath der sämmtlichen neutestam. Schriften); a tendentia kérdése sem maradhat vizsgálat nélkül, még ha nem is osztanók az irányzatosság keresésének kiélezett elvét; s csak mindezek után juthatunk el a végső feladathoz, a mely állítást követel a szerző személyéről, a munka keletkezésének körülményeiről és idejéről, a tartalom forrásairól. Zeller könyvének logikai vázáról adtam számot, s ennek helyessége, mintaszerűsége a kereteket kitöltő gondolatok váltakozása mellett és ellenére is érvényben marad.

Az »Apostelgeschichte« Zeller legjelentékenyebb theologiai munkája, de korántsem az egyedül jelentékeny. A »Jahrbücher« vasszorgalmú szerkesztője mindig készen állott, hogy az iskola szellemi fejének, Baurnak valamely nagyobb igényű kiadását nyomon kövesse, támogassa, kiegészítse. Annak dogmatörténeti tanulmányai közben írja meg az idevágó legújabb feldolgozások irodalmát (Die Bearbeitungen der protest. Dogmatik aus den Jahren 1840 und 1841, Th. Jahrb. 1842—43); midőn meg 1844-ben a János-evangéliom magyarázatába kezd a mester, — hogy igazi hegeli gondolattal — a paulinismust és petrinismust túlhaladó, az azok ellentétét magasabb egységbe foglaló keresztény eszmét ott fedezze fel, a tanítvány is János-kutatásokat végez (l. fönn és Einige weitere Bemerkungen über die äussere Bezeugung des vierten Evangeliums stb., Th. Jahrb. 1847). Maga a főmű, az »Apostelgeschichte«, szintén hosszas előmunkálatokat követelt: a Lukácsra vonatkozó összes dolgozatok ebbe a körbe tartoznak (már a Th. Jahrb. 1843-ik évf.-ban: Studien zur neutestamentlichen Theologie, 3. Über den dogmatischen Charakter des dritten Evangeliums stb. és Die älteste Überlieferung über die Schriften des Lukas, Th. Jahrb. 1848). És mindezenfelül Zeller az őskereszténység történetének nemcsak

önálló kutatója; népszerűsítő összegezője és methodikusa egyzersmind az itt kialakult ismereteknek. Egy helyen azt mondja: »a mi időnk éppenséggel nem tűri többé, hogy olyan vizsgálódásokat, a melyek az ember legmagasabb érdekeivel annyira szoros összefüggésben vannak, egy külön rend a maga kizárólagos tulajdonának tekintse: a mi időnk a theológiától épp úgy megköveteli, mint a természettudománytól és történetírástól, hogy eredményeit közkinccsé tegye, az általános műveltség hasznára értékesítse« (Votr. u. Abh. I² 481). És efféle feladatnak kevés ember tudott volna jobban megfelelni, mint maga Zeller: az ő nagy tudásával, világos logikájával, kissé terjengős, de mindig átlátszó nyelvével. Épp ezért manapság sem fordulhatunk jobb és megbízhatóbb útmutatóhoz, ha a tübingai iskolát, ennek törekvéseit, eredményét meg akarjuk ismerni, mint Zeller összegezéseihez: ahhoz, melyben az iskola keletkezését vázolja, alapgondolatait érteti meg; ¹⁾ azután a melyben az őskereszténységről a tübingai felfogás legtisztább reflexeként rajzol képet; ²⁾ végül a Baurnak szentelt nekrológhoz, ³⁾ midőn az iskola vezetőjének, saját apósának életét, gondolati fejlődését — egy évre halála után — azon csodálatos objectivitással írja meg, melyet benne a történettudós növelt nagygyá s mely ott sem hagyja cserben, a hol legközvetlenebb érzelmeivel áll szemközt.

És mindezenfelül Zeller az újtestamentomi kutatás *methodikusa* is. Bár módszertani megjegyzésekkel majd összes értékezeiben találkozunk, külön is értekezett a »történeti kritikáról és ennek alkalmazásáról a keresztény vallás okmányaira.« ⁴⁾ Tudatossá teszi itt saját maga és társainak tudós eljárását; összeállítja, rendszerbe szedi azon eszközöket, melyekkel a

¹⁾ *Die Tübinger historische Schule*, Votr. u. Abh. I² 294—389 (eredetileg: Sybel's Hist. Zeitschr. 1860).

²⁾ *Das Urchristenthum*, Votr. u. Abh. I² 222—293 (eredetileg: Aphorismen über Christenthum, Urchristenthum und Unchristenthum, Th. Jahrb. 1844; teljesen átdolgozva az 1865-ben megjelent Votr. u. Abh. I. kötete számára).

³⁾ *Ferdinand Christian Baur*, Votr. u. Abh. I² 390—479 (ered. a Preuss. Jahrb. 1861. évf.).

⁴⁾ *Über historische Kritik und ihre Anwendung auf die christlichen Religionsurkunden*, Kl. Schr. III. 153—187 (ered. Th. Jahrb. 1846).

tübingaiak a maguk forradalmát végigküzdötték. A biblia is egyszerűen történeti okmány s így valamely külön kritikát épp oly kevésbé szabad rá alkalmaznunk, mint a magyarázatnak különös módját. A csodába vetett hit sehogy se fér meg a tudománnyal; el sem képzelhető az eset, hogy az esemény csodaszerűségét higgye s ne inkább a tudósítás hűségében kételkedjék a kutató (v. ö. Vortr. u. Abh. I² 305). Ezt fogja majd Zeller Ritschllel szemben is energikusan hangsúlyozni, midőn ez utóbbi — épp Zellernek a tübingai iskoláról írt történeti összegezését használva alkalmul — Baur eszméit és az egész tudós szektát megtámadja s a visszahatásnak álpáthoszával állítja ellenfeleit a következtetés elé: ha csoda nincs, akkor Jézus maga ábrándozó vagy csaló! ¹⁾ Tehát csoda nincs és mégis csodaszerűt kell a biblia kritikusanak érthetővé tennie annak meggondolása által, hogy minden összetettebb elbeszélés megbízhatatlan, hozzávéve a vallási hagyományhoz fűződő fantáziát, a múlt egész lelki életét, kritikai érzéktől távol álló, gyakorlatiasan dogmatikus gondolkodását. Különösen érdekes, a hol Zeller azon elfogultságot magyarázza és mutatja be példáiban, a mely a hívőt — a csalás minden szándéka nélkül — mintegy kényszerű módon utalja a pseudonym írói munkásságra, arra, hogy saját gondolatait és nézeteit névszerint is az eszme valamely nagy képviselőjének tulajdonítsa (v. ö. Vortr. u. Abh. I² 338 köv. is). Tehát papi fufangról, a vallás ámitásairól ne beszéljünk még az esetben sem, a hol nyilvánvaló szándék tévesztheti meg a múltnak kutatóját az igazság megismerésében! Csak e történeti szemléletmód fogja a helyes kritikát a rationalismustól megkülönböztetni, azt kettős feladatára képessé tenni: arra, hogy tagadjon, de csak azért, hogy evvel megfelelő talajt teremtsen az építkezésre. »A történeti kétely épp úgy kezdete a történettudománynak, mint a bölcsészeti kezdete a filozófiának.« A folytatás azonban itt is, ott is a valószínű tudásra alapított rendszeralkotás lesz, a melynél hiba ugyan az apriorisztikus jelleg, de a mely mégis főleg a történeti fejlődés általános moz-

¹⁾ *Die historische Kritik und das Wunder*, Kl. Schr. III. 348—365 (er. Sybel's Hist. Zeitsch. 1861) és *Zur Würdigung der Ritschl'schen »Erläuterungen«*, Kl. Schr. III. 366—384 (ered. Syb. Hist. Zeitschr. 1862).

zanataiban fogja a maga igaz tartalmát: a kényszerűen bekövetkezőt és ilyképp tudományosan megállapíthatót felfedezni. Látjuk, Zeller elmékedése apológiába hangzik ki; a hegeli történeti iskolának eljárását igazolja a közelfekvő váddal szemben, hogy az az egyénit, az esetlegest hanyagolja el.¹⁾

Zeller nem marad meg az őskereszténység történetésének. Midőn 1847-ben Svájcba került, szeretettel fordult kenyéradóinak reformált vallása felé s ez irányú érdeklődésének gyümölcse a Zwingli theologiai rendszeréről írt munka.²⁾ Lekötötte, vonzotta e gondolatkör egynémely észszerű vonása, mely saját vallási gondolkozásmódjával volt rokon; becsülte azon férfias határozottságot és tettvágyat, a mely az üdv biztos tudatában semmi földi tekintettel, akadálylyal nem törődik. Ha Dilthey helyesen jellemzi a régi társat és barátot, midőn a »rationális akaratban« találja meg személyes életének magvát (id. h. 291), nem kell továbbiak után fürkésznünk, hogy miért merült el Zeller szerető odaadással Zwingli rendszerébe. Ez utóbbinak gyökerét az electio vagy praedestinatio tanában ismerte fel azon hitben, mely szerint nem mi választjuk Istent, hanem ő választ bennünket, hogy akaratunkat mozgassa, bennünk minden jót létrehozzon, mert mi csak egyszerű eszközei vagyunk. Hegel követőjét is érdekeltette e felfogás: az emberiség történeti evolúciójában mintha csak épp a Geist-tal kellene helyettesítenünk a mindenttevő Isten fogalmát. Zellernek nem volt szándéka életrajzot írni s így mindenesetre volt valami igazságtalanság a támadásban, a mely könyvét — két évre megjelenése után — Sigwart, az akkori tübingai repetitor, a későbbi nagy logikus

¹⁾ Zeller — nála gyakori eljárás mód szerint — évtizedek múlva megint elővette a történeti hagyományok módszertani kérdését: *Wie entstehen ungeschichtliche Überlieferungen?* (Kl. Schr. II. 46—90; ered. Deutsche Rundschau, 74 [1893]). Itt szélesebb körű tudással, többet psychologizálva, kevesebbet theologizálva, gazdagabb példatár kíséretében fejti ki általánosabb formában, de lényegében ugyanazt, a mit fönn ismertetett értekezésében már 1846-ban kifejtett. A mythosok keletkezését magyarázó példák közé most a Péter apostol római püspökségére vonatkozót is felvette (»ebionitischer Tendenzroman«; v. ö. *Die Sage von Petrus als römischem Bischof*, Vortr. u. Abh. II. 215 [1875]).

²⁾ *Das theologische System Zwingli's in seinen Grundzügen dargestellt* (Th. Jahrb. 1853 és különnyomatban).

részéről érte ; de a támadás jellemző módon ama pontra irányult, a mely csakugyan gyenge pontja minden gondolkozásnak, a mely Hegel bűvköréből még nem szabadult meg teljesen : eszmét és egyént nem tart kellőkép külön, ezt nem veszi eléggé számba annak impersonális hatalmával szemben.¹⁾

Még jóval a Zwingli-tanulmány előtt, 1847-ben fejtette ki Zeller a maga véleményét a *reformációról* egyáltalán s különösen annak *politikai* jellegéről.²⁾ Abban az időben, a 48-as nemzeti felbuzdulást megelőző években, új formulák és jelszavak jöttek divatba — barát és ellenség szájában egyaránt — a reformáció értékét illetőleg. A mennyit tett és használt az a theologia, a vallás terén, ugyanannyit ártott a nemzeti érdekeknek a politikai tömörülés megakadályozásával : így beszéltek most főleg a protestantismus nyílt és titkos ellenfelei. Ezzel szemben Zeller — minden túlzás nélkül, a jót és rosszat egyaránt mérlegelve — a történetíró mély reflexiójával utal arra, hogy a reformáció korában a theologiai szempont volt az egyedül lehetséges ; hogy még a parasztlázadás is a bibliára támaszkodva, Isten nevében követelte igazát s hogy Luther e politikai radicalismus forradalmával nem is igen tehetett egyebet, mint hogy annak jogigényeit és küzdelmi módját saját fegyvereivel, érveivel — bibliával a kezében — utasítsa el magától. Viszont a német protestáns egyház hívei közül némelyek új jelszóként hangoztatták a múlt század negyvenes éveiben : vissza a reformációhoz ! Nemcsak a vallási, még a politikai megújodást is ettől a retrograd lépéstől reménylették ; a régi hit felélesztett lángjának kellett volna az egész nemzeti újraéledéshez szükséges meleget és erőt meghoznia. Zeller nyílt szemekkel látja, hogy ilyen utópiát dédelgetni csak az egyházi orthodoxiának áll

¹⁾ A Sigwart-nak adott feleletet l. : *Über den Ursprung und Charakter des Zwinglischen Lehrbegriffs, mit Beziehung auf die neueste Darstellung derselben* (Th. Jahrb. 1857 ; most : Kl. Schr. III. 291—347). Mert Zwingli-ről Sigwart is írt 1855-ben könyvet : »mit besonderer Rücksicht auf Picus von Mirandula«. Majd 1900-ban úgyszólván utolsó sorait a 70 éves Sigwart emlékkönyvének küldi el a 86 éves Zeller.

²⁾ *Über den politischen Charakter der deutschen Reformation. Zur Ehrenrettung derselben gegen Feinde und Freunde*, Kl. Sch. III. 188—237 (ered. a Jahrb. der Gegenwart-ban).

érdekében; hogy itt »Luther hite« lutheri dogmatikát jelent, a valláserkölcsei követelményeknek a múlt nevében való hangoztatása a szabad kutatás üldözésével, a hierarchia megerősítésével egyértelmű. S ezért emeli fel a hisztorikus tanító szavát: a múlt a múlté; az megtette kötelességét a maga módja szerint, saját feltételeitől meghatározottan; de ez nem lehet akadálya annak, hogy a jelen a maga jelen nemzeti feladatát saját erejéből és képessége szerint végezze el.

Zeller tulajdonképp egész életén át távol állott a *politikától*; mindössze — de csak rövid ideig — a badeni kamarának volt tagja, midőn a heidelbergi egyetem 1871-ben Bluntschli helyett őt ajándékozta meg mandatumával. De publicisztikai munkásságában (ha ugyan ennek nevezhetjük tudós értekezéseit, melyek az állami vagy egyházi élet valamely kérdésével függöttek össze) mindig leplezetlenül adott kifejezést erős nemzeti érzésének, a művelt középosztály érdekeire tekintő demokrata felfogásának s mindenekelőtt — liberális gondolkozásának. Liberalismusa a maga lényegében kathedra-liberalismus (ad normam: kathedra-socialismus), mert belső rúgója a tudománynak szeretete s ez alapon a szabad kutatásnak és nézetnyilvánításnak követelménye volt és maradt. Zellernek szélsőségeket kerülő, egyeztetéseket kereső harmónikus természete csak egy tekintetben hajlott a radicalismus felé s itt nem is ismert semmiféle megalkuvást: a tudományos igazság kérdéseiben. »A tudománynak abszolút szabadnak kell lennie s nem követhet más törvényt, mint a tudományos gondolkozását: fiat justitia et pereat mundus — e jelmondatához nem szabad hűtlennek lennie, még ha nem is tudná, hogy a tudományos igazság csupán a világ üdvét szolgálhatja.« (Kl. Schr. III. 150.) Természetesen efféle tudós liberalismus a maga teljes jogát érvényesíti sajátos körén belül; nemcsak az igazság kutatásának egyedül lehetséges elve, egyzersmind minden tudományos intézmény, szövetkezés ideálja. De helytálló, elegendő marad-e, ha az élet összes viszonyaira, az egész életre terjesztjük ki? Lehet-e vagy akár szabad-e mindenütt, mindennel és mindenkivel szemben a tudományos igazságnak szerezni érvényt? És megadja-e az az élet minden törekvésében, kapcsolatában a cselekedetek mértékét? Hiszen itt épp a legfontosabb körben, érzelmi értékeink világában hiába

kutatunk tudományos igazságok után; ilyenek helyett érzelmek igenlése dönti el állásfoglalásunkat, cselekedeteink módját. Maga Zeller is kénytelen volt idővel sokban enyhíteni liberális *egyházpolitikai* nézeteinek mereven intellektuális jellegét.

Midőn Zeller először kezd behatóbban foglalkozni az állam és egyház viszonyával, tudományának, a *theológiának* szempontjából nézi a kérdést.¹⁾ Mit jelentene az állam és egyház szétválasztása, a köztük fennálló »conventionális házasság« megszüntetése a theologiai kutatásokat illetőleg? S miután a múlt és jelen tapasztalatait számbavéve úgy találja, hogy »az egyház tudománya csak ott lett szabaddá, a hol az állam kivette a gyeplőt az egyház kezéből«, üdvözli amaz idők eljöttét, midőn majd csak a bölcsészeti karokon fognak tudományos theológiát mint vallástörténetet és vallásbölcsészetet előadni. De ez Zellernek nem őszinte hangja, ez a fakultásától kényszerű módon megváló Zellernek elkeseredése (épp értekezésének évében, 1849-ben, került Bernből, a theologiai karból a marburgi bölcsészettibe). Ő, a ki a múltban oly kész lelkesedéssel leplezte le a Merz-féle strébereket (*Wanderbuch für Dr. H. Merz stb., Jahrb. d. Gegenw. 1845*), még a jövőben, még marburgi bölcsész-tanár korában is annyira theologus marad, hogy a Vilmar-féle irodalmi merényletet, a »tények theológiáját« sem fogja megtorlatlanul hagyni.²⁾ Minden hitet elvben megtagadó, minden pozitív vallási érzéstől menten kutató keresztény vallástudományt Zeller egyébként sem követelt sehol, soha s nyelvhasználatával sem lenne összeegyeztethető, ha egy olyat még mindig theológiának neveznénk.³⁾ Bármennyire eltávolodtak a »tübingaiak« — s közöttük Zeller is — a keresztény vallás dogmatikus alapjáról, annyi érzelmi szál még mindig fűzte legtöbbjét Jézus

¹⁾ *Die Trennung der Kirche vom Staat in ihrer Bedeutung für die Theologie* (Kl. Schr. III. 237—248, ered. Theol. Jahrb. 1849).

²⁾ *Die Theologie der Thaten*, Kl. Schr. III. 267—290 (ered. Theol. Jahrb. 1856). Pompás kis értekezés, mely azt mutatja, hogy Z. az éles támadás nyelvéhez is értett.

³⁾ V. ö. Kl. Schr. III. 261: »Auf dem Boden der positiven Religion: denn eben das ist es, was die Theologie von der Religionsphilosophie und der philosophischen Religionsgeschichte unterscheidet.« Tehát a keresztény theologus már elvben nem akként beszél saját vallásának történetéről, mint a vallástörténész minőségében pl. a buddhizmusról beszélné.

nagy alkotásához, hogy e positivum révén tudós tevékenységükben is theologusoknak mondhatták magukat. Csakugyan már egy évvel a fent ismertetett értekezés után újból felveti Zeller a kérdést a theologia helyzetéről tudománynyal, egyházzal szemben s most már — a probléma kimélyítése által — egészen más eredményhez jut.¹⁾ A theologia nem válhatik el a vallásos élettől és az egyháztól, mert — mint a hit öntudatos-sága — azok éltető eleme. Feladata »a hitet tisztítani és továbbfejleszteni a tudományos megismerés segítségével«. A haladást képviseli az emberi szükségletek azon körében, mely nélküle maradiságra, elposványosodásra lenne ítélve. A sikeres működés mindenestre feltételhez kötött s ez épp a feltétlen szabadság. A visszaélés lehetőségét meg is engedve, még principiálisoknak mondott kérdésekben sem fogadja el Zeller a tilalom jogosságát: mert ugyan ki dönti majd el, hogy csakugyan elvet képviselnek-e azok a kérdések? Viszont azt maga is látja (más összefüggésben beszél róla: Kl. Schr. III. 146. köv.), hogy mennyi nehézséggel — feltéve, hogy nem tettetéssel — jár, ha a pap saját »bölcészeti fogalmait« (hegeli pantheismusát) népszerűsítve, a »képzet nyelvén« kénytelen magát egyszerű híveivel megértetni.²⁾

Szorosabb értelemben vett egyházpolitikai fejtegetésekre a Falk-féle porosz törvényjavaslatok adtak Zellernek alkalmat, ha eltekintünk a támadástól, melyet névtelenül már 1858-ban intézett a württembergi concordatum ellen a polgári szabadság érdekében (Das württembergische Concordat und seine Folgen, Minerva, N. F. I.; külön kiadásban is). Zeller még Heidelbergában volt — még Mühler ült a porosz kultuszminiszteri székben — midőn máris nagyon határozott hangú cikkben foglalt állást a polgári házasság intézménye és pedig annak kötelező, nem fakultatív formája mellett.³⁾ 1872-ben Berlinbe kerül, hol mint porosz tanár tart előadásokat az aktuális egyházjogi kérdésekről s adja ki azokat utóbb »*Staat und Kirche*« czímen (Vorlesungen,

1) *Über das Verhältniss der Theologie zur Wissenschaft und zur Kirche*, Kl. Schr. III. 249—266 (Theol. Jahrb. 1850).

2) A »Begriff« és »Vorstellung« fokozati különbségéről van szó a hegeli terminologia értelmében.

3) *Obligatorische oder facultative Civilehe?* (Kl. Schr. III. 408—426; er. a Preuss. Jahrb.-ben 1871).

an der Universität zu Berlin gehalten, 1873). A 60 éves Zeller nemcsak pályafutásának, személyes fejlődésének is tetőpontján áll; a legnehezebb, legbonyolultabb problémákat mindent átfogó sokoldalúsággal, a logikai érvelés kifogyhatatlan bőségével, a meggyőződésnek lehetően objektív és bámulatosan világos hangján tudja tárgyalni. Ezen szempontokból a »Staat und Kirche« Zellernek mindenesetre egyik legkiválóbb munkája. Nem a publicista külszerűségével nyúl témájához; történeti alapon igyekszik megmagyarázni az állam és egyház között kapcsolódó viszony különféle formáit, hogy tisztán lássuk, miért múlt el már manapság az egyházi állam (a theokratia) ideje épp úgy, mint az állam-egyházé (a caesaropapismusé), de miért nincsenek még meg a teljes elválasztásnak feltételei. Meghatározása szerint (az amerikai állapotokról nem beszél) az egyház tényleg manapság is nyilvános corporatio, nem egyszerűen magántársaság az állam keretei között, a melynek privilégiumokat az ellenőrzésnek fentartott joga mellett nyújt és nyújthat csupán az állam. S már most Zeller — mint az egész kérdésnek lényegét — azon határokat keresi, a melyek között kell és szabad az állami ellenőrzésnek mozognia; hogy épp oly kevésbé kövessen el mulasztást egyházi túlkapásokkal szemben, mint a hogy meg ne gátolja az egyház üdvös működését s mindezenfelül biztosítsa a vallási meggyőződés dolgában az egyén szabadságát.

Zeller könyve tudós munkának készült, de azért — ha tárgyának általános jellegétől el is tekintünk — a kevésbé szerencsés kifejezéssel »Kulturkampf«-nak nevezett küzdelmek harczi lár-májában született meg s így természetesen ezen eredet nyomait is magán viseli. Belőle itt-ott kissé élesen hangzik ki a kétségkívül jobban orientált délnémet figyelmeztető szava, melylyel a porosz közvélemény színe előtt a katolikus internationalismusra, az innen fenyegető veszedelemre mutat rá; bár az erősebb kifakadásoktól, minők a múltban nem hiányoztak (pl. Kl. Schr. III. 193 és e cikkben passim), a berlini egyetem filozófusa tartózkodik. Tán az állami ellenőrzés joga is kissé egyoldalúan nyomul a könyvben előtérbe a védelem, a pártfogás kötelessége mellett s az egyéni szabadságnak is tán túlságos engedményt tesz Zeller, ha a szülőknek hatalmat ad arra, hogy gyermekeiket

az iskolai vallástanítástól egyáltalán elvonhassák (243). Évek múlva, a »Kulturkampf« megszűntével, újra előveszi Zeller az itt megvitatott kérdéseket Minghettinek, az olasz államférfiúnak egy könyvéről számolva be, melyben az Cavour jelszavát: *chiesa libera in libero stato*, a gyakorlati megvalósításnak képévé dolgozta ki.¹⁾ Zeller nézetei lényegükben nem változtak; az egyház működését most is szorosabb kapcsok által biztosított állami ingerentia útján akarja szabályozni: de mintha a negatív ellenőrzés mellett most már több módot, lehetőséget, szükségletlátna az állam érdekeivel egyirányú pozitív támogatásra is. Hiszen világos, hogy napjainkban, midőn az erkölcsi nihilismus mind nagyobb mértékben keríti hatalmába azon társadalmi rétegeket, a melyek a pozitív vallások gyámolító erejére mindig rá fognak szorulni, az objektív Zeller is másként gondolkoznék és írna az állam és egyház viszonyáról.

Mindezt pedig nem beszéltünk Zeller *vallásbölcsezetéről*. Pedig csak természetes, hogy olyan gondolkozó, mint ő, kit iskolája, hajlama egyaránt filozófussá tett, nem fog vallástörténeti kutatásokat végezni és egyházpolitikai nézeteket fejtegetni a nélkül, hogy magával a vallással, ennek jellegével, keletkezésével, megnyilatkozási módjával általános gondolatok formái közt ne igyekeznék tisztába jönni. Csakugyan — e kérdésekre keresve feleletet — ő is vallomást tett életének különböző szakaszaiban a maga hitéről, ha nem is oly hangosat és kétségtelent, mint egynémely társa; s az ifju Zeller irataiban épp úgy nyomait találjuk a *pantheismus* új életre serkentő bizodalmanak, mint a hogy főleg azok hiányából jutunk a meggyőződésre, hogy az öreg Zeller — ifjukorának metafizikai álmai után — nem egy pontban tért vissza a *keresztény dualismus* közvetlen gondolataihoz.

Mindjárt az első theologiai dolgozata (vele kezdi meg 1842-ben a Theol. Jahrb. első füzetét) olyan kérdést tárgyal, a mely az akkor sokat vitatott dogmatikai nehézségek kellő közepébe vezet s a szerző részéről is határozott állásfoglalást követel.²⁾

¹⁾ *Die freie Kirche im freien Staat* (Kl. Schr. III. 425—448, er. D. Rund. 21, 1879).

²⁾ *Die Annahme einer Perfektibilität des Christenthums*, historisch und dogmatisch untersucht; Kl. Sch. III. 1—46.

Tökéletesíthető-e a kereszténység, azaz — az újszövetség nyilatkozataival, a végső tökéletesség gondolatával szemben — a *haladás* elvét épp úgy magában foglalja-e, mint minden történeti alakulás? A kereszténység történetírója előtt nem kétséges az igenlő felelet, mert látja a nagy változásokat, a melyek annak körében az idők folyamán végbementek s ez utóbbiak természetéből még azon következtetést is kénytelen megtenni, hogy a fejlődés fokozatossága a kinyilatkoztatás hitével össze nem egyeztethető. Éppenséggel a modern élet és bölcsészeti gondolkozásmód (s itt kerül az önvallomásokra a sor) teljesen szakított az eredeti keresztény felfogással, a mely egy túlvilágot helyez a mi világgunkkal szembe; Isten országát most itt e földön keressük, »az isteni életnek lényeges sajátságait a természet és szellem általános törvényeiben« (41). De ilyen pantheisztikus hit álláspontján felmerül a további kérdés: keresztények maradtunk-e ezen hitünk ellenére is? Hegel radikálisabb követői a theologusok táborából, Strauss és Feuerbach leadták már tagadó válaszukat (Straussnak két évvel előbb jelent meg »Glaubenslehre«-je, Feuerbach csak az imént — 1841 — magyarázta meg »a kereszténység lényegét«: »Das Wesen des Christenthums«); a higgadtabb, konzervatívabb Zeller még mindig ragaszkodik a keresztény névhez, feltéve, hogy jól elválasztják egymástól a vallási érzelemtől meghatározott hitet és az elméleti világ-felfogást s a vallásnak lényegét nem az utóbbiban, hanem a bennünket közvetlenül irányító szubjektív érzelemben fedezzük fel. Mert a hit körében a kereszténység is egygyé lett a szentlélek által a maga Istenével, a mely egyesülésnek még csak külső képét, a kiengesztelést szimbolizálja Krisztus alakja; a bölcsészet általánossá teheti, a fogalmi tudásra is kiterjesztheti az immanentiának amaz elvét Isten és világa között, nem fog evvel a vallás lényegén változtatni s nem is fogja a vallást fölöslegessé tenni. Majd valamikor, évtizedek múlva, Zeller újból felveti a kérdést: keresztények vagyunk-e még? s majd akkor kevesebb theologiai éleselmjűséggel, de annál közvetlenebb meggyőződéssel fog igent mondhatni.

Theologiai lapjának ugyancsak első évfolyamában szedette össze Zeller az érveket, a melyek a mellett bizonyítanak, hogy Schleiermacher a maga Istenét impersonálisan gon-

dolta.¹⁾ S bizonynyal nem azért vállalkozott ezen exegetikai feladatra, mert jómagának más volt a nézete: erélyesen szembe is száll mindazoknak könnyen érthető ítéletével, kik akkor a személytelenül elképzelt Istent a nem-keresztény, sőt atheista eszmék körébe utalták. Mint bizonyos tekintetben az egész tübingai mozgalomnak, Zeller theológiájának is Schleiermacher volt egyik szellemi irányítója, ez a gyakran kétértelmű, sőt homályos, de mindig subtilis finomsággal és mélyen gondolkozó kritikus, kinek tán kétértelműségei is kevésbé saját alkalmazkodó természetéből, mint inkább az általa kitűzött czél jellegéből következtek: lehetetlenre vállalkozott, a positiv vallást a vallásbölcészettel akarta a dogmáig érő részletességgel kibékíteni. Hogy a theologia diplomatájának ez néha mily kevésbé sikerült, azt az Isten személyiségének kérdésében Zeller cikkének fellemlítésével csak az imént láttuk. De azért a tanítványt, ki ez időben maga is a lehetetlennel bajlódott, az ilyen ellenmondások a legkevésbé sem riaszthatták el a »legnagyobb theologus« tanításaitól. Zeller irataiban sok érdekeset talál az, a kit Schleiermacher személye és bölcészete érdekel; szétszórt megbeszéléseken, önkénytelen utalásokon kívül külön megemlékezést szentel neki 1859-ben halálának 25-ik évfordulójára s Dilthey kiváló, sajnos, töredéknek maradt Schleiermacher-életrajzát még 1871-ben is kész alkalomnak tekinti, hogy róla írjon.²⁾

Zeller a vallásról alkotott alapgondolatát is Schleiermachernek köszöni: a vallás első sorban *érzelem* ügye. De igazi Zeller-eljárással itt is addig módosít, javít az idegenből vett gondolaton, a míg — új fogalmazásában — már a sajátja lesz belőle. Schleiermachert Hegellel egészíti ki, hogy Hegelt Schleiermacherrel korrigálja. Az érzelem csak egyéni állapot, a mely még nem tesz tanúságot az objektum minőségéről; érzelem ismeret nélkül semmit sem jelent: ebben Hegelnek van igaza. Sőt igaza van

¹⁾ *Erinnerungen an Schleiermacher's Lehre von der Persönlichkeit Gottes*, Kl. Schr. III. 47—70, Th. Jahrb. 1842.

²⁾ *Friedrich Schleiermacher*. Zum zwölften Februar (Vort. u. Abh. I^o 195—221) és *Schleiermacher in der ersten Hälfte seines Lebens* (Kl. Schr. III. 385—401; ered. Sybel's Hist. Zeitschr.). Schleiermacheren kívül a theologus Lessing is érdekelte Zellert: *Lessing als Theolog* (Vortr. u. Abh. II. 283—327; er. Sybel's Hist. Zeitschr. 1870).

a tudás ama fokozatos fejlődésének megállapításában is, a mely a vallást a képzet (Vorstellung), a filozófiát a fogalom (Begriff) körébe utalja. De mégis téved, ha — a vallás érzelmi alapjellegét fel nem ismerve — azt egyszerűen alacsonyabbrendű bölcsészetnek tekinti, a melyet a tudás abszolút foka immár fölöslegessé tesz. Itt már Schleiermacher lesz az útmutató és a vallás autonom birodalmának megvédője, kinek egyoldalúságát csak az emberi lélek összetettségéhez mérten kell helyesbíteniünk s a vallás igaz értelméhez jutunk el. Mert mint az emberi lélek maga a tudás, érzelem és akarat mindenkor meglévő kapcsolata, az emberi szükségletek minden külön intézménye is e pszichikai alapsajátságok együttes létén épül fel. A vallásnak is megvan a maga theoretikus, praktikus és — mint ő mondja — pathologikus része, koronkint, egyének szerint váltakozó mértékben és jelentőséggel, de benne mindig az érzelem bensőségéről és közvetlenségéről tanuskodó »pathologikus« elemet kell a középontinak tekintenünk, nem a dogmatikát, nem a kultuszt.

E szép eredményt, a mely annyira összefügg Zeller harmónikus természetével s mely benne, az »észszerű akarat« képviselőjében is helyet fog mindenkor biztosítani a vallásos érzés számára, egy 1845-ben megjelent nagyobb értekezésben találjuk meg: *Über das Wesen der Religion*.¹⁾ Ugyanezen tárgyról körülbelül ugyanezen címen 1877-ben is elmondja a maga véleményét, abban az időben, a midőn Strauss Dávid műveinek kiadásával van elfoglalva.²⁾ Érdekes a két dolgozatot tartalmában, nézeteiben összehasonlítani. A mások elméletét fejtegető, hosszas történeti bevezetés idővel elmaradt; Zeller most már elegendőnek találja, hogy egy pár szóval foglaljon állást Kant tanítása ellen, a mely a vallást az erkölccsel veszi egynek; hogy Feuerbach állítását, a mely a vallást erkölctelennek szeretné feltüntetni, néhány energikus megjegyzéssel utasítsa vissza.³⁾ E helyett

¹⁾ Kl. Schr. III. 71—152 (er. Theol. Jahrb.) Az értekezés 2 részből áll: Erster, historisch-kritischer Abschnitt és Positive Bestimmung des Wesens der Religion.

²⁾ *Über Ursprung und Wesen der Religion*, Vortr. u. Abh. II. 1—92. Ugyanezen évben — 1877. — írja meg Zeller *Strauss*: Der alte und der neue Glaube-kötetéhez a maga előszavát.

³⁾ Zeller több alkalommal foglalkozott *Feuerbach* vallásbölcsészetiével.

külön kitérésben foglalkozik az isten-hit kényszerű voltával s a kérdésre, melyet az ifjukor pantheisztikus bizodalma fel sem vetett, jellemző módon felel: nem magában a világ rendjében, hanem ennek szükségkép követelt okozójában látja a tudománynak egyedül döntő érvét Isten feltételezéséhez. Új az is, a mit a vallási képzetek keletkezéséről, a primitív népek lélektanáról mond, az időközben kialakult nem-keresztény vallástörténeti és mythologiai érdeklődésnek róva le tributumát, egyúttal annak eredményeit használva fel. Kár, hogy itt Zeller az angol anthropológiai iskolával (Tylor) nem számol; sok tévedéstől szabadult volna s a rendkívül bonyolult tünemények között nem látta volna a megfejtés módját annyira egyszerűnek, hogy a szellemek hitét a fetisizmusból és csillag-kultuszból (!) merje származtatni (49).

De a lényeg megmaradt. Mint első elmélkedésében, most az utolsóban is a vallás *érzelmi* szükség, mert ahhoz az ember egyénenként a maga jóléte, üdvössége kedvéért ragaszkodik »legistenibb részének«, az értelemnek tartalmával, vezetése mellett, de — a mit Zeller mind világosabban lát — nem kizárólagos, mert elégtelen erejű uralma alatt. (Kl. Schr. III. 87.; Vortr. u. Abh. II. 123.)¹⁾ Így azután megmaradt a vallásosság is, megmaradt még akkor is, midőn Zeller már nem magában a világban, ennek épp úgy anyagi, mint szellemi megnyilatkozásaiban keresi az abszolút, hanem a kívülről, felettük gondolt okozóban. Hegel tanítványának gondolkodását a vallás érzelmi conceptiója mentette meg attól, hogy Strauss intellectualismusának, Feuerbach voluntarismusának sorsára kerüljön, miután benne azon hegeli hit elhalványult, a mely teljes közvetlenségében, mert saját magában tudta, érezte az abszolút. Az a conceptió tette lehetővé, hogy hosszú és küzdelmes theologiai pályafutásának végén is elmondhatta: »A hol igazi jámborság van, ott a gondolás Istenre és minden dolognak tőle való függésére, a képzetnek bármiféle formáját

A Kl. Schriften III. kötetében előforduló helyeken kívül (l. a mellékelt Namen- und Sachregistert) a Theol. Jahrb. 1843. és 1844. évf.-ban többször szóba hozza műveit és 1849-ben a Gegenwart közöl tőle névtelen cikket. Ludwig Feuerbach-ról.

¹⁾ Zellernek ugyan mindvégig az a véleménye: »es gibt nichts Göttlicheres im Menschen, als seine Vernunft« (Kirche u. Staat, 36), de utóbb ezen »legistenibb részünket« is nagyon elégtelennek gondolja Isten megismerésére (Vortr. u. Abh. II. 22).

öltse is az fel, a belső élet bizonyos derűjét és biztonságát fogja megteremteni, elégedettséget a világ folyásával és berendezésével; korlátot emel majd az önhittséggel és elbizakodottsággal szemben, az erkölcsi törvények betartására sarkal majd, s e serkentés annál erősebb lesz, minél tisztábban és méltóbban alkottuk meg Isten eszméjét» (Votr. u. Abh. II. 88.). Sőt Zeller megnyugvással adhat most feleletet ama közelebbi kérdésre is, mely — mint tudjuk — meg-megújuló változatban hangzott fel a valláskritikusok és vallásbölcészek lelkiismerete előtt; melyet Strauss »új hitének« igazolására még utolsó munkájában is felvetett: Sind wir noch Christen? A történetíró szemei elől nem fedik el szubjektív okoskodások, racionalizáló érvelgetések a társadalmi nagy erőket és valóságokat, s ezért állíthatja igaz meggyőződéssel Zeller: »a kérdésre igent kell mondanunk, ha vallási életünket a történetnek olyan áramlata hordja, a mely ama vallás kezdetétől megszakítás nélkül folytatódott a jelenbe« (Votr. u. Abh. II. 92.; Kl. Schr. III. 41.).

2. Zeller mint a görög filozófia történésze.

Zellert nem theológiája tette a tudományban örökéletűvé; nevénél első sorban a *historikusra* gondolunk, a görög bölcészet történészére; azon hatalmas kötetek írójára, a melyek mintha elraktározva mindent magukban foglalnának, a mit a filozófáló görög elme kísérleteiről egyáltalán tudunk. Így hát róla való megemlékezésünk sem maradhat adós a magyarázattal: miként lett benne a theologus a *görög filozófia* történetírójává?

E kérdésre a pszichogenetikus feleletet maga Zeller adja meg. Önéletrajzában említi (s azután egyik későkorú értekezésében is: Kl. Schr. II. 120), hogy figyelmét — egyetemi éveinek végén — azon gondolat irányította a görög bölcészetre, hogy ennek nagy szerepet kellett játszania a *kereszténységnek* már keletkezésénél, első kialakulásánál is. Szándéka volt az illető kapcsolatot részleteiben megállapítani, ekkép a kereszténység történeti megértéséhez közelebb jutni: ezért fogott a keresztény erkölcstannal és spiritualismussal rokon *platon*i tanok tanulmányozásába. Már magát a kapcsolat gondolatát is kétségkívül környezetétől kapta; mestere, Baur, 1832-ben értekezett a »Tü-

binger Zeitschrift für Theologie«-ban *tyanai Apolloniosról*, kinek személyében az új-pythagoreismust állította a kereszténységgel párhuzamba (később ez irányú tanulmányait *Sokrates és Krisztus*, *Seneca* és *Pál apostol* párhuzamosítására is kiterjesztette; l. együtt Zeller kiadásában: *Drei Abhandlungen zur Geschichte der alten Philosophie*, 1876). A görög-keresztény összefüggés egyetemes gondolata tulajdonképpen feldolgozást sohasem nyert Zeller által; hisz még a legújabb történeti kutatások és a papyrusok folytán gyarapodó mai ismereteink is csak a jövő megoldás talaját készítik e fogós problémánál elő. Néhány, későbbi korban megírt és szervesen össze nem függő értekezés volt az, a miben Zeller ifjúkori gondolata kifejezésre jutott; ezenkívül ennek a gondolatnak kell betudnunk az essenusokról vallott hamis nézetét, melyhez haláláig hű maradt. Azonban mindez kisjelentőségű a közvetett eredmény mellett; Zellert mégis csak a kereszténység és hellenismus kapcsolatának ideája vezette a görög bölcészetnek kellő közepébe: Platonhoz.

De mindenekelőtt Zeller azon dolgozatait vegyük szemügyre, a melyek *a görög-római világot a kereszténységgel* hozzák viszonyba, hogy evvel igazolását adjuk, hogy a kérdéses kapcsolat eszméje mily mélyen gyökerezett theologus-történésünk felfogásában, ha nem is tudott vele elkészülni, ha e körben lezáró és összegező munkára nem is került a sor. 1859-ben (ekkor már rég megírta a görög bölcészet történetét) Platon állami ideáljának jelentőségéről elmélkedik az utókor szempontjából s utal ama hasonlóságokra — mindenesetre kissé általános formában — melyek Platon gondolkozását a kereszténységhez fűzik.¹⁾ 1862-ben a *monotheismus* fejlődését vizsgálja a görögök között s megállapítja a sajátos ellentétet, hogy bár a hellén bölcészeti gondolkozás teremti meg e tekintetben is a kereszténység szükséges előfeltételeit, mégis ők — a görög filozófusok — lesznek az élet-halálharcz utolsó felvonásában a pogányság legerősebb, legkészsültebb védelmezői.²⁾ Ugyancsak 1862-ben Pythagorusról és a rávonatkozó mondanaköréről értekezik Zeller s egy évre rá

¹⁾ *Der platonische Staat in seiner Bedeutung für die Folgezeit*, Votr. u. Abh. I² 68—88.

²⁾ *Die Entwicklung des Monotheismus bei den Griechen*, Votr. u. Abh. I² 1—32.

Marcus Aurelius Antoninus személyével kapcsolatban fejtegeti, hogy miként lehet ellensége, sőt kegyetlen üldözője a kereszténységnek a stoikus bölcs a római trónon.¹⁾ 1865-ben a *rómaiak vallása és filozófiája* felett tart összefoglaló szemlét, hogy nagy vonásokban arról adjon számot, a miben a későkorú görög-római bölcsészetnek a keresztény eszmékkel találkoznia kellett.²⁾ 1876-ban összeállítást készít a pogányság *irodalmi* nyilatkozatairól a kereszténységet illetőleg, Tacitus híres jellemzésétől, az »odium generis humani«-tól kezdve az utolsó nagy kirohánásig Julianosnak tettekkel támogatott szavaiban.³⁾ 1877-ben megrajzolja a halálraítélt paganismus két érdekes alakjának, a kígyóbüvölő Alexandrosnak és a máglyán pusztuló öngyilkosnak, Peregrinosnak a képét, az előbbiben a csalót, az utóbbiban a hóbortos entusiastát jellemezve, ki kalandos életének egyik szakaszában a keresztények közé lépett.⁴⁾ 1882-ben egy angol folyóirat közöl Zeller tollából a keresztény vallástörténet szempontjából is érdekes dolgozatot; egy pogány apokalypsisről van szó, az Apulejus iratai közé került »Asclepius«-ról, görög eredetiből — egy λόγος τέλειος-ből — latinra fordított hermetikus párbeszédéről.⁵⁾ 1893-ban egy pár lapon magyarázza meg Zeller a Péter első levelében előforduló ἄλλοτρισεπίσκοπος kifejezést Epiktetos egyik helyének segítségével.⁶⁾ 1899-ben pedig — tehát már írói munkásságának legeslegvégén — kedvencz tételéhez tér vissza s egy csodálatos elevenséggel megírt hosszú értekezésben erősítgeti újabb érvekkel és vallástörténeti felfogásának immár erősen kiszélesített talaján állva, hogy a zsidó

1) *Pythagorasról*: Votr. u. Abh. I² 33—55, *Marcus Aureliusról*: Votr. u. Abh. I² 89—116.

2) *Religion u. Philosophie bei den Römern*, Votr. u. Abh. II. 93—135.

3) *Römische u. griechische Urtheile über das Christenthum*, Votr. u. Abh. II. 189—214. V. ö. Zeitsch. f. wiss. Theol. (34) 1891. megjelent értekezését is: *Das odium generis humani der Christen*.

4) *Alexander u. Peregrinus*. Ein Betrüger u. ein Schwärmer, Votr. u. Abh. II. 154—188.

5) A Nineteenth Century-ben közölt czikk német eredetije: *Eine heidnische Apokalypse*, Votr. u. Abh. III. 52—64, 1884.

6) *Über eine Berührung des jüngeren Cynismus mit dem Christenthum*, Kl. Schr. II. 41—45.

essenusok, szerinte a kereszténység előfutárai, az *új-pythagoreisták*, illetőleg az *orphikusok* hatását tüntetik fel.¹⁾

Láttuk, hogy Baur egyik dolgozata óta mintegy önként kínálkozott az új-pythagoreizmus, ha valaki a görögség és kereszténység közelebbi kapcsolatát kereste. Zeller bölcsészettörténetének egymást követő kiadásaiiban az *essenusokra* vonatkozó elmélet nem is hiányzik sehol, sőt az utolsóban már nem kevesebb, mint 70 lapot vesz igénybe (Phil. d. Griech. III. 2⁴ [1903] 307—377). Zellert itt nem bírta nézetének megváltoztatására a sűrűn felhangzó ellenmondás: Ewald, Ritschl, Hilgenfeld, Fränkel, Graetz, Jost és mások többé-kevésbé határozott tiltakozása már annak idején, az elmélet keletkezésekor (v. ö. Zeller polemikus cikkét a Theol. Jahrb. 1856. évf.-ban: *Über den Zusammenhang des Essäismus mit dem Griechenthum*). Az essenizmus görög jellegét manapság sem fogadják el, sőt a kereszténységgel való összefüggését is tagadják a hozzáértők; legalább Wellhausen elég világosan utasítja vissza mind a két feltevést.²⁾ De azért még sem olvashatjuk megindulás nélkül Zeller utolsó hozzászólását a kérdéshez, látva azt, hogy mennyire szívósan ragaszkodik a 85 éves aggastyán egy egész élet előítéletéhez s eközben a tudós kutatásnak még legújabb anyagát és eredményeit is bizonyításának körébe vonja s a részletekben meggyőzően vitatkozik a görög bölcsészet legújabb feldolgozóival.³⁾

Tehát a gondolat, hogy a kereszténység görög befolyásra alakult ki, Zellert egész életén át végigkísérte s már tanulókorában Platon olvasására serkentette. Tulajdonképpen mint *auto-didakta* lépett ezzel a görög bölcsészet történetéhez. A görög

1) *Zur Vorgeschichte des Christentums. Essener und Orphiker*, Kl. Sehr. II. 120—184.

2) *Israel. u. jüdische Gesch.* 1897³, 303 köv. l. »Die Essäer verleugnen ihren jüdischen Ursprung nicht.« »In dem Betriebe der heiligen Wissenschaft halten sie sich völlig in den Gleisen der jüdischen Gnosis.« »Jedenfalls hat man keinen Grund, die Pythagoräer oder die dachischen Kisten zur Erklärung des Cönobitentums der Essäer heranzuziehen« stb. V. ö. még: *W. Smith and H. Wace, A dictionary of Christian biography* stb. s. v. *Essens*, 207.

3) Zellernek bizonyynyal igaza van Gomperz-czel szemben az úgynevezett rhapsodikus theogonia keletkezését illetőleg.

nyelv tanulásába már rendkívül korán — már 8 éves korában — fogott s kellő vezetés mellett meg is tanulta azt alaposan. Harmadéves hallgatója volt a tübingai egyetemnek, midőn egy görög történeti dolgozattal pályadíjat nyert, melynek alapján kapta meg később (1836) doktori diplomáját.¹⁾ Strausstól, a fiatal tübingai repetitortól egy Platon-collegiumot is hallgathatott végig, a Symposion magyarázatát, s talán erre emlékezve próbálkozott meg Zeller évtizedek múlva egyetlen görög fordítási kísérletével.²⁾ És mindennek ellenére igazi irányítást még sem kapott semmiféle személyes tanítójától a görög filozófia történetében. Itt nem állott Baur nagy tudománya, sem Strauss kritikája a háta mögött, miként a theologiai törekvésekben; itt egészben véve saját magára, kitünő nyelvismeretére és általános bölcsészeti iskolázottságára volt utalva. Mert az egyeztetendő tanulmányút szintén csak rövid ideig tartó, felületes kapcsolatokat közvetített filológusokkal, ókori történészekkel: a berlini Immanuel Bekkerrel, a Göttingában tanárkodó Otfried Müllerrel, a marburgi K. F. Hermann-nal, kiknél Zeller németországi vándorlása közben hospitált.³⁾ Kiváló minőségű könyvek mindenestre már abban az időben is rendelkezésére állottak annak, a ki Platont akarta megismerni: első sorban Schleiermacher congeniális fordítása és Ast tanulmányai.

Az 1835—36. évek telén folytatott Platon-kutatásoknak közvetlen eredménye egy kéziratban maradt dolgozat lett (Platonismus und Christenthum, I. Leuze irodalmi összeállítását: Kl. Schr. III. 524), mely Platon rendszerét máris úgy osztotta be, mint később a nagy bölcsészettörténeti munka; és ugyancsak azon kutatások fektették le alapját Zeller első publicatiójának, az 1839-ben megjelent *Platon-tanulmányainak* is.⁴⁾ Három külön kérdéssel foglalkozik ez a még mindig nem elavult könyv.

1) Über die Beziehungen zwischen Griechenland und Aegypten bis auf Herodot: ezt a mindenkép, az időben meg éppenséggel szerencsétlen iskolai témát Haug, a történet professzora tűzte ki.

2) *Plato's Gastmahl*, übersetzt u. erläutert, Marburg, 1857.

3) Böckh-kel csak 1845-ben ismerkedett meg Zeller a darmstadti filológiai gyűlésen; Bergk rövid ideig tanártársa volt Marburgban; W. Teuffelnek meg tanára volt rövid urachi repetitorsága idejében.

4) *Platonische Studien*, Tübingen, 300 l.

Közülök az első a »Törvényeket« teszi kritika, hyperkritika tárgyává. A platoni idealismussal eltelt ifju sehogy sem tudja elhinni, hogy a legnagyobb görög bölcse, ki nézete szerint bizonynyal nemcsak valósíthatatlan eszményképet rajzolt Politeiájában, olyan alázattal hajolt meg utóbb a gyakorlat követelményei előtt, mint ezt a Nomoi akarnák elhíttetni velünk. Arra a körülményre meg, hogy itt — a Törvények könyvében — az idea-tan hiányzik, annyival nagyobb súlyt helyez, mert annak szándékos elhallgatására vagy hallgatag feltételezésére gondolni sem merészel. Platon hagyatékának teljes ismeretével vizsgálja meg már most a kérdéses mű tartalmát, célját, módszerét, nyelvét, a platoni iratokhoz való viszonyát s azon eredményre jut, hogy a »Törvényeket« *nem* szabad a nagy gondolkozó saját munkájának tekintenünk. Ezen egész vizsgálat, a mi a bizonyításnak logikai menetét és külső eszközeit illeti, annyira methodikusan tudományos, hogy a könyv nem-platoni voltát csakugyan ekképpen kellene igazolni, ha az egyáltalán kérdéses lenne. Természetesen Zeller későbbi idejében nem ragaszkodott az ideális lelkesedés és kritikai készség ez ifjúkori eltévelyedéséhez; már filozófiatörténetének első kiadásában (Die Philosophie der Griechen, II.¹ 329 [1846]) nem tekinti aggályait feltétlenül helytállóknak, utóbb meg egyáltalán elejtette azokat.

A második tanulmány a »Parmenides«-szel foglalkozik. A fiatal Zeller nem teszi könnyűvé a maga feladatát: a legnehezebb, máig is vitatott problémák kellő közepébe nyúl bele. S itt oly megoldást talál, a melylyel manapság is számolni kell.¹⁾ Szerinte a dialogus első és második része a kérdés és felelet viszonyában sorakozik egymásután s »az egész iratnak az a célja, hogy az idea-tant dialectice állapítsa meg lehetséges ellenvetésekkel és félreértésekkel szemben« (182). Zeller saját fejlődésének ebben a korszakában egyáltalán közelebb állott a *platoni eszméknek* kevésbé merev, hajlékonyabb s így bizonyára helyesebb felfogásához, mint később, bölcészettörténetében. Most még nem látott azokban egyoldalúan csak metafizikai realitá-

¹⁾ V. ö. Zivuska Jenő, Platon Parmenidese mint az eszmetan egyik fejezete (1911), a hol jó áttekintést kapunk az összes Parmenides magyarázatokról. 24. l.: »A tárgyi megoldások közül . . . a Zelleré a legelső, melyet helyességénél fogva az utolsónak is tekinthetünk«.

sokká megtett általános fogalmakat; hithű hegelianismusa, ez immanens eszmei bölcsészet, képessé tette őt arra, hogy az immanentiát Platonnál is észrevegye, a minek következtében az eszme egyszersmind az érzéki világot is magában foglalja (181); ekként az ontológiai szempont mellett az axiológiai is szóhoz juthatott; az ideák a jelenségek *törvényei* (259): így hangzott akkor az egyik legújabb, a Natorp-féle értelmezést emlékebe hívó tétel.¹⁾

Különösen a »tanulmányok« harmadik részében, a legértékesebb, legtöbbet felölelő részben jut e felfogás — Aristoteles kritikáját kritizálva — a kellő kifejezésre. A tanítvány nem értette meg mesterét, mert ennek »ideáit« jobban elválasztja az érzéki világtól s ekkép merevebben állítja avval szembe, mint ezt a platonai rendszer maga megengedi (257). Zeller szerint Aristoteles bírálati megjegyzéseinek ez a főhibája, melynek okát a Stageirítának mesterétől annyira elütő gondolkozási alkatában kell keresnünk, önkénytelen empirismusában s a mi mellett külsőségek a magyarázási módnak hiányai és félreértései; pl. az, hogy a kritika néhol az egyes platonai nézeteket elkülönzésükben, nem az egészszel való összefüggésükben szemléli; hogy tapasztalati értelmet ad annak, a mit Platon csak idealiter mondott; hogy a gondolatokat félreérti ott, a hol azok annál mythikus külsőt öltenek; hogy a platonai felfogást a maga nyelvezetével ruházza fel és így mutatja be (203—216). Majd utóbb Zeller mindezt másképp fogja látni, midőn az idea-tan megváltozott értelmezésével együtt az aristotelesi kritikában is több igazságot kell majd felfedeznie; midőn saját filozófiájának átváltozása, a hegeli bölcsészettől távolodó positivizmus, egyszersmind Aristotelesnek jelentőségét és értékét is emelte szemeiben; midőn tudatára ébredt annak, hogy a maga módszeres gondolkozásával egyáltalán jobban összevág Aristoteles rendszere, mint a platonai intuitio. Majd végül azt fogjuk hallani Zeller szájából, hogy a tanítvány »minden időre megczáfolta«

¹⁾ Talán nem lesz itt érdektelen felemlíteni, hogy maga *Hegel* a platonai ideák magyarázatánál egyformán óv attól, hogy ezeket az érzéki világ mintájára gondolt valóságoknak képzeljük, mint attól, hogy tisztán tudatunk termékeinek, ideáljainak vegyük (Vorlesungen über die Gesch. der Philosophie, Werke 14. B. 174. köv. l.).

mesterének »eszméit« (Ph. d. Gr. II. 2³, 302; kevésbbé határozottan II¹, 402-ben). De Aristoteles munkáinak alapos ismeretét már a »Platon-tanulmányok« hangosan bizonyítják. A rövid *nellingen*i vicariatus eredményével számol itt be Zeller; mert azt a csendes falusi tartózkodást — még 1836-ban — arra használta fel, hogy 5 hónap leforgása alatt a régi baseli kiadásból egész Aristotelest elolvasta és kivonatolta. Időközben meg egészíthette tudását az épp akkor fellendült Aristoteles-irodalom, Trendelenburg és Brandis jeles könyvei által.

Platonnal és Aristotelesszel »készen« foglalkozhatott immár Zeller élte nagy munkájának, a *görög bölcsészet történetének* tervezetésével. Nem a mellékesen, részletesen, jelentéktelenen kezdette az ahhoz szükséges előtanulmányokat; készségével a kellő középpontban állott, azon a helyen, melyet az abszolút értékelés mindenkor a görög gondolkodás legmagasabb emelkedésének fog tartani s melyről szabad kilátása nyíltott előre és hátra, ha a görög szellemi fejlődésnek szerényebb vidékeit óhajtotta áttekinteni. De mégis, mi bírhatta Zellert arra, hogy ezt a magától kínálkozó áttekintést tényleg megtegye? A külső ok szerepével egy hosszú értekezés lépett közbe, melyet 1843-ban az épp akkor meginduló »Jahrbücher der Gegenwart« számára írt s melyben a görög filozófiára vonatkozó német *irodalmat* beszélte meg az utolsó 50 esztendőre kiterjedően.¹⁾ Itt oly alaposan számolt be avval, a mit kedvencz tárgyáról már mások elmondottak, hogy elkerülhetetlennek látszott a további lépés: saját nézeteivel beszámolni. Hiszen a bíráló megjegyzések mögül máris szóhoz jutott a maga felfogása is s a bírálat kötelez: ezt érezte Zeller, kinek a tudomány igazságosságáról és tárgyilagosságáról mindig olyan előkelő fogalma volt. Okaiban kellett megmagyaráznia, részletes előadásban kifejtenie, a mit másoknál kifogásolt. Ekként jött létre a nagy mű, Zellernek beláthatatlan időkig élő görög bölcsészettörténete, mely persze előbb vagy utóbb az említett külső körülmény nélkül is létre jött volna.

Midőn a: »*Die Philosophie der Griechen*« első része 1844-ben

1) *Die Geschichte der alten Philosophie in den letztverflossenen 50 Jahren* mit besonderer Rücksicht auf die neuesten Bearbeitungen derselben, Kl. Schr. I. 1—85.

megjelent,¹⁾ a német tudományos irodalom már nemcsak sok, de értékes munkákkal is rendelkezett a görög bölcsészet történetírásának körében. Akkor már épp száz esztendő múlt el azóta, hogy a derék Jacobus Brucker: »*Historia critica philosophiae*«-je megjelent (1742—44), a mely pl. a neoplatonikusokat még csak a következőképp tudta jellemezni: »arra esküdtek össze a leggonoszabb emberek, hogy a keresztény vallásnak, melyet az igazsággal nem győzhettek le, csalárd módon vessenek gátat.«²⁾ Több mint 50 esztendeje volt már annak, hogy Tiedemann, a marburgi tanár és udvari tanácsos, az oknyomozó történetírásnak elveit a kutatás ezen területén is megállapította és alkalmazta (*Geist des spekulativen Philosophie*, 1791-től kezdve) s minden kor relativ igazságát addig a határig ismerte el, hogy az egyes koroknak szellemét állami berendezésükből és közgazdaságukból iparkodott megérteni (I. Vorrede XIV).³⁾ E ponton majd visszafejlődést mutatnak az öreg Tiedemannal szemben azon későbbi munkák, a melyek — részben Hegel hatása alatt — a bölcsészetet szigorúbban különítik el a maga társadalmi feltételeitől; itt Tiedemann hosszas, de tárgyalásába szervesen be nem illesztett államtörténeti bevezetéseit majd csak az újabb kulturtörténeti szempont fogja helyesbíteni is, igazolni is. Valóban modern értelemben vett filozófiatörténetet először Tennemann írt (*Geschichte der Philosophie*, 1798-tól), a ki Zeller szavai szerint: »igazán mindent megtett, a mit az

1) A munka *alcíme*: Eine Untersuchung über Charakter, Gang u. Hauptmomente ihrer Entwicklung (Tübingen, Fues). Ezen hosszú alcím a későbbi kiadásokban el fog maradni; a teljes cím ez lesz: Die Phil. der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Az 1844-ben megjelent *első* rész tartalma: Allgemeine Einleitung. Vorsokratische Philosophie. 1846-ban fog következni a *második* (Sokrates, Plato, Aristoteles), 1852-ben a *harmadik* rész (Die nacharistotelische Philosophie, 2 külön kötetben, de folytatólagos paginázással kiadva).

2) »In id conjuravere pessimi homines, ut quam veritate vincere non possent religionem Christianam, fraude impedirent« (Überweg—Heinze I. reptet.).

3) »Zu gleichem Zweck ist durchaus nothwendig von jedes Zeitalters Denkart und Geist Rechenschaft zu geben, und aus der Staats-Verfassung oder Verwaltung den zu erklären«. Folytatólag a »klíma« jelentőségéről beszél nagyon tartózkodóan (milieu-elmélet).

ő korában kívánni lehetett» (id. ért. Kl. Schr. I. 9). Bevezető szavaiban, melyeket még manapság is haszonnal olvashatunk, történetírásának elveit és módszertanát mint érett reflexio követelményeit fejtette ki; bár azoknak megfelelnie nem minden tekintetben sikerült. Ereje az egyes kutatás, a szövegek és a rájuk vonatkozó irodalom ismerete, a teljes vértetű filológiának igénybevétele a bölcsészettörténeti kutatásokban; gyengéje *kanti* álláspontja, a mely bár itt-ott mélységet kölcsönöz felfogásának — a platonai eszmék ismerettani oldalát Tennemann emeli ki először, II. 296 — de a legtöbb esetben a régi rendszernek meg nem okolt lekicsinylésére, negatív bírálgatásra csábította.¹⁾ A nagy munkájából készített kivonat még így is hosszú időn keresztül az volt elődeinknek, a mi számunkra az oly jól ismert Zeller-féle »Grundriss«.²⁾

Elhagyva a Tiedemann és Tennemann után következők sorából a jelentéktelenebbeket (közülök Rixnerre az Astból való plagizálást hasábos egybeállításokkal mutatja ki Zeller id. értekezésében, Kl. Schr. I. 27), épp a Zeller könyvét megelőző évtizedre kell megállapítanunk, hogy szerfelett gazdag volt olyan irodalmi termékekben, melyek bennünket érdekelnek. Két vezéregyéniség tanítása, gondolkozási módja, világfelfogása határozza meg, választja el egymástól a buzgó igyekezetet; mindkettő vezér volt a filozófia történetének, minden történetírásnak határain túl is: az egyik Schleiermacher, a másik Hegel. A kik gondolatban az előbbihez csatlakoztak, azok az egyéniségnek, a személyesnek érvényét hangsúlyozták történeti felfogásukban s a tények filológiai megszerkesztésére, lélektani magyarázatára éreztek készséget, képességet; Hegel tanítványai egy fejlődéstani schémát már készen kaptak munkájuk elvégzésére s az kevés önálló válogatást engedett meg, hogy a görög

¹⁾ A platonai eszmékről id. h.: »Die Nothwendigkeit der Ideen gründet sich darauf, dass ohne sie kein Denken u. wissenschaftliches Erkennen möglich ist.« Magának *Kantnak* viszonyát Platonhoz, kit csak *Brucker* bölcsészettörténetéből ismert l. *Kornis Gyula* tanulmányában: *Az ismerés a priori elemei Platonnál*, 59 köv. l.

²⁾ Zeller nagy munkájából 1883-ban készült kivonat: *Grundriss der Geschichte der griech. Philosophie* (317 l.); ennek utolsó — 10. — kiadását 1911-ben rendezte *Lortzing* sajtó alá (362 l.).

filozófiát kiki miként osztsza be, helyezze el egészében a történeti fejlődésnek egyetemes keretei, terminusai közé. Schleiermacher hatása egyetemi előadásai és kisebb-nagyobb értekezései útján mutatkozott (Herakleitosról, apolloniai Diogenesről, Anaximandrosról stb.); későn is jött, nem is sokat jelentett az a vékony könyvecske, a mely irodalmi hagyatékaként a filozófia egész történetét mutatta be egykori előadásai nyomán (*Geschichte der Philosophie*, Ritter kiadásában, 1839. Sämmtliche Werke, dritte Abth., vierten Bandes erster Theil). Mély megjegyzések, fényes ötletek mellett sajátságos hiányokra bukkanunk itt; ő, a ki szeretett Platonjánál még a legáltalánosabban is meglátta az individualisat (102), mintha az ellenszenv szándékosságával zárná el magától Aristoteles megértését.¹⁾

Schleiermacher legjelentékenyebb követője a mi szakunkban Heinrich Ritter. 1836—39 között már második kiadásban jelenik meg bölcsészettörténetének a görögökre vonatkozó 4 kötete. Hegellel szemben minden történeti »konstruálás«-nak határozott ellensége s e nézetének a nagy munka bevezetéseül annyira meggyőzően és a történet annyira helyes felfogásával ad kifejezést, hogy nemcsak kortünetként érdemes arról még ma is tudomást szerezni. Ha nagy ismeretekkel, az inductio által nyert nagy összefüggésekben és elegánsan megírt művét olvasgatjuk, tulajdonkép csodálkoznunk kell azon, hogy miért nem Ritternek megfelelő módon átdolgozott kötetei jelentik ma számunkra ugyanazt, a mit a Zelleréi tényleg jelentenek? Mert Ritter feldolgozása közelebb állott a modern tudomány igényeihez, mint Zeller munkájának első kiadása, melyet csak szerzőjének szünetlen fejlődést megengedő szívós természete és szorgalma fog idővel azzá a vezető könyvvé megtenni, minőnek most ismerjük. Ritter mellett Brandis halad Schleiermachernek, mint maga mondja: a »feledhetetlennek«, történetfilológiai útján. »Handbuch«-jának első kötete már 1835-ben jelent meg, a második épp a Zeller-kiadvány évében (1844. Handbuch der

¹⁾ L. a 113. lapon e jellemző bekezdést: »Viele Zeugnisse lassen nicht daran zweifeln, dass Aristoteles mehrere Jahre Platons unmittelbarer Schüler gewesen. Aus seinen Schriften kann man es nicht merken« stb. Egyik helyen (116) a következő kifogást emeli ellene: »und darin zeigt sich sein Mangel an speculativem Talent (!)«.

Gesch. der griech.-römischen Philosophie). A kissé száraz, a hagyományozott szövegekhez túlságosan simuló, de paragrafusokba jól beosztott és jegyzetekkel ellátott munka hasznos kézikönyvnek ígérkezett; a mit Zeller kifogásol benne: az összefoglaló bölcsészeti megszerkesztés hiányát (id. ért. Kl. Schr. I. 48), az lesz épp az a pont, a hol majd magának Zellernek nagy engedményeket kell tennie, ha saját munkáját a hegeli körből, melyben megszületett, a mai tudományos gondolkodás körébe akarja emelni.

Mert Zeller nem Schleiermachernek történet-kritikai irányához csatlakozott a görög filozófia első feldolgozásánál, hanem a *bölcsészetihez*, Hegel irányához. Rögtön a könyv megjelenése után meg is támadta őt Wirth, akkor jól ismert ethikus, hogy nézeteiben erősen Hegel gondolkodásától függ; a mit Zeller nem hagyott felelet nélkül.¹⁾ A részletekben bizonyára Zellernek van igaza; relativ önállóságát még Hegellel szemben is meg tudta óvni. Már előbb idézett értekezésében is kifejtette, hol a görög filozófiára vonatkozó irodalomról adott számot (Kl. Schr. I. 52. köv. l. összevetve Phil. d. Gr. I. 1⁵, 8. köv. l.), hogy Hegel téved, a midőn a bölcsészeti rendszerek egymásutánját az ideából következő fogalmak logikai rendjével veszi egynek, azaz midőn — azt mondhatnók — a logika ratióját a történés causájával azonosítja; hisz a bölcsészet a maga történetét a legkonkrétebbel, az érzéki világ szemléletével kezdte s nem — miként a mai rendszerek teszik — a legelvontabb gondolkozással. A tudós, a kutató, a kritikus egyébként is mindig nagyobb erő volt Zellerben, hogysem feltétlenül átengedte volna magát mesterséges a priori eszméknek s ezekből alkotott légváraknak. A konstruktív történetírás mellé kezdettől fogva empirikusát követelt, a mely »a gondolat vörös fonálát legegényibb elágazásaiba kövesse« s a történetírónak legmagasabb törekvését épp olyformán képzelte el, hogy az a két különböző kutatási irány találkozzék, egymást hassa át (Phil. d. Gr. I. 1⁸). A filozófus önhittségében, melytől Hegel nem volt egészen ment, Zeller sohasem osztozott; s ha az Schleiermachernek Platon kutatásain, a párbeszédekre

¹⁾ *Wie soll man Geschichte der Philosophie schreiben? Eine Entgegnung an Herrn Dr. Wirth*, Jahrb. der Gegenwart, 1844 (Kl. Schr. I. 86—99).

vonatkozó chronológiai megállapításain csodálkozik, Zeller viszont Hegel csodálkozásán (id. ért. Kl. Schr. I. 63). Utóbbinak híres egyetemi előadásaiiban: a »*Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*«-ben (Werke 13—15. köt.; első kiad. 1833—1836, a 13. köt. 2. kiadása 1840, a 14. köteté 1842), tartalom szempontjából is sok kifogásolni valót talált. Már felosztásával sem értett egyet, mert Hegel Thalestól Aristotelesig bezárólag egyetlen korszakot állapít meg, Sokrates középponti jelentőségét nem veszi észre, a sophistikával — Zeller szerint helytelenül — nem a természetfilozófia első fejezetét zárja le, hanem a subjectivitás elvét kezdi meg. Az egyes rendszerek értékelését tekintve, szintén fontos pontokban tértek el egymástól: Hegel — az egyenesvonalú haladás eszméjének megfelelően — a görög gondolkodás csúcspontját a fejlődés legvégén, az új platonizmusban kereste; holott Zeller, a ki a tényekhez és igazsághoz bizonyára közelebb jár, hanyatlást lát a görögség végső erőködésében, a mi a múlt elvét illeti s haladást csak annyiban, a mennyiben a neoplatonizmus egy újvilág megszületését, a középkori kereszténységet készítette, segítette elő.

De mintha mindez csak részletkérdés lenne a történeti fejlődés egyetemes felfogása, a dialektikai módszer követelése s az ezen módszer által továbbfejlesztést váró alapfogalmak mellett: már pedig Zeller eme lényeges pontok mindegyikében tisztán *hegelianus*. Itt a teljes függés tudatára legfeljebb maga az érdekelt fél nem jut, a ki elfogultan él és gondolkodik abban a szellemi környezetben, a mely neki nem a filozofálás egyik módját, magát a filozófiát jelenti. »*Geist*« és »*Natur*«, »*Objektivität*« és »*Subjektivität*«: e szók fejezik itt ki a legvilágosabban, hogy az iskola körén belül minő elkülönüléseknek, minő szempontoknak kell a történeti fejlődés egészére a magyarázatot megadniok; s ha a terminus néha-néha változik, ha a homályos kifejezések más és más gondolatárnyalatot takarnak, az értelem lényege megmarad. Amiként Zeller a szellem és természet közvetlenül adott egységében látja a görögség alapjellemét, már Hegel is akkép határozta meg a görög szépséget és közvetlenséget (Unbefangenheit), hogy szellem is, természet is (Vorl. XIII.² 124 és 170). Ha Zeller a szellem középkori elidegenedéséről beszél a természettől, az lényegében ugyanaz, mint Hegel kijelentése,

hogy a keresztény germánság abstract szellemnek fogta fel a gondolatot (u. o. 118). A modern bölcsészet célja is egyet jelent mindkettőnél: az ellentétek végső kibékítését, az abszolutat gondolni szellemnek. A görög filozófiában meg az egyes korszakok fogják a két vezető elvnek, a természeti és szellemi erőknek, tényezőknek küzdelmét bemutatni. Azért mondja Zeller, hogy a szellem Sokratesig közvetlenül a természeti tárgyakban van jelen s hogy csak az időtől fogva különül el a természettől, szemléli saját magát ideális objektivitásában (Platon, Aristoteles); hogy viszont ez objectivitásnak szükségkép subjectivitásba kellett átsapnia, a harmadik korszak elvébe, a mely egyrészt utolsó valóságnak tekinti magát: a stoicismusban, Epikuros tanában és a skepticismusban, másrészt — mint neoplatonismus — elérhetetlen transcendentiaiban állítja fel magával szemben az istenséget (Phil. d. Gr. I.¹ 48).

Az adott fogalmak és módszer segítségével mindenesetre többféleképpen lehetséges ilyen rendszer-hálózatot elkészíteni a tapasztalati, történeti anyag befogására (magáé Hegelé — tudjuk — sok tekintetben különbözött Zellerétől); de bizonyosan csak lényegében azonosnak megmaradó gondolkozási körön belül lesz az lehetséges. Azért hasonlítanak Zeller bölcsészettörténetéhez annyira Marbachnak (Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, 1838—41) és Branissnak (Gesch. der Philosophie, I., 1842) egykorú és azonos irányú kísérletei.

Első látszatra úgy tűnhetik fel, hogy Zeller könyve csak kárát látta annak, hogy a hegelianismus hatása alatt keletkezett; egyes gondos kutatásokat nagy általánosítások tettek tárgytalanokká, okozati összefüggések pontos kifürkészése helyett a priori ötletek adták meg a legvitásabb kérdésekre a választ. De talán Zeller könyve meg sem született volna a hegelianismus nélkül! Részletes vizsgálatokra berendezett korunkban, mindent felbontó és mindenütt nehézségeket támasztó kritikákkal mintha el se tudnók képzelni azon önkénytelen bizalmat, melyet annak idején a német *idealismus* nagy rendszerei keltettek híveikben; milyen csekély feladatnak tarthatták ezek a létező mindenségből egy kis segmentumot kiszakítani tanulmány céljából, holott »eszméik« az egész mindenség magyarázatára voltak elégséges eszközök. E bizalom kétségkívül sok értékes

munkát teremtett meg, a mely nélküle sohasem jött volna létre. Zeller, a ki — majd látni fogjuk — a maga egészében ragadta meg Hegel bölcsészetét, tán ilyen ideális bizalomból merített erőt, hogy nagy munkájába fiatalon (30 éves kora előtt) friss elhatározással kezdjen bele és azt viszonylag gyorsan — 8 év leforgása alatt — végezze el. Azután, nem a hegelianismus tette-e Zeller könyvét jól beosztott, mert szigorúan egy terv alapján készült, részeiben összefüggő, egyöntetű munkává? A kritika szétbont s a részletkutatások elkülönzésében emeli ki az egyest; az ideák összefoglalnak, mert közös tető alá terelik a természeténél fogva szertehúzókat. És talán itt rejlik a titka annak, hogy Zeller nagy munkája az egymást követő új kiadásokban, a melyek terjedelmét végül többre, mint az eredetinek háromszorosára gyarapították, a szünetlen javítások, változtatások ellenére is megmaradt *egységes* munkának.¹⁾

Ámbár a jövő feladata mindenesetre abból állott: a tudós kutatás eredményeit növelni, a positiv ismereteknek érvényt szerezni az egyszer már meglevő hegeli keretek között, ez utóbbiaknak tágitásával, átalakításával, ott, hol lehet, teljes eltüntetésével. A haladó tudomány követelményei, Zellernek kritikai alaptermészete és idővel megváltozott bölcsészeti álláspontja találkozott e feladatban; csak épp a nagy munkához szükséges időnek és alkalomnak kellett eljőnnie. S ez Zeller számára eljött a németországi professurákkal. *Életrajzát* ott hagytuk el, hogy 1849-ben a berni theologiai tanszéket a marburgi egyetem bölcsészeti tanszékével cserélte fel. Már ezen cserét is főleg azért óhajtotta, hogy a görög filozófia történetével, melynek utolsó részét akkor még nem írta meg, végleg elkészülhessen; a berni könyvtárak e célra nem voltak elegendőek. Marburgban 1862-ig maradt Zeller, mert az akkortájt nem kellemes hesseni szolgáltatól szívesen vált meg, midőn Badenbe, a heidelbergi egyetemre hívták. Tíz esztendőt töltött itt s ez alatt befejezte a »görög filozófia történetének« 2. kiadását, a melyhez már Marburgban hozzáfogott (1856—68). A 3. kiadás (1869—81) — az első kötettől

¹⁾ Zeller könyvének utolsó kiadását átlagban az első háromszorosának mondom. De Zeller fejlődésére jellemző körülmény, hogy az *Aristotelesre* vonatkozó rész az idők folyamán az eredetinek több mint négyszerezére gyarapodott (Platon 227 : 660; Aristoteles 214 : 948 l.).

eltekinve — *berlini* tartózkodására esik, miután a Trendelenburg halálával megüresedett katedrára hosszas rábeszéléssel őt nyerték meg, ki akkor hírének, tekintélyének delelőpontján állott. A 4. kiadásból (1876—1909, az Aristotelesre vonatkozó kötet a régi maradt), az utolsó részt 1903-ban még maga rendezte sajtó alá, ötven évre rá, hogy művével — ennek első formájában — teljesen elkészült; az első rész — immár két félre osztva — még 1892-ben érte meg 5. kiadását.¹⁾ A sors bő kézzel adta meg neki a módot, hogy ama tehetségét igazolja, gyümölcsöztesse, melyért hű társa, Strauss Dávid vallotta magát irigykedő bámulójának. »Jeles barátomat, Zellert sok más tulajdonságáért is irigyeltem, melynek híján vagyok; de különösen azon művészetéért, melyet munkáinak új kiadásáiban fejt ki, hogy a már eredetileg jót megismételt gondosság által jobbá és leg-

1) Könnyebb áttekintés czéljából táblázatban állítom össze a folytatólagos kiadások adatait:

Első beosztás	Első kiadás	Második kiadás	Harmadik kiadás	Negyedik kiadás	Ötödik kiadás
Theil 1: Vorsokr. Philosophie	1844 (276 l.)	1856 (813 l.)	1869 (954 l.)	1876 (1041 l.)	1892 (1164 l.) 1. und 2. Hälfte
Theil 2: Sokrates, Platon, Aristoteles	1846 (578 l.)	1. Abth. Sokr. Plat. 1859 (702 l.) 2. Abth. Arist. Perip. 1862 (773 l.)	1875 (960 l.) 1879 (948 l.)	1889 (1050 l.)	
Theil 3: Die nach-aristotelische Philosophie, 1. und 2. Hälfte	1852 (983 l.)	1. Abth. 1. Hälfte 1865 (745 l.) 2. Abth. 2. Hälfte 1868 (784 l.)	1880 (831 l.) 1881 (865 l.)	1909 (864 l.) herausg. v. E. Wellmann 1903 (931 l.)	

A munkához 1882-ben készült egy 92 lapos — manapság már nem kielégítő — *Register*.

jobbá tegye.« (Literarische Denkwürdigkeiten, Gesamm. Schriften, I. 6; Straussnak 1866 február 9-én kelt feljegyzése.)

Egybevetve a görög bölcsészettörténet *első* kiadását az *utolsóval*, mint már mondtuk, azon következmények enyhítése, ama hiányok pótlása a legfeltűnőbb, a legfontosabb, melyek Zeller egykori filozofiájával, a hegelivel, szükségkép együttjártak. Önálló bölcsészeti rendszer nélkül nem lehetséges a bölcsészet történetét megírni: ehhez a nézethez Zeller mindvégig ragaszkodott (Ph. d. Gr. I. 15, 17. köv. l.); de az a rendszer lehető tág, átfogó, fejlődésre képes legyen. A hegeli iskola gondolatjait nem vethette ki egyszerűen munkájából; azok sokkal mélyebben és lényegesebb pontokon vertek benne gyökeret. De ott, hol Zeller a hajdani sejtésekben még mindig valami igazságot is látott, az egykor hithű terminologia helyett immár saját szavaival iparkodott azt kifejezni s a hegeli dialektika egyszerű alkalmazását lélektani magyarázatokkal helyettesíteni.¹⁾

¹⁾ E tekintetben tanulságosan tünteti föl az első és utolsó kiadás *különbségét* azon már fönntárgyalt fontos hely, a hol a görög bölcsészet *korszakainak* általános jellemzéséről van szó:

Első kiad. I. 48.:

Kürzer lässt sich dieses Verhältniss der drei Perioden auch so fassen: der Geist ist sich auf der ersten Stufe des griechischen Denkens unmittelbar in dem natürlichen Objekt, *desswegen aber auch noch nicht seinem wahren Wesen nach* gegenwärtig; *diess erkennend* unterscheidet er sich auf der zweiten Stufe von dem natürlichen Objekt, *um sich in seiner idealen Objektivität anzuschauen*; *indem er sich aber hiezu im abstrakten Gegensatz gegen das natürliche Dasein bestimmt hat, so ist er vielmehr der blos subjektive Geist*, und so ist das Dritte, dass sich das Denken in dieser seiner Subjektivität ergreift, *um sich in ihr als die absolute Wirklichkeit zu behaupten*. Weil aber diese

Utolsó kiadás I. 15. 160.:

Kürzer lässt sich diess auch so darstellen. Der Geist, können wir sagen, ist sich auf der ersten Stufe des griechischen Denkens unmittelbar in dem natürlichen Objekt gegenwärtig, auf der zweiten unterscheidet es sich von ihm, um im Gedanken des übersinnlichen Objekts eine höhere Wahrheit zu gewinnen, und auf der dritten behauptet er sich im Gegensatz gegen das Objekt, in seiner Subjektivität, als das höchste und unbedingt berechnete. Weil aber damit der Standpunkt der griechischen Welt verlassen ist, ohne dass doch auf griechischem Boden eine tiefere Vermittlung jenes Gegensatzes möglich wäre, so verliert das Denken durch diese Losreissung vom Gegebenen seinen

És a mi ennél is sokkal fontosabb, szakított avval a merev felfogással, a mely — a magasabbrendű elvonás követelményeként — az egyes bölcsészeti rendszereket külső történeteik nélkül impersonális jellegükben ismertette, vezette le egymásból (l. Hegel, Vorles. 64. köv. 1.). Zeller könyvének első kiadásában hiába keresünk *biográfiákat* vagy akárcsak életrajzi adatokat; még Platonnál, Aristotelesnél sem tartotta szükségesnek, hogy rendszereiken kívül személyükkel is foglalkozzék. Ha a történetet mozgó ideák csakugyan mindent a maguk erejéből hoznak létre, akkor ilyen lélektan tényleg fölösleges; de idővel Zeller is úgy találta, hogy a filozófusok gondolatmunkáját csak *psychogenetikus*an lehet megérteni (Kl. Schr. I. 415); hogy még rendszereiket bemutatni sem jelenthet egyebet, mint tanításaik egyes elemeit olyan összefüggésbe hozni, a mely által magának az alkotónak nézete lesz nyilvánvalóvá a részek összefüggéséről (*Über Systeme und Systembildung*, Deutsche Rundschau, 1899, Kl. Schr. II. 585). Ilyen felfogás szabad polgárjogot ad az egész eleven életnek, hogy a magyarázó, mert okozó szerepével a bölcsészettörténeti ismertetésekbe bevonulhasson; ámbár a történetírásnak ezen egyéni oldalát nem dolgozta ki Zeller soha avval a virtuozitással, melylyel az általános felé nézőt. Tőle inkább életrajzokat, mintsem oly értelemben vett jellemrajzokat kapunk, hogy a múlt filozófusát az ember érzés- és gondolkodásmódja tárja elénk. A biográfián kívül a *kultúr-*

Richtung über das Princip der alten Welt hinausgeht, so kann sie sich nicht rein vollziehen, und so geräth das Denken in den Widerspruch, einerseits die Subjektivität als das Höchste und Letzte festzuhalten, andererseits ebenderselben das Göttliche in unerreichbarer Transcendenz gegenüberzustellen; an diesem Widerspruch erliegt die griechische Philosophie.

Inhalt, es geräth in den Widerspruch, die Subjektivität als das letzte und höchste festzuhalten und ihr doch zugleich das Absolute in unerreichbarer Transcendenz gegenüberzustellen; an diesem Widerspruch erliegt die griechische Philosophie.

Dölt betűkkel az első kiadás azon helyeit nyomattam, a melyeknek hegei gondolatfordulatait és nyelvét az utolsó kiadás vagy feloldotta magyarázólag, vagy kihagyta.

történeti szempont is csak azóta érvényesült Zellernél, a mióta a hegeli eszmék hitétől szabadult. Nagy művének első kiadásában — mesterének tanítását követve — büszkén kerülte még látszatát is annak, hogy a görög gondolkozás nem magától, nem külső feltételektől függetlenül bontakozott ki; az utolsó kiadásban már hosszú kultúrtörténeti bevezetések, a vallási, politikai, erkölcsi életnek ismertetései óhajtják az egyes korok bölcseszétét érthetővé tenni. Ekképpen, a tudós kritikának gyarapodó anyaga, az egyéni és kultúrtörténeti tekintetek érvényesítése által változott át, növekedett meg Zeller görög bölcsészettörténete azzá a hatalmas 6 kötetű, melyet mindnyájan ismerünk, mindnyájan használunk.¹⁾

Miben rejlik Zeller bölcsészettörténetének értéke mai formájában, a tudomány mai állása mellett? Mindenekelőtt abban, mire az első vállalkozás a legkevésbé volt tekintettel, az *eruditióban*, a közvetlen forrásokból merített rengeteg tudásban, egy nagyon hosszú élet gyűjtő, kutató munkájában. Szerző úgyszólván mindent ismer, a mit a problémák valamely részletkérdésénél a bizonyítás és döntés alapjaként számba lehet venni; mindenről beszél, a mit a görög történetből a bölcselkedésnek tán némi archaizálással megtartott régi osztálynevei alá egyáltalán be tudott sorolni.²⁾ Azután a *kritika*, a mindent érvényére, értelmére és jelentőségére megvizsgáló kritika rendezi, hozza egymással kapcsolatba azt a töméntelen ismeretet. És Zeller oly biztonsággal, határozottsággal kezeli az analysis és a fegyverét, hogy olykor épp az téríti el a történet igaz megismerésétől. Másokban nagyobb mértékig meglevőnek tételezi fel azt, a mi fölött ő maga oly szuverén módon rendelkezik; logiku-

¹⁾ Zeller bölcsészettörténetének francia és angol fordításai a következők: *La philosophie des Grecs* considérée dans son développement historique (Paris, 3 vol.); az első két kötetet E. Boutroux, a 3-ikat M. Belot fordította. *The Stoics, Epicureans and Sceptics* (1880, London), transl. by O. J. Reichel. *A history of Greek Philosophy, from the earliest period to the time of Socrates*, 2 vol. transl. by S. F. Alleyne (London, 1881.). *History of Eclecticism in greek Philosophy*, transl. by S. F. Alleyne (London, 1883.) *Aristotle and the Earlier Peripatetics*, transl. by Costelloe and Muirhead, 2 vol. (London, 1897).

²⁾ Zeller pl. sokszor a physikába osztja be a régiek anthropologiai és lélektani nézeteit is.

sabbnak látja a világot, a minő az tényleg. Mert Zellernek ereje nem a múlt közvetlen visszaérzésében és visszaképzelésében nyilvánkozik meg, hanem *logikus, methodikus megszerkesztésében*; abban a fáradhatatlan igyekezetben: az azonosnak feltételezett emberi gondolkozás alapján, a tudomány bevált eszközeivel lépcsőről-lépésre közelebb jutni a múlt gondolataihoz. Munkájának épp azon részei a legsikerültebbek, hol sem a túlságosan töredékes hagyomány, sem az egyéniség kiszámíthatatlansága nem gördítenek akadályt logikusan módszeres igyekezete elé. Bernays ítéletét készséggel elfogadhatjuk, a mely a *stoikusokra* vonatkozó részt tekintette a Zeller-féle bölcsészettörténet »koronájának« (Kl. Schr. I. 227, a hol Bernays két, addig kiadatlan levelét olvassuk magához Zellerhez); itt majdnem impersonálissá lett világnézetről van szó, melynek egyes elemei mintha az önkénytelen logika rendjében támogatnák, követelnék egymást. Végül megbecsülhetetlenné teszi Zeller kötetait mindnyájunk számára, bármilyen subjectiv eltérések közt törjünk is a közös cél felé, az ő kritikájának, előadásának, egész történeti felfogásának szelleme. Hasonlattal *epikainak* nevezhetném e szellemet; valójában a tudományos *igazságról* alkotott magas gondolatának és történetirői *objectivitásának* találkozása. Ezekből jó létre a tárgyi tekintetek ama kizárólagossága, mely ellenállhatatlanul vonz és bámulatra kelt, ha Zellert tanulmányozzuk. A kutató, az író teljesen a háttérben van; semmiféle ötlettel, újdonszerúséggel nem akarja a figyelmet maga felé irányítani; soha semmit sem állít, a minek ne tudná bizonyítékát adni; az érveket igazságos bíróként mérlegeli, emberek és eszmék fölött minden túlzástól menten, összetettségre tekintettel, a maga harmónikus egyéniségével ítél. Az okosság e középútján haladva, Sokratesben nem lát tisztán elméleti filozófust, de nem is teszi meg népies bölcselkedővé.

Valamikor Zeller vetette fel a kérdést az annak idején legkiválóbb görög bölcsészettörténettel, a Ritter-félével szemben, hogy megnyugodhatik-e a tudomány az itt elért formájában? (Kl. Schr. I. 48.) Vessük fel mi is a kérdést: véglegesen *vezető könyvünk*, »standard work«-ünk marad Zeller görög bölcsészettörténete? Nem Zeller szellemében cselekednénk, ha csak némi

habozással is mondanók ki erre a nem-et. Mindig azt tanította, s azon elv alapján dolgozott is, hogy a soha be nem fejezhető, soha nem kész feladatból vállalja el a maga részét az, a ki a tudomány szolgálatába szegődött. Ő lenne az utolsó, a ki tiltaná, hogy a görög filozófusok gondolatait újabb és újabb revisiónak vessük alá; a ki megkövetelné, hogy végleg nyugodjunk meg saját nézetében, a mely Aristoteles metafizikáját, a mi benne az egyesnek és általánosnak viszonyát illeti, ellenmondásosnak tartja (Phil. d. Gr. II. 2³, 312) és ne igyekezzünk folyton megismételt kísérletekkel az aristotelesi fogalom-ciklusok középpontjába eljutni. Idővel a tudás anyagán és a nézeteken kívül a *szempontok* is változni fognak, sőt mintha ez utóbbiak máris olyformán lennének átalakulóban, hogy ez által túlvisznek a Zeller által kitűzött cél határain. A kultúrtörténeti kapcsolatok még igen sok megoldatlan feladatot rónak a filozófia történetére, részben olyan újabb sociologiai belátások alapján, melyekre Zeller figyelme alig terjeszkedhetett ki; azután a görög történet körén belül megmaradó, immanens kutatás lassankint tért enged amaz átfogóbb szemlélődésnek is, a mely a görög gondolat sorsára annak évezredes vándorlása közben, az egész emberiség szempontjából kíváncsi. Egy dolgot azonban biztosra vehetünk: bárhogy módosuljon a jövő tudománya, a sok ötlet, szellemesség, eredeti felfogás, fényes kísérlet, új szempont között megint csak egy Zellernek, a jövő Zellerének kell majd eljönnie, a ki a maga egyszerű nyelvén és semmitől meg nem téveszthető logikájával állapítja majd meg mindannak a sokfélének és bizonytalannak számtani középarányosát.

Természetes, hogy Zeller bölcsészettörténetének újabb és újabb kiadásait nem tarthatta tudományos szinten a nélkül, hogy a részletkérdések egész tömegét ne vesse ismételt vizsgálatnak alá, azokról esetleg önálló, külön megjelent *értekezésekben* ne adjon számot. Ez utóbbiak nagy része — mint erről most összegyűjtött kisebb iratai tanúskodnak — Platonra és Aristotelesre vonatkozik. Hogy Zeller olykor mennyi fáradságot szentelt egy-egy történeti tény tisztázására, azt a *Theaitetos* keletkezését megbeszélő értekezések igazolják. Nem kevesebbyszer mint háromszor írt jelentékenyebb terjedelmű dolgozatot e kérdésről, hogy az epés Rohdeval szemben a korábbi, a 392—390 közé eső

időpontot védelmezze meg, e vita folyamán több élelméljűséggel keresse annak a bizonyos spártai királynak személyét, a ki 25 ósével dicsekszik, mint a mennyit a bizonytalan chronológiai meghatározás egyáltalán megérdemel.¹⁾ A Platon-kérdések közül már előbb szóba hozta a párbeszédekben előforduló anachronismusokat; ²⁾ érdekes módon fejtegette, hogy a tanítási cél és írói szándék szempontjából mi különbség van a platonai és aristotelesi művek között; ³⁾ kikeresgélte, megbeszélte a dialogusok azon helyeit, melyekben előző vagy egykorú filozófusokról esik szó, rájuk történik célzás.⁴⁾ A platonai chronologia mindhaláláig érdekelte s miután már egy régiebb értekezésében visszautasította Jackson ama feltevését, hogy a μέθης és παράδειγμα kifejezések alapján az idea-tannak két, időben egymásra következő korszakát lehetne szétválasztani s evvel kapcsolatban egyszerűs mind kételyét fejezte ki a Platon nyelvére vonatkozó újabb kutatásokkal szemben,⁵⁾ 1898-ban külön értekezett a nyelvtatistikáról.⁶⁾ S a 84 éves tudós nem kis találékonysággal mutatja ki egykori barátjának, Strauss Dávidnak művein, hogy még az interpunctio is mily félrevezető lehet időbeli megállapításoknál, ha általános módszertani elvek nem igazítanak útba, hogy a nyelvhasználatnak miféle sajátosságai jogosítanak a stílus megváltozásának felvételére.

Zellert kisebb dolgozataiban Aristoteles nézetei közül főleg a világ örökkévalóságát tanító érdekelte egészen a személyes meggyőződésig. A világnak nem volt teremtése, nem lesz pusztulása, kezdet és végnélküli, miként a mozgás: e felfogás bizonyítékait keresgélte össze az Aristoteles-nyilatkozatokból, e

1) Kl. Schr. I. 348—368; 473—498; II. 20—32.

2) *Über die Anachronismen in den platonischen Gesprächen*, Kl. Schr. I. 115—135.

3) *Über den Zusammenhang der platonischen und aristotelischen Schriften mit der persönlichen Lehrthätigkeit ihrer Verfasser*, Kl. Schr. I. 152—165.

4) *Plato's Mittheilungen über frühere und gleichzeitige Philosophen*, Kl. Schr. II. 1—19.

5) *Über die Unterscheidung einer doppelten Gestalt der Ideenlehre in den platonischen Schriften*, Kl. Schr. I. 369—397.

6) *Sprachstatistisches*, Kl. Schr. II. 108—119.

felfogáshoz csatlakozott maga is.¹⁾ Ezen érdeklődés terelte figyelmét a Philon iratai közé került *περὶ ἀφθαρσίας κόσμου*-ra s az itt Theophrastosnak tulajdonított szavakról azt igyekezett kimutatni, hogy bennük Aristoteles tanítványa a stoa kezdeményezője, Zenon ellen állította össze érveit a világ örökkévalósága mellett.²⁾ E körbe tartozik a római kor stoikusának, Panaitiosnak szentelt értekezése is, melylyel Mommsen emlékkönyvét gazdagította; ³⁾ mert Panaitios önálló nézetet vallott iskolájának ekpyrosis tanával szemben, a világot soha meg nem szűnőnek gondolta, de viszont az emberi lélekről az volt a véleménye, hogy annak már csak azért sem lenne módjában a másoktól feltételezett egyetemes pusztulást bevárni, mert a halál után rögtön a testtel együtt pusztul el. Hogy Aristoteles maga hogyan gondolkozott a lélekről, ennek örökkévalóságáról, azt Brentanoval polemizálva fejtette ki Zeller.⁴⁾ Míg az creatianistává tette meg Aristotelest, Zeller praexistentialis felfogásmódja mellett érvelt. Brentano Zeller halálán túl napjainkig nyújtotta ki a vitát közelmúltban megjelent könyvével (Aristoteles Lehre vom Ursprung des menschlichen Geistes, 1911). A kérdés mindenestre bonyolult; nemcsak az aristotelesi lélektan, hanem istenfogalom, theologia összes vitás problémái is belejátszanak. De mintha az aristotelesi bölcsészet szempontjából még sem volna olyan fontos, mint Brentano hiszi, mert ez esetben több és meggyőzőbb bizonyítási anyagot kellett volna az aristotelesi hagyatékban találnia, mint a mennyiből és a minőből ellenfelével szemben a maga határozott állításához jut. Kettőjük közül kétségtávol Zeller kelti a nyugodtabb, kritikusabb vitakozó benyomását. Annyit módszertani szempontból megengedhetünk Brentanonak, hogy tán elkövetkezik majd az az idő is, a midőn Aristoteles megértésére veszedelem nélkül, sőt haszonnal

¹⁾ *Die Lehre des Aristoteles von der Ewigkeit der Welt*, Votr. u. Abh. III. 1—36.

²⁾ *Der Streit Theophrasts gegen Zeno über die Ewigkeit der Welt*, Kl. Schr. I. 166—178 és *Der pseudophilonische Bericht über Theophrast*, Kl. Schr. I. 215—227.

³⁾ *Beiträge zur Kenntniss des Stoikers Panätius*, Kl. Schr. I. 279—190.

⁴⁾ *Über die Lehre des Aristoteles von der Ewigkeit des Geistes*, Kl. Schr. I. 263—290.

nézhetjük meg aquinói Szent Tamás magyarázatait is. De még akkor is első sorban a görög magyarázók fognak minden Aristoteles-kutatót érdekelni, a »*commentaria in Aristotelem Graeca*«, a berlini akadémiának ezen 26 kötetes hatalmas vállalata (1882—1908), melynek Zeller — Vahlen eszméje alapján — Bonitz-czal együtt 1874-ben egyik indítványozója volt (l. Diels emlékbeszédét, Kl. Schr. III. 501 [36]).

Az eddig felsorolt értekezéseken kívül, a melyek többnyire a berlini akadémiában tartott egy-egy felolvasás lenyomataként jelentek meg, írt még Zeller a kérdésről, hogy mennyiben ismerte Aristoteles a pythagorasi iskola hívét, Philolaost;¹⁾ hogy az aristotelesi *Metaphysika* használatának miféle nyomait találjuk a tanítványoknál, a peripatetikusoknál;²⁾ s a görög bölcsezet két vezető személyétől eltekintve írt még Chairemon- és Horapollonról, a megarai Diodorosról, a rhodosi Antisthenesről, a *περί κόσμου* anonymusról, Aristipposról, Xenophanesről, Pythagorasról, Ammonios Sakkasról és Plotinosról, Anaxagorasról egy-egy filológiai részletkérdést megvilágító, egy-egy szöveget helyesbítő vagy megmagyarázó külön értekezést (l. a Kl. Schr. I. és II. kötetében). Tárgyszeretete nem válogatott jelentőségűk és mutatós voltak szerint a témák között: a Xanthippe-legendát nem tartotta oly kisszerűnek, hogy egy jóízű csevegéssel ne számoljon le vele;³⁾ a *tyrannis* fogalmát nem annyira közismertnek, hogy egy kultúrtörténeti fejtegetés keretében ne adjon róla magyarázatot;⁴⁾ de viszont modern korunk egyik nagy természettudományi elvét, a *darwinismust*, sem tekintette annyira újszerűnek, tőle távolesőnek és nem rátartozónak, hogy azon eszme antik nyomait fel ne kutatta volna.⁵⁾ Ez utóbbi dolgozatban helyes óvatossággal beszél Anaximandros és Empedokles jól ismert, a darwinismussal már mások által is viszonyba

1) *Aristoteles und Philolaos*, Kl. Schr. I. 136—151.

2) *Über die Benützung der aristot. Metaphysik in den Schriften der älteren Peripatetiker*, Kl. Schr. I. 191—214.

3) *Zur Ehrenrettung der Xanthippe*, Votr. u. Abh. I² 56—67.

4) *Über den Begriff der Tyrannis bei den Griechen*, Kl. Schr. I. 398—409.

5) *Über die griechischen Vorgänger Darwin's* [1878-ből], Votr. u. Abh. III. 37—51.

hozott nyilatkozatairól; modern értelemben vett származási elméletet nem szabad belőlük kiolvasni; Empedokles fantasztikus feltevéseinek is csupán Aristoteles kölcsönzött — a czélszerűség fogalmával — általános filozófiai értelmet (Phys. II. 8), melyet azonban ő, mert saját világnézetével állott ellenkezésben, következményeiben nem kísért tovább, természetmagyarázataiban nem alkalmazott.

Zeller legutolsó soraiban is kutatásának, elmélkedésének legkedvesebb tárgyába, a görög bölcselet történetébe merült el. Leukipposnak, az atomisztika atyjának, majdnem teljesen elhomályosult alakját akarta egy pár tömör megjegyzéssel szemléltetőbbé tenni.¹⁾ Az individualizálás ezen utolsó kísérlete minő nagy szellemi erejét, rugékonyságát, fejlődési képességét árulja el annak a 88 éves aggastyánnak, kinek élete művében — úgy találtuk — nemis az egyének szemlélete, hanem a bölcselet általános menetének, rendszereinek s ezek kapcsolatának erőteljes megragadása volt a legfőbb érdem.

* * *

Zeller nem maradt meg a görög filozófia történetének. 1873-ban a müncheni akadémia történeti bizottságának fel-szólítására a *német bölcselet* fejlődését is megírta Leibniz idejé-től.²⁾ A német idealismust csakugyan kevesebben ismerték oly jól, mint Zeller, kinek ifjusága annak odaadó szeretetében, férfikora annak bíráló revisiójában múlt el. A könyv a legmaga-sabb értelemben vett népszerűsítés; a tudós bizonyítás eszközeit mellőzve — részben nem is közvetlen tanulmányok alapján — tájékoztató világossággal beszéli meg az egymásra követ-kező rendszereket. Akkor már rég úgy látta Zeller, — nagy nyo-matékkal és hatással egyebütt is kifejtette — hogy a Kant ismeretelméletében, a Ding an sich fogalmában rejlő bizonytalan-ság csábította a német gondolkozást — a tapasztalati világ lekicsinylése által — az idealismusnak útvesztőjére (514. l. össze-

¹⁾ *Zu Leucippus*, Archiv f. Gesch. d. Phil. 1902, Kl. Schr. II. 185—187.

²⁾ *Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz*, 924 l.; 2. rövidített kiadás 1875. (Gesch. der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit. XIII Bd.). Az első kiadás szerint idézek.

vetve Votr. u. Abh. II. 492. l.). Bennünket, kik általánosságban már ismerjük Zeller szellemi fejlődését, német bölcsészettörténetéből a Hegelre vonatkozó rész érdekelhet legelső sorban. Megengedi, hogy az ő rendszere a Kantra következő gondolkozási iránynak legtökéletesebb formája, de ezen hatalmas systema hiányait és ellenmondásait most már annál biztosabban állapíthatja meg, mert a legnagyobb történész — maga a történet — mondotta ki róluk ítéletét. Hegel phaenomenológiájában zavarónak találja Zeller, hogy itt az egyéni tudat fejlődése szünetlenül az emberiség történeti fejlődésével kapcsolódik, keveredik össze (784); a hegeli logikát a metafizikai ész kiváló alkotásának tekinti ugyan, de sem a logika és metafizika azonosításával, sem a metafizikai fogalmak a priori levezetésével nem ért egyet (801); nem helyesli, hogy Hegel az állam önczélúságát avval a ridegséggel hangsúlyozza, mely már nem számol a modern élet igényeivel és felfogásával (820); s bár Hegel nagy érdemeit a történetírás körül mintegy az adós hátlájával emeli ki, nem zárkozhatik el többé annak elismerésétől sem, hogy a közismert vádak az a priori szerkesztéseket és az egyéni szempontok és tekintetek elhanyagolását illetőleg nem alap nélkül valók (823. és köv. l.).

A nagyobb rendszerek ismertetését a Schopenhauerével zárja le Zeller. Ezen bölcsészeti méltányos megítéléséhez annyira hiányoztak történészünkben a szükséges alapfeltételek, hogy az igazságtalanságot el sem kerülhette. Miként is fért volna meg az ő intellectualismusa Schopenhauer voluntarismusával,¹⁾ miként természetes optimismusa annak pessimismusával? A költői ötlet aforisztikus megnyilatkozásai, ezek szépsége és mélysége sem vonzották. Ő, a ki egész életén át kissé egyoldalúan a rendszerezést tekintette a filozofálás egyedüli céljának, s olykor magukban a rendszerekben is több logikát keresett, mint a mennyi azokban tényleg megvan, végeredményben Schopenhauer filozófiáját is csak azon ellenmondáson keresztül láthatta, melyet rendszerének vezető elvében vett észre: abban az akaratban, a melynek nem lenne szabad akarnia (894).

1) »... und warum soll es nur der Wille sein, der mit dem Leib identisch ist, und nicht ebensogut auch das vorstellende Bewusstsein?« (879).

Ha ekként Zeller legkiválóbb erényét, tárgyilagos igazságszeretetét már Schopenhauerrel szemben sem mutathatta ki, könnyű elképzelnünk, hogy annak tanítványáról, Nietzsche-ről hogyan gondolkozott. Mert volt alkalma arról is beszélni s azon tőle egészen idegen eszmekörrel, melyet már éppenséggel nem értett, nem is érthetett meg. A rendszeralkotást fejtegető cikkében, tehát a megrovásra legkínálkozóbb körben, teszi szóvá Nietzsche filozófáló költészetét s elítélő megjegyzéseihez azon óhajt fűzi: vajha Nietzsche tisztelői közül valaki módszeresebben és így sikeresebben dolgozná fel a problémákat, melyeken az maga hajótörést szenvedett! (Kl. Schr. II. 569.) Zellernek igaza van, ha korunk egyik szegénységét állapítja meg a bölcsészeti nagy rendszerek hiányában; Zellernek általánosságban igaza lehet, ha a rendszerre törekvést a bölcsészeti gondolkodás egyetemes törekvésének jellemzi: de mégis mit jelentene Nietzsche módszeresen átdolgozva, megrendszerezve! Zeller természetétől bizonyynyal távol állott mindenféle megtorlás; de avval a félreértéssel, melylyel az ellentmondót az összhangzóba, a paradoxont az egyszerű igazság formájába, a mértéktelent a maga helyes mértékére óhajtotta Nietzscheben átformálni, önkénytelenül is és a legkegyetlenebb módon azon kíméletlen támadást torolta meg, melyet az új életre kelt individualizmusnak féktelen előharczosa az öreg Strauss ellen intézett (Unzeitgemässe Betrachtungen. Erstes Stück. David Strauss, der Bekenner und der Schriftsteller). Két, egymással meg nem férő világnézet csapott itt öregek és fiatalok között össze; mert Strauss, ki a maga rationalismusában még materialisztikus alapon is harmóniát keresett az egész világegyetemmel, Nietzsche támadását épp oly kevésbé értette meg, a mily kevésbé sikerült Zellernek, a filozófia történetének még a későbbi időben is (idézett értekezését 1899-ben írta), hogy a Nietzscheben megnyilatkozó újszerű szellemet a történeti felfogás keretei közé helyezze el.¹⁾

Midőn 1887-ben Stein Lajos a filozófia történetére vonat-

¹⁾ Strauss-nak még volt alkalma Nietzsche kirohanását olvasni; egyik levélben tesz róla említést. Valósággal megindító a naiv kérdés, melylyel az előtte teljesen érthetetlenre keres feleletet: »was will denn der Mensch eigentlich?« (Ausgew. Briefe von D. Fr. Strauss).

kozó kutatásoknak egy külön közlőnyt akart alapítani, tervével Zellerhez fordult, ki lelkesedéssel tette az ügyet magáévá, tette lehetővé, hogy az »*Archiv für Geschichte der Philosophie*« azontúl megjelenhessék. Mindjárt a *programmot* is Zeller fejtette ki, hosszas elmélkedés és nagy gyakorlati tapasztalatok útján szerzett nézeteit adva elő a bölcészettörténet céljáról, módjairól, jelentőségéről.¹⁾ A közlőny címlapján ott hordta kezdetől fogva Zeller nevét s a szerkesztőség hálás fogadalmából, a míg létezik, ott fogja mindenkor hordani (l. Stein megemlékezését, Bd. XXI, Neue Folge Bd. XIV. 289—295). Nem is egyszerű névről, fogalomról van itt szó, a mely mintegy a XIX. század egyik legjelentősebb szellemi irányát fejezi ki személyesítve: a *historismust*. Ennek kialakításában, nagy eredményeiben elsőrangú szerepet játszott Zeller; nem lenne nehéz feladat azt bizonyítani, hogy még a modern bölcészetnek történetét tárgyaló nagy monográfiák: Fischer Kuno könyvei és Erdmann »*Grundriss*«-e sem jöttek Zeller hatása, példaadása nélkül létre.²⁾ A historismus igazát és hibáját, hiányait és előnyeit egyforma hűséggel és nagy stílus formái között mutatja be Zeller. Kétségtelen, hogy a múltra, a történeti felfogásra irányított és berendezett gondolkozás megköti a *speculatio* szabadságát; ezért szólal fel Nietzsche, a Zellertől már kellőképp meg nem értett és nem méltányolt visszahatás, rögtön Strauss rationalismusának megtámadása után a historismus túltengése ellen (Unzeitgem. Betracht. Zweites Stück. Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben). Zeller maga is, a kiben a historikus mindazonáltal nem tudta sohasem teljesen elnyomni a filozófust, annyi öntudatossággal kapcsolja elméleti gondolatait a már történetivé lett rendszerekhez, hogy az eredetiségnek kellett általa szenvednie; a hithű hegelianusból — mint majd látni fogjuk — idővel aristotelikus lesz a metafizikában, csak helyesbítéseket kereső kantianus az ismeretben és etikában. A historismus igazán nagyot csupán a maga

¹⁾ *Die Geschichte der Philosophie, ihre Ziele und Wege*, Kl. Schr. I. 410—418.

²⁾ Viszont Zeller részéről tanuskodnak a kölcsönösség mellett Baconról (Kl. Schr. I. 100—114) és Geulincx-ről (Kl. Schr. I. 299—327) írt tanulmányai.

területén volt képes alkotni: a történettudományban. De itt Zeller minden időre fényes útjelzőt állított görög bölcsészettörténetével.

Önállóan megjelent utolsó könyve Nagy Frigyessel foglalkozott, kiben a filozófust mutatta be.¹⁾ A munkát, mely a fejedelem halálának százéves emlékére készült, az eredeti iratokból vett idézetek teszik gazdaggá, a szabad eszmékkel való rokonérzés és a nemzeti önérzet lelkesévé egész — az apologiáig (116. köv. l.). De hiánya a munkának, hogy Nagy Frigyesben a gondolkozót nem az egész ember jelleme és története által igyekszik velünk megértetni. Mintha itt a kortörténeti ismeretek nem állottak volna az írónak teljesen rendelkezésére, mintha itt Zeller mégis csak idegen területen mozogna: nem Platon nézeteit fejtegeti, nem az ő Aristotelesét magyarázza.

3. Zeller mint filozófus.

Theologiai és történeti munkái mellett viszonylag kisebb jelentőségű, a mit Zeller a *systematikus bölcsészet* körén belül alkotott. Nem mintha ernyedetlen szorgalmával nem elég gyakran fejtegette volna annak egy-egy fontosabb kérdését s nem mintha itt hiányoznának a gondolkozónak és írónak ama jeles tulajdonságai, melyeket Zeller egyéb irányú műveiben már megismertünk. De tán épp e jeles tulajdonságok voltak útjában annak, hogy benne a filozófus a nagy történészszel keljen versenyre. Az elmélet vezető gondolatai és szempontjai a reflexiónak csak bizonyos egyoldalúsága, kizárólagossága által jöhetnek létre; új értékek teremtése, új kapcsolatok látása mintha máris feltételezné, hogy a régit mértéken túl kevésbe kell vennünk, ha nem teljesen elhanyagolnunk. De az erő ily kíméletlen kifejtésére a Zeller-féle természetek kevésbé alkalmasak; tudós lelkiismeretességük látja a kis igazságokat is, s módszeres óvatosságuk épp úgy idegenkedik a merész általánosításoktól, mint a hogy igazságos voltuk sem engedné meg, hogy bármit számon kívül hagyjanak, a mit mindenre kiterjedő figyelmük észrevett.

1) *Friedrich der Grosse als Philosoph*, Berlin 1886.

Nagy felfedezések, irányítások helyett így vállalkozik Zeller — mint róla már mások is megállapították — a közvetítőnek háládatlan feladatára. Felfedi, kiegészíti az idegen bölcsészeti rendszerek hiányait; ellentétjeikben is kikutatja az egyetértés lehetőségét s evvel békét teremt (vagy legalább szándéka teremteni) egymással küzdő nézetek, sőt egész gondolkozásmódok között. Mindez ugyan — hozzátehetjük — annál önkénytelebbről vagy szívesebben elvállalt törekvése lesz, mert olyan bölcsészeti iskolának neveltje, a mely dialektikájával a fogalmi ellentétek épp afféle egyeztetéseit kívánta elérni. Egyébként meggyőződése, hogy Zeller kisebb iratainak legújabb gyűjteménye, a »Kleine Schriften« 3 kötete, mely eddig kevésbé hozzáférhető helyen megjelent régibb dolgozatai közül nem egyet most tesz újból közismertté, meghozza majd Zellernek, a filozófusnak is az őt joggal megillető elismerést.

A theologust legközelebből érdeklő *ethikai* kérdésekkel foglalkozott Zeller elsősorban. Még 1846—47-ben adta ki theologiai lapjában legterjedelmesebb bölcsészeti dolgozatát, melyet valaha írt, e kissé hosszú czímen: »*Az emberi akarat szabadságáról, a gonoszról és az erkölcsi világrendről*«. ¹⁾ Terjedelem és cím egyaránt ama korszakra utalnak, midőn a hegeli bölcsészetben gyökerező eszmék fürge alkotásra sarkalták még Zellert. A gondolatok menete, dialektikája egészen hegeli; a dráma nyelvén kifejezve (s ez illeti meg az efféle bölcsészetet) három felvonásban mutatja be a fogalmak szétválásának és egyesülésének mozgalmas történetét. *Szabadság és kényszerűség* eredetileg együtt vannak — mint egymás kölcsönös feltételei — az emberi akaratban; »csak az abstract szemlélet látja azokat külön-külön, az igazi speculációnak épp az a feladata, hogy egyiket a másikban és mindkettőt az akarat lényeges mozzanataként tüntesse fel« (419). De azért egymással ellenkezésbe is léphetnek, a szabadság mint *önkény* szembehelyezkedhetik a kényszerűséggel, az egyes akarata az universalissal és így születik meg a »gonosz«. Mint látjuk, a fejtegetésnek theologiai színe és

1) *Über die Freiheit des menschlichen Willens, das Böse und die moralische Weltordnung. Eine philosophische Untersuchung.* Kl. Schr. II. 292—487.

czélzata van; Zeller akkor — theologus létére — első sorban ama régi kételyt akarja lélektani magyarázataival elintézni: miként van helye e világon, Isten alkotásában, a rossznak, a gonosznak? Theologiai elmélkedésekkel egyébként is annyira át meg át van szöve a dolgozat, hogy Zellernek a dogmatikára vonatkozó nézeteit is összeállíthatnók belőle; s a ki még mindig feleletet keres az egykor oly égető kérdésekre: mennyiben fér meg az akarat szabadsága Isten mindentudásával, hogy viszonylik az az eredendő bűnhöz vagy a praedestinatio tanához? az historice sok érdekeset és élesen kieszeltet fog Zeller értekezésében találni. Végül ennek utolsó része — egy harmadik fejezetben — a szabadság és kényszerűség legmagasabb fokú egyesüléséről, legáltalánosabb jellegű harmóniájáról beszél: az *erkölcsi világrendről*, a mely a gonosz ellenére is fennáll és megmarad, mert »csak a jó és kényszerű tartós a történetben, mert csak abban egyenlítődnék ki az egymással küzdő magánérdekek is« (459).

Theologiai szörszálhasogatások közül és a hegeli terminologia megköttöttségéből kell az olvasónak kihámoznia azt, a mi Zeller dolgozatában becses. És itt különösen két pont érdemli meg figyelmünket. Mindenekelőtt az akarat *spontaneitásának* erőteljes hangsúlyozása, a mely annyival inkább érdemel dicséretet, mert olyan eszmekörből, bölcsészeti iskolából hangzik fel, a hol az egyes, az egyéni, a személyes mindig egy kicsit a rövidebbet húzta az általánossal szemben. De Zeller szerint: »az önmeghatározás — mint már a szó elárulja — annyit jelent, hogy magunkban, az észben, a személyiségben mint ilyenben találtuk meg cselekvésünk bizonyos módjainak az okát« (310); mert az az én nem csupán »átmeneti pontja« idegen erőknél; az önmeghatározás fogalma ellenkezőleg megköveteli, hogy a külső hatások csak alkalmat nyujtsanak az akarásra, holott ez utóbbinak végső oka magában a személyben legyen (312). A választás szabadsága nélkül még az öntudatot sem tudja Zeller magának megmagyarázni (320). E mellett persze a determinatív mozzanatokat sem hanyagolja el: a természetes hajlamokat, melyek jellemmé kapcsolódnak és szilárdulnak, továbbá a külvilág befolyását. Sőt a világrend szempontjából az egész egyéni akaratszabadságot csak a legmagasabb, mert mindent átfogó erkölcsi törvény kiegészítő moz-

zanatának tekinti, s ez által, itt békíti ki egymással a determinismus és indeterminismus ellentétes tanait.

A második pont, mely Zeller dolgozatában figyelmet érdemel, épp az erkölcsi világrendnek conceptiója. Az egyéni önkény egy másik egyén önkényével ütközik össze, s így csap a szabadság szükségképpen a kényszerűségbe át, így lesz az összesség elve vezető elvvé, az emberi értelem ura az önző ösztönöknek. Nem éppen új gondolatok; a jog- és államrend keletkezésére fordított reflexiónak már régtől fogva jó ismerősei. De Zeller oly egyetemes formában beszél róluk, minden történés végső magyarázatát annyira bennök keresi, oly jól megokolt társadalmi »statikához« jut segítségükkel, hogy e használat által egy valóságos *történetfilozófiának* alapnézeteivé lesznek. A történet mozgató erőiről, lefolyásának módjairól is itt nyilatkozik Zeller a legrészletesebben: az egyén és közösség sokoldalú viszonyáról, az esemény és eszme kapcsolatáról, arról, a mi a priori és a mi tapasztalati megismerésnek tárgya a história világában. Teljes tudatossággal látja és állapítja meg egy ilyen történetfilozófiának a feladatát: általános törvényekbe foglalni a körébe eső tüneményeket pszichológiai kutatások segítségével, a melyek az emberi akaratra és erkölcsiségre vonatkoznak (487). Kár, hogy ezt a történetbölcseletet, melyet itt nagy körvonalainak bemutatásával csak követel, sohasem írta meg Zeller; hogy később a naturalisztikus ismeretelmélet eltérítette figyelmét ama jelenségek legáltalánosabb fejtegetésétől ismeret- vagy akár csak módszertani szempontból és szándékkal, melyek hozzá — mint kat'exochen történészhez — a legközelebb állottak.

Hosszú évtizedek múltak el az ismertetett dolgozat megjelenésétől addig az időpontig, midőn Zeller ismét etikát magyaráz a berlini akadémia felolvasó-asztaláról.¹⁾ A theologiai vonatkozások érdeke elmúlt, a hegeli eszmekör varázsa megszűnt, a »produktív kort« a »kritikai« váltotta fel, hogy olyan megkülönböztetést használjak, melyet Zeller maga ismer, alkalmaz (Kl. Schr. III. 1.).

1) *Über das Kantische Moralprincip und den Gegensatz formaler und materieller Moralprincipien*, 1879 (Vortr. u. Abh. III. 156—188) és *Über Begriff und Begründung der sittlichen Gesetze*, 1882 (Vortr. u. Abh. III. 189—224).

Az etikában is Kanthoz tér vissza, kinek ismeretelméletét már évekkel előbb ha nem is kész igazságnak, de szükséges kiindulópontnak jelölte meg a német filozófia számára (l. alább). Kant erkölccstanát ugyancsak kiegészíteni, helyesbíteni kívánja ama pozitív gondolkozás értelmében, a melynek körében élt, melynek hatását érezte, bár arról teljes tudatossággal már csak azért sem adhatott magának számot, mert német kizárólagossággal a francia-angol *positivismus* gondolati eredményeit figyelmen kívül hagyta (Aug. Comte és H. Spencer nevével Zeller munkáiban sehol sem találkozunk!).

Kant etikáját — mint már mások előtte és utána — túlságosan formális jellegűnek ítéli; a nagy filozófus idegenkedése célok kitűzését elismerni, eredményekre tekintettel lenni, úgy szólván semmit sem hagyott meg az erkölccsani utasítás tartalmának. Mert mit is mond a híres imperativus, melynek kategorikusnak kell lennie, hogy valahogy hypothetikus ne maradjon? Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor általános törvényhozás elve lehessen! De miként tudjuk meg az egyes esetekben — kérdi Zeller — hogy e követelménynek csakugyan eleget tettünk-e és hogy milyen mértékig? Mivel Kant principiuma e kérdésekre nem ad feleletet, s tisztán formális természeténél fogva nem is adhat, nem marad egyéb hátra — fűzi Zeller tovább a gondolatot — mint a *tapasztalattól* kérni tanácsot, az etikának *psychologiai* alapot adni. Azt világosan látja Zeller, hogy a subjectív érzések szükségkép az erkölcsi relativismushoz vezetnek, s így természetünk *értelmi* részében (Geist) keresi és találja meg az erkölcsi célok törvényhozóját. Az állapítja majd meg kötelességeinket magunkkal és másokkal szemben, ez utóbbi körben az igazságosságot és emberszeretetet fogadva el alapelveinek, mert itt összes erényeink azokra redukálhatók. E mellett az erkölccsant megtartja Zeller szerint is *normatív* jellegét: »tételei nem azt foglalják magukban, a mi valahol jog vagy erkölcsi szokás, hanem a követelményeket, a melyek az ember eszméjéből folyó normái az emberi akaratnak« (222). Talán nem mondhatjuk, hogy Zellernek mindezzel sikerült — mint hiszi — a »Kritik der reinen Vernunft« és a »Kritik der praktischen Vernunft« közt tátongó űrt sikerrel áthidalnia (187); talán azt sem állíthatjuk, hogy a legszerencsésebb módon tett eleget sovány

általánosságok közt mozgó *humanismusával* a psychologus és axiologus más- és másféle követelményeinek; de mindenesetre — Kant etikájának kapcsán — olyan kérdéseket bolygatott meg, melyek az ellentétek mai kiélezettségében jobban mint bármikor feleletre várnak.¹⁾

Zeller, ki még berlini tanulmányútja alkalmával, 1836–37-ben, hallgatta a hegelianus Gans *jogbölcészeti* előadásait (önvallomás szerint nem minden haszon nélkül), maga is szokott jogbölcészeti collegiumot tartani, még berlini tanárkodásának idejében is. Jogi és politikai értekezései, amennyiben összegyűjtött irataiban helyet találtak (mindenesetre csak részeként egész publicisztikai tevékenységének), nem nagyszámúak, értékükben sem az elsők az egyéb tartalmúak között, de mégis jellemző módon egészítik ki ismeretünket írójuk egyéniségéről.²⁾ Egy marburgi felolvasás eredményekép (1859.) kapjuk tőle azon eleven képet, a mely Fichtét mint politikust mutatja be.³⁾ Azt dicséri benne Zeller, a mit a német tudósban és filozófusban többnyire oly sajnosan nélkülöz: »az üde pillantást az életbe, érzéket a gyakorlati munkához, az erkölcsi ösztön amaz energiáját, a mely sohasem nyugszik meg a pusztá tudásban, hanem a mely által minden ismeret közvetlenül elvvé és minden elv akarattá lesz« (154). Az érzés fanatikusát még a filozófusnál is többre becsüli Fichteben, minden elméleténél többre a hatalmas szózatot, a mely a német nemzetet arra akarta kitanítani, hogy az uralomvágy abszolút akaratával — mint ezt Napoleon képviseli — csak ugyanoly abszolút akarat, a szabadság mérkőzhetik meg (192).

Midőn azután a német nép történetében a politikai egység feltételei: az újabb francia veszély és nyomában a döntő győzelem bekövetkeztek, Zeller az eseményeket — ha nem is vállalkozhatott Fichte szerepére — a pusztá elméleten messze túllépő rokon-érzéssel és lelkesedéssel fogadta. Már 1868-ban írta meg és adta elő

¹⁾ A görög eszmék kutatóit külön figyelmeztetem itt azon tanulságos fejtegetésre, melyben Zeller a *törvény* fogalmát, a törvény és *természet* fogalmainak viszonyát állapítja meg a görög gondolkozásban (id. h. 190. köv. 1.).

²⁾ Itt természetesen már nem beszélünk Zeller *egyházjogi* munkáiról.

³⁾ *Johann Gottlieb Fichte als Politiker* (ered. Sybel's Histor. Zeitschr. IV., Vortr. u. Abh. I. 153—194.).

nézeteit a *politika és jog* viszonyáról,¹⁾ s a mint itt egyrészt megköveteli, hogy mindenfajta politikának ethikai alapja legyen (ő a természet- vagy észjog követelményeiről beszél), másrészt épp oly nyomatékosan emeli ki, hogy az így vont körön belül a régi jogrend és törvény megbotlygatása mindig helyén van, ha a változó államérdek ezt megkívánja. A *nemzeti* érzésnek éppenséggel elementáris kitörésével találkozunk Zellernél, midőn 1870-ben Elzász és Lotharingia bekebelezésére kerül a sor. Külföldi és német sociáldemokraták a plebiscitum eszméjét vetették fel, melylyel az elfoglalt tartományok lakosai saját maguk döntenének politikai hovatartozásuk fölött. Zeller a hazafias érzéstől izzó érvek egész légijával szállott síkra e gondolat ellen: rabolni mást jelent, mint visszaszedni a zsákmányt a rablótól; a háború sorsának természetes és jogos eredményét nem teheti szavazatával kétségesse a legyőzött népnek egy kis töredéke; a jövőbe néző védekezés szükségét nem nyomhatja el semmiféle méltányossági tekintet.²⁾

De mintha oly contemplativ természetnek, milyen Zeller volt, a kibékülés befejező szavára lenne szüksége a túláradt érzelmek afféle kirohanása után. A győzelmi mámor elmúltával — már 1873-ban — a *nemzetiség és emberiség* kölcsönössége elmélkedésének a tárgya.³⁾ Az előbbi, a mely nem pusztán közös származás vagy politikai kapcsolat, hanem az érzésnek és gondolkozásnak azonos módja: »nemzeti karakter«, nem tartalmazza elvében az emberi ideálok tagadását; sőt minden nép — a német se felejtse el — csupán egy nagyobb és magasabb egésznek, az emberiségnek tagja, s a történelem ítéletet az annak tett szolgálatok mértéke szerint fog róla mondani (444). Tehát Zeller szerencsére megmaradt, a mi az emberi törekvések végső eszményét illeti, a német politikai sikerek ellenére és a mai germán önértetnek sokirányú túltengésével ellentétben, régi veretű német tudósnak és filozófusnak.

1) *Die Politik in ihrem Verhältniss zum Recht* (heidelbergi előadás; megj. a Preuss. Jahrb. 1868. évf.-ban; Votr. u. Abh. II. 380—398).

2) *Das Recht der Nationalität und die freie Selbstbestimmung der Völker* (Preuss. Jahrb. 26. évf.: Votr. u. Abh. II. 399—432, összevetve Strauss Dávid következő két levelének ismertetésével: *Krieg und Frieden*. Zwei Briefe an Ernst Renan, nebst dessen Antwort auf den ersten Brief, Schwäb. Merkur. Kronik, 1870 okt. 30).

3) *Nationalität und Humanität*, Votr. u. Abh. II. 433—444.

Zeller nem a gyakorlati életnek, hanem az elméletnek a munkása, kit a praxisra vonatkozó gondolatokon, az ethikán és jogi alkalmazásán kívül idővel mindjobban a *megismerés elmélete* is érdekelni kezdett. Olyan reflexiók vezették őt a kutatás ezen körébe át, melyeket az újabb német filozófia fejlődéséhez fűzött. Zeller a Kant utáni idealizmus környezetében nőtt fel, annak eszejárását és nyelvét tette sajátjává, annak tételeit fogadta el igazságnak, s bár elég korán jelentkezett nála a készség: kritikát gyakorolni az iskola tanításain, viszont az első benyomások hatása is elég erős volt arra, hogy még későbbi munkáiban felfedezhessük a hegeli nyomokat. De a kritika idővel mégis csak növekedett, sőt principiális kérdéssé élesedett ki, hogy azon nézettel végződjenek, mely magában az idealizmusban fedezi fel a kutatás hibáinak és hiányainak tulajdonképpeni okát; abban a kizárólagosságban, melylyel az észnek, a megismerés a priori elemeinek kedvéért a tapasztalatot elhanyagolja, mindent felülről kezdve lefelé akar megconstruálni, »levezetve« szeretné megérteni még az eseményeket, az egyéneket is. Zeller úgy látja, hogy ez idealisztikus fejlődés feltételei már Kant bölcsészetében megvoltak: a megismerhetetlennek vallott »Ding an sich« az érzéki, a tapasztalati világban megrendítette a hitet. De ott Kantnál az eltévelyedésnek csak feltételeiről lehet szó; az ismeret szétbontása a priori és tapasztalati elemekbe a königsbergi bölcshöz örök érvényű műve, melyhez ragaszkodni kell. Mindebből pedig az következik, mondja Zeller 1862-iki híres *heidelbergi* székfoglalójában, hogy elérkezett a német filozófiában azon időpont, hol vissza kell térnie oda, honnan kiindult, hogy eredeti feladatainak megoldását az eredeti szellemben, ha tán más eszközökkel is, kísértse meg.¹⁾ Így lett Zeller ama jelentős szellemi mozgalomnak megindítója, melynek azután — 1865-ben — Liebmann találta meg közismertessé lett jelszavát: Zurück zu Kant!²⁾

Mindenesetre az előkészítő körülmények sem hiányoztak a

1) *Über Bedeutung und Aufgabe der Erkenntnisstheorie* (Vortrag bei Eröffnung der Vorlesungen über Logik u. Erkenntnisstheorie den 22. October 1862 in Heidelberg gehalten). Votr. u. Abh. II. 479—496.

2) *Liebmann Otto* (megh. 1911.) »*Kant und die Epigonen*« című művének minden fejezetét a fönti felszólítással végezi.

mozgalomhoz. A múlt század ötvenes éveiben a bölcselet Németországban — a hogy ezt a közelebből érdekelt honfitársak maguk leírják — rommezőhöz hasonlított, telve a ledőlt hegeli templomok és paloták karcsú oszlopaival, finom párkányköveivel, melyek között a sivár materialismus sakálai üvöltöttek. A szebb jövőt, az újraéledést ígérő remény csak nagysokára kezd derengeni. Az oly hosszú időn át közönyös szemek kíváncsian fordulnak most Schopenhauer felé, a ki bizonyos értelemben Kant örököse. 1860-ban adja ki Fischer Kuno Kant életrajzát. Zeller 1856 óta ismeri Fischert, Strauss Dávid meghitt emberét, a ki most ugyanavval a buzgósággal lát a modern bölcselet történetének megírásához, melylyel maga Zeller az ókori gondolkozás napjait keltette életre, de a kinek ragyogó nyelve a gyorsabb és közvetlenebb hatást biztosította. A Kant-életrajz csakugyan jó előkészítője lehetett Zeller felszólalásának, a mely a filozófia tájékozatlan zűrzavarában először követeli, hogy ismeretelmélet legyen nemcsak a logikának, hanem minden tudományos megismerésnek az alapja, s ezen okadatolással utal Kant középponti jelentőségére. Az ismerettannak túlzott hangsúlyozása talán nem ment a német bölcseletnek bizonyos egyoldalúságától; de ott a történeti fejlődésben találjuk meg annak gyökérszálaait. Zeller is a rövid időre megszakított folytonosság nevében támasztja a maga követelését, s evvel a körülményekhez mért megváltó szót mégis csak ő mondta ki először. Nem csupán Liebmann, hanem a materialismusnak történésze és kritikusa: Lange is csak ő utána következik (*Geschichte des Materialismus 1866.*). Tehát teljes joggal Zellert tekinthetjük ama Kant-irodalom szellemi atyjának, a mely a múlt század 60-as éveitől kezdve át nem tekinthető tömeggé gyarapodott, s melynek filológiává laposodása miatt utóbb maga a »szellemidéző« panaszkodik (*Vortr. u. Abh. II. 497.*). De Zeller fellépését nem kevésbé történeti kapcsolat fűzi a mai napig élénken dolgozó, s a közös alap gondolatokat új és új értékekben feltüntető *neokantiánusokhoz* is.¹⁾

Zeller nem hithű utánzást követel Kant kriticismusával

¹⁾ A fönt vázolt történeti fejlődést l. *Th. Ziegler*, *Die geist. u. social. Strömungen des XIX. Jahrhunderts*, 362. köv. I.: *Zurück zu Kant!* cz. fejezetében.

szemben, hanem önálló kutatások kiindulópontjának tekinti azt. Saját ismeretelmélete tényleg messze távolodik a »tiszta ész« gondolatjaitól, a mint ezt már a heidelbergi beszédéből látjuk, de azután még világosabban idevágó további értekezéseiből, filozófiai elmélkedésének legértetesebb gyümölcseiből.¹⁾ Nézeteit főleg Helmholtz-nak, heidelbergi, majd berlini tanártársának és jó barátjának élettani psychológiája módosítja. Első sorban Kant apriorismusának lelki feltételeit keresi, s evvel egyúttal tágabb értelmet is ad annak : épp úgy beszélhetnénk az *érzet* a priori formáiról, mint a hogy Kant a gondolkozásnál és szemléletnél beszélt olyanokról. A szemléletnél a téren és időn kívül a *számot* is tekintetbe kell vennünk ; mindhárom nem mint képzet tapasztalat előtti, hanem amennyiben képzetalkotásunk törvényei tapasztalat előttek. Subjectiv megjelenési módjuk mellett a valóságról is tanuságot tesznek ; »a tér nemcsak szemléletünk formája, hanem egyszersmind való tárgyak reális viszonya«. A külvilágra vonatkoztatott okszerűség gondolkozásunknak azon elvében gyökerezik, a mely az igazsághoz elégséges alapot követel (principium rationis sufficientis). A külvilág tárgyairól alkotott képzeink csupán hypothesisek ; feltevések annak lényegéről, a mi az érzékelésben csak mint jelenség adott. De a külvilág objectiv létezése nem egyszerűen hitnek a dolga ; a mit a naiv gondolkozás tudattalan műveletével végez el, midőn az érzékelésből az objectumok valóságára következtet, azt az elmélet az egymást támogató okok érveivel tudja igazolni : az érzékelés és képzelődés különbségével, a tapasztalati világnak ellenmondás nélküli összefüggésével és folytonosságával, azon belátással, hogy nem magunkban, hanem a külvilágban kell az érzékelési változások motivumait keresnünk.²⁾

Nem könnyű Zeller ismeretelméletét osztályozni, névvel ellátni. Talán *objectiv phaenomenalismus*, középső helyen az idealismus és realismus nézőpontjai között.³⁾ A realismus közvetlenségét

1) »Zusätze« a heidelbergi beszédhez, 1877., Vortr. u. Abh. II. 496—526 ; *Über die Gründe unseres Glaubens an die Realität der Aussenwelt*, 1884., Vortr. u. Abh. III. 225—279.

2) Zeller ismeretelméleti nézeteinek összeállítását I. R. Eisler : *Philosophen-Lexikon* (1912), Zeller cz. a.

3) V. ö. Stein, Phil. Ström. 228, ki egyrészt Protagoras, Hume és Mach phaenomenalismusa, másrészt Kant és a neokantiánusok idealismusa.

Kant gondolatjaival mélyíti, de rögtön a reális tapasztalatot hívja segítségül, a hol a criticismus útvesztője fenyeget. Szerinte az ész törvényeivel ragadjuk meg a tapasztalati valóságot, de azon törvények csak azért érvényesek, mert magára a valóságra szintén vonatkoznak. Az ismerettani elméletek metafizikai határán állunk. Nem fog-e amaz érvényességnek feltételezett közössége további kérdésekhez vezetni? Az érzékelőnek és érzékeltnek összecsengése nem követel-e valamiféle újabb occasionalismust; a párhuzamosan haladó törvények nem csábítanak-e majdnem kikerülhetetlenül arra, hogy monistikus értelemben nyerjenek közelebbi magyarázatot? S ez esetben az ész törvényeit fogjuk-e a vezetőknél tekinteni, vagy ellenkezőleg azokat, a melyek a subjectum létét határozzák meg? Vagy tán harmadik lehetőségként — újabb kísérletek példájára — a valóság és érték közös szintjére fogjuk emelni a subjectumot és objectumot, mint ugyanazon erőforrások relativ megnyilatkozásait? Zeller fejtegetései itt is a legújabb kérdések elé állítanak, s egyébként bárhogyan feleljünk is rájuk, Zeller szellemében — látni fogjuk majd — csak akkor adtunk feleletet, ha a *lélek* jelentőségét és jogait nem szorítottuk meg vele.

Ámbár Zeller vallásbölcsezetét, etikáját és ismerettanát egyformaképen pszichologiai alapokra fektette, még pedig a lelki világ minden oldalára kiterő figyelemmel, az értelem, érzelem és akarát harmonikus számbavételével, *lélektani* kérdésekkel külön csak élte vége felé kezdett foglalkozni. Bizonyynyal ismeretelméleti érdeklődése indította arra (mert az élettani tudást követelt), hogy 1881-ben a *psychophysikai mérésekről* értekezzék a berlini akadémiában; idevágó nézeteit azután megismételte, midőn az első felszólalást Wundt kissé mereven visszautasította.¹⁾ Pedig Zellernek kétségkívül igaza volt; tudatállapotokat csak egymásra vonatkoztatva, relative lehet mérni, nem absolut módon; a Weber-féle törvény maga csupán az általánosabb vonatkozás törvényének egyik esete (Zeller kissé concrétébben tudat-ellentétekről beszél); itt még az időtartam megállapítása is csak következtetések köz-

közt keresi Zeller helyét; de a Mach-hal való közelebbi párhuzamot már csak azért sem írunk alá, mert Zellernél a metafizikai háttér dualisztikus.

¹⁾ *Über die Messung psychischer Vorgänge*, Kl. Schr. II. 488—502 és *Einige weitere Bemerkungen über die Messung psychischer Vorgänge*, (1882, u. o. 503—515.)

vetítésével végbemenő indirect mérés. Viszont Wundt Zeller szavaiból azon eljárások és eredmények kicsinylését olvasta ki, a melyek nagy nevéhez vannak kapcsolva. Úgy veszem észre, hogy a legújabb tudományos közvélemény az első vérmes reményeket követő kiábrándulás józanságával kezd a psychophysikáról gondolkozni; s nem venné épp zokon, ha valaki a kritikai aggályokban, melyeket már Zeller oly világosan látott, egyszersmind annak magyarázatát is megtalálná, hogy az a szűkös körben mozgó kutatás miért nem váltotta be mindazt, a mit vártak tőle.

Zeller már 86 éves volt, a midőn a Sigwart-émlékkönyvet gazdagítva az *érzelem* jelentőségéről elmélkedett a *phantasia* működésében.¹⁾ Azt fejtegette itt, hogy bár érzelmeink nagy szerepet játszanak már az érzékelésnél és képzettársulásnál is, közvetlenebb hatásuk a képzelet munkája közt jelentkezik, annak szabad játékától kezdve egész a művészi alkotásig. Zeller szellemének csodálatos erejét, rugékonyságát árulja el ez a szépen, a gondolatok fokozatosságában felépített értekezés. Hisz az a Zeller beszél itt a képzelet játékaról, kit a külszín — Aristoteles kifejezésével élve — még »lehetőség szerint« sem tart a témára alkalmasnak; kit egyik legrégebb ismerőse, Vischer, egy aggkori jubileuma alkalmából a következőkép jellemzett: »a mit szigorúan elutasítasz magadtól, az a képzelet játéka a fogalomszerű gondolkozással szemben« (Phil. Aufsätze, Ed. Zeller zu seinem fünfzigjähr. Doctor-Jubil. gew. 10.). De mintha mégis Zellernek magának volna igaza, midőn élte alkonyán a szakértő aesthetikusnak ellentmondva jogot formált hozzá, hogy a phantasiáról beszélhessen. Mintha a hegeli eszmék egykori hívőjének, a nagy történeti összefüggések meglátójának volna valami köze azon lelki képességünkhöz, melynek pszichológiai fejtegetésével zárta le elméleti töprengéseit.

Zeller bölcsészeti munkásságának ismertetése nem lenne teljes, ha *paedagogiai* dolgozatait nem hoznók szóba. Az egyetemi tanítással összeforrott egész élete keltett itt benne érdeklődést az elmélet kérdései iránt, nem valamely tudós külszerűség. Már 1845–1846-ban, mielőtt még katedrához jutott, már docens korában, egy hosszú értekezése ad számot gondolatairól, melyeket a német

¹⁾ *Über den Einfluss des Gefühls auf die Thätigkeit der Phantasie* (1900), Kl. Schr. 589—602.

egyetemek intézményeiről táplált, melyekkel azok feladatát meghatározta, javításukra törekedett.¹⁾ Figyelme mindenre kiterjed: az egyetem helyzetére a kultúra egészében, annak viszonyára az államhoz, a tanulók nevelésére és társas életére, az akadémiai tanításnak módjaira, feltételeire. Sok dolog abból, a mit elmond, manapság már csak a történetst érdekli, mert sok olyan törvény, szokás, eljárás mód kerül itt még szóba, melyektől — mint a múlt hagyatékától — a német egyetemeknek előbb meg kellett szabadulniok, hogy a legfelsőbb oktatás modern mintaképei lehessenek. De azért a modern gondolkodás is nem egy figyelemre méltó helyet találhat Zeller dolgozatában. Különös erélyvel a tanításnak szabadságát védelmezi, követeli. Ime e jellemző mondat: »Csak a hitetlenség, mely a történetben véletlennek játékánál nem lát egyebet, csak a bizalmatlanság az emberi szellem eszes természete iránt keltheti az aggodalmat, hogy az általános rendnek félnie kell ama szellem szabad elméleti mozgásától; csak azon bizalmatlanság szülheti a valósággal gyermekes félelmet, hogy hátha sikerül egyes kiváló tehetségeknek a szellemi fejlődés általános menetét természetes útjáról eltéríteni és az egyén gyenge erejével annak világtörténeti szükségszerűségét áttörni« (221.). Ez a hegeli gondolat fogja azután a tanár személyére vonatkozó végső paedagogiai elvét a következő módon összefoglalni: »Szabad utat a tehetségnek, ez az észszerű egyetemi politikának egész titka« (222.).

Tanügyi kérdések további fejtegetésére a berlini professura adott Zellernek alkalmat. Mint rector 1878-tan »*A görögök tudományos tanításáról*« értekezve lépett magas hivatalába.²⁾ De a görögökről csak azért beszélt, hogy az állam és a közélet iránti kötelességeikre figyelmeztesse a mai kor egyetemi hallgatóságát, mely ne felejtse, hogy a felsőbb oktatás manapság közügy, állami gondoskodás tárgya, nem olyan természetű, mint hajdan volt a magukra hagyott görög bölcsészeti iskolákban. Egy évvel később — 1879. — Zeller tartotta a Friedrich-Wilhelm-egyetem jubiláris emlékbeszédét.³⁾ Talán a legszebb, legklasszikusabb kifeje-

¹⁾ *Gedanken über deutsche Universitäten*, Jahrb. der Gegenwart, Kl. Schr. II. 191—291.

²⁾ *Über den wissenschaftlichen Unterricht bei den Griechen*, Vortr. u. Abh. III. 65—83.

³⁾ *Über akademisches Lehren und Lernen*, Vortr. u. Abh. III. 84—107.

zése ez a beszéd ama szellemnek, a mely a német egyetemeket nagygyá tette, a legújabb időkig utánczás tárgyaivá idegen kultúrák törekvéseiben. A mi a tanár személyét illeti, benne a tudós és előadó munkája, készségei találkoznak; tudományos kutatás nélkül nincsen egyetemi professor, ki azonban a tanításra is rászorul, nemcsak mert *docendo discimus*, de mert soha meg nem szűnő tovább-tanulást jelent a tanítás: *discendo docemus*. Ez a tanítás maga nem az ismeretek tömegére, anyaggyűjtésre irányul legfőbb céljában, hanem gondolkozó egyének kialakítására, a tudós képességekkel rendelkező önállóság megteremtésére. Mert a tanulóban nem az a fontos, a mit átvett, hanem a mit magáévá tett, vagy a mit önerejéből maga alkotott. És egyetemmé az ilyen jellegű tanítás és tanulás, a tanár és tanuló efféle kapcsolata azon egyetemes szellem segítségével záródik össze, mely nem a facultások külön céljait látja maga előtt, hanem együvé tartozásukat, egymást kiegészítő tartalmukat, közösen tudományos természetüket. Lehetséges, hogy a legmagasabb oktatás ez ideálja valamikor meg fog szűnni; sőt lehet, hogy az élet mai igényei és vágyai máris kikezdették; de a mi nem kétség tárgya: a tudomány nagy nevei, felfedezései, fényes évtizedei maradnak minden időre az egyetem e conceptiójához kapcsolva, melyet Zeller a maga klasszikus formájában nemcsak azért fejezhetett ki, mert gazdag személyes tapasztalatokat szerzett róla, hanem mert megteremtésében egész életén át közreműködött.

Zeller 1889—1890-ben résztvett azon tanácskozásban, a mely a német császár elnöklete alatt a porosz középoktatási reformot készítette elő, s a 86 éves aggastyán ifju hévvel állott itt sorompóba, hogy a humanus nevelést, a görög és latin nyelv tanítását megvédelmezze. E felszólalás eredménye az a tanulmány, mely bámulatos elevenséggel kiált hands off-ot a minden múlttal szakítani akaró futuristáknak.¹⁾ Nem új érvek teszik a dolgozatot becsessé (egy részüket már Zeller maga is előadta, midőn 1884-ben a *nyelvről* és *nyelvtanításról* értekezett);²⁾ de az összes érveket együtt találjuk itt az egyetemi tanítás szempontjából. Zeller ez

¹⁾ *Gymnasium und Universität* (er. Deutsche Rundschau 62. köt., azután különnyomatban és most: Kl. Schr. II. 516—552).

²⁾ *Über die Bedeutung der Sprache und des Sprachunterrichts für das geistige Leben*, Vortr. u. Abh. III. 108—155.

utóbbit nem tudja elképzelni a klasszikus nyelvek, ismeretek és szellem által nyújtott alap nélkül. Súlyt helyez a logikai képzésre, melyet a latin és görög — nézete szerint — megelőzőbben közvetít, mint az anyanyelv, vagy bármely modern nyelv, feltéve, hogy már a tanítás módjával is kifejezzük, hogy itt az elme magasabb fokú gyakorlásáért, nem egyszerűen gyakorlati eszközök elsajátításáért folyik a munka. De az egyetem elsősorban a régiekre, főleg a görögökre vonatkozó, illetőleg tőlük eredő ismereteket nem nélkülözheti. S ezen szempont alapján Zeller már most végighalad az egyetemen képviselt tudományok összes ágain, s még a medicusnak is meg tudja magyarázni, hogy miféle értéket képvisel számára a klasszikus műveltség. E szép apologia után, melylyel Zeller mintha saját tudós életének jogosultságát igazolta volna annak alkonyán, Mommsennel együtt a »*Gymnasialverein*« tagjai közé lépett, a mely egyesület a maga célját már folyóiratának, »*Das humanistische Gymnasium*«-nak nevével teszi nyilvánvalóvá (l. Diels emlékbeszédét, Kl. Schr. III. 500. [34. 35.]).¹⁾

Eddig Zeller ethikai, jog- és állambölcséleti, ismeretelméleti, lélektani és paedagogiai nézeteit beszéltük meg sorjában, egymásután. Az ilyen, diciplinák szerint tagozott sorrend tényleg megfelel azon felfogásnak, melyet Zeller későbbi éveiben magáról a *bölcsészetről* alkotott. Akkor, midőn már megszűnt a büszke ábránd, hogy filozófia a »tisztá gondolat tudománya, az a tudás, mely előtt a gondolat az első és abszolút bizonyos«, s mint ilyen, minden pozitív (tapasztalati) tudománytól független, mert azok fölé helyezkedik (Phil. d. Gr. I¹. 10.). Idővel Zeller is arra a nézetre jutott, mint a XIX. század positivismusa egyáltalán, hogy a bölcsészetet tapasztalati tudománynya kell tenni; hogy még legvégű kérdéseinél is a tapasztalati tények megállapítása legyen a kiindulópont; hogy a filozófia, a mennyiben tárgyai megengedik, lehetőleg a természettudományok exact eljárását válaszsza mintaképül. És e

¹⁾ A fönt említett egyesülettel, melynek teljes címe: »*Allgemeiner Deutscher Gymnasialverein*«, össze nem tévesztendő a később keletkezett hasonló irányú szövetezések: a »*Vereinigung der Freunde des humanistischen Gymnasiums in Berlin und der Provinz Brandenburg*« és a »*Wiener Verein der Freunde des humanistischen Gymnasiums*«. Keletkezésük, eleven életük, publicatióik bizonyítják, hogy az agg Zeller szereplése itt is milyen jelentékeny koráramlatnak egyik első mozgatója lett.

nem minden túlzástól, egyoldalúságtól ment nézet-változás következtében egyúttal annak a kételynek is fel kellett merülnie Zeller előtt: van-e, marad-e különös, sajátos tartalma a filozófiának a jelenségek minden részét külön-külön kihasító, maguknak lefoglaló egyes tudományok mellett? ¹⁾ *Természeten és történeten* kívül az *ember*, a gondolkozó ember is vizsgálat és elmélkedés czélja, még pedig systematikusé, a mit már nem végezhet el a történetírás; s épp e körben, a lélek anthropológiájában fedezi fel Zeller a filozófia tulajdonképpeni feladatát. E meghatározás által a bölcsészet nem kerül egyszerűen harmadik tagnak a másik két theoreticum: a természet- és történettudomány mellé; de nem is emelkedik valamiféle külön módszer és ismeretforrás segélyével azok fölébe; összekötő kapocs marad az egész emberi tudás között, mert az ismeretelmélet, a logika, a metafizika a megismerésnek és gondolkozásnak közös, természetre és történetre egyaránt vonatkoztatott módjaival, törvényeivel, alapfogalmaival foglalkozik.

Igen, a *metafizikát* is számba veszi Zeller, s nézete szerint a gondolkozó embert alapfogalmainak tartalma, azok objectív értéke és értelme mindenkor vonzani fogja. Sohasem fog az megelégedni az egyszerű leírással, hanem a jelenségek magyarázatáig, a végső okokig akar majd előrehatolni ontológiai, természetbölcséleti, lélektani és theologiai töprengéseivel. Midőn *1895-ben* Natorp folyóiratát (*Philosophische Monatshefte*) Stein Lajos szemléje (*Archiv für Gesch. der Phil.*) magába olvasztotta »*Archiv für systematische Philosophie*« címmel, ezen új vállalatnak első értekezésében adta Zeller imént szóba hozott érveit a metafizika védelmére elő.²⁾ A metafizikusból minden időben találunk benne valamit. Sajátságosan koncentrikus észjárása, melyben a nagyfokú fejlődés és változás képessége sem engedte meg, hogy a felfogásmód lényegéből az eredeti mag teljesen elpusztuljon, még azután is egy metafizika körvonalait látja maga előtt, miután tapasztalati alapra helyezkedett. S a mi korunkban, az afféle speculatív

¹⁾ *Über die Aufgabe der Philosophie und ihre Stellung zu den übrigen Wissenschaften*, 1868. (heidelbergi egyetemen tartott ünnepi beszéd, Votr. u. Abh. II. 445—466) és *Über die gegenwärtige Stellung und Aufgabe der deutschen Philosophie* (ez előadással kezdette meg Zeller Berlinben 1872 okt. 24. bölcsészettörténeti cursusát; Votr. u. Abh. II. 467—478).

²⁾ *Über Metaphysik als Erfahrungswissenschaft*, Kl. Schr. II. 553—565.

gondolatok újraéledésének korában, tán még gazdag másodhajtásra, virágzásra is indította volna Zellerünket az eredeti hajlam, ha a koráramlat nem az aggastyánt éri.

Zeller sohasem foglalta metafizikai nézeteit egységes rendszerbe össze. Nem azért, mert nem a systemát tekintette a bölcsészeti gondolkodás legmagasabb céljának, betetőzésének. Tudjuk, hogy élte végeig kitartott a felfogás mellett, hogy szellemi életünk nagy sérelme nélkül nem mondhatunk le az arra irányuló törekvésről; hogy a filozófia már jellegénél fogva végső rendszerezést követel; hogy semmi ötlet nem kárpótol a systematikus összefüggésekért, semmi psychogenetikus magyarázat nem teszi fölöslegessé a múlt nagy rendszereinek tárgyalását amaz egység szempontjából, a mely az egymást támogató részekből alakul ki.¹⁾ De Zeller életkörülményei csakugyan kevésbé voltak alkalmasak hogy saját maga — bár nem volt a kellő készség híján — önálló bölcsészeti rendszerhez juthasson el. A pálya kezdete szükségtelemmé, sőt lehetetlenné tette azt, hisz a mindent lenyűgöző, mindent eltöltő hegelianismus ragadta az ifju Zellert magához, a hol azután legfőllebb arról lehetett szó, hogy a lényegében hithű gondolkodás több vagy kevesebb szabadsággal érvényesül-e a részletkérdésekben; mint a hogy Zeller theológiájában és történeti nézeteiben, etikájában és paedagógiájában a hegeli tanok efféle alkalmazását tényleg sikerült kimutatnunk. Az utóbb bekövetkező személyes kiábrándulás, mely az elmékben a hegeli bölcsészet külső szétszűllésével párhuzamosan ment végbe, a positivismus terére szorította Zellert; bizonyynyal jó helyre, hogy a történet exact kutatását annál sikeresebben, mert egész gondolkodásával nagyobb összhangban, végezze egy hosszú életen keresztül; de semmikép sem alkalmas helyre, a mi filozófiai rendszerek kigondolását, felépítését illeti. Láttuk, hogy Zellerben csak épp hogy a metafizika hite nem veszett el egészen kritikai korszakának positivistikus talaján. Bölcsészeti rendszerezésre tehát nem került, nem is kerülhetett a sör; Diels-nek, a »doxographus«-nak utólagosan támasztott óhaja sem teljesült: Zeller még »alapnézeteit sem foglalta rövid indokolás kíséretében egy klasszikus könyvbe

¹⁾ L. már idézett értekezését az 1899. évből: *Über Systeme und Systemsbildung* (Kl. Schr. II. 566—585).

össze» (Emlékb. 505. [39.]).¹⁾ De azért van Zellernek egy rövid dolgozata 1876-ból, melynek alapján *világnézetének*, végső metafizikai feltevéseinek legalább általános képéről alkothatunk magunknak fogalmat. Ezen értekezés címe : »*teleologiai és mechanikai természet-magyarázás a világgyetemre alkalmazva*«. ²⁾

Strauss Dávid munkája, az akkor sokat vitatott »Der alte und der neue Glaube« volt a külső alkalom az értekezés megírásához ; csak épp úgy, mint egy esztendővel később ugyanaz a könyv indítja Zellert a maga vallásbölcseleti nézeteinek végső összefoglalására. Megnyugodhatunk-e — kérdi most — a természet mechanikai magyarázatában, melyet Strauss a darwinismussal támogatott és egészített ki s mely mintha a megmászhatatlan világrénddel kibékülő bölcsnek derűjét árasztaná a régi barát emlékére ? Zellert a fejlődés kérdésénél a *tudat* keletkezése ejti gondolkozóba. Erre semmiféle evolúciós tan nem adott még feleletet, s Zeller el sem tudja képzelni, hogy a szellem létrejöttét anyagi okok valaha megmagyarázhatnák, mert a lelki synthesist, »az öntudat alanyát nem lehetséges valamely testi atomban, vagy ilyennek rendszerében keresni, hanem csakis egy szigorúan egységes lényben, mely nem áll térben kiterjedő részekből« (534.). Már ez okból sem fogadhatja el — a természettörvények ellenére — a világnak tisztán fizikai értelmezését, az egész csodás rendnek magyarázatára meg éppen-séggel a teleologiai eszmék igazát keresi. Mechanismust és teleologismust egykor Leibniz békített ki a legmegfelelőbb módon : a világot mint egészet céljában, az egyes dolgokat és eseményeket okaikban kell magyaráznunk, mert ez utóbbiak épp a világcél megvalósításának eszközei. De a Leibniz-féle gondolatot Zeller a világ *örökkévalóságának* eszméjével egészíti ki. A mit Aristoteles tanított és fejtegetett annyi érvel, hogy a világ mindig volt összes erőivel és feltételeivel együtt, hogy az szükségkép születés- és halálnélküli, hogy nem volt kezdete és nem lesz soha vége : Aristoteles történésze maga is ehhez a nézethez csatlako-

¹⁾ A Zeller-iratok szétszórót nyilatkozataiból, gondolataiból iparkodik néhány pontba szedett bölcseleti rendszert összeállítani *Lang* id. megemlékezésében (Deutsche Rundschau, Bd. 135, 182).

²⁾ *Über teleologische und mechanische Naturerklärung in ihrer Anwendung auf das Weltganze* (a berlini akad. felolvasása ; Vortr. u. Abh. II. 527—550).

zott. S e nézettel — úgy hiszi — azonos értelműekké tette a mechanikai és teleologiai szempontokat; czél és ok ellentéteinek határán túl vagyunk; mert az »absolut értelem«, a mely mindennek végső okozója, a lényétől meghatározott szükségszerűség útján vezet az absolut czélszerűséggel berendezett világegyetemhez. Itt kapcsolódik azután Zeller vallásbölcselete, melyet már ismerünk, metafizikai gondolataihoz. Az absolut értelem nem keresztény felfogással elgondolt teremője a világnak, nem is annak esetenként közbelépő kormányzója, de azért megmaradt az örökös világrend végső okának, Istenének.

* * *

Bölcészetének magaslatáról vessünk egy pillantást Zeller egész pályafutására. Ő nem tartozott ama szellemóriások közé, a kik új utakra terelik az emberiség sorsát és gondolatait. Az ifjkor lendületét a hegelianizmusnak köszönhette, a férfi aggályait Kant criticismusának, tudós igyekezetének gazdag és tartós gyümölcseit a környezetében erősödő positiv gondolkodásnak. De minden változás között őszintén keresett újabb és újabb feleletet a lét legmagasabb kérdéseire is; s a mit talált, az viszonylagos önállóságáról épp úgy tanúságot tett, mint a hogy alapjában egynek megmaradó szellemével mindig összhangban volt. S a mi a tudomány objectiv szempontjából ennél is fontosabb: a változó nagy külső áramlatok nála mindenkor a legkedvezőbb alkalmat jelentették ama képességeinek kifejlesztésére, amaz ismereteinek gyarapítására, melyekkel a legértékesebbet, a legállandóbbat teremthette meg, melyeknek élte nagy munkáját köszönhetjük: görög bölcészettörténetét. Hegeli eszméktől duzzasztott merészség kellett ahhoz, hogy művének első formáját megadja; s midőn a higgadság positiv ideje elérkezett, a történeti tények legaprólékosabb vizsgálatával, a részletkutatások szinte végtelen tömegével tette az első vázlatot folyton becsesebbé. Nehéz dolog, mikor a tudás e hatalmas kötetei előtt állunk, csupán azok tudományos értékére gondolni, s nem egyszer csak azok alkotójára is. S ha egyszer reá gondoltunk, a hosszú élet és kedvező feltételek csak külszerű felületességgel magyarázhatnák meg nekünk a bámulatba ejtő eredmény titkát. Erre csupán maga az egyéniség adhatja meg a magyarázatot, az

olyan egyéniség, a mely az élet csábításaival szemben erős, élvezeti, örömei közt mértéken felül igénytelen, a mely egyedül hivatásának, a tudományos igazságnak él. Nem kell életrajzából megtanulnunk, nem ismerőseitől és tanítványaitól megtudnunk, a görög bölcsészet történetének vaskos kötetei megtanítanak reá, hogy a mit nagy mesteréről, Aristotelesről, egyik biografusa mond, azt róla is elmondhatjuk:

μέτρος δὲ γέγονεν ὁ ἀνὴρ οὗτος τοῖς ἡθυσιν
εἰς ὑπερβολήν (Westermann, 401).

TARTALOM.

	Oldal
Zeller Eduard emlékezete :	
1. Zeller mint theologus	3
2. Zeller mint a görög filozófia történésze	30
3. Zeller mint filozófus	58

Új, egységes

Világtörténelem

két kötetben

Írta:

Márki Sándor

egyetemi tanár.

Első rész:

Az ó- és középkor története

314 szöveggéppel, 14 fekete, 11 színes műmelléklettel és 8 színes térképpel.

Második rész:

Az új- és legújabb kor története

361 szöveggéppel, 35 fekete, 5 színes műmelléklettel és 4 színes térképpel.

* * *

Márki világtörténete egészen új irányt jelent a magyar történetírás terén. A legalaposabb tudományosságot egyesíti az előadás lebilincselő érdekességével. Az uralkodó személyeken kívül a gazdasági és kulturális mozgalmakat is az események középpontjába helyezi. Korszakokat és embereket művésziességgel jellemez s a múlt eseményeit beszélve el, a jövő útjaira is rávilágít.

A teljes mű ára két díszkötésben... 48 K

A kétkötetes mű négy kötetbe kötve 60 K

Kiadta az Athenaeum irodalmi és nyomdai részv.-társ. Budapest.
Részletre is megrendelhető minden hazai könyvkereskedésben.

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRA
legújabb kötete:

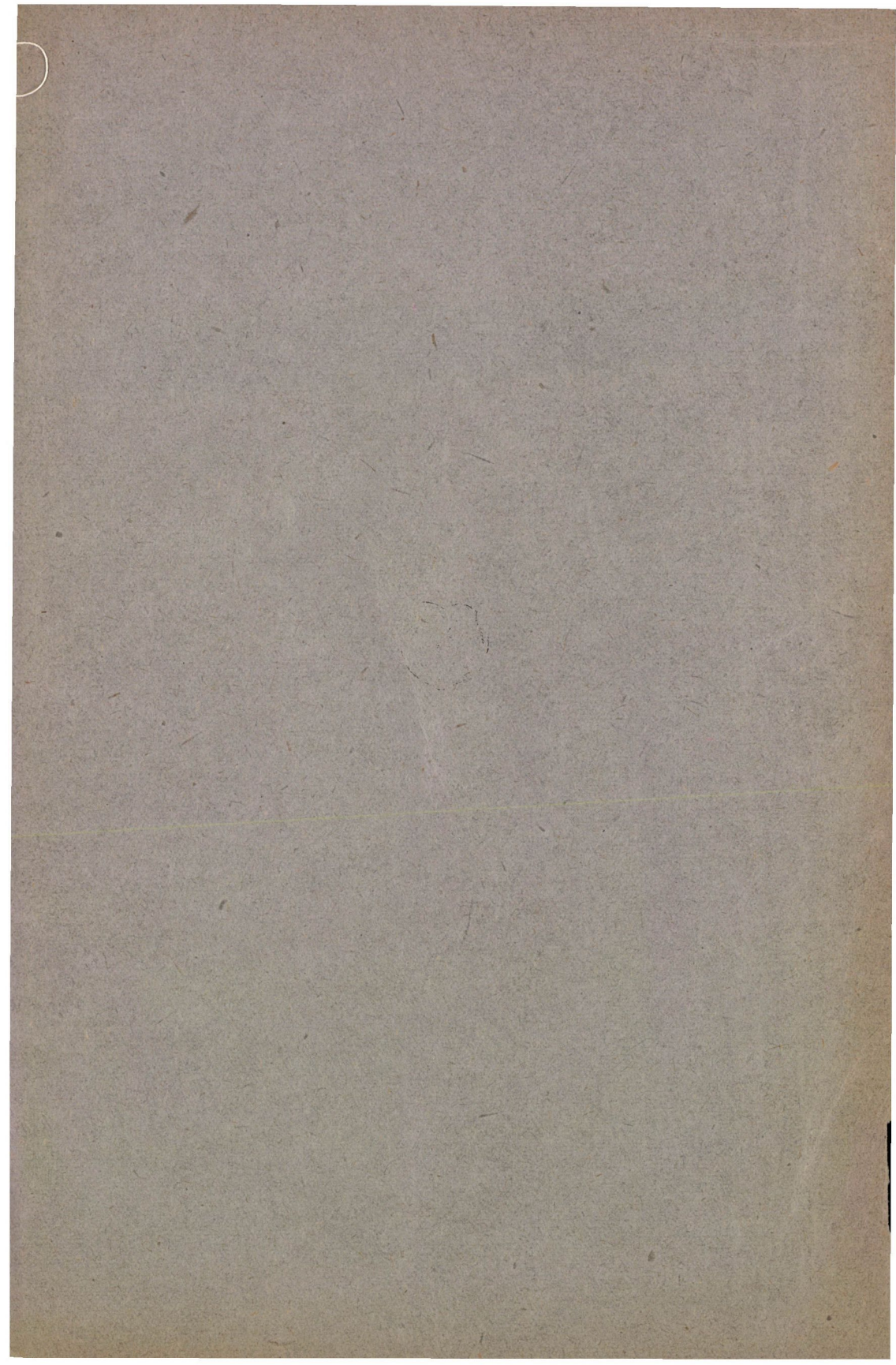
Magyarország Története

337 szöveggéppel, 24 fekete, négy
színes műmelléklettel és két színes
térképpel

Írta: Marczali Henrik

A tudós szerző e legújabb munkája Magyarországnak nemcsak a külső eseményekben megnyilatkozó története, hanem a magyarság szellemi és lelki fejlődésének tükré is. Feltárja benne mindazokat a nehezen észrevehető rugókat, amelyek egy nép történetének kerekeit mozgatják. Megértteti, hogy nemzeti dicsőségünk és sok nagy szerencsétlenségünk nemcsak véletlenek eredményei, hanem sok tekintetben a magyarság erényeinek és hibáinak következményei. Marczali munkájának ez az őszintesége adja meg annak becsét és sorozza ama művek közé, melyek valóban a népek tanítómesterei.

A teljes mű ára díszkötésben 24 korona, ugyanaz két kötetbe kötve 30 korona. Kiadta az Athenaeum részv.-társ. Budapest. Részletfizetésre is megrendelhető minden hazai könyvkereskedésben.

19197

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVI. KÖTET. — 3. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
BERTHELOT MARCELIN

K. TAG FÖLÖTT

ILOSVAY LAJOS

R. TAGTÓL

(Olvastatott a Magyar Tud. Akadémia 1911. október 31-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

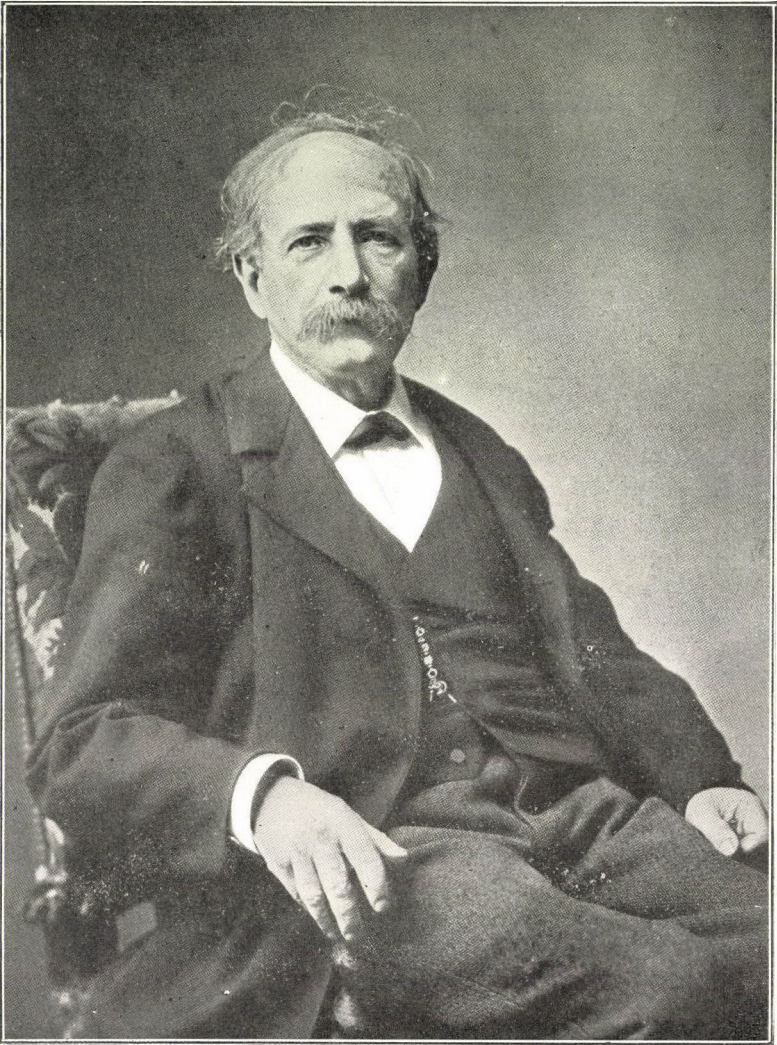
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1912.

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Krusz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztimán</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. kötet.	I. Szoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— » 60 »
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— » 40 »
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— » 40 »
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— » 40 »
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól ...	— » 40 »

W. Barthelot

BERTHELOT MARCELIN EMLÉKEZETE.

ILOSVAY LAJOS r. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1911 október 31-én tartott összes ülésen.)

A XIX-dik század ama nagyhírű kutatói között, a kik még általános ismeretek megszerzésére és művelésére törekedtek, mondhatni utolsó volt *Marcelin-Pierre-Eugène Berthelot*, Akadémiánknak 1907 márczius 19-dikén meghatóan tragikus módon elhunyt kültagja. Gyujtsuk meg az emlékezet világát, hogy egy időre lássuk körülünkben ezt a rendkívüli férfit, kihez hasonlót még francia anyák is csak nagyon ritkán szülnek.

Bizonyára ember volt ő is, azoktól a gyarlóságoktól nem mentes, a melyek az átlagos emberek jellemében túlnyomóak, de aztán számos olyan tulajdonság ékesítette, a melyekhez hasonlót csak tüneményes egyénekben, Isten különös kiválasztottjaiban találunk.

A francziák a chemia királyának nevével illették őt s mikor tudományos munkásságának 50 éves évfordulóját ünnepelték, valóban királyhoz méltó fényvel mutatták be hódolatukat iránta. De nem méltatlanul. Fejedelem módjára uralkodott a chemiai ismeretek birodalmán, melyhez úgy szólván napról-napra újabb területeket hódított.

Hódító munkájának részesévé avatott mindenkit, a ki nagy szellemének varázskörébe jutott és segítségére volt törekvéseiben, melynek célja volt: eloszlatni a szellemi sötétséget és gyarapítani a munkaalkalmat, mely egyetlen becsületes eszköze az emberiség boldogulásának.

Berthelot Párizsban született. Külsőjében hiányzott minden olyan sajátság, a mi világfinak minősíthette volna; de a sors bőven megáldotta azokkal, a melyekkel bárhol előrehaladhatott volna. Alig közepes termetű, gyenge kötésű ember volt, a ki hatvan éves korában már megtörtnek látszott, csak nyugtalanul fürkésző, mindig mély gondolkozásra valló szemei sejtették, hogy abban a gyenge testben erős lélek lakik. Eleven szellemét hihetetlenül nagy emlékezőtehetség támogatta; munkaereje kimeríthetetlen, ítélete gyors és szabatos volt.

Lehet, hogy a természettudományok szeretetét atyjától örökölte, a ki Párizsban orvosi gyakorlatot folytatott; lehet, hogy az csak tanulmányai közben fejlődött ki. Bizonyos, hogy mint a »Lycé Henri IV« növendéke, kimagaslott tanulótársai közül és különösen a bölcsészetben és a történelemben tűnt ki. A bölcsészeti tudományokban való jártasságát bizonyítja, hogy középiskolai tanulmányainak befejezésekor 1846-ban, a bölcsészetből tartott általános versenyen, a tiszteletdíjat ő nyerte el 19 éves korában.

1851-ben *Balard* assistense lett a Collège de Francèon. Ugyanabban az évben közölte első értekezését, melyben a gázok folyósításának egyszerű módját ismertette meg. 1854-ben szerezte meg a bölcsészetdoktori címet azzal az értekezéssel, melyben a *természetes zsirok mesterséges előállításáról számolt be*.

A Collège de Francèon körülbelül 9 évet töltött és ott végezte azokat a szerves chemia körébe vágó vizsgálatokat, a melyek tündöklő pályafutásának alapját vetették meg. 1859 végén ideiglenesen megvált a »Collège de Francètól és a Felső gyógyszerésziskolán a szerves chemia tanszékét foglalta el. Tanárkodásának első idejében adta ki a szerves chemia terén végzett kutatásainak eredményeit »Chimie organique, fondée sur la Synthèse« című, alapvető munkájában. E kísérletek összességéért tüntette ki az »Académie des Sciences« a *Jecker*-féle díjjal. — 1860-ban már az egész világ chemikusai elismeréssel emlegették nevét, Párizs előkelő szalonjaiban pedig kíváncsisággal és lelkesedéssel beszéltek a chemia új úton járó és szellemes kutatójáról.

Balard kezdeményezésére mozgalom indult meg, hogy a kormány a Collège de Franceon tanszékét létesítsen *Berthelot*-nak, hol függetlenül, anyagi eszközökkel bőven ellátva, fejthesse ki

tudományos eszméit. *Duruy*, a közoktatásügy minisztere kedvezően fogadta az előterjesztést és 1865 augusztus 8-dikán *Berthelot*nak rendszeresítették a szerves chemiai tanszéket, kinek addigi sikerei kezeskedtek, hogy a hozzáfűzött várakozásban csalatkozni nem fognak. Így kapta vissza őt a Collège de France, melynek közel 42 évig volt dísze, fényt árasztva erre a csaknem páratlanul álló, igazán tudományos intézetre és a francia tudományosságra, szakadatlanul híven szolgálván az igazságot és hazáját, melyet francia rajongóbban alig szerethetett.

De *Berthelot* nem lett volna igazi francia, ha csak tudós marad. A francia tudós polgár is, kit rendszerint melegen érdekel a közügyek minden mozzanata. Foglalkozásánál fogva a tanügy fogyatékoságaira terelődött figyelme. Különböző hatáskörben, nevezetesen: mint a felső oktatásnak főfelügyelője, az *Ecole des Hautes études* fizikai osztályának elnöke, a közoktatásügy felső tanácsának tagja, majd másodelnöke és a közoktatásügynek minisztere, megszámlálhatatlan alkalmat talált, hogy szervező és alkotóerejét bebizonyítsa. Különösen a felső oktatásügy köszönhet sokat folytonosan javításra törekvő szellemének. Szervezte az ismétlő tanári, a felsőiskolai ösztöndíjas állásokat, újra szervezte és szaporította a laboratoriumokat.

A francia-német hadjárat alkalmával, 1870-ben tagja volt a Párizs védelmére alakított tudományos bizottságnak; felügyelt az ágyúöntésre, a lövő és robbantó anyagok gyártására, törekedett összeköttetést találni azokkal a vidékekkel, a melyek a betört ellenséggel még hősieken küzdöttek; *Laussedat* ezredessel leszállott a clamarti kőbányákba, megkísérteni nem lehetne-e levegőbe röpíteni a Chatillonban levő német ütegeket; *d'Almeida*-val, *Desains*-nel és *Bourbouz*-zal tanulmányozta, miként használnák fel elektromos vezetékeknek a Szajná, hogy a körülzárt város kétségbeesett hangját a városon kívüliekkel meghallathassák.

Párizs védelme bizonyára elég dolgot adott magában is, de az ő lázas agya csak a laboratóriumban talált pihenést s még 1870-ben is 47 értekezéssel gazdagította a chemiai irodalmat. A köztársaság megalakulása után fokozottab mértékben vett részt a politikában. 1881-ben »örökös sénateur« lett. A senatusban hatalmas szószólója volt a felső oktatásügynek és a tudo-

mányos kutatás szükségességének. És óriási része volt benne, hogy az a felfogás, mely a nagy francia forradalom idejében a tudóst még szükségtelennek ítélte, száz évvel későbbben már teljesen átalakult és ma már szinte tüntetőleg hangoztatják világszerte, hogy az igazi hatalmat csak a tudomány biztosíthatja.

Politikai tekintélyének tulajdoníthatjuk, hogy 1886-ban, decz. 11-dikén a *Goblet*-féle kormányban közoktatásügyi miniszter lett, mely állást 1887 május 30-dikáig töltött be. 1895 november elsején *Léon Bourgeois* miniszterelnöksége idejében, a külügyi tárczát vállalta el, melynek ügyeit 1896 márczius 28-dikáig látta el. Valami nagy események egyik miniszterségéhez sem fűződnek; mint hazájának hű szolgája, azt a helyet, melyet a körülmények kényszerítő hatására el kellett foglalnia, elfoglalta és teljesítette kötelességét: de gondolatai legszívesebben tértek vissza a laboratóriumba, hova a pártok torzszalkodásai nem kísérhették és a hol szabadon rendelkezett azokkal az energiákkal, a melyekkel az anyagot engedelmességre kényszeríthette.

Szakadatlanul új feladatok megoldásán tépelődő lelke nem elégedett meg azzal a hatáskörrel, a melyet a Collège de France laboratóriuma nyújtott. Csak a téli időszakot töltötte Párizsban; tavasszal kiment Bellevue-Meudon-ba, hol a Collège de France-nak pazarul felszerelt laboratóriumát és növénykísérleti telepet létesített a közoktatásügyi kormány 1883-ban, *Duvaux* közoktatásügyi miniszter idejében. *) Itt végezte azokat az értékes kísérleteket és vizsgálatokat, melyekkel a földművelési chemia terén is világhírré tett szert. És ha még fölemlítem, hogy *Berthelot* nemcsak mint kísérletező chemikus, hanem mint bölcselő és mint a chemia történetének szerencsés kutatója a legkitünőbbek között is kitünő, vázlatosan kijelöltem azokat a munkaköröket, a melyekben eredményekben gazdag életéből 57 munkás évet úgy töltött el, hogy mind hazájában mind a külföldön, azok, a kik a közművelődési törekvéseket becsülni, az érdemeket irigység nélkül, elfogulatlanul mérlegelni tudják, tisztelettel és elismeréssel adóztak a XIX-dik században a chemia terén versenytárs nélkül való egyéniségének.

*) M. *Berthelot* Chimie végétale et agricole. T. I. p. VII.

Merészség volna arra vállalkoznom, hogy e nagy szellem tudományos munkásságát részleteiben is méltóan jellemezzem. *Berthelot* a természettudományok tudós történetírójának is sok gondot fog okozni, mert azt a körülbelől *másfélezer értekezést és 46 kötet munkát*, melyek nemcsak a chemia különböző részeire, hanem az ismeretek legkülönbözőbb ágaira terjedtek ki és mindig termékenyítően hatottak, megbírálni és róluk érdemleges véleményt mondani nem könnyű feladat. *Berthelot*, a szervetlen, de különösen a szerves chemia, a fizikai chemia, a chemiai analízis területén nemcsak nyomokat hagyott, hanem széles és biztosan járható utakat vágott; a chemiai technologia, a biológiai és földművelési chemia, az élettan és az archeologia széles területén olyan becses fölfedezéseket tett, a chemia történetét annyira meglepő és új adatokkal gazdagította, hogy ha más érdemei nem volnának, nevének halhatatlanságát már ezek is biztosítanák.

Ha megfontoljuk, hogy *Berthelot* ifjúsága arra az időre esik, a melyben *Gerhardt* megírta örökbecsű szerves chemiáját, természetesen találjuk, hogy mihelyt tehetségének tudatára ébredt, szerves chemiai tanulmányokra terelődött figyelme. A zsirok mesterséges előállításának sikere csak bátorította szerves chemiai feladatok megoldására.

A német chemikusok éppen olyan érzékenységgel fogadják a francia szerzőknek azt a kifejezését, hogy *Berthelot* a szerves chemiai synthesisnek megalapítója, mint a milyennel szóltak hajdanában *Würtz*-nek ama mondásáról: »La chimie est une science française.« Pedig ha a szöveget nem rideg jelentések szerint értelmezzük, el kell ismernünk, hogy akkor, a mikor *Berthelot*-nak »Chimie organique, fondée sur la Synthèse« című munkája 1860-ban megjelent, általában még senki sem beszélt olyan határozott meggyőződéssel a szerves vegyületek synthesiséről, mint ő. És bár *Wöhler*-nek tagadhatatlan érdeme, hogy ammonium-cyanatból ureumot készített; bár kétségtelen, hogy szerves vegyületeket szervetlenekből már *Berthelot* előtt is létesítettek: de az is bizonyos, hogy az ő könyvének megjelenéséig a vélemények nagyon megoszoltak arra nézve, hogy a szerves vegyületek létesítésében okvetetlenül szükséges-e az életerő, a »vis vitalis«, vagy nem; valamint az is bizonyos, hogy az életerő föltevésének tartathatlansága mellett senki sem hordott össze annyi adatot kísér-

leti alapon, mint *Berthelot*. Senki sem vallotta olyan határozottan, mint ő, hogy ama vegyületek között, a melyeket akár a növény, akár az állat szervezete létesít, egyetlen egy sincs, melyet vegyész is meg nem csinálhatna; senki sem hirdette olyan meggyőzően, hogy az élet nem termel semmiféle különleges anyagot, hogy a növényekben és az állatokban levő anyag és erő is csak azoknak a törvényeknek engedelmeskedik, melyeket a bűvárok a szerves vegyületek keletkezésének tanulmányozásakor megállapítottak, mint hirdette ő.

Hangyasavat, oxálsavat a cukorból a XVIII-dik században már *Scheele* is tudott csinálni; ámde a cukor maga is szerves anyag volt. Mennyire más gondolatokat keltett, midőn 1855-ben *Berthelot* a szénoxidból kaliumhydroxyd segítségével hangyasavas kaliumot létesített! Mily bámulatot keltett, mikor ugyanabban az évben, aethylenből kiindulva, alkoholt állított elő, — alkoholt, melyről azt tudták, hogy cukor és erjesztő anyag nélkül nem keletkezhetik!

A szénhydrogének közül elsőnek a methánt állította elő részleges synthesisel 1856-ban. A methán egyik származékát, a methylalkoholt, methylchloridból, kaliumhydroxyd segítségével, 1857-ben létesítette.

A szénhydrogének synthesisével főleg 1860 óta foglalkozott és az aliphás szénhydrogének kivül előállított aromás szénhydrogéneket is. Nagy erővel és teljes sikerrel azonban csak azután foglalkozott a szénhydrogénekkel, hogy 1862-ben az acetylént alkotó elemeiből: szénből és hydrogénből, elektromosság segítségével előállítania sikerült. És az elektromosságot állandóan, valóságos művészettel kényszerítette céljait szolgálni; a Volta-féle íven kivül az elektromos szikrákat, a sötét kisülést és az electrolysis útján megvalósítható folyamatokat senki sem használta annyiszor, mint ő.

Szénhydrogének előállításához redukáló szerül a hydrogénjodidot ő kezdte alkalmazni, még pedig a hőnek, mint segítő energiának segítségével.

Pyrogenesis eredménye volt acetylenből a benzol, benzonból a diphenyl, a toluol, az anthracén. Ilyen eredmények láttára méltán mondhatta: »La chimie crée son objet.« Valóban, különösen a szerves chemia olyan változatosan és akkora számban létesíti

kutatásának merőben új tárgyait, a milyenben és a mennyiben a természet sohasem. *Berthelot* glycerinből kiindulva czukornemű anyagot állított elő; leválasztott, vagy előállított czukorféle anyagokat, melyeket előtte nem ismertek. Ilyenek voltak: az eucalyn, a mannitán, a trehalóz, mely utóbbit ugyanabban az évben különítette el a trehalamannából, a melyben *Müscherlich* az anyarozsból *Wiggers*-től leválasztott czukorféle anyagot tüzetesebben tanulmányozta és »mycose«-nak nevezte el. A glükózból alkoholokkal vagy savakkal egyszerű vegyes, illetőleg összetett aethereket állított elő. Ezekhez az alapot a hatvegyértékű alkoholokkal és a czukorféleségekkel végzett tanulmányai szolgáltatták. Majd acetylenből meg nitrogénből elektromosság segítségével hydrogécyanidot és más nitrogéntartalmú vegyületet állított elő.

A szerves chemia terén végzett számos kutatása alkalmat adott több munka megírására. A már említett »Chimie organique, fondée sur la Synthèse« című munkáján kívül »Les carbures d'hydrogène« című három kötetes munkáját, valamint a *Jungfleisch*-sal közösen írt »Traité élémentaire de chimie organique« két kötetes munkáját említem, melyek közül az elsőben, mintáit találjuk a megbízható módszereknek, a másodikban pedig kitűnő tankönyvet adott azoknak, a kik a szerves chemiával kívánnak foglalkozni.

Berthelot érdemeit mérlegelve, rendkívül nehéz eldönteni, hogy vajjon a szerves vegyületek synthesisével, vagy a halmaz-állapotváltozásokat és a vegyületek keletkezését kísérő hőmennyiségek mérésével ért-e el nagyobb becsű sikereket.

Lavoisier-től és *Laplace*-től kezdve *Berthelot*-ig többen foglalkoztak chemiai természetű hőmennyiségek mérésével. Való, hogy *Hesz* G. H. már 1840-ben alapvető eredményekhez jutott és felismerte, hogy valamely vegyület keletkezésekor fejlődő hőmennyiség a kezdet és a végállapottól függ; az is bizonyos, hogy *Thomsen* J. 1853-tól kezdve, a mechanikai hőelméletet chemiai jelenségek értelmezésére és a chemiai reakciók alkalmával nyilvánuló hőmennyiségeket a chemiai affinitás nagyságának kipuhatolására alkalmazta: ámde az is bizonyos, hogy valamint az oxigén elvi jelentőségét az égésfolyamatok értel-

mezésére nem az oxigén első előállítói: *Scheele* avagy *Pristley* ismerték fel, hanem *Lavoisier*, azonképpen a chemiai reakciókkal járó hőmennyiségek mérésének elméleti és gyakorlati fontosságát nem *Berthelot* elődei, vagy kortársai gyökereztettk meg a chemikusok köztudatában, hanem *Berthelot*. A thermochemiát ő tette népszerűvé és évtizedeken át egész sereg kutatónak adott foglalkozást. Egyszerűbb calorimétert senki sem szerkesztett, mint ő; caloriméteres bombájával mint pontos eszközzel ajándékozta meg a laboratorikumokat, mely a mellett, hogy tudományos feladatok megoldására is alkalmas, a tüzelőanyagok megvizsgálását nemcsak megkönnyítette, hanem alig remélt tökéletességre emelte. Csakis eszközei egyszerűségének tulajdonítható, hogy a többi kutató együttvéve sem végzett annyi thermochemiai mérést, mint a mennyit végeztek ő és tanítványai. És tagadhatatlan, hogy se tetszetősebben, se szabatosabban senki sem fejezte ki azokat az elveket, a melyeken a keletkezésű megállapítható és a chemiai statika felépülhet, mint a hogy ő fejezte ki.

Thermochemiai tanulmányainak összefoglalásaként adta ki »Essai de Mécanique chimique, fondée sur la Thermochimie« című két kötetes munkáját, mely 1879-től 1887-ig jelent meg. A thermochemiájában közölt »elvek« későbbben szigorú bírálatban részesültek; kifogásolták adatainak megbízhatóságát, vitatták, hogy megilletné az elsőbbség a thermochemiai elvek felállításában s leghevesebben támadták a legnagyobb munka elvét, melynek eredetiségét *Thomsen J.* követelte magának. A legnagyobb munka elvének érvényessége ellen sorompóba állottak a XIX-dik század legkitünőbb fizikusai és chemikusai. Sajátosságos, hogy azok, a kik a legnagyobb munka elvét bírálták, érette a felelősséget csak *Berthelot*-ra hárították és nem *Thomsen*-re is, kinek elsőbbségi jogát az elv fölállításához váltig hangoztatták, és az elv védelmét is csak *Berthelot* teljesítette, míg *Thomsen* nem kívánt részt belőle. Az érdekes tudományos vitatkozás úgy végződött, hogy a legnagyobb munka elvének általános érvényessége megdőlt ugyan, tehát törvényereje megszűnt: de megdönthetetlenül fennáll abban a tekintetben, hogy azok a chemiai reakciók, a melyek *Berthelot* mesterszava szerint *hőtermelők*, valószínűleg inkább végbemennek mint azok, a melyek *hőt fo-*

gyasztanak. Különben a vitatkozás végét legjobban jellemzi *Nernst* nyilatkozata: »A legnagyobb munka elvének alapja elrejtett természettörvény, melynek kiderítése felette fontos. Eddigi alakjában kétségtelenül néha téves eredményekhez jutott, de a chemiai reakciók közül főleg azok, a melyek nem megfordíthatók, a legnagyobb munka elvének értelmében folynak le. Ennek megfelelően a *Berthelot*-féle tétel, mint tapasztalás szerint gyakran irányító szabály ellen nem emelhető kifogás, csak az volna teljesen hibás, ha a thermochemia vezérlő elvének tennők meg.«

A tudományok és a chemia története is, elég tévedésről számol be; elégséges csak az égés jelenség értelmezésében csaknem egy századig terjedő tévedésre utalnom.

A sok egymást kergető eszme nem sok időt hagyott neki az ellenőrzésre, sem a kivételes esetek keresésére. *Van't Hoff* szerint a legnagyobb munkának elve egészen érvényes az abszolút zérus fokon. Itt tehát *Berthelot* javára billenne az igazság mérlege, csak azt nem tudjuk: vajjon sikerül-e valaha ezen a hőmérsékleten is végezni chemiai reakciókat.

Berthelot, a ki közel negyven esztendeig foglalkozott a thermochemiával, tapasztalatait több munkában dolgozta fel. Előadásait a thermochemiáról »*Leçons sur la thermochimie*« czímmel 1865-ben és 1880-ban adta ki. Összefoglaló rendszeres munkája: »*Thermochimie: Données et lois numériques*« két kötetben, 1897-ben, — »*Traité pratique de Calorimétrie chimique*« czímű munkája 1893-ban, és a »*Calorimétrie chimique*« 1905-ben látott napvilágot. E művek még sokáig lesznek tájékoztatói azoknak, a kiket a thermochemiai vizsgálatok érdekelnek és adatgyűjtésénél hálával fogják forgatni mindazok, a kik akár elméleti, akár gyakorlati feladatok megoldásához thermochemiai adatokat keresnek.

Minthogy *Berthelot* thermochemiai vizsgálatai physico-chemiai természetűek, gondolni lehetett, hogy mikor a mai értelemben vett physico-chemiai kutatás kezdett tért hódítani, ő is csatlakozni fog az új irányhoz; ez azonban nem történt; ettől a mozgalomtól ő teljesen távol maradt s éppen úgy nem vett tudomást az elektrolytes dissociációról, mint következetesen került a szerkezeti képletek használatát is. Mindazonáltal volt *Berthelot*-

nak egy pár tanulmánya, melyeket méltán sorolhatunk a physico-chemia mesterpéldái közé. Egyike az, a melyet *Peau de St. Gilles* lel végzett s »Recherches sur les Affinités« főcímmel és »De la formation et de la décomposition des éthers« címmel 1862—1863-ban és 1877-ben közölt. E tanulmányból kiderült, hogy alkoholból és eczetsavból az összetett aether lassan előrehaladólag keletkezik, de csak bizonyos határig, azután a reakció megszűnik. Az összetett aether mennyisége függ a hőmérséklettől és a térfogattól, de a nyomástól független. A határérték vizsgálatakor e tényezőket megváltoztatva, megállapították, hogy a határérték azonos azzal, a melyet akkor találnak, ha az aethyl-acetatot egyenértéksúlyú vízzel bontják meg. E tanulmány míg egyrésztől remek példája lett a megfordítható reakciónak, másrésztől *Guldberg*-et és *Waage*-t a tömeghatások vizsgálatára serkentette.

Másik ide sorolható tanulmányát *Jungfleisch*-sal végezte 1869—1872-ig. Címe: »Sur les lois qui président en partage d'un corps entre deux dissolvants«; tárgya: megállapítani, hogy valamely anyag két oldószer között miként oszlik meg. Ők azt találták, hogy a két oldószerben feloldott anyag töménysége állandó viszonyban van. Ezt a tapasztalati törvényt kb. 20 évvel később *Nernst* fejezte ki általánosabb alakban a »Megoszlás tétele« néven.

Berthelot elévülhetetlen érdemet szerzett magának a robbanó anyagokról szóló tanulmányaival is. Ezekre a Párizs védelme alkalmával szerzett tapasztalatai serkentették. Még 1870-ben megkezdett kísérleteit, csak későbbben, mint a robbanó anyagok vizsgálatára szervezett bizottság elnöke, folytatta és fejezte be. E tevékenységében kiváló szakférfiak, nevezetesen: *Sarreau*, *Vielle*, *Le Chatelier* támogatták. Párizs szomorú napjaiban a káliumnitrát termelése, a nitrátok keletkezésője, a puskapor és egyéb szilárd vagy gáznemű robbanó anyagok hatásának módja érdekelte. Ő ismerte fel, hogy a sebesség, szerinte az explosiohullám, melylyel robbanó gázelegyek robbanása továbbterjed, minden gázelegyre jellemző és állandó, továbbá a nyomástól, a cső átmérőjétől és anyagától független. Elmélete értelmében az explosiohullám sebessége egyenlő az égéstermékek molékulái-

nak közép mozgássebességével, mely a robbanás pillanatában függ a hőmérséklettől, melyet a robbanó gázelegy égéshője és az égéstermékek fajhője szab meg.

A gáznemű robbanó elegyekről megállapított törvényt kiterjesztette a szilárd és folyós halmazállapotú robbanó anyagokra is.

A részint általa, részint munkatársai által talált gazdag anyagot »Sur les matières explosives d'après la Thermochimie« című, 1883-ban megjelent két kötetes munkájában gyűjtötte össze, melyben leírja a módszereket és azokat a készülékeket, melyekkel a robbanó anyagok elégekésekor keletkező hőmennyiségek mérhetők, valamint megtanít arra is, hogy a thermochemiai adatok miként értékesíthetők.

Berthelot azért törekedett a robbanás jelenségeit tüzetesen tanulmányozni, mert belátta, hogy a világbékére törekvésnek ellenére is, az államok életében a robbanószereteknek még mindig hatalmas szerepük van. És bár szívvel-lélekkel a békés munkának volt embere, mégis úgy vélte, hogy a háboruk sorsa miatt a kutatók feladata a robbanószeretek romboló sajátosságát annyira fokozni, hogy a pusztító hatásuktól való félelem minden illetékes tényezőt visszariaszson alkalmazásuktól; ha pedig az »ultima ratio« komoly pillanatai bekövetkeznének, Franciaország készültebb legyen, mint ellensége. Ime, egy bölcselkedő, a ki szenvedélylyel küzd az emberi nem békés fejlődéséért, de csak addig, a míg a francia zászló becsülete nem követeli, hogy francia legyen!

Berthelot a robbanószereteket tanulmányozva, nemcsak egy új tudományágat teremtett meg, hanem közvetve előidézte, hogy munkatársa: *Sarrau* fölfedezte a puskapornak egyik legbecsesebb fajtáját, a füsttelen puskaort.

A biológiai chemia terén is állandó becsű eredmények fűződnek nevéhez. 1864-ben foglalkozott az alkoholos erjedéssel és *Pasteur*-rel szemben *Traube* *Móricz*-hoz hasonlóan azt állította, hogy az alkoholos erjedés életműködés nélkül is végbe mehet. Több évvel később, 1896-ban, *Buchner*-nek sikerült megtalálni a döntő bizonyítékot. Itt kell említenem a bor zamatjára és a

bor megváltozására vonatkozó kutatásait is, melyeket még a múlt század ötvenes éveiben kezdett meg és életének végéig nem csökkenő érdeklődéssel folytatott.

Ugyancsak a múlt század hatvanas éveiben, caloriméteres mérések útján kezdett foglalkozni az állati hő okaival. 1879-ben méréseket végzett élő állatokkal; 1890-ben közölte azokat az eredményeket, a melyeket akkor tapasztalt, a mikor az oxigén a vérre hatott; azután meghatározta a fehérjefélék égéshőjét; halála évében pedig közölte a haematin, a haemoglobin és a bilirubin égés- és keletkezéshőjére nézve megállapított adatait. E vizsgálódásai közben jutott arra a nevezetes tapasztalatra, hogy az állati hő nem csupán a lassú égés, hanem kb. $\frac{1}{9}$ részében erjedéses, illetőleg hydratatiós átalakulás eredménye. Az állati hőről szóló tanulmányait két kötetes munkában foglalta össze, melynek címe: »Chimie animale. Principes chimiques de la production de la chaleur chez les êtres vivants.«

A földművelési chemia körébe tartozó vizsgálatait 1876-ban kezdette meg, de vágya szerint csak a Bellevue-meudoni kísérleti telepen élhetett e mezőgazdaságilag fontos tanulmányoknak. Ezekben hű munkatársa volt *André Gusztáv*. Sok fáradságot szentelt annak a kérdésnek eldöntésére, hogy a növényzet és a talaj miként fedezi azt a roppant mennyiségű nitrogént, melyet a növényzet elvon a talajból és a nitrogénpótlás dolgában jut-e valamely szerep a levegőközi elektromosságnak?

1885 óta figyelme a talaj víztelenítésére irányult és kezdett nagyban végezni növénytermelési kísérleteket.

1887-ben közölte, hogy a talaj maga nitrifikáló baktériumok segítségével rögzíti meg a nitrogént. Azután nyomozta ezeknek a nitrogénvegyületeknek természetét és 1891 óta kutatta, hogy az ásványos részeknek p. o. az alumíniumnak, a chlórnak, a kénnek, a phosphornak, a silíciumnak stb.-nek minő rendeltetése van a növények életében, valamint vizsgálta, hogy a növények vesznek-e fel oxigént a szöveteken át? Utóbbi időben pedig teljes erejével annak tanulmányozásához látott, hogy az elektromosság miként hat a növényzet fejlődésére és mennyire fokozza a termelést. Számos értekezésen kívül a Bellevue-Meudon-ban léte-

sített telepről és az ott végzett munkálatok eredményéről a következő munkákban számol be : 1. »Station de Chimie végétale de Meudon«, 1883—1899 ; 2. »Chimie végétale et agricole«, 4 kötetben.

Míg *Berthelot* a szerves chemia, a thermochemia, a biológiai chemia, a mezőgazdasági chemia terén annyi eredetiséget, csaknem megdöbbentő termékenységet és bámulatos összefoglaló tehetséget tanúsított, addig a szervesetlen chemiában, bár tartalmát szintén értékes fölfedezésekkel gazdagította, de nagyobb és elvi jelentőségű feladatokat nem tűzött ki. Szervesetlen chemiai vizsgálatai többnyire valamely más megoldandó vitás kérdés tanulmányozásának ötletéből keletkeztek, vagy más kutatók adatainak ellenőrzésére, esetleg kibővítésére szorítkoztak. Azt a száz meg száz értekezést részletesen ismertetni nem volna alkalmoszerű, ezért tartalmukból csak a legkiválóbbakat sorolom elő. Általában megjegyezhetem, hogy alig van elemi test, melynek sajátságaihoz valami adalékkal ne járult volna. Sorrend szerint első helyen említem a kén és a szén allotropmódosulataira vonatkozó vizsgálatait. Módszert dolgozott ki a nitrogénpentoxid előállítására ; foglalkozott az ammónia synthesisével, a fémek hidrogénszármazékaival, az ózonnal, a hidrogénperoxiddal. 1878-ban felfedezte a kénheptoxidot ; 1881-ben ózon segítségével a nitrogénhexoxydhoz, 1898-ban perszénsavanhydridhez jutott. Felismerte, hogy bizonyos sók, savak és bázisok vízben oldva, hidratokat létesítenek. Tanulmányozta a kettős sókat, a reakciók lefolyását nyomás alatt. 1891 után, mikor *Mond* és *Quincke* felfedezték a fémeknek vegyületeit szénoxiddal, ezeket a vegyületeket tovább tanulmányozta. Kimutatta, hogy az argon nem olyan energiátlan elemi test, mint a milyennek *Rayleigh* és *Ramsay* találták, mert széndisulfiddal olajszabású vegyületté egyesül, mely víztől ismét összetevő részeire bomlik. Vizsgálta a helium physikai sajátságait is. A radium-vegyületek hatása is érdekelte és radium segítségével a quarczot amethistté változtatta. És ha thermochemiai és chemiai egyensúlyi tanulmányaira gondolok, túlzás nélkül mondhatom, hogy alig van fontosabb elemi test és szervesetlen vegyület, melyet *Berthelot*, valamely oknál fogva kutatásainak tárgyává ne tett volna.

Tekintve, hogy *Berthelot* éveken át sokféle gázzal dolgozott, világos, hogy sok alkalma volt gázokat elemezni. Gazdag tapasztalatait 1906-ban »*Traité pratique de l'analyse des Gazes*« című munkájában hagyta az utókorra. Ha tudjuk, hogy *Berthelot* páratlanul ügyes kísérletező, eszközök, készülékek kieszelésében művész volt, ámbár számos gázelemző munkával rendelkezünk, mégis nagy nyereségnek mondhatjuk, hogy ezt a munkáját megírta.

Berthelot-nak, mondhatnám emberi erőt meghaladó munkajéről már az eddig közöltek is alaposan tájékozhattak, pedig tehetségét még csak részben ismertük meg. Ő, ki a történelem tanító erejét már középiskolai tanulmányai közben megbecsülte, a ki vallotta, hogy a tudományok együttes munkálkodás eredményeként keletkeznek és fejlődnek, — a ki Keleten utaztában nyitott szemmel nézte mindazt, a mit az ókori népek műveltségének maradványaiban ipari és művészeti tekintetben tanulságos volt: nem maradhatott érzéketlen ama kútforrások iránt sem, a melyekből megítélhető, hogy a kémiai ismeretek az ó- és a középkorban minő fejlődési fokokon mentek keresztül. A mult idők írott emlékeinek olvasásában és magyarázásában segítette kitünő latin és görög nyelvismerete, de segítették azok a keleti nyelvekben jártas tudósok is, a kiket sikerült munkatársakul megnyerni.

A kémia történelme írásának mezején is eredeti bűvárlatok alapján végzett munkával lepte meg a tudós világot. A párizsi, velencei, berlini, leydeni stb. muzeumok görög papirusait végigtanulmányozva, kiadta 1885-ben »*Les Origines de l'Alchimie*« című munkáját, melyben mint történetíró is elsőrangúnak bizonyult. Ezt 1887—1888-ban *Ruelle Em.* társaságában »*Collection des Alchimistes grecs*« című, három kötetes, az eredeti szöveget és a fordítást magában foglaló munkával egészítette ki, melynél gazdagabb chemiatörténeti forrásmunkát nem ismerünk. 1889-ben már ó- és középkori kutatásairól számol be »*Introduction à la Chimie des Anciens et du moyen âge*« címmel. 1890-ben a nagy francia forradalom évfordulójának emlékére megírta »*La Révolution chimique. Lavoisier.*« című munkáját, melyben *Lavoisier* emlékeztét eleveníti föl azzal a melegséggel, melyet rokonlelkű szellemóriás érezhet szerencsétlen elődje iránt. E

munkának becsét növeli, hogy benne a nagy francia tudósnak sok eredeti jegyzetét is közölte. A *Lavoisier* halhatatlan emlékének szentelt munkát jóformán még le sem tettük kezünkől, midőn 1893-ban egy három kötetes munkával lepett meg, melynek címe: »La Chimie au moyen âge.« Ennek első kötetét: »Essai sur la transmission de la Science antique« egészen ő írta; a második kötetetek szövegét és fordítását »L'Alchimie syriaque« címmel *Duval Rubens*-szel, a harmadik kötet szövegét és fordítását »L'Alchimie arabe« címmel *Houdas*-val készítette el.

E joggal remeknek nevezhető művek írása közben élénk érdeklődéssel vizsgálta és vizsgáltatta az őskori leleteket, mint fegyvereket, ötvözeteket, edényeket, dísz tárgyakat. 1906-ban »Archéologie et histoire des Sciences« című munkájával mintegy betetőzte ókori történelmi tanulmányait, melynél nagyobb-szerűeket a chemia történetének irodalmában hiába keresünk. Azok az életrajzok, a melyeket *Cl. Bernard*-ról *St. Claire Deville*-ről, *Balard*-ról, *Regnault*-ról, *Wurtz*-ről, *Pasteur*-ről, *Mallard*-ról írt, valamint levelezései *Renan*-nal, szintén mindmegannyi chemia-illetőleg kortörténeti adalékok, melyekben egy nagy tudományú és fenkölt gondolkozású férfiú bírálattal mutatta be a chemiai ismeretek fejlődésének újabb korát.

Renan-nal, váltott levelei között van egy, mely minket is érdekel. Megtudjuk belőle, hogy ez a két forrongó lelkű ifjú 1849-ben mily fájdalmas érzéssel fogadta hazánk balsorsának hírért, és a szabadságharcz lezajlása után, nem annyira hazánk bukását sajnálták, melytől zokon veszik, hogy magát függetleníteni Ausztriától nem igyekszik, mint inkább azt, hogy velünk együtt azok az eszmék szenvedtek vereséget, melyek ha kissé világpolgárijások is, mindazonáltal a népek felszabadításának szent ügyét szolgálják. *)

Igaza van *P. Walden*-nek, *Berthelot* egyik életrajzírójának, mikor ezt írja: »Ha meggondoljuk, hogy történelmi munkáiból kilencz kötetet, 1885-től 1893-ig, abban az időben adott ki, a mikor már tisztos hatvan és egynehány évet betöltött, a mikor még más, kísérleti vizsgálatokon alapuló, több kötetes munkát

*) E. Renan et M. Berthelot: Correspondance, 1847—1892. II. Edit. p. 39.

is írt, közoktatásügyi miniszter és az Akadémiának állandó titkárja volt, de mint professzor is teljesítette kötelességét : akkor csodálattal fogunk a munkának ez Istentől megáldott óriására tekinteni.«*)

Ámde azoknak a műveknek sorát még nem zárhatjuk le, a melyeket *Berthelot* szerzett. Külön méltatásra érdemes ő mint bölcselő is, a ki meggyőződésből raczionalista. 1886-ban »Science et Philosophie«, a következő évben »Scienc et Morale« 1901-ben, »Science et Éducation« és 1906-ban »Science et libre pensée« című munkáiban rakta le bölcsészeti hitvallását. A tudomány hatalmában talán senki sem hitt rajongóbban, mint ő. A tudományt mint az emberiség jóltevőjét magasztalja, mely előbb vagy utóbb ledönti a hitnek minden rejtelseit, a balítéletnek minden ígéreteit. Reméli, hogy a tudomány hozza el azt az időt, a melyben a munka szent törvénye előtt egyenlő és testvér lesz mindenki. Tántoríthatatlanul hiszi, hogy a tudomány az embereket szerényekké, türelmesekké teszi és megerősíti az akaratot, mely minden férfias nevelés alapja. Mindig az igazságot keresi, melyet csak észleléssel és kísérlettel állapíthatunk meg s mely nélkül feltétlen őszinteség lehetetlen. A tudományok között legtöbbet vár a chemiától. A chemia, mely az életerőről szóló hittételt megdöntötte, mely synthesiseivel bebizonyította, hogy teremteni tud, hivatott rá, hogy az emberi nem fejlődése érdekében a legnagyobb feladatokat megoldja.

Ha elgondolkozunk a XIX-dik század ama nagy fölfedezésein, melyek a földművelés, ipar, gyógyászat, hadviselés céljait szolgálták és legnagyobb részökkel a chemia ajándékozta meg a világot, bizonyára vérmes reménységgel eltelve várhatjuk a XX-dik századnak talán még meglepőbb fölfedezéseit ; de bármennyire bízunk is az emberi szellem korlátlan leleménységében és a dolgok mélyére látásában, mégsem titkolhatjuk el csodálkozásunkat, hogy éppen *Berthelot*, a ki a merész elméletektől és hypothesisektől annyira irtózott, néha olyan jóslásokra ragadtatta magát, a melyek álomnak gyönyörűek de megvalósulásukban egynél több okunk van kételkedni. Ő ugyanis már elképzei, hogy majdan a kétezredik esztendőben nem lesz se

*) Chemiker-Zeitung. Ig. XXXI. Nr. 29. p. 373.

földművelés, se legelő, se földművelő; az életet akkor már nem a földművelés, hanem a chemia fogja biztosítani. E boldog kor energiaforrása a Föld melege; a léghajózás, melynek gépét a chemiai energia mozgatja, kiszorított minden közlekedési eszközt a használatból; az élelmiszerek megfogyatkozásából keletkezett bajokat a chemiai synthesis megszüntette; a chemia a Földet nagy kertté változtatta, melyben az ember mindennel ellátva oly boldogan él, mint élt hajdan a mondaszerinti aranykorban.

Berthelot-nak az volt a meggyőződése, hogy a társadalom el lehet hivatalos vallás nélkül és nem kell természetfölöttiekre sem támaszkodnia. Cselekedeteinek szabályait a tudomány és az okszerűség tekintélyéből is levezetheti, és ha az emberiség megszabadul a reánehazedő dogmatizmustól, jövőben a kötelesség, a jóság, az igazság, az együvértartozás erkölcsét fogja hirdetni s ez lesz a jövő erkölce, megszabadítva minden jelképestől és természetfölöttitől.

Megilletődéssel olvassuk *Berthelot* elmélkedéseit, melyekből az ő gondolkodásmódját ismerhetjük meg; ha azonban az emberek nagy tömegére gondolunk, legfőlebb csak azt mondhatjuk: ha az emberek mind olyan tudósok, olyan bölcssek, olyan jók és igazak volnának, mint a milyen *Berthelot* volt, talán mindenkre alkalmazhatók volnának legjobb barátjának, *Renan*-nak ama szavai, a melyekkel *Berthelot* hitéletét világosította meg: »Az istenimádás igazi módja megismerni és szeretni azt, a mi van«; de fájdalom, a *Berthelot*-k, még nagyon sokáig csak kivételes lakói lesznek e Földnek.

Berthelot-nak vázlatosan közölt bölcsészeti nézeteiből következtethetjük, hogy ő erős híve és szószólója volt a gondolat szabadságának, de mindig következetes maradt ahhoz az elvéhez, hogy a tudomány türelmessé is teszi az embert. Erről tanuskodik következő nyilatkozata is, melyet egy, 1904-ben a szabadgondolkodóknak Rómában tartott gyűlésekor írott leveléből ismerünk:

»Őrizzük meg mindig azt a jóakarátú vidámságot, a mely őszinte jog- és igazságszeretetünkhöz méltó. A tudománynak hangja, nem hangja se az erőszaknak, se az abszolút tudós formákhöz való ragaszkodásnak. Bármik voltak a papság bűnei, mi nem tudnók tagadni azokat a jótéteményeket, melyeket a keresz-

tény műveltség terjesztett ezelőtt a Földön. Ez a műveltség a civilisációnak egy szakát képviselte, mely az emberiség emelkedő fejlődésének következtében ma már túlhaladott fokozat. Ellenkeznék elveinkkel elnyomni egykori elnyomóinkat, ha megelégednek azzal, hogy hívek maradnak régi nézeteikhez a nélkül, hogy azokat reánk erőszakolnák.« — Ezek egy tapasztalati bölcselőhöz illő szavak. Írójuk nem hivatkozik értelmi felsőbbiséggel és nem botránykoztat. Maga halad azon az úton, a melyet megvilágít a tudomány; másnak engedi, hogy hite szerint idvezüljön. *Berthelot* határozott köztársasági érzelmű volt s bízott a demokrácia teljes diadalában. Nevezetes, hogy míg a társadalom újjáalakításán kitartással munkálkodott és minden haladásért az első sorban küzdött, addig a francia nyelv mai helyesírásához tántoríthatatlanul ragaszkodott, még pedig azért, mert ennek hagyományait a letűnt századokban annyi kiváló író szentesítette. A közvélemény pedig, mely Franciaországban a forradalmi mozgalmaktól nem idegenkedik, ebben az ügyben inkább *Berthelot*, mint azok felé hajolt, a kik a francia nemzet eszmevilágát semmivel sem gazdagították, csak újítási vágyukat kívánják kielégíteni.

Berthelot érdemeit elismerték hazájának és a külföldnek tudományos testületei, hazájának és több külföldi országnak kormánya és a dicsőségnek olyan özöne árasztotta el, mint a milyen még kevés tudóst. 1850-ben a Biológiai Társulat, 1853-ban a Chemiai Társulat, 1863-ban az Orvosi Akadémia, 1873-ban a Tudományos Akadémia választotta tagjának. A Tudományos Akadémiában, a fizikai osztályban *Duhamel* helyét foglalta el. A Francia Akadémiában 1901-ben *Bertrand* József helyére került és a halhatatlanok közül *Lemaître Jules* fogadta, ki üdvözlő beszédében a »Chemia királya« címmel tisztelte meg.

Tagja volt a Royal Societynek Londonban, a Fizikai Társulatnak Genfben, a Természetvizsgálók Társulatának Moszkvában, a Tudományos Akadémiának Amsterdamban, Bécsben, Berlinben, Bostonban, Dublinban, Kopenhágában, Lissabonban, Münchenben, Turinban. A M. Tudományos Akadémiának 1881 óta volt tagja.

A »Légion d'honneur«-nek 1861-ben lovagja, 1867-ben Officierje, 1879-ben Commandeurje, 1886-ban Grand Officierje lett ; a nagy kereszttel 1901-ben, tudományos munkásságának 50 éves jubileuma alkalmával diszítették fel, mikor a spanyol király a III. Károly rend nagykeresztjével, a román király Románia királya Csillagrend nagykeresztjével, a belga király pedig magán-telegrammal tüntette ki. Ugyanekkor nyújtották át neki a *Chaplain*-tól készített arany plakettet, a Biológiai és a Földművelési Társulat aranyérmét, valamint a különféle tudományos testületek, egyetemek díszoklevelét. Történt pedig ez az ünnepség nem szükkörű, hanem díszes, előkelő gyülekezetben, a köz-társaság elnökének, a két kamara elnökeinek és kiküldötteinek, a kormány tagjainak, a katonaság és idegen államok diplomáciai képviselőinek jelenlétében, hol nemcsak a francia tudományos intézmények, — hanem az egész világ tudományos akadémiáinak és egyetemeinek képviselői hódoltak a chemia ősz mesterének. Ha *Berthelot*-nak az elismerés megnyilatkozása örömet okozott, hát elégszer volt alkalma munkakedvét felfrissíteni és erejét megedzeni. Csak egy helyen maradt észrevétlenül : ott, a hol a Nobel-féle díjak sorsáról intézkednek.

Berthelot bizonyára nem a közönséges mértékkel mérhető emberek közé tartozott ; de az, hogy tehetsége teljes mértékben kibontakozhatott, szelleme mindig csak fölfelé törhetett és frissességét utolsó leheletéig megőrizhette, azoktól a körülményektől is függött, a melyek közzé jó szerencséje helyezte. Férfikorának legszebb éveiben, 35 éves korában, 1861-ben nősült meg. Elvette Párizs egyik leghíresebb physical mûszerészének : *Bréquet*-nek leányát, kit a sors nem kevesebb gyöngédséggel és műveltséggel, mint szépséggel, jósággal és elragadó bájjal áldott meg. Vele is beteljesedett, hogy férfi sorsa a nő. Egyek voltak érzésben, gondolatban. Felesége szárnyakat bírt adni szellemének ; kitartó munkára buzdította és pihenésének perczeit megédesítette.

Házasságukból négy fiú és két leány származott, kik örökölték szülőik kiváló tulajdonságait. Leányaik mint fiatal asszonyok hunytak el. Egy vasúti szerencsétlenség áldozata lett szeretett unokájuk. E veszteségek nem törték meg *Berthelot*

kimeríthetetlen energiáját; a munkában keresett és talált vigasztalást.

Életének utolsó hónapjaiban nejének gyöngékedése s talán nyolczvanadik évének súlya is, már emlékeztette a testi megsemmisülésre. Érezte, hogy neje halálát nem éli túl. És a természet hidegen számító kutatója, aki az életet a chemiai reakciók szakadatlan láncolataként fogta fel, a ki jól tudta, hogy ha egyszer ezek a chemiai reakciók végbemenni megszűnnek, meg kell szünni az életnek is, mert hiába, a »vis vitalis« és a szervezetnek chemiai reakcióra való készsége ugyanaz: abban a pillanatban, a melyben a bálványozott feleség haláláról értesült, felsóhajtott, pamlagára hanyatlott és követte őt a halálba.

A »nagy francziát«, feleségével együtt, a nemzet költségén temették el a Pantheonba; megadták neki mindazt a tisztességet, a mit egy nemzet adhat olyan fiának, a ki egész életében, teljes erejével az emberiség javára ugyan, de elsősorban mégis csak hazájának dicsőségére dolgozott.

A gyászoló fiúkat mélyen meghathatta az a tiszteletadás, a melyben a francia nemzet elhunyt szülőiket részesítette; de nagy fájdalomukat enyhítették azok a szavak, a melyekben *Briand* gyászbeszédében a nemzeti kegyelet ilyen megnyilatkozásának okát adta, mondván: »a végtisztesség egyidejűleg illette a tudóst, a philosophust, a nevelőt, a politikust és . . . a becsületes embert.« Valóban *Berthelot* becsületes és önzetlen ember volt. Fölfedezéseit, találmányait sohasem szabadalmaztatta, hanem közhasználatra bocsátotta, hogy általuk mások boldoguljanak.

Berthelot-nak és feleségének kitüntető jóságát élveztem 1881-ben és 1882-ben. Elhangzott szavaim a hála szavai is.

Hiszem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kegyelettel, fogja megőrizni *Berthelot* emlékezetét!

KÚTFÖK.

1. M. Berthelot önálló munkái és közleményei.
 2. Cinquantenaire scientifique de M. Berthelot 20 Novembre 1901.
 3. Armand Gautier : Oeuvre de Berthelot. Revue scientifique. 30 mars 1907.
 4. C. Matignon : La vie et l'oeuvre de M. Berthelot. Revue générale des Sciences pures et appliquées. 15 mai 1907.
 5. P. Walden-Riga : Marcelin Berthelot. 25. Oktober—18. März 1907. Chemiker-Zeitung, 10. April 1907.
 6. Henri Trévisé: Berthelot. Larousse Mensuel illustré. No 2. Avril 1907.
 7. Dr. Wegscheider : M. Berthelot. Neue Freie Presse, Abendblatt, den 19. März 1907.
 8. Claude Anet : M. Berthelot. Pester Lloyd, den 23. März 1907.
 9. A. Mézières : Berthelot. 10. Paul Painlevé : Berthelot. Névtelenül. Notes Biographiques. »Le Temps«, 20 mars 1907.
 10. Les Obsèques nationales de M. Berthelot. »Le Temps«, 26 mars 1907.
 11. Henri Poincaré : Avant les Obsèques nationales, »Le Matin«, 25 mars 1907.
 12. Raymond Poincaré : En l'honneur de Berthelot.
-

VI. kötet.	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	—	kor. 30 fill.
	VI. Paür Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	—	> 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	1	> 20 >
VIII.	Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	—	> 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	—	> 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	> 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	—	> 60 >
XIII.	Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1	> 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	—	> 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	—	> 60 >
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	—	> 30 >
	II. Goróvé István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	—	> 60 >
	V. Rádsza Rádszendralka Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	> 80 >
	VI. Kacsovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	> 20 >
VII.	Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	> — >
VIII.	Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	> 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	—	> 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	—	> 60 >
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	—	> 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	> — >
	III. Pandić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	—	> 80 >
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	> — >
VII.	Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 60 >
VIII.	Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	> 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	> 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1	> 50 >
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	> 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	> 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	—	> 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	> 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	—	> 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	> 60 >
VII.	Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	—	> 80 >
VIII.	Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	—	> 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	—	> 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	—	> 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1	> 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	> 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	—	> 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	—	> 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1	> — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	—	> 40 >
VII.	Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	—	> 50 >
VIII.	Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	> 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1	> — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1	> — >
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	—	> 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1	> 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	—	> 80 >

XI. kötet.	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól	2 kor. — fill.
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneht Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> icz l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézsai Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20 >
	III. Gotthard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 > — >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVI. KÖTET. — 4. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
PAULER GYULA
RENDES TAG FÖLÖTT

KÁROLYI ÁRPÁD
RENDES TAGTÓL

(Felolvasta a Magy. Tud. Akadémia 1909. május hó 24-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1913

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztián</i> lev. tagtól	— > 40 >
kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Krüss Agost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >

S. Paulsen

PAULER GYULA EMLÉKEZETE

KÁROLYI ÁRPÁD r. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1909 május 24-én tartott összes ülésén.)

Tisztelt Akadémia!

Több mint egy lustrum zajlott le ama nap óta, a melyen a magyar értelmiség szellemi czélokért küzdő köreiből mint a tüzet kongató harang szava zúgott föl Pauler Gyula váratlan elhunytának megdöbbenő híre... Üdülni, egy munkás esztendő fáradalmait kipihenni ment szerettei körébe, a Balaton mellé s üdülés helyett enyészet várt reá azon a vidéken, a melynek hősrégéiből nyerte egykoron gyermeki értelme a legelső táplálékot s melynek hajdani urai, a hatalmas Tomaj-nemzetség tagjai oly nagy szerepet játszanak élete főművében.

Készarva emelem ki, t. Akadémia, e két mozzanatot, mivel közéjük mint határjelek közé esik az az idő, melyben Pauler Gyula képességei kirügyeztek, lombot eresztettek és gazdag termésük megérett... Az életíróra gyönyörű föladat vár: az ezen határokat betöltő tartalom képét külső vonatkozásaiban és benső kialakulásában megfesteni; mert ritka szép harmonikus élet képe az; olyan, a melyben örömét lelné bármely nemzet Plutarchusa.

Atyja, a neves államférfi, a kitünő tudós, az antik jellemű férfi, a maga példájának fényező szövetnekével világít le az ösvényre, melyen fia halad, de kiváló tulajdonságai csírát is átoltja a sarjba, mely törzséből hajtott ki; anyja korán elülteti gyermeke szívében a megnyugtató és fölemelő hit magvait és csöndes lelki derűje is hasznos örökévé lesz magzatának — s mikor a serdülő fiucska a gyermekszobából kilép: anyai

nagybátyjában oly lelki rokonra és barátira lel, a ki kedélye meleg napjával jótékonyan süt le a fiatal csemetére.

És e családi kör éltető nedvekkel dús talajában az egészséges palántának szemmel láthatóan gyarapodnak értelmi és szellemi, szív- és jellembeli tulajdonságai egyaránt s fokozatosan erősödve, az önfegyelem s a tapasztalás tűzében megacézlosodva, lassanként megformálják az embert, a minőnek Pauler Gyulát ismerhettük. Az embert, a kinek zárkózott természete meleg szívet takart, a kinek megingathatatlan tudományos meggyőződésével csak mélyen vallásos hitének szilárdsága versenyzett, a ki konservatív fölfogással nemes értelemben vett szabadelvűséget tudott párosítani, a ki az élet és a józan okosság követelményeit összhangba hozta magasan szárnyaló eszmék ápolásával, a mélyen gyökerező kötelességérzet parancsait a jóakaró elnézéssel, a ki elméjének és lelkének kincseit az igénytelenség és szerénység egyszerű mezével fődte be, hasonlóan (mint hivatalbeli utódja oly találóan jellemzé) ahhoz, a kiről meg vagyon írva, hogy »nem verseng és nem kiált és senki az utcákon nem hallja az ő szavát«...

... Középiskolai és jogi tanulmányait kitünően végezvén, életpályául az ügyvédi választotta Pauler Gyula s 1864-ben, alig huszonhárom éves korában, irodát nyitott. Bármilyen nagyra becsülte is azonban mindvégig a jogot, mint az igazság eszményének társadalmi megnyilatkozását, választott életpályája még sem tudta lelkét egészen betölteni. Ellenállhatatlan vonzalmat érzett a jelen igazságától a múlt igazságaihoz, az egyén jogaitól a nemzet jogainak keletkezéséhez fordulni kutató tekintetével s mélyen belemerült a múlt idők, a hazai történet vizsgálásába. E kutatások első eredményei korán fölhívták a szakkörök figyelmét a nagyképzetséggű fiatal tudósra s már 1872 folyamán, midőn a központi hatóságok levéltárainak egyesítése, egy országos nagy levéltár föllállításának eszméje foglalkoztatta az illetékes tényezőket, Paulerünk volt a megteremtendő nemzeti intézet vezetőjéül kiszemelve. A kinevezés 1874 őszén a szakkörök őszinte öröme meg is történt s a fiatal igazgató két szép emlékiratban adott számot arról, mily magas szempontok vezetik őt új hivatásában, melyre eszményi, tudományos céljai terelték.

Ha majd eljő az idő, mikor annak a nagy történeti kincsnek,

melyet a központosított országos levéltár első igazgatója csüggedetlen szívóssággal és szakértelemmel összehordott, hozzá méltó épületet fog a nemzet emelni : az intézet ünnepi krónikása emléket kell hogy állítson Pauler Gyulának is. Kegyeletes kötelessége lesz részleteiben kimutatni egy emberöltőnek azt a becsületes és bő-eredményű munkálkodását, melylyel Pauler Gyula multunk e beszédes ereiklyéit egybegyűjté. Nekem ezt ezen emlékbeszéd szűk keretében megkísértenem sem lehet, a mint a biographusra kell bíznom sokoldalú, tevékeny élete egyéb vonatkozásainak meg-rajzolását is. Én a gazdag tartalomból, mely ezt a szép életet betölti, a legbecsesbet emelem ki ; az én föladatom, t. Akadémia, ezen a helyen, a tudományok e csarnokában az ő emlékének szentelt e napon őt mint történettudóst méltányolni.

...Kétségtelen, hogy Pauler Gyula a történelem iránti szeretetét nagynevű atyjától örökölte. Köztudomású az az erős magyar történeti érzék, mely e kitűnő jogászt jellemzé s melynek egyik érdekes megnyilatkozását éppen e helyen volt alkalmam egy emlékbeszédben főlemlíteni. Szinte magától értő-dőnek tekinthetjük, hogy első olvasmányul gyermeke kezébe ez az apa Kisfaludy Sándor regéit adta s megfelelőnek fogjuk találni a kedves családi hagyományt is, mely arról szól, hogy az eszes kis fiu már akkor, mikor lábai az alacsony kerevetről sem értek még le a földre, Fessler Ignácznak mélységes, még most is megható honszerелеmmel írott magyar történetét olvas-gatá, a gymnasiumban pedig feszült figyellel hallgatá azokat a magyar történelmi előadásokat, melyeket derék professzora, Somhegyi, hazafiságból s külön órákban tartott, mert rendes tantárgy gyanánt a magyar történetet a Bach-korszakban nem volt szabad a piaristáknak előadniok. Hajlama bizonyára tápot nyert abból a mélytűzű magyar érzésből is, mely apai és anyai ágról egyaránt öröke volt s egész tudományos munkálkodását tiszta zománczczal vonja be ; de nagyban előmozdítá e hajla-mot az a szellemi levegő, az az egész érzelmi és gondolatvilág is, a melyben Pauler ifjává növekvék s férfiuvá fejlett s mely az ötvenes és hatvanas évek reményeinek és sóvárgásainak másfél decenniumát, az elnyomott és mindamellett is elemi erővel győzelemre siető történelmi jogfolytonosság elvének örökké emlékezetes idejét betölté s át meg áthatotta.

Még nem volt tizennyolcz éves, mikor megpróbálkozott képet rajzolni a *Vasárnapi Ujságban* Zrinyi Miklósról, e kedvencz hő-séről, kinek fényes alakja őt, mint valami nemtő, egész életén végigkísérte, ettől a *Vasárnapi Ujság*beli cikktől kezdve addig a pillanatig, a melyben élete főmunkáját befejezván, előszava végén Zrinyije ama büszke mondásával és meggyőződésével tette le a tollat, hogy »nem vagyunk egy nemzetnél sem alábbvalók«.

Ezt a képes-lapbeli cikkekcskét több hasonló követé; de a szárnypróbálgatások után mihamar beállt a komoly tanulmányok ideje. Akadályt nem ismerő szívóssággal fogott Pauler a maga történelmi ismereteinek kibővítéséhez és egyszersmind kimélyítéséhez. Szomjas értelme eszméket és gondolatokat ivott az európai híró történetírók standard workjeiből, hév magyar lelke pedig szálakat eresztett a hazai historia gyöngén művelt, de kövér humusába. Eltökélt szándoka lőn e talaj művelőihez odaszegődni s örömmel üdvözlé a jelentős mozgalmat, mely egy magyar történelmi társulat alakítására irányult s mint egyike a legelsőeknek csatlakozott az alapító férfiakhoz, köztük az egyetlenhez, a kit még életben tisztelhetünk, Thaly Kálmánhoz, nekik az eszme megvalósításában segédkezet nyújtandó. A társulat megalakult s első jegyzője, de mindjárt legbuzgóbb munkása is a fiatal Pauler Gyula lőn.

Működését a társulat folyóiratának már legelső folyamában megkezdte s a többiben, de meg egyebütt is, szakadatlan folytatta értekezéseivel és bírálataival. Ez utóbbiakra, t. Akadémia, nagy súlyt kell fektetnünk. Nem csupán Pauler fejlődése szempontjából, mert önmagát is mintegy a bennünk kifejezett elvekhez szabva igyekvék nevelni, hanem azért is, mert fejtegetései történetkritikai irodalmunkban nagyobb értékűek, mint a minőt nálunk az efajta tolltermékek kategóriájának tulajdonítani szokás.

Maga az élénk, üde hang, mely a legelsőekben megcsendül, még most is, több mint egy emberöltő mulva, azonnal leköti figyelmünket; s nemes heve és fiatalsága nem költ bizalmatlanságot, mert a nélkül, hogy a legtávolabbról is hivalkodnék, akaratlanul meggyőz bennünket széles olvasottságáról. Megértjük, hogy kicsiny tudományos republikánk tekintélyei kedvüket találták a becsületes meggyőződés echójaként fölható

hangban, mely az ifju kritikus bírálataiban megnyilatkozott s helyesléssel követték fejtegetéseit, melyek egy jól fegyvelmezett, tisztán percipiálni és élesen különböztetni tudó egészséges agy gondolkodásáról, meg arról tanuskodtak, hogy az értelem eme tulajdonságait egy, a tökéletesbülés iránt szerfölött fogékony lélek vezeti . . . Akár a történetíró föladatairól elmélkedik bírálataiban, akár arra a magas, minden pártszempontnak fölötte álló helyre mutat, a melyen a historikus csak az angol törvénytörvények bíráival hozható párhuzamba ; akár a történetírói részrehajlás finomabb, csaknem öntudat nélküli nemeit bonczolgatja, akár a hazai szakirodalom ama fáját rójva meg, mely még Szalay László után is visszatér Katona ósdi előadási modorára, az elbeszélésnek, az előadásnak betölt okiratokkal való megfojtására : bírálati mindig érdekesek és mindig tanulságosak. De van bennük ezenkívül még két ideális elem is : az egyik az őszinte vágy, velük és általuk a történeti irodalom színvonalának emelésében közreműködni ; a másik az a mesterkéletlenül magasztos fölfogás, a melyet Pauler a történetírásról táplált s a melyből kritikáinak szigorúsága, de az is megérthető, hogy mikor e fölfogásnak teljes mértékét alkalmazta valamely megbírált műre, ezzel azt a munkát már előre mintegy kitüntetni akarta.

Kiemelendő még e bírálatokról az, hogy a történetírás aestetikai oldalát, a művészinak jogait a történetírásban oly erősen hangoztatja bennük Pauler, mint előtte minálunk még senki nem cselekedte. Jellemző példakép hozom föl egy nyilatkozatát, melyre Gibbon nagy művének magyar fordítása adott neki alkalmat. Az alapos, a legalsóbb részletekig menő tudós — mondja többek közt — még alacsony fokán áll a történetírásnak ; mert csak azután következik még a szellem, a fölfogás, az elbeszélés s megint csak ezek után a compositió, mely minden egyes mozzanatot egy legfőbb eszmének rendel alá, egyetlen részletet sem enged túltengeni, még látszólagos kitéréseiben is csak olyan, mint a labyrinthus folyosói, melyek mind egy főponthoz vezetnek s a melyekben az olvasó mindig kezében tartja a főesemények Ariadne-fonalát. »Csak akkor, ha mind e kellékek egyesülve vannak, mondja Pauler, csak akkor lesz valamely történeti mű azzá, a mivé lennie kell : drámává, mely önmagát magyarázva folyik le szemeink előtt . . .

Természetes, hogy a történetírás formai és módszertani oldaláról vallott efféle nézeteit könyvbírázataiban csak egyenként, csak alkalomszerűen adhatta elő Pauler. Összefüggő rendszerre történetbölcsészeti problémákkal foglalkozni szerető agyában Comte Ágost positivismusának behatása alatt alakultak ki s ez a rendszer az, melyről két tartalmas tanulmányban számol be. Mind a kettő, különösen pedig a *Positivismus hatása a történetíráásra* című, azokért a tanulságokért méltó a figyelemre, a melyeket, a positivismus tanaiból gyakorlati példák retortáján leszűrve, mint hasznos és jól alkalmazható szabályokat ad elő. Bátran mondhatjuk, hogy történetkutatói és történetírói hitvallásának czikkelyei vannak e két tanulmányban kifejezve.

Lelkesedéssel üdvözlőlvén Comte génuszát, mely a történettudomány részére is törvényszerű igazságok kutatását követeli, hármasszempont alá csoportosítja Pauler a positivismusként a historiographiára elképzelhető jótékony befolyását. Az első szempont veleje az a kérdés, hogy az új irány megnyíban módosítja a multak eseményeiről eddig táplált fölfogásunkat; a mire a feleletet abban kapjuk, hogy a positivismus kizárja bármely előre à priori föllállított tétel bebizonyítását a történetírás terén; nem engedi meg, hogy a historia tudománya eszközévé és szolgájává legyen úgynevezett elővéleményeknek; hanem e helyett a történetíró az események valódi, benső összefüggésének keresésére szorítja. A történelmi fölfogás ezen módosulásából, vagy jobban mondva megtisztulásából levonható következményekkel foglalkoznak aztán Paulernek a második szempont alá sorolt fejtegetései: hogy t. i. az elővéleményektől megtisztult kutatásnak kiindulási pontjai is tiszták s a kutató mihamar rájő a fokozatos fejlődésre, mely a történelemben uralkodik; hogy minden kort és minden egyént ezen kornak és egyénnek szempontjából fog megítélni s letűnt időkre nem fogja a jelennek mértékét alkalmazni. Mivel azonban a történettudományban a leghelyesb kiindulási pont sem biztosít arról, hogy az igazságot el ne téveszszük, hanem a módnak is helyesnek kell lennie, a melylyel az eseményeket szem elé állítjuk; fejtegetései harmadik részében az előadás módjával foglalkozik Pauler s bebizonyítja, hogy ennek tisztán elbeszélőnek szabad

csak lennie, az elbeszélésnek magának a műveltségi viszonyokra kell fősúlyt fektetnie, az általános korhangulatot s a tömegeket tekintetbe kell vennie, az egyént pedig ott, a hol tényező, híven jellemeznie — s elemzését azzal a találó mondással végzi, hogy a jellemzés maga ne legyen epitaphium, melyet a halott fölött mondunk el, mikor búcsút veszünk tőle, hanem előbeszéd, melylyel az élő, a cselekvőt mintegy bemutatjuk...

...A történetírás és bűvárlás lényegére vonatkozó elméleti fejtegetések mellett, melyek tudományos pályája első évtizedében oly nagy mérvben foglalkoztatták Paulert, párhuzamosan haladt munkássága disciplinánk gyakorlati terén is. Értekezéseiben igyekezett azon elveket megvalósítani, melyeknek oly buzgó hirdetője volt.

Különösen két dolgozat ragadja meg e részben figyelmünket: az az életrajz, melyet Zrinyi Péterről adott s az a tanulmány, mely a *Bujdosók támadása 1672-ben* cím alatt jelent meg. Amott a Comte-féle milieu összes physikai és psychikai tényezőinek hatását kinyomozva oldja meg Zrinyi Péter életének problémáját s előnkbe állítja a férfit, a ki egy nagy eszmét karolt föl, de nemcsak a tőle független külső körülmények miatt nem tudta, hanem a sajátmaga erőtlensége miatt sem volt volna képes diadalra juttatni. Emitt egy epizódot fest abból az óriás polgárháborúból, mely negyven évig, a szathmári békekötésig tartott s mindazokat a nemzeti eredményeket föltünteti a támadás gondos rajzában, melyeknél fogva a magyarság a győzelmet megérdemelné; de mindazokat a hibákat is visszatükrözteti, a melyek a győzelmet meghiusíták — s szinte önkénytelenül jutunk arra a gondolatra, a melynek helyettünk ad kifejezést Pauler, hogy a Lipót-kori magyarság mindenre kész volt a szabadságért, csak a — rendre nem!...

Ez a két beces értekezés, valamint még néhány más, ugyanabból a mozgalmas korból való dolgozat a *Századokban* és a *Budapesti Szemlében*, mindmegannyi szépen megfaragott kő egy nagyobb épülethez, melynek fölépítése több mint egy évtizedig leköté Pauler szellemi erői legjavát. E nagy munka: *Wesselényi Ferencz nádornak és társainak összeesküvése*, 1876 elején jelent meg két kötetben. Úgy látszik, hogy első gondolata e műnek Pauler lelkében az 1849-diki reminiscenciák alatt

született meg : a két nemzeti tragoedia véres befejezése és következményei ugyanazok ; a másodiknak, a következményeiben átéltnék behatása ösztökélte a historikust az első okainak kikutatására, lefolyásának megismerésére. És ezt a gondolatot, mely a tegnap szörnyű emlékeiből csirázott ki, támogatta egy mellékes körülmény. Pauler ugyanis tüzes lelkű magyar, de buzgó katolikus is volt. Nem mondom, hogy bántotta, de bizonyos tekintetben feszélyezte őt az a jelenség, hogy a hazai fölfogás a protestantismust, mint a XVII. századbeli alkotmány- és szabadságharczok vezető elemét különösen előtérbe tolt, úgy hogy mellette a katholicismus háttérbe szorult. Ebbeli érzelmeinek több helyütt kifejezést is adott Pauler. Nem részrehajlásból, mert hiszen Bethlen Gáborról azt állítja, hogy ő tudott a két felekezet összes vezérférfiai közül a legmagasabbra, a tisztán nemzeti szempontra emelkedni ; hanem azon meggyőződése alapján, hogy azokból a nemzeti küzdelmekből a katolikus magyarság is kivette a maga részét és itt volna már az ideje erre rámutatni. Rá lehet pedig mutatni ennél a tragikus mozgalomnál, melynek összes vezérei buzgó fiai voltak a katolikus egyháznak.

Rosszul ismernők azonban Paulert, ha azt hinnők, hogy ennek kimutatását czélul tűzte volna ki művében. Efféle elővélemény czélul tűzése összeütközésbe hozta volna positivista elveivel. Nem czél volt ez nála, csak adott tény, melyet az előadás keretébe a maga helyén beillesztett s annyira méltányolt, a mennyire művének egész elrendezése engedé. Ez az elrendezés, ez a szerkezet pedig teljesen a compositió nagymesterének, Gibbonnak hatása alatt áll. Sikerült is vele Paulernek oly ópuszt nyújtania, mely a szó művészi értelmében befejezett egész ; egy megszerkesztésében és kidolgozásában egyaránt jól formált történelmi drámát, melynek érdemét nem kisebbíti az, hogy maga a tollra vett esemény is dráma volt s az anyag önként kínálkozott a compositiv-művészi földolgozásra. Hiszen a művészi alkotásnak éppen az az egyik föltétele, hogy a gondolat meg az anyag, a mely a gondolatot kifejezi, összhangban álljanak egymással . . .

Lesznek azonban sokan, a kik a mű szerkezeti becsénél nem fogják kevesebbre tartani azokat a magasb szempontokat,

a melyekből Pauler e küzdelemnek s vele kapcsolatban az előző szabadságharczoknak nemzeti és egyetemes jelentőségét értékeli. A mikor pl. az összeesküvést, mint annak az óriási mérkőzésnek egyik láncszemét mutatja be, mely a középkor végén a királyság és az arisztokratia közt mindenütt megkezdődött, mely Hollós Mátyás idejétől kezdve a magyar földön is világosan látható s tetőpontját éppen I. Lipót alatt érte el. Vagy mikor azt az aránytalanságot bonczolja, mely az absolutistikus eszme merev hangoztatása, meg a császári cím külfényével ellátott, de tényleg nem elég hatalmas osztrák hercegek gyöngesége közt észlelhető és a melynek rovására kell írni azt, hogy a bécsi kormány támadásai a magyar intézmények ellen inkább csak egyes, bár folyton ismételt rohamokból állottak, melyek gyöngék valának arra, hogy a fejedelmi mindenhatóságot Magyarországon diadalra juttassák, de elég súlyosak arra, hogy apránként elkeseítsék a nemzet zömét is. . . .

A magasb szempont és szerkezeti érték mellett az előadás művészi gondosságával is hat Pauler e nagy munkája. Értekezéseiben többször fejtegette, hogy e részben Macaulayt tartja a történetírók követendő mintájának s csakugyan megérzik a művön mindvégig e választott minta jótékony hatása. Az ügyes és találó párhuzamok, melyeket a magyar és angol alkotmányharczok összehasonlítható momentumai közt von meg, nem csupán eszmei tartalmuk miatt értékesek, hanem az előadás élénkségét is emelik; adott helyzetek reális színezése, vagy ha kell lélektani elemzése a művészek erejével hatnak; de különösen lebilincselik az olvasót egyéni és collectiv-jellemzései. Amazok között a Zrinyi Miklósét és Vitztham Istvánét remekül sikerülteknek tartom; emezek közt arra utalok, a hol az összeesküvők fejeit mint még a középkor gyermekeit mutatja be, a kiknek szemében az alkotmány és a szabadság az az állapot volt, a melyben ők kényük-kedvük szerint csaknem korlátlanul élhettek. S szinte magunktól rájövünk a tanulságra, melyet Pauler a nagy tragoediából levont, hogy szerencse, ha a véres küzdelemben egyik fél sem győzött teljesen; mert Lipót támadásával szemben a magyar nemzet a szabadságot a maga középkori alakjában védelmezé s így ha végkép győz a császár, valószínűen Csehország sorsára jutunk, míg ha a

magyar ellenzéke lesz a teljes diadal s eléri ideálját, a lengyel szabadságot: tán minket is e szerencsétlen szomszéd állam végzete ér el!...

* * *

E nagy munkájával Pauler éppen férfikora legdelére lőn készen. Ekkor állott be életében a döntő fordulat: búcsúja az ügyvédi pályától s az országos főlevéltárnoki tisztté átvétele. Most már kizárólag ideáljának élhet s nem csuda, ha e nagy fordulat mély nyomot hagy tudományos működésében is, a melynek érdemeiben és eredményeiben még gazdagabb, de teljesen új szaka kezdődik itt.

Visszavonul ugyanis a történetbölcészeti elméletek teréről, elhagyja az újabb magyar történet mezejét s összes erőit egy egészen új föladatnak, egy parlagon fekvő terület megművelésének: a régibb magyar középkor búvárlásának szenteli... Merész lépés ez autodidakta tudóstól az élet derekán túl. Az ellenkezőre akárhány példa van. A külföldi szakirodalom sok nevezetessége, miután egy emberöltőn át kutatta a középkor századait, végül az újabb vagy legújabb kor művelésére tér át, mintegy kipróbálandó a történeti kritika fegyverét, mely a középkori kútfők közsörűjén élesedett ki. De van is valami természetes abban a törekvésben, mely a történetíró a régmúlt kor ködös kútfőinek birodalmából az újabb idők jobban megvilágítható berkeibe tereli. S ha Pauler az ellenkező, a ritkábban előforduló irányt követte, ezt részint Comte befolyásának tulajdonítom, mint a ki ő benne a középkor tiszteletét s eme idők megismerésének vágyát felkelté, részint pedig annak, hogy újabbkori történetünk vallási harcainak bizony sokszor elszomorító színjátéka nem bírt rá nézve elég vonzó erővel...

Bármilyen volt is azonban elhatározásának az oka, bizonyos az, hogy világos elméje őt az új ösvényen kezdetben nem eléggé tájékozottat mihamar a helyes kerékvágásba juttatá s innen kezdve, a mint menetirányát követjük, egymásután bukkannak föl úttörő munkásságának szilárd bázisú emlékei: azok a tartalmas értekezések, melyekkel az Árpád-kori Magyarország történetének egy-egy megoldatlan kérdését döntötte el vagy vitte a végleges megoldáshoz közelebb.

1877 óta 15 esztendőn át egymást követik e szebbnél szebb, becsesnél becsesb tanulmányok. Egyikben a magyarok megtelepedéséről mondja el nézeteit, másikban Szent István alkotmányának keletkezését fejtegeti. Most a millenarium ügye foglalkoztatja, majd a megye és várispánság, a »katonai« és »polgári« megye vitás kérdésében mondja ki Bottka és Pesty ellenében a döntő szót. Azután a Névtelen Jegyző pompás bonczolásával köti le figyelmünket, majd a Hartvik-legenda elemzéséhez fordul több ízben is, de közben megírja kitünő tanulmányát Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. E nagyértékű tanulmányok mindegyike egy-egy világító torony, mely vitás kérdések szaggatott szikláit fölé építve, fényt lövell a történelmi bizonytalanság, az illúziók és ferdítések sűrű ködébe. Mindegyike megérdemelné, hogy behatóan foglalkozzunk vele, a probléma miatt is, melyet felölel s a kritika módszere miatt is, melylyel szerzőjük a problémát szétszedi. De órákba kerülne ismertetésük és így csak azt engedhetem meg magamnak, hogy közülök kettőre, mint véleményem szerint a legkiválóbbakra, röviden ráutaljak. Az egyik a horvát-dalmát kérdéstről szóló tanulmány, mely kimutatván a horvát nemzeti királyok korabeli s a XI. századi Horvátország szerény terjedelmét, egy lehelettel szétfujja a horvát történetírók chauvinizmusát, s bebizonyítja, hogy az a pactum conventum, melyet 12 horvát nemzetség 1102-ben Kálmán királyunkkal kötött volna s a melyet régibb és újabb horvát írók valódinak s még most is valami államjogi viszony kiinduló pontjának tartanak, egyszerűen lehetetlenség, tehát a mesék országába tartozik. Még ennél is becsesb azonban s tán összes történeti értekezései közül kimagaslik az a magvas dolgozat, a melylyel Akadémiánkban székét mint rendes tag 1879-ben elfoglalá s mely *Szent István és alkotmánya* czímen a *Századok* hasábjain jelent meg. Föladataul e dolgozatnál azon változások vizsgálatát tűzte ki, a melyeket maga Szent István idézett elő a nemzet politikai életében. Eredmény gyanánt megállapítja, hogy első királyunk a nemzet kebelében rendeket nem alkotott s hogy képtelenség azt hinni róla, hogy az országot mint valami újkori belügy-miniszter, kerületekre osztotta volna föl. S ha nyugati intézményeket természetesen utánozott is, megyéi azért sem zsúpák, sem frank comitatusok nem voltak, hanem igenis királyi uradal-

mak, melyeknél a fősúly a jövedelemre esett és a melyeken a nemzet szabad tagjainak nagy tömege kívül maradt. Ennek a remek tanulmánynak okfűzése annál meggyőzőbb, minél nagyobb az érzék az olvasóban annak a már majdnem báortalanság jellegével bíró óvatosságnak a méltánylására, a melyvel Pauler a bizonyításnál egyet-egyet előre lép...

Hosszú és göröngyös úton haladva, melynek mértföldjelző kövei ezek a tanulmányok, majdnem két évtized szakadatlan munkájával alkotta meg Pauler élete főművét *A magyar nemzet történetét az Árpád-házi királyok alatt*, melynek első kiadása 1893-ban két testes kötetben jelent meg.

Méltó megállnunk, t. Akadémia, egy pillanatra e hatalmas alkotás előtt... Pauler e művében nem csupán politikai történetet akart adni; de nem is azt, a mit műveltségtörténetnek neveznek; hanem mint saját maga találó hasonlattal mondja — »a nemzet életrajzát volt szándéka megírni a királyság három első századában«.

Abból indult ki, hogy a történelemnek nem lehet más föladata, mint teljesen és híven rekonstruálni a multat; e föladatnak pedig csak úgy tesz eleget, ha descriptiv, elbeszélő; ha ad narrandum és nem ad probandum ír; ha nem azt keresi, szép-e, nem-e a kép, melyet nyújt, hanem arra törekszik, hogy igaz legyen.

E vezérelveknek megfelelően Pauler a kútfők, az adatok s az idevágó addigi szakirodalom eredményei legszigorúbb megrostálását tartá legelső kötelességének s húsz esztendei szívós és ernyedetlen fáradságából a legnagyobb részt ez a történetirodalmunkban eddig példátlan kritikai munka nyelte el. Mikor aztán az ekként kibányászott, szolid anyagot a maga helyére beilleszté: a hézagok kitöltése céljából szívesen használta föl a megengedett, a jogos analogia eszközét, a mennyiben t. i., különösen a legrégibb kort illetőleg, a bennünket körülvevő, főként északi szláv országok hasonló viszonyaiból következtetett a hazaiakra. Az egyes adatok értékének megállapítása, a biztosan megállapított adatok beillesztése, az analogiának, mint konstruktív elemnek s mint a megértetés eszközének diskkrét alkalmazása, amazoknak egymás közt és emezzel való kritikai kombinációja adja meg Pauler e művének tárgyilag, tartalmilag és methodologiailag egyaránt absolut értékét.

Ekként megalapozott munkájával sikerült áthidalnia Paulernek azt a roppant űrt, mely Prayék és Katonáék, meg a jelenkor tudományos követelményei között tátongott; szilárd híddal összekötnie a két partot, a melyek közt az Árpád-kori történet zónájában Fessler, Szalay, Horváth csak ide-odaveztek. És a mikor ezt tette, egyúttal nemzeti kötelességet is teljesített Pauler, mert végkép kiszorította azt a kritikátlan modort, azt a — mint éppen ő oly találóan jellemzé — »konventionális történetírást«, melyben multunk e nagy szakaszát hazai szakirodalmunk addig részelteté; és mert folytatta, összekötötte és befejezte azokat a becses, bár töredékes kísérleteket, melyeket német és osztrák modern historikusok tőnek mi helyettünk...

A mű tartalmi értékének és tárgyi gazdagságának mélyeibe nem lehet belebocsátkoznom. Nincs helye itt azt fejtegetnem, hogy micsoda részletekben jutott újabb eredményekre a kutatás eddigi resultátumai mellett, vagy mit igazított az eddig nyert eredmények arczatán. Arról sem szólhatok, megnyugodhatik-e a történeti kutatás egyik-másik pontnál, mint pl. a székhelykérdésnél kifejtett nézeteiben; vagy abban a meglepő jelenségben, hogy alkotmányunk ősalapját, a Szent István vármegyéjét illetőleg itt majdnem teljesen ellenkező eredményre jut azzal, a melyre imént említett remek értekezésében jutott. De eljárásának megvilágítására legyen szabad két általánosb értékű tényt példakép kiemelnem a munka szövetéből. Az egyik az, hogy hazai elbeszélő kútfőinket nálunk eddig páratlanul álló szövegkritika acribiájával dolgozván át, megdönthetetlenül bebizonyítja, hogy belőlük — még a Névtelen jegyzőből is — sokkal többet szabad, sőt kell elfogadnunk, mint a mennyit azokból a német kritikai iskola addig elfogadni engedett.

A másik az a nevezetes tény, melyet a legutóbbi évtizedek alatt föllendült genealogiai kutatások eredményeiből szűrt le Pauler, midőn az Árpád-kor sok alakját, a kik a hazai és külföldi szakirodalomban ő előtte csak keresztnevükön szerepelvén, marionettek gyanánt rángatództak, vagy mint sakkfigurák tolattak ide s tova, családi vagy nemzetségi kötelékeikben nevezte meg s beléjük ezzel vért és életet öntött. Egészen más perspektíva nyílt meg ezzel szemünk előtt, miután Pauler a névtelenség lárváját letépte orczáikról és látjuk, kikkel van dolgunk. Most

értjük csak a törvényes és erőszakos küzdelmeket, melyek gyors változatokban irányíták királyaink kül- és belpolitikáját. Csak azóta pillanthatunk be e »tömegpárbajok« természetébe, melyek kevesebbszer voltak elvi, többször érdekharczok, de a melyekből az látszik, mintha már az Árpádok korában kialakult volna bizonyos szabályszerűsége annak a magyar nyugat és kelet közti ellentétnek, melylyel a későbbi századokban le a legújabb időkig nemcsak politikai, hanem társadalmi és művelődési téren is folyton találkozunk.

... Az adatok föl kutatása, szigorú megrostálása és kritikai értékesítése teszik tehát, mint mondtam, Pauler e nagy művének abszolút értékét; de nem halványodik el e mellett a történet írójának, az események előadójának érdeme sem, a ki, mint láttuk, oly roppant sokat adott a külső alakra, melyben a kutatás eredményei megjelentek.

És itt a külső alak alatt nem a nyelvet értem, mely csak festék; nem is csupán magát a képírást, az elbeszélés mesterségét; hanem a szóval megfestett történeti kép azon harmoniáját, a melybe adott adatok és általuk keltett gondolatok a szerkezeti elrendezés vagy compositio, a művészi előadás és a jellemzések, mint konstitutív elemek segélyével egybeolvadtak.

Kétségtelen, e nagy műve megírásánál Pauler lelkében ismét fölmerült a vágy: hogy a compositio dolgában ideálját, Gibbont megközelítse. Egy olyan munkánál azonban, mely nem egy lezárt kort, nem egy nagy világtörténeti tényező fejlődését és bukását, tehát nem egy bevégzett történeti élet egészét öleli föl, mint Gibbon műve; másrészt nem is egy kisebbkörű, kerek és befejezett epizódot tárgyal, mint pl. éppen Pauler munkája Wesselényi s társai összeesküvéséről; hanem egy még élő nemzet folyó történetének első századait, melyek eredményeikben lezárva nincsenek: ott a compositio szabályai alig alkalmazhatók. Bele kellett neki is nyugodnia a történeti módszertan ama törvényébe, hogy a történelem tudomány és nem művészet; jó, ha művészet is lehet; de csak akkor, ha megmaradhat igaz és tiszta tudománynak. Pauler nem csinált hát drámát ebből a nagy munkájából; compositioja azért nem is művészi, hanem reális s csupán az események és kulturállapotok arányos csoportosításában nyilvánul.

Mikor azonban Pauler a compositio kérdésével leszámolt:

annál nagyobb hévvel igyekezett legalább az előadásnak a művészetében követni másik mintáját: Macaulayt. Főként a Ranke által utánozhatatlannak nevezett híres harmadik fejezet, mely a II. Károly idejébeli angol társadalmi kulturát tünteti föl, lebegett lelki szemei előtt — s efféle behatások alatt íródtak meg művének egyes remek szakaszai. Ilyen pl. a bevezető fejezet, mely a X. századbéli magyarság erkölcsi világának, életfölfogásának kialakulását és azt festi, miként hasogatta föl a belső változások ekéje azt a taraczkos gyöpöt, mely Szent István keze alatt lőn porhanyós szántófölddé. Ilyen a 17. és 18. fejezetekben az a nagyszabású dioráma, a hol a XII. század végéről, a nemzeti államot megteremtő királyság hatalmának legmagasb fokáról tárul elénk az összes magyar állami és társadalmi tényezők, erkölcsök és viszonyok, intézmények és emberek, kicsinyek és nagyok, hódítók és meghódítottak, fajbeliek és jövevények két-százados kulturumukjának sokoldalú eredménye. Igaz, hogy e kitűnő rajzok sikeréhez okvetlenül szükséges volt egy kiváló tulajdonság, melylyel Pauler a legteljesb mértékben rendelkezett. Ez a tulajdonság a rekonstruáló phantasiának, az újraszerkesztő képzeletnek szerencsés, de ritka adománya; mert a történetíró, a ki ennek birtokában van, újra föl tudja építeni azt az egész letűnt világot, a melynek romjai között kutat.

Ott, a hol megtörtént dolgok, tények és események kötelességszerű elbeszélése a nagyobb keretű kulturképet kizárja, szívesen alkalmazza Pauler az előadás művészetének inkább technikai, mint szerves eszközeit. Ilyen az, mikor az egykorú kútfőt az elbeszélés megfelelő helyén megszólaltatja vagy a cselekvő egyének saját szavaival engedi szándékát elmondani; de a legsűrűbben és legkövetkezetesebben ezen aesthetikai fogások közül azt használja, a melyet szintén Macaulaynál kedvelt meg, midőn tudni illik az időrendben és okozatilag egybekapcsolt száraz köztörténeti adatok elmondásába kisebb vázlatokat csúsztat be az egykorú időben észlelhető művelődési állapotok tágas mezejéről. Kétségtelen, hogy az események egyhangú menetét e beszótt virágok élénkítik s általuk a durva vászonból finom hímzés lesz.

Hatásos, de már szerves eszköze végre az elbeszélésnek Pauler művében s egyszersmind egyik főeleme az igazi, a szép előadásnak: a jellemzés művészete.

Tagadhatatlan, hogy történetíróink között ő a legjobb jellemző s ez a kiváló tulajdonsága itt különösen azért nagyértékű, mert jellemzései nem valami anti-individualista okból, hanem a három századot fölölélő munka oekonomiája miatt szüksézuak-s így ítéleteinek szabatosaknak, jelzőinek nagyon megválogatot-taknak kelle lenniök. Eljárása módja itt kétféle : vagy secundum artis legem jellemez, vagy rövid elbeszélés formájában, mintha nem is akarna jellemezni, a megfestett háttérből úgy domborítja ki alakjait, hogy maga az olvasó meglátja, bennük a characteris-tikusát. Leginkább az egyház köréből való egyéneknek alkal-mazza Pauler ezt az utóbbi eljárást s azok a medaillonszerű képek, melyeket ily módon róluk ad, egyformán vonzóak s beszédesek, akár Szent Albertet, vagy Szent Gellértet, akár Lukács érseket vagy boldog Margitunkat ábrázolják ; mert bizonyos meleg szín ömlik el rajtuk : visszfénye festőjük őszinte vallásos érzelmének mely képessé tette Paulert arra, hogy az ezen alakjaiban rejlő naivot és magasztosat egyaránt átérezze s megértse.

Úgy rémlik azonban én előttem, mintha ennek a tiszteletre-méltó érzelemnek bizonyos protuberantiája volna észlelhető ott, a hol az egyház dicsőített szentjeit államférfiúi minőségükben is szem elé kell állítani, mint Szent Istvánnál és Szent Lászlónál. Mind a két alak — ha szabad ezt a hasonlatot használnom — a praerafaeliták gyöngéden finom s mégis éles körvonalakkal készült arczképeinek modorában van tartva s mind a két jellem-zésben a kelleténél nagyobb része van az egyházi fölfogásnak a világgal szemben, úgy hogy a megfestett alakok talán inkább illenek a templomi boltívek alá, a bazilika derengő világosságába, mint egy nemzeti Pantheonba. Csakis ebből az, elismerem, vitat-ható szempontból mondhatnók, hogy a két szent király archaistikus arczképének minden kitünősége mellett is a bevégzettség, az élet, a valóság nagyobb benyomását gyakorolják ránk azok a tulaj-donképpen jellemzések, a melyekkel nagy művének többi ki-magasló egyéniségeit rögzíti meg tekintetünk előtt Pauler. Köztük mindjárt szembe ötlük Szent István anyjának elbűvölő alakja, azzal a hatalmas realismussal megfestve, mely az ezen erélyes és fönséges asszonyról ránk jutott hiteles tudósításoknak teljesen megfelel. Kívüle még III. és IV. Béláét, de különösen Kálmánét emelem ki, mint a kinek jellemzése nem csupán a legremekebb

az egész műben, hanem még nyelvében is bizonyos tacitusi és shakespearei vonásokat egyesít: egész benső világa föltárul a szőrös, nyomorék királyfinak, a kit külseje nem tehetett rokonszenvéssé az emberek előtt, de a ki annál égőbb, majdnem démoni hévvel vágyott a hatalom polczára, mert érzé agyának és jellemének egyaránt nagy erejét!

S mikor Pauler e kétféle jellemzés bármelyikével belevési alakjait képzeletünkbe, jóleső a tudat, hogy vésőjének nyugodtan átengedhetjük magunkat, mert a készülő dombormű nem lesz torzalak. Jól esik tudnunk, hogy a jellemző historikus kimondott ítéletében minden szó és minden jelző az aranyművéséhez hasonló érzékeny mérleg serpenyőjén van lemérlegelve. A phantasiának a módszertan és az adatok logikája szerint meg nem engedett faja, a csapongó, a fegyelmezetlen képzelet, melynek a történelmi előadás terén komoly irányú irodalmi köreink is kedvezményes helyet juttatnak, mely fest és jellemez harmadkézből vett adatok, mende-mondák és önkényszerű kombinációk alapján, Paulernek nem kenyere. Ő ismeri az egész kort s ennek genetikai kapcsolatát azzal az egyéni tényezővel, a kit jellemezni akar, a jellemek alkatelemeit gondosan megrostált adatokból szűri le és így, a mint ítél, a mit a jellemzettéről mond, az emberileg lehetően igaz, vagy legalább is nagyon valószínű.

A művészire való törekvés miatt Pauler nagy műve nem lőn azzá, a mivé lehetett volna: könnyen kezelhető »Nachschlagebuch«-félévé, mint a német mondja — persze magosb értelemben véve. Pedig ennek is meg van a maga értéke, mely érték tudományos munkánál gyakran még maradandóbb, mint a művészi előadásé. Oly roppant ismerettel és éles kritikával készült munkának, mint Pauleré, a melyhez tájékozódás és útmutatás végett még több nemzedék kutatói fognak vissza-visszatérni, erre tekintettel kellett volna lennie. Ez az egyetlen hibája a korszakos műnek, a melylyel Pauler az Árpád-kori magyar történelem modern értelemben vett művelésének alapjait egyszer s mindenkorra megvetette...

...Külső sikereiről e munkának nem szólok, mert hisz' ez ilyen nagy alkotással szemben mellékes dolog. De azt mégis meg kell említenem, hogy a fogadtatás, a melyben részesült,

egyik főúrúgója volt annak, hogy Pauler Akadémiánk megbízását elvállalá s nemzetünk történetét a királyság megalapításáig is megírta . . .

Tudományos működését ezzel az utolsó művével koronázta meg az elhúnyt.

Távol vagyok attól, hogy maneseinek tömjénezní akarjak ; nem is volna méltó ő hozzá, hogy hízelegjek neki. Csak szilárd meggyőződésemet fejezem hát ki, mikor azt mondom, hogy Pauler ezen műve a maga nemében nemcsak a legjobb történeti munka, mely a magyar középkorról nyelvünkön eddigelé megjelent, hanem egy minden tekintetben, történetkutatói és történetírói, tudományos és művészeti szempontból egyaránt föltétlen becsű szellemi termék.

Tudományos tekintetben azért, mert mindannak a tudósításnak vagy adatnak, mely a baskirföldi hazától a királyság megalapításáig terjedő őstörténetünknel számításba jöhet, igazi értékét végkép megállapítja, a baskir-magyar azonosság kérdését legalább is a megoldás küszöbéig viszi, őstörténetünk egész csontvázát rekonstruálja. Művében tehát oly kalauzt szerelt föl Pauler, a ki nemzedékeket fog még szilárd ösvényen kivezetni történeteinknek az ősmagyar haza vidékénél kezdődő s a honfoglalás befejeztéig nyúló ingoványaiából, hogy aztán biztos szemmel tekinthessenek végig az első századon, a mely alatt annak az idegen, uralaltáji fajnak a középeurópai földön az árja népek özönében apródonként sikerült lábát megvetnie.

Méltán sorakozik ezért tudományos tekintetben ez az aránylag kis terjedelmű munka Pauler életének főműve mellé. Az előadásnak, a művészinek szempontjából pedig fölülhaladja azt. Ideálját, a művészi compositiót itt a legteljesb mértékben elérte szerzője. Mert kitünően összeszerkesztett, egymásból folyó, egymást kiegészítő remek képekben vonulnak el szemünk előtt hont kereső eleink az Ural tövétől a Kárpátok aláig, aztán a honfoglalás és honalapítás fáradaimaiban, majd a regényes és vad rablókalandok merész koczkázatai közt, végül ama csöndes, észrevétlen változásnak a jeleneteiben, mely a királyság megalapításához, a megeurópaisodás pitvarába hozta őket. Mindezt pompás kulturrajzok és élénk episodok tarkítják s az egészből kifomálódik a magyar hőskornak ama hatalmas eposa,

melyet Pauler Gyula munkás élete ez utolsó gyönyörű termékében kötetlen nyelven s a szigorú tudomány követelményeinek megfelelően írt meg.

* * *

Ha most már innen, e szép alkotás magaslatáról vissza- és végigtekintünk Pauler összes művein egészen fiatalkori értekezéseinig, magától előnkbe tolul a kérdés : vajjon melyike számíthatta őt hívei közé ama történeti iskoláknak, melyek az általa átélte s az őt megelőző két-három emberöltő alatt keletkeztek?

Mint kutató, kétségtelenül Rankénak volt akaratlan tanítványa. A német nagymester méltán híres elvének, a »wie es eigentlich gewesen« örökérvényű szabályának befolyása alól nem vonhatta ki végre sem magát, noha addig, míg az újabb kor s történetbölcészeti eszmék foglalkoztatták, bizonyos ellen-szenvvel viseltetett a német historikusok iránt egyáltalán. Attól kezdve azonban, a mint a középkor kutatására tért át, ez az ellen-szenv ellenkezőre változott : s az autodidakta magyar szövegkritikus csak becsületére válik a Monumenta Germaniae iskolájának, mely őt középkori kútfókkal bánni megtanította.

Mint történetíró azonban távol állott a Ranke-féle ideál-filozófiai iránytól ; mert bármily à priori föllállított elővéleményt visszaütött s mint láttuk, éppen ezért üdvözölte örömmel Comte positivizmusát. De csatlakoznánk, ha azt hinnők, hogy föltétlen követője volt volna Comtenak. Korántsem. Csak az elmélet terén s csak fiatalabb korában esküdött rá mindenütt. A gyakorlatban jól tudta, hogy a historia birodalmában azokat a természettudományokéihez hasonló exaktszerű törvényeket, melyekről Comte oly szépen tudott beszélni s a melyek Comte rendszerének fődogmáját alkották, jó volna, ha lehetne, de soha sem lesz lehetséges kinyomozni. Ezért a gyakorlati történetírás terén, különösen idősb korában, csak egyes szempontoknál, egyes elvi kérdéseknél követte Comte-ot, mint a minők az elővélemény kiküszöbölése, a fokozatos fejlődés, a művelődési viszonyok elengedhetetlen tekintetbe vétele, a középkor igazságos megítélése, a katolikus egyház szervezetének és társadalmi érdemeinek értékelése. És a mi áll Comte iskolájáról, még sokkal nagyobb mértékben mondható e rendszer legújabb, német kiadásáról, t. i. a Lamprechtéről, mert pl. Pauler

egyetlen egy alkotásában sem voltam képes fölfedezni, hogy Lamprecht híres vagy hírhedt periodusaihoz óhajtotta volna szabni azt az ötödfélszázadot, melyet ős- és középkori történelmünkől oly kitünően megmunkált.

Paradoxonnak látszik aztán Comte egyik hívéről azt állítani, hogy némileg Carlylehoz húzódott. Pedig úgy van. Mert Carlyle-lal együtt osztozott a középkor kegyeletes tiszteletében s vele együtt többre becsülte — hogy Kruske találó szavait idézzem — azt a XI. századi szerzetest, a ki áhítattal borult le Szent Edmund ereklyéi előtt, mint a modern protestantismus hideg bölcsészeti fölvilágosodását. S Carlyle-lal együtt sokkal nagyobb barátja volt az egyéni jellemzéseknek, mint azt Comte lelkes tisztelőjéről föltételeznők, habár természetesen messzítávol állott is az angol író mértéktelen heros-kultuszától és pedig annyira távol, hogy még az északnémet individualisták táborában sem mernék neki megfelelő helyet kijelölni.

Nem az individualisták s nem a kollektivisták csatarendjében, hanem a genetikai fölfogás talaján állva, Pauler azt kereste, hogy a tollára vett történelmi egyén, viszony vagy esemény hogyan fejlődött ki a többi események, állapotok és kortársak teljes összefüggéséből és e mellett, különösen élete főművénél, kissé közeledni látszik Dietrich Schäfer ama véleményéhez, hogy a történeti fejlődésben az uralkodó álláspontot az állam foglalja el s hogy ezért a kulturtörténelmi momentum az állam-történet keretében tárgyalandó.

Mindent összefoglalva azonban s a materialistikus iskoláról, melytől legtávolabb esett, nem is szólva, Paulert egyik divatos iskolához sem sorozhatjuk kizárólag; hanem azt kell mondanunk, hogy Comte iránti nagy előszeretete ellenére is a legjobb értelemben vett, józan eklekticismus híve volt; hogy a mindig egyoldalú rendszerekből kiválogatta azt, a mit jónak és helyesnek ítél s a mi elősegíté őt az igaznak keresésében és fölismerésében... Sem francia, sem angol vagy német rendszerek pedáns követése, hanem igazat kereső, józan fölfogással és éles kritikával párosult eklekticismusa volt az, a minek szaktudományunk az ő alapvető műveit, ő maga pedig azt köszönheti, hogy nevét és emlékét mindaddig, míg magyar nemzeti és történeti irodalom lesz, föltétlen tisztelet és hálás kegyelet fogja környezni.

VI. kötet.	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— kor. 30 fill.
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendlálka Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérváthy László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >

XI. kötet.	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 kor. — 60
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollós Jusztiánián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 — >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 — >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vádnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Liptay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosztány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 — >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knausz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 — >
	XI. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Horánszky Gyula</i> l. tagtól	1 — >
XVI. kötet.	III. Berthlot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól	1 — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1 — >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVI. KÖTET. — 5. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
PÓR ANTAL

RENDES TAG FÖLÖTT

DR. KARÁCSONYI JÁNOS

RENDES TAGTÓL

(Felolvastatott a M. T. Akadémia 1913. április hó 21-én tartott ülésén)

ARCZKÉPPEL

Ára 50 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1913

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20	51.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20	>
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20	>
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40	>
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60	>
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20	>
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20	>
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80	>
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40	>
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20	>
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40	>
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20	>
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20	>
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80	>
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20	>
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20	>
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40	>
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60	>
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60	>
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20	>
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20	>
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20	>
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunsalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40	>
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20	>
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20	>
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— > 20	>
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40	>
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40	>
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20	>
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40	>
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60	>
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20	>
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40	>
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60	>
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20	>
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20	>
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20	>
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20	>
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20	>
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20	>
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20	>
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80	>
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20	>
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60	>
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40	>
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40	>
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40	>
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40	>
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20	>
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40	>
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20	>
	II. Ókröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40	>
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60	>
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40	>

Pócskai

PÓR ANTAL R. T. EMLÉKEZETE.

KARÁCSONYI JÁNOS r. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1913 április 21-én tartott ülésén.)

Az akadémiának az az érdemes tagja, a ki engem ajánlott a Pór Antal felett tartandó emlékbeszédre, bizonyára azt vélte, hogy mi állásunknál, történetírói működésünknel fogva közelebbi ismerősök vagyunk.

Pedig ebben nagyon csalódott. Életemben mindössze kétszer találkoztam Pór Antallal és akkor is csak fűtőlag. 1886-ban lejött Nagyváradra az ő kedves jó barátját, a magyar nemzet igazi nagy fiát, Ipolyi Arnoldot meglátogatni és egyúttal a volt szentimrei apátság romjait is megszemlélni, mert annak tiszteletbeli apátjává nevezte őt ki a király. Ez alkalommal Pór, a neves történetíró, a Magyar Tudományos Akadémia levelező-tagja, leereszkedett annyira, hogy egy kis káplánszobába is benézett, mert abban akkoriban éppen én, a kezdő történetíró irogattam egyet-mást. Természetes, hogy az ilyen megtisztelő látogatás mélyen vésődik ugyan a fiatal lélek emlékezetébe, de barátságos, bizalmasabb érintkezést nem hoz létre.

Hét év múlva én kerestem fel Pór Antalt, de megint olyan körülmények között, hogy tartós ismeretség köztünk nem keletkezhetett. Békés megye története érdekében rohantam végig a nevezetesebb városok, káptalanok levéltárain és sem időm, sem kedvem nem volt, hogy a levéltári sürgős munkára szánt időből hosszú baráti látogatásokra órákat szakítsak ki. Így aztán felkerestem ugyan Pozsonyban Pór Antalt, mint pozsonyi kánokot és neves történetírót, de mindössze alig egy negyedóra volt az, a mit az ő kedves társaságában tölthettem.

Személyes érintkezésből származó, s így legérdekesebb életrajzi adatokkal én tehát nem ünnepelek Pór Antal emlékezetét. De másrészt talán annál elfogulatlanabban ítélem meg mind tudományos, mind politikai működését.

Midőn a Duna a Kis-Magyar-Alföldről a Vértes-hegyek lábához érkezik, ott egy meredeken emelkedő hegyfokba ütközik. A hegy tetején messzire lehet látni Komárom vára és a Garam-völgye felé s pompásan lehet szemmel kísérni a Dunán lefelé haladó hajókat. Igazán őrhelynek teremtette ezt a Mindenható s azért azok a szlávok is, a kik a VIII. században itt egy kis hegyi várat építettek, Sztregom, őrhely nevét adtak neki s ebből csinált a magyar idővel Esztergomot.

A magyar nemzet ötödik, de erős karra nézve második fejedelmének, Gyécsének figyelmét nem kerülte el e vár szerencsés fekvése s az ő nyugat felé tekintő szeme ezt választotta ki fejedelmi székhelyül. Fia, István pedig itt állította fel hazánk első főpapi székét és így lőn Esztergomból napjainkig igazi magyar Sion, a magyar nemzet dicsőséges és gyászos napjainak tanuja, a magyar nemzet művelődésének őre és tűzhelye.

Ezen, annyi szent és nagyemlékű férfiú működésével, szavaival és tetteivel megszentelt hely volt szülővárosa Pór Antalnak. Itt lát napvilágot 1834 október 18-án, s hogy e város mekkora hatással volt Pór jövőjére, pályájára, tudományos munkálkodására, azt nem kell ékes szavakkal festegetni, hirdetik azt maguk az ő életének eseményei.

Maga Pór Antal beszéli el egyik Esztergomban tartott felolvasásában, hogy az ő születésekor Esztergom jórészt még német város volt. Az ő édesatyja is még Bauer József nevet viselt és kádármester volt. De ott volt már a városban a magyar nemzet két olyan intézménye, mely a maga művelődéskörébe vonta be a XVIII. század elején idetelepedett idegeneket, a magyar haza jó gyermekeivé nevelte őket s lassan nyelvileg is a magyar nemzet tagjaivá tette: a vármegye és a benedekrendű gimnázium. Szent Benedek fiai megértve a nemzet hívó szózatát, összejöttek monostoraikból és átvették az ifjuság nevelését Esztergomban is.

Pór Antal a benczések ajkáról hallotta először a magyar nemzet bűvös-bájos történetét és egy hallásra szívvel-lélek-

kel magyarrá lett, bár német nevét még sokáig nem vehette le.

Az 1848—49. évek nagyon mozgalmasak voltak Esztergomban is. Már előzőleg erős küzdelmek, nagy viták folytak a konzervatív és liberális (jobban mondva a lassan és gyorsan haladók) között nem csupán a megyeházánál, hanem a város lakosai között is, mert Esztergomnak, mint királyi városnak követküldőjoga volt. Az 1848-iki törvények megalkotása után mindjárt megalakították itt is a nemzetőrséget annál is inkább, mert Esztergom városának már előbb is volt polgárőrsége. Roppant érdeklődéssel kísérték tehát a lakosok a szabadságharcz mozzanatait és nagy szomorúság vett rajtuk erőt, midőn a móri csata után Esztergom is a császáriak kezébe került. Visszafoglalták ugyan a magyarok 1849 január 28-án, de egy hét múlva újra ki kellett onnan vonulniok és csak a nagysarlai dicső ütközet után, április 22-én jöhettek vissza több időre a magyar katonák és a vármegye magyar érzelmű tisztviselői. A magyar honvédség dicső győzelmei annyira fellelkesítették Esztergom ifjúságát, hogy mind azok sorába igyekezett állani és a haza dicsőségéért harcolni. Tizennégy tanítójelölt, hat kispap hagyta abba a tanulást és fogott fegyvert a hazáért. Az általános lelkesedés elragadt a még csak 15 éves Pór Antalra is, beállott honvédek és mivel nagyobb szolgálatra nem alkalmazhatták, elvitték őt honvédtüzérnek. Az Esztergomhoz közel eső Komáromban kezdte tanulni a pattantyúsok tudományát, de csakhamar Görgey seregével el kellett indulniok a Tisza, majd Világos felé. Világosnál előbb orosz fogságba jutott és azok átadva őt az osztrákoknak, ezek egy darabig az aradi várban tartották fogva, de fiatal kora miatt azután szabadon bocsátották. Aradról először Pestre egyik nagybátyjához sietett, majd Esztergomba szüleihez.

A nagy zivatar után mély csend borult Pór Antal lelkére is. E mély csend rábirta őt, hogy a mulandó földi dolgok helyett az állandó lelki javak után törtessen és az egyházi pályára lépjen. 1850-ben vette őt be Scitovszky János hérczegprimás az esztergomi növendékpapok közé és próbára először Pozsonyba a Lósy érsektől alapított növendékházba küldötte. Kiállva a próbát, az akkori lyceumi (most a gimnáziumi VII—VIII.) osztályok elvégzése végett a nagyszombati növendékházba ment.

Oly kitűnően tanult és oly jól viselte magát, hogy 1853 őszén a hercegprimás méltónak ítélte őt a bécsi egyetem tanárainak előadásaira. Így jutott Bécsbe a Pázmány-intézet növendékei közé. Éppen akkor tölté be 19. évét.

A nagy világváros jeles tanárai és látnivalói Pór fogékony lelkében nagy változást idéztek elő. A művészi templomok, a festmények, szobrok, a híres szónokok mind-mind emelték lelkét a nemesebb, állandó javak megbecsüléséhez. Kezdett olvasgatni, kezdett idegen nyelveket tanulni, kezdette maga is benyomásait írásba foglalni. De azért nem németesedett el, sőt ellenkezőleg megmaradt oly erős magyarnak, hogy előjáróinak kellett őt e tekintetben gyakran mérsékletre figyelmeztetni. Ha fegyverrel nem, tollal igyekezett a magyar nemzet javára dolgozni.

Érdekes bizonyossága ennek az, hogy két lelkes magyar ifju, Lassu Lajos és Dessewffy Sándor pesti növendékpapok (az első utóbb pozsonyi kanonok, a másik csanádi püspök) az elnyomott magyar kath. irodalom felvirágoztatására egy kis titkos szövetséget óhajtván létesíteni, a pázmánita kispapok közül Pór Antalt szemelték ki magukhoz harmadiknak. Érdekesen ír e szövetségről maga Pór egyik ismerősének a következő szavakkal: »Ily viszonyok közt nagyobb irodalmi szövetség eszméje keletkezett hármunkban: Lassu Lajosban, ki a poezistól (VI. osztály) a theológiáig iskolatársam volt, Dessewffy Sándorban és bennem. A két első a centrale semináriumnak volt tagja. E titkos szövetség volt a »Láncz«, melyet Szent László védelme alá helyeztek. Célja volt a kath. napi sajtó emelése. Tagjai fiatal áldozárok és hittanhallgatók valának. Az alapító tagokat mi hárman szemeltük ki. Az alapítók új tagokat ajánlhattak nemcsak, de sőt igyekezniök kellett, hogy minden növelében és szerzetben utódokat toborozzanak, kik az ő helyüket — ha majdan kilépnek — pótolják. A lánczszemek (tagok) kötelezve voltak évnegyedenként egy-egy dolgozatot publikálni, magukat irodalmilag szorgalmasan művelni és más-más idegen nyelvet tanulni, hogy a Láncz ez úton Európa összes nemzetének irodalmával ismeretséget kössön. Ez utóbbi pont azért vétetett fel az alapszabályokba, mert célja volt legkésőbb 10 év múlva nagy napilapot indítani meg. Meg is alakult a társulat, amennyiben tagjai hamar szaporodtak és irodalmi dolgozataik a Religio-

ban, Családi Lapok-ban, Kath. Néplap-ban, Tanodai Lapok-ban, Magyar Sajtó-ban megjelentek. Nevezett lapok olvasói emlékezni fognak még a »Lászlófi« álnév alatt 1856-tól fogva szórványosan megjelent cikkekre. A tagok többsége u. i. ezen irodalmi köznevet használta, míg a nevesebbek előbb választott neveiket megtarthatták.«

A központi szervezet hiánya, melynek létfeltételei hiányzottak, szükségkép maga után vonta a Lánccz megszakadását. Hatása azonban az irodalomban nem maradt meddő. Kuthen (Barina Vendel), Méry Etel, Galambos Kálmán, Varga Mihály, Zádori János, Kuliffay Ede, Winter Ágoston, Butykay Pál, Bogyay Géza (Petendi), Horvát János, Német Pál, Szabó Károly, Hatala Péter, Fábíán János, Alvinczy Ferencz, Lóskay Jeromos, Rácz Ferencz, Mladoniczky Ferencz, Vágner József, Petrovich Ferencz, Vaszary Kolos stb. a »Lánccz« tagjai valának.

Pór Antal írói tehetségét tehát legjobb ismerői, saját iskola-társai már korán észrevették. Tehetsége, hajlama megvolt hozzá, de ha ifjusági olvasmányait megfigyeljük, nem történet-írónak indult. Feljegyeztette ő maga itt-ott minő könyveket olvasott, de azok elsősorban szépirodalmiak, regék, költemények, s bár ezek között voltak Horvát és Szalay : Magyarország történetei, vagy Lányi Károly : Magyar föld egyháztörténete, nem jelzi semmi, hogy azokon nagyon felbuzdult volna, s velük többet foglalkozott volna, mint a mennyire művelt magyar embernek ilyenekkel általában foglalkozni szokás.

Legelső nagy áldozata is, a mit a magyar irodalomért tett, nem a magyar történet, hanem egy szegény megvakult és így nyomorba jutott magyar költő, Garay János árváinak javára szólott. Maga jegyzi fel ezt röviden kispapsága idején vezetett naplójában, 1854 márczius 27-én ekként : »Életem legszebb napjának egyike. Garay számára adakoztunk. Tizenegyhíjával valamennyien felajánlottuk hópénzünket. Azonkívül holmi csekélysegeket adtunk össze és vagy elsorsoltuk, vagy elkótyavetyéltük. A siker 53 fl. pp. (pengő forint); Garay árváinak ezer annyt !«

Jövőbeli tudományos működésére nagyobb hatással volt, hogy már kispap korában szerette felkeresni hazánk nevezetes helyeit s a multak emléke iránt élénken érdeklődött. Már 1855-ben bejárta Sopron megyét, Vas és Veszprém megyék egy részét és a

történeti nevezetességeket is mindenütt feljegyezte. 1856-ban több társával együtt négy napot töltött Pannonhalmán és Esztergom környékén gyakran megtekintette a nevezetesebb helyeket. 1855-iki utazása annyira fellelkesítette, hogy arról útirajzokat készített, azokat a Klezsó Alajostól szerkesztett »Családi Lapok«-ban közzétette, s így irodalmi működését megkezdette.

Midőn a theológiát a bécsi egyetemen szép sikerrel bevégezte, még fiatal volt arra, hogy fölszenteljék és így nem alkalmazhatták őt a lelkészi pályán, hanem a hercegprimás kinevezte őt a nagyszombati érseki gimnáziumhoz tanárnak 1857 október elején. Itt érte el fölszentelése napját 1857 október 20-án és ezzel magát végleg a kath. egyház szolgálatára kötelezte.

De belátták előljárói, hogy előtanulmányok nélkül nem alkalmas a tanári állásra és azért egy év múlva újra elküldték Pórt a bécsi egyetemre, még pedig azért, hogy magát a történeti szakra képesítse. Itt olyan férfiak, mint Aschbach, Sickel, Eitelberger beleoltották ugyan a történeti kutatás, körültekintő vizsgálódás tudását, de nem tudták kiirtani belőle a magyar nemzet szeretetét, bár az előadások során a magyar történet egyáltalán nem fordult elő.

Visszatérve Nagyszombatba, 10 évig élt és tanított e csinos és egykor annyira nevezetes városban. Az isteni Gondviselés a magyar nemzet nagy javára rendelte őt ide, mert itt szerfelett nagy szükség volt, hogy nem csupán a jórészt idegenajkú polgárságot lelkesítse a magyar haza szeretetére, hanem hogy a mindenfelől idejövő ifjúságban a magyar irodalom szeretetét, a magyar történet csodálatát felébressze és az esztergomi egyházmegye jövődóbeli papjait, a nép jövődóbeli mestereit a magyar haza szolgálatára is nevelje. Mekkora buzgósággal teljesítette ő e hivatását, kitünik azon búcsúlevélből, melyet 1871-ben a pozsonyi kerületi főigazgató 1872 január 18-án hozzá intézett s melyben főleg azért dicséri, mert nem csupán kitünően tanította különösen a magyar nyelvet és irodalmat, hanem tanítványaiiban a magyar szellemet is föléleszteti és meggyökeresíteni igyekezett.

A mint e levélből értesülünk, Pór Nagyszombatban nem csupán a történetet adta elő, hanem főként a magyar irodalmat és magyar nyelvet tanította. Ez magyarázza meg, hogy bár éppen a történeti szakra készült, mintegy 8 évig egészen el-

hallgat. A magyar nyelv és irodalom előadása azonban nem vált kárára, sőt ellenkezőleg ezáltal sajátította el azt a magyaros, világos írásmódot, hogy később, a mit egyszer föl kutatott, nagy könnyűséggel és élvezetes módon tudta elbeszélni. E 8 év alatt csak mintegy érlelte magában azon gyümölcsöket, melyeket tanári éveinek végén egymás után felmutatott.

Első nagyobb művei: Athén Perikles korszakában, I. Frigyes császár viszonya Oroszlán Henrikhez, Hellas földirata és a hellén állami régiségek, nem a magyar történet terén mozognak. Az első nem is önálló mű, hanem inkább csak átdolgozása Curtius művének, de a harmadik már nem csupán a Magyar Tudományos Akadémiától kitűzött pályadíjat nyerte el, mint önálló becsű tudományos mű, hanem okot szolgáltatott arra is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Pór Antalt levelezőtagjai közé sorozza.

Mikor Pórt az akadémiai kitüntetés érte, akkor ő már megtalálta igazi hivatását s áttért a magyar történet mezejének művelésére. Legközelebbi alkalmat erre az adott, hogy a Szent István Társulat tagjai számára kedves és tanulságos olvasmányokból házi könyvtárt akart összeállítani és a társulat pártfogójának, Szent Istvánnak életrajzával akarta azt megkezdeni. E végből a jó és gyors tollú Pór Antalhoz fordult és benne nem is csalatkozott, mert ügyes, élénk tanulmányt írt Szent Istvánról. Sőt a mint e mű elején végigfutott történetünk nagy alakjain, mintegy jóslatul kiemeli a nagyok közül a legnagyobbakat, I. Lajos királyt és a Hunyadiakat, sőt mindjárt annyira megragadja figyelmét Hunyadi János bámulatos és gyönyörű pályafutása, hogy bele is fog és alig egy év alatt összeállítja Hunyadi János életének és korának rajzát. Így történt, hogy a Szent István Társulat két év múlva házikönyvtári kötetei közt ezt is kiadhatja. Ugyanakkor jelent meg »Róma története« című pályanyertes műve is.

Midőn Hunyadi János életével foglalkozott, egyszerre nagy kitüntetés érte őt. Szülővárosa Esztergom 1871 december 30-án plébánosává választotta őt. Pór a lelkipásztorkodás terén is megállotta helyét. Mindjárt lelkipásztori működése második évében Esztergomban is föllépett a kolerajárvány és az egykori honvéd megmutatta, hogy nem csupán a fegyveres ellenséggel, hanem a halál sárga rémével is szembe tud szállani. Annyi

bátorsággal, buzgósággal vigasztalta, oktatta a betegeket, részesítette a szentségekben a haldoklókat, hogy ezért a király Ő felségétől legfelsőbb elismerést, főpásztortól pedig kettős kitüntetést nyert: előterjesztésre tiszteletbeli pápai káplán lett s ezenkívül az esztergomi kerület esperestjévé neveztetett ki. Magában Esztergomban pedig úgy megkedveltette magát, hogy két ízben, 1875-ben és 1878-ban országgyűlési képviselőnek választották.

E három hivatal, a lelkipásztorkodás, esperestség és a képviselőség végét szakították Pór tudományos működésének s jó ideig egy értekezéssel sem árulta el, hogy a napi eseményeken kívül más dolgok is érdeklik. Csak tallózásszámba mehet Aeneas Sylvius-ról írt értekezése és műve, mert hisz ezzel tulajdonképpen már Hunyadi János életrajzát írván, kezdett foglalkozni.

Pór Antal tehát sokáig nem váltotta be az akadémiai levelezőtagsághoz fűzött reményeket. S talán nem is tért volna többé vissza az elhagyott író tollhoz, ha őt Simor János ki nem nevezeti pozsonyi kanonokká.

Mint fogadta Pór Antal az 1880 június 15-én kelt kanonoki kinevezést, nem tudom és nem kutatom. Én bizonyítás nélkül is elfogadom, hogy nem nagyon tartotta magát megjutalmazottnak e szerény jövedelmű állással, mert politikai pályája után mást várt. Azonban főpásztora és paptársainak ítélete szerint elég jutalom volt az az ő számára, mert hiszen Pór előttük nem tartozott a legkedvesebb emberek közé. Akkoriban kevésbbé szigorú erkölcsi és egyházjogi álláspontja és az, hogy valaha Hatala és Zoványi lapjaiba írt, szerezhettek neki jó pártfogókat, de nem szereztek őt igazán nagyrabecsülő, együtt szenvedő és örvendő paptársakat.

De ha most utóbb végigtekintünk Pór élete pályáján, a hazánk és a kath. egyház felett őrködő isteni gondviselés kezét kell látnunk e kinevezésben. Ez ragadta őt ki a napi események zajából és szerény jövedelmű, de a csendes tudományos működésnek annyira kedvező állás életének új irányt adott. Midőn tehát az 1881-iki választásokon nem nyert új megbízatást az országgyűlésre, lemondott plébániájáról is és Pozsonyba költözött.

Pozsony városa a maga megható emlékeivel, gazdag levéltárával, művelt, lelkes társadalmával már magában véve is alkalmas lett volna egy-egy tudománykedvelő férfit arra birni,

hogyan visszatérjen régi szeretetéhez, az irodalomhoz, de Pór Antal szerencséjére az odaköltözködés, a tudományos foglalkozáshoz megkívántató szabad idő és nyugalom összeesett olyan megbízatással, a mely őt a tudomány igazi forrásához vezette.

A történetírók és egyáltalában a művelt Európa előtt nevezetes és öröndetes esemény volt az, hogy 1880-ban XIII. Leó pápa a pápai levéltárat a kutatók előtt megnyitotta. Magyarország főpapjai is, különösen pedig az örök emlékre méltó Ipolyi Arnold püspök és Fraknói Vilmos örömmel ragadták meg az alkalmat, hogy hazánk multjának szétszaggatott lapjait az örök városban felkutassák, leirathassák és közkinccsé tegyék. E nagy vállalkozásban azonban nem csupán másolókra és közlőkre volt szükség, hanem ismertetőkre is. A Monumenta Vaticana II. kötetének oklevelei már össze voltak gyűjtve 1883-ban s csak ismertetőjükre vártak, midőn Fraknói szerencsés keze megtalálta az ismertetőt is egykori tanártársa, Pór Antal személyében.

E megbízatás fordulópont volt Pór Antal irodalmi pályáján. Kezébe véve az addig nagyrészt ismeretlen okleveleket, látta, micsoda különbség más szemével nézni a történeti eseményeket és az egykorúak szavaiból, írásaiból ismerni azt. Ettől kezdve lett valódi tudós, a ki nem csupán a másoktól is tudott és leírt adatokat önti kedvesebb alakba, hanem a ki új meg új ismereteket, igazságokat fedez fel. A kötet, melynek tartalmát ismertetnie kellett, éppen az Anjouk korszakának kezdetéről, úgyszólván megalapításáról, I. Károly király uralmáról, illetőleg ez uralom általános elismertetésének kivívása végett hazánkba küldött pápai követ, Gentilis működéséről szólt. Pór nem csupán végigélvezte az új, érdekes adatok feltárulásának örömét, hanem ezentúl életét ezen korszak felkutatásának, ismertetésének szentelte.

Szinte csodálatos, hogy innen kiindulva mily szorgalmasan, mily örömmel bontogatta e fényes korszak egyes szálait, mint igyekezett annak kiváló férfait mind világosabban szemünk elé állítani. Gentilisnek legnagyobb küzdelme Trencsényi Csák Mátyással volt, megírta tehát e makacs ellenfél történetét.¹⁾ De a Gentilistől pártolt I. Károlynak másik veszedelmes ellenfele is

¹⁾ Megjelent a Magyar történelmi életrajzok között. Budapest, 1888.

volt Kán László erdélyi vajdában. Tehát felkutatja és megismerteti ennek életrajzát is. A véres, évtizedes küzdelmekbe belesodródznak mások is, hősök és gonosztevők egyaránt. Kutatja tehát I. Károly főbb híveinek élete sorát, mint Lipóczy Sándorét és Demeterét, a Kanizsay-család megalapítójáét, Csornai Lőrinczét, Csór Tamásét, Köcskei Sándorét, Tót Lőrinczét, majd a Nagymartoni-család tagjainak sorsát és így eljut Nagy Lajos éveihez. Nekifog tehát, és a miről már 1870-ben ábrándozott, megírja, de már most nem mások beszéde után, hanem egykorú okiratokból és levelekből a nagy király I. Lajos életét.¹⁾ Majd 12 évi kutatásának eredményét összefoglalja az ezredévi ünnepségre megjelent nagy magyar történeti műben: »Anjouk kora« néven.²⁾

A többi ember ezzel letette volna a tollat és pihent volna babérjain! De Pór mintha maga is érezte volna, hogy összefoglaló nagy művének utolsó fejezetei hiányosak; új erővel fogott hozzá, hogy Nagy Lajos uralkodásának második felét és leányainak sorsát még jobban megismerje és megismertesse. Mindjárt 1895-ben és 1896-ban két hosszú értekezésben pótolta Nagy Lajos feleségének, leányának és Kis Károly királynak tetteiről írt sorait. Azután nekifogott és kutatta Magyarországnak a külföldi államokkal való összeköttetéseit. Nagy tanulmányokban ismertette I. Lajos szövetségését IV. Károly császár ellen 1362-ben, I. Lajosnak a Wittelsbachokkal való viszonyát. De különösen érdekelte Pórt a Magyar- és Lengyelország egyesítése egy király alatt, s azért kikutatta a magyar Anjouk igényeit a lengyel trónra, a magyar és lengyel érintkezéseket a XIV. században, Nagy Kázmér családi életét, I. Lajos édesanyjának, idősb Erzsébet leányának lengyelországi uralkodását, megsejtette és utoljára is egy magyar levéltárból előkerült 1372-iki ítéletlevélből megfejtette, mi volt az oka annak, hogy a gnéznai főesperest és az utána induló lengyel történetírók miért festik oly sötét színnel Nagy Lajosnak és anyjának lengyelországi intézkedéseit. A lengyel eseményekkel foglalkozva talált rá Opoljai Lászlóra, Magyarország volt nádorispánjára és ismer-

¹⁾ Megjelent a Magyar történelmi életrajzok között Budapest, 1892.

²⁾ Budapest, 1894.

teti e nagytehetségű államférfiu magyarországi működését. A magyar-lengyel összeköttetés terelte rá figyelmét Gács- és Lodomerországok állapotaira,¹⁾ az ezek megszerzéseért a litvák ellen folytatott háborúkra, a litva fejedelmi házra, a bennünket is közelről érdeklő Korjatovicsokra és a halicsi érsekség meg-alapítására.

Irodalmi működésének ismertetése közben majd elfeledkezem arról, hogy 1892-ben (május 5.) őt akadémiánk rendes tagsággal tüntette ki és a következő években újra visszaköltözött szülővárosába. Mert Vaszary Kolos maga is magyar történetíró és az egykori »Láncz«-nak tagja annyira becsülte Pór irodalmi munkálkodását, hogy őt az első kínálkozó alkalommal esztergomi kanonokká nevezte ki (1893 október 12.).

Ezzel Pór Antal hajója eljutott abba a révbe, a honnan már többé ki nem mozdult. Egy darabig ugyan volt szándéka, hogy felmegy ifjúkori reményeinek és vágyainak tanyájára, Bécsbe, és a Pázmány-intézet vezetője lesz. De 1897-ben erről is lemondott, s maradt kedves könyvei mellett, édesatyja és anyja sírhalmainál.

Már említém, hogy tudományos fáradozását ez új fenyegebb és jövedelmezőbb állás sem szüntette meg, sőt ellenkezőleg még fokozta. Csakhogy most már az országos történet mellett még szülőföldje, annak ismertetése és ékesítése is szorgosabb gondját alkotta. Tagja, majd utóbb társelnöke lón az esztergom-vidéki régészeti és történelmi társulatnak és annak teendőit kitézte, majd maga is hozzáfogott a teendők megvalósításához. Gyöngülő szemeivel is nekifogott a káptalani levéltár iratainak átolvasásához és a kinyomtatott okleveleken kívül kezdett kiadatlan adatokkal is kedveskedni a történetkedvelőknek.

Ott járkálva és ott imádkozva 18 évig, a hol a XIV. század nagy érsekei dolgoztak és imádkoztak, természetes, hogy azok tettei, szavai, alkotásai forogtak emlékeiben és nem is nyugodott addig, míg a rájuk vonatkozó adatokat össze nem gyűjtötte. Három esztergomi érseknek: Tosti Bogyozlónak, Keszei Miklósnak és Surdi II. Jánosnak életrajzát részletesen kidol-

¹⁾ A magyar ruthén összeköttetések a XIV. század elején. Századok, 1905.

gozta és kiadta,¹⁾ de a többi érsekekről csak az Esztergom vármegye monographiájában közölt rövidebb — bár így is értékes — ismertetéseket. Volt kanonoktársai közül különösen részletesen megemlékezett kettőről: Jägerndorfi Pál nyitrai főesperesről és Küküllei Jánosról. Az első idegen volt ugyan, de nagy jogtudós és diplomata, úgy hogy I. Lajos és édesanyja számos követségbe küldötte a külföldi udvarokhoz és azért magyar egyházi javadalmakkal jutalmazták. A másik, magának Pór Antalnak volt elődje I. Lajos kormányzásának leírásában, igaz magyar, a ki írdeákságból küzdött fel magát és alázatosan, szerényen szolgálta hazáját mind a királyi udvarban, mind a főpapok palotáiban és utoljára mint esztergomi érseki helytartó halt meg 1395 táján.

1903-ban Pór elérte az utolsó egyházi kinevezést. Honti főesperes lett és egyúttal az ezzel kapcsolatos esztergomi Szent István prépostságot is elnyerte. Bár e prépostsággal most már semmi jövedelem nem jár, Pór nagyon örült annak, mert mintegy visszavezette őt első magyar történeti művéhez, Szent István emlékéhez. Annaira felkelti e prépostság története az ő érdeklődését, hogy ennek kedvéért kilépett munkásságának szokott köréből, a XIV. századból, sőt, a mit addig ritkán, és csak kis mértékben szokott megtenni, szorgos levéltári kutatásokat végzett és végeztetett, elfakult, töredezett írásokat másoltatott, csakhogy a prépostság multját tökéletesen ismerje és ismeresse. 1909-ben azután csakugyan megjelent e műve: »Az esztergomvárbeli Szent István első vértanuról nevezett prépostság története« a Szent István Társulat felolvasásai során. Bámulva láthatjuk belőle, hogy bármennyire is kér »mint öreg szerző« botlásaiért szíves elnézést, ezen 75 éves korában írt műve adatgazdagsága és feldolgozása szempontjából egyaránt megállja helyét, sőt merő tudományos szempontból ítélve talán Pór legjobbbbik műve.

Nagyon csalódnék azonban, a ki azt vélné, hogy Pór egyoldalúan nézte Magyarország történetét és csupán a hadi, politikai, egyházi eseményekből ítélte meg a XIV. századot. Pór Antalnak a Gazdaságtörténelmi Szemlé-ben közzétett észrevételei,

¹⁾ 1900 Keszei Miklósét a Történelmi életrajzok között 1900, és Surdi Jánosét a »Szent István Társulat« tudományos osztályának felolvasásai között 1907.

adatai, az Archeologiai Értesítőben és egyebütt megjelent értekezései mutatják, hogy volt érzéke a XIV. század művelődéstörténete, kereskedelme, művészete iránt is, sőt — mint egyik leveléből tudom — 1892-ben éppen az okozott neki szomorúságot, az ezredévi történelem megírásakor, hogy nagyon kevés teret nyújtottak neki és így nem tudta hova gyömöszölni azt a 10.000 adatot, a mit éppen az ország belső állapotaira nézve egybegyűjtött.

De nem csupán irodalmi úton igyekezett a magyar nemzet dicsőségét, haladását előmozdítani, hanem a művészet pártolásával is. Nem hiába nézte már kispap korában nagy élvezettel Bécsben a jeles művészek alkotásait, nem hiába élt hazánknak művészeti szempontból is nevezetes városában, Pozsonyban, de a lelke mélyén mindig ott élt az óhajtás, hogy ilyen művészi alkotások létesítésében ő is részt vehessen s hazánkat vele ékesítse.

Igy villant meg eszében 1903-ban az a gondolat, hogy az esztergomi székesegyház addig meglehetősen üres terét díszíti egy ékes szoborral. Két szobrot óhajtott ott látni, hogy mintegy azok mutassanak rá Magyarország legnagyobb egyházára: a Boldogságos Szűz Máriáét, mint a Magyarok Nagyasszonyáét és Szent Istvánét, a magyarok első királyáét. Egyik gondolatának megvalósítására maga vállalkozott és választása a Magyarok Nagyasszonyára esett. Azon daliás idők történetét kutatta, midőn a magyar nemzet ragyogó példáit mutatta fel a Boldogságos Szűz tiszteletének, midőn az ő írói tollának legkedvesebb alakja, Nagy Lajos a máriaczei templom alapjait vetette meg, ő maga pedig megérte, hogy az apostoli szék Magyarországon külön ünnepet engedélyezett a Magyarok Nagyasszonyának tiszteletére (1906) és így nagyméretű, a székesegyház homlokzatához arányos Mária-szobor készítésére határozta el magát.

A művész, a kit ő e mű alkotására fölszólított, éppen olyan volt, mint ő, magát a középsorból fölküzdő s a magyar kath. egyház egyik jeles férfiától felfedezett, szép tehetségű ifju: Kiss György.

De mielőtt a szerződést megkötötte volna, régi jó barátjához, Vaszary Kolos hercegprimáshoz fordult s engedélyét kérte, hogy a székesegyház előtt erre a célra alkalmas pontot választ-

hasson. Az ékesszavú magyar főpap Pórnak kérésére, mintha csak jósló lett volna, ezt válaszolta : »Buzgó, igaz magyar szívre vall ez áldozatkész és nagylelkű szereteted Nagyasszonyunk iránt. Az ő kegyelmeket osztó szent keze áldjon meg téged e nemes tetteredért, mely nem csupán főszékesegyházam környékének fog dísz adni, hanem nevedet is nagyobb fényre fogja körülvenni, hogy buzdító példa gyanánt világítson nemzedékről nemzedékre.« (1904 január 28.)

Erre Pór megkötötte a szerződést és a 17.400 koronába került 2·50 m. magas bronzszobor 1905 augusztus 15-ére Nagyboldogasszony napjára ott állott az esztergomi főszékesegyház előtt. — Pór azt óhajtotta volna, hogy egyúttal Vaszary Kolos nevét is rávésethesse a szobor talpára, de a primás ezt semmiként sem engedte meg.

Ezen, és a többi szobrok készítésénél Pórt nem úgy kell tekinteni, mint a ki egyszerűen a pénzt adja, hanem mint némi részben a rendeletre készült szobrok szerzőjét is. Mert ő nemcsak kinyilvánította az óhajtást, egy szobrot készíttetett és azután annak kivitelét egyenesen a művészre bízta, hanem ő határozta meg azokat a gondolatokat, művészi célokat, melyeket a szobornak ki kellett fejeznie. Nevezetesen a Mária-szobor készítésénél nem csupán a szerződésben kötötte ki, hogy a Boldogságos Szűz Mária arcának magyar típussal kell birnia, egyenesállású Szent István koronával a fején és annak palástjával a vállán, kis Jézussal a bal karján, hanem midőn a minta készítésekor arról értesült, hogy a művész a Mária-szoborban újra az anyai szeretet kedves themáját akarja megtestesíteni, ráírt, hogy az eredeti megbeszéléshez ragaszkodik, s a Boldogságos Szűzet, mint eszményi, kegyelmes magyar királynét akarja feltüntetni.

A következő évben Maszlaghy Ferencz kanonoktársával együtt az esztergomi székesegyház belsejét ékesíttette egy művészi — több mint 5400 koronába került — husvéti bronzgyertyatartóval. Vala e mű tervezője ugyancsak Kiss György.

Alig volt ezzel készen, új emlékművön törte a fejét. Szeretett hőseit, Nagy Lajos királyt akarta volna faragványban is kortársai elé állítani, de sokáig nem talált alkalmas helyet, a hová a nagy király szobrát történetileg is helyes megokolással elhelyezhette volna. Egy darabig a Szent István kápolnára

gondolt, de ott az emlékmű nagyon eldugott helyen lett volna. Végre művészelkű kanonoktársa, Maszlaghy e tekintetben is segítségére jött azzal a gondolattal, hogy nem csupán az új székesegyház építői, hanem a régi dicsőséges, de a töröktől szét-dúlt székesegyház alkotói is nyerjenek emléket ott, a hol egykoron imádkoztak a régi székesegyház helyén. Maszlaghy a régi székesegyház XIV. századbeli helyreállítójának, a híres Telegdy Csanád érseknek emlékét akarta feleleveníteni. Így tehát arra határozták el magukat, hogy az esztergomi székesegyház oszlopcsarnokában a főajtó mellé jobbról és balról állítják fel e szobrokat. Így azután csakugyan megbízták Kiss Györgyöt, hogy a márványszobrokat faragja ki. Nagy Lajos szobrának költségeit 9110 koronát, Pór Antal vállalta magára és ő adta át Kiss művésznak Matejkó híres lengyel festőnek képét, hogy annak mintájára készítse a szobrot.

Mikor I. Lajos szobra készen volt (1909 május 7.), akkor Pór beállott azon szövetségbe, a mely az esztergom-belvárosi templom főoltárát akarta felékesíteni. Kedves emlék kötötte őt e templomhoz, hisz ott töltött lelkipásztori teendőkkal buzgón foglalkozva 9 esztendő. Magára vállalta tehát, hogy a főoltárra állítandó szentek képei közül Szent Erzsébetnek, a kedves, áldozatos magyar királyleánynak szobrát (800 korona) ő készítteti el.

De nem engedte, hogy mások őt a belvárosi kedves templom díszének emelésében felülmulják, s azért ugyancsak 1909-ben 8000 koronáért megrendelte Kiss György művésznél az ő védőszentjének, Szent Antalnak sósikói kőből faragott szobrát és ennek felállítását is megérte.

A ki a magyar művészet felvirágoztatásáért annyit áldozott, természetesen szívesen áldozott a tudományok előmozdítására is. Nem csupán a maga könyvtárára költött sokat, hanem a Magyar Tudományos Akadémia alaptőkéjét is gyarapította 1906-ban 8000 koronával, a Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályának tőkéjét pedig 1908-ban 5000 koronával.

De legtöbbet áldozott a magyar nemzet jövő nemzedékéért. 1907 október 20-án már átadott az esztergomi káptalannak 40.000 koronát egy Esztergomban építendő fiúárvaházra s ugyanakkor tett végrendeletében összegyűjtött vagyonának főcélját ekként jelöli meg:

»Hagyatékom általános örökösévé az Esztergomban felépítendő és nevemet viselendő fiúárvaházat rendelem el olyképpen, hogy ezen, az árvaházat megillető hagyatékomnak sem tőkéjéhez, sem kamataihoz nyúlni mindaddig nem szabad, míg az összeg annyira nem szaporodik, hogy belőle 60 fiu számára alkalmas árvaházat is építhetnek, s ezenfelül az intézet fenntartásához szükséges alap is megmaradjon. Ezen árvaházra maradó hagyatékom kezelésére megkérem az esztergomi főszékesegyház káptalanát azzal, hogy keressen meg négy derék polgárt, a kik a főkáptalan által választandó kanonok elnökletele mellett (fenntartva a káptalan vetojogát) teljes hatalommal intézzék az árvaház ügyeit. Ők veendik fel a kath. és hazafias elvekben nevelendő árvákat is Esztergom város gyermekei közül. Azonban különös tekintettel legyenek szegény rokonaimra, még az esetben is, ha csak félárvák és nem esztergomi lakosok.«

Több mint 250.000 koronát tett le Pór Antal a nevelés czéljaira, a magyar nemzet oltárára s nemsokára talán fölhangozik a Pór-árvaház udvarán az atya helyett atyát talált gyermekek víg éneke és játéka s arra mint életét nemesen végzett férfiú fog mosolyogni Pór Antal képe.

Ekként osztogatván idejét és vagyonát a tudomány, művészet és a jótékonyosság között, érte Pór Antalt Istennek hívó szózata. 1907-ben megérte aranymiséjét, 1909-ben még — bár utazni nem szeretett — jelen volt a Magyar Történelmi Társulat liptómegyei kirándulásán és ifju kedvvel vezette a kutatásokat, sőt még 1911-ben is kirándult főesperestsége területére, Hont megyébe. Hatalmas, erős, kövér ember volt, úgy hogy ha meg-eresztette hangját, — legalább Esztergomban így vélekedtek — leverte a főszékesegyház angyalzsobraitól a port. Váratlanul jött tehát a gyász hír, hogy csekély rosszullet után Kisboldogasszony napján, 1911 szeptember 8-án visszaadta lelkét Teremtőjének.

Adjon a jó Isten a magyar nemzetnek sok olyan férfit, mint Pór Antal, mert ő bár idegen nemzet fájáról oltattatott át a magyar nemzet törzsökére, mégis nem csupán szívta e törzsöknek nedvét, hanem édes, hasznos gyümölcsöket is termett a magyar nemzetnek!

VI. kötet.	V. Opolzer Tivadar külső tagról. Konkoly Miklós tiszt. tagtól	—	kor. 30	fill.
	VI. Paúr Iván lev. tagról. Hampel József 1. tagtól	—	» 50	»
	VII. Pauer János 1. tagról. Dr. Ózobor Béla 1. tagtól	1	» 20	»
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. Klein Gyula 1. tagtól	—	» 80	»
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1	» 20	»
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. Pecz Vilmos 1. tagtól	—	» 40	»
	XI. Danielik János t. tagról. Szvorényi József t. tagtól	—	» 60	»
	XII. Apáthy István r. tagról. Matlekovics Sándor 1. tagtól	—	» 60	»
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. Hampel J. 1. tagtól	1	» 20	»
	XIV. Szimondy Vilmos 1. tagról. Péch Antal 1. tagtól	—	» 50	»
VII. kötet.	XV. Rónay János Jácint r. tagról. Pór Antal 1. tagtól	—	» 60	»
	I. Pesty Frigyes r. tagról. Ortway Tivadar 1. tagtól	—	» 30	»
	II. Gorové István t. tagról. György Endre 1. tagtól	—	» 40	»
	III. Beöthy Leó 1. tagról. György Endre 1. tagtól	—	» 40	»
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. Klug Nándor 1. tagtól	—	» 60	»
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. Duka Tivadar 1. tagtól	—	» 80	»
	VI. Kacsokovics Lajos 1. tagról. Nagy Iván r. tagtól	—	» 20	»
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól	1	» —	»
	VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól	—	» 90	»
	IX. Haán Lajos 1. tagról. Zsilinszky Mihály 1. tagtól	—	» 60	»
VIII. kötet.	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József 1. tagtól	—	» 60	»
	I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza 1. tagtól	—	» 60	»
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól	2	» —	»
	III. Pančić József külső tagról. Kanitz Ágost 1. tagtól	—	» 80	»
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. György Endre 1. tagtól	—	» 60	»
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól	1	» 50	»
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól	1	» —	»
	VII. Vajkay Károly 1. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	—	» 60	»
	VIII. Grünwald Béla 1. tagról. Láng Lajos r. tagtól	—	» 60	»
	IX. Deák Farkas r. tagról. Báró Radvánszky Béla t. tagtól	—	» 30	»
IX. kötet.	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól	—	» 30	»
	XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól	—	» 60	»
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól	1	» 50	»
	I. Cantù Caesar k. tagról. Óváry Lipót 1. tagtól	—	» 60	»
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól	—	» 60	»
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérpataky László r. tagtól	—	» 50	»
	IV. Ludwig K. F. v. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól	—	» 60	»
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv 1. tagtól	—	» 30	»
	VI. Margó Tivadar t. tagról. Entz Géza r. tagtól	—	» 60	»
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző 1. tagtól	—	» 80	»
X. kötet.	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól	—	» 60	»
	IX. Xántus János 1. tagról. Mocsáry Sándor 1. tagtól	—	» 60	»
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. 1. tagtól	—	» 80	»
	XI. Finály Henrik 1. tagról. Márki Sándor 1. tagtól	1	» 20	»
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól	—	» 60	»
	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar 1. tagtól	—	» 30	»
	II. Szathmáry György 1. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól	—	» 60	»
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre 1. tagtól	—	» 60	»
	IV. Ábel Jenő 1. tagról. Hegedüs István 1. tagtól	—	» 60	»
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	1	» —	»
XI. kötet.	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor 1. tagtól	—	» 40	»
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól	—	» 50	»
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1	» —	»
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Óváry Lipót 1. tagtól	—	» 30	»
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor 1. tagtól	1	» —	»
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól	1	» —	»
	XII. Gr. Andrássy Manó 1. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól	—	» 30	»
	I. Domanovszky Endre 1. tagról. Alexander Bernát 1. tagtól	—	» 30	»
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János 1. tagtól	1	» 20	»
	III. Télfy Iván 1. tagról. Pecz Vilmos 1. tagtól	—	» 80	»

XI. kötet.	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 kor. —	III
	V. Laufenaucr Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól	— > 30	>
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40	>
	VII. Hollósy Juszinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40	>
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40	>
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20	>
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40	>
	XI. Halász Ignác r. tagról. <i>Szilasi Mór</i> r. tagtól	— > 40	>
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > —	>
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60	>
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60	>
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60	>
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30	>
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80	>
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60	>
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30	>
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30	>
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60	>
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80	>
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60	>
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45	>
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40	>
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80	>
	III. Staub Mór r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80	>
	IV. Krúdy Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól	— > 60	>
	V. Br. Radnóczy Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól	— > 60	>
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > —	>
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30	>
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > —	>
	IX. Reclus Elisee k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80	>
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20	>
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60	>
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80	>
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20	>
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > —	>
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40	>
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40	>
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60	>
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60	>
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60	>
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60	>
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60	>
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60	>
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30	>
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > —	>
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40	>
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20	>
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40	>
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 > —	>
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > —	>
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20	>
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80	>
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60	>
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80	>
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 > —	>
	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól	— > 80	>
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1 > 50	>
XVI. kötet.	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól	1 > —	>
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1 > —	>

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVI. KÖTET. — 6. SZÁM.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF
A KÖLTŐ EMLÉKEZETE

KOZMA ANDOR

LEV. TAGTÓL

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIA 1913. ÉVI ÁPRILIS HÓ 27-ÉN
TARTOTT NAGYGYÜLÉSÉN)

ARCZKÉPPEL

Ára 30 fillér

BUDAPEST

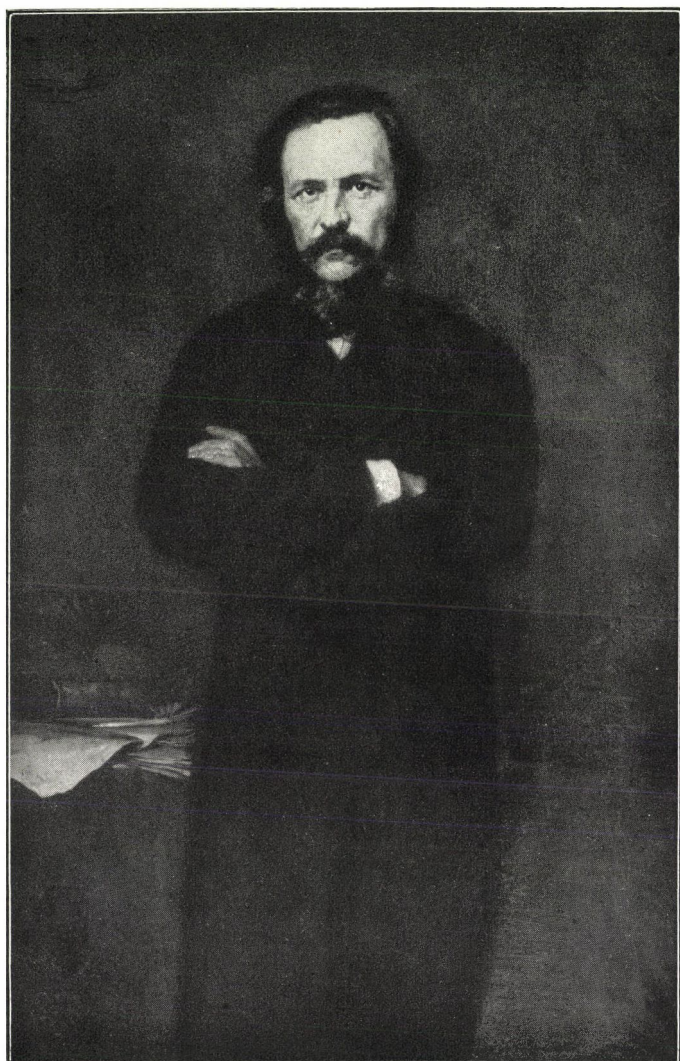
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1913

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Krnesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól ...	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól ...	— > 50 >

B. Föhrer

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

A KÖLTŐ EMÉKEZETE

KOZMA ANDOR I. tagtól.

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1913 április 27-én tartott nagygyűlésén.)

Követtem a költőt a gondolatok rengetegébe, mely akkora volt, mint az emberész egész világa. Senki sem járt még biztosabban ezen az óriási területen, senki nem merült bátrabban szövevényes, ágbogas mélységeibe és senki sem talált csatlakozhatatlanabbul természetes ösvényekre ott, a hol a tört utak már véget érnek, mint ez a nemes magyar költő alak.

Magam, mint költő, nem mélyedtem volna ily nagy erdőbe. Beértem volna annak egy-egy szélével, a hol még ritkábbak a lombok s a közeiken beözönlő napsugarak fényfoltokat festenek a virágos pázsitra. Ám a gondolatok nagy költőjének nyomán érdeklődve mentem át én is, szinte az egész rengetegen. Az út nem volt könnyű az én gyarlóbb erőmnek, de megragadtak komoly szépségei. S ha itt-ott álösvények csábítottak, vezetőm intett s nem tévedtem el.

És követtem a költőt egy másik világnagy rengetegbe: az emberek közé. A föld legesodálatosabb teremtetett lényei közé, a kiket a megszokás mindennapi szemével közönségeseknek, átlagosaknak nézünk, de a kik, íme, a költő vizsgáló, majd lelkes, majd szomorú tekintete előtt felmagasulnak az Isten felé és lealacsonyodnak az állatokig. A kik az erkölcsi eszményeknek és az anyag törvényeinek egyaránt kérlelhetetlenül alávetve, mégis a szabad akarat magasztos méltóságával dicsekszenek, de a kik ennek ellenére, szünetlenül ragadtatnak vagy a szerencse magasba csapó hullámain, vagy a balvégzet örvényekbe sodró áradatában. A kiknek megadatott a lelki örökön élés vágya és hite, de

a kik a testi haláltól előbb-utóbb, kivétel nélkül, irtóztatóan legyőzetnek. S a kiknek addig az e földön a legnagyobb kiváltságuk, hogy nemcsak testi, hanem lelki fájdalmakat is szenvedhetnek.

Ezen egyszerre két életet élő s egy halálra ítélt szenvedő lények rengetegében szintén feltétlenül tájékozott volt a költő. Itt is meglátott mindent. Nemcsak a mi szembetűnően egyszerű és világos, hanem azt is, a mi sokszerű és titokzatos — s fölvette lelkébe az összes benyomásokat. A költői lélekben pedig, mint valami bűvös tükörben, az emberek zűrzavaros nyüzsgő tömegei egyszerre alakulni, rendeződni kezdtek. Szétkülönböződtek formás csoportokra, a csoportok típusokra, a típusok egyénekre. De a költő végül is, egy utolsó és legfőbb megkülönböztetés souverain erejével, két nagy táborra osztotta valamennyit. Az egyikbe sorozta a szerencséseket, a kik köteles földi szenvedéseik nagy részétől olyformán szabadulnak, hogy át tudják azt hárítani másokra. A másik táborba, a nagyobbikba ellenben, e szerencsétlen *másokat* sorozta : a szenvedőket.

Igy áll egymással szemközt a költő lelkének tükrözésében mindig és mindenütt a szerencsések diadalmas és a szerencsétlenek szenvedő táborra. S míg a költőnek amazokra vetett bíráló pillantásaiban a hideg közömbösségtől a lángoló gyűlöletig minden ellenérzés föl villan, addig a szenvedőkön csüggő tekintete csupa megértés, csupa bocsánat, csupa gyöngéd részvét, csupa mélységes, bánatos, segíteni vágyó gyönyörű szeretet.

Óh, hányszor megdöbbenve láttam őt, a mint tüzes betűkkel írja fel a szerencsések diadaltól zengő palotáinak falára a »mene tekel ufarszin« szavakat. S óh, hányszor megilletődve láttam őt, a mint lehajolt az elgyötört sírókhoz és sírt velük.

De aztán bennem, az ellágyulásoktól idegenkedő újabb kor fiában, mint visszahatás feltámadt a mindenáron igazságot kereső kemény gondolat. Vajjon nincs-e az embernek joga a szerencsééhez? Vajjon az erő, mely ki tudja vívni a sikert, nem magasabb emberi érték-e, mint a gyöngeség, mely a létért való örökös küzdelemben mindig csak szenved, mindig alul marad? Vajjon az emberi diadalmakon való lelkes örvendezés nem magasabb rendű érzés-e, mint a panaszos borongás az emberi nyomorúságokon?

— »Ne higgy olyan gondolatban, melynek szíved ellent mond !«
— hangzott a válasz az én daczosan riadozó kérdéseimre. Maga a

gondolatok költője szolt így hozzám. Én pedig e szavaiban felismertem az iránytűt, mely őt mindig megóvta ama rengetegben az eltévedéstől s csodabiztosan vezette ki, a nemes érzések útján, az emberek közé.

Követtem végre a költőt egy elernyed, elmaradt, szegény, félbarbár országba, mely a határtalan gondolatvilághoz és az egész emberiséghez képest vajmi kisszerűnek tetszett. És íme, az előbb gondolatokat szövögető és oldogató s az általános emberi érzésekben olvadozó költő, a mint lábát ez ország földjén érezte, hatalmas erőre kapott, mint egy Antäus. Szemébe ötlővén ez ország nyomorúságai, megrázkódott a fájdalomtól és a szégyentől s lángbaborult a türelmetlen vágytól, hogy elsöpörtessék e földről minden, a mi gyalázatos és árasztassék el ez az ország mielőbb szabad emberekhez illő minden áldással, minden szépséggel, minden becsülettel. Ő, ki előbb csak gondolkozott és érzett, itt és most cselekedni is kezdett bátran, elszántan. Nem is számítva egyéb tetteit, cselekedetekké lettek a tollából folyó betűk és a lantja húrjairól fölzengő hangzatok. Legtöbb írása és majd minden dala egy neki szent és nekem is szent czélt szolgált. Azt, hogy az elmaradt, nem szerencsés nemzet, mely az ő nemzete és az enyém, fölserkenjen pangásából.

Ebben az országban, ezen az elhatárolt, aránylag kis területen volt a költő a legmelegebb, a legszenvedelmesebb, legpártosabb és legigazabb. Itt félreismerhetlenül gyötörte az aggodalom, hogy mások túlszárnyalják az ő nemzetét s félreismerhetlenül lelkesítette a remény, hogy ő közreműködhetik saját fájának olyan új erőkel felszerelésében, melyekkel az ősi örökében beláthatatlan jövőendő időkig diadalmas, elismert és mindenektől áldott úr marad.

S ha netán a mai, az övénél inkább kozmopolita hajlandóságú újabb nemzedék fia, a költőnek rajongó, feltétlen odaadását a saját egyetlen fájához nem találja összhangzónak a magasztos általános emberi érzelmekkel, — ha úgy érzi, hogy a teljes igazi egyenlőség mellett nincs abban semmi rettenetes, ha többé nem éppen a magunk faja lenne is e földön a legelső és legkülönb, — akkor a költő műveiből fog lelkébe harsogni az intelem: ne higgy olyan érzelemben, melynek magyarságod ellent mond!

Igy követvén őt minden területeken, melyeket bejárt, így figyelve lelke mozgulásaira, szíve dobbanásaira s egész nemes

valójára mindenben, mindenütt: megismertem, megcsodáltam és kimondhatatlanul megszerettem báró Eötvös Józsefet, a költőt. A nagy gondolatok szövőjét, a legnemesebb érzésekben lángolót s a mindennekefelett nemzetit, a magyart.

Nyugati műveltségben nemcsak elmaradt nemzetét, hanem a nemzetébéli íróársai legműveltebbjeit is túlhaladva, s a fiatal-kori benyomások idején a még akkor kiváltságaihoz szokott, fölfelé daczos, lefelé conservatív régi középnemesség nemzet-felfogásától, főúri születése és demokrata meggyőződése révén, kétszeresen elszigetelve: nem abban a közértelemben nemzeti magyar ő, mintha fajunk hagyományos nézeteinek és erkölceinek lett volna tolmácsa. Abban sem, mintha költői nyelvének és stílusának volna valamely különös zamatja, mely mint az illat a virágra, a magyar néplélek eredetiségére vall. Nem, — ő fajunknak az ő korabeli nézeteiből és erkölceiből sokat elavult és elvetendő gyanánt ostorozott; minthogy pedig temérdek olyan fogalmat, gondolatot és érzést akart kifejezni, mely népének még új, eladdig ismeretlen volt, költői nyelve és stílusa egyénileg szerkesztett s nincs a körötte és alatta zsongó magyar élet közvetlen hatásai alatt.

Valóban, az ő nemzeti magyarságából hiányzik az intimitás, hogy ne mondjam: a confidentialia. Ő, valamint a legnagyobb magyar, gróf Széchenyi István és ennek követői, nem volt belerögződve nemzetébe, hanem előtte járt annak, hogy szünetlenül visszakiált-hassa rá a türelmetlen, szinte kétségbeeső szeretetnek hol lelkes, hol szemrehányó, gúnyos és ingerült, de mindig előre sürgető szavait.

Előkelő volt magas szellemének büszke öntudatosságával és előkelő, veleszületett rangjánál fogva is, öntudatlanul. Tökéletes affektálatlan őszinteséggel hajlott, sőt lendült a legszabadabb demokratikus elvek felé s méltán hihette magát minden arisztokratikus előítélettől mentesnek. De mi, ennek ellenére, minden írásában, egész költészetében lépten-nyomon megérezzük, hogy ő életkörülményeinél fogva közelebb állt a társadalom felső rétegeihez, mint az alsóbbakhoz. Éppen ezért ismeri és rajzolja élesebben az úri bűnöket s éppen ezért becsüli túl nem egyszer a népi erényeket.

Semmi sem izgatja képzeletét annyira, mint az arisztokratikus és demokratikus elemek közt örökös, természetes ellentét

s az ebből kifejlődő keserves osztályharczok a nemzet kebelében. Ő maga a gondolat meggyőződésével és az érzés hevével következetesen a demokrata párton van, — de sohasem úgy, mint egy ádáz Marat, mindig úgy, mint egy lelkes gróf Mirabeau. Az elnyomottak dühét mindig megérti és megbocsátja, az elnyomók dolyfét mindig kegyetlenül kipellengérezi, — de az összeütközések eredményeül csak az elnyomás vesztét kívánja, a nemzet történelmi szervezetéből kiszakíthatlan felsőbb társadalmi osztályokét soha. Nem általános emberi forradalmár, hanem nemzeti reformer, a ki a népszabadság útján minden osztály boldogulását, minden erő szabad kifejlődését és összeműködését s egy ideális, nagyszerű harmoniában az ősi nemzet fenséges megújódását, szebb jövődjének megvíhatlan biztosságát keresi.

A maga nemzetét, a mienkét, a magyarét.

E dicső cél egyénisége teljes kialakulása után nemcsak életének, hanem költészetének is uralkodó planétája lesz. Öntudatosan és büszkén hirdeti, hogy maga az írásművészet csak szép játék, ha nem áll nagy, nemzeti, eszményi czélok szolgálatában. Egyéni méltósága és rendíthetlen erkölcsi meggyőződése magaslátán, költői becsvágya inkább kielégülést talál a pusztába kiáltó próféta, mint a gondtalan mulattatásért zajos tapsokkal jutalmazott igricz vagy bohóc hálásabb szerepében.

Mi, a kik magát a művészetet is elég szentnek és nagynek tartjuk arra, hogy magában véve öncél lehessen, a kik a pusztán nemes gyönyörűségünket szolgáló költők méltóságában sem találunk semmi kivetni valót, — mi mégis, mint magyarok, lehetetlen, hogy hálás tisztelettel ne tekintsünk arra a nagy magyar költőre, a ki az elmaradottság és a tévedések veszedelmeiben látva nemzetét, úgy érezte, hogy ő művészetével nem csupán a maga és mások kedvtelésének, hanem egy dicső czélnak: nemzete előbbre vitelének és irányításának is tartozik. És ha ő, e tartozás-érzete folytán sokszor irányműveket alkotott, ne panaszoljuk ezt fel áldozatnak a költőiség rovására, mert ez a költő éppen abban fejezte ki legőszintebben a maga vonzó és fenkölt egyéniségének igaz teljességét, hogy a mit múzsájától vett, rajongó szeretettel azt is nemzetének szentelte. Már pedig a művészet czéljának minden meghatározásánál bizonyosabb igazság, hogy csak az a költészet őszinte, melyben a költő egyénisége úgy a

mint van, gondolat- és érzérendszerének összes uralkodó vonásával együtt egészen kifejezésre jut.

Báró Eötvös József mint költő csonka, hiányos, felében maradt és kevésbé szép alak volna, ha nem fejeződik vala ki művei nagyobb részének nemzeti irányzatosságában, hogy ő, a nagy gondolatok s nagy emberszeretet költője, mindennekfelett magyar.

Nemzetéért való rajongása pályája elején még nem öntudatosan felismert s még nem nyíltan és büszkén vallott irányzója költészetének. Első nagy szépirodalmi műve, »A Karthausi«, melylyel néhány gyermekifjui kísérlete után egy csapásra irodalmunk halhatatlan mesterei közé emelkedett, tárgyában, alakjaiban s a történet helyére nézve nem magyar. Ha egyáltalán van benne valamely nemzeti elem, úgy azt legfeljebb a figyelmesen elmélyedő lélekbúvár derítheti ki, a ki teljesen ismerve a magyar elme és szív különleges sajátságait, alighanem olyan gondolat- és érzésmozzanatokat is találhat e külföldön játszó regényben, melyek más nemzetek írónál szokatlanok s talán csak egy messzeröptű magyar lélek suhanásai lehetnek.

Én azonban szeretem »A Karthausi«-t egyszerűen úgy nézni, mint egy nagy fantáziájú, gondolatban és érzelemben bámulatosan gazdag fiatal költőlélek elemi erejének irányozatlan és korlátozatlan első kitörését.

Ez a regény forrongó mélységekből fakadt bölcselgő költeményeknek egymásra toluló, viharzó, tajtékzó, torlódó és egy szomorú emberi történet medrében tovazúgó, fáradó és elpihenő áradata. Szinte szédítő benne a gondolatok sokszerűségének folytonos játéka. A szüntelen fordulat eszméről eszmére, a változatoknak ez az állandósága, rendkívül igénybe veszi az olvasó figyelmét. S ha az olvasó nem eléggé fogékony s figyelme nem fáradhatatlanul éber, akkor ez a mű úgy hat reá, mint a zuhatag, melynek rohanó vizei a legkülönbözőbb sziklaalakulatokon a legkülönbözőbb hangzásokat keltik, de a melynek megszámlálhatlan hangból összeolvadt moraja mégis mindig egy. Hanem a fogékony, éberén figyelő fül ugyanazt a zuhatagot úgy hallgatja, mintegy óriási zenekar poliphoniáját s zengéséből lankadatlan gyönyörűséggel hallja ki temérdek hangszernek változatos, harmoniákba és disharmoniákba szövődő, küzködő, elhaló s más-más hangnemben megújra éledő szólamait.

»A Karthausi« ezért, az élettapasztalattól és ítéletektől még meg nem nyugtatott és le nem tompított, vívódó lelkű fiatalok könyve. Azoké, a kiknek, mert naiv, nemes optimizmussal kukkantanak be a világba, hamarosan csalódnok kellett s a kik még nem tudják, hogy csalódásaikban is csalódni fognak. Hiszen az ifjui elkeseredés pessimista ködvilága épp oly kevésbé maga a való, mint az ifjui lelkesedés optimista délibáb-világa, mely oly hamar foszlott szét.

De nem is írhat más oly művet, mint »A Karthausi«, csak fiatal kezdő. Majdnem azt merném mondani, hogy ez a regényformába kiáradt költői revelatio egy lelkes delirium sugallata. Hanem a betegség, mely a deliriumot okozta, nem halálos. Ellenkezőleg, a tavaszi életteljesség túlfeszültsége, kínokban kéjtelgő mámora az: a genialis ifjuság maga.

»A Karthausi« rendkívüli hatását inkább a benne megnyilatkozott költői lélek szépségének és érdekességének köszöni, mint a benne elmondott mélabús regénynek. És mégis, a regény harmadik részében Bettynek, a bájoló és aranyszívű kis grisettenek szerelmi története, minden közbevetett gondolat- és érzelemkincs levonásával is oly szép, oly kedves, oly megható, hogy bennem, mikor a nagy munkának erre a részére emlékezem, mindig feledhetetlen alakok és eleven színes jelenetek rajzanak fel, nem pedig költői reflexiók. Mily művészien meglepő, lélektanilag is mily elmés és mindenképpen mily érdekfeszítő fordulat, a mikor a becsületes, de nagyon szerelmes Betty felfedezi, hogy Gusztáv nem ócskaruhás szegény diák, hanem tündöklő nagyúr — és a leány nem tesz szemrehányásokat szeretett csábítójának, hanem büszkén ujong, hogy őt ilyen kiváló finom úr tartja méltónak szerelmére. És az igénytelen, önfeláldozó Betty nemes, de bohó becsvágya, hogy magasrangú szeretőjéhez illő úri nővé művelődjék, — a mivel szegényke nemhogy jobban lebilincselné, hanem inkább magára unatja Gusztávot, — a finom elbeszélő művészetnek minő gráciájával van rajzolja! A Bettyt halálosan keserű csalódásra ébresztő, drámai erővel teljes orgia-jelenet pedig oly megkapóan fejezi be a regénynek ezt, az elbeszélő-irodalmi szempontból legszébb részét, hogy »A Karthausi« fiatal írója itt már nemcsak mély gondolatokban és érzésekben túláradó költő, hanem az írásművészet mestere is.

Az arisztokrata ifjunak és a nép leányának szerelmi viszonya, mint téma tovább foglalkoztatja a költőt azután is. A »Magyarország 1514-ben« és »A nővérek« című, későbbi keletű regényeibe egyaránt, megint belejátszik egy-egy csak a maga gyönyörűségét kereső arisztokrata ifju s egy-egy igazán, szenvedélyesen szerelmes polgárleány végzetes összeköttetése. De a régi témának újabb változataiban már a leány nem olyan igénytelen félredobható s eltaposható virágszál, mint »A Karthausi« szegény kis Bettyje. A »Magyarország 1514-ben« Szaleresi Klárájának megcsúfolt, lángoló szerelme mint bosszuló tűz száll a palotákra és kastélyokra s vadul gyilkoló néptömegeket uszít az urak és hozzátartozóik nyomába. »A nővérek«-ben pedig Viktának, a molnárléánynak megcsúfolt szerelme ármányos dühre változva, kínos botránya lesz egy arisztokrata házaspár különben sem boldog életének s véres halála a főúri csábítónak és magának a leánynak is. Míg tehát az úri kedvtelés meg a női szerelem mésalliancea »A Karthausi«-ban csak, mint örök emberi tragikus téma, minden közügyi vonatkozás nélkül érdekli a még ifju költőt, addig két utóbb írt regényében már mintegy szimbolizálja vele a magasabb rangúaknak az alacsonyabb sorsúakkal oly sokszor könnyelműen üzőtt, tudtukon kívül vérlázító veszedelmes játékait.

Már ekkor a költő egyénisége teljesen kialakult s ő tehetségének és meggyőződéseinek tudatára jutva elhatározta, hogy költészetével is közéleti eszményeit, elsősorban nemzetének humanizálását és demokratizálását fogja szolgálni.

Már ekkor első nagy lépését a költői irányzatosság felé megtette volt. Mert már korábban megjelent második regénye, »A falu jegyzője«, e kegyetlen támadás a vármegye ellen.

A mult század első felében, mikor még a rendiség akadályja volt a modern állami rendnek s a nemesi »libertas« az igaz nemzeti és emberi szabadságnak — a költő a vármegyét nem az alkotmány, hanem a barbár maradiság védőbástyájának nézte. Így nézván a sajátyszerű ősi intézményt, az az ő szemében nem lehetett a hazafias kegyelet tárgya és nem csoda, hogy haragja tárgya lett.

Regénye, melyben Viola, a zsvány, sokkal vonzóbb emberi alak, mint a vármegye nem egy hatalmaskodó ura és egy hatalmas asszonya, felháborodásból fakadt, mint Juvenális satirái. »A

falu jegyzője» csak azért nem szatira, mert íróját nem csupán az erkölcsi komolyság, hanem az előadásnak minden tréfát kizáró komolysága sem hagyja el soha. A vádirat nem gúnyirat. Valamint azonban a gúnyiratot nem szabad soha szószerint venni, hanem jogosultságát mindig csak írója felháborodásának őszinteségében kell megtalálnunk, úgy e vádirat erkölcsi és irodalmi értékét is a költő haragjának szent volta adja meg. E művének ilyen értékelésére kér bennünket ő maga is, mikor befejezésül így szól hozzánk :

»Ha néhányan a nyíltságot rosszaljátok, melylyel honi állapotaink árnyoldalairól szóltam, higgyétek el, ha nem volnék meggyőződve, hogy ez állapotok megváltoztatása tőlünk függ, inkább fényoldalait kerestem volna fel, hogy titeket s enmagamat nyájas csalódásokkal vigasztaljam.«

Menten ezután, néhány legutolsó sorában mégis vigasztal bennünket s vigasztalja önmagát — nem is nyájas csalódásokkal, hanem egy szépséges prózában írt hymnussal az alföldi nagy rónasághoz, mely a magyarnak képe. Nemzetének forró szeretete s annak jövődjébe vetett rajongó hite, mely e fenséges sorokból árad felénk, örökre meg fog győzni minden magyart, hogy ennek a nagy költőnek és nagy hazafinak felháborodása »honi állapotaink árnyoldalain« szent volt, — tehát jogosult.

A »Magyarország 1514-ben« tán minden regénye közt leg-egyenletesebben, legharmonikusabban nyilatkoztatja ki a költő egész, befejezett írói egyéniségét. A gondolat, az érzelem az ember-szeretet gazdagsága ebben is jellemző, de kevésbé lyrai, mint a többiben. A hazafias demokratikus irányzatosság ebben is meg-
lelhető, de nem mint politikai intés, hanem mint történeti tanulság. A lelkiismeretes gond, melylyel a költő a történettudományt veszi segítségül, hogy a Dósa-lázadásról a kor valóságos körülményeinek s alakjai lélektanának megismertetése útján minél igazabb képet adjon, ebben a műben mint komoly valójához illő, de csak a történeti regényben kipróbálható írói erénye kapja meg figyelmünket. Remekül érteti meg az olvasóval, hogy az a történelmi korszak, a melybe vezeti, egy rettenetes decadentia. Még az Igazságos Mátyás hatalmas emlékezete közvetlenül él az elmékben ; még a romlásnak induló paloták kövein s az úri lakok falain ott vannak a hazánkba átplántált olasz renaissance

művészet nyomai. De a mi ősi átkunk, a becsvágyó oligarchák daczos személyi politikájára már elvégezte kultura-gyilkos és államhatalom-döntő munkájának első részét. A kultura és az állami tekintély már lehanyatlott. Erre a kezdetre — melynek nem is oly sokára mint az urak gondolták, Mohács lesz a vége — egyelőre még csak a logikai folytatás, 1514 következik el kérelhetetlenül. E folytatásban a költő egy egész keresztül-kasul meghasonlott boldogtalan nemzet képét festi meg. Kezdve Dobzse Lászlón, a pipogya királyon, folytatva az udvari és a nemzeti nemességen, a polgárságon s a jobbágyi népen keresztül le a csőceselélig és a cigányig mindenkit ábrázolni törekszik, folytonosan ügyelve rá, hogy a roppant képen az egyes alakokat legalább is típusuk szerint jellemzően különböztesse meg. S ha lehetlenség is ily sokaságban minden egyes alakot a típuson túl még külön egyénné is jellemezni, nem egyszer ez is sikerül a költőnek. Különösen, mikor ritkán felcsillanó, de igen finom humora is segítségére van, mint Bebek Katalinnak, a hívságosan fecsegő lehervadt szépségeak arisztokratikus és a sóhajos Ollósinak, a küzdő táborok közt jámborul hányódó udvari szabónak polgári alakjában. Az oligarchia és demagógia kölcsönösen kegyetlen tusakodása, a vérengző harcok, a változatos tömegmozgalmak ebben a műben oly elevenek és izgatók, hogy az olvasó utóbb emlékezetében és álmaiban is szinte átélt veszedelmekül foglalkozik velük.

»A nővérek«-nek, a költő utolsó regényének expositiójában megint uraikra lázadt parasztok vad rohanása dübörög. De az 1831-iki felvidéki koleralázadás már csak késői visszhangja a régi nagy rettenetnek, mely a korábbi regényben úgy tombol, mint az égő országon fürgetegesen nyargalászó vihar. A költő a felelősséget e kisebb terjedelmű népvadulásért is kiterjeszti arra az arisztokratikus kevélységre, melyet a nép nem viszonzozhat egyéb-
bel, mint soká alázatosságba burkolt, de alkalomadtán kegyetlen vakdühben kitörő gyűlölettel. Rámutat a költő a földesúri önzésre is, mely a gazdatisztek kapzsi szigorát rászabadította a nyomorult jobbágyokra; de a felelősség legsúlyosabb terhét mégis arra az ősi rendszerre helyezi, mely meghagyta a tömegeket babonás tudatlanságukban, mindent elmulasztva, a mi a szerencsétlenekben napról-napra halmozódó elkeseredést enyhíthetné.

A lázadás zaja ebben a regényben hamar elcsitul s ez azután csak mint egy grófi család két leányának romantikus élettörténete foly tovább. Az egyik leányt a lázadás forrataga még csecsemőkorában elsodorta a nagyúri körből, melybe beleszületett; a másik megmarad abban s születésének minden látszólagos előnyét élvezve, grófi szülői féltő gondjai alatt nevelődik fel. A finom nevelésű, szép és jó, de heves, szeszélyes leányból előkelő élete során boldogtalan, ifjan veszendő mágnásasszony lesz; mialatt elveszettnek hitt, igen egyszerű, majdnem cselédi sorban nevelődő nővére, egy paraszti eredetű derék férj oldalán, megtalálja a legszébb női életörömeiket: a szerelmi idyllt és a mosolygó anyaságot.

Hogy ez a regény is irányzatos, az kétségtelen. De tévedés volna éppen az előkelő nevelést korholó irányregénynek tartani. Az egyik nevelést nem a grófi nevelés teszi boldogtalanná, a másikat nem a kulcsárné nevelése boldoggá. Egyszerűen: emez veleszületett derült életfelfogásánál fogva boldogul, viszont amannak életét ugyancsak veleszületett végzetes természete rontja meg. Ha kicserélik vala nevelésüket és sorsukat, akkor a grófi nővér lenne a boldog és a népi nővér a boldogtalan.

Bizonyára maga a költő is így gondolta, mert hiszen ő a regényben meggyőzően fejti ki azt az érdekes gondolatát, hogy a nevelésnek positiv hatása vajmi csekély, de negativ rossz hatásai félelmesek. Már pedig a negativ rossz hatások úgy a főúri, mint a népi nevelésnél egyaránt kiszámíthatatlanok.

Az irányzatosság e regényben nem az, hogy megmutassa mennyit ér a nevelés, hanem, hogy mennyit nem ér. A mit a regény legkedvesebb és legbölcsebb alakja, a grófi ház jó szelleme, a falusi plebános így fejez ki: »minden boldogság Istentől jó, mi emberek csak szerethetünk«.

Egyéb elbeszélő műveiben, noha azok, a mult század szavával szólva, csak beszélyek, a költő hű marad regényírói módjához. Mindössze meséit szövi kevesebb szálból s így fogja azokat rövidebbre; de az alakok rajza, a lélektani megokolások, a leírások, a gondolatbőség s az érzelmi kitérések folytán, beszélyei nem úgy aránylanak regényeihez, mint patakok a folyamhoz, hanem csupán, mint jóval rövidebb futásu, de ugyancsak széles és mélymedrű folyamok.

E beszélyek jobbára népies tárgyuak, hanem azért a költő

a társadalomnak a természethez oly közel álló földszintjén is látja a módosabbak arisztokratikus előítéletét a szegényebbek ellen, s mindannyiszor az ifju szívek igaz hű szerelmét indítja hadba, hogy azt megtörje. De még a szerelem sem diadalmaskodik mindig s még a nagymalmú falusi molnár úrhatnám döllye is okozhat tragédiát.

Nagyon kedves megnyilatkozása a költő örökös lelki töprengésének, melylyel hazáját s nemzetét hol aggódva, hol reményteljesen a haladottabb külföldről viszonyítgatja, »Novella« című elheszélése.

A költő magánosan bolyong a svájci Alpesek között s egyszerre csak, édes meglepetésére, magyar nóta csendül meg közelében. »Tisza partján halászlegény vagyok én« . . . Svájcba szakadt s ott telepedett magyar énekli, a ki otthon is földmíves volt, itt is az. A költő persze, melegen összebarátkozik vele. A mit aztán ott a távolban ők ketten beszélnek a magyar földről s a magyar fajról, a mint összehasonlítgatják a honi őserőt ama művelt külföld szép mostohaságával s szorgos emberfajtajának nehéz küzdelmeivel, — az minden világlátott magyar szíve dobogását visszhangozza, a ki valaha bármely idegen országból haza gondolt és haza érzett. Künn, a hol már nem a magunk, hanem az idegenek gyöngeségeit, bűneit és bajait látjuk közelről, valamennyien fölbátorodunk s meleg bizalomra kapunk. Nem utolsó a világon a mi hazánk! Ha televény földünk nem is olyan művelt, ha ősi fajtánk nem is olyan haladott még, mint a nyugateurópaiak: de kevesebb fáradt, kevesebb kiaknázott is. Barbárabb, de fiatalabb. Bármilyen történet is, nincs okunk a kétségbeesésre. Csak dolgozni, haladni és remélni kell!

A költő drámai formában tett kísérletei közül »Éljen az egyenlőség« című vígjátékának maradandó irodalmi bece van. Friss jókedvvel tréfálja ez ki a magyar társadalom minden osztályában megrögzött arisztokratikus előítéletet, melynek mindazonáltal még a szálkáját is kiki meglátja más szemében, de magáiban a gerendáját sem. E darab szerkezete a költőnek csak eszköz szatirikus célja szolgálatára s az eszközzel annál ügyesebben bánt, minél inkább közeledik céljának végső kicsattanásához. Az utolsó felvonás utolsó jeleneteiben olyan kacagtató komikumhalmozásra s végül olyan szívyszerint való derüs költői igazság-

szolgáltatásra képes, a minőt a raffináltan agyonbonyolított s a kibonyolódásban rendszerint holtra fáradt színpadi comoediáknál ma már egyáltalán várni, sőt bevárni sem szoktunk.

Irodalmi ünnepi szónoklataiban és emlékbeszédeiben — ez utóbbiak egy egész magyar Pantheon — a költői szív melege hatja át a szónoki páthoszt, a tudományos igazságok és aesthetikai kérdések fejtegetéseit s még a politikai vonatkozásokat is. De ezek a művei, bár költői zománczczal ékesek, mégsem számíthatók költészetéhez, mert csupán díszítéseik és hangulatuk ered a képzeletből, míg tartalmuk és szerkezetük az ítélő ész munkája.

Hanem »Gondolatok« gyűjtőcím alatt kiadott aphorizmái, — vajjon túlnyomó részben nem költemények-e azok?

Gondolatok, melyeknek a szív sohasem mondhat ellent, melyekben a hideg logika kegyetlenségének határt szab a meleg, mindig kegyelmező szeretet: — az ilyen gondolatok nem kieszelések, hanem ihletések eredményei. A teremtmény képzeletből törnek ezek elő, s mint minden egyébnek, a mi onnan származik, megvan az a titokzatuk, hogy tudákosan kifejezve halvaszületettek volnának, s csak a bizonyos, lényegükkel összeegyező szép formában az övék az igazság és az élet.

Báró Eötvös József kifejező ereje éppen az aphoristikus formában legnagyobb. Ebben stílusa tömör tud lenni homályosság, nyelve díszes keresettség nélkül. Gondolatainak nem egyszer villámgyors kijelentése öntudatlanul rythmikus s ezért a gondolat, meg a mondat, mely kifejezi, annyira együtt lopják be magukat lelkünkbe, hogy más mondatban soha többé ugyanazt a gondolatot el nem képzelnők s el sem fogadnók.

Ilyen örök felbonthatatlan szerelmi frigy tartalom és forma közt kizárólag költői művekben van. Ez voltaképpen az észnek és a szívnek az a közös miszteriuma, melynek miként történését alig sejtjük, de a melyről bizonyosan tudjuk, hogy ebben érzelmivé finomul a gondolat és gondolattá fogalmazódik az érzelem.

De, bárha a tartalom ezt a szerves összeforrást a szép kifejezéssel a kötetlen nyelvben is megtalálhatja, a legkülönlegesebb, a legmagasabb, legbűbájosabb költői forma mégis: a vers.

Hogyan van tehát, hogy a költő, kinek dicső emlékezetét ünnepeljük s kinek lelke túláradt a költészettől, viszonylag nem

sok verset írt? — Tán éppen vénájának kitörő bősége kerestette vele inkább a széppróza szélesebb, kevésbé szigorúan szabályozott medreit. Nehezebb esett az alkalmazkodás a kötött formához, mert több kivallani valót érzett lelkében, mint a mennyi rythmusban és rímben összecsengő dallamos szavat.

Bármint legyen, — az a mindössze harmincz és egynehány vers, melyet művei teljes kiadásában találunk, mind a többi prózában írott sok, nagy és szép alkotása nélkül is, fényes helyet biztosítana számára a halhatatlan magyar költők sorában. Még költői egyéniségének jellemző szépségei is ugyanazok volnának.

»A nyugalom« című versében akkor is megtalálunk az élet csalódásaiból vallásos remeteségbe vágyó karthausi-hangulatát. »A sajka« és a »Bedgellert« címűekben azt a bájoló mélabút, mely a szívnek jól esik, mint az enyhülés könnyei. Az »Öh lennék felhő« és az »Ősz« címűek tanuskodnának a költő lelkének pesszimista viharairól, melyek lantja húrjaiba csapva, meglepően erős zengéseket keltenek s merész dissonantiákkal őszintén adják vissza az elkeseredés hangjait. A »Remélj!« című kivallanó férfias szívének nyájas, vigasztaló gyöngédségét Máriához; »Elvirához« szóló lendületes szerelmi vallomása nemes becsvágyainál is nemezebb érzelmességét; a »Szörnyen szép« című pedig, még a temperamentuma mélyében parázsló szenvedelmet is. És nem volna-e a »Gondolatok« költőjének lelki magasztossága és az aphoristikus kifejezésben legtökéletesebb formaérzéke, minden szépprózában írt aforizmája nélkül is bizonyos az újszülött gyermek halálára írt tizenkét soros versből, mely a szülők sírását azzal csitítja, hogy jobb talán gyermeküknek a föld alatt — ?

»Hisz azt, mi életünkbe' szép,
Ő már élvezte itt:
A napnak meleg sugarát
S anyjának csókjait.«

De tán még ennél is mesteriebb, mert még tömörebb aphoristikus költői gondolatmondás »A mult« című kis vers:

»A multat el nem törli
Boldog jelen soha:
Az is fáj, a mit elvett,
Az is, mit meghagya.«

A jóság, a szerencsétlenek, a gyöngék, az ártatlan szenvedők mélységes szeretete, mely a költőt minden írásában és egész emberi életében is annyira jellemzi, akkor is meghatóan gyönyörű vonása volna költői és emberi egyéniségének, ha sohasem ír vala meg egyebet, csak a megfagyott gyermek andalgását és halálát, oly késő éjtszakán, ott künn a temetőn. Ezzel a verssel szemben megszűnik minden kritikám, — elfogult vagyok. Ez volt az első vers, melyet életemben betéve tanultam. Még az édesanyám tanított rá kisgyermekkoromban. S noha magamban csakhamar kitűnően tudtam minden szavát, sohasem voltam, máig sem lennék képes az egészset végigmondani. Legkésőbb a harmadik versszaknál mindig sírva fakadtam. Mivel pedig, úgy hiszem, minden jóra való gyermek és ember így van s örökre így lesz vele, nem tudok elképzelni olyan okos és tudós bírálókat, melyet, ha e vers szépségét akarná kétségbe vonni, diadalmasan el ne mosnának mindnyájunk könnyei.

Hát a költő művészi világfelfogása, büszke bizodalma a szépnak, a költészetnek koronákat túlragyogó fenségében! Nem zöng-e ez »A dalnok és király« románczában? A korona elmerül, a dalnok babérja nem.

Demokratikus iránya is, egész magyaros különösségével, hogy tudniillik a jobbágy azért egyenlő a főúrral, mert ő is csak olyan büszke őseire és honára, mint amaz, — teljesen kifejezésre jut »A vár és kunyhó« című kisebb költői elbeszélésében.

A mi pedig ennek a magyar költőnek mindenek felett legnagyobb gondját és legnagyobb érzését illeti: vajjon nem hazájáról és nemzetéről szól-e lantján a legtöbb és a legszebb dala? . . .

»Én is szeretném« — mondja ő maga, — »nyájasabb dalokban üdvözleni a szép természetet« s megénekelni az ábrándokat, a kedves szemét és szívét s a szerelmet és a bort, —

»De engem fölver nyájas képzetimből
Komoly valónak súlyos érzekara;
Fajom keserve hangzik énekimből,
Dalom nehéz koromnak jajsza.«

És valóban, faja keserve hangzik ki Mohácsról, elődeink siralmas harczhelyéről zengő énekében; de egyúttal a remény is. »Zöldebb a fű Mohácsnak mezején« — s az ott elesett hívek szel-

leme »tettekre inti az utódokat«. Még nagyobb a nemzeti keserv, de még nagyobb a nemzeti remény is »A zászlótartó« című versben, mely szintén a mohácsi vészbe kapcsolódik. A vert magyar sereg zászlótartója keblébe rejtí a becsülettel megvédett nemzeti lobogót s vérző homlokkal menekül a csatatérről, a hol: —

»Ki reggel véle jött el
Mind megmaradt helyén —
Keblében mély sebekkel,
Szenny nélkül fegyverén.«

Mikor azonban a zászlótartó megvénhedik s halálát érzi, a mély mátrai völgy rejtékén, a hol a haza bukása után meghuzódott, maga köré gyűjti a magyar népet s a megőrzött nemzeti zászlót szent örökségül arra bízta.

»S a melyet elbocsáta,
Száz kéz ragadja meg
A zászlót, s most közöttük
A nép fölött lebeg.«

A haldokló öreg zászlótartó szeme megnyugodva csukódik le. »Hisz zálogát jövőnknek jó kézbe tette le.« A zászlótartó nagy hite a költőnek nagy hite. Adja Isten, hogy nemzeti jövőnk majdan igazolja e nagy hitet!

És most úgy érzem, mintha képzeletemben áhítatos gond-
dal fogadalmi templomot építettem volna báró Eötvös József-
nek, a költőnek dicső emlékezetére. Igyekeztem a költészete
bányájában talált nemes márványköveket úgy rakni egymásra,
hogy a kegyeletes épület méltó alapokon magasodjék fel s
kiemelkedő karcsú tornya, hasonlóan az ő verseihez, egyre
finomodó csúcsban sóhajtson az ég felé. Munkám kész egészen
a toronycsúcsig s már csak az hiányzik, hogy erre befejezésül az
arany keresztet is rátűzzem. Én pedig, íme, a legmagasabbra a
költőnek »Búcsu« című versét helyezem. Mint minden szép verse
közt a legszebbet, mint egész költészetének legmesszebb ragyogó
és legszentebb díszét.

Kölcey »Himnusz«-a és Vörösmarty »Szózat«-a mellett
Eötvös József »Búcsu«-ja a magyar nemzet legnagyobb ünnepi
éneke. Ének, mely hangjegy nélkül is zene. A honából távozó

költő ebben, a maga lelkéből szólva : »míg a hazának csak egy romlatlan gyermeke leszen«, minden idők minden magyarjának lelkét fejezte ki.

S mily csodás gondolatokban, mily gazdag, előkelő díszszel, mily bűvös zengő hangon !

»Isten veled hazám, bátrak hazája !«

Lehet-e egy, ezer év óta szünetlenül a nemzet véráldozataival megtartott s mégis örök veszedelemben forgó hazát nagyobb szeretettel, szebben megszólítani ? »Bátrak hazája,« — mennyi nemzeti elégtétel és büszkeség s mennyi fölemelő biztatás zeng e szóban ! Mennyi dicsőség és mennyi gyász emléke !

Ezt a szót még a legmagasztosabb ihlet percében is csak az a költő találhatta meg, a kinek mindig és mindenütt »hazát kívánt, hazáért vert szíve«.

»Az ég egy kincset ad minden hazának« — a költő rövid néhány szóval mesterien jellemzi az egy-egy világhírnő külső ország erkölcsi kincsét ; de megrendítő a szomorúság, melylyel az ellentétet sóhajtja el : »tiéd hazám egy szentelt fájdalom«.

Hazánk nagyságirul neki egy könyv beszél, Buda az ő szemében nagy sírkő a haza temetőjén s még a Buda-Mohács-Nándornál elfutó Duna is, mintha csak a haza könnye volna.

Ez a hazaszeretet már-már közel jár a kétségbeeséshez, de a költőt ezen a fájdalmas úton szívünk szerint valamennyien követjük, a kik hazánk multját és jelenét ismerő igaz magyarok vagyunk. Mert a ki multunkon nem talál sírni valót, jelenünkben félelmes kétségeket, az vagy tudatlan, vagy hűtelen.

Minden hű magyar, éppen úgy mint a »Búcsu« költője, csak hazaszeretete nagyságában találhatja meg nem ok nélkül való honfibúja és aggodalma nagyságának egyensúlyát, — s csak a jobb jövő reményében a vigasztalást.

E teljes nemzeti együttérzésünk a költővel teszi számunkra a »Búcsu«-t legmarczangolóbb hazafiui fájdalmaink, legodaadóbb hazaszeretetünk és egyetlen vigasztalónk : hazafiui reményünk bús, fenséges és elnémulhatatlan énekévé.

Oh dicsőült költő, a ki ebben a gyönyörű versben s még annyi szép művedben márványnál és ércznél maradandóbb emléket magad emeltél magadnak, mily önzetlen, nemes szerénység Tőled,

hogy dalos végrendeleted szerint csupán eszméid győzedelme legyen emlékjeled !

Ezt az emlékjelet, a *Te* fenkölt nagyságod részére, mi keveselenők. Mert az eszmék születnek, fejlődnek, harcolnak s győznek vagy elbuknak. De ha győznek is : folyton támadnak új meg új eszmék, melyek, — mint az idei zöld lombok a lehervadt tavalyiaknak s a feltörtető fiatal nemzedékek a sírba hajló öregeknek — a régibb eszmék helyébe lépnek. Az emberi eszmék váltakoznak, csak az emberi érzés isteni része mindig egy és változhatatlan. Az a lélekbeli emlékjelet, mely a *Te* költői halhatatlanságodat nekünk mindennél méltóbban és meggyőzőbben hirdeti, az lelkesedésed minden szépért, jóért, nemesért, az egész emberiség ügyéért s mindenek felett a magyar nemzetért.

Igy, amiképp már ma is az, legyen emlékjeled a költészetedet át meg átsugárzó isteni érzés : az örökkévaló Szeretet !

VI. kötet.	VII. Pauer János l. tagról. Dr. Czobor Béla l. tagtól	1 kor. 20 fill.
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. Klein Gyula l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. Szvorényi József t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. Matlekovics Sándor l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. Hampel J. l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. Péch Antal l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. Pór Antal l. tagtól	— > 60 >
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. Ortway Tivadar l. tagtól	— > 30 >
	II. Gorové István t. tagról. György Endre l. tagtól	— > 40 >
	III. Beüthy Leó l. tagról. György Endre l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. Klug Nándor l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. Duka Tivadar l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól	— > 60 >
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól	— > 80 >
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány Radvánszky Béla t. tagtól	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól	1 > 50 >
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérpataky László r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. Entz Géza r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. Moccsáry Sándor l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól	— > 60 >
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól	— > 50 >
	III. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknói Vilmos r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. Kéty Károly l. tagtól	— > 30 >

XI. kötet.	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— kor. 40 fill.
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— » 40 »
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— » 40 »
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— » 40 »
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilágyi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
	XII. Tóth Ferencz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 » — »
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— » 60 »
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— » 60 »
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 60 »
	IV. Plösz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— » 30 »
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— » 80 »
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— » 60 »
	VII. Kroncs Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— » 30 »
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— » 30 »
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— » 60 »
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 80 »
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— » 60 »
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— » 45 »
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— » 80 »
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— » 80 »
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól	— » 60 »
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 » — »
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— » 30 »
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 » — »
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— » 80 »
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 » 20 »
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— » 60 »
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— » 80 »
XIV. kötet.	I. Bubits Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 » 20 »
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 » — »
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— » 60 »
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— » 60 »
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— » 60 »
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— » 60 »
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— » 60 »
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— » 60 »
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosztány Tamás</i> l. tagtól	— » 80 »
	XII. Kóváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 » — »
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— » 40 »
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 » 20 »
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— » 40 »
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 » — »
	V. Fautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 » — »
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— » 20 »
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— » 80 »
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— » 60 »
XVI. kötet.	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— » 80 »
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 » — »
	I. Than Károly másodelnökről. <i>Posvai Lajos</i> r. tagtól	— » 80 »
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1 » 50 »
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Posvai Lajos</i> r. tagtól	1 » — »
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1 » — »
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	— » 50 »
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	— » 80 »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.
SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVI. KÖTET. — 7. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
HAMPEL JÓZSEF

RENDES TAG FÖLÖTT

ORTVAY TIVADAR

RENDES TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1913. nov. hó 24-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona 40 fillér.

BUDAPEST.

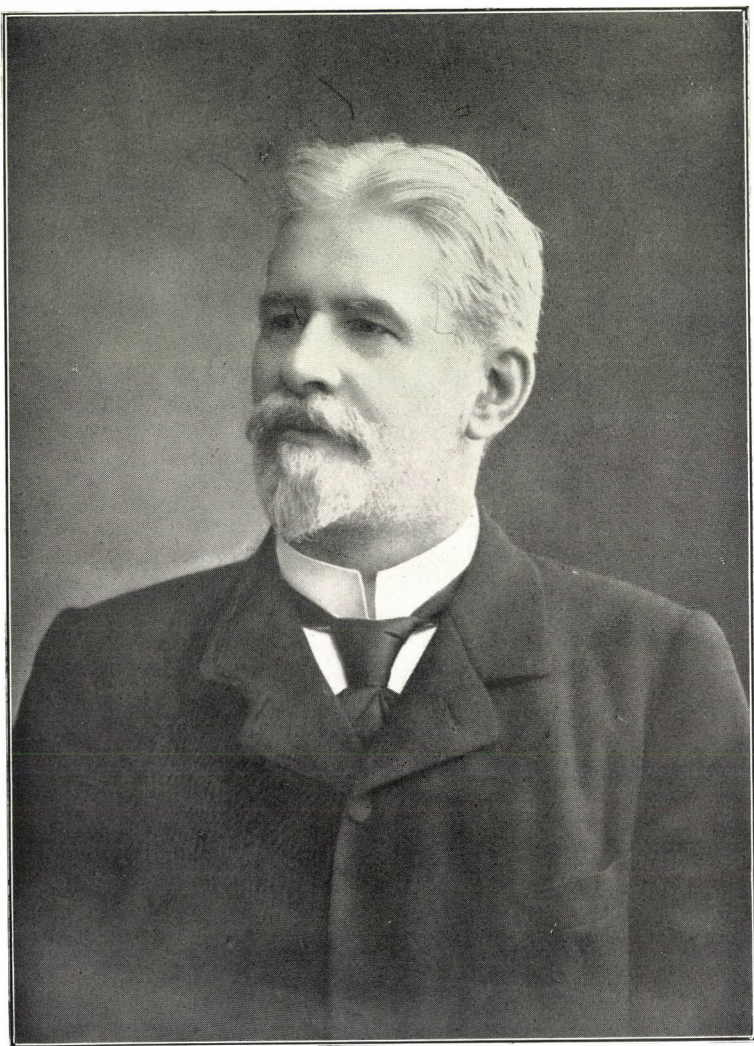
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1913.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 30 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Wöhner Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >

Hampel József

HAMPEL JÓZSEF R. TAG EMLÉKEZETE

ORTVAY TIVADAR r. tagtól.

(Olvastatott a Magy. Tud. Akadémia 1913. évi november hó 24-én tartott
összes ülésén.)

I.

A pszichologia törvényei szerint gondolkodó agy nem veheti komolyan az előérzetektől való következtetéseket és mégis a tapasztalat nem egy esetben mintha igazolná ezeket. Azon férfiú, kinek emlékezetét e gyászos órában ünnepeljük, szintén bizonyítékát szolgáltatja az előérzet jogosultságának, mert a hány-szor találkoztam vele utóbbi időkben, mindannyiszor felkért, hogy majd én tartsam meg felette az Akadémiában az emlékbeszédet. Mindannyiszor eltereltem sötét sejtelmét azzal, hogy mint jóval öregebbnek nekem kell őt megelőznöm a testi örök elmulás kikerülhetetlen útján s így inkább ő neki állhat majd módjában rólam e díszes helyen, ha ugyan megérdemlem, megemlékezni.

Sajnos, Hampel József kérelmelhetetlen végzete úgy hozta magával, hogy az ő óhaja nekem csakugyan szomorú kötelességemmé tette, felette jelen emlékbeszédemet elmondani. Teszem ezt fájó szívvel, mert hiszen mindnyájan érezzük, hogy Hampel József borus sejtelve idő előtt, *jóval idő előtt* vált megmásíthatatlan valósággá.¹⁾ Még évtizedeken át kellett volna élnie, hogy hasznos és hűzgapótló, irányadó és vezető munkásságával azt az űrt kitöltse, mely szakmája művelésében immár ránk maradt

¹⁾ 1913 márczius 25.

s melyet utódai egyhamar oly sikeresen s oly alaposan kitölteni nem fognak tudni, mint a hogyan azt ő tette volna.

Mert ha körültekintek a régiségi szaktudomány művelői között, nem tagadhatom ugyan, hogy vannak közöttük, kik buzgóság, képzettség és hivatottság tekintetében díszére válnak tudományunknak s nem kis számban, főleg tanítványai sorából, olyanok is, kik a legnagyobb reményekre jogosítanak, sőt kik ebbeli reményeinket már is feles előleggel biztosították, mégis Hampel József buzgóságával, egyetemes képzettségével és céltudatosságával egyikök sem mérkőzhetik. Hampel József szakmájának ideális művelője volt, ki, a mint a legsürgősebb időben vette át hivatalos elődjétől az archeaologiai téren a tudományos vezetést, ép úgy dőlt ki sorainkban oly időben, mikor munkásságára, szívós akaraterejére még nagyon nagy szükségünk lett volna.

Nem vélek üres szölamot hangoztatni, mikor azt állítom, hogy a sorsunkat intéző jó Isten annak a tudománynak szánt tehetségnek, melynek különösen kedvezni kíván, *hazánkban a régiség művelésére ad küldetést*. A régiségtudomány művelésére hazánknál alkalmasabb terület aligha van kontinensünkön. Mert ha az északi tartományok: Svéd-, Norvég-, Dánországek fölül is múlják hazánkat a praehistoria kő- és bronzemlékeivel, tőzegleleteivel és az ősi életet szemléltető sziklaképeivel; a középeurópai, alpesi vidékek nagyszerű vízi telepeikkel, czölöpfalvaikkal; a Póvidék szárazföldi czölöpépítményeivel, terramareivel; a déli tartományok görög-római klasszikai műkinccseikkel s a nyugoti tartományok a fejlett culturának műremekeivel: *mégis a művelődési viszonyok egymásba kapcsolódásának tanulmányával* valamennyi ország közt hazánk válik ki, mint az európai culturutak keresztezésébe eső ország legszembeötlőbben.

Nem is szólva azokról a legősibb régiségekről, melyek a palaeontologia és ősanthropologia kereteibe tartoznak, csak azokról a leletekről szölok, melyek nálunk az emberiség történelemelőtti időszakainak tanulmányozását teszik lehetővé. Kőkorszaki leleteink, mióta ezek tanulmányozása önállóvá lett, már is kétségtelessé tették, hogy függetlenek a magas északi kőkor culturproductumaitól. Hiszen csak össze kell hasonlítaniunk egymaga az *anyag* tekintetében hazai kőleleteinket a skandináv és dán

kőkorszaki kőműtermékekkel, hogy ezeket tisztán petrographiai jellegöknél fogva elválasszunk az északi régiók legősibb culturájától. Ép az összehasonlítás derítette ki, hogy a hazánkban található obsidián és flint eszközök nem a skandináviai felldről hozzánk került importczikkek, hanem a dunai közep-medence culturális életének eredeti műtermékei. Viszont azok a bronzeszközök is, melyek hazánkban szerteszét oly gazdagon jelentkeznek, ugyancsak eredeti beltermékek, köztük csak ritkább esetekben találhatók a kereskedelem útján bejutott példányok. A mi bronzaink külön typuskört képeznek a Japántól az Atlanti-Oceánig nyomozható bronzok közt. És van-e valahol Európában oly terület, mely annyira alkalmas volna mint hazánk, központi fekvésénél fogva kifürkészni és összefűzni a continens különböző vidékei bronzculturáját összekötő szálakat? De az az átmenet is, mely a kő-, bronz- és vaskorszak közt észlelhető, hazánkon kívül másutt tanulságosabban alig nyomozható. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a világtörténelem legnagyobb, a közeivilisatio alakulására, menetére s befolyására kiható korszakos eseményei: a *római uralom* s az erre rászakadt *nép-vándorlás* hazánkban oly kiváló szerepléshez jutottak volt s hogy kevés helyütt kínálkozik kedvezőbb alkalom kivált a régibb középkor, a IV—X. század stylusának tanulmányozására, megérthetővé teszik, hogy csakugyan Isten kegyencének kell tekintenünk azt az egyént, kinek hivatásul jutott, hogy a jellegzetes leletekben oly gazdag és változatos honi földön a multat kutassa s világításba helyezze.

II.

Ily kiválasztott gondviselészerű kegyenczek egyike az 1849 november 10-ikén Pesten született *Hampel József*. Oly korban kezdhette meg tudományos munkásságát, mikor nálunk a nagy bizonytalanság, a szürke határozatlanság, az egyéni tapogatódzás és ráfogás után a tisztább felismerés kora már bekövetkezett volt. Durván sérteném a kötelező pietást, ha azon érdemes szakemberekről, kiknek útcsapásán Hampel József megindult, kevésbbé elismerőleg vagy épen, merően a mai tudomány színvonaláról

tekintve, kicsinylőleg nyilatkoznám. Kiss és Érdy, Weszerle és Mátray, Jankovich és Kubinyi, Fejérváry és Schönwisner, Arányi és Lenhossék más kortársaikkal oly nevek, melyek említésére mélyen kell hálálkodnunk azon fáradozásaikért, melyekkel hazánkban az archaeologia megalapítását lehetőségessé tenni és a semmibe sem vett, fitymált régiségeink iránt való szeretetet felébreszteni igyekeztek. Csakhogy az, a mit ők nagy szűkös körben tettek és nagy bizonytalanul, nem egy esetben tévesen hirdettek, még nem volt tudományos archaeologia, csak archaeologizáló tudományos kísérlet és törekvés, mondjuk archaeologizáló rajongás, egy hazafias tudományos pium desiderium. Valamennyien csak úttörő pionierjei valának ennek a legifjabb tudományunknak. Felköltötték észrevétlenül heverő régiségi kincseink iránt való figyelmünket, megmentettek ezek közül nem egyet a végelpusztulástól, ösztönöztek hazai műemlékeink gyűjtésére és gondozására. Arról, hogy eljárásukban és utasításaikban nem volt meg a kellő szigorú rendszeresség s hogy a vezető alapelvek bizonytalansága, nem egyszer tévessége mellett a kutatás eredménytelen, de sőt a földben rejtett régiségek eredeti situsának irgalmatlan megbolygatása és szétszórása miatt káros is volt, őket vádolni nem lehet. Nemcsak nálunk, de a jóval előbbrehaladott külföldön is még tömérdek félreértés volt irányító a régiségek megmentésének és megismerésének mezején. Hiányzott tudományos világnézetükben az áttekintés, a tárgyak összefüggésének, együvé tartozásának vagy együvé nem tartozásának a felismerése. Ítéletük megfogalmazásában hiányzott az analógiák nagy tanúsága. Mintegy szürke üvegen át nézték, a kellő megvilágítottság hiányából előálló kétes szürkületben az előttük kibontakozó antik világot s a priori módszerrel törekedtek fejleszteni az általuk művelt tudományt, még mielőtt a szükséges anyagot kellőképen kiaknázták s rendszerileg szortírozhatták volna.

Szabadabb mozgás, tisztább látás, önállóbb felfogás, a történeti traditióktól függetlenebb kutatás s helytállóbb kritika mindenesetre még csak abban a korban kezdődött, mely véletlen egybeeséssel a politikai szabadságok kiküzdésének is a kora volt. Rómer, Henszlmann, Ipolyi és Pulszky fellépése és működése jelzi az új korszakot. Rómer *Műrégészeti Kalauza* minden

tartalmi és eszmei fogyatkozása és tévessége ellenére is egy nagy kezdet felvilágító fényszórója s az, hogy ugyanő 1868-ban az *Archaeologiai Értesítőt* alapította, otthont szerezve ezzel a hason-törékvésű elmének, oly tény, mely miatt ma is, jövőben is dicséretét zenghetjük, mert hiszen e folyóiratban Rómer készítető szelleme ma is érvényesül. E tudományos irodalmi közeg megalapításával lép a hazai archaeologia a szaktudományosság jegyébe, komoly és érdemes, az országot vidékekként a régészetnek meghódító kutatók gyűlnek köréje, kiket itt egyenkint felszámolni hosszadalmas volna. Pulszky Ferencz az ingó, Ipolyi az ingó és építészeti műemlékeket és régiségeket az európai régiségtudomány milieujébe állították be. Analogiákból igyekeztek elveket megállapítani. Mellettük Henszlmann Imre, a világlátott szakember tapasztalataiból, építészeti műemlékeknél matematikai alapelvekből fejti ki a tanulságot. Mindhárman az összehasonlító módszert alkalmazzák az antiquitások tárgyalásában s ezzel pozitívebb eredménnyel előbbre segítik a hazai tudományt, bár róluk sem mondhatni, hogy egyes tévedésektől mentek maradtak volna. Ha Henszlmann túlment az építészeti arányok feltételezésében az alapelv alkalmazásának, a feltételezett alapméretből és építészeti egységből való matematikai meghatározásának megengedhető határán, mégis a műemlékek felkutatása s restaurálásuk érdekében kifejtett lankadatlan tevékenységével, nagy odaadással végzett ásatásaival, kiállításokon teljesített buzgó munkásságával irányító személylyé érvényesült, kiben hazánk műtörténetének megalapítóját tisztelhetjük. Ha Pulszky a történeti korok megállapításában nem volt mindig tévmentes s ha nem is tűnt ki mint tulajdonképi kutató, ki ásóval járta be az ország vidékeit, mégis európpailag művelt nagy esze, éles kritikája, józanul látó szeme és szerencsés ítélőképeessége által az archaeologiai tudomány szakmesterévé lett. És ha Ipolyi nemcsak mythologiai, de műtörténeti tudásában is nem egyszer csatlakozott, mégis mint író és műgyűjtő vezértudósunknak elismerendő.

Hampelre nézve nagy szerencse volt, hogy fiatalon e sokat látott, nagytapasztalatú és nagyeszű férfiak közvetlen hatása alá került. Rómertől a lelkesedést örököelve, Pulszky, Ipolyi és a múzeumi régiségosztályban sűrűn megforduló Henszlmann által

az amúgy is a megfigyelő és bonczolható kritika felé hajló egyéni geniusában erősítettet meg. Tőlük megtanulhatta, hogy archaeológiát pusztán vélekedési avagy találgatási alapon s a priori feltételezésekkel sikeresen művelni nem lehet, csakis analógiai alapon, synthesisen, mely az egyedüli megbízható alap.

Hampelben e meggyőződés korán nyilatkozott meg. »Első és legfontosabb, talán mondhatni, kizárólagos szükséglet: az *anyaggyűjtés*« írja egyik 1876-ból való iratában. »Csak óvatosan és feltételesen szabad általánosabb tételeket felállítani és veszedelmes dolog merész hypothesisokkal fogni a kutatáshoz, mert a kívánt elfogulatlanság könnyen megzavarodik. A tudomány csak terjedelmes synthesisen épülhet, melyre az anyagot az ország minden zugából össze kell hordani.«¹⁾ Hasonló értelmű egy későbbi, az elhamarkodástól óvó intelme. »Azt hiszem, mondja, hogy kellő anyag hiányán minden okoskodás hiányos. Legyen jelszavunk a gondos adatgyűjtés.«²⁾ Majd egy harmadik helyt is írja: »Azt tartom, kár már eleve a negatio terére állani, a míg a leletekről nincs kellő átnézetünk és még nem tanulmányoztuk őket eléggé. Míg az adatgyűjtés — az öntudattal és kellő körültekintéssel folytatott adatgyűjtés — stádiumában vagyunk, hamisítatlan és teljes leleteket kell tanulmányoznunk; lehetőleg sok helyütt és rendszeresen kell ásnunk (nem turkálni); egyszóval mennél szélesebb alapú synthesisre van szükségünk; kevés phantasiára, de sok türelemre, kevés hypothesisra, de éles megfigyelésre és elfogulatlanságra. Az időelőtti phantastikus eszmefuttatások az ősrégészetben már annyi kárt okoztak, — különösen a dilettánsokéi — hogy ideje volna kissé higgadtabban látni a munkához... Végezzük tudományos kötelességünket, gyűjtsük az adatokat, írjuk le a leleteket és keressünk analógiákat.«³⁾

Az ő munkássága tényleg mindvégig az adatgyűjtésen sarkallott. Húzódozott általánosan felállított tételektől és hypothesisektől.

¹⁾ *Századok* 1876. X., 223—224.

²⁾ *Arch. Ért.* 1880. XIV., 60.

³⁾ *Arch. Ért.* 1880. XIV., 51.

III.

Hampel eredetileg jogtudományi és bölcsészeti tanulmányoknak szentelte idejét. A budapesti egyetemen mint hallgató egy tisztán történeti értekezést írt a kereszténységnek Magyarországra való behozatalának eredményéről¹⁾ s ezzel pályadíjat is nyert. Két évvel reá »A báni méltóság, eredetétől napjainkig« című jogtörténeti értekezését tette közzé.²⁾ A budapesti egyetemen 1870-ben jogi, 1874-ben bölcsészeti tudorrá lett. Bölcsészeti szigorlataihoz való előkészülésében mélyen, mondhatni szokatlan odaadással belemerült a klasszikai tanulmányokba, úgy, hogy mikor hivatásos pályája végleg dűlőre került, ő ritka készségével, széles látókörű iskolázottságával és komoly akaraterejével már akkor aspirálhatott a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségosztályában vezető állásra. Tényleg ő Rómer oldalán s Pulszky múzeumi igazgatósága alatt, kevéssel azután, hogy 1870-ben az osztály tisztviselője lett, alantasz állása daczára is vezető szerephez jutott. Nem fensőbb protectio segítette őt előhaladásában. Összefoglaló nagy tudása, minden muzeológiai téren: a régiség, a numizmatika, az epigraphia, a történet, a klasszikai szobrászat s egyéb szépművészet, a costume- és fegyverisme terén való széles tájékozottsága, nemkülönben jeles nyelvismeretei tették őt Rómer praedestinált utódjává, ki atyai barátjaként szeretettel és teljes bizalommal csüngött rajta s mondhatni dédelgette.

Hampel főnöke szeretetére és bizalmára nagy fokban érdemessé is tette magát. Szorgalmával s szolgálatkészségével, hivatalbani buzgóságával tetemesen megkönnyítette a már korának induló Rómer hivatalbeli állásának és felelősségteljes kötelességeinek nehézségét. 1874-ben újonnan rendezte leletek és típusok szerint az osztály bronzait és készítette a fényképes felvételek 79 táblás albumát, mely a bronzsorozatok typológiáját

¹⁾ *Die Folgen der Einführung des Christenthums in Ungarn.* Gekrönte Preissarbeit. Pest, 1866.

²⁾ *A báni méltóság, eredetétől napjainkig.* Különnyomat a Győri tört. és rég. füzetekből. Győr, 1868.

tette mindenki előtt világossá.¹⁾ Főrésze volt a múzeum lapidariumának, a pannoniai római emlékeknek újonvaló felállításában is és egyik segítője Rómernek abban a nagy munkában, melyet erre a vallás- és közoktatási miniszter bízott volt, t. i. Desjardinnek a múzeumi római emlékekről szóló francia művének magyar fordításában és bővítésében. 1875-ben Hampel volt egyik rendezője a szegedi árvízkárosultak javára a gr. Károlyi Alajos palotájában és kertjében exponált kiállításnak. Az 1876. évi nemzetközi ősrégészeti congressusnak ő volt egyik titkára s kiállítási rendezője. E minőségben rengeteg munkát végzett s azért az aratott siker nagyrészen az ő érdeme is. Ő szerkesztette a kiállítást megőrkítő francia nyelvű képes lajstromot és magyarázó, fénynyomatú albumot.²⁾ A congressus Compterendu-jének a bronzkorra vonatkozó, második kötetét is ő szerkesztette.³⁾

A következő évben, 1877-ben Rómer nagyvárad kanonokká kineveztetvén, a múzeum régiségtár-őri állásáról lemondott. Állásának betöltésekor az utódot illetőleg nem lehetett pillanatnyi kétségeskedés sem. A miniszter a közvélekedésnek megfelelőleg Hampelt ez állásra kinevezni nem késedelmeskedett. Mindenki, ki Hampelt ismerte és érdemeit méltányolni tudta, őszinte igaz örömmel vette jól kiérdemelt előléptetését. Jobb kezekre bízni az osztályt nem lehetett.

Hampel mint múzeumi régiségtári igazgató, nagy és nemes ambícióval, akadályoktól vissza nem rettenő munkakedvvel fogott a rábízott osztály tényleges vezetéséhez. Ekkor már megérették volt agyában azok az életrevaló reformtervek, melyek benne már korábban, múzeumi alantass állásában, gyakori külföldi utazásai, kiváló tudós férfiakkal, kivált a nápolyi nagy

¹⁾ *Antiquités préhistoriques de la Hongrie*. Esztergom, 1876—77.

²⁾ *Catalogue de l'exposition préhistoriques des musées de la Hongrie*. Budapest, 1876.

³⁾ *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIII-e session du Congrès international d'Anthrop. et d'Archéol. préhistorique à Budapest, 1876*. Compte-rendu de la huitième session. Budapest, 1878. Second vol. II. Partie. Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie. Budapest, Edition du Musée National Hongrois. 8-r. XVI + 108. l. 127. tábla, 1300 kép.

múzeumot rendező Fiorellivel való személyes érintkezése folytán ¹⁾ megfogamzottak volt. E reformtervekkel a nemzeti intézetet a külföldi nagy múzeumok magas színvonalára emelni igyekezett. A mi lelkében forrongott, azt alkalomadtán a tett mezejére vitte s egyes cikkekben hirdette, vitatta. ²⁾ Folyton szem előtt tartva az intézet javát és jövőjét, sürgette ennek ügyét szóval és írásban. ³⁾ Az intéző hatóságok: az igazgatóság, a főfelügyelőség, a múzeumi ügyekben intéző országos bizottság s a kormány útján és segélyével, erkölcsi és anyagi támogatásával, de az országgyűlés igénybevételével is igyekezett a múzeum ügyén s a múzeumi tisztviselők anyagi helyzetén lendíteni. ⁴⁾ Egyrészt azon volt, hogy az osztályba nem való tárgyak gyűjteményei onnan kikerüljenek, mert a helyszűke életerős, fejlődő intézetek legveszedelmesebb ellensége. ⁵⁾ Másrészt sürgette abból az alkalomból, hogy a kormány millenniumi javaslatába felvette az országos képzőművészettörténeti múzeum díszes palotájának az építését, a Nemzeti Múzeum ügyének az előmozdítását, nevezetesen azt, hogy mikor a nemzetközi művészetnek új, monumentális palotát emelnek, akkor végre valahára új természetrajzi épület emelése s más hasonló intézkedések által a túltömött Nemzeti Múzeum évtizedek óta sikertelenül elhangzó panaszain is segítsenek. ⁶⁾ Tizenkét év múlva újból felemeli ez ügyben szavát. Az állam milliókat költött újabb középületekre, írja 1898-ban, fölépítette egy millión túlmenő összegért az Országos Iparművészeti Múzeum pompás palotáját, reáoszt több milliót egy szép

¹⁾ *Archaeologiai levelek. Arch. Ért.* 1875. IX., 240.

²⁾ A nemzeti múzeumi érem- és régiségtár 1881-ben. *Arch. Ért.* 1881. Új foly. I., 276—285. — A magyar nemzeti múzeumi érem- és régiségtár. *Magyar Szalon* 1887—1888. — Münz- u. Alterthumsabtheilung des Ung. Nationalmuseums. Verwaltungsnormen u. Statistik. Budapest, 1888. — A nemzeti múzeumi régiségtár gyarapodása 1894-ben. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 261—271. — A nemzeti múzeumi régiségtár ujjaéndezése *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 271.

³⁾ A Nemzeti Múzeum jövője. *Arch. Ért.* 1888. Új foly. VIII., 283—284.

⁴⁾ A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének 1904. évi jelentése. (Ism.) *Arch. Ért.* 1906. XXVI., 86—96. — A múzeumok és könyvtárak főfelügyelősége. *Arch. Ért.* 1908. Új foly. XXVIII., 442—446.

⁵⁾ Térshűke a Nemzeti Múzeumban. *Arch. Ért.* 1887. Új foly. VII., 445.

⁶⁾ Műtörténeti múzeum. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 273—274.

művészeti múzeumra, de legrégibb és legfontosabb múzeumának a baján nem igyekezett segíteni.¹⁾ Szó volt régebben a fővárosi sajtóban s egyes tudományos folyóiratokban is ²⁾ a Hadimúzeum felállításáról, de minthogy a nyilvánosság e felszólalása abban az értelemben történt, mintha *magyar fegyvereink* nem volnának, Hampel éles hangon felelt a felszólalásra, hivatkozva a Magyar Nemzeti Múzeum gazdag fegyvergyűjteményére.³⁾ Három évvel később, 1889-ben, a Magyar Tud. Akadémia hadtudományi bizottsága az Akadémia útján kérte a kormánytól a Hadimúzeum felállítását. Hampel ugyan szépnek és nemesnek ismerte el az eszmét, de miután szerinte a bizottság helytelenül indokolta kérelmét, nem ajánlotta a kérelem teljesítését. Kár, mondja, bárkinek is kicsinyleni a Nemzeti Múzeum fegyvertárát, mely ha nem is tartozik az európai nagy nyilvános fegyvermúzeumok közé, de felállítás és rendszeresség dolgában kiállja az összehasonlítást bármely nagyobb fegyvermúzeummal.⁴⁾ Még évek múltán is ellenzője volt a Hadimúzeum felállítása eszméjének, tisztán csak azért, mert nem látta azt a Nemzeti Múzeum érdekével megegyezőnek. A múzeum gazdag fegyvergyűjteménye, írja, a nemzeti intézet legszebb ékessége. Ezt kiszakítani belőle »sem nem okos, sem nem hazafias eljárás volna«. Javasolta inkább a múzeum hadtörténelmi gyűjteményének tetemesebb javadalmazását, a termék kibővítését és egy specialis tisztviselői állás szervezését a gyűjtemény számára, valamint egy laboráns s egy szolga alkalmazását a fegyverek gondozására.⁵⁾

Ép úgy ellene volt, a Nemzeti Múzeum érdekére való tekintetből, egy Fővárosi Múzeum alapításának is. A Fővárosi Múzeum eszméje egy hírlapi polemia révén vetődött fel.⁶⁾ Hampel ellene volt oly intézkedéseknek, melyek a Nemzeti Múzeum céljával és érdekével nem egyeztek. Mikor az országos kiállítás

¹⁾ Térészüke a Nemzeti Múzeumban. *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII., 277.

²⁾ *Századok* 1886. febr. füz.

³⁾ Magyar hadimúzeum. *Arch. Ért.* 1886. Új foly. VI., 189. — Magyar hadtörténelmi múzeum. *Arch. Ért.* 1889. Új foly. IX., 87.

⁴⁾ *Arch. Ért.* 1889. Új foly. IX., 87.

⁵⁾ Hadtörténelmi múzeum. *Arch. Ért.* 1899. Új foly. XIX., 430—432.

⁶⁾ *Budapesti Közlöny* 1888. évf. 105., 108., 117., 125. sz.

után fennmaradt műcsarnoki díszes épületet a fővárosi hatóság néhány befolyásos tagja a Fővárosi Múzeum számára megszerezni óhajtotta, Hampel annak elleneszegült, mert nem látott elég garanciát az intéző körökben, melyek az aquincumi ásatásokat is lanyhán vezették.¹⁾ Később is úgy nyilatkozott, hogy csak »elegendő pénz, elegendő helyiség és elegendő szaktudós által« vélne ilyenféle tervezeteket biztosítottaknak.²⁾

Hogy az osztály könyvtára, melyre Hampel nagy súlyt és sok figyelmet fordított, kellően elhelyeztethessék és folytonosan gyarapíttathassék, az éremgyűjtemény számos szekrényét, az administratiót és az utalványozást megtartva az osztály igazgatóságának, a régiségtári helyiségből a múzeum földszinti traktusába helyeztette át. Tervbe volt véve, hogy a múzeum épületéből a könyvtáron és a régiségtáron kívül az összes többi osztály kitelepíttessék s arról is volt szó, hogy a múzeumi épületnek az Esterházy-utca felé néző szárnya hosszában egy új szárnyépület emeltessék, de ez a terv szerencsére nem valósult, mert tönkretette volna a gyönyörűen harmonikus s nemes arányokban tartott épület architektonikai hatását. Mindössze csak az sikerült, hogy a múzeum épületéből kivándorolt a képtár, az ethnographiai gyűjtemény s a szobrászati gypsöntvények gyűjteménye. A képtár a Szépművészeti Múzeumba, ugyanoda a gypsöntvények, a néprajzi collectio pedig a városligeti volt kiállítási iparművészeti múzeum új épületébe került. Nagy érdeme Hampelnek, hogy elődje, Rómer példájára, az igazgatására bízott osztály gazdag gyűjteményéről vezető kalauzt írt a régiségi múzeumot látogató közönség számára. E kalauz most már a 12-ik kiadást érte, mi czáfolhatatlan bizonyítéka az osztály nagy vonzóerejének és érdeme végre, hogy a múzeum s a régiségek ügyét elszánt, meg nem hőkkenő védelmébe vette, valahányszor azt szűkmarkúság vagy tudatlanság károsodással fenyegette. Mikor egy gazdag magyar főúr a főrendek ülésén a múzeumi javadalmazás vitájában a segély felemelése ellen szólott, Hampel minden kislelkű megfélemlés nélkül kemény dolgokat szórt

¹⁾ Fővárosi Múzeum. *Arch. Ért.* 1886. Új foly. VI., 280.

²⁾ A magyar nemzeti múzeum jövője. *Arch. Ért.* 1888. Új foly. VIII., 283—284.

a nemes főúr fejéhez.¹⁾ S mikor a főváros egyik közgyűlésén ²⁾ egy illetéktelen és avatatlan ember, a régészek gyalázására emelt szót, Hampel nem habozott a tudatlan ócsárlónak maradandó bélyeget sütni homlokára.³⁾ Az ásatásokra fordítandó költségek megszavazását elengedhetetlennek mondotta. Kiindulva abból az elvből és meggyőződésből, »hogy a sírok, temetők, halmok és telepek tökéletesebb képet tárnak elénk a hajdani műveltség-ről, mint szórványosan fölszedett régiségekből összerakott kaleidoskopszerű tárlatok«⁴⁾, sürgette nemcsak az áldozatkészséget a közönség s a municipiumok részéről, hanem magukat az ásatásokat is, mert ezekből többnyire a Nemzeti Múzeum gyarapodik. Tényleg szakkedvelő főuraink: a Vécseyek, Sztárayak, Zichyek, Batthyányak s mások adományaiból jelentékenyen gyarapodott a Nemzeti Múzeum. Bizonyos önmegelégedettség-gel említi egy ízben, hogy »a nyilvános földmunkálatoknál, a Dunameder szabályozásánál több tekintet van a Nemzeti Múzeum, a tudomány érdekére, mint volt korábban; többnyire sikerült megnyernünk a technikus tiszteteket és vállalkozókat a jó ügynek«.

Ám egymagának a Nemzeti Múzeumnak emelkedését nem tekintette Hampel a kitűzött nagy nemzeti cél szempontjából elegendőnek, *az ország vidéki múzeumai színvonalának is emelkednie kellett*, mert helyes megítélése szerint a központi intézetten kívül a vidéki intézetek felvirágzása jelenthette csak magának a nemzet értelmiségének emelkedését és felvirágzását is. Ezért nem fáradt bele a vidéki múzeumok ügyének előmozdításába és ismertetésébe.⁵⁾ Adta azok berendezésére és vezetésére vonat-

¹⁾ Magyar hadimúzeum. *Arch. Ért.* 1086. Új foly. VI., 189.

²⁾ 1886 márczius 18.

³⁾ Régészet a fővárosi közgyűlésen. *Arch. Ért.* 1886. Új foly. VI., 189.

⁴⁾ *Arch. Ért.* 1881. Új foly. I., 276.

⁵⁾ A vidéki régiségmúzeumok. *Századok.* 1876. X., 306—315. — A dél-magyarországi múzeum. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 378—79. — A mosonmegyei múzeum. *Arch. Ért.* 1892. XII., 380. — A szabolcsmegyei múzeum. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 380—81. — A felkai Táttra-múzeum. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 376—77. — Vidéki múzeumok. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 275. — Aquincumi múzeum. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 274. — Fehérmegyei régiségek. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 279—284. — Versecz városának múzeuma. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 376. —

kozó tanácsait.¹⁾ A múzeumok anyagi viszonyait sem tekinthette alárendelt kérdésnek s azért hangsúlyozta, hogy nem törvénnyel lehet múzeumot létesíteni, mert törvénnyel sem szakértőket, sem áldozatkészséget nem lehet teremteni, csakis a jól irányzott agitatio segíthet.²⁾ Minthogy továbbá évről-évre mindinkább tapasztaljuk, írja 1881-ben, hogy az érvényben álló leletrendszabályok kevés hasznunkra vannak, sőt inkább magánkézbe, kereskedőkhöz, igen gyakran olvasztótégelybe vagy külföldre terelik a kincseket s így gyakran helyrehozhatatlan kár okozói,³⁾ nagyon fontosnak tartotta a régiségleletek ügyének törvényhozási szabályozását.⁴⁾ Nevezetesen sürgette, hogy addig is, míg törvény létre jönne, rendeleti úton szüntessék meg a kincstár igényét a leletek egyharmadára.⁵⁾ Felszólalt a hazai érem- és régiséggyűjtemények statisztikája, vagyis szétszórott összes ismert gyűjteményeink összeírása érdekében, a mi általános tudásunkat s munkaeredményességünket előmozdítaná.⁶⁾ Közzétette a hazai műemlékek és régi épületmaradványok jegyzékét.⁷⁾ Elkészítette

A fiumei városi múzeum. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 188—189. — A régészet ügye Barsban és Ugocsában. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 287—88. — Kassai múzeum. *Arch. Ért.* 1899. Új foly. XIX., 189—190. — A szekszárdi múzeum. *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII., 363—64. — Pozsonyi múzeum. *Arch. Ért.* 1903. Új foly. XXIII., 92—94., 94—95. — Őskori emlékek a békésmegyei múzeumban. *Békés vármegyei régészeti és történeti Évkönyv* 1879. kötetében.

¹⁾ A szabolcsmegyei múzeum, egyszersmind rövid utasítással vidéki múzeumok berendezésére. 30 fametszettel. (Klny. az *Arch. Ért.* 1871. évf.) — Értekeztet a hazai múzeumok dolgában. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XXIII., 456. l. — A vidéki múzeumok ügyéhez. *Arch. Ért.* 1894.) Új foly. XXIV., 90—91. l. — A vidéki múzeumok ügyéhez. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XXIV., 1—5. l. — Vidéki múzeumok. *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII., 370—72.

²⁾ A vidéki múzeumegyletek vagyoni viszonyairól. *Arch. Ért.* 1876. X., 217—23. — *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 90—91.

³⁾ *Arch. Ért.* 1881. Új foly. I., 276.

⁴⁾ A régiségleletek ügyének törvényhozási szabályozása. *Arch. Ért.* 1899. Új foly. XIX., 383.

⁵⁾ Az ingó műemlékek. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 357—58.

⁶⁾ Honi érem- és régiséggyűjteményeink statisztikája érdekében. *Arch. Ért.* 1873. VII., 2—10.

⁷⁾ Hazai műemlékek és régi épületmaradványok jegyzete. *Arch. Ért.* 1873., VII., 21—24.

a magyarhoni régészeti leleteknek a repertoriumát.¹⁾ Irt tájékoztató, útbaigazító cikkeket Magyarország archaeológiájának megírására.²⁾ Nagy súlyt helyezett arra, hogy a vidéki múzeumok terén beállott mozgalmakról az országot tájékoztassa,³⁾ a mint a hazai múzeumokról szóló külföldi jelentéseket is ismertette.⁴⁾ Tudomására juttatta a hazai régiségi állapotokat a külföldnek.⁵⁾ Ismertette a maga tapasztalatait és tanulmányait egyes külföldi múzeumokról.⁶⁾ Kapott külföldi kiküldetéseiről mindig bő és tanulságos jelentéseket adott,⁷⁾ melyekkel a hazai tudományos szakköröket színvonalon tartotta.

¹⁾ Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma. *Arch. Közl.* 1878. évi XII. és 1879. évi XIII. kötetében.

²⁾ Hazai archaeológiánk jelene s jövője. *Arch. Ért.* 1880. 261—67. — Magyarország archaeológiája. *Arch. Ért.* 1889. 382. l. — Hazai archaeológiánk a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésén. (1840—1888.) *Arch. Ért.* 1890. 426—29. l.

³⁾ Vidéki mozgalom a régészet és történelem terén. *Századok* 1876. X., 49—55. — Az erdélyi honismertető egyesület. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 380. — Vidéki múzeumok. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 188. — Lehoczky-Múzeumegyesület. *Arch. Ért.* 1909. Új foly. XXIX., 92.

⁴⁾ Külföldi jelentések a Nemzeti Múzeum régiségtáráról. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 84.

⁵⁾ Archaeologisch-epigraphischer Bericht aus Ungarn. *Archaeologisch-epigraphischer Bericht aus Österreich-Ungarn.* 1878. 67—80. l.

⁶⁾ A müncheni és zürichi múzeumokról. *Arch. Ért.* 1899. Új foly. XIX. 433—437. — A dán nemzeti múzeum ásatásai. *Arch. Ért.* 1900. Új foly. XX., 287—288. — Nehány rajnavidéki múzeumról. *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI., 263—73. — Londoni múzeumok. *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII., 89—96. — A germán múzeum Nürnbergben. *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII., 379—380. — A laibachi országos múzeum. *Arch. Ért.* 1909. Új foly. XXIX., 190—191.

⁷⁾ Jelentés kölni kiküldetéséről. A M. N. Múz. 1900. évi jelentése. 143—160. — Jelentés a párisi 1900. évi XII. embertani és ősrégészeti nemzetközi congressusról. *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI., 163—173. és a M. N. Múz. 1901. évi jelentése 129—143. l. — Jelentés londoni kiküldetéséről A M. N. Múz. 1901. évi jelentése 105—121. l. — Jelentés a múzeumok szövetkezetének berlini gyűléséről. A M. N. Múz. 1904. évi jelentése. 123—37. — Az első nemzetközi archaeologiai congressus Athenében. *Arch. Ért.* 1905. Új foly. XXV., 289—313. — Jelentés az amsterdami kiküldetésről. M. N. Múz. 1905-iki évi jelentése. 130—47. l. — Jelentés a drezdai küldetésről. M. N. Múz. 1906-iki évi jelentése. 134—140. l. — Jelentés a történelmi tudományok nemzetközi gyűlekezetéről Berlinben. A M. N. Múz. 1908. évi

IV.

Rómer távozásakor Hampelt nagy csalatkozás érte. Örökébe lépett ugyan elődje *múzeumi*, de nem annak *egyetemi* állásában, ámbár 1877 óta az egyetem ős- és klasszikai régészete, érmészete és epigraphiája magántanára volt.¹⁾ Az akkori vallás- és közoktatási ministeriumnak egy be nem váló elvénél fogva múzeumi osztályigazgatóság és egyetemi cathedra incompatibilisek voltak s így Hampelnek bele kellett nyugodnia abba, hogy az archaeologiai tanszéket az egyetemen egy másik tudósunk kapta. Rómer utódjává az egyetemen egy főispánságot és országgyűlési alelnökséget viselt oly hazai tudós lett kinevezve, ki mellett a politikai indokokon kívül tudományosak is szóltak. A hazai római dolgokkal foglalkozóknak mindig bámulattal kell elismerniök Torma Károly genális szakavatottságát a római feliratok olvasásában és megfejtésében. Nem kisebb ember, mint Mommsen Tivadar ismerte el őt nagy epigraphusnak, mi joggal mondhatjuk, hogy ő volt nálunk a legkiválóbb, eddig senki által fölül nem mult epigraphusunk. Azt az elismerést sem vonhatjuk meg tőle, hogy ő a rómaiságra kiterjeszkedő alapvető munkák kidolgozásával, nemkülönben az aquincumi ásatásokkal, melyeknek kezdeményezője és éveken át vezetője volt, elévülhetetlen érdemet szerzett, de azért Torma működése az egyetem régiségi cathedráján Rómer után mégis visszaesésnek mondható. Rómer egyetemi működése systematikus és módszertani tudományművelés szempontjából talán nem mondható mindenben megfelelőnek, de abban a térfoglalásban is, melyben ő egyetemünkön régiséget tanított, elismerésünket nem tagadhatjuk meg tőle, mert tanítványaiban kedvet és lelkesedést, idealismust keltett s egy azelőtt paedagogiailag csaknem teljesen elhanyagolt tudományművelési téren iskolát alapított. Nemcsak tanítványai hallgatták tanítását rajongó odaadással, ha-

jelentése. 140—160. l. — A második nemzetközi archaeologiai congressus Cairóban. *Arch. Ért.* 1909. Új foly. XXIX., 354—371. — A harmadik nemzetközi archaeologiai congressus Rómában. *Arch. Ért.* 1912. Új foly. XXXII., 385—392.

¹⁾ *Arch. Ért.* 1877. XI., 96.

nem az ország szerteosó vidékei is figyelemmel és lelkesedéssel kísérték központi működését és állottak vele folytontartó levelezésben. Ő tanítványainak magistere maradt azután is, hogy ezek kikerültek az egyetem padsoraiból, mi eredménynyel bizony kevés tanár dicsekedhetik. Rómer közvetlen utóda ellenben, szomorú magánviszonyai úgy hozván magukkal, nem épített tovább elődje épületén, sőt mondhatni, hogy az egyetemi tanítást elhanyagolta, az egyetemi tanszék gyűjteményeinek gondozásában is nem csekély mulasztásokkal terhelte meg felelőségét.

Hampel 1879-től 1880-ig mint magántanár adta elő az egyetemen a klasszikai archaeológiát. Ez a tudományág, amióta önállóvá lőn, hatalmas s élettéljes fejlődésben virágozott fel nemcsak a külföldön, de utóbb minálunk is. Ez emeli igazán a vele foglalkozót a fönséges klasszikai művészet magaslatára, de sikeres művelése csak úgy lehetséges, ha a klasszikai művészet remek alkotásai adják meg az inspiratiót. Ez ösztönözte a külföld legjobbjait arra, hogy az ókor hírneves műalkotásait minél teljesebb összességökben megszerezzék tudományos és művészeti intézeteik számára. A gypsöntvények beszerzése Európa-szerte minden culturállam részéről szükségessé vált, még maga Róma is, melynek egymagának több az antik kincse, mint Európa városainak együttvéve, szükségesnek tartotta a Collegio Romano alapítását. Hogyne lett volna égető szükség nálunk az antik szobrászati művek főszöntvényeinek a beszerzése? Nálunk, Pannoniában és Daciában csak a római uralom korában vert gyökeret a klasszikai művelődés s ekkor is nem a görög, hanem a római szellem honosult meg. Pannonia és Dacia a római művelődési terület szélére esvén, a központból feléjük kilövellő műveltség sugarai igen meggyengültek, mire azokat érte. Hazánk földje nem a görög művészet remekeivel jutalmazza ásatásainkat, ilyeneket a szerencsés véletlen vajmi ritkán és elvétve ad kezünkre. Úgynevezett római leleteink majdnem kizárólag azon kor készítményei, melyet a klasszikai művészet történetében *súlyedés korának* neveznek, de egyébként is e készítmények ritka kivétellel, nem is tartoznak az illető kor jelesb művei közé. Műbecsők rendszeren alig van, mert azokban nem is annyira az akkori művészetek élén álló Róma műiparczikkeit, mint inkább egy felerész-

ben barbároktól lakott és egész hosszában barbár törzsekkel határos terület készítményeit leljük. Eme félig barbár jelleg, mely rómaikori maradványainknak sajátos és eredeti színezetet ad, a szűkebb körben mozgó régésznek műremekekhez nem szokott szemét igen könnyen tévedésbe ejti s műtételét egyoldalúságra viszi. Mert a belföldi emlékek nyomán csak oly kevésé juthatni az ókori művészet kellő felfogására, miként például a mai művészetet sem lehet megítélni a művészetek központjától távol eső vidékeken működő alsóbbbrangú képirók vagy kőfaragók művei nyomán. Jóllehet a localis kutatások részben meg is felelnek a tudomány sokoldalú igényeinek, de azok a régészek elé az ókor jelesb mintáit nem állítván, őket könnyen elbizakodókká és a tudomány teljes látókörében rövidlátókká tehetik. Ez okból s e motiválással szólalt fel Hampel József a klasszikai remekművek gypsmásolatainak beszerzésére s a múzeum akkori igazgatója, Pulszky Ferencz nem is habozott az életrevaló indítványt felkarolni. Így alapíttatott meg Hampel József kezdeményezésére, Pulszky Ferencz erkölcsi és kormányunk anyagi támogatásával az a gyönyörű gypsöntvény-gyűjtemény, mely a régiségcsztály nagy folyosóját és egyik termét betöltötte volt mindaddig, míg a helyszűke miatt az onnan ki nem került s az újonépült Szépművészeti Múzeumba nem jutott.¹⁾

Hampel 1880-tól 1890-ig, hogy cathedrához jusson, egy oly tantárgy előadására vállalkozott, mely erejét jóidőre csaknem teljesen absorbeálta s új problemák elé állította. Vállalkozott a *Keleti népek* történetének előadására. Ez a »kitérésnek« látszó vállalkozás rája és szakművelésére nagy haszonnal járt, hiszen a Kelet története szerves összefüggésben áll a középeurópai cultura fejlődésével és megérthetésével. Ő is, mint sok más, élen érezte az európai művészet tanulmányozásában azt a befolyást, melyet arra a Kelet őskortól a mai napig gyakorol. Ez a befolyás egyes korszakokban és egyes iparművészeti ágakban uralkodóvá lett. Kis-Ázsia és az elő- meg középpázsiai culturcentrumok: Assyria, Babylonia, Perzsia, az európai Kelet, nevezetesen By-

¹⁾ Antik szobrok gypsöntvényei a Nemzeti Múzeumban. *Arch. Ért.* 1876. X., 110—116.

zancz történetének és művészetének beható tanulmányozása nélkül Hampel nem találhatott volna nyitó kulcsot egynémely nagyérdékű és fontos hazai régiségek rejtelmességének megnyitására és megfejtésére. Keleti műipari termékeken: hímzéseken és szőnyegeken, kárpitokon és bőrkötéseken meg építészeti emlékeken különleges művészeti motivumokat észlelt, melyek kivált geometriai és floristikus alakzatok iránt való eleven érzékét izgatták.¹⁾ Ő minde motivumokban s a kivitelükben alkalmazott kézműi gyakorlatokban kiindulási és igazolási alapokra talált. Utána járván a stylek és stylgyakorlatok eredetének és terjedésének, rájött arra a nagy hódításra, melyet a keleti styl és ízlés nyugaton tett. A míg nem ismertük a mohamedán művészet fejlődési menetét országok és századok szerint és a míg nem volt oly áttekintésünk ennek a keleti művészetnek a hódításairól északi és nyugoti országokban, mint a milyent nyújtottak az utóbbi évtizedek kiállításai, de különösen a legutóbbi müncheni tárlat, addig lehettek kételyeink a keleti ízlés nagy propagatív ereje tekintetében, de azóta már világossá vált, hogy az igen mélyen hatolt bele a nyugatibb nemzetek ízlésébe. A némely hazai kutatónk által ősi birtokul vett tulipán, jáczint, szegfű, gránátalma s egyéb hasonló díszítő alakok immár kapcsolatba hozandók a távoli Kelettel, honnan azok hozzánk szakadtak.²⁾

A keleti tanulmányoknak Hampel különben nemcsak a textilipar, a csomózott szőnyegek és kárpitok, a selyem- és bársonyszövészet s a díszítő művészet tanulmányozásában vette

¹⁾ Egy ízben e teremben egymás mellett ülven, ő az előtte fekvő papírlapot nagygyorsan telerajzolta geometriai figurákkal, styles építészeti tagozatokkal, stylizált indás, palmettes, ghirlandos mustraszzerű rajzokkal, könnyedén, kecsesen és fantasztikusan. Kezembe vévén a papírlapot, azt mondtam neki tréfásan, hogy belőle ugyan kiváló régész lett, mégis vélekedésem szerint hivatását eltévesztette. »Igen, vágta közbe irónikusan, szobafestővé kellett volna lennem.« Én azt akartam volt mondani, hogy arabeszk-mustrapiktorrá, codex-díszítővé kellett volna lennie.

²⁾ Keleti szőnyegek eredete. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 97—108. — Jelentés a müncheni mohamedán kiállításról. (Magy. Nemz. Múzeum évi jelentése 1910. 170—186. — Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon. *Arch. Ért.* 1911. Új foly. XXXI., 50—64.

nagy hasznát, hanem *skythiai* régiségeink dolgában is. Míg a keleti textilipar selymes és gyapjas műdarabjai felette jelentékeny számban találhatók hazánkban, kivált Erdélyben, hová azok Bulgárián és Románián át a multban tömegesen jutottak, addig a skythiai emlékek csak szórványosan és elszigetelten kerülnek elő hazai régiségeink között s nem fűződnek hozzá a hazai földből ismert nagyobb emlékcsoportokhoz. Úgy tűnik fel, mint erraticus jelenségek, melyekhez Oroszország közép- és déli tájain az ú. n. skythiai emlékek körében találjuk meg az analógiákat. Ez okból értjük, ha Hampel Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásainak s az onnan hozott gyűjteményének oly nagy fontosságot tulajdonít, miután a kaukázusi és magyarhoni régiségek egyes csoportjaiban párhuzamosság tapasztalható.¹⁾ Hampelnek nagy hálával tartozunk azon fáradozásaiért, melyekkel ő a skythiai régiségek iránt minket tájékoztatni és felőlük felvilágosítani igyekezett.²⁾ Az eredmény, melyhez e kérdés megfajtésében jut, ugyan nagyon relatív, de mégis annyira tájékoztató, hogy útmutatóul szolgálhat. Ha az ő felfogását egybevetjük azon nagy tanulmánynyal, melyet egy másik mélyenszántó tudósunk a skythákról közzétett,³⁾ meggyőződhetünk arról, hogy a magyarhoni skytha-csoport zöme a skytha-törzsök európai korából való. Csupán néhány typus kísérhető vissza az Altaj vidékére, míg másokról azt tudjuk, hogy nem ősi skytha találmányok, de műveltebb vidékről (Perzsiából) jutottak az európai skythasághoz, p. o. a török avagy görög hatás alatt keletkeztek, p. o. nyilak, fémtükrök. Hampelnek mindenesetre igaza van abban, hogy az ily összetett jellegű emlékcsoport szoros chronologiai és stylistikus egybevetések következtetéses megtörténte előtt alig használható kellő

¹⁾ Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 283—284. És *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII. 364—367.

²⁾ Skythiai emlékek Magyarországon. *Arch. Ért.* 1893. XIII., 385—407. 1. — Skythische Denkmäler aus Ungarn. Beitrag zur uralaltajischen Archaeologie. Klny. az *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn.* Budapest, 1895. IV. köt. — Nagy Géza: A skythák cz. művének ismertetése. *Arch. Ért.* 1909. XXIX., 372—73. 1.

³⁾ Nagy Géza: A *skythák* cz. akadémiai székfoglalójában. Budapest, 1909. 12 ábrával.

súlylyal ethnikus következtetésre. ¹⁾ Archaeologiai alapon még nem bírjuk azt a folytonosságot megállapítani, melyet a magyarság és skythák közt Nagy Géza és vele régibb íróink feltételeznek.¹⁾ Sajnálatosnak tartom, hogy a nálunk talált skythiai régiségek még nincsenek kellőleg egybevetve azon dúsgazdag skythiai régiségekkel, melyek Szt.-Pétervárott egy egész termet töltenek be, valamint igen sajnálatosnak találom, hogy ugyancsak a szentpétervári Eremitage kertschi termében nagy számban szemléltethető ékköves dísz tárgyak részünkről kellőleg tanulmányozva nincsenek. Immár kétségtelennek hiszem, hogy egy-némely ilyfajta régiségünk nemcsak eredet vagy befolyás tekintetében utal a Keletre, hanem hogy egynémely, Keleten található régiség közvetlen viszonyban van hazánk mineralogiai termelésével is. A ki az Eremitageban közszemlére kirakott műtárgyakat figyelemmel szemléli, az nem küzdheti le magában azt a feltolakodó vélelmet, hogy az ez ékszerekbe foglalt ékkövek egy része Erdélynek achátot, amethystet, carniolt, calcedont, citrint, chrysoprast, füsttopázt, hegyjegeczet, heliotropot, jaspist, máramarosi gyémántot s mindezeket a legszebb színváltozatokban termelő völgyeiből kerülhettek a keleti ötvösök kezeibe és feldolgozásába. Valóban itt volna az ideje annak, hogy e sejtelemről bizonyosságot szerezzünk, mert vele egy végtelenül érdekes fejezetet írhatnánk a Kelet és hazánk műtörténeti viszonyáról. A mint az erdélyi aranyat könnyen megkülönböztethetjük nagyfokú ezüsttartalmánál fogva minden egyéb aranytól, azonkép azt hiszem mineralogusaink is különbségeket constatálhatnak az erdélyi jegeczek és féldrágakövek és az ural-altájaiak között.

V.

Mikor a ministeriumban az állások compatibilitása iránt való nézet megváltozott s a múzeumi állás az egyetemi állással megférhetőnek vétetett, Hampel óhaja végre 1890-ben teljessébe ment. Ő ez évben Rómernek — Torma távoztán — utóda lett az egyetemi cathedrán is. Ő ezzel elemébe jutott, mert mód-

¹⁾ Arch. Ért. 1909. Új foly. XXIX., 372—373.

jában állott ezentúl tanulmányait, melyhez a főanyagot a múzeum szolgáltatta, szélesebb körben a tanszéken is érvényesíteni. Amúgy is tanulmányai egyre intenzívebbek lettek. Irodalmi működése mind monumentálisabb alapon indult meg. Sokat és maradandó becsút írt s végtelenül fájlalni lehet, hogy azt, a mit tervezett s mihez az anyagot jórészt össze is gyűjtötte, időelőtt bekövetkezett halála miatt be nem fejezhette.

Ha Hampel tudományos munkásságát megfigyeljük, azt kell mondanunk, hogy nem progressiv haladásban, vagyis nem történeti sorrendben haladt, a mennyiben nem a kőkorszakon kezdte, innen haladva a bronzkorszakra, hanem ellenkezőleg, bronzkorszaki tanulmányai megelőzték a kőkorszakiakat. Ez utóbbiba tekintélyének és tudásának súlyával érdemileg bele sem kapott, vagy azért, mert ő a nem annyira technikailag, mint inkább culturtörténetileg igen complicált korszaknak tárgyalására erejét elégnem érezte, vagy azért, mivel ezt későbbi korra hagyta, nyilvánvalónak állván előtte, hogy conclusiókat még csak egyetemes vizsgálati eredmények alapján tehetni, úgy, a mint ez a bronzkor tárgyalásánál az eset. A bronzkor egyetemes vizsgálata Európa-szerte annyira fejlett, hogy annak magyarországi kérdését ő részben már eldöntötte, de a kőkorszaki még ez idő szerint is függő helyzetben van, eldöntésére még igen nevezetes vizsgálatoknak kell történniök. Mert a bronznál az anyag keveréke, az ónnak a rézzel való amalgálása, a közízlésnek s a stylusoknak érvényesülése dönti el úgy a chronologiai, mint a culturfoki kérdést, mit egyrészt tisztán metrologiai és vegyelemzési vizsgálatokkal, másrészt az idomoknak és díszítésnek egybevetésével elérhetni, ellenben a kőkori műtárgyaknál ilyen analysisek s ilyen stylkülönbözések nem segíthetik a kutatókat munkájuk sikeres végzésében. A kőeszközöknél, azok készítésében, kizárólag az anyag természettudományi sajátossága az irányadó, úgy a palaeologiai, mint a neologiai ősembernél az eszközök készítésében csakis az anyag csiszolhatási, simítási, surlási, vagy pattogtatási, szilánkolási természete volt a feltételező s azért azt hiszem, hogy ezen eszközök chronológiájának meghatározásában egészen azonosak úgy a régibb, mint az újabbkori kősembernél az ismertető és határozó symptomák. A kőkorszaki műtárgyak idejének elbírálásában nem a technikai mű-

fogások az útbaigazítók, hanem a leletkörülmények, a geológiai rétegek, a fossilis mellékletek, esetleg a konyhahulladéki tárgyak, vagy az emberi csontvázak elhantolási viszonyai a döntők. Ezért bizvást fel kell tennünk, hogy a kőkorszakról felállított temérdek theoriák rendszerbe foglalása még nagyon időelőtti. A tudomány meg nem nyugvó fáradozása még igen sok változást fog eredményezni azon rendszerben, melyet a belga, francia, német, olasz tudósok felállítottak. Teljesen meg lehetünk győződve arról, hogy Hampel József alaposság után törekvő tudomány-szomját ép e körülmény tartotta vissza a kőkorszak tárgyalásától. »Czélyszerűnek látszott, írja a bronzkorról szóló nagy művében, a kézikönyvek sorát nem a kőkori emlékek bemutatásán kezdeni, mert hazánkban a kőkor kérdései még nincsenek annyira tisztázva, hogy a hazai ősrégészet ezen kőkori szakaszát biztos alapra lehetne helyezni.«¹⁾ Mindössze csak két apró cikket írt róluk, ezeket is tisztán leírólag vagy helyreigazítólag, semmint rendszerbe foglalólag.²⁾ A haladó tudomány szempontjából mindkettő irrelevans. Az az ismertetés is, melyet egy kiváló osztrák tudós, Hoernesnek könyvéről írt,³⁾ alig vehető érdemleges beleszólásnak, csakis ismertetésnek.

E tartózkodással szemben annál elszántabb volt Hampel annak a theoriának elfogadására, mely a kőkorszak után egy *rézkorszakot* vélt az emberiség praehistorikus culturtörténetében megállapíthatni. E theoria szerint a kőkorszakot közvetlenül a rézkor követte hosszú átmenetkép. Nem Hampel sajátos theoriája ez, mert a rézkorszak kérdését már jóval előbb felvetették külföldi és hazai tudósok egyaránt. Külföldön az irlandi királyi Akadémia múzeumának igazgatója, dr. Wilde,⁴⁾ utóbb a nagytekinélyű Keller Ferdinánd,⁵⁾ hazánkban pedig Kubinyi

¹⁾ *A bronzkor emlékei Magyarhonban.* I. r. Előszó.

²⁾ A miskolczi palaeolith kőszakóczák. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 189. l. — Őskori kőbalta Tatáról. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 380. l.

³⁾ Dr. Hoernes: *Die Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft.* Bécs. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 273—274. l. És u. az *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 79—84.

⁴⁾ *A descriptive Catalogue of the antiquities of animal materials and bronze in the Museum of the royal Irish Academy.* Dublin, 1861. 355. l.

⁵⁾ *Die keltischen Pfahlbauten in den Schweizerseen.* Zürich, 1865. 183. l.

Ferencz¹⁾ és Rómer Flóris.²⁾ Annyira csábító volt Hampelre is a rézkorszaki theoria, hogy különben higgadt kritikája nem tudott annak ellentmondani. Még 1876-ban közzétett az ismert réztárgyak sorozatából 45 jellemző példányt az akkori congressus alkalmából kiadott francia szövegű fénynyomatos műben.³⁾ Két évvel később, 1878-ban ismertette a külföldre került magyarországi réztárgyakat,⁴⁾ 1880-ban támogatta az Orsz. régészeti és embertani társulat decz. 28-iki ülésén Pulszkyt azon megjegyzéssel, hogy 1876 óta a külföldi múzeumok őrei is figyelmesek lettek a gyűjteményekben őrzött őskori réztárgyakra,⁵⁾ 1887-ben pedig értekezett a klasszikus népek rézkoráról.⁶⁾ E közben két jeles tudós hasontárgyú műve is fokozta meggyőződését. Pulszky Ferencz, ki néhány előleges cikkben, a rézkorszak hívének vallotta magát,⁷⁾ 1883-ban egy nagy munkában⁸⁾ a magyarországi rézkort teljesen megállapíthatni vélte, majd az osztrák Much Máté egy nagyon tetszetősen írt s az adatok sokaságával támogatott vaskos könyvben hirdette a középeurópai rézkor valóságát.⁹⁾ E két tudós művének hatása még jobban

¹⁾ *Arch. Közlemények.* 1861. II. 81—82.

²⁾ *Műrégészeti kalauz.* Budapest, 1866. I. 26. — Másszor a párizsi ősrégészeti congressuson. Congrès internat. d'anthrop. et d'arch. préhist. Paris, 1868. 329. l.

³⁾ *Antiquit. préhist. de la Hongrie.* 1876. I., VII. és VIII. tábl.

⁴⁾ *Arch. Ért.* XII., 201—207., 281—293., 321—331., 375—382.

⁵⁾ *Arch. Ért.* 1881. Új foly. I. VI. l.

⁶⁾ *Arch. Ért.* 1887. Új foly. VII., 14—18.

⁷⁾ *L'âge du cuivre en Hongrie*, megjelent a *Compte-rendu* 1876. évi kötetében I., 220—236. Ugyanő 1880-ban az Országos régészeti és embertani társulatnak decz. 28-ikán tartott ülésén a réztárgyakról értekezve kilátásba helyezte a rézkor tudományos bizonyítását. *Arch. Ért.* 1881. Új foly. I., VI. l. és I. 1—6. Ugyanő: Bevezetés Sir John Lubbock »Tört. előtti idők« művének magyar kiadásához cz. értekezésében. Budapest, 1896.

⁸⁾ *A rézkor Magyarországon.* Budapest, 1883.

⁹⁾ Első tanulmányait a bécsi *Central-Commission* 1885. és 1886. évi folyóiratában adta ki, melyek még ugyanazon évben külön munka alakjában jelentek meg: *Die Kupferzeit in Europa.* Wien, 1886. Majd 1889-ben egyes jellemző rézkori műtípusokat mutatott be osztrák-magyar leletekből a *Kunsthistorischer Atlas* I. köt. XVI.—XIX. tábláin. 1893-ban jelent meg nagy műve: *Die Kupferzeit in Europa u. ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermann.* Jena, 1893.

fokozta Hampel meggyőződését, mert 1895-ben újabb adatokkal vélte e korszak létezettségét támogathatni.¹⁾ Valósággal azonban csakis szaporította a réztárgyak *leletkrónikáját*, mely elvégre is oly csekélyszámú a kő- és bronztárgyak temérdek sokaságához képest, hogy már statisztikai csekélységénél fogva is érdemileg mit sem bizonyíthat. Ha ehhez vesszük azt a feltűnő jelenséget, hogy a rézleletek nálunk mindig csak szórványosan, egyenként kerülnek elő, s soha és sehol mint sírleletek, mint rézkori temetők vagy telepek tárgyai, meggyőződésünknek, hogy a rézkor eszméje s dogmatikus cikkelybe foglalása tudományos anachronismus, még igazoltabb. Képtelenség arról meggyőződni, hogy egy oly anyag nyomhatta legyen stigmáját egy egész korszakra, mely anyag minőségileg alkalmatlan volt a legszükségesebb házi, gazdasági és védelmi eszközök készítésére. A réz lágyságánál fogva nem lehetett jó anyag a primitív ember legnélkülözhetetlenebb s neki legszükségesebb eszközeihez, olyan eszközök és szerszámok készítésére, melyekkel vagdalni, nyesni, hasítani, metszeni, fűrészelni, követ faragni és szilánkolni, tömör s ellentálló testeket fűrni lehetett. A rézleleteknek valósággal nincs is ezért culturjelentősebb fontosságuk, mint az arany- és ezüstleleteknek, melyek azonkép, fémi lágyságuknál fogva alkalmatlanok kemény vagy éles szerszámok készítésére. A mint tehát nem szólunk, a költői ábrándvilágon kívül, arany- s ezüstkorszakról, úgy nem lehet szavunk rézkorszakról sem. Egy híres dán tudós, Worsaae, e korszakot még Észak-Amerikára, a természet-réz dúsgazdag országaira, a Lake-Superior vidékére sem akarja elismerni. A kőzet, a csiszolással alakítható sedimentaer-kőzet és a hasogatással feldolgozható silexet és obsidiánt csakis a bronz válthatta fel korszakalkotólag mint olyan anyag, mely keménységével vált alkalmassá a legszükségesebb eszközök és műszerek készítésére.

Hampelnek a tudomány iránt való feltétlen meghódolásának bizonyítéka, hogy, a mint észrevette, hogy nem a rézleletek, hanem az *anyagminőség* alapján megítélt kérdés lekerült a külföld tudományos irodalma répertoire-járól, a rézkorszaki kérdést

¹⁾ *Újabb tanulmányok a rézkorról.* Budapest, 1895. (Akad. Értekezések a tört. tud. kör. XVI. k. 6. sz.)

utóbb, ha itt-ott, mintegy önfeledten említette is a rézkort,¹⁾ többé már nem feszegette. Abban az Előszóban, melyet a Magyar nemzet milleniumi nagy történetének I. kötetéhez írt, abban az évben, melyben új adalékjait terjesztette az Akadémia elé, már mintegy visszavonulót fű e nyomatékos kijelentésével: »A réz sokáig versenyzett a kővel a nélkül, hogy valaha teljesen kiszoríthatta volna, azért szólunk a réz tehetetlenségéről. Csak az a fontos találmány, mely ön hozzákeverésével a bronzot létesítette, szüntette meg e tehetetlenségét és ez az új keverékfém volt az az anyag, mely három földrészre terjedő útjában tájainkra is eljutván, új, magasabb műveltségre képesítette földünk népeit.«²⁾ Rövid időn át még zsongott ugyan a megpengetett húr Tischler,³⁾ Virchow⁴⁾ s néhány más külföldi és hazai tudós művében és beszédében, de ez idő szerint már teljesen kikapcsolódott a réz-kor a praehistorikus kulturtörténet lapjaiból. Az ú. n. rézkor többé egyebül nem tekinthető, mint a kőkorszak egyik érdekes episodjának, de részben a bronzkorszaknak az episodjával is. A mennyiben a rézeszközök formája és technikája a kőeszközök formáját és technikáját mutatják, *kőkorszakiaknak*, a mennyiben pedig a bronzeszközöknek formáját, technikáját, díszítését mutatják, bronzkorszakiaknak mondhatók. Uralkodó, korszakjelölő csakis vagy a kő, vagy a bronz volt. Ezt Hampel megérthette kedvencz s fennen földicsért tudósától, Hoernestől is, ki szerint »a rézkor csak az újabb kőkor végső szakaszának tekinthető, vagy pedig bevezető szakasznak a bronzműveltségre; nem lehetett hosszú tartamú, mert a réz oly anyag, mely sem a kővel, sem a bronzsal nem állja ki a versenyt.«⁵⁾

¹⁾ *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 445.

²⁾ *A magyar nemzet története.* Szerkeszti Szilágyi Sándor. Budapest, 1895. — Első kötet: Magyarország a királyság megalapításáig. Előszó V. l.

³⁾ A rézkor Európában cz. rövid előadásában a *Sitzungsberichte der phys.-ökon. Gesellschaft zu Königsberg in Preussen.* 1887. XX. VIII. k.

⁴⁾ *Zeitschrift für Ethnologie.* Berlin, 1884. utolsó füz. Ugyanő 1887-ben aug. 9-ikén Nürnbergben tartott elnöki beszédében.

⁵⁾ *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 80.

VI.

A mit Hampel a bronzkorról írt, az maradandó emlékét képezi szaktudományos működésének. Az 1886-ban, 1892-ben és 1896-ban megjelent nagy műve: *A bronzkor emlékei Magyarhonban*¹⁾ mindenkor alapul fog szolgálni az e szakbavágó tanulmányoknak. Számos apróbb tanulmányoknak²⁾, leletek leírásának³⁾ összefoglalata e mű. Főjelentősége a bronzok képes atlasza és a leletek statisztikája. Oly tudósnak kezében nélkülöz-

¹⁾ *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. I. rész: Képes Atlasz 18. l., 127. tábla, 1300 képpel. Budapest, 1886. II. rész: A leletek statisztikája. Függelék: A Képes Atlasz folytatása. 175. l., 55. tábla, 952 képpel. Budapest, 1892. *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. III. rész: Áttekintő ismeretetés 34 ábrával a szövegben. Függelék a képes táblák folytatása. Budapest, 1896. Mindhárom az Orsz. Rég. és Embertani Társulat kiadványa.

²⁾ A magyarhoni bronzkardokról. *Arch. Ért.* 1877. XI., 41—45 l. — Hazai bronzkori tárgyak vegyelemzése. *Arch. Ért.* 1889. Új foly. IX., 443—444. l.

³⁾ Rákospalotai bronzlelet. Budapest, 1878. 12 l. 3 tábla. — Pilisi lelet. *Arch. Ért.* 1879. XIII., 103—108. — Rákospalotai bronzlelet. *Arch. Ért.* 1880. XIV., 49—60. l. — Pilisi öntőminta. *Arch. Ért.* 1880. XIV., 158—159. — Óskori öntőminták. *Arch. Ért.* 1880. XIV., 211—214. — Szendrőládi bronzlelet. *Arch. Ért.* 1885. Új foly. V., 308—310. l. — Sajó- és rimavidéki bronzleletek. *Arch. Ért.* 1886. Új foly. VI., 11—21. l. — Szerkesztői megjegyzés a csabrendeki leletek dolgában. *Arch. Ért.* 1887. Új foly. VII., 174. — Forrói bronzlelet. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X., 145—146. l. — Nagydémi bronzlelet. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 131—33. l. — Két óskori bronzlelet Biharmegyéből. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 193—198. l. — Három dunántúli (herceghalmi, kurdi és rinyaszentkirályi) bronzlelet. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 97—115. l. — Az aranyosi és ördöngösfüzesi bronzleletek. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 193—201. l. — Somogy megyei régiségek (a ráski és pusztasárákánytői óskori bronzleletek.) *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 442—444. — Bethlenvidéki régiségek. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 283—85. — A tugári fémkard. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 444. l. — Veprovácsi bronzlelet. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 188. l. — Biharmegyei bronzlelet. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 383—384. l. — Dunántúli bronzlelet. *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII., 82—88. l. — Velei bronzszobrocskák. *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII., 79—80. l.

hetetlen adattára, ki a bronzok alakján és statisztikáján kívül culturtörténeti momentumokat is nyomoz. Hampel e művében túlnyomólag a képes atlasz összeállítására és a leletek statisztikájának elkészítésére fektette a fősúlyt, de azért nem mondható, hogy az egybegyűjtött emlékek gondos egybevetéséből eredő tanulságokat is össze nem foglalta volna, ha nem is merítette ki s ha maga is bevallja, hogy »a bronzkorunkra vonatkozó ismereteink ez idő szerint csak föltételes értékkel bírnak.«¹⁾ Mintegy 5 ezer bronzemlék útmutatása és tanuskodása mellett szakavatottan tájékoztat a hazai bronzkor typusairól, általánosan jellemzi bronzkori szerszámainkat, fegyvereinket és ékszereinket, kiterjeszkedik az ásvány-, növény- és állatország nyújtotta anyagokra, a gazdaságra, iparra, kereskedelemre, a lakásra és védelemre, a temetkezésre, az életmódra, az öltözetre és a vallási szertartásokra. Hozzászól a bronzműveltség eredetéhez és elterjedéséhez. Jellemzi a magyar bronzregiót és tájékoztat annak helyzete iránt Európában. Szól végül a bronzkor fejlődési szakaszairól, a magyarhoni bronzcultura kezdetéről és végéről. Szóval egy oktató képet fest szemeink elé, melyben már behozatali itáliai áruk nyomán a vaskorszakba való átmenetet is szemlélhetjük. Magát a kifejlett hallstatti kort nem tárgyalja e műben, de a kor bronz- és vasemlékeiről egy külön cikkben értekezik.²⁾ Egy megjegyzést azonban nem hallgathatunk el minden elismerésünk ellenére: azt, hogy Hampelnek nincs megadva a történetből cselkedő szellem kutató ereje. Oly kérdések felett surran el szótlanul, melyek természetszerűen függenek össze megbeszélte tárgyival. Apróra, mondhatni szőrszálhasogatva sorolja fel a legkisebb árnyalatokig a typusokat és variánsokat, de egynél is alig vizsgálja végig az eredet természettörténetét. Pedig ép ezeknél a régiségi tárgyaknál a főtanulság az *eredet nyomozásában* nyilatkozik. Mi utánzat, imitatio, mi találmány, inventio? Mi csak egyszerű projectio és mi a szellemi képesség erejének megnyilatkozása? Úgy találjuk, hogy az ősi emberiség történetében a haladás csak ritka fokozatokban nyomozható, mert a legtöbb

¹⁾ *A bronzkor emlékei Magyarhonban.* III., 24.

²⁾ Két nagysomló-melléki lelet a hallstatti korból. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 320—324.

szerszám s fegyver csak utánzata a természet különböző produktumainak: a tör a tövisnek vagy mutatóujjnak, a kalapács az ökölnék, a balta az élére állított tenyérnek, a csipetű az összeszorított hüvelyk- és mutatóujjnak, a kard a nád- és liliumféle növénylevélnek stb. Hampel a kutatás e nemét jóformán mind figyelmen kívül hagyja s így az ősművelődés történetében nem jelöl meg haladási fokozatokat olyképen, hogy mindaz, a mi a primitív kézművességben csak *projectio*, nem haladás s csupán csak az, a mi *inventio*, *culturfejlődés*.

VII.

Hampelt kezdettől fogva érdekelte a középkor egyik legnagyobb történeti jelensége: *a római kor*. Mint magyar tudós-
nak, önkénytelenül is kellett a római történet iránt vonzódnia, hiszen földünk telve van római maradványokkal és római kincseleletekkel. Mint Budapest szülöttjét, az óbudai római régiségek már gyermekkorában ingerelték, felköltötték tudásvágyát s őt annak lecsillapítására készítették. Megírta hát Aquincum történetét.¹⁾ A múzeumnak jutott tömérdek római tárgy, az ország legkülönbözőbb helyein színre került épületi és ingó tárgyak bőséges anyagot szolgáltattak a tudományos hozzászólásra. Ő maga fáradhatatlanul kutatott a régiségek után, számtalan értekezést és cikket írván római városokról,²⁾ fürdőkről,³⁾ temetőkről,⁴⁾

¹⁾ Aquincum történetének vázlata. *Arch. Közl.* 1870—71., 159—198. I. — *Aquincum történetének vázlata*. Kútfőkből. Budapest, 1872.

²⁾ Aquincumról. *Arch. Közl.* 1870—71. — Ismét 1872. — *Aquincum*. Hist. Landschaften aus Österreich-Ungarn. Wien, 1882. IV. füz. — *Aquincum Guide* par le Dr. V. Kuzsinszky. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 368. Apulum maradványok. *Arch. Ért.* 1889. 94. 189. — Sabariai leletek. *Arch. Ért.* 1890. 95. — A régi Savariáról. *Arch. Ért.* 1900. Új foly. XX., 191—92. — Intercira emlékei. *Arch. Ért.* 1906. I. Új foly. XXVI., 221—74. — Emeletes épület agyagmintája Aquincumból. *Arch. Ért.* 1909. Új foly. XXIX., 20—21.

³⁾ A papföldi közfürdőről. *Budapest Régiségei* 1890. II. 51—74.

⁴⁾ Aquincumi temetők. *Budapest Régiségei* 1891. — Jászmonostori régiségek. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 378—79.

sírokról,¹⁾ utakról,²⁾ mértföldjelzőkről,³⁾ feliratokról,⁴⁾ oszlopokról,⁵⁾ oltárokról,⁶⁾ domborművekről,⁷⁾ szobrokról,⁸⁾ lovasemlékekről,⁹⁾ katonai okmányokról,¹⁰⁾ lámpákról,¹¹⁾ érmeokről és

¹⁾ Róm. sírok Pannoniában. *Arch. Ért.* 1881. Új foly. I., 136—146. — Római sír a Svábhegyen. *Arch. Ért.* 1888. Új foly. VIII., 384. — Római sírok Pécssett. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 287. — Dunaszekcsői róm. sírok. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 95. A pannoniái síremlékek áttekintő osztályozása. *Arch. Ért.* 1907. Új foly. XXVII. 289—341. — Császári sírleletek. *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII., 38—47.

²⁾ Tiberius útja az Aldunán. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 454.

³⁾ Luszuniumi mértföldjelzőkről. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 192.

⁴⁾ Római felirat Óbudáról. *Arch. Ért.* 1880. XIV., 161—62. — Aquin-cumi sírvers. *Arch. Ért.* 1882. Új foly. 125—31. Ein Grabvers aus Aquin-cum. *Ung. Revue* 1883. 133—37. — Főliratos téglá Sabariából. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 381—82. — A nisi ezüsteszék. *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI., 119—120. — Az esztergomi ezüsteszék. *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI., 323—327. — Az idamajorbéli feliratos tábla. *Arch. Ért.* 1902. — A Nemzeti Múzeum legrégebbi pannoniái sírtáblái. *Akad. Ért.* 1906. XXI. 1.

⁵⁾ Apulmi oszlopfők. *Arch. Ért.* 1911. 228—253.

⁶⁾ A pannoniái oltárok alakja és díszítése. *Arch. Ért.* 1909. 22—56.

⁷⁾ Győrvidéki leletek. (Figurális agyagkorsók.) *Arch. Ért.* 1885. Új foly. V., 192—198. Figurális domborművek pannoniái síremlékeken. *Arch. Ért.* 1910. 311—344.

⁸⁾ Zeus-szobrocska a Nemz. Múzeumban. *Arch. Ért.* 1880. XIV., 160—61. — Női mellkép a római imperium végső idejéből. *Arch. Ért.* 1880. XIV., 162—164. — A budapesti Aphrodita. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 207—10., 379. — Bacchans mellképe bronzból. *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII., 85—86. — Dispatér szobrocskája. *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII., 88—89. — Venus szobrocskája az eperjesi collegiumban. *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII., 190.

⁹⁾ Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. *Arch. Ért.* 1903., 305—365. és 1905. 1—16., 1911. 339—52., 1912. 409—425. A marosportusi lovasemlékről. *Arch. Ért.* 1905. 116—124.

¹⁰⁾ Alsó-Pannoniában lelt római katonai okmány. *Arch. Ért.* 1879. XIII., 9—14. — Darius becsületbeli bocsátványa. *Arch. Ért.* 1882. Új foly. II., 125—131. — Das Bürger-Diplom des Darius. *Ung. Revue* 1883. 216—24. — Claudius Novanus becsületbeli bocsátványa. *Arch. Ért.* 1886. Új foly. VI., 207—213. (A cikk írói Börzsönyi Arnold + Hpl.)

¹¹⁾ Újévi méces. *Arch. Ért.* 1880. 1—6. — Bronzméces Uriról. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 189—90. Római bronzlámpák a Nemzeti Múzeumban. *Arch. Ért.* 1898. 88—89.

éremleletekről,¹⁾ római kincsekről,²⁾ római ornamentatiókról,³⁾ római borostyántárgyakról,⁴⁾ vasadiatretákról,⁵⁾ sisakokról,⁶⁾ csatokról, fibulákról és szíjvégekről.⁷⁾ Az ásatásokat legnagyobb-részt maga vezette és ismertette.⁸⁾ Tapasztalatból mondhatta, »hogy a sírok, temetők, halmok és telepek tökéletesebb képet tárnak elénk a hajdani műveltségről, mint szórványosan fölszedett régiségekből összerakott kaleidoskopszerű tárlatok«,⁹⁾ s így mondható, hogy ő a hazai római régiségeknek egyik legjobb ismerője és magyarázója volt, kivált a római Pannoniát illetőleg, mert az erdélyi rómaiság kutatásában kezdettől fogva voltak hivatott munkások, kik az ő közvetlen beavatkozását nem tették szükségessé. De azért nem mondható, hogy egyes hozzászólásaiban s könyvismertetéseiben a rómaiak daciai ügyét talpraesett megjegyzésekkel meg nem világította volna. A bécsi anthropo-

¹⁾ Római éremlelet M.-Bándon. *Arch. Ért.* 1872. 26—27. — Egy brigetói éremkincs. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 350—352. — Bácsbodrogmegyei római éremgyűjtemények. *Arch. Ért.* 1891. XI., 286. — Ein Münzfund aus Brigetio. *Numismatische Zeitschrift.* 1891. XXIII. évf. — Kolozsvári leletek. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 382—83.

²⁾ A szári kincs. *Arch. Ért.* 1885. Új foly. V., 24—30. — A krasznai római aranyrudak kora és jelentősége. *Arch. Ért.* 1888. Új foly. 48—50. — Rákosi lelet. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 190—191. — Verseczvidéki aranyékszerek. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 93—94. — Antik aranyékszer. *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII., 80—81.

³⁾ Figurális bronzdiszkek egy római kocsirol. *Arch. Ért.* 1898. 281—86.

⁴⁾ Sabariai borostyántárgyak. *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII., 86—88.

⁵⁾ Egy vas diatratum töredéke Fejér megyéből. *Arch. Ért.* 1899. Új foly. XIX., 16—18.

⁶⁾ Ókori sírok. *Arch. Ért.* 1900. Új foly. XX., 361—374. — Ein Helm von der pannonischen Reichsgrenze. *Zeitschrift für historische Waffenkunde.* 1899. 192—201. — Az eskütéri sisak. *Budapest Régiségei.* 1899. IV., 69. — J. W. Gröbels: Der Reihengräberfund von Gammertingen. *Arch. Ért.* 1909. Új foly. XXIX., 169—172. — Rudolf Henning: Der Helm von Balenheim und die verwandten Helme des frühen Mittelalters. *Arch. Ért.* 1909. Új foly. XXIX., 172—175.

⁷⁾ Murgai lelet. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 95—96. — Tiszafüredi lelet. (Leíró rész.) *Arch. Ért.* 1899. Új foly. XIX., 84—89.

⁸⁾ Óbudai papföldi ásatás. *Egyetértés.* 1881. foly. két czikk. — Die Ausgrabungen in Aquincum. *Neue Wiener Illust. Ztg.* 1881. évf. — Jelentés az óbudai papföldi ásatásról. Budapest, X., 8. r. 22. l.

⁹⁾ *Arch. Ért.* 1881. Új foly. I., 276.

logiai társulat egyik ülésén Pošepny Ferencz azt a nevezetes kijelentést tette, hogy Daciában oly tetemesek a régi bányaművelési munkálatok, hogy sokszorta több idő kellett szerinte ezek végrehajtására, mint a mennyit a rómaiak Daciában töltöttek. A miért is hajlandó föltételezni, hogy már a római hódítást megelőző korban virágzott Erdélyben az aranybányászat.¹⁾ Hampel erre megjegyzi, hogy az előadó joggal bizonyosságul hivatkozhatott volna arra a sok aranyékszerre, mely a bronz- és vaskorból Erdélyben fönnmaradt és a mely nyilván legtöbbször erdélyi aranyból készült.²⁾ Egyes bírálataiban³⁾ fényesen mutatja ki, hogy úgy a pannoniai, mint daciai, egyáltalán római dolgokban úgy irodalmilag, mint tárgyismeretileg mennyire tájékozott. Örök érdeme, hogy egyes kérdéseket megoldott, melyek Pannonia történetében felette érdekesek és fontosak. A mit Pannoniának Antoninus Pius korabeli történetéről írt s mivel 1884-ben széket foglalt az Akadémiában,⁴⁾ az igen becses megvilágítása az akkori eseményeknek. A római emlékkövek domborműveiről tett tanulmányai azonkép igen értékesek. Az araviskokról⁵⁾ és a pannoniai costume-képekről⁶⁾ szóló cikkei nagy hézagot töltenek ki Pannonia történetének könyvében. Epigraphiai közleményei is éles elmére s gyakorlott szemre vallanak. Mint Henzen tanítványa, már Rómában fejtett ki e téren nagy buzgóságot⁷⁾ s oly serény munkatársa volt a berlini Corpus Inscriptionum Latinarum Henzen által szerkesztett köteteinek, hogy őt a Rómában székelő német birodalmi Istituto di corrispondenza archeologica már 1874-ben levelező tagjának választotta meg.

A római Pannonia tanulmányozásában és ismertetésében

¹⁾ Ezen 1892 április 12-ikén tartott előadásnak kivonata megjelent a bécsi Anthropol. Társulat Közleményei XXI. köt. 44. lapján.

²⁾ A régi dácizai aranybányászat. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 383.

³⁾ Ókori lexikon. *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII., 357—360.

⁴⁾ *Adalék Pannonia történetéhez Antoninus Pius korában.* Budapest, 1884. Akad. Értekezések. XII. sz.

⁵⁾ Civitas Eraviscorum. *Arch. Ért.* 1885. Új foly. VIII., 186. — Az araviscus nép emlékei. *Akad. Értesítő.* 1888. — Az araviscus nép és emlékei. *Budapest régiségei.* 1893. IV., 31—72.

⁶⁾ Pannoniai costume-képek. *Arch. Ért.* 1880. XIV., 308—316. — Pannonische Costumebilder. *Ung. Revue* 1881. 147—163. I.

⁷⁾ Archaeologiai levelek. *Arch. Ért.* 1875. IX., 51.

Hampel nyilván mindent el nem végezhetett. Még mindig meg nem fejtett kérdés Pannónia eredeti határa. A Drávaig, a Szávaig terjedt-e az eredetileg, vagy mindjárt kezdettől fogva a Dunáig ért-e fel? A limes-kérdés tisztázása korunknak a feladata. A római uralomnak dunáninnen birtokfoglalása szintén még egészen el nem döntött kérdése. Daciának még közigazgatási kérdése sincs apróra tisztázva. Mindezek is még a jövő feladatai. Azok a sánczművek, melyek Bács-Bodrog megyében és a Tiszántúl Temes megyében találhatók, kérdőjelek gyanánt meredeznek elénk, ha arról van szó, ki azok építője: római vagy barbár? Mindenesetre oly kérdés, melynek megfejtése nem *egy* ember feladata. Hampel is így vélekedik s hangsúlyozva mondja, hogy a kérdés megfejtéséhez nem szabad elfogultan fogni. A földművek építőiről nem szabad praeoccupált véleménynyel nyilatkozni, keresve a véleményhez a bizonyítékokat. Előbb be kell várni a kutatások eredményét s azután ítélni.¹⁾ Nem mondható, hogy mennyire sajnálatos Hampel időelőtti elhalálózása, annál sajnálatraméltóbb, mivel gyűjtött anyaga, számos jegyzete és tervezete után még sokat várhattunk a római Pannoniát, de Daciát illetőleg is. Római tékaiban szapora anyag halmozódott fel erre vonatkozólag. Egyik, Rómából hozzám írott levelében említi, hogy római tartózkodásakor a Pannoniát és Daciát illető római emlékek figyelme tárgyát képezték. A sok daciai szobor s a bennünket illető egyes feliratok bő alkalmat szolgáltatnak neki jegyzetek írására. Ott hevernek a tékaiban.²⁾ Abban sincs kétség, hogy, ítélve egyes, a barbárokra is kiterjeszkedő ezikkei után — tőle várhattuk volna a honi behódolt barbárság culturájának, emlékeinek és műveltségének az ismertetését, azokét a barbárokét, kik részben magukba szívták a rómaiság culturmorzsáit, részben, mint a dunántúli keltaság faji hagyományait változatlanul fentarták.

¹⁾ Az ősi földvárak, árkok és töltések. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X., 445—46.

²⁾ *Arch. Ért.* 1875. IX., 82.

VIII.

A római Pannonián kívül különös kutatási körét tette Hampelnek a *népvándorlási* időszak emlékeinek búvárlása. Mondhatni, a IV—X-ik századok folytán végtelenül mozgalmas élet zajlott a középdunai medenczében. Népár népár után hömpölygött hazánkon át északkeletről délnyugatnak: gótok, hunnok, avarok egymást űzték s bár állandóság nem jellemezte itt-tartózkodásukat — építészeti és szobrászati maradványok fölöttégyenre csakis az V. és a IX. századból vannak — mégis ittlétezetségüknek dúsgazdag ingó maradványai szakadtak sírokból és kincsleletekből reánk, köztük oly műkincsek is, melyek úgy anyagi érték, mint műalkotás tekintetében világgraszólok. Sokáig mint érthetetlen provenienciák költöttek fel az érdeklődők kíváncsiságát, végre is mindjobban megvilágosodtak elménk előtt s hogy ez történt, ha sokat köszönhetünk is Henszlmann, Römer, Pulszky, Lipp s mások fáradozásainak, mégis kiválóan Hampel elméjének, kutatásainak és széleskörű tudásának köszönhetjük. Azokkal a cikkeivel és tanulmányaival, melyeket a nagyszentmiklósi kincsről, e legfontosabb népvándorlási kincsünkről,¹⁾ a szabolcsmegyei népvándorlási kincsről,²⁾ a népvándorlási kor egy másik, ismeretlen lelhelyi kincséről,³⁾ továbbá a nagyvárad-i leletről,⁴⁾ a szilágy-nagyfalui ásatásokról,⁵⁾ a hún sírokról,⁶⁾ a hún, avar és ősmagyar korbéli sírleletek-

¹⁾ A nagyszentmiklósi kincs. Tanulmány a népvándorláskori művészetről. *Arch. Ért.* 1884. Új foly. IV., 1—166. Különnyomat is 127 táblával. — Der Goldfund von Nagyszentmiklós, sogenannter »Schatz des Attila«. Beitrag zur Kunstgeschichte der Völkerwanderungsepoche. Budapest, 1885—86. *Ung. Revue* 1885. 161—199., 598—619.

²⁾ Népvándorláskori kincs Szabolcs megyében. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 91—92.

³⁾ Aranykincs a népvándorlás korából. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 121—127.

⁴⁾ Nagyvárad-i lelet. *Arch. Ért.* 1880. XIV., 79—81.

⁵⁾ Ásatások Szilágy-Nagyfaluban. *Arch. Ért.* 1881. Új foly. I., 156—161.

⁶⁾ A hún sírok. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 360.

ról,¹⁾ a mártélyi népvándorláskori temetőről,²⁾ a hódmezővásárhelyi sírmezőről,³⁾ a dettai ékszerekről⁴⁾ közzétett, s melyekben hű rajzokban is ismertette az emlékeket, mélyen és alaposan avatott be e műalkotások értelmébe s nemcsak itthon arattak a hozzáértőknél közelismerést, hanem a külföldön is, hol elismerték Hampel hozzászólásának alapos avatottságát. Apróra, még a kor ornamentikájára nézve is ismertette a népvándorlás népeit⁵⁾ s oly érdekesen mutatta be írásban és képben a reánk maradt emlékeket,⁶⁾ hogy mintegy teljesen beavattatunk a régmúlt korszak történetébe. Ez utóbbi nagy mű pontos leltárát adja az ötszázados kor hazai maradványainak, aztán megállapítja a kor emlékeinek typológiáját, a mi nem egyéb, mint az emlékmáradványoknak tárgy és forma szerint való kellő csoportosítása stylistikus rokonságuk alapján és az analógiák összeállítása korok és vidékek szerint. Az ekként tárgyalt emlékek tanuskodása kétségtelenné teszi, hogy tévhit volt azt tartani, mintha a IV—X. század tétlen, művészetiileg absolute tehetetlen kor lett volna, mely mintegy üres örvény különíti el a klasszikus művészettől a középkori emberiséget. Ily megszakadás valójában sohasem létezett, csak képzelték és e tévhit csak addig tarthatott, míg a szerencsés véletlen és az ásó a látszólagos ürt kincs- és sírleletek csaknem átláthatatlan sokaságával megtöltötte. Hampel e művének anyagából bizonyossá válik előttünk, hogy a népvándorlási kor keverék ízlése létrehozatalában hazánk lakosságának

¹⁾ Fetzner F. Ferencz: A hún-, avar és ősmagyar korbéli sírleletekről. (Kritikai ismertetés.) *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 368—369.

²⁾ Népvándorlási temető Mártélyon. A leletek leírása. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 422—426.

³⁾ A tarjánvidéki sírmező Hódmező-Vásárhelyen. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 206—210.

⁴⁾ A dettai ékszerek. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 226—232.

⁵⁾ A népvándorlási kor ornamentikája hazánkban. *Akad. Ért.* 1893. 48. l.

⁶⁾ *A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban.* I. Budapest, 1894. 8. r. 174. l., szövegben 48 ábra, CC tábla. Ugyanez II. Budapest, 1897. 8. r. 512. l., 95 ábra, 162 tábla. — A régibb középkor emlékei Magyarhonban. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 259—260. — Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig. 8. r. I. Systematische Erläuterung. 833 l., 2359 ábra, 2 tábla. II. Fundbeschreibung, 1006. l. Sok ábra. III. Atlas, 539 tábla.

fontos szerepe volt és hogy Oroszország után bizonyára hazánk volt a stylalakulás egyik legkorábbi góczpontja, bár az sem tagadható, hogy itt a sokfelől érkező hajdani néphullámok gyakori változása több oly nehézséget állít a kutató elé, minők alig forognak fenn földrészünk északi és nyugoti vidékein, hol a vándornépek mozgalmai utólag a fokozatos fejlődést kevésbé zavarták, mint nálunk.¹⁾

IX.

Lehetőleg még behatóbban foglalkozott a magyar *honfoglalási* időszzakkal. A nemzet millenniumi ünnepségének alkalmából becsesebb ajándékot a magyarság nem kaphatott volna, mint azt a művet, melyben a X-ik századból nagy számban reánk került műemlékek közzétévék.²⁾ Későbbben sem szűnt meg ez emlékeket összegyűjteni és közzétenni.³⁾ Ez emlékeket kezdetben nagyon különbözően és többszörösen hamisan magyarázták. Újabbkori tudósaink élén épen Hampel vette ki magának ezek helyes értelmezésében és osztályozásában az oroszlánrészt. Erre vonatkozó cikkei egymást követték, bizonyosságot adva honfoglaló őseink nyilvános és házi életének, szokásainak, művészetének, vallásának milyen-ségéről. Felvilágosítanak a régi hazai ornamentikáról⁴⁾ s ötvösség-

¹⁾ *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 259.

²⁾ *A honfoglalási kor hazai emlékei.* Ismerteti Hampel József. Budapest, 1896. 224 l., 157 ábra, 80 tábla. Különny. »A honfoglalási kor történetének kútfői« cz. milleniumi művéből. — *A honfoglalási kor hazai emlékei.* Budapest, 1900. 224 l., 157 ábra, 80 tábla. — Régiségek a honfoglalás korából. *Arch. Ért.* 1902. Új foly. XXII., 296—316. — Nagyváradi lelet. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 140—142.

³⁾ Újabb tanulmányok a honfoglalási kor hazai emlékeiről. Budapest, 1907. Akad. kiadv. 274. l. 116 ábra. — Honfoglaláskori emlékeink. A Magyar Nemz. Múz. évi jelentése. 1907., 209—212. Előadási kivonat. — A honfoglalók emlékei. Klly. az »Árpád és az Árpádok« cz. díszműből. Budapest, 1908.

⁴⁾ A régi hazai ornamentikáról. *Magyar Iparművészet.* 1899. 98—105. l., 1 táblával. — Magyar ornamentika. Ismertetés *Magy. Iparművészet.* 1899. 28—30. — Még egyszer a régi hazai ornamentikáról. *Magyar Iparművészet.* 1899. 217—218. — Ornamentika a honfoglalási kor emlékein.

ról.¹⁾ A salamoni sírleletek nem látszanak egységes jelleggel bírni, de Árpádházi királyaink uralma alatt azon átmeneti időszakból látszanak eredni, a mikor ó- és új, keleti és frank szokások és felszerelések egymás mellett járnak és egyesülnek; mindenek fölött pedig újabb érdekes tanuságul szolgálnak arra, hogy a lóval való temetés a pogányság megszűnése után is divott hazánkban.²⁾ Valóban nagyon emelhette Hampel önértékét az a tudat, hogy abban, mi a magyar tudós természet szerinti egyik főkötelessége, saját fáját, államának alapítóit nemzetével és a reánk tekintő, tőlünk a megoldást váró külfölddel ethnologiaiilag és közgazdaságtörténetileg leletek alapján megismertetni, nagy érdemrésze van.

X.

Hampel a régibb keresztény emlékeket már Rómában tanulmányozta, szorgalmas látogatója lévén a vaticani Museo cristiano s a laterani gyűjtemény tárlóinak.³⁾ A Kircher-féle állami gyűjtemény is vonzotta,⁴⁾ itthon pedig Henszlmann kutatásai hatottak rá. A Nemzeti Múzeum régibb középkori tárgyai közül azok, melyek ó-keresztény jellegöknél fogva nevezeteseek, különösen felköltötték figyelmét. Az a cikk, melyet »Keresztény emlékek a régibb középkorból« címen közzétett,⁵⁾ a mily nagyérdekű, oly tanulságos is. Érmek, fölírásos kőemlékek, sírládák és sírtáblák, érmelő bélyegek, mécsesek, ékszerek, csatok, korongok, domborművek tanuskodnak arról, hogy Pannoniában a IV—IX-ik századból való emlékeken az őskereszténység kétségtelen jelei láthatók: kereszték, Krisztus-monogrammok, symbolikus állatok, pávák, fürjek. Kezdve a római Constantinus-aerától a népvándorlási időszakon át ismereteseek nálunk az ő-

Arch. Ért. 1904. Új foly. XXIV., 105—152. — Öntőminta tarsolylemez készítésére. *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI., 448.

¹⁾ Adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 227—253.

²⁾ Salamoni sírlelet. *Arch. Ért.* 1896., Új foly. XVI., 132—135.

³⁾ Archaeologiai levelek az *Arch. Ért.* 1875. IX. k. 48—49.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Keresztény emlékek a régibb középkorból. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 23—53.

kereszténység emlékei. E cikkben beszéli meg őskeresztény vonatkozásánál fogva hazánk legbecsesebb népvándorláskori kincsét, a nagyszentmiklósi edények keresztény feliratait, módosítva egyik korábbi állítását, mely e kincset a VI. század előtti időből származtatja, inkább is VII. századi műnek mondja. Hampel cikke beigazolja, hogy hazánk az őskeresztény emlékek szakadatlan sorozata miatt ily kérdések tanulmányozására a legkedvezőbb talaj. Egy másik cikkében¹⁾ ismerteti Rohault de Fleury után Sz. István és Gizella királyné azon casuláját, melyet ezek 1004-ben IX. János pápának küldtek s melyet ez a metzi egyháznak ajándékozott. Ma már, hála a nagy francia forradalom pusztításainak, csak rajzát bírjuk ez érdekes emlékeknek. A metzi casulával körülbelül egykorú a prágai casula, melyet a szózhagyomány Sz. Adalbertnek tulajdonít s alighanem szintén Sz. István adománya volt. Érdekes megtudnunk, hogy mindkét casula kelméje arabs eredetű s hozzánk izmaelita kereskedők hozhatták. Szól Hampel továbbá Ágnes királyné antependiumáról,²⁾ a szent koronáról és a magyar koronázási jelvényekről.³⁾ Nem tagadható, hogy Ipolyi Arnoldnak a magyar Sz. Koronáról közzétett műve úgy leírólág, mint színesrajzilag nagyon fogyatékos és hibás. Ez akkor tűnt ki, mikor a millenniumi ünnepélyek alkalmából a budavári főtemplomban közszemlére kitett koronát s koronázási jelvényeket a szakértők tanulmányozták. Történetírók szerint az eredeti korona 1043-ban, III. Henrik császár idején visszakerült Rómába. A mai clenodium Géza-féle koronája, a felső zománczos pántok csak a XI. század végén vagy a XII. század elején kerültek hozzá. Ebből az időből valóknak mondatnak a rekeszes zománczművek is. A II. Mátyás alatt a koronát s jelvényeit ért alapos restauratio sokat rontott a szent reliquiákon.⁴⁾ Minthogy azonban a középkori archaeologia

¹⁾ Sz. István-féle casula. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X., 332—333.

²⁾ Ágnes királyné antependiuma. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 22—24.

³⁾ A magyar koronázási jelvények. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XXI., 173—176.

⁴⁾ A magyar királyi korona és jelvényei. *Vasárnapi Ujság* 1880. — A magyar szent korona. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 380—81., 439—441. — Karácsonyi János: Hogyan lett Sz. István koronája a magyar Szent Korona felső részévé? (Ism.) *Arch. Ért.* 1908. Új foly. XXVIII., 434—436.

elismert tekintélyű nagymestere, Bockh Ferencz a m. szent koronáról a millennium alkalmából közzétett füzetében ¹⁾ a fenti kifogásokat nem fogadja el s meg van győződve arról, hogy a felső keresztespánt kezdettől fogva korona volt és Rómában, a pápai műhelyben a X. század végén készült, — szerinte az alsó gyűrűt a rajta levő négy apostolképpel akkor távolították el, mikor a Sylvester-féle koronát a Dukasz Mihály-féle koronához illesztették — ezért nyilván szükséges a szent kincsnek egy újabb beható s megbízható tanulmányozása és publicatiója.

XI.

A *műtörténet* kezdettől fogva tanulmányai kedvencz szakmáját tette. A múzeumban régebben kizárólag ő foglalkozott a régi görög és római klasszikai műalkotások tanulmányozásával s bár Pulszky Ferencz egy ízben előttünk kerekén tagadta Hampel ahhoz való műérzékét, mégis ő mindvégiglen nagyon szívósan kitartott a tanulmányok e terén. A klasszikai formákban látta és ismerte fel a modern tudomány legfontosabb anyagát. A művészi formák az ő szemében nemcsak külsőségek, rythmus és arányosság által ható tetszetős jelenségek voltak, hanem azok az alakzatok, melyekben azok művészeti élete is megnyilatkozik. Ezt a művészeti életet kutatta, lelket és okulást keresett a klasszikai formákban. Egymaga csak tárgyi és tartalmi alapjának megismerése nem elégítette ki.

Hogy mennyire lelkesítette tudásvágyát a klasszikai világ s mindaz, ami a nemzetek művészi és történeti dicsőségét képezi, az váltig kitetszik azokból a leveleiből és jelentéseiből, melyeket külföldi tartózkodási helyeiből: Rómából, Nápolyból, Párisból, Londonból, St. Germainből s más városokból barátjaihoz avagy hivatalos közegekhez intézett.²⁾ A római nagy műgyűjte-

¹⁾ *Die Ungarische Königskrone »Corona St. Stephani« im Kronschatz der königl. Schlossburg zu Ofen. Zur Feier des Millenniumum von Dr. Franz Bockh. Aachen, 1896.*

²⁾ Olaszországból kéresemre írott leveleit kinyomattam *Archaeologiai levelek* czímén az *Arch. Ért.* 1875. IX. kötetében 48—52., 81—86., 113—115., 149—152., 177—183., 203—206., 238—241., 273—276. és 306—311. l.

mények: a vaticani, a laterani és capitoliumi nagy múzeumok, a Torloniak, a Borghesék, a Ludovisik hírneves gyűjteményei, valamint a Castellani-, a Barberini-, Spada-, Giustini-, Massimi-, Doria Pamphili-féle gyűjtemények, a nápolyi dúsgazdag nemzeti múzeum, Párisban a Louvre és Londonban a British Museum kéjelgő örömmel tölték el lelkét. A külföld számos egyéb városainak köz- és magángyűjteményei azonkép elragadják. Görögországi, kisázsiai és konstantinápolyi útjai ugyancsak magasra emelik lelkesedését és lelki örömét. De mindazok a felszólalásai és cikkei is, melyeket a képzőművészetről,¹⁾ monumentális szobrászatunkról,²⁾ a műrégészeti szakoktatásról,³⁾ a műtárlatokról,⁴⁾ az operaház frescóirol,⁵⁾ művészettörténeti szünidei tanfolyamokról⁶⁾ közzétett, félreérthetetlenül elárulják a benne megfogamzott aspiratiókat és fennen lebegő ihletet. A szobrászat, festészet és építészet mindvégig tevékenységben tarták fürkésző, kutató szellemét. Hazai és külföldi szobor- és domborműveket sikeresen tanulmányozott.⁷⁾ Az antik szobrászat történetét írta meg.⁸⁾ Antik⁹⁾ és történeti arcképekről,¹⁰⁾ művészekről és

1) A képzőművészet a gymnasiumban. *Magyar Tanügy* 1876.

2) Monumentális szobrászatunk. *Harmonia* 1883.

3) A műrégészeti szakoktatás Németországban. *Arch. Ért.* 1873. VII., 40—46.

4) A bécsi salonról. *Budapesti Szemle* 1882. 133—142., 303—311. l. — Az őszi műtárlatról. *Budapesti Szemle* 1883. 152—163. l.

5) Ipolyi Arnold az operaház frescóirol. *Budapesti Szemle.* 1883. évf.

6) Művészettörténeti szünidei tanfolyam. *Arch. Ért.* Új foly. XIX., 1899. 383—844.

7) Dombormű a székesfejérvári csatáról. *Vasárnapi Ujság* 1880. évf. — Mátyás király lóháton. *Arch. Ért.* 1888. Új foly. VIII., 330—32. l. — Sz. László nagyvárad lovasszobra. *Arch. Ért.* 1905. Új foly. XV., 211—213. l. — Úti jegyzetek Szt. György szobrokról. *Arch. Ért.* 1905. Új foly. XV., 314—318. — Szent László lovasszobráról. *Arch. Ért.* 1911. Új foly. XXI., 287—288. l. — Az aracsi dombormű. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 204—212.

8) Az antik szobrászat története. Budapest, 1900. 8 r. 276 l. és 39 ábra.

9) Antik arcképek a budapesti művészházban. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI. 1—11. l.

10) Mária királynénak, II. Lajos nejének arcképe. *Arch. Ért.* 1887. Új foly. VII., 91. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X., 245—46. l. — II. Ulászló arcképe. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 453. és 1893. Új foly. XIII., 191. l. — Anna királyné arcképe. *Arch. Ért.* 1887. Új foly. VII., 91. *Arch. Ért.* 1895.

művészcsaládokról¹⁾ nem ugyan nyomozó, de rövid, tanulságos ismertető cikkeket közölt. Régi és új falfestmények,²⁾ csontfaragványok,³⁾ műiparcsikkek,⁴⁾ építmények,⁵⁾ síremlékek⁶⁾ lekötvé tartották figyelmét. Egyik legkitünőbb idevágó értekezése az, mely Lehel kürtjéről, ezen közel 200 éven át műtörténeti rejtélyeink közé tartozott ereklyéről szól.⁷⁾ Ebben egy historaiilag megállapított elefántcsontmű alapján, ornamentika és levélalakítás nyomán, addig, míg nem akad más még biztosabb történeti támaszunk, a jász kürtöt IX. századi munkának véli teljesen hitelreméltóan bizonyíthatni.

Hampel építészeti műérzkére vallanak építészeti kérdésekhez való egyes hozzászólásai. Így az, melylyel Rieglének az ó-keresztény bazilika keletkezéséről szóló tanulmányát ismerteti. E szerző, híven az ő alapfelfogásához, mely szerint a művészeti emlékek mindig az alkotó művészeti szándék létesítései, az ó-keresztény bazilika keletkezése a Kr. u. III—IV. században az akkori keresztény művészek conceptiojából ered. Felhasználták ugyan e célra az akkor érvényes római építészeti idomokat, sőt, mikor az Isten földi hajlékainak oly idomot adtak, a mely ezer éven túl élt, a pogány bazilika mintáját követték ugyan, de azt művészei szándékuk szerint önállóan tervezték. A szent

Új foly. XV., 378—79. l. — Mátyás király boroszlói arczképe. *Arch. Ért.* 1909. Új foly. XXIX., 91—92. l.

¹⁾ Joannes Florentinus. *Arch. Ért.* 1887. Új foly. VII., 90—91. l. — Firenzei János lengyel- és magyarországi műveihez. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 255—57. l. — Pozsegai Péter. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 382. l. — Peter Vischer magyarországi művei. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 288. l. — A Stoss-család. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 191—92. l. — Kolozsvári Márton és György. *Arch. Ért.* 1905. Új foly. XXV., 125—137.

²⁾ Kubinyi Miklós: Régi és új falfestmények az árvai várban. (Ism.) *Arch. Ért.* 1909. Új foly. XXIX., 79—80. l.

³⁾ Elefántcsontnyergek a Nemz. Múzeumban. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 53—54. l.

⁴⁾ A büngödsdi aquamanile. *Arch. Ért.* 1889. IX., 406—410.

⁵⁾ Középkori építészetünk chronológiájához. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 12—14. l. — A pécsi székesegyház. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 289—295. l.

⁶⁾ Budavári síremlék. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI., 192. l.

⁷⁾ Lehel kürtje és a jászok. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 285. l. — A jász-kürt domborművei. *Arch. Ért.* 1903. Új foly. XIII., 97—163. l.

cselekmény számára, a miseáldozat bemutatására, a félkörű apsis szolgált és ehhez két oldalt egy-egy oszlopcsarnok járult, a mit középhajónak nevezünk, az udvarnak tekintendő, a pogány bazilika négy oszlopos folyosójából az apsis mellett elhagyták. Hampel szerint Riegle erre helyesen utal, azonban, mikor azt állítja, hogy azért maradt el a harántos folyosó, mert a népgyülekezetet el akarták különíteni a szent cselekvénytől, akkor azt nem tarthatjuk helyes indokolásnak, mert a harántos oszlop-sor elhagyásával ellenkezőleg könnyítették a tekintetet a főoltár felé. Még kevésbbé fogadhatja el Hampel azt az állítást, hogy a bazilika középhajójában azért nem törekedtek térbeli hatásra, mert ily hatások iránt hiányzott minden érzék. Hisz ennek ellentmondanak a tények, elég pompejanus falfestmények képzelmi építészetre utalni, melyek közvetlenül távlati hatásokra törekvesznek.¹⁾

A női kézimunka, mint művészeti foglalkozás, Hampelt azonkép érdekelte.²⁾ Díszöltönyök és ruhák többszörösen foglalkoztatták elméjét és tollát.³⁾ Művészeti tárgyakról szóló könyveket szívesen ismertetett.⁴⁾

XII.

Különös előszeretettel fordult a hazai *ötvösművészet* tanulmányozásához. Mikor a szegedi árvízkárosultak javára lelkes úrnők buzgó szakegyének segítkezése mellett Budapesten hazai kincsekből történelmi műkiállítást rendeztek, Hampel e kiállításról nagyérdekű, tanulságos tárczákat közölt.⁵⁾ Egy másik alkalom nyílt erre, mikor az ötvösműtárlat nyílt meg 1884-ben.⁶⁾

¹⁾ Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung u. Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Bécs, 1903. *Arch. Ért.* 1904. Új foly. XXIV., 366—368.

²⁾ Női munkák kiállítása. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 382—83. l.

³⁾ Magyar díszöltönyök a fraknői kincstárból. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 240—43. l. És u. o. 1893. Új foly. XIII., 331—34. l.

⁴⁾ A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon. *Arch. Ért.* 1909. Új foly. XXIX. 77.

⁵⁾ *Vasárnapi Ujság* 1875. évf.

⁶⁾ Die Jamnitzerlegende in der Goldschmiedeaustellung. *Pester Lloyd* 1884. — Nemzeti műkincseink az ötvösműkiállításon. Hét czikk

De később is sűrűn jelentette meg ötvösségünkről szóló cikkeit és nagyobb tanulmányait, melyek egytől-egyig kiválóan oktatók és becsesek.¹⁾ Régi ötvösmestereink s ezek jelzőbélyegeinek kutatása iránt nagyon érdeklődött, rámutatva arra a nagy szegénységre, mely nálunk e téren észlelhető. Ismertetve Marc Rosenbergnak ily irányú nagy művét, belőle azt a tanulságot meríti, hogy saját honi problémáink és feladataink megoldását nem idegenektől kell várunk, hanem azokat önmagunknak kell megoldanunk.²⁾ Hiteles egykorú feljegyzések kétségtelenné teszik, hogy a német renaissance leghíresebb ércművese és szobrásza, a nürnbergi Péter Vischer Magyarország számára is dolgozott. Magyar kutatókra marad annak megállapítása, hogy hol lappangnak nálunk e nagy mester művei. Hampel lelkesen felszólal ez ügyben.³⁾

az *Egyetértés* 1884. évf. — Műtörténetünk és az ötvösműtárlat. *Budapesti Szemle* 1884. XXXIX., 293—310. — Az ötvösműkiállítás. *Harmonia* 1884.

¹⁾ Egy fejezet hazai ötvösségünk történetéből. *Arch. Ért.* 1887. Új foly. VII., 97—131. — Ötvösművek Nagy Lajos korából és az erdélyi ötvösiskola. *Arch. Ért.* 1888. Új foly. VIII., 193—208. — Mátyás billikoma Wasserburgban. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X., 447—448. — Anjouemlék a drezdai királyi kincstárban. *Arch. Ért.* 1891. Új foly. XI., 452—453. — Az aacheni magyar kápolna ötvösművei. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 193—204. I. — Die Metallwerke der ungarischen Kapelle im Aachener Münsterschatz. *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 1892. XIV. k. — Az aacheni magyar kápolna műkincseiről. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII. 192. I. — Szikszay János útmutatója a kassai székesegyházban. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 448. I. — Radecius ingóságainak leltára. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 93—94. I. — Apor István ezüstpohara. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 161—163. I. — Magyar műkincsek. (Ism.) *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 175. I. — Románkori bronztalak. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 95. I. — A boldogasszonyi pohár. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 446—447. I. — Stin Tamás pohara. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 381—382. I. — Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 226—253. — Királyföldi mellboglárok. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 417—429. I. — Das sächsische Kurschwert Friedrichs des Streitbaren. *Zeitschrift für historische Waffenkunde* 1897. IV. k. — Aranyozott ezüstkehely. *Arch. Ért.* 1898. Új foly. XVIII., 187—188. I. — Az eggenburgi kehely. *Arch. Ért.* 1901. Új foly. XXI., 283. I. — Kálmán király aranygűrűje. *Arch. Ért.* 1908. Új foly. XXVIII., 11—12. I.

²⁾ Régi ötvösművek jelző bélyegeinek megfejtése. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X., 17—28. I.

³⁾ Peter Vischer magyarországi művei. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 288. I.

De különösen érdekelte őt a középkori sodronyos zománcz, mely annyi korai régész kedvencz foglalkozási tárgya s mely miatt buzgó szaktársak összeütközése nem egyszer szélesebb köröket is fölizgatott. A sokat vitatott kérdés a zománcz eredeti hazája : Európa vagy Perzsia, Német- vagy Olaszország, Dalmatia vagy Oroszország, Bizancz, Velence, Ragusa ? Jankovich Miklós óta íróink : Ipolyi, Henszlmann, a két Pulszky, Ferencz és Károly, Radisics, Ballagi, Deák Farkas és mások, a külföldiek közül Bockh, Darcel, De Linas, Neumann, Bucher, Molinier, Luthmer és mások kitünő szívóssággal tárgyalták e kérdést, de nyilvánvalónak tartom, hogy Hampelnek a nehéz kérdéshez való hozzájárulása valamennyi közt a legkörültekintőbb és legtárgyilagosabb. Az a sok analogia, az a jelentékeny tanulmányi anyag, mely előtte az 1873. évi bécsi, az 1876. évi budapesti műtörténeti, az 1878. évi kolozsvári s az 1884-iki budapesti ötvösmű-kiállításból ismeretes volt, arra a meggyőződésre hozta, hogy a sodronyzománczot hazai ötvöseink találták fel a XIV. század végén vagy a XV. század folyamataiban. Ezt bizonyítja a hazai divatú növény-mustrák alkalmazása, mire kutatóink eddig nem elég ügyelettel voltak, azt eléggé nem hangsúlyozták. A hazánkban dívó motívumok úgy érvényesültek az ötvösségben, a mint érvényesültek a hímzésben, faragásban, festésben. A régi byzanci rekeszes zománcz a mozaik-műhöz, a magyar sodronyos zománcz a hímzéshez áll legközelebbi elvi rokonságban.¹⁾ Sajnálatos, hogy Hampelnek e magvas tanulmányai egy egyöntetűen feldolgozott önálló műben nem jelentek meg. Még megemlítem, hogy nagyon le vagyunk neki kötelezve, a miért velünk a Magyar Nemzeti Múzeum műkincseit külön is megismertette.¹⁾

¹⁾ A középkori sodronyzománcz. *Művészeti Ipar* 1887. Ugyanez németül: Das mittelalterliche Drathemail. Ein Abschnitt ungarischer Kunstgeschichte. *Ung. Revue* 1888. és kinyom. — A középkori sodronyzománcz kérdéséhez. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 19—33. l. — A középkori magyar sodronyos zománcz. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 445. l. — Az erdélyi zománczról. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 289—311. l. — Zománczos kereszt Bakács Tamás sírjából. *Arch. Ért.* 1896. Új foly. XVI. 140—142. l. — Sodronyzománczos korona a nürnbergi Germán Muzeumban. *Arch. Ért.* 1905. Új foly. XXV., 146—159. l.

²⁾ A Magyar Nemzeti Múzeum műkincsei. *Magyar Műkincsek* 1895. I. k. 53—72. l. — A Nemzeti Múzeum régi ékszereiről. A Magyar Nemzeti

XIII.

A Magyar Nemzeti Múzeum egyik legértékesebb gyűjteménye az *éremgyűjtemény*. Hampel, mint az osztály tisztviselője, majdan igazgatója, nemcsak administrative foglalkozott e nagybecsű gyűjteménnyel, hanem ennek tudományos leírásával és kritikai ismertetésével is. Részint tisztán numismatikai, részint műtörténeti szempontból írt e gyűjtemény egyes darabjairól nagybecsű cikkeket, melyeket érmészeknek meg kell érteniök. A gyűjtemény egy igen ritka emlékérmé a *Beatrix királynéé*. Unicum, mert a múzeumban levő Hess-féle hasonló érem ezüst példánya modern, a párisi Dreyfus-féle pedig régi készítmény. Hampel az érmet oly pontosan írja le, hogy hozzá mi kétség sem férhet. Valton alapján kiindult kutatásának köszönhetjük, hogy e mesteri alkotású, finom szépségű, egyoldalú érem alkotó művészeül, minden valószínűség szerint Gian Christoforo Romerót gondolhatjuk, ki, mint a renaissance sok más mestere, több művészeti ágban, szobrászatban, ötvösművekben, kristálymetszésben egyaránt jeleskedett.¹⁾

A Nemzeti Múzeum egy másik nagyértékű emlékérmé a *János Zsigmond*, Izabella királyné és Szapolyay János király fiának egy XVI. századi ismeretlen művéstől származó emlékérmé. Hampel hű képen közli a medállát, mert úgy a Wesserle-, mint a Heraeus-félék nem elég pontosak. Ha e dombormű nem is elsőrangú művész alkotása, mégis felette érdekesnek mondható tisztán costume-szempontból. Hampel azon véleményben van, hogy a fémer keletkezése sejthető azon stylistikus rokonságból, melyben János Zsigmondnak az emléke az özvegy nagyanyjáról, Bona Sforzáról maradt emlékéremmel van. Indokolt a feltevés, hogy ugyanegy művész készítette mindkettőt és pedig akkor, mikor a nagyanya (Bona), férje halála után özvegy leánya (Izabella) és az unoka (János Zsigmond) együtt Lengyelországban időztek,

Múzeum évi jelentése. 1907. 200—202. l. — Az eskütéri sisak. Budapest régiségei 1899. IV. k. 69. l. — A régibb középkor emlékei. *Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene*. 1902. 104—108 l.

¹⁾ Baatrix emlékérmé. *Arch. Ért.* 1886. Új foly. VI., 224—228.

1551—1556 évek közt. Hampel különösen figyelmeztet arra, hogy az érmen fontos az öltözet, Olyan az, melyen hazánkban alighanem ez a legrégibb ismert emlék. Egy Dürer-féle 1518. évi trophaeum-rajz után ítélve Hampel, b. Radvánszky Bélával szemben, ki szerint a zsinórzat idegen eredetű s melyet hazánkban a XV. században és a XVI. század első felében még nem ismertek,¹⁾ a magyar zsinórú öltöny divatját régibb időkre véli visszavihetni.²⁾

Ép oly érdekesen ismerteti a Nemzeti Múzeumban levő *Báthory István*-féle emlékérmet,³⁾ valamint a Castaldira vonatkozót,⁴⁾ kiemelve ezekben a változatokat. Egy *Bocskay*-féle 1605. évi hamis tallerről, melyről előzetesen azt állította volt, hogy puszta koholmány és nem eredeti példány mintájára készült utánzás, helyreigazítólágon mondja, hogy hamisítvány ugyan, de a bécsi császári cabinetben levő 1605. évi, háromczímeres Bocskay-tallér szolgálhatott a hamisítónak mintául.⁵⁾

A Nemzeti Múzeum egyik legritkább érme a forintos nagyságú *Pázmány-fémer*. Hampelnek köszönhetjük ennek a legpontosabb leírását, mely a fémer egyes példányainak megszerzésében irányadóul tekinthető. A Pázmány-fémerek közt ugyanis sok a hamis, magának a múzeumnak nem kevesebb, mint három ily hamis példánya van. Hampel a leíráson kívül azt is constatálja, hogy Pázmáynak nem lévén soha pénzverési joga, ez az érem nem lehetett forgalmi, hanem tisztán emlékérem.⁶⁾

Emlékérmekből ismerteti még báró *Berzeviczy Mártonét*,⁷⁾ *Vrbély Jánosét*,⁸⁾ illetve Vrbély- és neje Fülekyét,⁹⁾ s végül

¹⁾ *Családélet és háztartás*. I. 103.

²⁾ János Zsigmond emlékérme. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X., 160.

³⁾ Báthory István emlékérme a Nemzeti Múzeumban. *Arch. Közlemények*. 1880. évf. 191—192.

⁴⁾ Castaldira vonatkozó emlékérme. *Arch. Ért.* 1892. Új foly. XII., 191—192.

⁵⁾ Érmészeti adalékok III. *Arch. Ért.* 1877. XI., 258—59.

⁶⁾ Pázmány-fémer. *Arch. Ért.* 1877. XI., 138—142.

⁷⁾ Emlékérem báró Berzeviczy Mártonra 1585-ből. *Arch. Ért.* 1897. Új foly. XVII., 348—350.

⁸⁾ Érmészeti adalékok. IV. *Arch. Ért.* 1877. XI., 303—305.

⁹⁾ Vrboly és Füleky emlékérme. *Arch. Ért.* 1893. Új foly. XIII., 163—164.

I. Valentinianus római császár IV-ik századbeli medaillonját.¹⁾ A Urbély-féle érmekeket Verebéli János váci várkapitányra vonatkozóan gyanítja, ki a váci várat egyidőn át Bocskay ellen védte. Felszólítja Vác monographusait, hogy ez ügyet alaposabban nyomozzák ki, mert személyi emlékérmekünk úgyszegény sora egy új személylyel gazdagodott. A Valentinianus császárra vonatkozó érem feltűnik szokatlan nagyságával. Tudjuk, hogy ennek a pannoniai születésű császárnak 11 évi uralma alatt Pannonia határvédelme tette legfőbb gondját. A quadok ellen hadakozván, a felettök kivívott győzelmet örökíti meg ez emlékérem, mely Sisciában akkor készült, mikor az itteni császári pénzverde legmunkásabb korát élte. Készült ez érem 364 után és megelőzi a császárnak Brigetioiban 375-ben bekövetkezett halálát.

Egyéb érmekeken kívül Hampel más numismatikai czikkeket is tett közzé. *Érmészeti adalékok* czímen ír II. Ulászló király egyik aranyáról. Az Ulászló-féle tallérok és tallérnagyságú aranyok rendszerint nem tartoznak a ritkaságok közé, de az a $19\frac{5}{8}$ aranyat nyomó érem, melyet a Nemzeti Múzeum a 70-es években szerzett, ha nem is állapít meg új éremfajt, mégis az összes tallérveretű aranyok közt egymagában álló, úgy hogy az jelenleg a múzeum magyar középkori éremgyűjteményének egyik gyöngye.²⁾ Ir továbbá a magyar középkori és frisachi érmekeket tartalmazó *nagyőrszi* nagy éremleletről, éreztetve a felett való neheztelését, hogy a torontáli találók az érmeke meghatározása ügyében Bécshez fordultak, nyilván kicsinyelve Budapestet, melynek nemzeti múzeumi éremtára a frisachi érmeke egyik leggazdagabb tára.³⁾ Ismerteti továbbá a Weiferl-féle pancsovai gyűjteményt és ennek leírását. Oly emlékérmekben gazdag, melyek Belgrádnak háromszoros (1688., 1717. és 1789.) megvételére és a passzaroviczi békére (1718.) vonatkoznak.⁴⁾ Ez ismertetésekhez járul egy római érem, mely a Gallienus uralkodása alatt fellépett zsarnokok egyikének az érmeke; ⁵⁾ továbbá egy Tiberius II. Constantinusénak

¹⁾ Első Valentinianus ezüst medaillonja. *Arch. Ért.* 1895. Új foly. XV., 242—243.

²⁾ *Arch. Ért.* 1877. XI., 21.

³⁾ Nagyőrszi éremlelet. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X., 95.

⁴⁾ Belgrádi emlékérmek. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 277.

⁵⁾ Érmészeti adalékok. *Arch. Ért.* 1877. XI., 59.

vélelmezett byzanci rézérem, mely feirata miatt ritka,¹⁾ magyar dénárok Szerencsről²⁾ és régi magyar aranyok Karinthiában.³⁾

Még külön említést kell tennem azon cikkéről, mely a legrégibb pénzről szól. Nálunk Kiss Ferencz volt az, ki a *karikapénzekről* értekezett, állítva, hogy ezek a karikák nem voltak karpereczek vagy dísz tárgyak, hanem pénzek.⁴⁾ Szava elhangzott, nem vették állítását komolyan, daczára annak, hogy a karikák kicsinysege s alkalmatlan alakzása első pillanatra felismerhetővé tette, hogy tényleg nem lehettek karpereczek. Hampel a mármarosi aranyelet ötletéből szintén hozzászólott e kérdéshez s igazoltnak találta Kiss Ferencz véleményét. Karikapénzekül veszi ő is, mert metrologiai meghatározásokból kitűnt, hogy a karikák bizonyos közép mértéket képviselnek. A mármarosmegyei aranyeletből való 52 darab karika összes súlya 942.40 gr., feltűnően közel jár az 1010 grammos nehéz babyloni mina súlyához s ezért méltán sejthető, hogy a mi praehistorikus népeinknél is alighanem az ősbabyloni súlyrendszer volt uralkodó, a mely súly- és értékrendszer Ázsiában és Európa déli vidékein már a Kr. e. X-ik században általános érvényben állott.⁵⁾

Feltűnő, sőt meglepő, hogy Hampel e feltételezését nem terjesztette ki azokra a bronzkarikákra, melyek régiségeink között oly szaporák és melyek a közönséges vélekedésben, alakjuknál fogva ugyancsak karpereczeknek vétetnek, bár világos, hogy kicsinységüknél fogva még a legkisebb gyermekkarra sem alkalmazhatók. Nyilvánvaló, hogy e se karvédül, se díszül nem szolgáló tárgyakat szintén nem vehetjük egyébül, mint értékjelzőkül, pénzsurrógiatumokul. Míg az aranykarikák, olykor aranyhuzaltekercsek is⁶⁾ nagy vásárlásoknál jöttek alkalmazásba, addig a

¹⁾ Érmészeti adalékok. *Arch. Ért.* 1877. XI., 60.

²⁾ Magyar denárok Szerencsen. *Arch. Ért.* 1890. Új foly. X., 384.

³⁾ Régi magyar aranyok Karinthiában. *Arch. Ért.* 1894. Új foly. XIV., 380—381.

⁴⁾ *Arch. Közl. és Die Zahl u. Schmuckringgelder.* Pest, 1859.

⁵⁾ Mármarosmegyei aranyelet. *Arch. Ért.* 1880. XIV., 29—32. A legrégibb pénzről. *Nemzet* 1887. 15. sz.

⁶⁾ Egy 15 aransúlyú aranytekercsről, mely Tokajon találtatott, tesz említést Bél Mátyás. (*Hungariae antiquae et novae Prodomus.* Nürnberg, 1823. p. 153.) Utána említi s közli rajzban is Horváth Géza. (*Term. Közl.* 1895. XXVII., 509.)

bronzkarikák kisebb vásárlásoknál. Ezek a bronzkarikák vagy tekercsek voltak az aranyértékek felváltott aprópénzei. Sőt e feltételezésben tovább is mehetünk s azt állíthatjuk, hogy azok a súlyos korongtekercsek, melyeket Hampel bronzkorra vonatkozó művében rajzban is közöl ¹⁾ s a szövegben »meg nem fejtett rejtélyeknek« nyilvánít, ²⁾ nem vehetők egybekül, mint elárusításra szolgált fémanyagok, vagy kereskedésnél használt fémértékek.

XIV.

Ha még megemlítem, hogy Hampel 29 éven át, 1885-től 1914-ig szerkesztette az Archaeologiai Értesítőt, melynek anyagát igen jelentékeny részben ő maga szolgáltatta; ³⁾ ha megemlítem, hogy 1878-tól fogva 1886-ig mint az országos régészeti és ember-tani társulat titkára buzgólkodott s szerkesztette Évkönyveit; hogy 1890 óta előadója volt az Akadémia archaeologiai bizottságának s hogy külföldi tudós munkáknak magyar nyelvre való fordításában a fordítást az eredetivel összehasonlította, ⁴⁾ azt hiszem, hogy tevékenységét, szakírói munkásságát, egy emberöltőn át szerzett nagy érdemeit kellőképen szem elé állítottam. Személyes tulajdonságairól csak annyiban akarok szólni, a mennyiben azok állása, felelőssége által befolyásolva voltak. Félreértendő őt, ha kimértséget, tartózkodását, zárkózottságát, sarcasmusát vagy gáncsoskodását szeretetlenségre vagy rosszindulatra vezetnők vissza. Személyek iránt, igaz, nem tudott felmelegedni, még az Akadémiában mondott emlékbeszédeiből ⁵⁾

¹⁾ *A bronzkor emlékei Magyarországon.* XXXV. és XXXVI. tábla.

²⁾ U. o. III., 170.

³⁾ Tanulmányai, cikkei, közleményei részint Hampel József, Hampel, Hpl, H. J., h. j., h., H., lj. Ampelos, Kárász Leo, Kövér Béla, Száraz Antal, K. L., X. y., X., Z., a., a. b., xx., x. y., sz., El., r., rs., x—y és egyéb jelzők alatt jelentek meg.

⁴⁾ *Schuchardt Károly, Dr. Schliemann ásatásai Trója, Tíryns, Mykéne, Orchomenos és Ithakaban* stb. Fordította dr. Öreg János. E fordítást az eredetivel összehasonlította dr. Hampel József. Kis 8-r., VIII+462 l., 2 arczkép, 7 abrosz, 321 ábra.

⁵⁾ *Paur Iván lev. tagról.* Akadémiai Emlékbeszédek 1890. VI. k. 6. sz. — *Rómer F. Flóris r. tagról.* U. o. VI. k. 13. sz. — Fröhlich Róbert

és egyes jeleseknek az Archaeologiai Értesítőben történt rövid elparentálásából¹⁾ sem érezhetni ki, hogy az érzelmi hév elragadta volna, de igenis kiérzük azt, hogy *igazságérzete* nem volt soha fogyatkozó. Magas kritikai szempont dictálta bírálatait, mert a miként igazságos kívánt lenni az egyének, ép oly igazságos akart maradni a tárgy, szakmája követelménye iránt is. Minden gáncsoskodása és sarcasmusa az igazság forrásából származott. Használta azt önmaga ellen is, mint a hogy azt az az incidens is bizonyítja, melyet fentebb említettem. Mint régésznek nagyon is sok alkalma volt bizalmatlankodni úgy régiségek mint régészek iránt. Talán legnagyobb bajának, önérzete legnagyobb csapásának tekintette volna, ha régészkedő élelmes elmének felült volna. A kinek sikerült zárkózott lelki életébe bepillantani, az láthatta azt az anxietást, mely őt jóhírének és a rája kizott ügy érdekének megóvásában elfogva tartotta. Egy ízben, mikor még tisztviselőtársa voltam a múzeumban, albán régiségárusok Dusán császárnak egy állítólag nagy ritkaságú aranyát ajánlották fel a múzeumnak megvételre. Ennek az arannak párját kevéssel előbb herczeg Montenuovo vette volt meg drága pénzen a maga híres éremgyűjteménye számára. A két arany állítólag Albániában egy barlangban került elő Dusán császár több arany koronájával és mindenféle drágaságával. A felajánlott érem verete és jellege a hamisítatlan, való érem minden látszatával bírt, mi érthetővé teszi, hogy annak párját oly tapasztalt és szakavatott éremismerő, mint a nevezett bécsi herczeg, megvásárolta. Hampelnek ez érem nem kevéssé zavarta éjjeli álmát. Kétkelkedett, már csak azért is, mert ennyire

emlékezete. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1894. — Fröhlich Róbert emlékezete. *Akadémiai Értesítő* 1894. aug. szám 439—451.

¹⁾ Ipolyi Arnold, Brunn Henrik, Kossuth Lajos, Ormós Zsigmond, Gömöri Havas Sándor, Pados János, J. Undset, gr. Zichy Edmond, Gődöcs Benedek, Radimsky Vilmos, Grosschmid Gábor, Overbeck János, Reissenberger Lajos, Csergheő Géza, Zsigmondy Gusztáv, Lanfranchi Enea, Dankó József, Bölönyi Sándor, dr. Torma Zsófia, Kaufmann Dávid, Pulszky Károly, Geduly Ferencz, Szilágyi Sándor, Mommsen Tivadar, Dömötör László, Hóke Lajos, Paur Iván, Henszlmann Imre, Tréfort Ágoston, Lenhossék József, Lipp Vilmos, Pulszky Ferencz, Arányi Lajos stb.

ritka, valódiságában, de nem talált valódisága meghazudtolására érvet. A gyötrő dilemmából tisztán a véletlen segítette ki. A nap-sugár ráesve az asztalon fekvő arany lapjára, úgy tetszett, mintha a megvilágított lapon egy osztrák kétfejű sas rajzolódna le, nagyon halaványan, leheletszerűen. És csakugyan kitűnt, hogy a hamis veret egy gondosan lecsiszolt Mária Terézia-féle aranyra volt rávezetve. Ez s ehhez hasonló esetek természetesen fokozták gyanakodását és óvatosságát.

A felelősségtől való idegenkedés hozta továbbá magával, hogy az *elismerésben* fukarnak, egyes érdemes egyének akadémiai ajánlásában nehézkesnek látszott s hogy, ha ajánlott, ajánlottaiért sohasem exponálta magát. Azt a látszatot sem kerülhette ki, mintha elismerő készségét olykor a legérdemesebbtől is megvonta volna. Tényleg megtörtént, hogy egy hazánk római régészete körül a legnagyobb fokban érdemesült, európai tekintélyű egyénről, arról a szellemi óriásról, »ki, mint maga mondá, minden szakban, melyet hosszú életén át művelt, tudós nemzedékek hosszú sorának szabott irányt«,¹⁾ nem tartott Akadémiánkban emlékbeszédet, melylyel évek óta meg volt bízva: *Mommsen Tivadarról*. Csakhogy a látszat itt is csal, mert bizonyos, hogy őt e nobilis kötelesség teljesítésében *csakis* a feladat nehézsége tartóztatta. Mommsenről érdemleges emlékbeszédet tartani, tekintve ennek tudományos jelentőségét és irodalmi termékeinek rendkívüli sokaságát és sokféleségét, csakugyan a legnagyobb feladatok közé tartozik. A tényt, hogy Mommsen ma sincs még, 10 év után elparentálva Akadémiánkban, nem szabad Hampel kötelességmulasztásának felróni, hisz az ő egész élete, évtizedek során át kifejtett nagy munkássága nem egyéb, mint lelkiismeretes kötelességtudásának a bizonyítéka.

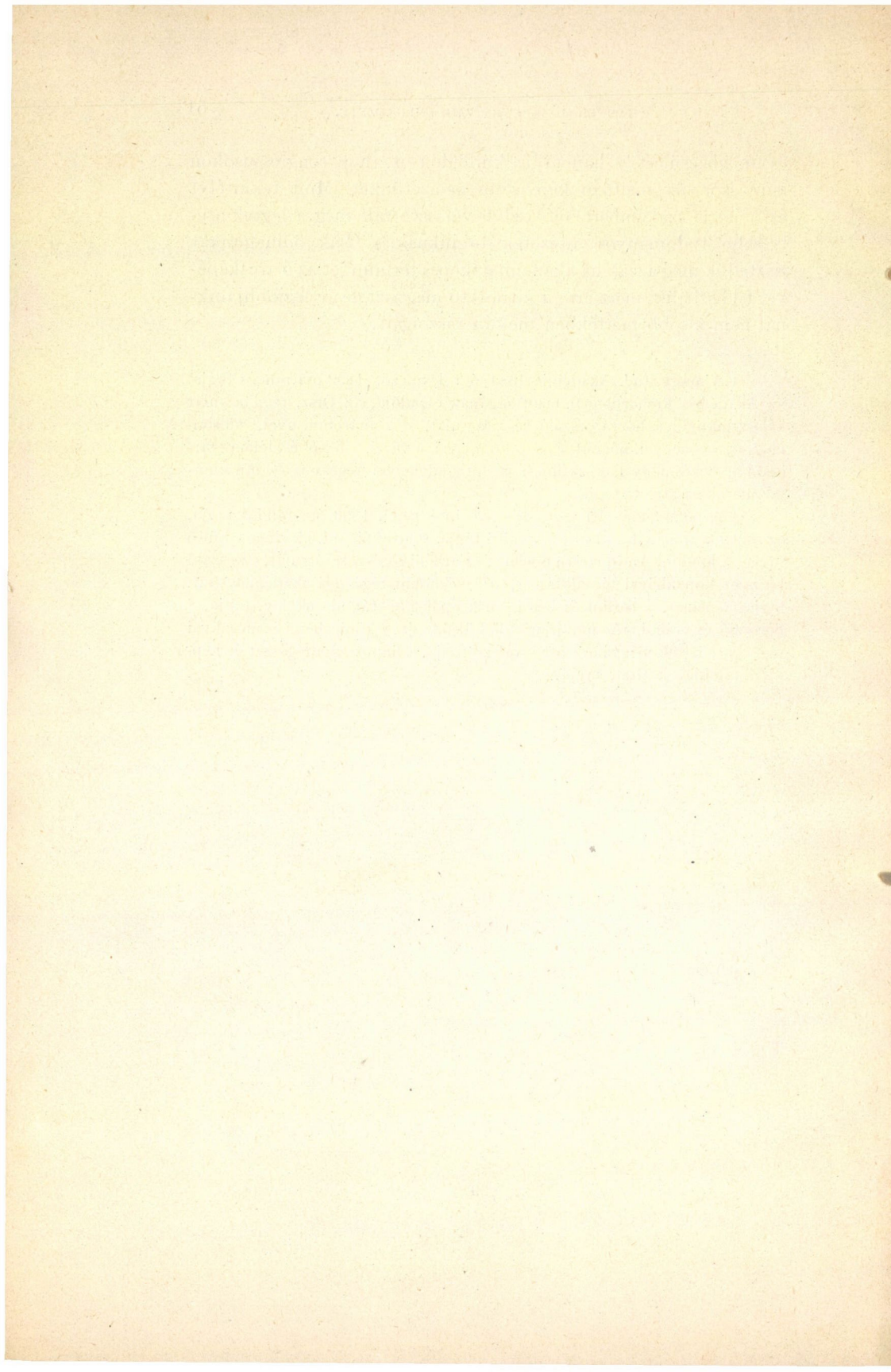
Ezzel, tisztelt Akadémia, boldogult tagtársunk erkölcsi értékét is óvni és méltányolni kívántam. Mint olyannak kell és fogjuk a tudomány e csarnokában emlékezetét fenntartani, ki nagy képességei, szerzett nagy tudása, szívós, ernyedetlen munkássága, férfias egyéni jelleme által érdemesítette magát a földi halhatatlanságra. Büszkeséggel gondolhatunk arra, hogy ő nemcsak idehaza vívott ki magának országszerte osztatlan elismerést

¹⁾ *Arch. Ért.* 1903. Új foly. XXIII., 448.

és megbecsülést,¹⁾ hanem a külföldön is, hol congressusokon annyszor oly méltóan képviselte nemzetünket. Mint tekintélyt és illustris szakembert vetekedve választották meg a legtekintélyesebb tudományos intézetek tagjuknak.²⁾ Csak önmagunkat tiszteljük meg azzal, ha akadémiai képes termünket az ő arczképével feldisznítjük, mert erre a kitüntető megtisztelésre legjobbjainknál nem kisebb mértékben méltán rászolgált.

¹⁾ A magy. tud. Akadémia 1884 óta levelező, 1892 óta rendes tagja, az Akadémia archaeologiai bizottságának előadója, az Orsz. rég. társulat választmányi, a horvátországi rég. társulat, a komárommegyei, mosonmegyei, vasmegyei, nógrád- és sopronmegyei, a váci, a felső- és délmagyarországi, békésmegyei, tiszafüredi és hunyadmegyei régészeti és múzeum-társulatok tiszteleti tagja.

²⁾ A német császári archaeologiai intézetnek 1893 óta rendes tagja, az osztrák archaeologiai intézet külső tagja, a krakói tud. akadémia külső tagja, a londoni Antiquarian Society, az athéni régészeti társulat, az északi régészet kopenhágai társulatának, a stockholmi régészeti akadémia tiszt. tagja, a német, a berlini és bécsi anthropologiai társulatok lev. tagja, a boroszlói és prágai múzeumtársulatok külső tagja, a königsbergi és moszkvai rég. egyesületek megválasztott levelező tagja, a finnországi régészet és néprajzi társulatok tiszt. tagja.

VI. kötet.	VII. Pauer János l. tagról. Dr. Czobor Béla l. tagtól	1 kor.	20 fill.
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. Klein Gyula l. tagtól	—	80
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1	20
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	—	40
	XI. Danielik János t. tagról. Szvorényi József t. tagtól	—	60
	XII. Apáthy István r. tagról. Matlekovics Sándor l. tagtól	—	60
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. Hampel J. l. tagtól	1	20
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. Péch Antal l. tagtól	—	50
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. Pór Antal l. tagtól	—	60
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. Ortway Tivadar l. tagtól	—	80
	II. Gorové István t. tagról. György Endre l. tagtól	—	40
	III. Beöthy Leó l. tagról. György Endre l. tagtól	—	40
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. Klug Nándor l. tagtól	—	60
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. Duka Tivadar l. tagtól	—	80
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól	—	20
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól	1	—
	VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól	—	90
	IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól	—	60
	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól	—	60
VIII. kötet.	I. Szücs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól	—	60
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól	2	—
	III. Pančić József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól	—	80
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól	—	60
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól	1	50
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól	1	—
	VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	—	60
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól	—	60
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány Radvánszky Béla t. tagtól	—	30
	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól	—	30
	XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól	—	60
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól	1	50
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	—	60
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól	—	60
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérpataky László r. tagtól	—	50
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól	—	60
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól	—	30
	VI. Margó Tivadar t. tagról. Entz Géza r. tagtól	—	60
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól	—	80
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól	—	60
	IX. Xántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól	—	60
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól	—	80
	XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól	1	20
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól	—	60
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól	—	30
	II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól	—	60
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól	—	60
	IV. Ábel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól	—	60
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	1	—
	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól	—	40
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól	—	50
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1	—
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	—	30
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól	1	—
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly l. tagtól	1	—
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól	—	30
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól	—	30
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól	1	20
	III. Téfly Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	—	80
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknoi Vilmos r. tagtól	2	—
	V. Laufenaucr Károly l. tagról. Kéthly Károly l. tagtól	—	30

XI. kötet.	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— kor. 40 fill.
	VII. Hollós Jusztián I. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerégyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Loczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
XIV. kötet.	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
	I. Bubicz Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly k. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 80 >
XV. kötet.	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 > — >
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Posvai Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1 > 50 >
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Posvai Lajos</i> r. tagtól	1 > — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1 > — >
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	— > 50 >
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Koz. Andor</i> l. tagtól	— > 30 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVI. KÖTET. — 8. SZÁM.

OSTHOFF HERMANN

KÜLSŐ TAG

EMLÉKEZETE

SCHMIDT JÓZSEF

L. TAGTÓL

(FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1913. ÉVI DECEMBER HÓ 15-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN)

ARCZKÉPPEL

Ára 80 fillér

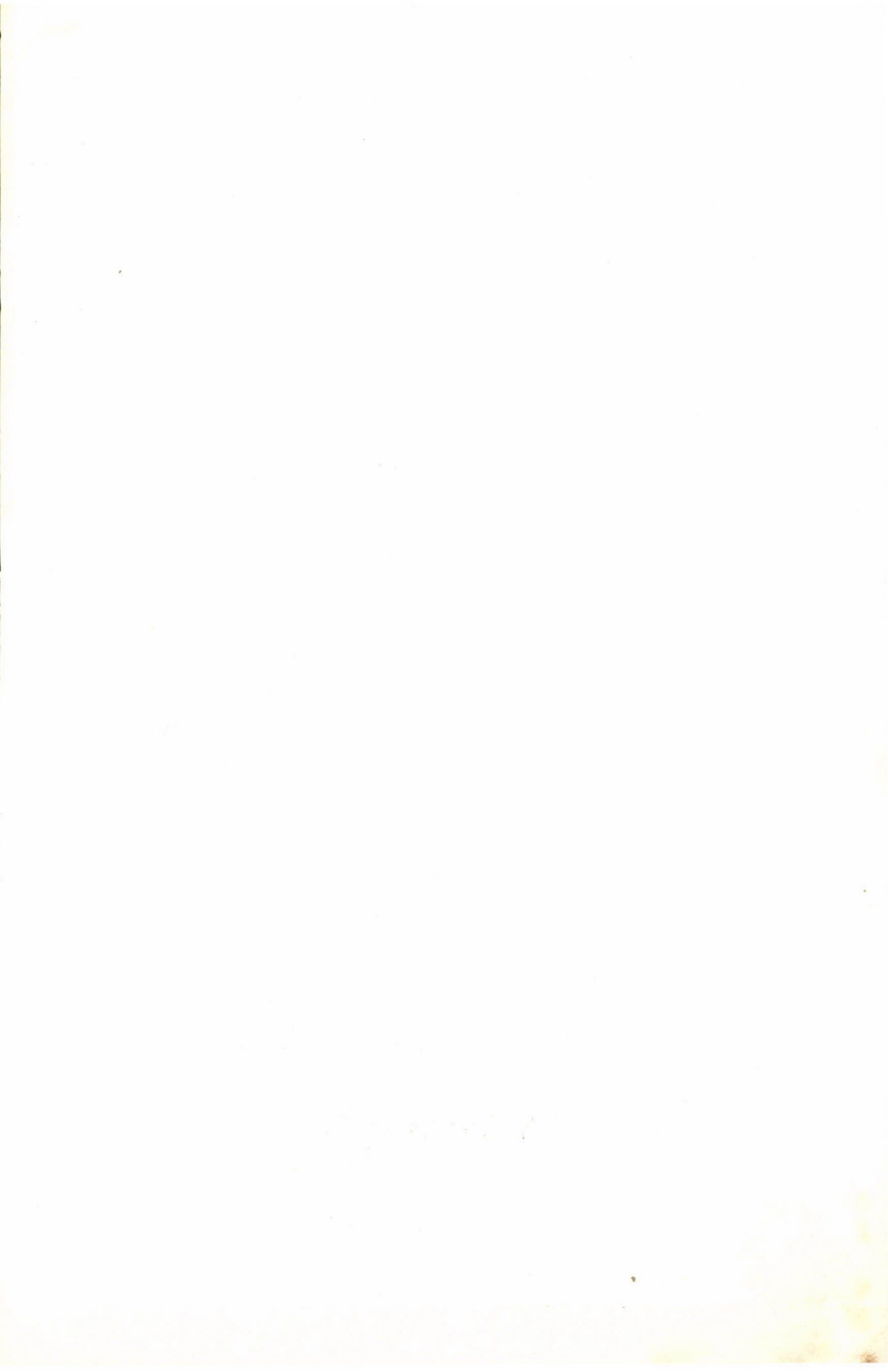
BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

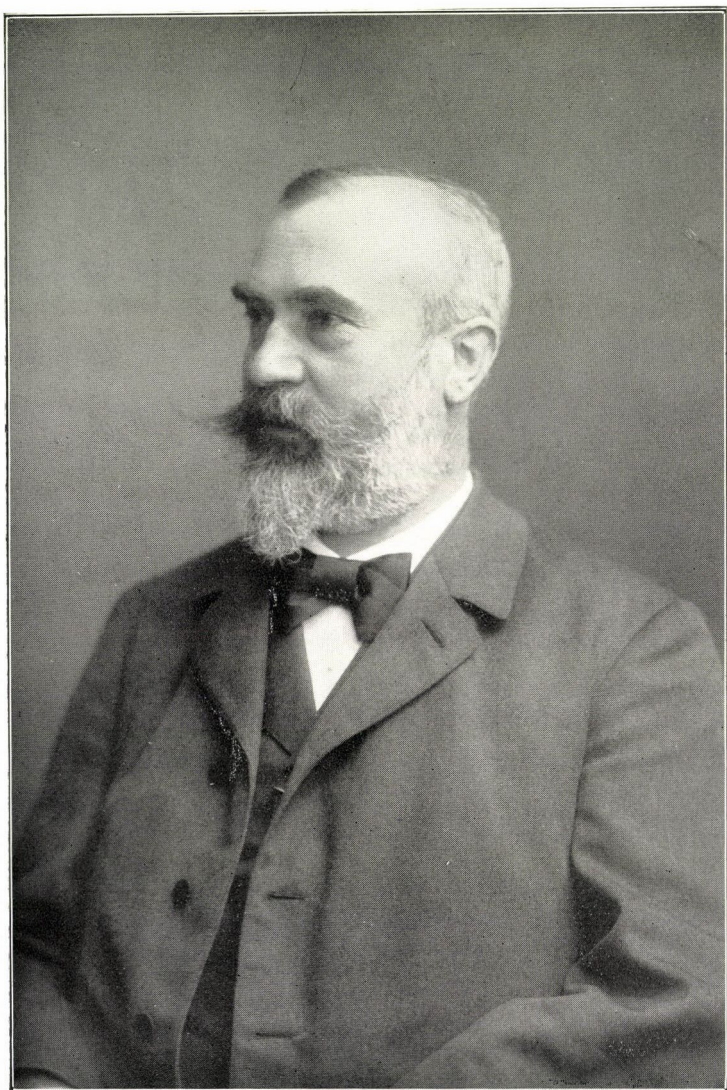
1913

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynold Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Ápáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztimán</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábrián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Opolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >

H. Osthoff.

OSTHOFF HERMANN K. T. EMLÉKEZETE

SCHMIDT JÓZSEF 1. tagtól.

(Fölvasta a M. T. Akadémia 1913 december hó 15-én tartott ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

Mintegy öt év előtt, 1909 május 7-én, halt meg súlyos szenvedés után 63 éves korában *H. Osthoff* nyelvbúvár, a legnagyobb indogermanisták egyike, a M. T. Akadémia kültagja. Az I. osztály bizalmából nekem jutott az az épen oly megtisztelő, mint súlyos feladat, hogy az idg. összehasonlító nyelvtudomány e heroszának maneseit erőtlen szavammal felidézzem. Vajha sikerülne!

Életpályája, ha nem is oly csendes, mint a legtöbb tudósé, egyszerű és eseményekben nem gazdag. 1847 ápr. 18-án született, Billmerich westphaleni községben, a hol atyja földbirtokos volt. Első oktatását szülőföldjén s a közeli Unna városkában nyerte s 1861 husvétjától 1865 őszén letett érettségi vizsgálatáig a güterslohi humanisztikus gymnasiumba járt. Aztán 1869 őszéig Bonnban, Tübingenben és Berlinben klasszikus és germán philológiát, szanszkritot és összehasonlító nyelvtant hallgatott; ebben az időben saját bevallása szerint *J. Gildemeister*, *R. Roth* és *A. Weber* gyakoroltak rá mélyebb hatást és rajtuk kívül — legalább mythologiai kutatásaival — *H. Usener* is. Az 1869. évben »*Quaestiones mythologicae*« értekezésével promoveált. Egy év mulva letette a gymn. tanári vizsgálatot s három éven át (1871–1874.) a kasseli humanisztikus gymnasiumnál működik. 1874-ben Lipcsébe megy, hogy itt magát az idg. összehasonlító nyelvtudományban tökéletesítse, a mely iránt már eddig is legfőképen érdeklődött. 1875-ben »Über die mit -clo-, -culo-, -cro-

gebildeten nomina instrumenti des lateinischen« cz. értekezése alapján a leipzigie egyetemen magántanárrá lesz. Két évi magántanári működés után 1877-ben Heidelbergbe *E. Kuhn* tanszékére az idg. összehasonlító nyelvtudomány és a szanszkrit rendkívüli tanáranak hívják meg s már a következő 1878. évben rendes tanárrá nevezik ki. Mint ilyen működött 31 éven át haláláig. 1885-ben a bölcséleti fakultás dékánja, 1899-ben az egyetem rectora lett. Halála idején kor és rang tekintetében a bölcséleti fakultás seniora volt.

A Lipcsében töltött évek elhatározó befolyással voltak belső fejlődésének irányára. Mikor habilitatiója végett Leipzigbe jő, itt az idg. összehasonlító nyelvtudomány terén a legmozgalmasabb élet uralkodik. Az általánosabb és speciálisabb disciplinákat nagynevű tanárok adják elő s előadásaitak nagyszámú érdeklődő hallgatóság látogatja, a melynek soraiból nem kevésbé ragyogó nevek kerülnek ki. Itt tanárkodnak többek között: *G. Curtius*, a »Grundzüge der griechischen Etymologie« szerzője, *A. Leskien*, a legnagyobb szlávisták egyike, *F. Zarncke* és *W. Braune* kiváló germanisták. Itt készül magát habilitáltatni *A. Hübschmann* indogermanista és orientalista. Az ifjabb nyelv-búvárok leipzigie köréhez tartoznak még: *K. Brugmann*, a szinte példátlan tekintélyre vergődött »Grundriss« szerzője, a ma élő indogermanisták egyik legnagyobbika, akkor a Nikolai-gymnasium tanára; aztán a dán *K. Verner*, a róla elnevezett törvény felfedezője s az árja palatális-törvény felfedezőinek egyike; végül a svájci *F. de Saussure*, a kinek »Mémoire« műve epochális jelentőségű. E leipzigie körnek legmozgékonyabb tagja, leginkább éltető eleme *Osthoff* volt, a ki különben is egész életében nem tudott ellenni a nélkül, hogy az őt foglalkoztató problémákat másokkal meg ne beszélje, s a kinek e hajlama kielégítésére hasonló alkalma nem is nyílt soha többé.

Lipcsei tartózkodása folyamán *Osthoff* a legtartósabb s mondhatni egész tudományos jövőjére kiható irányítást *A. Leskientől* nyerte, a kinek előadásait — noha a voltaképeni egyetemi hallgatók sorából már kikerült — a legnagyobb buzgalommal hallgatta. *Leskien* a hangtörvény és analogia néven ismeretes alapelveket szóban és írásban is (l. Die Deklination im Slavisch-Litauischen u. Germanischen. 1876. p. XXVIII. és 1.) fárads-

hatatlanul és a legnagyobb sikerrel hirdette s nyelvtörténeti felfogás tekintetében a köréje gyülekezett újabb generatio őt tekintette mesterének, a miről *Osthoff* egy neki ajánlott műve előszavában a legmelegebb és leglelkesebb szavakkal tesz tanúságot: »Ihnen, verehrter lieber freund, mit dessen namen dieses buch in die welt hinausgehen durfte, habe ich es schon wiederholt persönlich ausgesprochen, dass es wesentlich Ihre anregung gewesen, wodurch ich in meinen sprachwissenschaftlichen studien auf den richtigen weg gewiesen zu sein glaube... Dies, lieber freund, Ihnen bei dieser gelegenheit auch öffentlich aussprechen zu können und mich mit anderen... hinsichtlich der richtung und methode ganz als Ihren schüler zu bekennen ist mir eine innige freude und fast ein bedürfnis gewesen« (Das verbum in der nominalcomposition im deutschen, griechischen, slavischen und romanischen. 1878. p. VII—VIII.).

Osthoff tehát *Leskien* hatása alatt lesz egyik — és pedig legenergiusabb — képviselője és vezéralakja az ú. n. »*ijjúgrammatikus*«¹⁾ irányzatnak, a mely az analogia mellett a kivétel nélkül való hangtörvényt írta zászlajára. Ez a két methodikai alapelv legszigorúbb, mondhatni klasszikus interpretálását az *Osthoff* és *Brugmann* által megindított »*Morphologische Untersuchungen*« (5 kötet, 1878—1890.) I. kötetének előszavában nyerte:²⁾ »*Erstens*. Aller lautwandel, so weit er mechanisch vor sich geht, vollzieht sich nach *ausnahmslosen gesetzen*, d. h. die richtung der lautbewegung ist bei allen angehörigen einer sprachgenossenschaft, ausser dem fall, dass dialektspaltung eintritt, stets dieselbe, und alle wörter, in denen der der laut-

¹⁾ Ez a szó *F. Zarneke* humorának köszöni létét, a ki *Kögel* doctori értekezésének bírálatában ezt írta: »Der Verfasser ist ein begeisteter Anhänger unserer *junggrammatischen Schule*.« *Brugmann* aztán a *Morph. Unters.* I. kötetének előszavában (p. XIII., XV., XVIII., XIX.) stílis szorultságában több ízben — bár időzőjelek közt — használta a szót, a mely oly híressé és hírhedtté lett, hogy lexikonokba is belekerült (l. *Brugmann* IF. XI. 1900. A. p. 132.) s az új irány hívei sokáig mint »*Junggrammatiker*« (ol. *neogrammatici*, fr. *néogrammairiens* etc.) szerepeltek.

²⁾ Ezt az előszót, mint később kitűnt (l. *Brugmann* IF. XI. 1900. A. p. 131—132.) *Brugmann* írta ugyan, de *Osthoff* beleegyezésével és nevében is.

bewegung unterworfenen laut unter gleichen verhältnissen erscheint, werden ohne ausnahme von der änderung ergriffen. *Zweitens*. Da sich klar herausstellt, dass die formassociation, d. h. die neubildung von sprachformen auf dem wege der analogie, im leben der *neueren* sprachen eine sehr bedeutende rolle spielt, so ist diese art von sprachneuerung unbedenklich auch für die *älteren* und *ältesten* perioden anzuerkennen . . . etc.« (p. XIII—XIV.).

Az alapelvek körül kis vártatra elkeseredett küzdelem fejlődött ki, a melynek folyamán kiderült az »ifjú-grammatikus« irányzat voltaképeni érdeme és prioritásának mértéke. Némi részletezés e részben — már *Osthoff* működésének kellő méltatása szempontjából is — nem lesz talán fölösleges.

A mi a hangtörvény és az analogia *elvi szétválasztását* illeti, ez a nyelvtudományi technika szempontjából tagadhatatlanul igen fontos, de e momentum theoretikus értelmezése kezdetben nem haladt a helyes csapáson. A különbség a kettő között nem az, hogy a hangtörvény fizikai, az analogia pszichikai természetű — a mint ezt eleinte *Osthoff* is gondolta — mert a nyelvi tevékenység physiologiai oldala is pszichikai feltételektől függ. A physiologiai és pszichologiai momentum szembeállítása tehát helytelen volt. A hangtörvény és analogia különbsége azon alapul, hogy az analogikus hatások a szavak jelentésével függnek össze, míg a szűkebb értelemben vett hangváltozás ettől függetlenül megy végbe. — A mi a hangtörvények *kivételnélküliségét* illeti, kezdetben — többek közt *Osthoff* is — abból a felfogásból indultak ki, hogy a hangtörvények (physiologiai) természeti törvények, a mely felfogás természetesen tarthatatlan volt, mert hiszen minden »hangtörvény« térben és időben korlátolt érvényű. Ez a megismerés hamarosan bele is került a kivételnélküliség értelmezésébe, de a kivételnélküliség bebizonyított vagy legalább általánosan elfogadott axiomának még így sem mondható. A tétel alkalmazható annyira-amennyire a holt nyelvekre, az indogermanistikai kutatások fő tárgyaira, a melyekben a hangok írásbeli megjelölése a hangviszonyoknak nagy egyöntetűségét tünteti fel; ámde az élő nyelvekben és nyelvjárásokban egy írott jeggyel a hangárnyalatok végtelen sokasága áll szemben, sőt mondhatni minden individuumnak saját dialectusa van s még ez

sem egészen állandó, hanem — a mint mérésekkel is megállapítható — kor, hangulat, külső befolyások stb. szerint ingadozik. Vajjon lehet-e ily körülmények között kivételnélküli hangtörvényekről beszélni? Eszemben sincs természetesen ezúttal — mint *Schuchardt* mondja — az immár rég elásott harczi bárdot újra kiásni, csak arra akarok utalni, hogy az említett és hasonló megfontolások alapján az autoritások egész serege vonta kétségbe a kivételnélküliség *axiomatikus* természetét, így pl. *Curtius*, *Schuchardt*, *Bentley*, *Collitz*, *Bezenberger*, *Bremer*, *Ludwig*, az amerikai *Whitney* és *Bloomfield*, a francia *Regnaud*, az orosz *Kruszewsky* stb. s egyesek, mint pl. *Bloomfield*, *Jespersen*, v. *der Gabelentz*, kimondottan azon az állásponton vannak, hogy a hangtörvény csak maxima, praktikus formula. — Noha tehát a hangtörvények kivételnélkülisége nem tekinthető elméletileg beigazoltnak, a nyelvbúvárok eljárása a gyakorlatban mégis fölötte egyöntetű, nyilván, mert a *kivételnélküli hangtörvény theoretikus axiomája minden bűvár szemében legalább is methodologiai postulatum* — annak követelése, hogy a mennyire csak lehet, kutatni kell a hangváltozások feltételeinek okozati viszonyait. *E postulatum legszebb gyümölcse a hangtan tudományos konsolidálása.* Egy más téren sem eszközölt az »ifjú-grammatikus« iskola oly mélyreható, szinte revolucionárius újításokat, egy más téren sem aratott szebb diadalokat: hangyaszorgalmú munkásságával elérte, hogy a hangtanban a korábbi önkény vagy tehetetlenség helyébe oly biztosság és exactság lépett, a melyhez fogható aligha van a történeti tudományok egy más területén. *A megifjult hangtan segítségével aztán az egész alaktan és az etymologia is reformálódott s új alapokra került.* Ez az »ifjú-grammatikusok« elvitathatatlan és voltaképeni érdeme. — A mi ellenben ez iskola *prioritását* illeti a kivételnélküliség proklamálása tekintetében, ez legföllebb csak bizonyos értelemben és cum grano salis igaz. *Scherer* már a *Leskien*-féle Deklination megjelenése előtt 1875-ben ezt írta: »Die Veränderung der Laute, die wir in beglaubigter Sprachgeschichte beobachten können, vollzieht sich nach festen Gesetzen, welche keine andere als wiederum gesetzmässige Störung erfahren« (Preuss. Jahrbücher, XXXV. 167., idézve: *Joh. Schmidt*: KZ. XXVIII. 308.). Sőt *Schleicher*, *Leskien* mestere, jóval korábban tett már szóban és írásban hasonló ki-

jelentéseket: Deutsche Sprache cz. művének idevonatkozó helyén (p. 170, idézve: *Joh. Schmidt*: KZ. XXXII. 419.) nem fejezi ki magát elég világosan (l. *Delbrück*: Einl.⁵ 92.), de előadásaiiban — legalább tanítványa, *Joh. Schmidt* szerint — ő tanította először, hogy az idg. szavak átalakulásának faktorai »ausnahmslos wirkende lautgesetze und sie durchkreuzende falsche analogien, welche sich auch schon in älteren sprachperioden geltend machten«, s napról-napra, óráról-óra hangsúlyozta hallgatói előtt a hangtörvények kivételnélküliségét. (*Joh. Schmidt*: KZ. XXVIII. 1887. p. 305—306.). Ha így áll a dolog, akkor *Schleicher* a felfedező. Másrészt azonban tény az is, hogy *Schleicher* tanítása *Leskien* felléptéig a pusztában kiáltónak szava maradt s — a mi még fontosabb — a belőle folyó gyakorlati consequentiák még nem voltak kellő szigorúsággal levonva, nem jelesül az indogermanistákat első sorban érdeklő régibb különnyelvi phasisok hang- és alaktanának kutatása terén. Ezt tették az »ifjú-grammatikusok« s a legelső között *Osthoff* is: tanulmányainak középpontjában a régibb idg. különnyelvek (ó-ind, ó-germán, régi görög és latin) állottak s így szinte magától kínálkozott számára életprogrammul az említett alapelveknek az indogermanisztika praxisába való bevitele, a mely feladaton elvtársaival karöltve s ellenfeleivel versenyezve élete fogytáig fáradhatatlanul dolgozott.

Mielőtt azonban a tudóst méltatnám, hadd szóljak előbb az *emberről*. Személyes tapasztalatok híjában persze főképen csak az ismerőseitől és barátaitól származó adatok (l. *Heidelberger Tageblatt*, 11. Mai 1909. I—F. XI. A. 220.) alapján tudok róla képet alkotni és nyujtani. Ezek szerint józan eszű, világos látású ember volt, hozzá rendkívül energikus és a dogmatikus nyugalom ellensége. Minden ízében önálló egyéniség, a szilárd meggyőződések, a maximák és principiumok embere, a ki nem fél az ellentmondástól s szóban, írásban és tettel rettenthetetlenül, izzó lelkesedéssel száll síkra igaza mellett, egyszerűen, de hajthatatlanul, olykor mereven és élesen is, egy pillanatig sem törődve azzal, hogy tetszik-e ez valakinek vagy sem: »es war nichts Beschönigendes, Verhüllendes, Ausgleichendes an ihm« — mondja róla gyászbeszédében *Windelband*, az akkori prorektor. A politikai életben is hű maradt magához: annak az iránynak a híve,

a mely az individualismusban, a jog hangsúlyozásában, a szabad személyiség kötelességeiben gyökerezik, vérbeli demokrata, heves, sőt szenvedélyes pártember, de a ki mindig ideális javakért lelkesül, az emberiség haladásáért, az igazságért és szabadságért, s ezt mindig őszintén és becsületesen, egész személyiségének latba vetésével tette. Erős egyénisége, mint írásaiból kitűnik, tudományos munkásság közben sem tagadta meg magát: a mit egyszer igaznak ismert föl, azt hímezés-hámozás nélkül, kereken kimondja, kerülve minden leplezgetést és szépítgetést. Sőt a távolabb álló és késő epigon attól a benyomástól sem tud szabadulni, hogy nem mindig tudta megőrizni a tudóshoz méltó tárgyilagosságot, a mit persze ellenfeleiről is elmondhatni. Mikor a nagy harc *Curtius* támadásával (Zur Kritik der neuesten Sprachforschung. 1885.) az ifjú-grammatikusok ellen megindul s egymás után lépnek fel ellenük *Schuchardt* (Über die Lautgesetze 1885.), *Joh. Schmidt* (DLZ. 1885. Sp. 339 et seqq.), *Collitz* (Die neueste Sprachforschung u. die Erklärung des idg. Ablautes. 1886.) stb., *Osthoff* nem tud tárgyilagossággal maradni, mint nagy elvtársai *Brugmann* (Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. 1885.) és *Delbrück* (Die neueste Sprachforschung. 1885.), hanem a *Collitz*-féle iratra adott azonos című szenvedélyes válaszában (Die neueste Sprachforschung u. die Erklärung des idg. Ablautes. 1886.) majdnem kizárólag csak személyes ügyekkel foglalkozik, a melyek folyamán egyebek közt azzal a kíméletlen váddal hozakodik elő, hogy *Joh. Schmidt* az árja palatális-törvény felfedezéséből jogtalanul kér részt magának, s ráadásul még *Collitz* prioritását is kétségbe vonja. Bizonyynyal túlzás volna azt állítani, hogy ez alkalommal főképen vagy pláne kizárólag személyes ügyekről, prioritási kérdésekről lett volna szó; kétségkívül voltak mélyreható dologi különbségek is, a melyeket tisztázni kellett, s így már a tudomány érdekében sem lett volna ajánlatos a fennálló nézetkülönbségeket túlságosan concilians magatartással eltakarni — a hogyan *Brugmann* véli (IF. XI. A. 220.); de mindezt megengedve, ki kell mondani, hogy *Osthoff* ezúttal igaza tudatában s a tényleges vagy képzelt igazságtalanságokon való felháborodásában letért a tárgyilagosság ösvényéről. Ezzel az ítélettel, azt hiszem, nem véték a tartozó kegyelet ellen. De mortuis nil nisi bene: ha az élő egyéb érdemeire való tekintetből elvárhatja a kíméletet s a

legigazságosabb ítéletet is nehezen viseli el, a halott megszabadult ettől az emberi gyöngeségtől s az utókornak kötelessége az igazat kimondani. Egyébként *Osthoff* ellenfeleivel szemben is becsületes és igazságos volt: tudományos érdemeiket minden kertelés nélkül el tudta ismerni. Így pl. *Joh. Schmidt* megvádolása után nyomban ezt írja: »Ich gönne es jedem fachgenossen von herzen, wenn seine wirklichen verdienste ans licht gestellt werden, und bin auch meinerseits überzeugt, dass unsere wissenschaft dem scharfsinne *Schmidt's*, namentlich wo es sich um feineres détail handelt, viel zu verdanken hat« (p. 18). Dicséret és gáncs egyaránt kijárt tőle mindenkinek. Egy *Zimmer*-féle nem éppen méltányos recenzióra adott feleletében (PBr. Beitr. III. 82—89) azzal vág vissza, hogy *Zimmer* jobbára csak *Scherer* gondolatait reproducálja s hogy az ő művét vagy nem értette vagy nem is akarta megérteni; másutt meg készséggel beismeri, hogy *Zimmer* az elsők egyike volt, a ki a gyökörvégi tenuisnak mediával való alternálódását infigált nasalissal bíró képzéseknél megfigyelte (BB. XXIX. 260). A mily őszinteséggel bevallja, hogy *Kluge* a labiovelárisok egy germán alteratiójának kérdésében megelőzte őt (PBr. Beitr. VIII. 281), oly kíméletlenül kimondja, hogy *Kluge* etymologiai szótárának újabb kiadásaiiban nem vesz tudomást kimutatott hibáiról, illetőleg az újabb etymologiai eredményekről (Parerga, 326.) s *Kluge* szótárát hozza föl azon ítélete megvilágítására, hogy egyenesen káros az olyan etymologiai szótár, a mely megbízható vezető és tanácsadó hírére vergődve borostyánjain megpihen s az újabb kiadásokban időről-időre meg nem újul (Parerga, V.). Temperamentumától elragadva, nem egyszer enged meg magának keményebb kifejezést (*Bezzenberger* ellen: KZ. XXIII. 93—94; *Leo Meyer* ellen: BB. XXIX. 260; *Kögel* ellen: PBr. Beitr. VIII. 312. stb.), de mindig igaza tudatában! Meggyőződését a barátság kedvéért sem áldozta föl, pedig volt érzéke a barátság iránt. Leipzigi tartózkodása folyamán közte és a két évvel ifjabb *Brugmann* között szoros baráti viszony fejlődött, a mely Heidelbergbe való átköltözése után is fönnállott s csak halálával szakadt meg. Vele szövetkezve adja ki a *Morphologische Untersuchungen* öt kötetét (1878—1890.), neki és *Paul* barátjának ajánlja »Zur Geschichte des Perfects im Idg.« cz. művét (1884.), sőt legutolsó, befejezetlen s csak halála után megjelent értekezését is a *Brugmann*

25 éves rendes tanári jubileuma alkalmával megjelent IF. XXVII. kötete számára írja s a legutolsó általa fölfedezett törvényt *socius*-törvénynek keresztelve, szép emléket állít barátságuknak: »Meinem Socius *Brugmann* ist der Nachweis, den ich hier zu führen versucht habe, als Freundesgabe zu seinem Ehrentage gewidmet. Ihm, mit dem mich weiland die alte societas morphologica verband, werde ich auch hinfort und für den Rest des uns beiden noch zugemessenen Lebens- und Arbeitszeit im Dienste der gemeinsamen Fachwissenschaft, trotz dissoziierender Elemente völlig soziustreu¹⁾ ergeben bleiben« (IF. XXVII. 193.). Barátai és tanítványai viszont az ő 25 éves rendes tanári jubileuma napján, 1902 december 29-én, az IF. XIV. kötetét dedikálják neki. Mint a maximák és principiumok embere, persze nem volt mindig kényelmes barát — »ein allzeit bequemer Freund«, a hogyan maga *Brugmann* mondja; de, a mint mindjárt hozzát teszi, egyenessége, önzetlensége és jóakarata mellett könnyen át lehetett hidalni az ellentéteket s a vele baráti lábon álló tiszt- és szaktársakhoz való viszonya legfőlebb csak mulólag zavarodott meg. Magától értetődik, hogy önmagának is szigorú bírója volt s tévedéseit és hibáit őszintén és leplezetlenül beismerte (v. ö. pl. PBr. Beitr. III. 80. Perf. 205. BB. XXIV. 117, 189. stb.). Tudásszomja szinte olthatatlan volt, s csakis ennek kielégítése végett hagyta oda négy ízben hosszabb időre Heidelberget: 1882 őszén és 1883 tavaszán a Velence melletti San Lazzaro lagunaszigeten időzik, hogy a mechtaristák kolostorában folytassa örménytanulmányait, a melyeket több évvel előbb kollégája, az orientalista *A. Merz* vezetése alatt kezdett meg; az 1905. év nyarát északi Walesben, az 1907. év nyarát a Galway-i öbölben fekvő Aran Mor szigeten tölti, hogy amott a kymro, emitt az ír nyelvet a nép ajkáról sajátítsa el.¹⁾ Bámulatos tudásvágyával irígylésre méltó emlékezőtehetség

¹⁾ Kelta útjának eredménye: »Land und Volk der Kymren-Reisebilder aus Nordwales« (Sonderabdr.: Frankfurter Zeitung, 23. Juli, 1., 24., 26. Aug. 1905.) és »Bilder aus Irland« (Mannheim, 1907.). — Egy rövidebb kirándulása alkalmával hazánkban is megfordult. Rektori minőségében részt vett 1900 június havában a krakkói egyetem alapításának 500. évfordulóján s innen hazatérve útba ejtette Budapestet, a hol néhány napon át tartózkodott. Felkereste Ponori Thewrewk Emilt és Petz Gedeont, a kiknek társaságában megtekintette a főváros néhány

párosul, a mely részben *Brugmann* szerint aligha múlta őt fölül kortársai közül valaki. Amily gyorsan sajátította el egyik nyelvet a másik után, oly gyorsan bele is dolgozta magát. Élete végén, csaknem hetven éves korában tanulta meg az élő kelta nyelveket s — mint »Zur keltischen Wortkunde« (*Zeitschr. für celt. Philologie*. VI. 1908. p. 395—432.) és »Zur Entlabialisierung der Labiovelare im Keltischen« (*IF*. XXVII. 1910. p. 191—193.) cz. értekezései mutatják — mégis keltologus specialistákkal tudott versenyre kelni. Halála a keltológiának is vesztesége. (I. *IF*. XXVII. A. 172.).

Tanári működését illetőleg arra a képre utalok, a melyet *Schoell* akkori bölcsészeti dékán és *L. Sütterlin*, egykori tanítványa és heidelbergi kollégája, nyújt róla (*Heidelberger Tageblatt*, 11. Mai 1909. — *Heidelberger Zeitung*, 12. Mai 1909. idézve: *Brugmann*, *IF*. XXIV. A. 223.). Ő teremtetett voltaképen otthont Heidelbergben az idg. nyelvtudománynak, a mely csak hét évvel az ő meghívása előtt nyert itt önálló képviselőt s *E. Windisch* és *E. Kuhn* rövid működése folyamán nem tudott meggyökerezni. Egyszerűen és világosan adott elő: balkezét csípőjére téve, jobb kezében krétával, folyton meg-megfordulva, egyre írt a táblára, úgyhogy előadásait könnyű volt követni. Munkabíráásával és kipróbált tanítói képességével csakhamar sikerült is nagyobb auditoriumot teremtenie s az indogermanisztikának nem egy proselytát szereznie. Iskolát ennek daczára nem alapított — talán mert egymagában nem volt képes a Heidelbergbe érkezőket hosszabb időre lekötöni, vagy mert meglehetősen egyéni és idegen hajlandóságokkal keveset törődő természeténél fogva nem bírta őket eléggé magához fűzni. Így véli legalább *Sütterlin*. De találóan fűzi hozzá: »Aber er kann sich trösten, dass nicht einzelne, alle Forscher jetzt seine Schüler sind, insofern sie sich alle zu den einst von ihm furchtlos verkündeten Grundsätzen bekennen«.

nevezetességét s bejárta a budai hegyeket: a Gellért- és Sváb-hegyet. Séta közben is nyelvészkedett: szóba elegyedett budai svábokkal s nyelvjárásuk sajátosságain elmélkedett. Egy estét nagyobb nyelvész-társaságban töltött egy budai vendéglőben, a mely estére Akadémiánk tagjai közül bizonyára többen emlékeznek. E budapesti napokat később is örömmel emlegette. A következő 1901. évben Akadémiánk Petz Gedeon ajánlata külső tagjául választotta meg.

Térjünk át tudományos munkásságának eredményeire.

Némileg föltűnő, hogy az »ifjú-grammatikus« irányzat egyik vezéralakja, különben is az elvi kijelentések embere, általánosabb természetű elméleti kérdésekkel oly keveset foglalkozott. Ily témákat mindössze két kisebb művében tárgyal. Az egyik »Das physiologische und psychologische Moment in der sprachlichen Formenbildung« (Berlin, 1879; p. 48.), a másik »Schriftsprache und Volksmundart« (Berlin 1883; p. 40.) — mind a kettő a *Virchow—Holtzendorff*-féle »Sammlung gemeinverständlicher Vorträge« cz. gyűjtemény egy-egy füzete. Az előbbi munkában a nyelvtudomány légfelső methodikai alapelveit, a kivételnélküli hangtörvényt és az analógiát, tárgyalja. E művecskében ma már persze sok minden elavult vagy óvatosságra int, mint pl. a physiologiai és pszichikai momentum szembeállítás, a hangtörvények és természeti törvények egy vonalra helyezése, az a felfogás, hogy a hangváltozások oka a beszédszervek elváltozása s hogy ez az elváltozás klimatikus és culturális viszonyoktól függ — de ma is helyt áll, sőt mind inkább előtérbe nyomul az utánzás fontosságának hangsúlyozása s igen megszívlelendő az a javaslat, hogy az új elveket a gymnasiális nyelvtani tanítás terén is alkalmazni kellene. A másik kis munkában a mai német irodalmi nyelv és a tájszólások értékét és viszonyát vizsgálja: hazafiúi hévvel és szinte költői lendülettel emeli ki az irodalmi nyelv előnyeit, majd a tudós alaposságával kimutatja, hogy az irodalmi nyelv mint nyelv nem mérkőzhetik a népies tájszólásokkal. E kis munkálatok tudományos szempontból jelentéktelenek, de mivel mindenkitől érthető világos nyelven, nagyobb közönség számára voltak írva, kétségkívül elősegítették annak idején az alapelvek elterjedését s a szerző nevét is szélesebb körökben ismertté tették. Az a tény egyébként, hogy *Osthoff* került az általánosabb természetű kérdéseket, mutatja, hogy tisztában volt erejével: oly theoretikusokkal, mint *Delbrüch* és *Paul*, úgy sem tudott volna versenyezni, azonkívül alapjában véve nem is volt theoretikus, hanem inkább a könnyebben kezelhető concretebb nyelvjelenségekkel szeretett foglalkozni s az alapkérdések iránt is voltaképen csak a belőlük folyó methodologiai consequentiák miatt érdeklődött.

Osthoff munkásságának voltaképeni tere tehát a concretebb

problemákat nyújtó idg. összehasonlító nyelvtudomány. Idevágó tevékenységének bélyegző vonása nem annyira a genális intuitio, mint inkább az eruditio s ezzel kapcsolatban a rendkívüli, mondhatni kérlelhetetlen alaposág. Eredményei nem annyira logikai reflexio nélkül való váratlanul felvillanó megsejtések, mint inkább a tények és adatok fáradhatatlan gyűjtögetésén és kombinálásán alapuló discursiv gondolkozás termékei. Mielőtt egy probléma kidolgozásához fogott volna, a kérdést egész kiterjedésében, összes legapróbb vonatkozásaiban is elejétől végig vizsgálat tárgyává tette — még akkor is, ha a probléma nézete szerint másoktól már helyesen volt megoldva s csak itt-ott szorult megerősítésre vagy kiegészítésre.¹⁾ Ha aztán a kérdést legapróbb részleteiben is végiggondolta, akkor az egész gondolatmenetet, a melyet maga megtett, nem csupán a fő-, hanem a mellékgondolatok indokolását is, egész kiterjedésében csorbíthatatlanul és rövidítetlenül vetette papirosra. Innen munkáinak relative nagy terjedelme.²⁾ A legkisebb és legjelentéktlenebb részletkét sem tudja mellőzni, kinos pontossággal sorolja föl még ezeknél is a pro- és contra-érveket, idézi összes előzőit, a kik ezekkel foglalkoztak úgy, hogy bibliographiai citatumai olykor féllapot és többet is kitöltenek (v. ö. pl. Parerga, p. 1—2, 198, 206, 358. stb.) s nincs olyan apróság, a melynek kedvéért a főgondolat fonalát meg ne szakítaná.³⁾ A lelkiismeretesség persze eléggé nem dicsérhető erény

¹⁾ »Hoffentlich wird unsere wiederaufnahme des viel behandelten gegenstandes darnach angetan sein zu zeigen, wie auch ausgetretene pfade abermals zu wandeln sich häufig, noch lohnen kann« (Das Verbum, p. 205.). — Zimmer szemrehányását, hogy a gyöngye adjectivumról írt könyvében nem nyújt egészen új magyarázati elvet (Anzeiger für deutsch. altert. u. deutsch. lit. I. p. 230.), ezzel háritja el: »Ich halte es nicht für die unbedingt notwendige anforderung an einen forschter immerfort gerade nur absolut neue gedanken zu erzeugen und auf die bahn zu bringen. Vielmehr wird nicht selten dadurch der wissenschaft ein grösserer dienst geleistet, dass man, auf eigene gedanken verzichtend, früher aufgestelltes durch weitere argumente, wenn man solche gefunden zu haben glaubt, zu stützen sucht« (PBr. Beitr. III. 82.).

²⁾ Igy pl. »Die mit dem suffixe -clo-, -culo-, -cro- gebildeten nomina instr. des lateinischen« cz. értekezése 156 lapos, »Die tiefstufe im idg. vocalismus« több mint 400 lapra terjed, a »Zur Geschichte des Perfects« hetedfélszáz lapos vaskos kötet stb.

³⁾ Igy pl. a görög z-perfectum tárgyalásába egy a ζειν ζα particuláról

s hébe-hóba a tárgy természete is megkívánhatja a részletező aprólékoskodást, de mindennek van határa s *Osthoff* e tekintetben nem ismert határt, úgyhogy alaposságával nem ritkán hosszadalmassá és fárasztóvá válik. Ettől a szemrehányástól nem is maradt megkímélve, nem egyszer védekezik is ellene, de velejében semmit sem törődik vele.¹⁾ Persze ennek is megvolt a maga jó oldala: kezdők és távolabb állók gyakrabban úgy nyilatkoztak *Brugmann* előtt (IF. XXIV. A. p. 221.), hogy *Osthoff* az egyetlen indogermanista, a kinek fejtegetéseit mindenütt könnyen lehet követni s így *Osthoff* részletező hajlandósága abban az időben, mikor divatban volt a linguisták iratainak túlságosan esoterikus jellegére panaszkodni, bizonynyal nem volt haszon nélkül. Az meg épen

szóló több mint 20 lapos monographia van beékelve (Perf. 327—348.), a melynek végén maga is fölkiált: »Tantae molis erat! Solcher umwege bedurfte es und dieses mühseligen hindurchwindens durch ein partikelgewimmel, dieses eingehens auf herkunft und älteste gebrauchweise des $\alpha\epsilon\nu$ ($\alpha\acute{\epsilon}$), um zum ursprunge des griechischen α -perfectums zu kommen« (Perf. 348.).

¹⁾ »Da mir übrigens von anderer wahrlich nicht minder sachverständiger seite gesagt worden, ich häufe zu sehr und unnötiger weise das material und ich pflege öfter ein dutzend beispiele sprechen zu lassen, wo zwei oder drei genügt hätten, so kann ich wohl die entgegengesetzte ansicht *Zimmer*'s als eine rein subjective auf sich beruhen lassen« (PBr. Beitr. III. 83.). — »Es mag mühsam und langwirig erscheinen und mitunter wol gar den eindruck minutiösen arbeitens machen, wenn man sich unterfängt, das risenwerk einer idg. stammbildungslehre dadurch fördern zu wollen, dass man ein einzelnes der unzähligen suffixe einer so ausführlichen behandlung würdigt, ja eine ganze geschichte desselben zu schreiben für nötig hält... Mein fester vorsatz, ins détail arbeiten zu wollen, beruhigt mich denn auch über einen vorwurf, den ein kritiker dem ersten teile dieser forschungen gemacht hat, den vorwurf, die gewonnenen resultate stünden in keinem verhältnis zu dem umfange und der ausfürlichkeit der abhandlungen« (Zur gesch. des schwachen adjectivums, p. V—VI., VI—VII.). — »Die excurse mögen vielleicht dem einen oder anderen als zu zahlreich beigegeben und einzelne obendrein als zu ausgedehnt bemessen erscheinen. Ich habe der versuchung, gegen die goldene regel des ne quid nimis zu verstossen, darum nicht widerstehen können, weil ich, in den nächsten jahren durch anderweitige grössere arbeiten in anspruch genommen, keine aussicht hatte, so bequem und im vorbeigehen wie hier über mehrere mit dem perfectum freilich nur lose oder gar nicht zusammenhängende einzelfragen meine meinung darzulegen« (Perf. p. VII.) stb.; v. ö. még alább, p. 21.

kétségtelen, hogy ha szakember került, vagy kerül olyan területre, a melyen *Osthoff* előtte dolgozott, bizonynyal hálával gondolt vagy fog gondolni rá, mert a munkaanyag oly kimerítő terjedelemben van nála összehordva, hogy a további terhes gyűjtésre semmi szükség sincs.

Ily akribiával dolgozó tudós bajosan fogja magát rászánni, hogy teljes grammatikát vagy oly összefoglaló kézikönyvet, minő pl. a *Brugmann*-féle Grundriss, csináljon. *Osthoff* sem csinált soha s aligha tudott volna csinálni: a compendiosus munka egyáltalában nem volt neki való, mert mindent a maga szemével akart látni, minden részletkét maga akart mérlegelni, minden apróságról önálló ítéletet akart alkotni. *Brugmann* szerint gyakran irigyelte azokat, a kik ilyféle munkát tudtak végezni, a mint viszont őt is irigyelték mozgási szabadságáért azok, a kik a compendiosus tárgyalás kényszerzubbonyában dolgoztak (IF. XXIV. A. 222.).

Osthoff tehát csak részletkérdésekkel foglalkozott, nevezetesen olyanokkal, a melyek az idg. összehasonlító hang- és alaktan és az etymologia köréből voltak véve. Önálló syntaktikai kutatásokat nem végzett — akkor sem, miután ilyféle problémák fontossága és jelentősége mind inkább kitűnt és egyre fokozódott. Mint oly tudós persze, a ki a szakjába vágó egész irodalmat mindig a leglelkiismeretesebben számon tartotta, a syntaktikai kutatásokról is tudomást vett s teljesen tájékozva volt. De ilyféle kérdésekkel csak mellékesen és ott foglalkozott, a hol ezek kutatása tárgyaival kapcsolatban voltak s tehát nem térhetett ki előlük.

A *hangtan* problémái iránt egész életében nem szűnt meg érdeklődni és sohasem mondott véleményt egy nyelvjelenségről sem, míg hangtani oldalával tisztába nem jött. A hangtan terén egész sereg szép felfedezés fűződik nevéhez. Legfényesebb ötleteinek egyike a gör. *πατράς* és gót *brōþrum* alakoknak az ói. *pitýřu* és *bhrātṛbhyaḥ* alakokkal egy vonalra helyezése s ezzel kapcsolatban az alapnyelvi *r*-sonans felfedezése (PBr. Beitr. III. 1876. p. 52, 61—62.). A suum cuique elv alapján utalni kell ugyan arra, hogy e gondolatnak már előtte is többen többé-kevésbbé nyomában voltak [így *Benfey* (1837.), *Loebe* (1846.), *Miklosich* (1850.), *Ebel* (1852.), *A. Kuhn* (1862.), *Amelung* (1871.), *Humperdinck* (1874.)]; — l. *Bechtel*, Hauptprobl p. 119—122.], kísérleteik azonban nem találtak figyelemre. *Osthoff* nem csupán szerencsésebb,

de csakugyan előbbre is viszi a kérdést, amennyiben azzal a helyesnek bizonyult feltevessel, hogy a consonantikus casus-suffixum előtt észlelhető gyöngülés *alapnyelvi*, s tehát egészen önálló okoskodással jön rá az ói. γ gör. $\rho\alpha$, gót *ru* azonosítására. *Osthoff* volt továbbá az, a ki *Brugmann*-t az alapnyelvi szótagképző nasalisok felvételére indította (*Curtius Stud.* IX., 304.), s mikor *Brugmann* idevágó fontos értekezésében (l. c. p. 285. et seqq.) úgy vélekedett, hogy a tőle kimutatott idg. nasalis sonans reflexe a görögben *a* és *e*, *Osthoff* nyomatékosan utalt arra, hogy kettős megfelelés felvételével minden kockázatva van s hogy a reflex csak *a* lehet (*Zur griech. vertretung der idg. nasalis sonans*: KZ. XXIV. 1879. p. 415—426.). — Ezen úgynevezett sonansok felvétele a legnagyobb horderejű lett az idg. nyelvek vocalismusának megítélésére s *Joh. Schmidt* későbbi támadása daczára (*Kritik der Sonantentheorie.* 1895.) a mai ablaut-tan egyik alappillére.

A *vocalismus* és *ablaut* problémáival általában gyakran próbálkozott — hol több, hol kevesebb sikerrel. »Zur frage des urprungs der germanischen N-declination« cz. értekezése (*PBr. Beitr.* III. 1876. p. 1—89.), ama mélyreható kutatások egyike, a melyek az idg. hangtan és *ablaut* modern felfogásának megalapozását elősegítették: ebben van nagyban és egészben megoldva az u. n. gyöngé és erős casusok elosztódásának kérdése is. Egy másik idevágó nagyobb munkája, »Die tiefstufe im idg. vocalismus« (*Morph. Unters.* IV. 1881. p. 1—406) a leipzig-i bűvárok körében egy ideig nagy befolyást gyakorolt. Az az *ablaut*-theoria, a mely rajta alapul, *Hübschmann* »Das idg. Vokalsystem« (1885.) könyvében van összefüggésben tárgyalva. Ez a munkája azonban — egyes sikerült részleteitől és nagyarányú értékes anyaggyűjteményétől eltekintve — lassankint hitelét veszítette s visszaesésnek bizonyult ama rendszerrel szemben, a melyet tanítványa, *F. de Saussure* *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (1879.) művében állított föl. Egyes részletek azonban nem antiquálódtak, így pl. a hat *ablaut*-sor feltevése, a »nebentönige« Schwundstufe (= a rövid vokálisok reductiója) felvétele stb. (l. *Hübschmann*, IF. XI. A. 1900. p. 28—29. *Hirt*, Abl. 9 etc.). *Osthoff* volt az továbbá, a ki, miután *Collitz* az idg. *a e o* rövid vokálisok triasát felvette, az alapnyelvi *ā ē ō* hosszú triasának hypothesisét felállította (*Morph. Unters.* II. 1878. p. 111—112.)

s az *a : o* ablautot felvette (IF. VIII. 54. — cf. Hübschmann, IF. XI. A. 44.) stb. — Idetartozó értekezései még : »Praefix PY- im Griech., PY-, BHY- im Germ.« (PBr. Beitr. XVIII. 243—259.) és »Zwei Artikel zum Ablaut der *āu*-basen« (BB. XXIX. 249—268.)

Az idg. *consonantismus* terén nem kisebb sikereket mutathat föl. Ő rá megy vissza az idg. *z* hypothesis (Spuren eines ursprachlichen tönenden zischlautes : KZ. XXIII. 1877. p. 87—89.). Sokat foglalkozott az idg. gutturálisok bonyolult problémájával. A három gutturális sorra vonatkozó mai elméletet, a mely *Bezzenger* nevéhez fűződik, egy rövid jegyzetben már *Osthoff* is érintette (Morph. Unters. 1890. p. 63—64.). Kimutatta, hogy a labioveláris gutturálisok a germánban *o* és *u* előtt elvesztik a labialisatiót (Zum gramm. Wechsel der velaren *K*-reihe : PBr. Beitr. VIII. 256—287.). Egy másik értekezésének eredménye, hogy a labioveláris media reflexe egész kelta területen *b*, míg a labioveláris media aspirata elveszti a labialisatiót (Labiovelare media und media aspirata im Keltischen : IF. IV. 264—294.). Ezt az általánosan elfogadott tanítást legutolsó, félig kész posthumus értekezésében (Zur Entlabialisierung der Labiovelare im Keltischen : IF. XXVII. 1910. p. 191—193.) oda módosította, hogy a labioveláris media delabialisálása a britanniai dialectusokban elmaradt szó belsejében két vokális között vagy vokális előtt. Ugyanitt kimutatja, hogy az idg. labiovelárisok *i* előtt nem csupán a görög, latin és germán, hanem a kelta ágba is delabialisálódnak. Az ezen törvény igazolására felhozott négy szócsoporthoz között egy köz-centrum csoport van (lat. *socius*, kymr. *haig* »a shoal, multitude«, gör. *ἀσσογήτης*, óisl. *seggr* stb.), a melyről e törvényt *socius*-törvénynek akarja elneveztetni (l. föllebb, p. 11.). Ezen kívül még számos szép értekezésünk van tőle : »Anlautend idg. -*sr*- im lateinischen« (MU. V. 62—84.), »Die lautgruppe *mr*- im lat., germ. und altind.« (MU. V. 85—137.), »*pl* im ahd.« (PBr. Beitr. VIII. 146—148.), »*hs* im ahd.« (PBr. Beitr. VIII. 148—152.), »Zur reduplicationslehre« (PBr. Beitr. VIII. 540—567.), a melyek eredményei nagyban és egészben véve ma is érvényesek.

Az *alaktan*, a *nominális és verbális töképzés és flexio* kérdéseit számos önálló munkában és értekezésben tárgyalta. Ezen a területen, a mely hasonlíthatatlanul jobban volt megművelve, mint

a hangtan, alapvető munkásságot már nem igen lehetett kifejteni, de hátra volt még a nyelvtudomány alapvető principiumainak kellő érvényesítése, amely munkából *Osthoff* is becsületesen kivette a részét.

E téren mozognak legelső dolgozatai is, amelyek »Forschungen im gebiete der idg. nominalen stamm-bildung« (2. kötet, Jena 1875—76.) czímen jelentek meg : az I. kötet első értekezésében (»Die mit dem suffixe -clo-, -culo-, -cro- gebildeten nomina instrumenti des lateinischen«, p. 1—156.) egy már többször tárgyalt témát dolgoz föl s a tényálladékot rendszeresen adja elő, a második értekezésben (Über -ra-, -la- als instrumentales suffix der idg. sprachen«, p. 156—212.) kimutatja, hogy az idg. -ra-, -la- tőképző instrumentális functiójú ; a II. kötetben (»Zur geschichte des schwachen adjectivums«, p. 1—183.) *Leo Meyer* nyomán a germán gyöngye adjectivum genesisével foglalkozik s a kérdést előbbre viszi, bár véglegesen meg nem oldja (l. *Jellinek*, PBS. Beitr. XXXIV. p. 581—584.). Megint a szóképzés területéről való két további értekezése : ezeknek egyikében (»Die suffixform -sla- vornehmlich im Germ.« : PBr. Beitr. III. 1876. p. 334—347.) azt mutatja ki, hogy a -sla- tőképző s eleme determinativum, a másikban (Über das eingedrungene s in der nominalen suffixform -stra- : KZ. XXIII. 1877. p. 313—333.) azt, hogy a -stra- tőképző — mint ma mondanók — conglutinatum s hogy a görögben a 2. sg. act. -ουσα végzete oly alakok analogiájára keletkezett, mint οἰουσα ἡγουσα. Egy dolgozatában (»Formassociation bei zahlwörtern« : MU. I. 1878. p. 92—132.) számnévi analogikus képzéseket tárgyal. — Mind ezen szorgalmas munkálatoknál magasabb színvonalon áll az az értekezés-complexe (»Kleine beiträge zur declination der idg. sprachen : MU. I. 1878. p. 207—290. II. 1879. p. 1—47.), amelyben a casus-képzéshez szolgáltat maradandó becsű adalékokat. Legmagasabbra emelkedik ez irányban s mint hang-, úgy alaktani szempontból is alapvető fontosságú már említett »Zur frage des ursprungs der germ. N-declination« (PBr. Beitr. III. 1876. p. 1—89.) értekezése, a melyben bebizonyítja, hogy a germán n-declinatio nagyban és egészben alapnyelvi örökség, s rekonstruálja az idg. n-tövek paradigmáját. Épen ily értékesnek látszott eleinte »Das verbum in der nominal-

composition im deutschen, griechischen, slavischen und romanischen» (Jena, 1878; p. 372.) című nagyobb munkája. Ebben oly nominális compositumokkal foglalkozik, melyekben az első tag a *Scaliger*-féle regium praeceptum ellenére verbális tő (pl. gör. ἀρχέ-κακος ἐλκεσί-πεπλος). Az a nézete, hogy e verbális tövek eredetileg nominálisok voltak s csak secundär associálódtak verbális tövekkel, kezdetben csaknem osztatlan tetszéssel találkozott s mintegy 20 éven át érvényben is állott, míg meg nem jelent a *Jacobi*-féle Compositum und Nebensatz (Bonn, 1897.), mely szerint e composita első tagja csakugyan verbális tő. Ezóta *Osthoff* thesise megingott, de egészen és véglegesen nem antiquálódott (cf *Brugmann*, Grr. II. 1². 63. et seqq.) s rendkívül becses és rendszeres anyaggyűjteménye épen semmit sem veszített értékéből.

A *conjugatio* körébe vágó dolgozatok sorát »Über Aorist-praesens und Imperfectpraesens« című értekezése (PBr. Beitr. VIII. 1882. p. 287—311.) nyitja meg, amelyben a normális és zerovocalismusú praesenseket vizsgálja s *Fick* és *Paul* nyomán arra az eredményre jut, hogy oly kettősségek, mint gör. φεύγω: οἶ. bhujāti stb., valószínűleg egyetlen paradigmából keletkeztek, a mennyiben az accentus váltakozása által teremtett discrepantia két különböző irányban egyenlítődőtt ki. — A verbális flexio terén és egyáltalában legnagyobb műve »Zur Geschichte des Perfects im Idg. mit besonderer Rücksicht auf Griechisch und Lateinisch« (Strassburg, 1884; p. 653.), melyben sok ide tartozó kérdést egészen megold, vagy legalább előkészíti megoldásukat. Általánosan el van fogadva eredményei közül többek közt a lat. 1. sg. perf. act. végzetének felfogása (*dedī stetī* stb.: ói. med. *dadē, tasthē* stb.), a *genuī*-typus magyarázata (*genuī* < **genouī* < **geneuī*), a *scicidī momordī pupugī* stb. alakok reduplicatiós vokálisának értelmezése (*scicidī*: *scindo* stb. mint *pependī*: *pendo, tetendī*: *tendo*); a *sēdimā-, sēdimus-, sētum*-typus viszonyai is csaknem véglegesen tisztázva vannak. A görög viszonyok interpretálása kevésbé sikerült: az aspirált perfectumnak Curtius nyomán haladó értelmezése legalább is vitás (l. *Joh. Schmidt*, KZ. XXVII. 309. et seqq. XXVIII. 176 et seqq. *Hirt*, Hb² 577—578. stb.), a *x*-perfectum magyarázata (a *xeν xa* partikula segélyével) elismerten hibás. A vaskos kötetben különben más a perfectummal csak laza vagy

semmi összefüggésben nem álló kérdések is sikerrel vannak tárgyalva (igen tetszetős pl. a lat. *humī* és a gör. χαμαί azonosítása, a *lēctus* stb. participiális alakoknak a *lēgē* stb. finit alakok hatásából való magyarázata stb.).

A »Perfect« megjelenése után a hang- és alaktani munkálatok száma erősen megcsappan. A 80-as évek folyamán egy dolgozat sem jelen meg e körből. A 90-es években »Das praeteritopraesens mag« (PBr. Beitr. 1891.). cz. értekezésében a *mag*: *magum* ősgerm. ablaut-nélküli paradigmát analogikus hatásokból (egyrészt a *magum*, *mahta*, *mahts* stb. alakok, másrészt a synonym *kann* befolyásától) magyarázta; aztán a chicagói philologiai congressuson szép előadást tartott a latin világos- és sötétszínű *l* consonansról (Dunkles und helles *l*: Transactions of the American Philological Association. XXIV. 1893. p. 50—65.) és prorectori akadémiái beszédében a suppletivismusról értekezik (Vom Suppletivwesen der idg. Spr. Heidelberg, 1899. p. 95.), arról a jelenségről, hogy egy formarendszer két vagy több formakategória tagjaiból tevődik össze (pl. *sum*: *fuī*; *bonus*: *melior*: *optimus*; *deus*: *dea*, *rēx*: *rēgīna*; *ūnus*: *prīmus*; *ego*: *mē*) s végelemzésben *L. Tobler* (KZ. IX. 241. et seqq.) eredményeire jut. Életének utolsó decenniumából még három hang- és alaktani dolgozata van. Az egyik: »Zur armenischen Laut- u. Wortforschung« (Patrubány's Sprachwissenschaftl. Abhandl. II. 1901. p. 49—136.), a velencei mechitaristák kolostorában folytatott örmény tanulmányainak késői, de teljesen érett gyümölcse. E munkájában többek között végleg megállapítja az örm. *-iun* és *-umn* suffixumok eredetét, az *-Uⁱiun* suffixumra vonatkozólag egészen önálló hypothesisit állít föl, tisztázza az örm. *n*-declinatio és a gör. στρωμα: στρώματο. paradigma viszonyait, az örm. nom. és acc. sg. felfogása tekintetében egészen eredeti álláspontot foglal el stb. Utolsóelőtti ilyféle értekezése: »Gab es einen Instr. sg. auf *-mi* im Germanischen?« (IF. XX. 1906. p. 63—218.), a melyben a felvetett kérdésre tagadó feleletet ad s az ide sorolt alakok (ahd. *zi houbitun* stb.) majoritásáról kimondja, hogy végelemzésben dat. plur. lappang bennük. — Legutolsó, csak halála után megjelent dolgozatáról már megemlékeztem (p. 16.).

A »Perfect« megjelenése után fordulat áll be *Osthoff* tudo-

mányos munkásságában: csaknem kizárólag *etymologiai* kutatásokra veti magát, amelyekkel korábban is s egyáltalán egész életében nagy kedvvel foglalkozott. Az etymologizálást — ellentétben nagy ellenfeleivel, *Joh. Schmidt*-tel és *Zimmer*-rel — sokra becsülte s nem csupán a nyelvtudomány segédeszközének, hanem önczélnek is tekintette (*Parerga*, p. IV.). Munkássága ezen a téren rendkívül nagy. Főműve az »*Etymologische Parerga*« (I. Leipzig, 1901. p. 378.), a melynek előszavában az etymologizálás methodusáról is szól és igen megszívlelendő útmutatásokat ad. Azonkívül különböző folyóiratokban egész légiója jelent meg az etymologiai cikkeknek.¹⁾ Körülbelül egy évtizeden át foglalkozott egy latin etymologiai szótár tervével (I. PBr. Beitr. XIII. 1888. p. 412. IF. V. 1895. p. 275.). E cél szolgálatában állott bevallottan az IF. köteteiben megjelent »*Griech. u. Lat. Wortdeutungen*« című cikksorozat s nyilván a *Parerga* is. Tervéből persze semmi sem lett s ha *Osthoff* tudományos munkásságának mivoltából következtetni szabad, nem is lett volna belőle soha semmi. Egy etymologiai szótár szerzőjének a dolog természetéhez képest sok olyasmit kell felvennie, a miről neki magaszerezte kialakult nézete nincs, sőt nem is lehet; — erre pedig *Osthoff* természeténél fogva képtelen volt (I. p. 13—14.). Rendkívüli, szinte túlságba menő akribiája természetesen az etymologizálásban még inkább szembeszökik: a képzelhető legnagyobb apparatussal dolgozik, a lehető legteljesebb anyaggyűjteményt dolgozza föl, minden etymon szerzőjét citálja, minden felhozott vagy felhozható véleményt megbeszél, minden legkisebb részletkét megvilágít stb. Nézete szerint még a teljesen világos új szófejtést is be kell bizonyítani (*Parerga*, p. V.). Szótörténeti összefüggések felállítása alkalmával mindig tárgyalja a kérdéses szócsoport phonologiai, morphologiai s mindekeleltől fogalomtörténeti oldalát — »mit tunlichster sorgfalt

¹⁾ BB. XV. 316.; XVII. 158—161.; XIX. 320—322.; XXII. 255—269.; XXIV. 109—173., 177—213. — PBr. Beitr. VIII. 140—152., 311—312.; XIII. 395—463.; XIV. 378—379.; XX. 89—97.; XXVII. 343—353. — KZ. XXIII. 84—94., 427—428. — IF. V. 275—324.; VI. 1—47.; VIII. 1—68.; IX. 179—182.; XIX. 217—240. — Archiv für Religionswissenschaft: VII. 412—418.; VIII. 51—68.; XI. 44—74. — Zeitschr. für celt. Philologie: VI. 395—432. Stb.

und selbst auf die gefahr hin, etwas zu umständlich zu erscheinen« (Parerga, p. VI.)¹⁾ Innen van, hogy etymologiai czikkei még inkább kifárasztják az olvasót s természetesen rendkívül terjedelmesek.²⁾ De ennek az olvasóra nézve fárasztó körülménységeknek a kutatóra nézve megint megvan a maga előnye: etymologiai szótárak írói, pl. *Walde*, *Boisacq* stb. egyszerűen *Osthoff* bibliographiájára szoktak utalni.³⁾

Nem egészen új, de a szókutatásban fölötte czélszerű és még kevésbé követett szokása volt jelentésbeli rokonságban álló szavakat, így pl. a növényi és állati élet kifejezéseit (Parerga), a a varázslattal kapcsolatos kifejezéseket (Allerhand Zauber etymologisch beleuchtet: BB. XXIV. 109—173, 177—213.) csoportonként összefoglalni s a párhuzamos jelenségek széleskörű ismertetésével megvilágítani, a mi a tárgynak általánosabb kulturtörténeti érdeket kölcsönöz.

Osthoff tehát a *Pott*-féle összefüggő, indokoló és vizsgáló előadásmód híve s egyáltalában nem barátja a *Fick* által inaugurált lexikographiai eljárásnak. A gyűjteményes munkákat gyanakvó szemmel nézi: elismeri a jobbagnak azt az érdemét, hogy kényelmes módon ismertetik meg a laikussal etymologiai tudásunk pillanatnyi állapotát s kritikára ösztönzik a kutatót, de a legjobbagnak is megvan az a hátrányuk, hogy szerzőik lehetőleg

¹⁾ Intructiv e részben a következő passzus is: »Da ich eine möglichst allseitige begründung meiner aufstellungen für den zweck, den ich verfolge, nicht nur für angemessen, sondern gerade für notwendig erachte, so will ich den vorwurf übertriebener gründlichkeit und ausführlichkeit gerne auf mich nehmen, wenn mir wenigstens das lob zu teil wird, dass ich das sachlich richtige nicht allzu oft verfehlt habe« (Parerga, p. VI.).

²⁾ Így pl. »Parerga« műve 400 lapnyi terjedelme daczára mindössze 8 szócsoport etymologiai viszonyaira terjed ki — persze úgy, hogy távolabb eső homályos pontok is megvilágosodnak. »Zur keltischen Wortkunde« cikksorozatában (Zeitschrift für celtische Philologie, VI. 395—432.) csaknem 40 lapon mindössze 5 kymro szó etymologiai viszonyai vannak tárgyalva. Egy-egy szónak etymonja nem is olyan ritkán 30 lapot is igénybe vesz (v. ö. pl. *bráhmaṇ*: BB. XXIV. 113—144.; ἱερίς: Archiv für Religionswissenschaft, XI. 44—74. stb.).

³⁾ V. ö. pl. *Walde*: Etwb². s. v. acer, arceo, creo, dūrus, dūdum, dēbilis, fungor, festino, fremo, indūtiae, porticua, postis, pōmum, queo, rōbus, saucius, via etc. — *Boisacq*: Dict. s. v. βελτίων, γέρας, ὄρες, ἐλέφας, εὐλιποδας, κίσσα, ὄμη stb.

teljességre törekszenek s minden egyes részletről kénytelenek nyilatkozni — még pedig az emberi természet mivoltánál fogva — pozitív alakban, minélfogva nem ritkán kísértetbe jönnek hagyományos és kétséges etymologiai felfogásokat felvenni (Parrerga IV.).

Mint etymologus nem olyan nagy, mint a legnagyobbak, Pott és Fick, de talán mindjárt utánuk következik s etymologiai tudásunkat jóval előbbre vitte. Etymonjai persze, minden rájuk fordított gond daczára, osztoztak a többiek sorsában. Jó részük kedvező fogadtatásban részesült,¹⁾ mások többé-kevésbbé energikus visszautasításra találtak²⁾ s ez utóbbiak közé tartoztak nem ritkán a legszellemesebbek.³⁾ Ilyféle kudarcz az etymologizálás terén a legkevésbbé tragikus s ilyenre minden etymologus egyaránt el lehet készülve. Mert ha az etymologia ma már nem is az a *Voltaire* által lecsepült tudomány, a melyben a vokálisok semmit sem számítanak s a consonansok igen keveset, mindenestre a legbizonytalanabb talaja a bűvarkodásnak, úgy, hogy még ma sem egészen indokolatlan *Zimmer* ironikus mondása: »Gott und der Etymologe können alles« (IF. XXVII. A. 174.). Annak különben, hogy *Osthoff* etymonjai nem mindig találtak méltánylásra, részben bizonyynyal saját maga volt az oka, a mennyiben a pro- és contra-érvek teljes felsorolásával maga fedte fel etymonjainak gyöngé oldalát s megkönnyítette a kritika munkáját. Azonkívül mint etymologus gazdag combinatorius phantasiával volt megáldva, a mely minden nagyobb arányú etymologiai tevékenység feltétele, de a lehetőségek higgadt mérlegelésének akadályozója is. Vegyük még hozzá, hogy *Osthoff* az etymologia Ariadne-fonalával a *mythologia* labyrinthusába is be akart nyomulni. Már pedig ha az etymologizálás magában véve is *periculosae plenum opus aleae*, akkor a *mythologiai* etymologizálás

¹⁾ V. ö. például *Walde*: Etwb². s. v. asper, avunculus, anculus, acer, antae, celo, Cōnsus, cluo, dūrus, dūrāre, dūdum, festino, fido, fungor, gero, indūtiae, latēre, lōcusta, obscūrus, postis, queo, victima etc.

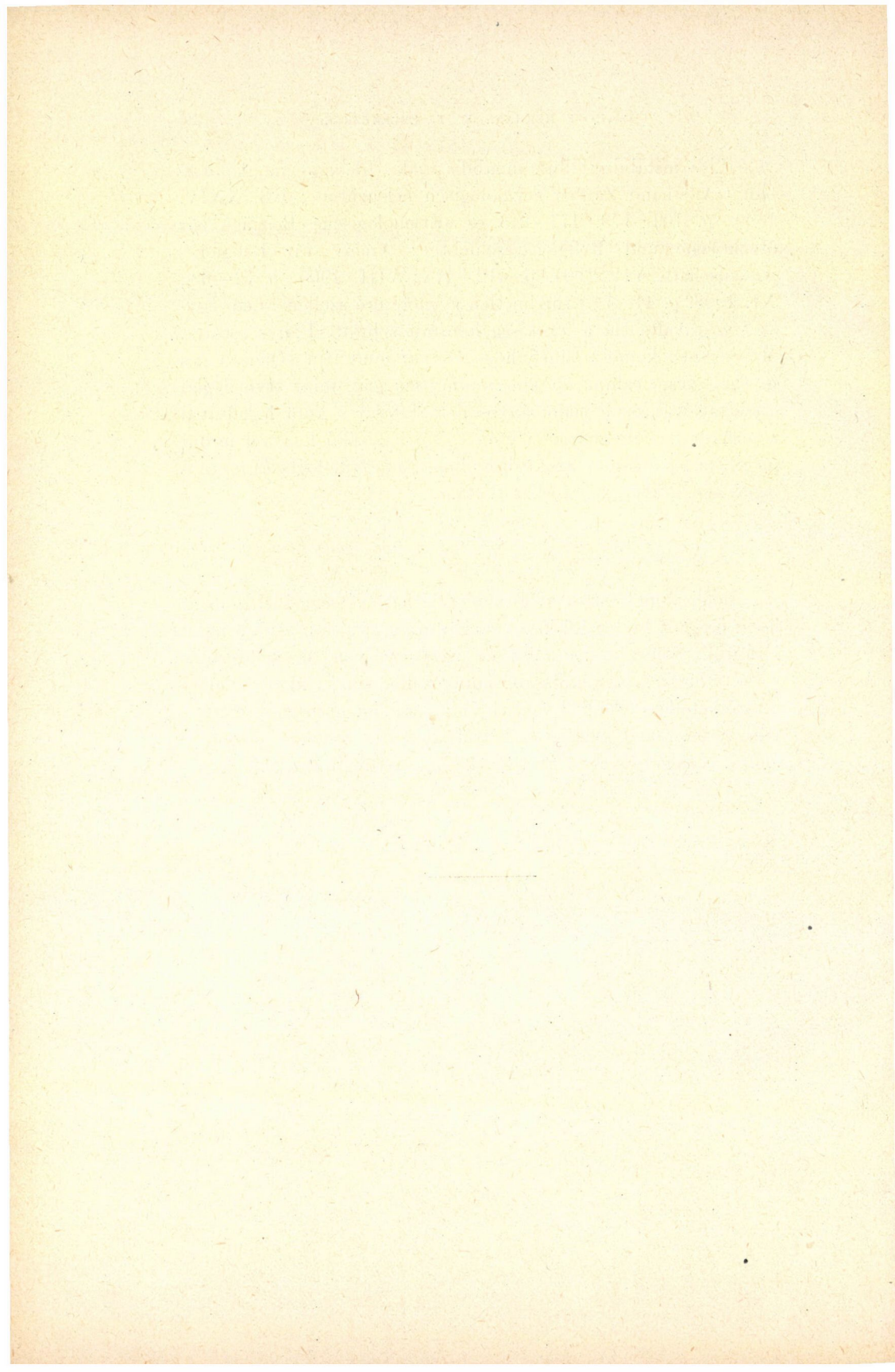
²⁾ V. ö. például *Walde*: Etwb². s. v. canis, squalus, sorbus, sors, pōmum, prōsāpia, pugil, via stb.

³⁾ Igy pl. idg. **k(u)uōn* »Hund« < **p̄k(u)uōn* < **pēk(u)uōn*, »der Viehhüter, der zum Vieh gehörige«; lat. *p̄mum* < **po-emom* »das Abgenommene« stb.

valóságos instabilis tellus, innabilis unda. Idevágó munkálataiban (»Allerhand Zauber etymologisch beleuchtet«: BB. XXIV. 1899. p. 109—173, 177—213 és »Etymologische Beiträge zur Mythologie und Religionsgeschichte«: Archiv für Religionswissenschaft, VII. 1904. p. 412—418; VIII. 1905. p. 51—68; XI. 1908. p. 44—74.) türelmetlen és előretörő szelleme nem egyszer szárnyalta túl a lehetőség határait s jutott Ikaros sorsára. Mélységesen komoly tünet, hogy *Osthoff* mint ifju »Quaestiones mythologicae« című ép annyira mythologiai, mint etymologiai dissertatióval kezdi tudományos pályafutását s kora haladtával a férfikor komoly munkája után egyre fokozódó kedvvel fordul megint a legkevésbé exakt disciplínák, az etymologia és mythologia felé. Naturam expellas furca.

* * *

Befejeztem — azzal az el nem oszlatható kétséggel lelkemben, hogy megközelítőleg hű képet sem tudtam nyújtani erről a nagy férfiúról. Született *πρόμαχος* és *προφήτης* volt ő, a legtudósabb tudósok és legmunkásabb munkások egyike, a kinek érdemei kitörölhetetlen betűkkel vannak beírva az indogermanisztika évkönyveibe. Sokat küzdött, sokat fáradozott: rászolgált a nyugalomra. Nyugodjék hát! Emlékét kegyelettel fogjuk őrizni.

VI. kötet.	VII. Pauer János l. tagról. Dr. Czobor Béla l. tagtól	1	kor.	20	fill.
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. Klein Gyula l. tagtól	—	»	80	»
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1	»	20	»
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	—	»	40	»
	XI. Danielik János t. tagról. Szvorényi József t. tagtól	—	»	60	»
	XII. Apáthy István r. tagról. Matlekovics Sándor l. tagtól	—	»	60	»
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. Hampel J. l. tagtól	1	»	20	»
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. Péch Antal l. tagtól	—	»	50	»
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. Pór Antal l. tagtól	—	»	60	»
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. Ortway Tivadar l. tagtól	—	»	80	»
	II. Gorové István t. tagról. György Endre l. tagtól	—	»	40	»
	III. Beöthy Leó l. tagról. György Endre l. tagtól	—	»	40	»
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. Klug Nándor l. tagtól	—	»	60	»
	V. Rádsza Rádzsendrálála Mitra k. t.-ről. Duka Tivadar l. tagtól	—	»	80	»
	VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól	—	»	20	»
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól	1	»	—	»
	VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól	—	»	90	»
	IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól	—	»	60	»
	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól	—	»	60	»
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól	—	»	60	»
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól	2	»	—	»
	III. Pančić József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól	—	»	80	»
	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól	—	»	60	»
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól	1	»	50	»
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól	1	»	—	»
	VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	—	»	60	»
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól	—	»	60	»
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá Radvánszky Béla t. tagtól	—	»	30	»
	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól	—	»	30	»
	XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól	—	»	60	»
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól	1	»	50	»
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	—	»	60	»
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól	—	»	60	»
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérpataky László r. tagtól	—	»	50	»
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól	—	»	60	»
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól	—	»	30	»
	VI. Margó Tivadar t. tagról. Entz Géza r. tagtól	—	»	60	»
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól	—	»	80	»
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól	—	»	60	»
	IX. Xántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól	—	»	60	»
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól	—	»	80	»
	XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól	1	»	20	»
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól	—	»	60	»
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól	—	»	30	»
	II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól	—	»	60	»
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól	—	»	60	»
	IV. Ábel Jenő l. tagról. Hegedüs István l. tagtól	—	»	60	»
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	1	»	—	»
	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól	—	»	40	»
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól	—	»	50	»
	III. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1	»	—	»
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	—	»	30	»
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól	1	»	—	»
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól	1	»	—	»
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól	—	»	30	»
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól	—	»	30	»
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól	1	»	20	»
	III. Télfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	—	»	80	»
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknói Vilmos r. tagtól	2	»	—	»
	V. Laufener Károly l. tagról. Kéthly Károly l. tagtól	—	»	30	»

XI. kötet.	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— kor. 40 fill.
	VII. Hollósy Jusztián 1. tagról <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> 1. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád 1. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác 1. tagról. <i>Szilasi Mór</i> 1. tagtól	— > 40 >
XII. kötet.	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> 1. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád 1. tagról. <i>Békefi Remig</i> 1. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál 1. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balássy Ferencz 1. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> 1. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv 1. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> 1. tagtól	— > 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> 1. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> 1. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> 1. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> 1. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán 1. tagról. <i>Vargha Gyula</i> 1. tagtól	— > 60 >
XIII. kötet.	XII. Szigeti József 1. tagról. <i>Berczik Árpád</i> 1. tagtól	— > 45 >
	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> 1. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost 1. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Mór 1. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór 1. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek 1. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor 1. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> 1. tagtól	— > 60 >
XIV. kötet.	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa 1. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly 1. tagról. <i>Dézi Lajos</i> 1. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> 1. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> 1. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> 1. tagtól	— > 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István 1. tagról. <i>Kosztány Tamás</i> 1. tagtól	— > 30 >
XV. kötet.	XII. Kőváry László 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	1 > — >
	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő 1. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> 1. tagtól	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Barta Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> 1. tagtól	1 > — >
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyszky Gyula</i> 1. tagtól	1 > 50 >
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól	1 > — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1 > — >
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	— > 50 >
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> 1. tagtól	— > 30 >
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 40 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVI. KÖTET. — 9. SZÁM.

DUKA TIVADAR
EMLÉKEZETE

STEIN AURÉL

KÜLSŐ TAGTÓL

(FÖLÖLVASTA SZILY KÁLMÁN RENDES TAG 1913 OKTÓBER HÓ 27-ÉN)

Ára 60 fillér.

BUDAPEST.

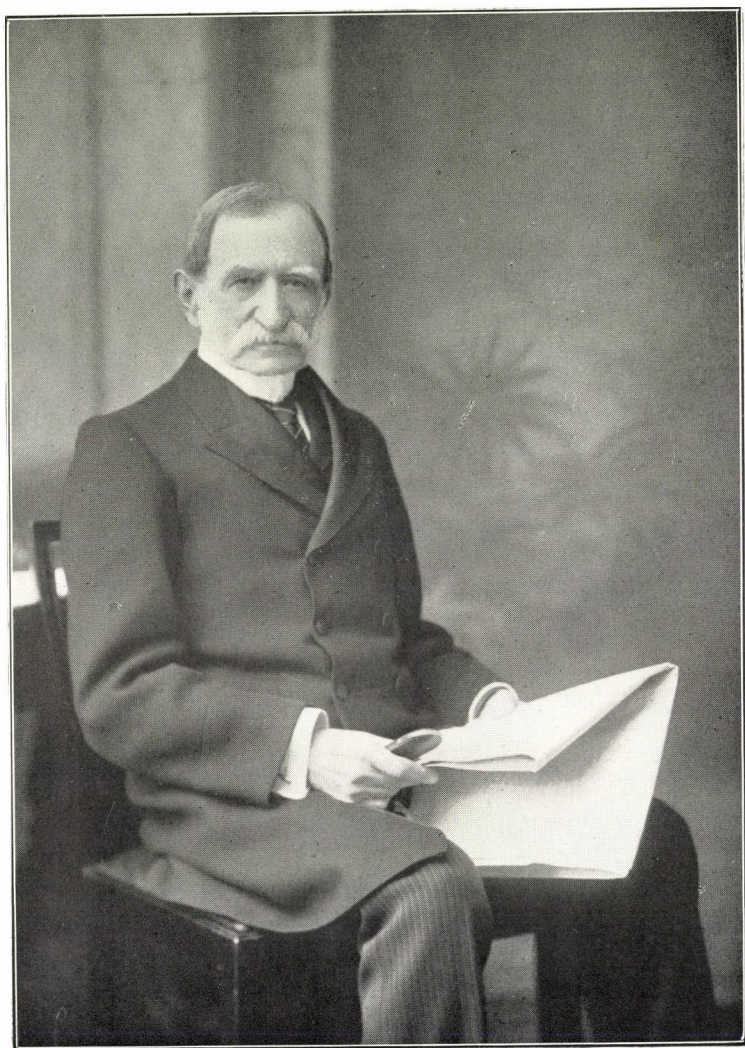
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1918.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor.	20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	—	» 20 »
	III. Moróczy István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	» 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	—	» 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	—	» 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	—	» 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	—	» 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	—	» 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	—	» 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	—	» 20 »
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	—	» 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	» 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	—	» 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	—	» 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	—	» 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	—	» 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	—	» 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	—	» 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	—	» 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	—	» 20 »
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	—	» 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	—	» 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	—	» 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	—	» 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	—	» 20 »
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	—	» 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	—	» 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	—	» 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	—	» 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	—	» 40 »
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	» 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	—	» 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	—	» 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	» 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	» 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	—	» 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	» 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	—	» 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	—	» 20 »
	X. Korözmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	» 20 »
V. kötet.	I. Fábán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	—	» 20 »
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	» 80 »
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	» 20 »
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	—	» 60 »
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	» 40 »
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	—	» 40 »
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	—	» 40 »
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	—	» 40 »
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	» 20 »
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	—	» 40 »
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	—	» 20 »
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	» 40 »
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	—	» 60 »
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	—	» 40 »
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	—	» 30 »
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	—	» 50 »

Dr. K. T. Tivadar

DUKA TIVADAR EMLÉKEZETE

STEIN AURÉL k. tagtól.

(Fölvasta *Szily Kálmán* r. t. 1913 október hó 27.-én.)

1910 végén tisztelt meg a Magyar Tudományos Akadémia III. osztálya megbízásával, hogy emlékbeszédet mondjak elhunyt tiszteleti tagja, dr. Duka Tivadar felett.

Ha eleinte ingadoztam, elvállaljam-e a kitüntetést, ezt nem azért tettem, mert a felszólítás más osztály részéről ért, mint a melybe magam tartozom. Közös kapcsolat egyesíti egymással a történelmi és a természeti tudományokat s az utóbbi évek munkássága a kutatásoknak legalább egy olyan ágába vont bele — a földrajzba —, a mely a III. osztálynak érdeklődési körébe tartozik. Az a körülmény sem indokolta volna ingadozásomat, hogy az Akadémiának csupán kültagja vagyok, mert hiszen akármi néven nevezzük is tagságomat, nem érezhettem magam idegennek a tudomány e nemes hajlékában, közvetlen szomszédságában a helynek, a hol születtem, s a mely helyhez első ifjúságom boldog emlékei fűznek eltéphetetlenül. Ingadozásom egyetlen oka az a kétségem volt, hogy a feladatok, a melyeket évekig tartó sikeres középázsiai kutatóutam tudományos eredményeinek feldolgozása reám ró, engednek-e majd időt arra, hogy méltóképen áldozhassak ily ünnepi alkalommal azon férfiú emlékének, kiben nemcsak a tudóst, a katonát és a valóban nemes jellemű embert, hanem legszívesebb atyai barátomat is tiszteltem.

Aggódalmam nem volt alaptalan. Két esztendőnél hosszabb idő elteltével íme kénytelen voltam e megemlékezés megírását még távolról sem befejezett feladatok s egy újabb

kutató-út előkészületei közben szakítható, igen-igen szűk szabad idő korlátai közé szorítanom. Emlékbeszédem tökéletlenségeiért lelkiismeretem egyedül a *pia memoria* indokaiban találhat mentséget. Nem nyugodhattam, míg nem teljesítem az Akadémia egyik főtisztviselőjének kérését, a ki meggyőző személyi okokra való hivatkozással elsőnek ösztönzött, hogy a megbízatást elvállaljam. Maga Duka élete kiváló példa: miképen becsüljük meg azok emlékét, a kik iránt hálával tartozunk és a kik elköltöztek sorainkból. De meg úgy éreztem, hogy bármily elégtelen is hódolatom adója, addig kell azt lerónom, a míg közöttünk vannak azok, a kik Duka Tivadart leg-hosszabb időn át ismerték. Végül pedig bátorított a gondolat, hogy Duka maga, a mikor legnevezetesebb irodalmi művét, Körösi Csoma életét nagy emléke iránt érzett kegyeletes hódolattal megírta: e nemes élet ismertetésében nem fordult a hatás fokozására a szónoki ékességek eszközéhez. A történet határosságát még a rendelkezésre álló adatok hiányossága sem homályosíthatta el.

A *pietas* — a szó igaz értelmében — ez volt erőteljesen kifejezett vonása Duka jellemének. Kegyeletes ragaszkodás azokhoz, a kiknek törzséből fakadott; ragaszkodás a régi hazához, a melyben született és a hol ifjuságát töltötte és mindazokhoz, a kik ő előtte a neki kijutott munkakörben dolgoztak. Élete alkonyán fiai számára írt rövid életrajzi jegyzeteiben — a melyeket 1909-ben hozzátartozói jóvoltából olvashattam — szerető gondossággal, de egyuttal megható egyszerűséggel beszéli el a nemes Duka-család történetét, a melynek ősi székhelye a sárosmegyei Dukafalu. Fáradságot nem kímélve gyűjtötte össze a megye levéltárából a nemzetségére vonatkozó hiteles adatokat. Ily módon a tizenhatodik századba visszanyúló hiteles családfát állított össze, családi erekléképen, Angliában élő leszármazóinak.

1825 június 22-én született. Atyja dukafalvi és kucsini Duka Ferencz földesúr volt (*country squire*, mint Angliában neveznék), anyja Szeghy Johanna, Szeghy Ferencz leánya. Nyolczadik évétől fogva a sárospataki, majd pedig az eperjesi ősi protestáns iskola növendéke volt, a mely iskolákban a tanítás rendszere az évszázados fejlődés egészséges hagyományaira

támaszkodott. Kétségtelenül hálás visszaemlékezés készítette rá, hogy hajlott korában egykori iskoláin ösztöndíj-alapítványokat létesítsen. És ugyanennek a visszaemlékezésnek tulajdonítandó, hogy oly különösen tudta méltányolni azokat a jótéteményeket, a melyeket Anglia két ősrégi egyetemén a college-rendszer képvisel az ifjuság nevelésében, a mely határozottan többet jelent a tudomány eredményeinek és módszereinek pusztá ismertetésénél.

Jogi tanulmányaival, a melyekkel az eperjesi collegiumban diákéveit befejezte, nem a jogi pálya iránt érzett hajlamanak, hanem kora és az úri osztály szokásainak hódolt csupán. Mind a mellett mind Eperjesen, mind utóbb a pesti egyetemen azzal a lelkiismeretes alapossággal vetette rá magát a tudományokra, a mely minden munkáját jellemezte. Így történt, hogy már huszonegy éves korában megszerezte az ügyvédi oklevelet. A collegiumban és az egyetemen kötött barátságok közül nem egy túlélte az elszakíttottság hosszú éveit és hozzájárult, hogy otthon érezze magát, a mikor vissza-visszatért Magyarországra.

1847-ben kitünő alkalmá nyílt látókörének szélesbítésére, a mikor szüleinek egy barátja, a gazdag Trangous kapitány, a ki a napoleoni háborukban karját vesztette, magántitkárként maga mellé vette utazásán. Útjuk az osztrák Lengyelországon át Sziléziába vitte, a hol a kapitány Gräfenbergben gyógyíttatta magát, s ezalatt a fiatal Duka Németország és Ausztria egyéb helyeit, köztük Bécset, felkereshette.

Trangous kapitánynyal való barátsága hamar éreztette hatását az ifju ügyvéd pályafutására. A mikor az 1848-iki márcziusi események az új alkotmányos uralmat megteremtették, Kossuth, mint pénzügyminiszter, a bányászati ügyek élére Trangous kapitányt állította, a ki nem késett ifju barátját hivatali állással megkinálni. Ilyképen a budai várban nyervén alkalmazást, Duka belépett a nemzetőrség ottani zászlóaljába.

A politikai bonyodalmak következtében ugyanazon év őszén meginduló hadműveletek az ifju Dukát a nyugati határszélre szólították. A schwechati csatában mindjárt alkalmá nyílt megmutatni, milyen vérből származik. Ősei közül nem egy dicsőséggel szolgálta a királyt. Egy híres tábornagynagy

is került ki a Dukák nemzetségéből, s abban az időben valóssággal volt egy »Duka-ezred« az osztrák hadseregben. Az ifju Duka Tivadar a harcmezőn való kitünő magaviseletének elismerésül hadnagygyá és egyidejűleg Görgey hadsegédévé nevezetett ki.

Ettől fogva az 1848—49-iki emlékezetes küzdelmek közepett sorsa összeforrt a legnagyobb magyar hadvezérével. Görgey tábornok ugyanazzal a mesteri ítélőképességgel válogatta meg embereit, a melyet csapatainak vezetésében tanúsított. Duka Tivadar katonai működését semmi sem világíthatja meg erőteljesebben, mint főnökének, a magyar szabadságharcz nagy hősének írásbeli bizonyítványa, a melyben szolgálatait méltatja. Semmivel sem tisztelhetem meg inkább Duka emlékét, mint ha szó szerint idézem az oklevél szövegét, a melyet a tábornok 1902-ben nyolczvannégy éves korában állított ki öreg bajtársáról:

»Az 1848-iki nemzetőrség második budai zászlóaljában szolgáló Duka Tivadart, mint a felsődunai hadsereg parancsnoka 1848 novemberében honvédhadnagygyá neveztem ki és ugyanakkor személyes táborkaromba osztottam be hadsegédül. Ebben a különleges alkalmaztatásban szolgált tovább egészen a fegyverletételig. Fokozatos előléptetésben részesülvén, 1849 májusában honvédkapitánynya neveztetett ki.«

»Első komáromi ütközetünkben 1849 április 26.-án egy különösen fontos positio elfoglalására két zászlóaljat küldtem azzal az utasítással, hogy az utolsó lehelletig védelmezzék. A tüzérség sűrű tűzzápóra azonban elernyesztő hatásával csakhamar megingatta a zászlóaljakat, s positiójukat átengedve megkezdték a visszavonulást. Minden áron és pedig nyomban meg kellett állítani a sereg hátrálását.«

»Ebben a válságos pillanatban kíséretemből egyedül Duka Tivadar hadsegédem volt mellettem. Ő azonnal megértette, mit kell tennie. Rendeletet nem várva, pillanatnyi elhatározással, keresztül törte magát a hátráló csapatokon és felvágatott a magaslatra, a melyről a zászlóaljak éppen visszavonultak. Ott állott fel, a hol az ellenséges golyók a legsűrűbben szántottak. Példaadása megszegyenítette a hátrálókat és egyúttal lelket öntött beléjük s nekem, hogy a megingatott

embereket öntudatra ébreszszem, nem kellett egyebet tennem, mint rámutatnom a mozdulatlanul álló eleven lovasszoborra ott a magaslaton.«

»Duka Tivadar ezzel a tetteivel reászolgált a harmadosztályú érdemrendre, a melylyel ajánlatomra később kitüntették.

Budapest, 1902 márczius.

Görgey Arthur
tábornok s. k.«

Dukának a táborkarban való helyzeténél fogva több ízben nyílt alkalma megmutatni higgadt bátorságát s határozottságát. Följegyzések tanuskodnak róla, hogy nagy mértékben kitüntette magát Buda ostromakor a bástyát megmászó csapatokkal. Jól emlékszem arra a lithographált nagy képnymatra, a mely e hadi cselekmény egyik főjelenetét mutatja be; de jellemző Duka szerénységére és tartózkodására, hogy sohasem sikerült kivennem belőle további részleteket a Buda falainál megvívott küzdelmekben való szerepléséről. Gyermekkoromban mily szívesen bolyongtam e nevezetes várfalak körül, a melyeket azóta a modern »fejlődés« elpusztított.

De nem ő volt egyetlen tagja a Duka-családnak, a ki személyesen szolgálta hazáját a hősi küzdelem e napjaiban. Testvéröccse, Ferencz — a ki a sors kegyéből túlélte őt s jelen van most is közöttünk, — mint a honvédsereg tisztje szintén kitüntette magát szolgálataival.

Duka Tivadart, ki Görgey tábornok közvetlen környezetében élt, teljes mértékben áthatotta a nagy hadvezér személyes tulajdonainak bűvereje. Mindazokkal együtt, a kik a nemes küzdelem, a lelkesítő sikerek és a kikerülhetetlen végzet e nagy esztendejében ott állottak Görgey oldalán, ő is egész életére megőrizte vezére iránti föltétlen hódolatát. Mély csodálattal töltötte el a hősiesség, a mely a végső összeomlás után fél évszázadon keresztül szembe tudott nézni a balítéletekkel és némán tűrte mindazt a fájdalmat, a mit a félrevezetett hazafiui szenvedély mért reá igaztalanul.

A mikor a szomorú vég a világosi fegyverletétellel elkövetkezett, az orosz parancsnok, a ki előtt a romokban álló

magyar hadsereg kardját lerakta, Görgey tábornok személyes tábornokarának és vele Dukának bántatlan elvonulást engedett. Nem így a forradalmárookra vadászó osztrák közigazgatás! Az oroszok pedig nem terjeszthették ki védelmüket Görgey alárendelt tisztjeire is, noha ezek mentették meg a tábornok életét.

Duka tisztán látta, hogy személyes szabadságát csak úgy védheti meg, ha késedelem nélkül önkéntes száműzetésbe megy. A hosszan tartó küzdelmekről és megpróbáltatástól elgyöngülve, egészsége komoly aggodalomra adott okot és néhány havi börtönbüntetés a gyöngéd *régime* alatt, a melyre az osztrák közigazgatás mind 48 előtt, mind pedig 49 után nagy hajlandóságot mutatott, épen elég lett volna, hogy az ifju Dukát hamar megszabadítsa minden földi szenvedéstől. Betege és kimerülten, sietve hagyta el az országot a fegyverletelt követő hetekben, mielőtt még a bosszúszomj tökéletesen szervezhette a haditörvényszékek munkáját szolgáló rendőrségi intézkedéseket. Mily érdekesek lennének Duka iratai, ha naplójegyzeteket hagyott volna reánk!

Emlékezem egy jellemző epizódra, a mit tőle magától hallottam. Pozsonyban a polgári rendőrség felismerte benne a menekülő honvédtisztet és a helyőrség parancsnoka elé állította. Szerencsére ez a tiszt valamikor abban az osztrák ezredben szolgált, a melynek Duka tábornok, Duka Tivadar közeli rokona, ezredtulajdonosa volt. Hálásan emlékezvén vissza Duka tábornoszernagynak iránta való jóindulatára, szemet húnyt s a fiatal forradalmárt menekülni engedte arról a földről, a mely csakhamar nagyon is meleg lett volna számára. Azokban a viharos időkben hányszor, de hányszor tette jóvá egy jóakarató elnézés az elnyomás könyörtelen rendszerének vétkeit, a mely nem ismerte a szigorral párosuló, helyénvaló engedékenységnak bölcsességét!

Dukának sikerült Gräfenbergbe jutnia, a hol fiatal szervezete észszerű orvosi kezelés mellett néhány hónap alatt diadalmaskodott tüdejének fenyegető megbetegedésén. De abban az időben az osztrák rendőrség már annyira tökéletesítette hálóját, hogy ugyancsak bajos volt kisiklania belőle akármely Közép-Európában rejtőzködő egykori »forradalmár«-nak. A német államok felett többé-kevésbé az osztrák ököl uralkodott. Duká-

nak mindazonáltal sikerült ideiglenes rejtékhelyet lelnie Drezda mellett, a hol egy nemeslelkű magyar úrnő, Uckermann báróné, báró Lo Presti Árpád nővére, egy szászországi katonatiszt felesége, segített elrejtetni a szökevényt és elősegíteni menekülését az osztrákok karmai közül.

E régi időszak csekélyszámú iratai között, a melyeket Duka érdemesnek tartott megőrizni, s a melyeket 1909-ben özvegye tanulmányozás céljából nekem átadott, volt egy sajátos emlék. Duka atyjának egyik levele ez, a melyet álnév alatt a szász fővároshoz közel, Pirnában, nyilvánvalólag igen szerény környezetben rejtőzködő fiához intézett. A levél németnyelvű. Az osztrák »fekete cabinet« esetleges átvizsgálására való tekintettel óvatosságból valami üzleti célú pénzküldeményről van szó benne; sürgeti a czimzettet, hogy siessen Lipcsébe és onnan nyugatra saját érdekében, ha ebben a kereskedelmi ügyletben kielégítő eredményt akar elérni. Szeretném tudni, vajjon a levél írójának erősen hangsúlyozott loyaltása és színlelt meglegedése a forradalmárokkal szemben követett szigorú eljárás felett, megtévesztette-e valóban az osztrák rendőrség gyanakvását a sorok közé rejtett értelem tekintetében.

1850 elején a fiatal Duka szerencsésen végrehajtotta az »ügyletet«, a mire atyja ösztönözte, vagyis hamis útlevél segítségével francia földön biztonságba helyezte személyét. Néhány hónapig Párisban élt, abban a városban, a mely középpontja volt akkoriban nemcsak a magyar emigránsoknak, hanem az előző két év politikai földrengéseitől érintett többi országok menekülteinek is. Párisban találkozott és kötött tartós barátságot más fiatal magyar menekültekkel, a kik nemsokára kimagasló szerepre emelkedtek: gróf Andrássy Gyulával, Szalay Lászlóval és Türr Istvánnal. Ezek a nevek egymagukban tanúskodnak róla, hogy fiatalsága és katonai heve mellett sem várt sok jót letiprott hazájára azok tövekvéseiből, a kik a hivatásos összekülvők szerepében, idegen közbelépés segítségével, igyekeztek előkészíteni Magyarország szabadságát.

Való igaz, hogy Duka hazafias katona volt, de mindvégig megőrizte hagyományos hűségét az uralkodó házhoz. A míg harczolt, mint katona, nem sokat töprengett rajta, milyen politikát követnek azok, a kiknek rendeleteit teljesíti. De a

mikor ezek erőfeszítése minden hősies küzdés után is összeroskadtt, hagyományos érzelmei és erős együttérzése arra sarkalta, hogy azokhoz csatlakozzék, a kik hazájuk alkotmányos szabadságát és haladását békés eszközökkel remélték helyreállíthatni.

De a mi kétségkívül legjobban foglalkoztatta most: az a szükségérzet volt, hogy magának mentől előbb gyakorlati munkakört teremtsen. A gyakorlati élet iránti fejlett érzéke s a személyes függetlenség erős vágya nem engedte, hogy szülei segítségére támaszkodjék, még kevésbbé, hogy a forradalmi alapok jótékonyására legyen utalva, bármily eredetűek legyenek is ezek. Lehet, hogy az a remény biztatta, hogy egy kiválóan gyakorlati nemzet körében gyorsan új életet kezdhet, lehet, hogy az angol életmód és felfogás iránt való ösztön-szerű rokonszenvből vagy tapasztalt barátainak tanácsára történt, — tény, hogy Duka 1850-ben elhagyta Párist és Londonban telepedett meg, barátja, a későbbi hírneves Türr tábornok társaságában.

Úgy látszik, Duka nem soká ingadozott, hogy milyen pályára lépjen, mert még ugyanabban az évben beiratkozott orvostanhallgatónak a St. George kórházba, London egyik nagy orvosi intézetébe, a hol a klinikai munka nagyrészt egyesítve van az orvostani collegium tevékenységével. A segítség, a mit szülei küldhettek neki, nem volt valami sok, de Duka, a rendszeres és fáradhatatlan munka embere, kiegészítette társainak és másoknak adott nyelvleczkéken szerzett keresményéből.

Anglia mindig vendégszeretőleg fogadta be azokat a száműzötteket, a kik a szabadságért szenvedtek. Az a meleg rokonszenv, a mely akkoriban az alkotmányos szabadságáért hősiesen küzdő Magyarország felé fordult Angliában s a melyet mindennél jobban fűtött az osztrák elnyomás kedvezőtlenül megítélt kiméletlensége: ez a rokonszenv valószínűleg megkönnyítette öfenntartásra való törekvését egy fiatal magyarnak, a ki oly korán learatta a dicsőség babérjait. Akárhogy volt is, okmányyszerűleg kitűnik egy abból az időből származó levélből, hogy Duka a magyar emigránsok alapjából való minden anyagi segítséget visszautasított, a melynek elfogadására pedig jószívű barátok ösztönözték.

De a kemény, rendszeres munkaképességen és az önbizalom hatalmas érzésén kívül Duka Tivadart jó sorsa még egy értékes adománnyal áldotta meg: azzal a szeretetreméltó tehetséggel, hogy az arra érdemesek barátságát elnyerje. Mi alatt orvosi tanulmányait folytatta, idegen létére, minden befolyásos összeköttetés nélkül nemcsak hogy kivívta a rendszeren legszigorúbb bírának: diáktársainak becsülését, hanem ezek családjainak is szívesen látott vendége lett. Ez a titka, hogy Duka oly hamar megszerette és otthonossá vált az angol felfogás szerint értelmezett családi életben, a mely otthonosság csak elősegítette a maga életének boldogságát.

Társainak és jó barátainak egyike volt Sir George Pollock tábornagy fia. Annak a kiváló brit-indiai generálisnak, a ki az első afgmán háború változatos történetének szomorú betetőzése: az 1841-iki kabuli szerencsétlen események után győzedelmesen állította helyre a brit hatalom tekintélyét India határain kívül, azon a földön, a melyhez Nagy Sándor hadjáratai óta mindenkor classikus emlékek fűződtek.

A tiszteletreméltó Kelet-Indiai Társaság, a mely nagyobb birodalmat épített föl Nagy-Britannia számára, mint a mekkora fölött Róma valaha uralkodott, utolsó éveit élte mint kormányzó testület. A Társaság tanácstestületeiben és pártfogásában mindig megfelelő hatáskört biztosított visszavonult jeles katonai és polgári tisztviselőinek.

Ez a magyarázata, hogy a mikor Pollock tábornagy megismerkedett fiának magyar barátjával, lovagi multjával s jeles személyi tulajdonaival, nem volt nehéz keresztülvinnie, hogy az igazgató testület a fiatal Dukát 1853-ban, alighogy orvosi oklevelét megkapta az orvosok királyi collegiumában, kinevezze a Bengal Presidency telepének orvosául. Nem csekély jutalom volt ez Dukára, a ki alig három évvel előbb lépett angol földre vagyon és kilátások nélkül. Biztos jövőt jelentett ez egy nagy multú és méltán megérdemlett tekintélyű orvosi állásban: megnyitotta előtte a lehetőséget, hogy fontos megbízatásokban széleskörű, hasznos tevékenységet fejthessen ki, a melyet azonkívül bőkezű javadalmazásban is részesítenek.

De Duka Tivadar ifjúkori barátságai közül egy másikban talált reá arra, a kinek még közelebbi szerep jutott jövő-

jében és boldogságában. Taylor barátjának és diáktársának nővére volt ez, a ki később hitvese lett és a családi boldogság ötvenkét esztendején át a messze Indiában és később odahaza mindvégig hűséges bajtársa és legigazabb barátja maradt. Édesatyja, tiszteletes Charles Taylor, a theologiai tudományok oxfordi doktora volt, ki mint a herefordi egyházkerület feje, jelentékeny és nagytekintélyű egyházi méltóságot foglalt el.

Az a hölgy, a kinek vonzalmát Duka még Indiába való utrakelése előtt megnyerte, szellemi képességeinek és jellemének előkelő színvonalával, egyéniségének szeretetreméltóságával és értelmi tulajdonaival egyaránt hivatva volt reá, hogy társává legyen egy olyan embernek, a ki egész életén át megtestesülése volt a kötelességtudásnak és nemes egyeneslelkűségnek.

Talán nem élek vissza a bizalommal, a melylyel Duka Tivadarné megtisztelt, ha elbeszélem itt, hogy az ifju pár igaz szerelmének útja nem indult egészen símán eleinte. Noha hűséget fogadtak egymásnak, mielőtt Duka útrakelt Calcuttába, Taylor kisasszony óvatos családja nem engedte meg formális eljegyzésüket. Ha még úgy kedvelték is a fiatal tisztet, végre is idegen volt, ennél fogva különös gondossággal kívántak meggyőződést szerezni, méltó-e valóban a szeretett leány kezére. A mikor az ifju Duka 1853 decemberében elindult útjára és Párisban megállapodván, tetszetős egyenruhában fölvelt arczképét elküldte választottjának, Taylor kisasszonynak csak azzal a feltétellel volt szabad megtartania a kedves ajándékot, hogy a kép a kandalló párkányán marad, állandóan arcczal a fal felé fordítva!

De végül is a kitartó vonzalom győzedelmeskedett minden akadályon s két év sem telt bele, Miss Taylornak megengedték, hogy elutazhasson Calcuttába, a hol 1855 decemberében boldog házasságra lépett.

Duka Tivadar, a ki 1854 január 14.-én tette először lábát India földjére, úgyis mint jeles katonaoorvos, úgyis mint rátermett adminisztrátor, csakhamar megállapította jó hírnevét. Sokoldalú műveltsége, vonzó egyénisége szép baráti kört teremtett neki hamarosan India fővárosában, a hol azon idők közigazgatási rendjéhez képest legelőbb is a hindosztáni nyelv tanulmányozására rendelték ki.

Ennek a módszernek megvoltak a maga hátrányai, de az előnyei is. Calcutta volt akkoriban, akárcsak most, India városai közül a legkevésbé indiai. A mellett, hogy kevés alkalmat nyújtott a fiatal tisztnek, hogy érintkezésbe jussanak a bennszülött társadalom jobb elemeivel, a szertelen élet kísértesei nagyok, a mivel együtt jár az adósságok fölhalmozódásának veszedelme. Másrészt azonban a kezdetben kötelező ottállomásozás útján a tehetségesebb fiatal tisztról sokkal könnyebben szerezhetnek tudomást a magasranguak, mint a mostani rendszer mellett, a mely az újonnan érkezőket szolgálattételre egyenesen ezredeikhez vagy polgári kerületeikbe rendeli.

Az utóbbi rendszer mellett sok érvet hozhatnánk fel a módszeres gyakorlat és hathatós szolgálat szempontjából. De az előbbi rendszer kétségtelenül nagy jótéteménynek bizonyult az ifju Dukára, máskülönben nem nyílt volna alkalmá a főhadiszálláson barátokra tennie szert, a kik jeles személyes képességeiről meggyőződjenek, e nélkül pedig alig remélhette volna, hogy megérkezése után két évre (előbb kisegítőnek, majd pedig állandó állásra) kinevezzék a nagy bengáliai kerület orvosi administratiojának állami orvosává. Reménybeli menyasszonyára és ennek családjára való tekintet is hozzájárulhatott némileg Duka gyors alkalmaztatásához egy ily felelősségteljes és jövedelmező hivatalban.

Ily módon házasságkötése után csakamar a Gangesmenti Monghir nagy és fontos kerületének orvosi főnöke lett. Ez az állás sok és nehéz munkával járt és sokkal jobb alkalmat nyújtott a népnek, a nép életmódjának és szellemi érdeklődésének alapos megismerésére, mint ha valamelyik indiai ezred orvosi gondozását bízták volna rá. Másrészt azonban ez magyarázza meg, hogy Duka minden katonai érzéke és tapasztalata mellett is, keveset vagy semmit nem látott azokból a forrongó eseményekből, a melyek az 1857-iki indiai fölkelés nagy megrázkódtatását nyomon követték.

Indiában, a hol óriási és népes területeket alig néhány európai tiszt igazgat, a földrajzi beosztás véletlensége mindig nagy szerepet játszott az emberek pályafutásának kialakulásában. Ki tudná megmondani, mily tapasztalatokban s milyen kilátásokban lett volna része Dukának, ha az az emlékezetes föl-

kelés — a legborzalmasabb, a mi csak fenyegette valaha a nyugati uralmat a Keleten —, ha ez ott érte volna őt a nagy *tornado* útvonalán, mondjuk Pandzsábben, vagy az északnyugati tartományokban (a hogyan akkor nevezték), vagy Oudh-ban?

Egy dolgról mindazonáltal biztosak lehetünk. Ha a kétségbeesett küzdelmek e napjai ott érték volna őt a hősie táborban, a melynek zászlaja ott lengett mindvégig a lucknowi Residency felett megszámlálhatatlan ellenséggel szemben, a brit név halhatatlan dicsőségére; — vagy az alig ezernyi európai katona és hűséges indiai segítőtársaik sorában harczolt volna, a kik maguk megszállták a történelmi nevezetességű halmot, elragadták s meghódították a császári Delhit, győzedelmeskedve félelmetes túlerő fölött; — avagy ha azok között a szerencsétlen sorsú tisztek között adatott volna lennie, a kiket családjaikkal együtt álnok módon megtámadtak messze fekvő állomásaikon s a kik életüket veszítették nemzetük becsületének védelmében: akármelyik helyre állította volna Dukát végzete, tettei méltók lettek volna mind szülőhazájához, mind pedig ama másik hazához, a mely oly nemeslelkűleg fogadta őt.

Való igaz, hogy kötelessége oly helyen tartotta, a mely ha nem is kínálkozott a magát-kitüntetés különös alkalmával, az aggodalom és felelősség súlyos terhét róttá vállaira. Monghir hatalmas kerület a Gangestől délre, ott a hol Bengália érintkezik a mai Bihar tartomány határával. A Szanthal Parganasz vad fennföldről alacsony, de festői hegyek nyúlnak le a nagy folyó mellé. Három élesen elhatárolt földrajzi és történelmi területegység található azon a helyen: a nagy Ganges-delta, a mely magában foglalja Bengáliát, nagy kiterjedésű és sűrű lakosságú, de a tropikus alföldek nedves elernyesztő éghajlatával sujtott termékeny vidékeivel; a hasonlóképen termékeny s az európaira sokkal vonzóbb népű és éghajlatú Bihar-medence, Gautáma Buddha kora óta az ősi indiai cultura és vallás egyik középpontja, és végül a kettő közé ékelődő, ritka lakosságú kopár hegyvidék, a melynek nem-árja nyelvű primitív szokású népe azoknak az ősi törzseknek maradványa még, a melyek az északnyugatról jövő és e fizikailag alsóbbrendű törzseket fokozatosan magába olvasztó és hinduizáló nagy árja beözönlés előtt India szerte el voltak terjedve.

Az indiai brit uralom kezdetétől fogva a bengáliai ősi tartomány e szögletének mindig meg volt a maga varázsa az európai tisztviselőkre. Ha messze mögötte marad is azoknak az északi vidékeknek, a hol teremtőbb fajok alakították India történetét és hagyták hátra küzdelmeik és vívmányaik nagy emlékeit és romantikáját — kiválólag alkalmas reá ez a terület, hogy igazi és rokonszenves érdeklődést ébresztszen népe iránt azok között, a kiket hivatali sorsuk ide rendelt. Kétségtelen, hogy Monghirban való hosszú tartózkodása erősen ösztönözte Duka érdeklődését az orientalista tanulmányok iránt.

De nem szabad azt hinnünk, hogy könnyűszerrel adhatta át magát tanulmányainak. A másfél milliónál több lakosú nagy kerület orvosi felügyelete már kezdetben is súlyos hivatali teherrel járhatott Dukára. A kórházak és a bennszülött assistensek által vezetett orvosi rendelők felügyelete, a subtropusi vidékekre jellemző időszakos járványok enyhítésére vagy elfojtására szükséges egészségügyi intézkedések igazgatása, a kerületi börtönök lakóira való gond és más feladatok egész serege egy indiai kerület állami orvosának valóban alig-alig enged szabad időt tanulmányokra, még kevésbbé szigoruan tudományos kutatásokra.

Duka első monghiri éveiben a felelősség terhét nagyon megnövelte az a feszültség, a miben az indiai fölkelés kitörése tartott minden európaít, még a kik távol éltek is a valóban forrongó területektől. Nem kis feladat négy-öt európai tisztviselőnek gondoznia a telivér bennszülött népet: fönntartani a megállapodott rendet, forgásban tartani a kormányzás minden kerekét, a nélkül hogy akár az örködés, a mindig lehetséges lázadás vagy árulásra, meglazuljon, akár pedig csak legkisebb jel is árulója legyen a nép hűségében vagy a saját erejükben való bizalom hiányának.

Egyetlen európai helyőrség sem volt Calcutta és a Bihar-medence régi fővárosa, Patna, melletti dinapuri tábor között. És az ott állomásozó gyenge brit zászlóaljra hárult a feladat, hogy bármi áron megőrizze az egyetlen közlekedési vonalat, a merre megerősítés érkezhetik — de mily lassusággal ama vasútelőtti időkben! — az északnyugati rettentő forradalom veszedelme ellen.

Ezen a vonalon, a mely nagyobbbrészt a Ganges nagy vízi útját követte, feküdt Monghir. Ha a forradalom hullámai nem terjedtek is túl kelet felé Arrah-on (Bihar-ban), a lázadás e rémes esztendeje, a melyet aggodalmak között élt át ott, azon az elszigetelt állomáson, emlékezetes tapasztalat volt Duka indiai pályafutása kezdetén. Ennek az évnék megpróbáltatásaihoz hozzájárult ifju feleségétől való elszakíttatása, a kinek, mint a többi európai nőknek is, biztonság okából Angliába kellett vonulnia.

Monghirban 1862-ig tartózkodott. Ez alatt a hosszú idő alatt szentelte először magát komoly orientalista nyelvtanulmányainak. Fölismerete, hogy a modern indiai nyelvjárások terén való tudományos munka megkívánja vagy a szanszkrit, vagy a perzsa nyelv tanulmányozását. Hivatalos nagy elfoglaltsága meggátolta, hogy a nehéz szanszkrit nyelvbe belemerülhessen, energikusan a perzsa nyelvre vetette tehát magát és rövidesen igen' derekas jártasságra tett szert a mohamedán India ősi udvari nyelvében. Bizonyítják ezt azok a könyvek és kézirat-jegyzetek, a melyeket későbbi években a Magyar Akadémiának ajándékozott. De tudatában volt, hogy előzetes rendszeres gyakorlat nélkül kevéske szabad idejében az eredeti kutatások üzése nem a legjobb mód tetterejének foglalkoztatására, bármennyire vonzották is ízlés és érdeklődés a keleti tudományok felé. Bölcsen megosztotta tehát szabad idejét két más irodalmi tevékenység között. Mind a kettőt kedvessé tették reá nézve Magyarországhoz való hazafiui ragaszkodásának érzelmei.

Indiai szolgálatának kezdete óta igyekezett a művelt magyar közönség érdeklődését annak az indiai világnak multjára és jelenére terelni, a mely oly varázserőt gyakorolt reá s a melyről akkoriban épenséggel semmi eredeti ismeret nem jelent még meg magyar nyelven. Magyar lapokba és folyóiratokba az 50-es és 60-as években bőven ontotta Duka az indiai életről, szokásokról, Bengália fizikai viszonyairól és a meglátogatott tájakról szóló népszerű cikkeit. Hasonló buzgósággal küldözött haza — a mennyiben alkalma nyílt hozzájutnia — indiai iparművészeti és természetrajzi tárgyakat a magyar gyűjtemények gazdagítására. Valószínű,

hogy az elsők egyike volt, a ki trópusi orvostudományi tárgyú közleményeket írt és adott ki magyar nyelven. De irodalmi működésének e szakszerű ágáról nem vagyok illetékes szólanom, annál is kevésbbé, mert hiányzik az arra való idő és mód, hogy e régi munkálataihoz hozzájussak.

Csak a ki a maga tapasztalásából ismeri, hogy az indiai administratio és trópusi éghajlat alatt való hivatali munka szakadatlanul mennyi áldozatot követel a kötelességek teljesítésében, csak az tudja teljesen méltányolni azt a jellemzőságot és önzetlen odaadást, a mely egyedül tarthatta ébren az ily állandó irodalmi működéshez szükségeltető energiát. Eltekintve is a hazafias indítékoktól, ez a termékeny, bár igénytelen munkásság annál is inkább méltánylandó, mert a természet nem áldotta meg Dukát a könnyű toll jótéteményével sem anyanyelvén, sem angol írásában. A másik feladat, a melynek magát Indiába érkezésének kezdetétől fogva szentelte és a melyen igazán megható hűséggel csüggött egész életén át, az volt, hogy összegyűjtse a nagy honfitársának, a tudós Körösi Csoma Sándornak életére és munkásságára világot vető emlékeket és adatokat. Ritkán vállalkoztak még életrajzi műre nagyobb hévvel és alkottak meg ily munkát az egyezéltörekvés ennyi állhatatosságával. Csaknem azonnal Calcuttába való megérkezése, 1854 február után, a mint az jelentéséből kitűnik, hozzáfogott annak a kevés személyes emlékek és szálnak kinyomozásához, a mely föllelhető volt azon a helyen, a hol hőse élete utolsó évtizedének legnagyobb részét töltötte.

Habár akkor még csak tizenkét éve mult Csoma halálának (1842 április 11), Dukára nem várt könnyű feladat. A »paloták városának« zajában épp úgy, mint egyéb ismert tartózkodó helyein a tibeti nyelv nagy tudósa mindvégig remete módjára élt. De ha nem lett volna is oly rendkívül korlátozott az érintkezése az Ázsiai Társaság könyvtárán kívül eső világgal, a személyi környezet örökös változása, a mely oly jellemzője az európai »állomásoknak« Indiában, egymagában is ugyancsak megnehezítette volna lelkes életrajzi írójának munkáját, hogy hiteles adatokhoz jusson.

Valódi szerencse, hogy Dukát buzgóssága már első calcuttai tartózkodása kezdetén az adminisztráló tábornok hiva-

talának elhagyatott levéltárába vezérelte. Ott egy kis vasládát mutattak meg neki, különféle iratokkal, a melyeket a nagy tudós és vándor hagyott hátra, a mikor a halál Lhasszába vivő útján utólérte. A jegyzék, a mit Duka ezekről nyomban az őt jellemző gonddal és alaposzággal készített, ennek kellett egyedüli nyomnak maradnia: a mikor ugyanis három évvel később újból fölkereste Calcuttát, a vasládika tartalma más egyéb igénytelen okmányokkal együtt már megsemmisítettett. *Habent sua fata libelli.* Ez az eset elegendőképen illusztrálja, mily kevés támogatást nyerhetett Duka kegyeletes munkájában a helyi érdeklődésből vagy emlékekből.

Ez után az első kutatás után Duka soha nem mondott le becsvágyáról, hogy honfitársai és mindazok számára, a kik az orientalis tudományok története iránt érdeklődnek, megmentse annak a nemesczélu életnek emlékezetét, a melynek Csoma szentelte magát és a melyet végül föl is áldozott a kutatás szolgálatában. Csodálatos kitartással csüggött feladatán minden homály és bizonytalanság daczára is, a mit Csoma sajátosságos hallgatagsága teremtett. A hős emberi vonásainak megfestésére az első időkben elkedvetlenítően hézagosaak lehetnek adatai. Buzgóságát ez sem lankasztotta el.

A zarándok kegyes rajongásával látogatta meg 1856-ban a tudós magányos sírját a darjeelingi temetőben; kérésére kartárs, dr. Collins, az odavaló állami orvos, baráti szívességből magára vállalta a sír gondozását. Később, a hetvenes évek elején, a mikor ő maga foglalta el e vágyott állást ott a szép hegyi sanatoriumban, »különös öröme telt benne« — mint írja — »hoggy nagynevű honfitárs, a sírkövét gondjaiba vehette«. De csak harmincz évvel az adminisztráló tábornok levéltárában való első kutatás után adatott meg neki az elégtétel, hogy »Körösi Csoma Sándor dolgozatai«-t — a mely könyvről később szólni fogok — közrebocsáthatta.

Duka első fia, Ferencz, a monghiri boldog és munkás években született. Kilencz évi serény szolgálat után 1864-ben jutott Duka először szabadsághoz, hogy Európába utazhas-sék és élvezze az örömet, hogy feleségével és gyermekével a szülei házat — még atyja életében — újból fölkeresse. Régi hazája felett, a melyet a kegyetlen elnyomás balszerencsájától

sújtottan hagyott el másfél évtizeddel az előtt, boldogabb jövő hajnalpirja ragyogott fel. Az általános amnestia mindazok részére, a kik az 1848—49-iki mozgalmakba belekeveredtek, de készek voltak a dinastiához való hűségüket elismerni, már korábban is lehetővé tette volna Dukának sok más emigránssal együtt a bántatlan visszatérést, akkor is, ha brit tiszti rangja nem lett volna egymagában elegendő, hogy megóvja őt az osztrák rendőrség kicsinyes aggodalmaitól. Azoknak, a kik ismerték Duka egyéniségét és kegyeletét minden iránt, a mi kedves volt neki: ma is, félszázad multával könnyű elképzelniök örömet, a mit hazatérése szerezhetett neki.

Itthon töltött idejét egyebek közt arra is fölhasználta, hogy megtartsa székfoglalóját a Magyar Tudományos Akadémián, a mely egy évvel korábban érdemei elismeréséül levelező tagjai sorába választotta. Ettől az időtől fogva negyvennégy évvel később bekövetkezett haláláig a legmelegebb rokonszenv és érdeklődés fűzte Dukát e tudós társasághoz. Tagjai közül sokan, nemcsak a harmadik, hanem a többi osztály tagjai közül is, közeli személyes barátaivá váltak. Sohasem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy támogassa az Akadémia munkásságát, a mikor ez érdeklődésének és befolyásának körében lehetséges volt. És az a szerencsés adománya, hogy mindenütt barátokra lelt, ezt a kört valóban szélesre terjesztette. Fáradhatatlanul törekedett kapcsolatot teremteni a Magyar Akadémia és mindama tudományos törekvések között Angliában és Indiában, a melyek a tudományos munka javára szolgálhattak idehaza és kijebb tolhatták ennek határait.

Mi sem természetesebb, mint hogy Duka itthon töltött esztendejében sietett meglátogatni nagynevű vezérét, a ki akkor még hazájától távol, Klagenfurtban élt. A tábornok öcséséhez, Görgey Istvánhoz való, élete végéig tartó barátságának ebben az időben még szorosabbra kellett fűződnie. Duka keveset őrzött meg magyar levelezéséből; a fennmaradt levelek között, a melyeket özvegye engedelmével átnézhettem, volt két érdekes levél ettől a hűséges barátjától, a ki minden más magyar barátjánál közelebb állt szívéhez, már csak azért is, hogy oly odaadással tette magáévá nagynevű fivére ügyét. Ezek a levelek

1867. tavaszán és nyarán keltek. Élénken tükröződik bennük az az érdeklődés, a melylyel Duka a király és a nemzet között való kiengesztelődés minden mozzanatát követte, azt a nagy processust, a mely Deák Ferencz közreműködésével szerencsésen megtermette a békét. Érdekes világot vetnek Görgey tábornok Magyarországra való visszatérésének egyes epizódjaira. Az első alkotmányos minisztérium és a királykoronázás öiömmámorában valósággal észrevétlenül ment végbe Görgey hazaköltözése. A kevesek között, a kik fogadtatásán Budára érkeztek 1867. július 20-án hűségesen megjelentek, ott találjuk dr. Markusovszkyt — egyikét Duka legbizalmasabb barátjainak — Görgey orvosát az 1848—49-iki mozgalmak idején. De oh! mind elköltöztek már a derék és hű harczosok, mind, csak a hős vezér maga nem, a kinek a sors megengedte, hogy filozófusi nagyságban megérhesse a balítéletek eloszlását. Az elégtétel némi érzetével tölt el tudnunk, hogy, hála az Akadémia kegyelletes gondosságának, ezek a levelek, Duka egyéb ereklýíével biztos helyre kerültek abban a gyűjteményben, a melyet ő maga Csoma emlékének ajánlott az Akadémia könyvtárában.

A mikor Duka 1866-ban visszatért Indiába, családját kénytelen volt otthon hagyni Angliában, az angol-indiai szülék általános szokása szerint, a kik gyermekeiket fizikailag és erkölcsileg élénkítő helyen és körülmények között kívánják tudni, attól fogva, hogy iskolás korba jutottak. A feleségre és az anyára ez rendesen feladata fájdalmas szétválasztását foglalja magában, — de Dukáné nemsokára sokkal egészségesebb környezetben újból csatlakozhatott férjéhez. Duka elismert kitünő orvosi és közigazgatási szolgálatainak kell tulajdonítanunk, hogy 1866-ban a simlai állami orvos állásában helyezték át az alkirály és a kormány nyári székhelyére. Ezért az állásért természetesen verseng az egész indiai orvosi kar, mert hiszen ez közeli érintkezést jelent az indiai kormány vezetőivel és ezenkívül nagy és jól jövedelmező magángyakorlatra nyújt alkalmat. Simlában az évnek csaknem hét hónapján keresztül ragyogó társasélet foly. E város az európai és indiai előkelő társaság középpontja s kétségtelen, hogy ebben a fényes körben Duka Tivadar és neje szeretetreméltó egyéni tulajdonságaiknál fogva, meleg fogadtatásra találtak. Szívélyességükből

és vendégszeretetükből következtetve bizonyos, hogy baráti körük itt még jobban megnövekedett. A természet szépségét is teljes pompájában élvezhették Simlában, a fenyvesekkel borított magas hegygerinczen, a honnan a Himálaja fehérlő havasainak nagyszerű körképe tárult eléjük. Élénken emlékezem még, mekkora gyönyörűséggel mutogatták a Simla körüli deodárborította hegyek fényképi felvételeit, mikoriban a 80-as évek vége felé diáksorban gyakorta felkerestem Londonban vendégszerető otthonukat.

Simlából 1868-ban a szomszédos kaszauli hegyi állomásra került az ottani Lawrence Asylum orvosi felügyelői állásába, a hol két évig munkálkodott. Ebben a nagy, jobbára magánosoktól alapított, de a kormány által fenntartott és ellenőrzött tanintézetben európai katonák fiai nevelkednek. Kellemes, bár felelősségteljes állás volt ez, a melyben Duka altruista szelleme és körültekintő szervezőképessége széles keretben érvényesülhetett.

Sikeres tevékenységét ezen a helyen is legjobban igazolja a darjeelingi állami orvosi állásba való előléptetése. A Szikimi Himálaja külső lánczának e nagyszerű üdülőhelyén telepedett most le, a hol nemcsak a kitűnő éghajlatot, hanem a földkerekség legdicsebb tájképi sceneriáinak egyikét élvezhette.

Tekintve, hogy Bengáliában akkor is, mint most, csak ez az egy »hegyi állomás« volt, az állami orvos állása a tartománybeli orvosi szolgálat valódi jutalomdíja volt. Hogy Duka aránylag oly hamar elérte, bizonyítéka annak, hogy szakszerű érdemeit a kormány mennyire nagyrabecsülte. De bizonyosága egyúttal a méltányosságnak, a melylyel az indiai közigazgatás alkalmazottjait származásuk és más effélére való melléktetetek nélkül jutalmazza. Ha majd egyszer a jövőben az indiai brit uralom történetét fogja valaki a maga egészében elemezni, abból az időbeli távolságból, a mely biztosítja a tiszta ítéletet, a kritikai tudós meg fogja állapítani, hogy a csodálatos eredményeknek egyik fő oka és titka abban a bölcs és szigorú pártatlanságban gyökerezik, a mely mindig arra törekedett, hogy személyi részrehajlás nélkül minden embert a maga helyére állítson.

Ott Darjeelingben Dukának különös alkalma nyílt meg-

ismerkedni a tibeti buddhizmus külső arculatával, a mely buddhizmus tanulmányozásának szentelte volt Körösi Csoma Sándor életének leggazdagabb munkásságú szakaszát. Mert Szikkimnek azon a kies alpesi vidékén, a melyhez Darjeeling is tartozik, a buddhizmus élő erőként jelentkezik és Lhasszából, a tibeti Rómából, kapja papjait és sajátságos szokásait. Habár a nagy európai »hegyi állomás« orvosi gondjai nem hagytak időt Dukának rendszeres tibeti tanulmányokra, ott tartózkodása nem egy tekintetben hasznos előkészítője volt fő irodalmi művének, Körösi Csoma életének. Nem pusztá véletlen, hogy Darjeeling hosszú éveken át lakóhelye volt a buddhizmusban bújárkodó olyan úttörő tudósoknak, a milyen Brian Hodgson, az indiai államszolgálat egyik legnagyobb érdemű férfia, a ki levelezett és barátságban állt Csomával, továbbá dr. L. A. Waddell ezredes, a tibeti buddhizmus legfőbb élő tekintélye.

Duka nem soká örvendhetett a darjeelingi vonzó környezetnek. A gyermekeik után való vágyódás és velük szemben való kötelességük érzete haza hívta a szülőket Angliába. 1874-ben darjeelingi megbízatása lejárt és ugyane tájban elérte azt a korhatárt, a mikor teljes díjazásával nyugalomba vonulhatott. Semmi kétség, hogy oly sikeres pályafutás után biztos kilátásai lehettek kedvező előlépésekre a közigazgatás magasabb fokozataiba. De a család hívó szava erősebb volt.

Meg lévén a személyes függetlenség biztosítására szükséges vagyona, hosszú szabadságot vett és 1874-ben Angliába utazott és azután teljes nyugdíjjal alezredes-orvosi rangban visszavonult a szolgálattól. Sok évre rá az indiai orvosi szolgálatban, hasonlóan a brit hadseregben való orvosi szolgálat-hoz, behozták a katonai címeket és a seregben szolgáló tisztekéhez hasonló előlépési rendszert. Jellemző Duka szerénységére, hogy ő, a ki pályáját mint seregbeli tiszt oly kiválóan kezdette, visszavonultságában soha sem élt brit ezredesi rangjával és címével, a melyre igénye lett volna.

A harminczegy esztendei *otium cum dignitate*, a melyet Dukának engedett a sors az indiai szolgálatból való visszavonulása után, nem a tétlen nyugalom, hanem sokirányú, eleven tevékenység időszaka volt. South Kensingtonben, London nyugati részében, telepedett le kényelmes otthonában, a

mely városrészt az ott élő sok nyugalomba vonult előkelő indiai és gyarmati tisztról néha Asia Minor — Kis Ázsia — tréfás névvel illetnek. Közöttük Duka sok régi baráttra lelt, a kik sokra becsülték személyi értékét és szakszerű tapasztalatait.

Nemsokára megválasztották oly fontos tudományos testületek tanácsaiba, a minők a Royal Asiatic Society, a British Bible Society, a St. George's Hospital stb. Ezekben a bizalmi és tiszteleti állásokban gyümölcsöző szervező munkára nyílt alkalma, a melyben sokoldalú képességével és széles gyakorlati tapasztalatával tüntette ki magát.

De minden gyakorlati feladat közül a mi legközelebb esett szívéhez és ami elsősorban ösztönözte korai visszavonulásra: az két fiának nevelése volt. Ebben az irányban való törekvéseit a legszebb siker jutalmazta a mit csak szerető atyai szíve kívánhatott. Láttá fiainak felnevelkedését, testben, lélekben való megerősödését, megáldva a maga jellemének egyenességével és a maga szeretetreméltó tulajdonságaival. Idős fia, Frank, Cambridgeben kitünően végzett akadémiai éveit után ügyvéd lett és Londonban telepedett le. Boldog családi élete nagy mértékben hozzájárult Duka öregségének földérintéséhez. Második fia Albert, a kit a saját pályájára szánt, és a kit a kevésbbé szabványos életpálya szeretete korán kicsábított az ausztráliai gyarmatokra, a hol mint orvos működött: felújította atyjának katonai hírnevét a csatamezőn való bátor tetteivel, a melyek az atya végső éveit büszkeséggel sugarazták be.

De még oly szétágazó tevékenysége sem terelhette el figyelmét Londonban sem kegyes hódolatának főtárgyától, Körösi Csoma emlékéitől. Fölszabadulva a súlyos hivatali munkától, rendszeresen folytatta a nagy magyar tudósra vonatkozó anyag egybegyűjtését, akár nyomtatásban, akár elszórt kézirati feljegyzésekben akadt rájuk. Csoma születésének századik évfordulója, a melyet a Magyar Akadémia méltó kegyelettel ünnepelt meg, a legjobb ösztönző volt a teljes harmincz éve megkezdett mű befejezésére és az eredmények közzétételére. Duka 1883. telén főképen azért utazott vissza Bengáliába, hogy könyve anyagát kiegészítse a calcuttai levéltárakban való további kutatással és fölkeresse újból a helyeket, a melyeket Csoma emléke szentelt meg.

Két évvel utóbb 1885-ben megjelent az emlékmű a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában: Csoma kisebb értekezései és cikkeinek gyűjteménye magyar fordításban, azzal az életrajzzal, a melyet szerzője, Duka, jellemző szerénységével »életrajzi vázlat«-nak nevezett. Ugyanabban az évben jelent meg angol köntösben is a Trübner-féle Oriental Series egyik köteteként a következő megfelelőbb czímen: *Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös: A biography compiled chiefly from hitherto unpublished data.*

Ez az életrajz-kötet alkotja Duka fő művét, a mivel az orientalista irodalmat gazdagította. Különös figyelmet érdemel mind színhelyénél, mind pedig a benne feltárt nemes élet varázslatos érdekességénél fogva. Világosan kitűnik belőle Duka irodalmi működésének két vezérlő indítéka: az a vágy, hogy Magyarországnak a tudomány előbbrevitelében való szerepe iránt bizalmat ébresztszen, és az a hő óhaj, hogy érdeklődést keltsen szülőhazájában az orientalista búvárlatok iránt.

Mielőtt még Duka kiadta Csomáról szóló munkáját, a nagy tudós alakja két élesen elütő felfogásban élt a köztudatban. Magyarországon a hazafias érzés a kalandos tudós emlékét szerette benne, a ki a legcsekélyebb eszközökkel és a maga lelkesedésén kívül semmitől sem támogatva, útra kelt gyalogszerral a messze keleti országok felé, hogy Közép-Ázsia vadonaiiban a magyar nemzet őshazáját kutassa. Indiában való tudományos munkásságának első híre fölkaparta a nemzeti büszkeséget, a mikor késve eljutott Magyarországra a XIX. század harminczas éveiben, de e szigoruan a tibeti buddhista irodalomra szorítkozó munkásság természetszerűleg nem kelthetett különösebb érdeklődést oly időben, a mikor a keleti tudományok komoly tanulmányozása alighogy megkezdődött Magyarországon.

Ha hozzávésszük ehhez Csoma különös tartózkodó természetét, a mely a levelezéstől is csaknem annyira visszariasztotta, mint minden társadalmi érintkezéstől: nem volt csoda, hogy személyét és munkáját mondaszerű köd vette körül. Népszerű hírneve Magyarországon nem igen szenvedett hagyományos alakjának e fátyolozottságától. De természetes volt, hogy azok a komoly nyelvészek, a kik a XIX. század utolsó harmadában oly sokat tettek a magyar nyelv igazi rokonainak,

a modern összehasonlító nyelvészet alapján rendszeres kutatással való földerítésére, hajlandók voltak Csoma czéljairól és eredményeiről valami szánakozó türelmetlenséggel beszélni. Megadván a kellő tiszteletet önfeláldozó kitartásának, mégis csak azok közé a nemes rajongók közé sorozták, a melyekben sohsém volt hiány magyar földön, a kik kritikai módszerektől függetlenül egyedül csak a képzelt etymologia fata morganáitól vezettetve, igyekeztek ad majorem gloriam patriae a magyar nemzet eredetét sorjában az ősi ázsiai művelődés minden székhelyével, Assyriával, Khínával, Indiával és a többi, egybekapcsolni.

Nagyon különbözött ettől a hivatásos orientalisták véleménye. A nyugati tudósok szűk köreiből, a kik magukat a buddhista tanulmányoknak szentelték, Csoma emlékét nagy tiszteletben tartották, mint az első európaiét, a ki rendszeres tudományos jártasságot szerzett a tibeti nyelvben és hozzáférhetővé tette annak kiterjedt irodalmát. Tibeti nyelvtanát és szótárát e nyelv standard tekintélyeinek ismerték el. De későbbi munkákból kiderült, hogy e tibeti egyházi irodalom legnagyobb része nem volt egyéb szanszkritből való fordításoknál és a mikor a további búvárlásnak sikerült hozzájutnia e buddhista szent szövegekhez sokkal régibb indiai alakjukban, a tibeti tanulmányok természetesen egyelőre háttérbe szorultak s velük az érdeklődés is e jelentős férfiú személye iránt, a ki azoknak a tudományoknak megalapítója volt. Így eshetett meg, hogy éppen azok az európai tudósok, a kik közvetlenül felhasználták Csoma eredményeit, alig tudtak valamit a hősi erőfeszítésről és önfeláldozásról, a melylyel a nagy úttörő sikereit kivívta.

Duka munkájának különleges érdeme, hogy megmutatta, hogy a rajongó tudós, a kit a magyar népies hagyomány nem éppen indokolatlanul úgy örökített meg, a mint útrakelt egyedüli czélja a nemzet első bölcsőjének fölfedezésére — hogy ez a tudós magyar miképen lett Zanszkar és Calcutta remetéjévé s miképen merült bele teljes húsztendőn keresztül Tibet rejtélyes buddhista hitregéjének megvilágításába. Azokból az eredeti okmányokból, a melyeket Duka lankadatlan kutatása kiásott a bengáliai poros levéltárakból, és az akkoriban még élő kortársak visszaemlékezéseiből megértjük, hogy a látszólag

eltérő szerepek, a melyeket a magyar hazafias hit és a tiszta orientalista tudomány tulajdonít Csomának, mindegyike egyformán jogosult volt pályájának különböző időszakában.

A mikor Csoma, a szegény székely diák, a humanista tudományok tanulmányozásának szentelt küzdelmes ifju évek multával 1819-ben, harminczöt éves korában, elhagyja Nagyenyedet és elindul hosszú vándorútjára kelet felé, bevallott célja volt: »a magyarok eredeti lakóhelyeinek felkutatása, történelmi adatok gyűjtése viselt dolgaikról és a különféle orientalista nyelvek és a mi nyelvünk között mutatkozó analógiák megfigyelése«. Csoma tehát maga világosan kimondja ázsiai utazásának főcélját 1832-ben a londoni osztrák követhez írt levelében.*)

A hogyan ezer küzdelem és nélkülözés között Törökországon Egyiptomon és Perzsián át Bukharába s onnan Kabulon át Lahoreba és Kasmirba küzdötte magát — olyan utat járva be, a melyet manapság is bajos elképzelünk —

*) Ez a fontos levél csak Duka halála után került napvilágra, de teljesen egybevág az életrajzban kifejezésre jutó következtetésekkel. Az eredeti levélnek Csoma kezében maradt másolatát A. H. Wilson, a londoni királyi ázsiai társaság tiszteletbeli ügyésze találta meg 1909-ben, nagyatyjának, a híres orientalista Horace Hayman Wilsonnak hátrahagyott régi írásai között. Csoma adta volt át ezt a levelet Wilsonnak, a mikor Wilson Calcuttából Oxfordba indult. Nyilván az volt a célja e másolatnak, hogy továbbíttassék, arra az esetre, ha a postán küldött első levél netán elkallódott volna.

A levél első példánya eljutott a követ kezébe, s az ő útján Pest-Pilis-Solt vármegyéhez, a melynek Csoma sietett megköszönni benne 300 arany forintnyi adományát. Az eredeti levélnek a megyei levéltárban nyomaveszett, de másolata, a melyet Wilson általam a Magyar Tud. Akadémiának ajándékozott, a Csoma-ereklyék közé helyeztetett.

Jellemző Csomára, hogy az adományt csak azzal a határozott fenntartással fogadta el, hogy jótékony célra fordíthassa. Javasolta szanszkrit kéziratok vásárlását Magyarországon való szétesztásra, a végből, hogy idehaza az indiai nyelvek és emlékek tanulmányozására ösztönzést nyujtsanak, mert úgy képzelte, hogy ezek közel rokonságban vannak Magyarország multjával. A pénzt Csoma valami bankbukás következtében elvesztette. Az indiai kormány azonban előékenyen helyrepótolta a veszteséget s ekkor Csoma ösztöndíj-alapítványképen régi iskolájának, a nagyenyedi collegiumnak adományozta.

ez valósággal regénybe illő cselekedet. De fájdalom, minden a mit valaha megtudhatunk róla, a helyek és időpontok pusztá feljegyzésében merül ki. Ezek az adatok benne foglaltatnak Csomának az indiai kormányhoz intézett hivatalos jelentésében, a melyet a Kelet-Indiai Társaság területére érkezve, Szubathuból juttatott el oda 1824-ben. A jelentést Duka közzétette művében.

Kasmíri kedves alpesi tanyámról letekintve a másfélezer méterrel lejjebb kanyargó Szind folyó zöldelő völgyére, mily gyakran ráterelődtek gondolataim a szegény magyar vándorra, a ki 1822-ben és a rákövetkező évben itt haladt el a Nyugati-Tibet főhelyére, Leh városába vivő útjában! Eredeti célja az volt, hogy a Karakoram hágóin át Khínai-Turkesztánba hatoljon Közép-Ázsia legbensőbb medenczéibe, a hol úgy remélte, ráakad nemzete vándorlásának és azoknak a húnoknak nyomaira, a kikkel a székely néphitre tamaszkodva szerette összeköttetésbe hozni a magyarság eredetét. Az a határozott értesülés, hogy »a Jarkandba vivő út igen nehéz, költséges és veszélyes keresztény emberre«, Csomát Lehből visszatérésre kényszerítette. Így hiúsította meg a sors egy terv megvalósulását, a mely, úgy látszik, hivatva lett volna, hogy száz esztendővel megelőzze az én régészeti munkásságomat. Kétségtelen, hogy a mi a szegény magyar tudóst Scythia ultra Imaum-ba vonzotta, nem volt egyéb vakmerő reménységnél olyasvalamire, a mire nézve az ő idejében bajos lett volna még csak hozzávető alapra is találni. De nem gyakori jelenség-e a fölfedezések történetében, hogy a valóság egy álomnak köszönheti fölbukkanását?

Az idők nem értek még reá, hogy igazolják Csoma álmait és felderítse a mi emléket a Taklamakán és a körülötte eltemetett romvárosok rejtegetnek azokból a régmúlt korokból, a melyek tanúi voltak az indo-szkiták, húnok, heftaliták, turkok és mongolok egymást követő vándorlásainak Közép-Ázsián keresztül nyugat felé. De a mint az szerencsére oly sokszor tapasztalható a rajongó odaadás vezérelte emberi törekvések során, a csalódás most is magában rejtette kárpótlását. Kasmír felé visszatérő útján, mintha csak meg lett volna írva, találkozott Moorcrofttal, a nagy brit utazóval, a ki akkor a Nyugati

Himálaja lánczain és Nyugati Tibet határvidékein igyekezett keresztül hatolni, a mely tájaknak ő volt első európai kutatója.

Nem beszélhetjük el ezen a helyen részletesen, miképen kötött barátságot Moorcroft a szegény Csomával, miképen látta őt el az eszközökkel, hogy megkezdhesse tibeti tanulmányait, az első európai tibeti nyelvkönyv, Giorgi *Alphabetum Tibetanum*-ja segítségével, majd pedig, fölismerván nyelvészeti tehetségét és a tudomány iránt való páratlan odaadását, miképen kötötte őt le, hogy folytassa tanulmányait; a melyek igazi életfeladatává váltak aztán.

A Moorcroft pártfogása és tisztán látó állhatatos akaraterőjének hatása alatt Ladákban és Kasmírban töltött tíz hónap a magyarság őshazáinak álmodozó kutatóját átalakította azzá az igazi tibeti tudóssá, a ki kitartással és a philologiai mélyrehatolás ritka adományával két évnél rövidebb idő alatt úrrá lett egy nehéz nyelv minden bonyolultsága és egy titokzatos, idáig teljességgel ismeretlen irodalom rejtélyei fölött.

Moorcroft igazi rátermett kutató volt. Sokoldalú eredményeinek valódi becsét nem értékelték teljes mértékben kortársai, sőt azóta sem. Nagyságára részben homályt borított kegyetlen végzete, hogy két európai utitársával együtt rejtélyes módon méregnek vagy láznak áldozatul esett Bactria classicus földjén, Csomával való találkozása után két esztendővel. Moorcroft-nak nem akadt máig sem oly buzgó életrajz írója, mint Duka Tivadar. De bármily csábító is, nem foglalkozhatunk itt tovább Moorcroft életével. Be kell érünk annyi-vel, hogy Moorcroft ösztönszerűleg megérezte Csoma kivételes tehetségét és sajátságos lelki alkatát, a melynek elsősorban tulajdonítjuk azt, hogy ugyanaz a vándorló tudós, a ki megelőzőleg beérte vele, hogy átutazzék Közép-Ázsiának legbűvölőbb s akkor még valósággal ki nem kutatott részein a nélkül, hogy valamivel is járuljon e területek népeiről, földrajzáról és archaeológiájáról való tudásunkhoz — végül hozzáfogott ahhoz a munkához, a mely örök időkre emlékezetessé teendi nevét a keleti kutatások történetében.

Ünnepélyes szerződéssel kötötte le magát Csoma Moorcroft-nak, a mely szerint Nyugati-Tibetben marad és folytatja Kasmírban megkezdett tibeti tanulmányait, mindaddig, a míg csak

az ország nyelvét meg nem tanulja és tökéletesen meg nem ismerkedik irodalmának tárgyával. Moorcroft a maga részéről gondoskodik az anyagiakról, továbbá a ladákh helyi hatóságok nélkülözhetetlen támogatásáról és megigérteti saját kormányával, hogy Csomát ettől fogva pártfogásába veszi. Mellékes, de jellemző tény, hogy Moorcroft sosem kért és kapott meghatalmazást kormányától ennek az egyességnek megkötésére. Bizonyosága ez ismét annak, hogy az igazi kutató, miután sikerült előterjesztését elfogadtatni és abból kormány-»instructio« vált, föltétlenül ennek szenteli magát és nem törődik vele, hogy megbízatása reális érdekeit merre leli meg.

Duka érdeme, hogy egész valóságában élénk tárta, hogy a Csoma és az indiai kormány között ily módon Moorcroft útján létrejött szerződés mily loyálisan megtartatott mindkét oldalról. Szükségtelen ismételní itt a történetet, hogy Csoma, elhagyván pártfogóját Moorcroft-ot — hogy sohase lássa többé viszont, — Ladákhba ment s arra való tanítóra tévén szert, letelepedett a zanszkari zárdában. Ott a szegény szerzetesek rideg életében osztozva, tizenhat havi szakadatlan erőfeszítéssel megvetette alapját tibeti nyelvi és irodalmi ismereteinek. A kezdet e fárasztó ideje után 1824 végén megjelent a szubathui hegyi állomáson Kaszauli mellett. Moorcroft levele és az az odaadás a mivel Csoma egész lelkével a vállalt feladatnak szentelte magát, hamar biztosította számára a kormánytól azt a keveset, a mire munkája közben páratlanul szerény életmódja mellett szüksége volt.

Az a néhány év — 1830-ig — a melyet ily módon segélyeztetve egy bezarhi falu békés magányában szentelt bűvárlatainak, talán legboldogabb időszaka volt életének. Egy szemtanu, dr. Gerard, a jeles nagy Himálaja-kutató írja róla, hogy »a legszűkösebb módon élt és irodalmi feladatai kívül semmi iránt nem árult el érdeklődést«.

Azután Calcuttába ment, a hol évekig tartó munkával — képzelt ígérétét beváltandó a kormány nyal szemben — tibeti szótárát és nyelvtanát megírta és kinyomatta. Duka gondos bűvárlatai élénk képet rajzolnak Csoma furcsa magányos életéről a Bengal Asiatic Society házának történelmi falai között, a hol mindenki becsülésétől körülvéve, de annyira

elvonultan töltötte napjait, hogy csupán az a néhány orientalista tudós — a minő Wilson és Prinsep — férhetett közelébe, a kikkel az időtájt az indiai főváros büszkélkedhetett.

Következetesen visszautasított minden abbeli kísérletet, hogy díjazását följobb emeljék havi 50 rupiánál (80 korona), sőt odáig ment, hogy ebből a szegényes osztályrészből még meg is takarított annyit, hogy szerény ösztöndíj-alapítványokat tegyen belőle távol hazájában.

Sok szó esett azokról a viszontagságokról, a melyeket Csoma átszenvedett tél idején a zanszkari kolostor czellájában. De alig hiszem, hogy Tibet keservesen fagyos, de egészséges éghajlata oly mértékben megpróbáltató lehetett volna Csoma szervezetére és szívós erejére, mint ez az önkénytes bebörtönözés annak a városnak párolgó forróságában, a melyet találóan neveztek el London trópusi külvárosának.

Hálával tartozunk Dukának, hogy napvilágra hozta, bárcsak töredékesen is, azokat a beszélgetéseket és feljegyzéseket, a melyek a mellett tanúskodnak, hogy Csoma komoly tibeti búvárlatai mellett sem tett le soha régi álmáról, hogy behatolhat Közép-Ázsia ama vidékeire, a hol — úgy remélte — felkutathatja a magyaroknak és a húnoknak, képzelt őseinknek nyomait. Nem kétséges, hogy a tibeti nyelv tökéletes ismerete és az a képessége, hogy hozzá volt törve a vándorszerzetes rideg életmódjához, nagyon megkönnyítette volna neki, hogy eljusson a tulajdonképeni Tibetbe és a rajta túl fekvő keletázsiai országokba, a minő például Mongolia, a hol a tibeti buddhizmus megvetette lábát.

Duka életrajz-írói buzgósága megőrizte számunkra tanúságát azoknak a furcsa etymologiai ábrándoknak, a melyeknek Csoma a tibeti tanulmányok komoly munkája mellett is oly szívesen adta át magát és a melyekkel, úgy hitte, kimutathatja a magyar és szanszkrit nyelv valami speciális rokonságát. Nem szabad túlszigoruan itélnünk ezekről a testetlen képzelgésekről. Az összehasonlító philologia, mint exact tudomány még meg sem született, a mikor Csoma útjára indult és elmerülve tibeti tanulmányaiba, aligha szerezhethett tudomást az egészséges nyelvészeti kutatás ama módszereiről, a melyek ekkoriban indultak lassú fejlődésnek Európában.

Csoma etymologiai játékainak példáit látva, a melyeket Duka Tivadar jegyzett föl az utókor számára, még hálát kell éreznünk a sors iránt, a mely Moorcroft-ot még jókor Csoma útjába vezérelte, hogy közbelépésével tudományos munkásságát a philologiai bűvárkodás szűz területére terelje, a melyen maradandó sikereket arathatott.

Duka lelkes könyvében nyomon követjük a magányos tudóst, a mint ötvennyolcz éves korában elindul utolsó útjára Lhassza felé. A mikor a hosszú nélkülözésektől és a forróövi égélj behatásától elerőtlenedve 1842 áprilisában Darjeelingben lázas betegségének áldozatul esik: élete nagy műve már be volt fejezve. A Bengal Asiatic Society kegyeletes megemlékezéséből sírja fölé helyezett ékesszóló felirat szavaival: »Körösi Csoma Sándor a tibeti nyelv szótárában és nyelvtanában emelte magának a legszebb és legigazabb emléket«. De ez a jóleső meggyőződés nem tarthat vissza, hogy ne értsünk egyet Duka kedves föltevésével azokat a fölfedezéseket illetőleg, a melyek Csomára, az igazi úttörőre vártak Tibetben, ha a végzet megengedte volna, hogy eljusson Lhasszába és a rajta túl elterülő titokzatos középpázsiai fennföldekre.

Duka Tivadar hőse utolsó napjainak megható ecsetelését azzal a kegyes reménységgel fejezi be, hogy »Körösi Csoma Sándor el nem múló emlékezetét állandó monumentum fogja megörökíteni«. Ez az óhaj sohasem szűnt meg őt ösztönözni élete végéig. Nem adatott meg neki, hogy megérje teljesülését. Bőkezű alapítványt tett Csoma emlékének ébrentartására a tudomány legelső hajlékában. Az ő igyekezetének köszönhető, hogy a Magyar Tudományos Akadémia lassanként birtokába jutott a Csoma-ereklyék — könyvek, levelek és egyéb hozzáférhető emlékek — legnagyobb részének. Az a nagy fali szekrény, a melyben ez a gyűjtemény őriztetik, szintén Duka ajándéka. Akadémiánk derüs olvasótermének ez az ékessége alkalmas serkentője lehet a könyvtár látogatóinak, hogy a tudományos bűvárlat iránt való állhatatos odaadásban kövessék Csoma példáját.

De más rendelkezést is tett Duka, Csoma emlékének megörökítésére. A Magyar Tudományos Akadémiában alapítványt tett, hogy háromévenként, áprilisban, Csoma születésé-

nek és halálának hónapjában az Akadémia valamely tagja »Körösi Csoma előadást« tartson az orientalis tudományok köréből. Az előadások sorozata 1900 óta nemcsak Csoma emlékezetének, hanem a magyar tudományosságnak is tiszteletet szerzett.

Duka legelső és legfőbb vágya maradt mindvégig, hogy Csoma alakja méltó szoborműben örökíttessék meg az elkövetkezendő nemzedékek számára. Hűséges barátja, az Akadémia akkori főtitkára, mindent elkövetett a terv megvalósítása érdekében. De csak 1910-ben, Rust József bőkezűsége tette lehetővé, hogy az Akadémia nagy üléscsarnokában felállíthassa Csoma méltó márványszobrát és ennek bronz-másolatát a Bengal Asiatic Society-nak adományozhassa. Ez a szobor ott áll most abban a Park Street-beli nemes épületben, a hol Csoma élt és munkálkodott szigorú elzárkozottságban. Képmása oda került tehát Calcutta ama többi jeleseinek szoborgyűjteményébe, a kik írásaikkal vagy személyes kitűnőségükkel e tiszteletre méltó régi társaság fényét emelték.

A szerencsés sors megadta Duka Tivadarnak, hogy szép kort érjen teljes szellemi és testi erejében, övezve a boldogság minden derűjétől. Szólottam már hasznos és sokoldalú tevékenységről, a melyet tapasztalataival és képességeivel kifejtene adatott londoni visszavonultságának három évtizedében. Élete e korszakának verőfényességét teljessé tették gyakori látogatásai szülőhazájában. Sok jó barátja volt idehaza és semmi sem tette boldogabbá, mint ha őket londoni vendégszerető házában fogadhatta. 1892-ben az a különös öröm és kitüntetés érte, hogy vendégeül láthatta, hosszabb londoni tartózkodásra, egykori nagy főnökét, Görgey tábornokot.

Duka sohasem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy Magyarországot felkeresse, ha ezzel a közügynek használhatott, vagy kegyeletes megemlékezésnek áldozhatott. 1885-ben a Budapesti ülésező nemzetközi orvosi congressuson elnöke volt a forróövi betegségekkel foglalkozó osztálynak, annak az osztálynak, a melynek elnöki székébe nem választhattak volna odavalóbb magyar kartársat. 1890-ben a British and Foreign Bible Society — a brit és idegen bibliatársulat — képviselőtében járt magyar földön, (a mely társulatnak lelkes híve volt),

Károli Gáspár a nagy magyar bibliafordító halála 300. évfordulójának megünneplése alkalmából.

Két ízben is — 1892-ben és 1899-ben — hazajött Budapestre, hogy emlékbeszédet mondjon az Akadémia elhunyt kültagjai, Radzsa Radzsendralála Mitra és Arthur Grote felett, a kik személyes barátjai voltak Indiában és Sir Thomas Spencer Wells angol orvos felett.

Jól esik följegyezmem, hogy Dukának a magyar érdekek iránt való meg nem szünő odaadása külső elismerésekben is méltón részesült. A lovagias király, a ki ellen ifju korában oly derekasan harczolt, 1883-ban a Vaskoronarend lovagjává avatta. 1899-ben a budapesti egyetem a bölcsészettudományok tiszteletbeli doktori czímével ruházta fel. A rákövetkező évben pedig tiszteleti tagja lett a magyar Akadémiának.

Ekkor zajlottak a búr háború eseményei. Dukát, mint második hazájának hű fiát és királynőjének loyalis szolgáját élénken foglalkoztatták mind az első idők aggodalmai, mind a végső szerencsés kifejlés és az azt követő kiegyezés nemes munkája. Sok keserüséget okozott neki, a mikor tapasztalta, hogy az a heves britellenes izgatás, a mely akkor végigsöpört a continensen, a magyar sajtó nagyobb részét is hatalmába ejtette, nemkülönben azokat a néposztályokat, a melyek ujságjaikra esküsznek. A magyar lapokba írt leveleivel derekasan küzdött a rágalmak esztelen áradata ellen s fájdalmas csalódással töltötte el, hogy oly ritkán találkozott előítéletektől ment meghallgattatásra.

De szomorúságára bőséges kárpótlást lelt abban a magas kitüntetésben, a mit ifjabb fia, Albert szerzett meg bátorságával ama háború egyik legdiadalmasabb ütközetében. Az ifju Duka mint katonaoorvos kapitányi rangban a lovasított gyalogság harmadik contingenséhez került, ahhoz a csapathoz, a melyet az ausztráliai Queensland küldött Dél-Afrikába. Egyetlen orvosa volt a főleg gyarmatosokból álló kis csapatnak az Elands River Camp ostromában és sikeres védelmében augusztus 4-étől 16-áig folytatott harczok napjaiban. A bátorság és kitartás, a melylyel ezek a derék harczosok, alig háromszázan, megbénítva az óriási kísérőszállítmány felügyeletével, tartották magukat, eleinte minden védő fedezet

nélkül, a híres De la Rey vezérlete alatt álló tízszerte nagyobb búr haderővel szemben: a hősiesség oly példáját tárja elénk, a melyet sem az egyik, sem a másik félen nem multak felül a háború egész folyamán.

Az ellenség az ostrom első napján valami másfélezer ágyugolyót zúdított rá táborukra, súlyos veszteségeket okozva. Ebben a sűrű tűzben Duka Albert kapitány tábori kórházát, a három mentőkocsit, nem fedezte egyéb, mint a ládákból és hasonlókból hirtelenjében két oldalról »fölepített« egy méternél alig magasabb torlasz. E mögött a nyomoruságos »fal« mögött, csodálatos idegerővel és ügyességgel végezte az orvos súlyos munkáját, a melyről fogalmat adhat, ha elgondoljuk, hogy az egész csapatnak negyedrésze megsebesült.

Tizenkét napon át alig enyhülő és sohasem szünetelő ágyú- és puskatűzben folytatta Duka ezt a csodálatraméltó hősi munkáját. Maga is megsebesült s bár szerencsére sebe nem volt veszélyes, végül mégis harczképtelenné vált.

Megérdemelt hírneve szerterepült a brit földeken s a méltó elismerés sem késett soká: a Distinguished Service Order, a legmagasabb kitüntetések egyike, a melyet brit katonatiszt kaphat a harczmezőn. Duka Albert kapitány méltó fia lett atyjának s a magyar érzés büszke lehetett azokra a méltatásokra, a melyek megörökítették őt világrészben az Eland River megvédésének történetét, s a melyekben Duka részben való magyar származása kiemeltetett.

A büszke elégtételérzetten felül, a mi az apa lelkét e hősi magatartás hírére eltölthette, életének végső éveit bearanyozta az öröm, hogy vitéz katonafiát viszontláthatta. Duka Albert kapitányt feleségének elvesztése és szülei iránt érzett szeretete haza vonzotta. Odahagyta ausztráliai orvosi gyakorlatát és kis fiával együtt visszatért a szülei házhoz. Az öreg Duka Tivadar jó egészségben és teljes szellemi frissességben ünnepelhette meg aranylakodalmát és születése nyolczvanadik fordulóját. De légzési nehézségek nem sok idővel később arra bírták, hogy egészségesebb levegőjű helyre vonuljon. 1906-ban nevern-square-i vendégszerető házát, a hol barátai mindig oly szíves fogadtatásban részesültek, feloszlatta és Bournemouth verőfényes, fenyvesborította partjain új otthonát alapított.

Ott a derült ég alatt, szeme előtt a fenséges tenger partjával, buja örökzöld növényzet lágy színeivel körülvéve töltötte élete utolsó két évét derűben és békében. Levelei, amelyek ezidőben is követtek engem messze-messze a középázsiai sivatokba, semmi jelét nem árulták el annak, hogy élete meleg napja hirtelen leáldozóban van. De 1908 márcziusában írt utolsó levelem már nem érhetette el őt. Május 5-én, 1908-ban, elhunyt fájdalom nélkül, csaknem minden megelőző betegség nélkül. E sorok írása közben szemem előtt van egy nappal korábban öccséhez Magyarországra küldött levele, tele szerető aggodalommal mások egészsége és boldogságáért. Ez a szeretet kitöltötte egész életét és áthidalt minden időt és távolságot.

Életét nemes odaadás és meleg rokonérzés hatotta át. Szerencsés sorsa megengedte neki, hogy két országnak szentelhesse élete munkáját s mindkettőben méltó elismerés jutalmazza. Egy nemes férfi emlékezetének tett kegyeletes szolgálatai megővják az övét az elfeledtetés minden veszedelmétől. De csak azok, a kik ismerték őt életében, azok érthetik meg, hogy az egyéni érték és szerénység mily szép példája ez az élet és mily sokszorosan reászolgált, hogy fennmaradjon hálás emlékezete.

Camp Mohand Marg, Kasmír, 1913 július 18.

VI. kötet.	VII. Pauer János l. tagról. Dr. Czobor Béla l. tagtól	1 kor. 20 fill.
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. Klein Gyula l. tagtól	— » 80 »
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1 » 20 »
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	— » 40 »
	XI. Danielik János t. tagról. Szvorényi József t. tagtól	— » 60 »
	XII. Apáthy István r. tagról. Matlekovics Sándor l. tagtól	— » 60 »
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. Hampel J. l. tagtól	1 » 20 »
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. Péch Antal l. tagtól	— » 50 »
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. Pór Antal l. tagtól	— » 60 »
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. Ortvay Tivadar l. tagtól	— » 80 »
	II. Gorové István t. tagról. György Endre l. tagtól	— » 40 »
	III. Beőthy Leó l. tagról. György Endre l. tagtól	— » 40 »
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. Klug Nándor l. tagtól	— » 60 »
	V. Ráczsa Ráczsendrálála Mitra k. t.-ről. Duka Tivadar l. tagtól	— » 80 »
	VI. Kacsovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól	— » 20 »
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól	1 — »
	VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól	— » 90 »
	IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól	— » 60 »
	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól	— » 60 »
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól	— » 60 »
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól	2 — »
	III. Pančić József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól	— » 80 »
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól	— » 60 »
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól	1 » 50 »
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar l. tagtól	1 — »
	VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	— » 80 »
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól	— » 60 »
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány Radvánszky Béla t. tagtól	— » 30 »
	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól	— » 30 »
	XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól	— » 60 »
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól	1 » 50 »
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	— » 60 »
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól	— » 60 »
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérváthy László r. tagtól	— » 50 »
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól	— » 60 »
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól	— » 30 »
	VI. Margó Tivadar t. tagról. Entz Géza r. tagtól	— » 60 »
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól	— » 80 »
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól	— » 60 »
	IX. Kántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól	— » 60 »
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól	— » 80 »
	XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól	1 » 20 »
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól	— » 60 »
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól	— » 30 »
	II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól	— » 60 »
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól	— » 60 »
	IV. Ábel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól	— » 60 »
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	1 — »
	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól	— » 40 »
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól	— » 50 »
	III. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1 — »
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	— » 30 »
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól	1 — »
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól	1 — »
	XII. Gr. Andrásy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól	— » 30 »
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól	— » 30 »
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól	1 » 20 »
	III. Télfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	— » 80 »
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknói Vilmos r. tagtól	2 — »
	V. Laufener Károly l. tagról. Kéty Károly l. tagtól	— » 30 »

XI. kötet.	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	—	ker. 40 fill.
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	—	> 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	—	> 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	—	> 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól	—	> 40 >
XII. kötet.	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> — >
	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	—	> 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	—	> 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	—	> 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	> 30 >
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	—	> 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	—	> 60 >
	VII. Kronec Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	—	> 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	—	> 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	—	> 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	—	> 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	—	> 60 >
XIII. kötet.	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	—	> 45 >
	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	—	> 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	—	> 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	—	> 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól	—	> 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól	—	> 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1	> — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	—	> 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1	> — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	—	> 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1	> 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	—	> 60 >
XIV. kötet.	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	—	> 80 >
	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1	> 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1	> — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	> 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	—	> 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézi Lajos</i> l. tagtól	—	> 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	> 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	—	> 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	> 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	—	> 60 >
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	> 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	—	> 30 >
XV. kötet.	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1	> — >
	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	> 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1	> 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	—	> 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2	> — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	> — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	> 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	> 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	> 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	—	> 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	> — >
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól	—	> 80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornvánszky Gyula</i> l. tagtól	1	> 50 >
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól	1	> — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1	> — >
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	> 50 >
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	> 30 >
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1	> 40 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVI. KÖTET. — 10. SZÁM.

BÁRÓ
PODMANICZKY FRIGYES

LEVELEZŐ TAG

EMLÉKEZETE

BERCZIK ÁRPÁD

RENDES TAGTÓL

FÖLÖLVASTA 1914 JANUÁR 26-ÁN

ARCZKÉPPEL

Ára 30 fillér

BUDAPEST

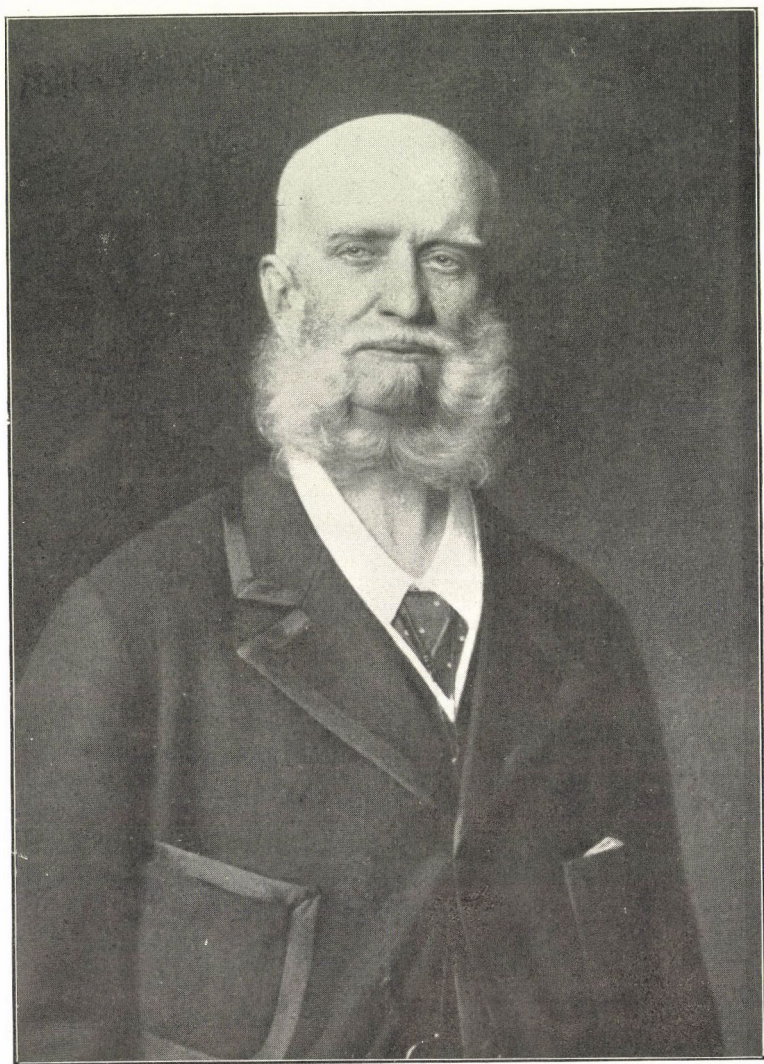
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fénzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter-Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >

Rev. Dr. Edmund J. Tracy.

B. PODMANICZKY FRIGYES L. T. EMLÉKEZETE

BERCZIK ÁRPÁD rendes tagtól.

(Fölvasta a M. T. Akadémia 1914. január 26-án tartott ülésén.)

»Egyéni meggyőződéseim szerint, ha kiválóan nem is, de hasznosan munkálkodtam!»

Ezzel a szerény, de jellemző vallomással mutatja be magát báró Podmaniczky Frigyes »Naplótöredékek« című érdemes és tanulságos emlékirataiban. Egyszerű, igénytelen felírás egy élet működésére, de találóbban ki se fejezhette volna magát. Minden nagyzás, hiuskodás nélkül, csak azt keresve mindig, hogy a köznek javára váljék, futotta meg útját, önzetlenül és józanon. Nem tartozott azok közé, a kik minden áron eredetiséget hajhászva, sokszor ferde ötleteiknek feláldozzák a közérdeket is, ha esetleg befolyásos állásba jutnak.

Podmaniczky Frigyes is jutott olyan hatáskörbe, hol ha nem jár el körültekintőleg és alapossággal, hanem esetleg egy-egy rögeszmétől elragadtatva, saját akaratát érvényesíti, nagy ártalmára lehetett volna az ügynek, melyet képviselt. De ő sohse találta örömét a csillogásban, sohse nyomott el másokat, sőt hallgatott a helyes tanácsokra és szóhoz engedett másokat is jutni, azért állt meg becsülettel minden alkalmazásban és hagyott maga után maradandó, hálás emléket, hálásabbat, mint sok ú. n. genialis ember szokott hátrahagyni, a ki többet rombolt, mint épített.

A világ azonban elismerőbb a fényes rombolók, mint a fakó építők iránt s nem gondolja meg, melyiknek köszönhet többet, így hát Podmaniczky Frigyes se számíthat tündöklő

emlékezetre, de mi, a kik az életben az érdemeset is méltányolni tudjuk, elismeréssel áldozunk a polgári erények képviselőinek is.

Polgári erények egy mágnáscsalád sarjadékában? Úgy van, Podmaniczky, bár régi s egykor büszke, nagy vagyonú család leszármazottja, épen az ú. n. polgári tulajdonságokkal vált ki s a munkát tekintette legnagyobb becsvágyának. De nemcsak a munka tiszteletéből és megbecsüléséből áll a polgári erény, helyes életfelfogás, előrelátás sorsunk intézésében, igénytelenség, nemes önzetlenség magával, nagylelkű önfeláldozás másokkal szemben teszik a polgár képének fényes keretét.

A Podmaniczkyak ősfészke Aszód községe s a ki ma áthajt rajta, ott láthatja épségében a családi nagy kastélyt, az ősfészket.

Édes atyja báró Podmaniczky Károly bányatanácsos és földbirtokos volt, édesanyja Noszticz-Jankendorf Adolf szász királyi miniszter leánya, Elza. Podmaniczky Frigyes báró Pesten született 1824 június 20-án. A családi élet teljesen német volt, úgy hogy Podmaniczky Frigyesnek két testvénénje, Júlia és Elza kénytelenek voltak a magyar nyelvből külön lecczkéket venni, mert az egész ház személyzete a cselédségig német vagy idegen lévén, gyakorlatból magyarul nem tanulhattak meg. A magyar nyelvet — mondja Podmaniczky az akkori korról — csakis a köznép tartotta fenn a maga épségében és tisztaságában. Hozzátehetem, hogy a köznemességnek is nagy része van e nyelvmentésben, mert nem házasodott össze idegen elemekkel.

Édes anyja — bár német születésű nő, érzelmileg teljesen magyarrá lett, csak épen sohase tanult meg magyarul, a mi abban a korban szinte természetes volt, a mikor a főnemességnek hölgyei közt úgyszólván egy se tudott magyarul tökéletesen — és csak kivételesen értette némelyik nyelvünket.

»Naplótöredékek« című önéletrajzában leírja apróra fiatalágát s ezek a részletek élénken és érdekesen festik azt a kort, a mult század harminczas és negyvenes éveit, melyeket a nemzeti ébredés korszakának szoktunk nevezni. Azt az időszakot, melyben Széchenyi István gróf hatalmas szelleme keltette föl álmából a nemzetet és a nagy nemzedék: Kazinczy, Berzsenyi, a Kisfaludyak, Kölcsey, Bajza, Eötvös és legkivált

Vörösmarty Mihály hol méla, hol fájdalmasan megrázó hangokkal ragadták ki a magyart a tetszhalálból...

Se nagy eszméket, se mély belátást — egy kiváló elmének tünődéseit, vizsgálatait ne keresse senki abban az önéletrajzban, mégis ajánlanám főképp az újkor ifjúságának e pár kötet elolvasását. Mert megismeri belőle a kort, melyet az újabb nemzedék egyáltalán nem ismer és azt, a mit hallomásból, egy-egy jelszó után felfogott, olyan hihetetlennek tart, hogy szinte lehetetlenségnek tűnik föl előtte.

Nagyon sok és a mai viszonyokhoz hasonlítva érdekes adatot találni emlékirataiban, melyek egyikét-másikát érdemes fölemlíteni, hogy fogalmunk legyen az akkori idők kezdetlegességéről.

Pest fővárosában fát nem lehetett találni, mert József nádor ellene volt a városi befásításnak, úgy vélekedvén, hogy a fa nem való a városba. A közegészségi s üdülési viszonyok is igen alantas fokon álltak. A Dunapart csupa szemét s piszok volt, s csupán azon a helyen, a hol manapság az Első Magyar Általános Biztosítótársaság palotája emelkedik, állott két alacsony kis oszlopos házikó, néhány akáczfával, a két házikó egyike pálinkás-, másika pedig hentesbolt lévén, előttük ültek szalámizva és likőrözve néhányan, a kik hosszú tájékipából füstölve, nézegették a hajóhidon át közlekedő közönséget.

Ebből állt a mult század harminczas és negyvenes éveinek dunaparti élete, ez a mai fényes korzónak hajnala. A főváros mai főtereinek és nagy útvonalainak egy része (Vásártér, József-tér, Váci-út, Kerepesi-út, az Üllői-út) ki se volt kövezve és vagy homokban vagy sárban merült el az ember.

Átmenni Budára télen, például udvari bálókra a várba — a hajóhíd szét lévén szedve — sokszor valósággal veszedelmes vállalkozás volt. Ilyenkor a vendégek bundákba burkoltan, hintaikkal egy-egy nagy kompon helyeztettek el. Ezt a kompot aztán az uszkáló jégtáblák közt, csikorgó hidegben pár jól felpálinkázott, goromba hajóslegény órákig tartó küzdelem után a jégtáblák közt, nagy nehezen átkormányozta a budai partra. Néha megesett az is, hogy a kompot a rohamosan aláúszó jég a Gellérthegy alá is elvitte s onnan kellett kiszállani és Buda várába felhajtani. Természetesen könnyebben érintke-

zett a két testvérváros kemény tél idején, mikor a Duna befagyott.

A város jellege meglehetősen falusias volt, kiki élt a házában a maga tetszése szerint, és nemcsak lovat, de tehenet, sertést is tartottak a város kellő közepében.

Művészi életről nem igen lehetett szó 1837-ig. Pesten csakis egy színház volt, az ú. n. »német színház« a mai Gizella-téren, a Haas-palota helyén, melyben télen a közönség bundákban ült, mert a nézőtér nem volt fűthető. Ebben az épületben két üzlet képezte a pesti közönség fő szórakozóhelyét, egyik egy szivar- és dohányraktár, a másik meg egy pozsonyi süteményesnek boltja. Üdülőhely volt a »polgári lövölde«, mely a mai Vámház-körút táján, a város végét jelezte; az »Augarten« a mai István-tér vidékén, a város másik végén állott. Kávéházunk mindössze három volt s azok előtt a lóczákon jámbor nyárspolgárok pipázgattak és csibukozgattak.

Érdekesek Podmaniczky följegyzései az akkori családi életéről a nemesi körökben. Általában véve a gyermekek vagy gyermekek voltak az egyedüli örökösök s a család nőtagjai igen mostoha elbánásban részesültek, kivéven azokat a ritka családokat, melyekben az összes birtok nőágra szólt. Ott a gyermekek nemi különbség nélkül osztozkodtak. Egyenlőtlenség azonban még ilyenkor is előfordult. Így a Podmaniczky családban egy-egy gyermekre körülbelül 4500 hold elsőrendű, legjobb minőségű birtokrész jutott, a leányokra meg csak 3—400 hold. A nők egyetlen előnye a kiházásból állt a közös vagyon terhére, a mi a fiuknál nem volt szokásban, úgy hogy ezek sokszor házasságukkal nagy terheket vettek magukra, ha még szüleik életében alapítottak családot. Ámbár a magyar nemeség a fiut iparkodott a nők részére előnyben részesíteni, mégis az özvegyasszonyt nagyon kitüntette és nemzetünk lovagiaságának maradandó emléke marad az ú. n. »özvegyi jog«. Csakhogy ebből sokszor visszás állapot is keletkezett, mert akárhány családos apát lehetett látni, aki még mindig anyja, mint »magyar özvegy« gondnoksága alatt nyögött, semmiről és semmiben sem rendelkezhetett önállón, hanem csak anyja bogarai és eszméi után gondolkozott és intézkedett. Megtörtént, hogy 40—50 éves családapa naponként kapott édesanyjától csak

épen annyi aprópénzt, a mennyit az öreg asszony neki adni jónak látott. A rokonok néha éheztek, míg az özvegy nagy házat vitt és saját nőágon levő rokonai számára gyűjtötte a pénzt az éhezők vagyonából.

Iskoláit báró Podmaniczky Hunfalvy Pál vezetésével Miskolczon, Pesten és Késmárkon végezte.

Ezekbe az évekbe esik, mint az igen lassan derengő magyarosodásnak előhírnöke, a magyar táncznak, a csárdásnak feltünése a cigányzenével együtt. Az úri rend kizárólag idegen tánczokon mulatott s a magyar táncz csak akkor került elő, ha valamely bálban akadt magyar vidékről odaszakadt jurista, ki a »magyar szólót« a szünóra alatt egymaga ellejtette, nővel párostánczot csak fölötte ritka esetben lehetett látni. Az úri közönség gyönyörködött az ilyen tánczban, meg is éljenezte, de utóbb megint csak idegent tánczolt. Alig volt rá eset, hogy úri társaságban három-négy pár tánczolt volna magyart. Köz-tánczcza — kivált vidéken csakis az 1847-ik évnek vége felé és az 1848-iki farsangban lett. Szöllőssy, Farkas, Thury János és Veszter magyar tánczmestereknek lehet köszönni a magyar táncz felkarosítását.

Széchenyi István gróf kezdesére akkortájt a mai munkapárt helyiségében, a Ferencz Józseftéri régi Lloyd-épületben a főúri kaszinó minden csütörtökön rendezett kaszinóbálokat. Ezen bálok egyikén esett meg a szünóra alatt, hogy gróf Széchenyi István — az ország és főváros első embere — a középső nagy csillár alatt állott, mikor egy vele ismerős öreg úrral a bál szépségéről beszélvén, a környezethez fordulva azt mondta: »Hanem uraim, különös dolog előttem, hogy itt szebbnél-szebb idegen tánczokat lejtene, de a legszebb tánczot, a mi magyar tánczunkat nem«.

S erre aztán egy fiatal mágnás, Orczy Pista báró eleinte egyedül, később unokahugával, a bájos Orczy Elíz bárókisasszonynyal ellejtette délczegen a gyöngyösi kapások tánczát.

Széchenyi István nyájasan köszönte meg az ifju bárónak szívességét s vele kezét szorítva mondá: »Ez az én tánczom!«

Igy kapták fel a csárdást.

Annak a kornak gazdálkodását pedig meg lehet ítélni a következő adatokból.

A tiszaföldvári uradalmat, mely Tisza-Földvár és Vezseny helységekből s körülbelül $3\frac{1}{2}$ négyszögmérföldnyi területből állott, egészen 1835-ig a régi szokásnak megfelelőleg — mindig a család legidősebb tagja kezelte.

A mi termett, azt eladták, úgy ahogy, a mi meg eladható nem volt, azt elosztották egyenlőn, fél-, negyed- vagy nyolczad-részek szerint. Az osztalékok lovakból, tinókból, üszókból, gyümölcsből, sajtból, mézből állottak, mely különféle osztályrészeket őszkor természetben szállítottak el a Földvarról kiinduló béresszekerek, csikósok, gulyások, hajduk és majorosok. Elképzelhető, milyen állapotban jutott egynémely esős ősz alkalmával az a vad csikó, tinó, üszó, sajt, alma az egyes családtagok istállóiba és éléskamráiba.

A »pecsovics« név keletkezéséről is találni felvilágosítást a »Naplótöredékek«-ben. Gróf Festetics Rudolf Tolna megyében a conservatív párt vezére követválasztáskor »Julia« nevű majorjában rendezett be egy nagyszerű tanyát kortesei számára s ezek felügyeletét Pecsovics nevű tisztartójára bízta, a ki igen jól ellátta a korteseket és olyan népszerű lett köztük, hogy mindig örömrivalgással fogadták: »Éljen Pecsovics!«

Az a derék tisztartó se hitte, hogy neve évtizedekkel túléli és egy politikai irány jelzőjévé fog válni. A labancz, az aulicus után következett a pecsovics, mely még ma is él, ámbár az alkotmányos, felelős kormányzat óta voltaképi tartalmát s jelentőségét elvesztette.

1845-ben először utazott Podmaniczky külföldre, Drezdába anyai rokonaihoz, aztán Berlinbe és Németországba s ott ismerkedett meg a még akkor ujdonságszámba menő vasút intézményével. Berlinben a híres történetíró Ranke előadásait is látogatta. Ezen az úton elnézett Dániába, Svédországba és Pétervárra is.

Megválasztatván pestmegyei aljegyzővé, József nádornak, a megye örökös főispánjának mutatták be. Kiemeli a nádornak rendkívüli polgári egyszerűségét, leereszkedő s mégis méltóságos magatartását, átható eszét, kimért, átgondolt társalgását. A mi külsejét illette — úgymond — hosszú kabátja, magyar csizmája, fehér nyakkendője, hosszú, hátrasímított haja, borotvált arca, rövidre nyírott bajsza egy idealizált táblabíró

alakját állította a néző elé. Beszélgetésében a német nyelvet használta.

Podmaniczky a szabadelvű, ellenzéki táborhoz tartozott, melynek főúri tagjai kellemes, szép fiatal asszonyok társaságában víg életet éltek. Esténként a nemzeti színházba jártak, előadás után vagy gróf Batthyány Lajosnál, vagy gróf Károlyi Györgyné, néha gróf Zichy Manó szalonjában találkoztak. Legjobb konyhája és pinczéje gróf Batthyány Kázmérnak volt. Szép időben Pest környékére rándultak ki, a Városligetbe, Palotára, a Margitszigetre, a budai hegyekbe és Visegrádra. Lovaik kantárrózsáján s a lovasz gomblyukában mindig az illető kocsit megtisztelő hölgy kedves virága díszelgett.

Az ellenzéki úri fiatalság kezdte a magyar nyelv divatját a magasabb társaságba is behozni, mert eddig az egész főváros társalgási nyelve a német volt, még a legfelsőbb bíróság: a septemviratus tagjai is azzal éltek.

Eközben 1847 október 18-án nyílt meg az első vasút, melynek hivatása volt a fővárost a magyar Alfölddel összekötni. István főherczeg nádor vezetésével az előkelőségből álló vonat megérkezett Szolnokra, hol az ezerterítékű díszebéden a főherczeg, Kossuth, Zichy mondtak felköszöntőket. A főherczeg aztán alföldi körútjára indult és elragadta az országot szép magyar beszédeivel. Csodálatosan hangzott — Podmaniczky szavai szerint, — hogy úgyszólván máról-holnapra egy tösgyökeres magyar főherczeg került közénk, a ki a hazáról, közjogról, a haza iránti szeretetről, elhunyt atyja nagy érdemeiről, a magyarok istenéről, a kezdet nehézségéről lelkesen tudott szónokolni a nép szájaize szerint.

A politikai és közélet napról-napra élénkebb lett, a történeti nagy idők rezgéseit érezni kezdte az ország. Kossuth Lajosnak Pest vármegye követévé történt választása az ellenzék diadala, mert tulajdonkép nem is a megye nemessége, hanem az országos ellenzék vezérférfia, gróf Batthyány Lajos jelölte őt gróf Ráday Gedeon lakásán a széputczai László-féle házban. Eleinte a jelölésnek nem is volt nagy kilátása, mert a főnemeség egy része Kossuthot demokratikus szabadelvűsége miatt nem igen pártolta és Podmaniczkyt úgy báró Wenckheim Béla, mint Széchenyi István gróf is megintette, a miért Kossuth mel-

lett erősen korteskedett. Gróf Széchenyi István természetesen nem Kossuth Lajos demokratikus irányán ütközött meg, ő előre látta a politikai fejleményeket s azt mondta Podmaniczkynek: »ha megfőzte a fekete levest, egye is meg«.

A szabadságharcot mint huszárszázados és osztályparancsnok küzdötte végig és Világos után közlegénynek sorozták be, Olaszországba vitték, honnan már 1850-ben elbocsátották.

Szomorú képét adja az országnak naplójában.

»Hazámat, mint önálló országot hagyám el, lenyügözött, jogaitól megfosztott és letiport provinciát láttam viszont, melynek egyes foslányait jutalmul osztogatták azoknak, a kik segédkezet nyújtottak e szegény, elszigetelt, de helyét bátran megálló magyar nép kiirtására. Egy fiatal, előre törtető, emelkedő félben levő fővárosnak mondék istenhozzádot, egy félig kihalt tartományi városba térek vissza, melynek hogy minden utcáin fű nem nőtt, csak a rossz talajviszonyoknak vala köszönhető. Pezsgő élénkségtől viruló társadalom kötelékeiből kelle mintegy erőszakkal kiszabadítanom magam, hogy a víg társas élet kellemeit feledve, szigorú kötelességeim teljesítése elé induljak, egy pár lézengő marodeurt találtam viszont, a ki fennhangon még csak el sem merte beszélni, a mit szenvedett s a velem hasonló sorsra jutott ismerőseiről tudakozódni is alig merészkedett attól való féltében, hogy a rendőrség reá foghatná, hogy ő »schlecht gesinnt.«

Az ember nem tehetett mást a gyászos körülmények közt, mint hogy visszavonult otthonába. De a kémek még oda is követték és sehol se volt biztonságban a szaglászók és fürkészők előtt, a kik a legjobb és legmegbízhatóbb családokba is belakodtak.

Szilassy György, pándi birtokos, valódi tipusa a hajdan gazdag úri táblabírónak, »Flamingók«-nak és »Sphynx«-eknek nevezte el a kémkedők különféle fajtáit, a kik úri házakba is befurakodtak és lopóztak. A ház vendégei aztán rögtön tudhatták, hogy kiktől tartózkodjanak, mert vigyázni kellett, feladás feladást követett és ártatlanok bemártásával sokan akartak érdemeket szerezni. A magyar természet heves és óvatosságra súlyos körülmények közt is nehezen kapható. Így aztán megtörtént, hogy a 8-ik számú gyalog serezedben, mely a

schleswig-holsteini háború miatt Hamburgban állomásozott, a besorozott honvédek egy része katonai zendülésre ragadtatta magát, a minek következménye az lett, hogy egy csomó magyar fiut főbe lőttek.

A társadalmi sötétségbe csak néha vetett egy sugárt egy-egy fennkölt lelkű úri hölgy, mint Korniss Clarisse grófnő, később gróf Károlyi Edéné, a kiről Podmaniczky megjegyzi, hogy »ő, mint erdélyi származású, volt az első tiszta magyar nagyúri hölgy, a kit Pesten láttunk«.

Az elnyomatás és nemzeti pangás szomorú idejében a közélet minden tere el lévén zárva, egykori nevelője, Hunfalvy Pál buzdítására az irodalomra, főleg a regényírásra adta magát, hogy hazájának valamikép szolgálhasson. 1858-tól fogva írja társadalmi szalonregényeit, melyeket akkoriban szívesen olvastak s melyekért a Magyar Tudományos Akadémia is megválasztotta tagjai sorába, talán kevésbbé műveinek irodalmi értékeért, mint inkább azért, hogy benne a magyarság érdekében működő mágnást méltányolja. Székfoglalóját 1861 április 30-án tartotta meg a társadalmi regényről írott értekezésével, melyben azt fejtegette, hogy a társadalmi regénynek feladata az életnek hű rajzolása, de költői és érzelmes módon, torzítás nélkül s nem keresve az élet undorító árnyoldalait. Báró Podmaniczky a maga ízléses, higgadt, mérsékelt véralkatából indult ki s a társadalmi regényben a szelíd színeket és kedélyes modort javasolta, nem azt, mely az idegeket izgatja. Manapság, midőn az egyéniség, az egyéniség korlátlan s féktelen érvényesülésének jogosultságát is hirdetik s midőn sokan épen az írói egyéniségek néha zabolátlan különféleségében keresik és találják az érdekességet és művészileg becsest, Podmaniczky felfogása elavultnak mondható. Ő az ízlésest, a tapintatost hirdeti, a vaskost, a nyerszet kárhóztatja, holott bizonyos fokig a maga helyén — mikor jellemzésül szolgál — annak is megvan a maga jogosultsága.

A magyar regényírótól bizonyos nemzeti küldetésnek teljesítését is elvárja, azt, hogy az olvasóközönségre, főleg a nőkre erkölcsi és nemzeti szellemben hasson. A magyar olvasók száma csekély lévén, azt kívánja, hogy minél nagyobb közönséget iparkodjanak megteremteni s a magyar irodalmi és társalgási

nyelv fejlesztésével a magyar társadalomra jótékony hatást igyekezzenek gyakorolni. Ismertesse a magyar író a hazai társadalmat és viszonyokat, hogy azok iránt az olvasóban szeretetet keltsen, válaszsza továbbá tárgyait a magyar falusi életből, mert az legegészségesebb, legerkölcösebb, legmagyarabb és legkevésbé fényűző, egyszerűségével tehát a közönséget nevelési szempontból is befolyásolhatja.

Nem tisztán művészi tekintetek vezették Podmaniczkyt nézeteiben, de a régibb magyar irodalomban a magyar író nem volt, nem is lehetett pusztán csak művész, az akkori sajtóságos körülmények az írókat a nemzeti küzdelem katonájává is avatták.

Regényt összesen kilenczet írt, melyek címei: Fekete Dominó, Alföldi vadászok tanyája, A kék szemüveges nő, A kedvencz, Tessék ibolyát venni s ennek folytatása: Margit angyal, Álom és valóság, Régen történt mindez, Egyetlen könnyecsepp. Írt továbbá úti rajzokat is »Úti naplóm« címmel és megjelent pedig nyomtatásban »Naplótöredékek« munkája négy kötetben, mely inkább csak kivonata a Nemzeti Múzeumban letétben őrzött s ma már felhasználható hosszabb naplójának.

Regényeiben nem vett föl nagyobb társadalmi problémákat, megelégszik egy-egy érzékeny, a kíváncsiságra ható történet elég kellemes síma elmondásával.

Leányok, asszonyok számára kellemes fehér olvasmányt akart nyújtani, melyből csak jót és nemeset meríthessenek, a nélkül, hogy lelküket nagyobb rázkódtatásnak kitegye. A jellemrajz erejét, a leírások hatalmát hiába keresni nála, a képzelet gazdagságával nem ajándékozta meg a természet, valami különös eredetiségével sem a véralkatnak, de az anya nyugodtan adhatta leánya kezébe, rosszat belőle az ifju szív nem tanulhatott.

Hasznos társadalmi munkát végzett Podmaniczky tollával is abban a vígasztalan, áldatlan időben, reményt, hitet, bátorságot öntve az ifju nemzedék lelkében s ha maradandót nem alkothatott is, betöltötte hazafias feladatát olyankor, mikor sokan csak a külföld élvhajhászatában vagy a ripók duhajkodásban kerestek feledést és kárpótlást a multakért.

Lassanként — az ötvenes évek vége felé — némiképp derengőre vált a szemhatár és kezdődött a nemzeti ujjáébredés, az

ügynevezett tüntetések kora, melynek legelső jele az volt, hogy ismét felkaptuk azt a ruhát, »mit viseltek őseink«, a hogy azt akkor Jókai énekelte.

Ebbe az időbe esik politikai czélú utazása is Brüsszelbe, hol nőtestvére Júlia, báró Jósika Miklósnál volt férjnél. A hatóság félrevezetése miatt látszólag Drezdába és Szászországba rándult rokonaihoz, de tulajdonképi czélja az volt, hogy a külföldön tartózkodó magyar politikusoknak meghamisítatlan s igaz jelentést tegyen az ország hangulatáról.

E közben megjelent az októberi diploma és megnyílt az 1861-iki országgyűlés, melynek megnyitásán Podmaniczky is Deákot követte, a ki gróf Teleki Lászlóval ellentétben a budai királyi várakba fölment, hogy a királyi kézirat felolvasását meghallgassa.

Podmaniczky társadalmi s politikai összeköttetéseinél fogva nem tartozott ugyan Deák Ferencz pártjához, ő az ellenzék mérsékelt részéhez szított, de gondolkodási s érzelmi irányzata a haza bölcsének — mondhatnám külső hívei közé soroztatta, a mint hogy a fusio után a Deák-politika hagyományosának: a szabadelvű pártnak hűségese tagja, később elnöke is lett.

Deák Ferenczről ennek halála után a legmélyebb hódolattal emlékezik meg, mint a tudományos műveltség, a jellem-szilárdság, az előítéletektől ment nemes egyszerűség mintaképéről.

Szónoklatáról ezeket írja: »olyan volt, mint Mozart zenéje, a ki hallotta őt szónokolni, a ki végighallgatta egymásból folyó érveléseit, tiszta, folyékony, egyszerű nyelvezetét, páratlan erejű, de minden sallangtól ment mondatait, olyannyira egyszerűnek és igaznak találta mindazt, hogy szinte meg volt győződve arról, hogy ő mindezt épp úgy elmondhatta volna s csak azon csodálkozott, hogy e találó érveket valamely beszédben már régebben nem használta... De csakhamar belátta, hogy a Deák Ferencz szónoklatával csak egy ember bír széles e hazában és az Deák Ferencz maga. Deák Ferencz beszédeit, valamint Mozart zenéjét mintakép gyanánt tanulmányozni kell, de utánozni soha semmi esetben, mert mindkettőnek művészete a gondolatok gazdagságában s azok fenséges egyszerűségében rejlik«.

Deák egyszerűségének jellemzésére egy kellemes kis törté-

netet mond el, hogy miképpen hozta divatba a haza bölcse a társaskocsit.

Az 1861-iki évben Deák igen megkedvelte hosszas nyári pesti időzése alatt a Városligetet. Ekkor egy öreg bérkocsitulajdonosnak eszébe jutott, néhány ernyő nélküli, nyitott társaskocsit járatni a mostani Deák-térről a Király-utcán át a Városligetbe. Csakhogy ez az újítás nem igen tudott lábra kapni, mert legtöbbször röstelték s tekintélyükkel összeférhetlennek tartották idegen emberrel ülni egy s ugyanazon kocsiba. Annak a bérkocsisnak volt azonban esze és felkérte Deák Ferenczet, a ki minden este ki szeretett rándulni a Városligetbe, tisztelné meg társaskocsiját s használná délutáni kirándulásaira. Az öreg úr szívesen engedett kérelmének s egy délután néhány barátjával s kísérőjével felült a kocsira. Ettől fogva divatba jött a társaskocsi és még a főrangú hölgyek is — mint például gróf Andrássy Gyuláné — felültek a szerény járművekre és Deákot kikísérték a ligetbe, hol a mostani köröndben foglalt helyet. Egy félkezű honvéd tartott ott székeket s az összes politikai és előkelő világ az »öreg úr« körül csoportosulva üldögélt ottan, a ligetben el-elrobogó fogatokat nézegetve.

Podmaniczky több ízben járt külföldön, egyszer mint már említettem, politikai megbízással Brüsszelben, s egy másik alkalommal 1863-ban Romániában szintén politikai küldetéssel. Bukarestben találkozott Türr tábornokkal, ki, bár az emigrációban volt, mégis helyesen és józanul ítélte meg a nemzet helyzetét s viszonyait. A küldetés célját nem írja ki világosan, de annyit meg lehet érteni jegyzeteiből, hogy a céltalan lázadás és összeesküvés ellen dolgozott, mert a magyar ember nem való összeesküvésekre.

Az alkotmányosság visszaállítása után 1867-ben kezdődik Podmaniczky fáradhatatlan köztevékenysége.

Mindenekelőtt — 1869-ig, mint a »Hazánk« — mérsékelt ellenzéki hírlapnak szerkesztője szolgálta a napi politikát, a mint hogy 1861 óta megszakítás nélkül tagja volt a képviselőháznak s ebben a minőségben három ízben ült a házban, mint Budapest fő- és székváros egy-egy kerületének képviselője.

Közéleti tevékenysége olyan két mezőre szólította, mely egyéni hajlamaival a legnagyobb mértékben megegyezett. Vég-

telen szerette a színházat és egész lélekkel csüggött Budapest föllendülésén. Ő igazán megérdemelte volna a »Budapest barátja« czímet, mert még nyaralni se járt el, azt állítván, hogy Budapesten lehet legjobban nyaralni. A körülmények kedvező alakulása alkalmat adott neki, hogy a magyar művészet körül igen fontos szolgáltatokat tehetett az országnak, mint a Nemzeti Színház és operaháznak intendánsa tíz álló évig, 1875-től 1885-ig éppen abban a korban, mikor az előbb egy intézetbe szorult két műfaj: a dráma és opera különváltak. Emlékirataiban rendkívül meleg elismerő sorokat szentel Szigligeti Ede emlékének, ki őt mint intendánst nagyban támogatta. Budapest kialakulásában és mint a közmunkák tanácsának alelnöke vett részt. Emlékiratának úgy erre, mint a színházi ügyekre vonatkozó részletei fényesen bizonyítják, hogyan szolgált mindkét ügynek, hogyan kísérte boldog hittel az ország szívének fényes fejlődését.

Ezenkívül más hivatalokat is viselt, így 1869-ben mint a magyar északkeleti vasút személyügyi főnöke, 1870—1874-ig mint honvédszázados s legutoljára, mint a Riunione Adriatica biztosítótársaság magyarországi osztályának elnöke igazolta, hogy bár főúri családból származott és főúri összeköttetésekkel dicsekedhetett, azokat soha ki nem aknázza és nem használta fel arra, hogy sinecurákat hajhászva, könnyedén és jó módban éljen. A legnagyobb takarékossgal kezelte tisztességes polgári módon szerzett jövedelmeit, közczélokra, megviselt családjának támogatására mindig volt pénze, a mit magától, kényelmétől megvont. Emlékiratainak nem egy helyén, kivált az utóbbi időben beszámol arról, milyen szerény beosztással és előrelátással élt, hogy soha másra ne szoruljon és mindent csak a maga munkájának köszönhessen.

Podmaniczky mindenesetre példaképe maradt annak, hogy az új kor átlag magyar embere milyen tulajdonságokkal állja meg helyét az életben. Kiváltságok, előjogok többé nem bástyázzák körül a magyarságnak legalább egy részét — a nemeséget. A válaszfalak ledőltek és csakis az egyéniség életrevalósága biztosíthatja nemzetünk jövőjét. Különféle fajokból válnak ki egyesek és alakulnak át az új magyarság tömegévé. Hogy ez az új magyarság megőrizze a magyar lélek sajátságait, vagyis,

hogy nemzeti jellegét ne veszítse el, ehhez okvetlenül szükséges, hogy az összeolvadási folyamatban a magyarság mind számbeli, mind szellemi és főképp erkölcsi felsőségét megtartsa.

A Podmaniczky Frigyes-féle alakok ezt a helyet töltik be, mert ha nem is hagynak hátra mélyebb nyomokat szellemi téren, hasznos tevékenységükkel és jellemök erkölcsi erejével megbecsülhetetlen szolgálatot tesznek a magyarságnak.

Bár a jövő magyarság minél nagyobb számmal mutathatná fel ilyen mintáit a tisztességnek, munkásságnak és önzetlen hazafiságnak. És a méltányosságnak is, úgy egymásnak, mint a multnak megítélésében. Hogy ne látnák majd utódaink azt a pajtáskodást egyrésztől és kicsinylést másrésztől, mely az újabb divathoz látszik tartozni a kertársak megítélésében, a multtal szemben pedig a kegyeletnek teljes hiányával ékeskedik. A multnak küzdelmei, áldozatai, önfeláldozása, szenvedései és jóakaró, ha néha naiv lelkesége nélkül vajjon volna-e a mai nemzedéknek olyan helyzete, a milyennel — hál' Istennek dicsekedhetik? Ma van nemzeti közélet, nemzeti műveltség s a mult kezdetleges viszonyaihoz képest, a munka megtalálja jutalmát is.

Kiknek köszönheti ezt a jelen?

Azoknak, kik a multban harczoltak, akár mint vezérek, akár mint közlegények.

Becsüljük meg hát emléküket és gyujtsuk fel sírjukon az emlékezetnek szövétnekét vagy mécsesét, ki hogy érdemli!

VI. kötet.	VII. Pauer János l. tagról. Dr. Czobor Béla l. tagtól	1 kor. 20 fill.
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. Klein Gyula l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. Szvorényi József t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. Matlekovics Sándor l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. Hampel J. l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. Péch Antal l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. Pór Antal l. tagtól	— > 60 >
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. Ortway Tivadar l. tagtól	— > 80 >
	II. Gorové István t. tagról. György Endre l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. György Endre l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. Klug Nándor l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. Duka Tivadar l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól	— > 60 >
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól	2 > — >
	III. Pandé József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól	— > 80 >
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Báró Radvánszky Béla t. tagtól	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól	1 > 50 >
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérpataky László r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. Entz Géza r. tagtól	— > 60 >
	VII. Geist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól	— > 60 >
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. Hegedüs István l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól	— > 50 >
	III. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknoi Vilmos r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. Kéthly Károly l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneith Alfréd k. tagról. Károlyi Arpád r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. Fehér Ipoly t. tagtól	— > 40 >

XI. kötet.	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— kor. 40 fill.
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— » 40 »
XII. kötet.	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	XII. Plóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 » — »
	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— » 60 »
XIII. kötet.	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	IV. Plóth Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— » 30 »
XIV. kötet.	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	VI. Köndör Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	— » 30 »
XV. kötet.	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 80 »
XVI. kötet.	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	— » 45 »
	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 40 »
XVII. kötet.	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól ...	— » 80 »
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól ...	— » 60 »
XVIII. kötet.	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól ...	— » 60 »
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1 » — »
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	— » 30 »
XIX. kötet.	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
XX. kötet.	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
XXI. kötet.	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	1 » — »
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— » 40 »
XXII. kötet.	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	— » 60 »
XXIII. kötet.	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Khernál Antal</i> r. tagtól ...	— » 60 »
XXIV. kötet.	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 » — »
	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— » 40 »
XXV. kötet.	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2 » — »
XXVI. kötet.	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól ...	1 » — »
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 80 »
XXVII. kötet.	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Huber Aloncz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól ...	1 » — »
XXVIII. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Iosvai Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornvánszky Gyula</i> l. tagtól ...	1 » 50 »
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Iosvai Lajos</i> r. tagtól ...	1 » — »
XXIX. kötet.	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	1 » — »
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	— » 50 »
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól ...	— » 30 »
XXX. kötet.	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 40 »
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól ...	— » 60 »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVI. KÖTET. — 11. SZÁM.

SZALAY LÁSZLÓ
EMLÉKEZETE

SZÜLETÉSE 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

ANGYAL DÁVID
LEV. TAGTÓL

FÖLOLVASTA 1913. ÉVI DECEMBER HÓ 1-ÉN

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona 50 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Krusz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól ...	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól ...	— > 50 >

Szalay László

SZALAY LÁSZLÓ EMLÉKEZETE

ÁNGYAL DÁVID 1. tagtól.

(Felolvasta 1913. évi december hó 1-én.)

I.

Ifjúság.¹⁾

Ép ma mult 76 éve annak, hogy a Kisfaludy-Társaság tagjává választotta Szalay Lászlót, az akkor még 24 éves író. Szalay ugyanis első ifjúságában a költő és kritikus koszorújára vágyódott. És olyan írók, mint Bajza, Czuczor, Jósika, Kölcsey, Toldy, Vörösmarty méltónak ítélték az ifjút arra, hogy az új széptudományi intézet munkájában, mint segítőtárs, melléjük sorakozzék.

Az ő ítéletük figyelmünket Szalay Lászlónak már elfelejtett költői és kritikai kísérletei felé fordítja most, midőn születésének 100-ik évfordulóján visszatekintünk gazdagon változatos pályájára. Felmerül előttünk a kettős kérdés, vajon mi az, a mi Szalay legelső munkáiban kivívta az illetékes bírák méltánylatát és hol keressük a fonalat, mely a homályba borult kezdetet összekapcsolja a publicista és tudós hírneves munkásságával?

Szalay László, atyja, Péter az egyetemen jogi tanulmányait elvégezvén, Esztergom vármegye jegyzője mellett három gyakorlati évet szolgált s onnan 1787-ben a helytartótanácsához került. A következő évben már a rendes hivatali létra legalsó fokára jutott. Előjárói folyton dicsérték megbízhatóságát, jártasságát a latin, német, s magyar nyelvű fogalmazásban, szakértelmét a pénzügyi s úrbéri kérdésekben. Sokféle nehéz teendőt bíztak reá. A helytartótanácsnak vidékre küldött nyolcz fontos

¹⁾ Ez a fejezet a Kisfaludy-Társaság 1913 november 5-iki ülésén olvastatott fel.

bizottságához jegyzőnek, az 1809-iki francia háborúban az insurrectio és a rendes hadsereg élelmezési bizottságához titkárnak osztották be, s bár nemcsak kitűnő szolgálataira, de nemeségére is hivatkozhatott, kénytelen volt mégis a burokratia kérlelhetetlen törvénye szerint előmenetelét a rangsorban megnyíló hézagoktól várni. Szalay László születésekor 1813 április 18-án, atyja még fogalmazó volt évi 600 forint fizetéssel. Több mint 31 évi szolgálat után 1818-ban nevezték ki Szalay Pétert elnöki titkárnak, midőn Ferencz király a helytartóság állományát két új titkári hivatallal nagyobbította. De a hivatal és az élet gondjának súlya nem zibbasztotta el Szalay Péter szellemének rugékonyságát. Érdeklődött a történelmi tanulmányok iránt, maga is írt és kutatott, jó barátja volt Horváth Istvánnak, a kinek mint elnöki titkár örömmel segített, ha tudományos szenvedélyétől hajtva kéréssel járult József nádor elé. Szalay Péternek egy hátrahagyott kézírata igen érdekesen jellemzi felfogását a közállapotokról. 1802-ben írta az *»Egy Igaz Hazafinak Ohajtását«*, a melyvel valószínűen az akkori országgyűlés tagjaira kívánt hatni. Ez iratban arról elmélkedik, hogy már az 1791-iki országgyűlés akarta hivatalos nyelvvé tenni a magyart, de ez a törekvés azóta sem sikerült. Pedig más nemzetek értik a nemzeti nyelv fontosságát, »csak a magyar nemzet az«, — írja — »mely elaludt s álom által mégyn az elenyészésre... Nem az ország, nem a privilegiumok s constitutio, hanem a nyelv teszi a nemzetet... A Magyar Nyelvről, nem pedig constitutio vagy privilegiumokról neveztetik az ország Magyarországnak, a Nemzet Magyarának.«

»Ha csakugyan pedig — így fejezi be munkáját — kérésem és ösztönzéseim nem használnak, ez az írás és ez a törekedés, a melyet édes anyai nyelvünk mellett ez által tettem, tanúbizonyosság lészen idővel, hogy voltak olyan Hazafiak a Magyarok között, a kik igyekeztek Nemzeteknek virágzásán és az elalacsonyítástól való megmentésén.«

Ime, fenmaradt e becses irat, a hogy szerzője kívánta, bár nem oly körülmények közt, mint a minőktől rettegett. Valóban fenmarad ez irat, hogy előkelő helyet biztosítson szerzőjének a magyar nyelv jogaiért vívott küzdelem történetében. Nagy Pál, kit Széchenyi nemzetiségünk megmentésében az első bajnoknak nevezett, csak az 1807-iki országgyűlésen hirdette azt, hogy a

nemzetiség előbbre való az alkotmánynál, mert az elveszett alkotmányt visszaszerezhetni, de a nemzetiséggel elhal a nemzet is. Szalay Péter 1802-iki iratában lényegében már megtaláljuk azt a gondolatot, melyet Nagy oly szerencsével formulázott. De nemcsak ez iratából, hanem más adatokból is tudjuk, hogy Szalay Péter lelkében a József korabeli felvilágosodás eszmeköre a legtisztább nemzeti érzéssel egyesült. Mivel gyermekeinek anyja németül beszélt, Szalay Péter a 11 éves Lászlót a Budán kezdett középiskolai tanulás folytatása végett a székesfehérvári cisztercitákhoz küldötte. Ott, úgy remélte, fiának magyar nyelvérzéke tisztulni és gyarapodni fog. 1824 november 11-én vált el gyermekétől a vidéki iskola falai között.

Apa és fiú nem sejtették akkor, hogy utoljára találkoztak, mert Szalay Péter 1825 augusztus elején már meghalt. Fia sokáig emlékezett a székesfehérvári jelenetre; az Isten nevére hivatkozó utolsó apai áldás emléke melegséget, hitet árasztott lelkére még a gyermekkor első negédes kételyei közt is. Szellemi javakat bőven örökölt atyjától: egyszerűséget, komoly lelkiismeretességet, a történettudós hajlamait, a munka szenvedélyét és azt az érzést, mely az általános és nemzeti ideálokat természetes egységbe fűzi.

Szalay László, atyja halála után visszatért anyjához a fővárosba a philosophiai, majd a jogtudományi tanfolyam hallgatására. A kormány az özvegynek a három kiskorú árva nevelési díjának beszámításával összesen 480 frt 20 kr évi nyugdíjat utalványozott. De a gyermekek még sem láttak szükségét. Anyjuk, Rudolph Terézia, egy budai előkelő polgár leánya, mindent megtagadott önmagától, öröklött tőkét is lassanként elköltötte, hogy gyermekeit minél gondosabban nevelhesse. A beteges, zárkózott, könyveiben élő, gyöngéd lelkű László bizonyára sok örömet, de sok gondot is okozott neki. »Fiam! Te nem leszel szerencsés«, mondotta neki egyszer az aggodalmas anyai lélek jósló tehetségével. Szalay László még őszülő hajjal is elérzékenyült, ha anyjáról beszélt és midőn 1848 végén halála hírért hallotta, abban a gondolatban talált vigaszt, hogy anyjának többé nem kell szenvednie száműzött fia sorsának bizonytalansága miatt.¹⁾

¹⁾ Szalay Péterre vonatkozó akták, levelek, kéziratok az Országos Levéltárban és a Nemzeti Múzeumban. Bárány Eötvös: Összes munkái

Az anyai léleknek ez a sejtelmes érzékenysége és leleményes gondossága költői hajlamra mutatnak, mely László fiára is átszállott és már igen korán nyilatkozott nemcsak az idegen és magyar költők mohó olvasásában, hanem verses és prózai kísérletekben is.

B. Eötvös József e munkákról így nyilatkozik *Emlékbeszédében*: »Nézetem most is az, hogy a *Bimbók*, *Alfonz Levelei* s *Fridrik és Katt* kevesebb méltánylást találtak, mint a mire főkép irodalmunk akkori állásában, méltók valának.«

Értjük Eötvös szeretetét e munkák iránt; első ifjúságának rajongó álmai bizonyos kapcsolatban vannak velök. De mi már nem nézhetjük Szalay verseit és elbeszéléseit a meghatott Eötvös szemével; nekünk azok leginkább életrajzi források, melyekből Szalay fejlődését igyekszünk megismerni.

Első költeménye 1827-ben jelent meg a *Hasznos Mulatságokban*. Tehát már tizennégy éves korában nyomtatva látta nevét egy jubileumát ülő tanár dicsőítésére írt vers alatt. Nem kell csodálkoznunk a szerzői pálya ily korai kezdetén. A pesti írók nagyra becsülték Szalay Pétert, a nagy nádor kedvelt titkárát és az irodalomért lelkesülő fiát már ezért is örömmel fogadták körükbe.

Horváth István, Szemere Pál és Ponori Thewrewk József voltak első buzdítói és pártfogói az írói pályán. És ott volt Budán szerény lakásában a több mint hetven éves Virág Benedek, a kinek Szalay gyakori vendége volt 1827 tavasza óta. Szinte magunk előtt látjuk »a szép, nagy és okoszemű, nyílt homlokú, engedelmes arcú« gyermeket, a mint kipirulva olvassa a maga és barátja verseit a szeretett patriarcha előtt. És Virág figyelmes hallgató volt; inkább dicsért, mint bírált, csak a sentimentalismus és a sok csinált szó ellen óvta ifjú hívét. Szalay a magyaros fordulatokra nézve elfogadta Virág tanácsait, de más tekintetben a maga útján járt, bármennyire tisztelte első pártfogóit.

Költeményeket is írt dicsőítésükre. A kegyelet, a nemzetek és egyének műveltségének ez az alapvető érzése Szalay lelki éle-

(Voinovich G.) VIII. 176. Falk M.: Ladislaus v. Szalay Oest. Revue 1865. 6. l. kk. B. Szalay Gábor: Szalay levelei 65. l. és Flegler; Erinnerungen an L. von Szalay 209. l.

tének mindenkor jellemző vonása maradt.¹⁾ Szemere Pál által Kazinczy és Kölcey is atyai barátságukkal ajándékozták meg Szalayt. Ennyi jóindulattól bátorítva Szalay már tizennyolcz éves korában egy kötet költeménnyel, a *Bimbókkal* lépett a közönség elé.

Feltűnt verseiben a melancholiának végletes hangja. Ez a hang divat volt akkor, noha Szalay nem igen erőltette magára; őszintén mondhatta, hogy »ifjú szivén elvonul a melancholia«. Nagyokra vágyott, érezte hivatását, azonban nem tudta, hogy hová szólítja. Költői fogékonysága nagyon élénk, érzései hevesek, úgy hogy alkotásra érez kedvet, de nem találja meg a megváltó szavakat és szárnyaszegetten néz a magasba, hová érzi, hogy el nem juthat. Önbírálata már korán felébred, de inkább sejtélem-szerű és csak növeli csüggesztő érzését, azt a feszültséget, mely az erő biztos érzetének és a formáért vívott küzdelem bizonytalanságának ellentétéből keletkezik.

A kis füzet ízlése irányának változását is jelzi.

Legelső verseiben Horatius és a magyar classikusok tanítványa, akkor leginkább Berzsenyit követi, nemsokára eklektikusabb lesz.

Szemere Pál sok jeles német író ad kezébe, Szalay még ezekkel sem elégszik meg, hanem körülnéz a világirodalomban. Fordítgatja Schillert, Goethét, Herdert, Matthissont, a magyar költők közt most Kölcey lesz az ideálja s a német és franczia romantikus irodalomban mindaz, a mi gyöngéden álmodozó, szomorúan érzelmes, meseszerű, keleties és csodásan phantastikus, erősen foglalkoztatja lelkét.

A Bimbókat Kovács Pál igen élesen bírálta a *Tudományos Gyűjteményben*. Cikkét Vörösmarty enyhítette a kiadás előtt, de még így is szükségtelenül éles a bírálat. Az Akadémia Kazinczynak és Vörösmartynak adta ki a Bimbókat a *Tudománycsarnokban* való ismertetésre. Kazinczy bírálata kiváló példája a kritikai lelkiismeretesség és a gyöngéd kímélet vegyítésének. Bizonyos költőiséget nem tagad meg a szerzőtől, de kimutatja homályosságát és technikájának gyöngeségét. »Az ifjú költőnek — úgy mond — van lelke, de keze még gyakorlatlan«. Vörösmarty azon-

¹⁾ Első kísérleteire nézve l. a b. Szalay Gábortól kiadott *Levelek* függelékében felsorolt közleményeket.

ban nem akart bírálatokat látni a *Tudománytárban*, csak egyszerűen bemutató ismertetést és bírálat helyett öt költeményt választott ki a Bimbókból mutatványul.¹⁾

Bármit gondoljunk ez ellentétéről, annyi bizonyos, hogy Kazinczy bírálata méltóbb lett volna a közlésre, mint a Kovács Pálé. De Kazinczy kíméletesebb kritikája sem térítette volna vissza Szalayt a lyrai költészethez, mert a Bimbók fogadtatása megerősítette kételyeit és azontúl csak ritkán írt verset.

Kényelmesebbnek találta a prózai formát érzelmei kifejezésére. *Alphonse Levelei* című novellájában (1832), melyet az úgynevezett személyes regények egy nemének tekinthetünk, a mesével keveset törődik, csak hangulatának igyekszik külső formát adni. E novellában olvasmányai tükröződnek vissza s olvasmányai-ból látjuk, hogy minő hangulatokkal küzdött ekkor. Alphonse Byronért rajong s utazik Európában, mint Childe Harold, szereti a spanyol irodalmat, mint a német romantikusok, lelkesedik Constantért és szerelmébe merülve nem akar a közpályára lépni, mint Constant regényhőse, Adolphe, végül túl az oceánon egy sírt keres és egy barátot, mint René. Tehát Szalay az önmagába visszavonuló, a világot lenéző melancholiát szerette volna rajzolni, mely érzelmi árba fojtja a kötelességérzetet és az önismeret isteni parancsát. Ez a hangulat egy barátjára és annak sokkal jelentékenyebb művére emlékeztet, b. Eötvös Józsefre és a *Karthausira*.

Valóban Szalay *Alphonse Levelei*-ben nem ok nélkül dicsóíti a baráti érzelmet. Ez az érzelm nem olvasmányaiából került a novellába. Érzékeny szíve más körülmények közt is vágyódott volna a barátság vigaszára, de mivel szerinte a mi irodalmunkat a közönség részvétlensége és az írók személyeskedése miatt »kamcsatkai atmosphaera« veszi körül, lelkét a barátság melegével akarta óvni a gyilkos hidegségtől. »E földön nagyobb jót nem ismerek. — írja Ujváry Mihálynak, legelső irodalmi barátai egyike — mint barátaimat szeretni és azoktól viszontszerettetni.«

E legelső barátainak nevét ma már csak többnyire az ő

¹⁾ L. Bárczay Oszkár, Heinrich Gusztáv és Viszota Gy. tanulmányait; Irodalomtört. Közl. 1895. és Akadémiai Értesítő 1909, továbbá Váczy János: Kazinczy levelezése XXI. k.

levelei őrizték meg, de a jogi tanfolyamon b. Eötvös Józseffel oly szövetséget kötött, mely nézzük bár bensőségét, zavartalan tartósságát, vagy a közös törekvések dicsőségét, irodalmunk leg-szebb baráti viszonyai közé tartozik. Szalay Eötvösnek ajánlotta első költeményei füzetét és bizonyára sokszor hevültek benyomásokat cserélve azokért az írókért, a kiket Szalay *Alphonse Leveleiben* követett. Eötvös néhány évvel később írta *Karthusiját*, mikor Franciaországban már *Alphonse Leveleinek* megjelenése után a személyes regény iránt újra felébredt az érdeklődés Musset, St. Beuve munkái által és Sénancourt regényének feltámasztásával. Eötvös ez új mozgalom s különösen a *Volupté* hatása alatt írta regényét, de *Karthusijának* hangulata a mozgalom előzőiben is gyökerezik és e hangulat kialakulásában nagy része van az érzelmek ama hullámzásának, mely a kölcsönhatástól erősödve vonult át Eötvös lelkén a Szalayval kötött barátság első éveiben. És mint Szalay novellájának hőse, a *Karthusi* is francia földön küzdi végig lelki tusáit és történetének háttérében feltűnik az egykorú francia társadalom rajza, csak úgy, mint *Alphonse Leveleiben*. Az együtt szőtt ábrándok és írói tervek emlékét öröktette meg Eötvös, midőn *Karthusiját* Szalay Lászlónak ajánlotta.¹⁾

Szalay második novellája, *Fridrik és Katt*, világosabb, realisabb, mint az *Alphonse Levelei*. I. Frigyes Vilmos porosz király udvarába vezet, a katonai és házi fegyelem fanatikusa szembe kerül itt a fiatal, nagyravágyó, érzelmes és önérzetében meg-alázott trónörökössel. Szalay nem sokat törődik a történeti hű-séggel, a XVII-ik században élt Hofmanswaldau sziléziai költő házában fogatja el az elszökött királyfit. A gazdagon kínálkozó történeti és pszichológiai ellentétek kihasználása felülmulja erejét, inkább a baráti és szerelmi sentimentalismus érdekli Nagy Frigyes ifjúkori történetének rendkívül érdekes epizódjában. De Kölceynek nagyon tetszett e kísérlet, novellákban akkor

¹⁾ Szalay Gábor: Szalay László levelei. Kastner Jenő: A karthausi helye a sentimentalis regényirodalomban. Budapest, 1913. E füzet kimutatta a *Volupté* hatását Eötvös *Karthusijára*. A füzet egyszersmind hivatkozik a *Karthusi*ról szóló irodalomra. L. még Joachim Merlant: *Le Roman personnel de Rousseau à Fromentin*. Paris, 1905. és Georges Sand előszavát Sénancourt Obermannjához.

oly szegény volt még irodalmunk, hogy Kölcey ösztönözte Szalayt újabb kísérletre, mert a művésznek — úgymond — »heverní nem szabad«. Kölcey e bátorító levelében azt mondta *Fridrik és Katról*, hogy »sok van abban, a mi Victor Hugo mélyen hév vonásaihoz hasonlít«. Meglepő párhuzam, mert Szalay kibontakozást kereső lyrismusa nagyon is messze esik Hugo phantasiájának erejétől. De Kölcey az idézett szavakat magánlevélben írta; tudta, hogy kedvesebbet nem mondhat Szalaynak, mint ha Hugoval némi kapcsolatba hozza, mert Szalay el volt telve Hugo Victor csodálatával. Menyasszonyának is Hugót küldi olvasmányul s különösen a szerelmi boldogságot dicsőítő költeményeit ajánlja neki; azokban Hugo rhythmusba önti, a mit Szalay lelkének lelkében érzett akkor.¹⁾

Huszonegy éves volt, mikor Kölcey e biztatását olvasta; és nem volt magyar író, a kinek méltánylata jobban esett volna lelkének. Örökké visszaemlékezett arra a néhány hónapra, melyet az 1831/2-iki őszön és télen Kölcey mellett töltött, mint patvarista, a mikor gyakran hallgatta a magába mélyedt költőt, a mint félig énekelve szavalt verseket, észre sem véve környezetét. Szalay húsz év múlva száműzetésében, keserű humorral emlékezett vissza egy német verssorra, melyet Kölcey a csekei magányban minduntalan szavalgatott és a mely magyarul így hangzik: Sírt e földön mindenütt találisz.²⁾

De bármennyire ragaszkodott Kölceyhez, intésénél is többre becsülte a maga biztos érzését.

Lassanként abbahagyta költői compositióit, a nagy költők olvasása és önbírálata által szerzett tapasztalatait az irodalmi kritikában értékesítette. Az írói érdem iránt oly fogékony Szemere Pál felszólítására írta meg *Észrevételek a Musarion III. és IV. kötetéről* című munkáját 1829-ben, tizenhat éves korában.³⁾

A kis könyv feltűnő jelenség volt. A kortársak meglepetésének visszhangjával találkozunk Eötvös ez ítéletében: »tizenhat éves ifjú ennyire határozott, tiszta nézetekkel az irodalomról

¹⁾ Szalay Gábor id. h. 109., Kölcey Minden Munkái X. k. 411. l.

²⁾ Szalay Gábor id. h. 160. l.

³⁾ Megjelent 1830-ban.

talán még soha sem lépett fel». És igaz is, hogy meglepő a tizenhat éves kritikus nyugodt bátorsága. Nem keresi a feltűnést, hanem egyszerűen és a legtöbbször mérsékeltén, minden személyes tekintet nélkül mondja ki meggyőződését. Tisztelettel hajlik meg Kölcsey, Kazinczy és Bajza előtt, de meg is bírálja őket s olykor elég élesen. Meglepő volt továbbá a kritikus ítéletének érettsége. Nem eléggé ismeretes irodalmunkban az, hogy Szalay beható tárgyalagossággal szolgáltatott igazságot e könyvében Csokonai-nak Kazinczy és Kölcsey ellenében. Kimondja, hogy Csokonait kizárólag csak az új philologiai tekintetek (azaz a nyelvújító törekvések) kárhoztatták. A külső — úgymond — elfeledteti kritikuskainkkal a belbecset. Csokonai literaturánk egén hatalmasabb s magánállóbb tünemény, mint Ráday és Báróczi, a kiket Kazinczy többre látszott becsülni. Kölcsey is igazságtalan volt Csokonai iránt, mikor erőszakosan hasonlította össze Bürgerrel, csak azért, hogy Schiller nyomába lépjen a popularis és pöbelhaft megkülönböztetésével. Pedig Csokonai bár követ külföldi példákat, népiesebb mint Bürger és tisztán a magyar valójából meríti népiességét. Csokonai nem oly nagy, mint a debreczeniek hiszik, de utat tört, mint Kisfaludy Sándor.

Szalay hibáztatja Kazinczyt és Kölcseyt, hogy átidomítják Csokonai dalait.

Szóval, bármennyire elismeri Szalay a nyelv- és ízlésújítás jelentőségét, Csokonai iránt tárgyalagosabb, mint a két nagy irodalmi vezér, mert azok a küzdelem szenvedélyében szükségképen igazságtalanok, míg ő teljesen átértve azt, a mit a német irodalomban a népköltészet dicsőítésére írtak, jobban méltányolhatta a debreczeni költő népiességének eredetiségét. Mint a romanticismus híve, nagyítva dicséri gróf Majláth János lovagkori és tündéries elbeszéléseit. De általában ítéletei még ma is figyelmet érdemelnek. A stylus szabatossága, a fordulatok magyarossága tekintetében kortársai közül többen fölülmulták, de kevesen versenyeztek vele az irodalmi, történeti és philosophiai tájékozottságban. Bajza szívesen és pirulás nélkül vallotta, hogy tanult egyet-mást a tíz évvel ifjabb Szalaytól. Szemere Pál Döbrentey méltánylata miatt megharagudott a fiatal kritikusra és hevesen megsértette. Szalay csak nagy nehezen, de mégis megbocsátotta a sértést leghívebb jóakarójának. Kölcsey és Kazinczy azonban

nem nehezteltek a támadás miatt, hanem elismerték Szalay kritikai hivatottságát.¹⁾

A sok sürgetésnek engedve, írt még néhány kritikai cikket, a harminczas évek végéig is, de nem teljes odaadással, mert mind jobban elmerült jogi és történeti tanulmányaiba. Ez aphoristikus cikkek azonban még sem jelentéktelenek. Szalay Jósikának legelső bírálói közé tartozik. Sokat vár Abafi és Zólyomi szerzőjétől, noha inti arra, hogy ne dolgozzék oly futólag s mélyítse a korrajzot a Báthoryak korára nézve lényegesen jellemző vallási élet motivumaival.²⁾

A bírálat értékét csökkenti az elméskedő hang, melyet némely írónk az akkori német példák félreértésével a kritikai előadás szükséges kellékének tartott s melyet Szalay jobb érzése ellenére erőltetett magára. Sokkal egyszerűbben és komolyabban ír az akkori német költészetről az 1837-iki *Figyelmezőben*. Anasztasius Grün, Julius Mosent beható figyelemmel és meleg sympathiával ismerteti. Szereti Grünben a történeti perspectivát és a czélzatokat a kor irányaira, dicséri Mosen egyszerű népiességét és bensőségét. Feltűnő volt e cikkben az egykorú német költészet alapos ismerete. A népiesnek szeretete és ajánlása kiváló és eddig nem igen méltatott érdeme Szalay László bírálatainak.

Már a Jósikáról szóló bírálatban írja, hogy »a néppoesis hiánya« okozza »mindenekelőtt« szépirodalmunk ferdeségeit. »Midőn Kisfaludy Károly — úgymond — áttért a néppoesisre, érezte volt, miképen a legmagasabb stanzáknak is némi szövetkezésben kellett lenniök a népdal hangjaival s ez az, mi Kölcsy poesisének első és fő érdeme«. Nem mondja ki, de bizonyára érzi, hogy e szövetkezésnek még bensőbbé kellene fejlődnie. Ez az érzés vezeti, midőn 1837-ben egy Kölcsy Ferencznek ajánlott szépirodalmi gyűjteményről³⁾ megjegyzi, hogy »a ballada és románcz nehéz, kivált nekünk, kiknek néppoesisa olyan eredeti formákat, mikre a balladáét vagy románczét olthatná a művész, csak alig mutathat fel«. 1839-iki Uti Naplójában⁴⁾ lelkesedését

¹⁾ L. Váczy János: Kazinczy Lev. XXI. k.

²⁾ Tudományos Gyűjtemény 1836.

³⁾ Ormós László: Parthenon. Sárospatak 1837. (Figyelmező.)

⁴⁾ Athenaeum.

a német népköltészet iránt Quinet Edgár e szavaival fejezi ki: »a német népelemek oly édesek, oly derültek, álomban mondatnak, félhangon, vándorcsolnakban, vagy az orsó pergése közben, vagy karácsonyi virrasztáskor, vagy hálót kiemelve a halász a rajnai szigetek partjain. Nyugalmuk, az őserdők nyugalma, némi titkos borzalommal vegyítve mindig. A víz alszik, a lomb lenyugodott, a szarvas békén halad a cserjében, a hattyú szárnya alá rejti nyakát, de az erdő fenekén rejtezik az ellenség nyilaival és fekete lovával. Szelleme ezen énekeknek, hogy határtalan édes-ségök mellett csaknem mindig halállal végződnek, nyugalmas, könnyű, kikerülhetetlen halállal, minő az előregedett madaré, mely a fű alá búv, vagy a százados tölgyé, mely rezegve hullatja le magáról a régi ágakat.«

Szalay teljesen átérezte Quinet szavait, lelke bizonyára egyaránt fogékony volt a költészet legősbibb vagy fejlettebb nyilvánulása iránt és fogékonyságát akkor sem vesztette el, mikor küzdelme a benyomások kialakításáért elfárasztotta. Nem csupán e fáradság okozta azt, hogy Szalay elhagyta a szépirodalmat. A közélet egyre élénkebb lett, a jogtudós és jövődő történetíró figyelmét mind szenvedélyesebben vonzották a nemzet jövőjeért vívott harcok. És ehhez még azt is hozzá kell vennünk, hogy bármennyire örült a magyar szépirodalom fejlődésének, maga az irodalmi élet, ha színfalai mögé tekintett, kedvetlenné tette. Méltatlan támadások is érték, megúnta az »apró confidenciákból és apró perfidiákból álló« írói mesterkedéseket ¹⁾ ellenben a politikai életben a nagy szenvedélyek, a látkör messzesége, kárpótolta a kicsinyességeért.

A harminczas évek utolsó éveiben már csak laza kapcsolatban maradt a szépirodalommal. Még 1832-ben felügvelt Kölcsény verseinek kiadására s a negyvenes években újra részt vett műveinek teljesebb kiadásában. Amadé verseit is kiadta 1836-ban s ugyanekkor Előszót írt Kesseleőkői Majthényi Sándor Emlékéhez. Majthényi Sándor nevénél meg kell állapodnunk. Gazdag, mint Szemere Pál mondja, szívben, pénzben és ismeretekben gazdag gyermekifjú volt. Szalay László úgy látszik Szemere által ismerkedett meg vele 1835 őszén. Nagyon megszerette a beteges,

¹⁾ Szalay Gábor: Levelek 68. l.

szeretetreméltó ifjút, ki Hugóért, Kölceyért, Vörösmartyért rajongott s írói babérokról álmódott. Szalayt több évig tartó külföldi útra akarta vinni, a minek Szalay nagyon örült, mert már évek óta kívánczozott a külföldre. De Majthényi betegebb lett, folyton halálsejtelmek kínozták, s mégis egyre olvasott, mert »testemmel«, úgymond, »nem gondolok, de a lélekkel igen, azt nemesíteni legfőbb célom«. Naplója e szavakkal végződik: »Bágyadtak tagjaim, holnap többet«. És nemsokára meghalt 1836 februárjában, tizennyolczadik évében; tehát oly idős lett, mint Chatterton Tamás, az angol irodalom egyik dicsősége. Szegény Majthényink nem volt Chatterton, csak lesújtott anyjának volt gondja korán elröppent lelkének emlékére és kiadatta Szalay Lászlóval naplóját egy kis szépirodalmi kísérlettel együtt. Naplója megható olvasmány; utolsó két szavának értelmét Szalay e jegyzettel magyarázta: »holnap többet« jelszava volt egész életének. Napról-napra erősödött abban a mi jó, a mi szép; s már oly közel volt a nap, melynek nincs holnapja.«¹⁾

Szalay Majthényi nélkül utazott a külföldön 1838/39-ben és még egyszer 1840-ben. Beszélt Tieckkel és Wolfgang Menzellel, Schlegel Ágostonnal, St. Beuvevel és Hugo Victorral, a kikkel annyit foglalkozott itthon is. Láta Mlle Marst a Comédie Française színpadán, a kiről már *Alphonse Leveleiben* ábrándozott és Linzben három estét töltött Bacsányival. A hetvenhat éves Bacsányinak villogott a szeme haragjában, mikor az Akadémiáról volt szó, mert gyötörte a gondolat, hogy Kazinczy és Kölcey iskolája egészen megfeledkezett róla. Szalay megértette e kínos érzést és otthon sikerrel hozta szóba Bacsányi akadémiai taggá választását.

Mikor először hazatért a külföldről, hol a festészet is felkeltette érdeklődését, báró Eötvössel és Lukács Móriczczal együtt megalakította 1839 novemberében a Pesti Műegyletet, melynek ő lett első titkára. Fordította az Ezeregyjé regéit és a Nemzeti színház műsorát is gyarapította 1842-ben Bouchardy *Lázár pásztor* című darabjának fordításával. Bouchardy műveiben a francia romantikus dráma érzелgős és izgató melodráává fajult.

¹⁾ Kessleököi Majthényi Sándor emléke. Budán 1836. Szemere Pál Munkái. Szerk. Szvorényi József VII. R. 270. l.

Bajza, mint színigazgató, a beadott drámák bírálatával is megbízta Szalayt. Hazucha lármát is csapott egyszer Bajza ellen a nagy rendetlenség miatt, mert egyik visszautasított darabját Szalaytól kellett átvennie.¹⁾

De e különféle irodalmi és művészi szolgálatok fölemlítését nem tekintjük elégséges válasznak arra a kérdésre, hogy mi az, a mi teljes egységgé köti össze Szalay szépirodalmi pályáját későbbi munkásságával.

Még azzal sem merítjük ki a választ, ha megállapítjuk, hogy Szalay átvitte érzéseinek költői hevét magánéletébe és nyilvános pályája küzdelmeibe. Hogy itt csak magánéletét érintsük, valóságos költeménynek nevezhetjük egy-két levelét menyasszonyához, különösen azt, a hol eljegyzésük első évfordulóján visszatekint a gazdagon virágzó májusra, mely az ő félénk vágyát boldog valósággá varázsolta. Mindez kapcsolatban van ugyan első költői álmaival, de inkább azt jelentené, hogy lemondott azoknak érett művészi kialakításáról és az életben valósította meg azt, a mi szívét és phantasiáját ifjú korában izgatta. Már pedig ifjú korának rajongását és érett korának munkáját mély gondolat alakítja egységgé. Szalay a maga vallásos lelkéből, a romantikus irodalomból és a speculativ német philosophiából merítette azt a pantheistikus felfogást, mely minden kornak életében Isten akaratának megvalósulását tiszteli.

Ez a felfogás nem tekinti a multat hitvány, sötét, eldobni való lépcsőnek, hanem minden korszak eszméi és érzései szerint állapítja meg az ítélet mértékéül szolgáló értékeket. A korszakok az ily felfogás szerint önmagukban becsesek, de magukban hordják a változás csíráját is és ellentétes kifejlésükben újra becses értékeket teremtenek. Szalay előtt publicista korában a változás, az átalakulás vágya tűnt fel lényegesnek a nélkül, hogy a multat hirtelen lerombolni kívánta volna. Mikor történetíróvá lett, tekintete már nyugodtabb lévén, egyenlő érdeklődéssel fogta át a multat és azt, a mi belőle kifejlett mindaddig, míg a jelenné változott.

Az első német romantikusok legnagyobb költője, Novalis, Ofterdingen-jében álomszerűen fellengző, de egyszersmind bölcs sza-

¹⁾ Szalay Gábor: Levelek 1838/40. Szmracsányi Miklós cikke. Művészet 1911. 101. l. és Athenaeum 1838. 119. l.

vakat mondott a történetírói tárgyilagosságról: »A történetről« — úgymond — »csak öreg s Istenfélő emberek írjanak, olyanok, a kiknek saját története már véget ért és a kik már csak az Isten kertjébe való átplántálást várják. Az ő rajzuk nem lesz sötét és borongós, sőt a mennyei kupolából kilövellő sugár mindent a legigazibb és legszebb világításban fog mutatni rajta.«

Szalay még férfikorának deléig sem jutott, mikor nagy történeti munkája megalkotásához fogott. De a szabadságharcz katastróphája által oly csalódások érték, melyek éveit sokszorosították és hirtelen hintették az öregség havát fejére és lelkére egyszersmind.

A költő szava szerint érett volt tehát nemzete történetének megírására. És midőn meghajolva az isteni gondolat előtt alázatos lélekkel bontogatta a mult titkainak szálait, belső kapcsolatba jutott azzal az irodalmi mozgalommal, melyet ifjúságában inkább külső formákban követett. Az a hév, az a lelkesült kitartás, melylyel a magyar reformkorszak irányításán s végül nagy munkáján dolgozott, ifjúkori benyomásaiból kialakult hitében gyökereztek.

II.

Centralisták.¹⁾

Száz évvel ezelőtt, Szalay László születésekor a szabadságért és nemzetiségért lelkesülő európai népek fegyvert fogtak a világhódító ellen, ki őket egy tetszése szerint igazgatott, egyetemes monarchiába akarta szorítani. Az uralkodók felhasználták a nemzetek lelkesedését, de a győzelem után nem teljesítették a jogos reményeket. A szent szövetség nyomasztó levegőjét egy történetíró mondása szerint Canning beszédei és tettei friss áramlattal hatották át. Messze hallatszott a miniszter büszke szózata, midőn az angol lobogóról beszélt, mely ott, hol ki van tűzve, a népek elnyomatását meg nem tűri. »A velem egy koruak« — írja Szalay — »midőn az iskolák padjairól első

¹⁾ A II., III. és IV. fejezetek egy része felolvastatott a M. T. Akadémia 1913 deczember 1-én tartott összes ülésén.

ízben kitekintettek az európai láthatárra, nemes lelkesedésre gyultak Canning iránt s benne a haladás, a szabadság eszméinek képviselőjét látták.«¹⁾

1827-ben lelkesedett a korán érett gyermek Canningért, mikor még verseket írt, de költői álmai közt is komolyan tanult és nyílt szemmel figyelt a hazai és külföldi közéletre. Olvasta Kulcsár és Márton ujságait, de belőlük nem sokat tanult, hanem annál nagyobb mohósággal lapozta az 1790-es évek elején kiadott röpiratirodalmat az apjától reá maradt gyűjteményben és a josephinus eszméért csak úgy hevült, mint Canning szavaiért. Veszerle tanár előadásai a francia forradalomról fokozták Szalay meleg érdeklődését az európai demokratia felfogása iránt. Ellenben a »constitutiót obvallaló« hazafiság hidegen hagyta, sőt a »kardos és kalpagos« bús magyar gúnyos mosolyra ingerelte. De másrészt a nemzetközi demokratia érzései köréből a hazai föld felé hármas hatás súlya vont le. Az egyik az apai nevelés hagyományából, a másik Horváth István tanításából, a harmadik Széchenyi Hiteléből indult ki. Horváth István hatását tanítványaira b. Eötvös József így jellemzi: »Horváth néha vizsgálódásai közt talán magyarokat talált oly helyen s századokban is, hol soha magyarok nem voltak, de hogy még többször teremtett magyar érzeményeket oly tanítványai kebelében, hol azoknak nyomai sem voltak, s nála nélkül nem is lettek volna soha: ez bizonyos«. Szalayban nem Horváthnak kellett teremtenie ez érzést, de a tüzet, mely az ifjú lelkében hamvadóban volt a külföldi hatások alatt és a hazai különlegességek láttára, a szeretett tudós szava úgy felszította, hogy többé soha ki nem aludt. Szalay európai ízlése és vágyai mellett is nemzeti érzésben egész életén át méltó tanítványa maradt Horváthnak. Még mikor eltér is Horváth felfogásától nagy történeti munkájában, hódolattal említi atyai barátja és tanára nevét. Széchenyit pedig valódi Prometheusnak nézte, ki életre hevített egy elmerevült nemzeti organismust. A Hitel éreztette Szalayval annak a hazafiságnak értékét, mely csalogás nélkül szeret és maró ironiát rajongással bír egyesíteni. Ellentétes érzéseinek ily kiegyenlített állapotában találta Szalayt a júliusi forrada-

¹⁾ Államférfiak és szónokok könyve II. kiadás, I. k. Pest 1864. 337 l.

lom, melyet barátaival együtt úgy ünnepelt, mint egy új kor-szak hajnalát, abban a meggyőződésben, hogy most már haladni fogunk mi is a Széchenyitől kijelölt úton.¹⁾ Két nagy külföldi útján 1838/39. és 1840-ben megismerkedett délnémet s francia jogtudósokkal, alkotmányos szabadságért küzdő publicistákkal és képviselőkkel. Lajos Fülöp országában látta megtestesülve a politikai szabadságról alkotott ideálját. Párisban naponként vendége volt az igazságügyi palotának, érdekelte a sajtó korlátlansága, Thiers és Guizot coalíciója Molé ministeriuma ellen és mindaz, a mit a büntető rendszer javításáról írtak és beszéltek. Nem igen bántotta a királyi hatalom gyengesége, Thiersnek kissé lengyel ízű elve, hogy a király uralkodik, de nem kormányoz, tetszett ekkor Szalaynak. Annál jobban bántotta Párisból hazatérve az 1839 május 8-iki királyi leirat, mely gróf Ráday Gedeont eltiltotta az országgyűlésen való megjelenéstől. Az ifjúság tüntetett a pestmegyei követ mellett és Szalay László részt vett a tüntetés rendezésében. Az a Szalay buzgólkodott Rádayért, — mondja a titkos rendőri jelentés — ki meghitt barátja az exaltált b. Eötvös Józsefnek és Ribordynak, a nyugtalan republikánusnak.²⁾ A rendőri tudósító valószínűleg nagyította a svájci Ribordy veszedelmességének hírért. De hogy Szalayban nincs oly forradalmi szenvedély, mely a viszonyok felforgatására törne, arról nem csupán szemlélkedő hajlama győzhette volna meg a hatóságot, hanem az a jog-philosophiai rendszer is, melyet nyíltan vallott.

Igaz, hogy ezt a philosophiát Szalay Gans Eduardtól tanulta, a történeti iskola ellenfelétől, ki tudományos kérdésekről levelezett is magyar hívével. És Gans, az *Erbrecht* szerzője olyan eszméket hirdetett, melyek a gyökeres, majdnem forradalmi átalakulásra látszottak ingerelni. »Minden mult tökéletesen meghalt a jelen számára« — írja Gans, de hegeli terminológiával hozzáteszi azután, hogy mégis él a multnak lényege, az Istentől

¹⁾ Eötvös Emlékb. Voinovich kiad. és cikke Horváthról Pesti Hirlap 1846 június 16. Szalay: *Publicistikai Dolgozatok*. II. 88/89. és Falk. id. h.

²⁾ Útjáról és Ribordyról l. b. Szalay Gábor: Szalay László levelei. A Tüntetésről szóló jelentés az osztrák belügyministerium levéltárában, Landtagsakten. E jelentést Takáts Sándor, képviselőházi levéltárnok úr lekötötező szívességének köszönhetem.

származó észszerűség, a jelenben is. Igen tanulságos és Szalaytól is ismertetett jelenet volt az, a midőn az előregedett Bentham Jeremiás ebédre hívta a Londonban tartózkodó Gans Eduardot. Bár Bentham akkor már alig fogadott valakit, vendégének akarta látni a német tudóst, ki hadat izent a történeti iskolának. De mennyire meg volt lepetve a nagy utilitarius, a francia encyclopaedisták híve, ki a történeti és népies különbségeket nem akarta elismerni, midőn Gans a történetre hivatkozott és kijelentette, hogy egy történetileg fejlett alkotmányban a történeti feltételek rögtöni megsemmisítése szinte lehetetlen és ízetlen vállalkozás. Gans rendszerében tehát a mult nem volt annyira a holtak közé dobva, mint a látszat után hihetnők, de Szalay irataiban az erősebb kifakadásokat a történeti jogok ellen Gans fordulatai teszik érthetővé. Gans igazi gondolatát népszerűen fejezi ki Lermnier, kit Szalay szintén nagyra becsült és a kinek következetességét is védelmezte, midőn ép párisi tartózkodása idején felzúdult ellene a francia közvélemény az államtanácsba való kinevezése miatt. Lermnier a francia törvények jelességét abban látja, hogy egyenlően megbecsülik a multat tiszteletre méltó hagyományaiban és az emberi szellemet ellenállhatatlan haladásában. Az ember csak akkor mozoghat biztosan a jelenben, mondja Lermnier, ha szemét a jövőre függeszti, de egyszersmind figyelmesen hallgatja a mult visszhangját.¹⁾

A jövő és mult szeretetének ily egyesítése volt Szalay és általa a centralista párt jogphilosophiájának alapelve. Ebben az alapelvben gyökerezik merészségök a politikai alapgondolatok kitűzésében s egyszersmind óvatosságuk a reform fokozatos megvalósítását fejtegető programjukban.

De a ki philosophiával, nemzeti multtal és jövővel ennyire el van foglalva, a gyakorlati pályán nem érzi otthon magát. Szalay anyja ösztönzésére mégis készült a gyakorlati életre.

¹⁾ L. Gans: *Das Erbrecht I.* és Lermnier: *Introduction générale à l'histoire du Droit*, továbbá Gans: *Rückblicke auf Personen und Zustände*. Berlin, 1836, melynek Benthamre vonatkozó részét Szalay ismertette a *Thémisben* I. évf. (1837). L. továbbá Szalay Gábor: *Levelek*.

A jogot elvégezve Kölcey, azután May pesti ügyvéd mellett, majd a királyi táblán töltötte a gyakorlati éveket. 1832-ben a helytartótanácsnál hivatalt is vállalt, a következő évben letette az ügyvédi vizsgát és függetlenségi vágyától hajtva lemondott hivataláról. De mint ügyvéd nem sokra vitte az anyagi haszon dolgában. Csak oly ügyet vállalt, a melynek igazságáról meg volt győződve és nem is fogadott el honoráriumot a szegényebb féltől. Egyáltalán jobban szeretett elmélkedni és tudományt terjeszteni, mint periratokat fogalmazni.¹⁾ Megalapította a Themist, az első magyar folyóiratot, mely az újkori jogtudomány elveit hirdette nálunk, majd megindította az Edinburghi Szemle mintájára az első magyar hasonló célú folyóiratot, a Budapesti Szemlét (1840).

Az egyikből három füzet jelent meg (1837—1839), a másikkól két kötet. Kiváló vállalat volt mind a kettő, nem csekély volt hatásuk az irodalom, a jogi és politikai eszmék fejlődésére, de annál csekélyebb volt íróik és előfizetőik köre. Szalay első eredeti tanulmánya *Kollár Ferenczet*, mint publicistát ismerteti (1839). Jellemzi ebben a magyar jogtudomány állapotát a XVIII. században, kiemeli Szegedy és Huszthy érdemeit, különösen Szegedyben oly jogtudóst lát, a kinek már sejtelme volt arról, a mi utóbb történelmi és észjognak neveztetett. Bármily becses a történelmi keret, melybe Szalay Kollár képét illeszti, mégis fontosabb feladatnak véli kora hangulatának irányítását, semmint a jellemrajzot. A Kollártól fejtegetett apostoli királyi jogok ellenében a legszélsőbb, alig elérhető határig megy az egyház és állam tökéletes különválasztásának hirdetésében. Különös kedvteléssel idézi Kollárnak azt a helyét, mely megbélyegzi a terhektől szabadulót, de a szabadságot bő mértékben élvező nemesek nemtelen indulatát. Objectiv hangon, de mégis lapangó iróniával beszéli el az 1764-iki országgyűlés felzúdulását a merész tudós ellen, ki mikor kénytelen visszavonulni, parthusi nyilat röpít a rendek felé, azt mondván, hogy az igazság és a hazai törvények szavának szabadnak kellene lennie a szabad Magyarországon.

A gyökeres újítás gondolatát szolgálja Szalay az 1840-ben

¹⁾ Falk id. h. és Eötvös id. h.

megjelent *Codificatio* című tanulmányában is. A törvénycodex — úgymond — természeténél fogva új korszakot igyekszik megnyitni, már Justinianus ámbár névszerint idézi forrásait, eltiltja a reájuk való hivatkozást. Áttekintve a *codificatio* történetét és kimutatja, hogy az észjogi iskola megbuktatván a történeti iskola skepticismusát, a *codificatio* kérdését ismét életkérdéssé tette. A világ két hemisphaerájának valamennyi törvényhozása a *codificatio* terére lépett, legalább a büntetőjogra nézve végkép eldöntetett a kérdés. Így jut el a büntetőjog *codificatio*jához, mely őt és a szabadelvű magyar publicistákat akkor a legjobban érdekelte. Tudjuk, hogy már 1792-ben megindult a büntetőjogi *codificatio* munkája nálunk; az 1827-iki törvény által kinevezett választmány újra átdolgozta a büntető és javító rendszert, de 1792-vel szemben retrograd irányban. Széchenyi türelmetlen hévvel sürgette a büntetőtörvénykönyv elkészítését. Az ő nemzetnevelő rendszerének egyik sarkalatos tétele volt az, hogy a rendbontó, az alávaló bűnöket elkövető nemes csak úgy bűnhődjék, mint a jobbágy. Az ő izgatása és az európai publicistika mozgalmának hatása alatt az 1839—40-iki országgyűlés országos választmányt bízott meg a büntetőrendszer kidolgozásával. Szalay tehát megvizsgálja az égetően gyakorlativá lett kérdést, hogy az országos bizottság mennyiben fogadhatja el az 1827-iki választmány munkálatát. Figyelmezteti olvasóit arra, hogy e választmány munkálatában a büntetőjogi eljárás magának a büntetőtörvénykönyvnek teszi részét s így mellékes szerepre van kárhóztatva, már pedig az eljárás legkiválóbb része a rendszernek, ezt mint külön egészt kell kezelni. A *codificatio*nak inkább formális részét tárgyalva, a jó törvénykönyv szerkesztése módját és fogalmazásának kellékeit állapítja meg. A következő évben A *Büntető Eljárásról különös tekintettel az esküdtzékekre* (1841) című munkájában a megelőző vizsgálatot, majd magát a büntető pert tárgyalja. A bizonyítás módszereinek bírálatában ama következtetésre jut, hogy eddig nem sikerült a bizonyítás módjának tisztán tárgyilagos alapra fektetett tudományos rendszerezése. A subjectiv mozzanat ki nem kerülhető annak a kérdésnek megítélésében, hogy elkövette-e a vádlott a terhére rótt bűntettet, vagy nem? Ezért »lélekaggodalommal járó tiszt a büntetőjogi bíróság s terhe alatt össze-

roskad az egyes, de vajon nem int-e ez bennünket, hogy miután a társaság e tiszt gyakoroltatása nélkül fenn nem állhat s miután ezt Isten kezébe nem tehetjük le, tegyük le, ha lehet a társaság kezébe? « Az esküdtszék a társaság lelkiismeretének képviselője : Tocqueville fejtette ki a legjobban, hogy az esküdtszék »a nép nevelésének egyik leghathatósabb eszköze«. Bár Szalay ennyire lelkesedik az esküdtszékért, a hazai viszonyokra gondolva, munkája végén mégis bizonyos fentartással szól róla : »Nem tagadhatni«, — úgymond — »hogy közszellem, népérettség és a sociális kiválóságok némi előleges lapítása (azaz a társadalmi ellentétek némi enyhítése) nélkül valóságos és üdvös befolyást ígérő jury nehezen gondolható«. Lehet, hogy az esküdtszéket az országos választmány nem fogadja el, »de vádoló eljárás, a per minden szakában ügyvédi segéd, nyilvánosság, szóbeliség és széles alapon nyugvó recusatiói jog bizonyára jellemezni fogják az országos választmány munkáját«. Szalay reménye valóban teljesült. Mint Fayer László megjegyzi, az 1843-iki codificatorok csak egy kérdésben mentek túl Szalay eszméin, a büntetési minimumok eltörlése kérdésében. Ezt a gondolatot Szalay még nem vetette fel, ő csak az abszolút büntetések kimérésének korlátozása mellett szólt. Az országos választmány nagy nevű tagjai bizonyára nem Szalaytól kölcsönözték eszméiket, mert maguk is sokat olvastak és gondolkodtak a büntetőjogi törvényhozásról, de hasznát vették Szalay beható és világos fejtegetéseinek.

Nagyrabecsülésüket azzal is kimutatták, hogy meghívták Szalayt a büntető eljárással foglalkozó albizottság jegyzőjének. Az 1843-iki büntető javaslatok e részének szerkesztésére Szalaynak nagy befolyása volt. Az esküdtszéket nem fogadta el a választmány többsége, noha Deák, Eötvös, Klauzál és Pulszky szóltak mellette. De már az 1843/4-iki országgyűlésen az alsóház többsége az intézmény mellett döntött ; az esküdtszék, melyet a 30-as években csak szórványosan ajánlgattak, ekkor már népszerűsége tett szert az országban és pedig nem jogi, hanem leginkább politikai okokból. Szemere Bertalan ki is jelentette az országgyűlésen, hogy »esküdtszék nélkül a szabadság mindenütt veszélyeztetve volt«. Deák Ferencz is azt mondotta az országos választmány hetedik ülésén, hogy »az esküdtszék

behozatala könnyítené a büntetőrendszer előtti egyenlőséget és e nélkül: nulla salus.«

Hiában intette Kállay Ferencz egy röpiratában az alsóházi szónokokat, hogy »vigyázzanak, nehogy felhőt karoljanak Juno helyett«. »Vajjon a nép érti-e, tisztán felfoghatja-e a bírói tisztség természetét?« A ténykérdést kívánta az alsóház a juryre bízni, de »minden ténykérdés« — úgymond Kállay — »kapcsolatban áll először magával a ténnyel, másodszor a vádlottal, harmadszor a törvénnyel, mely a bűn felett rendelkezik. A politikai szabadság még a legszínesebb ok a juryk felállítása mellett, de gondoljuk meg, hogy az igazság sokkal szentebb, mintsem hogy az eszközül szolgálhasson arra a célra«. Kállay érvei nem bírták legyőzni a népszerű áramlatot, még Szalay is határozottabban pártolta az esküdtszéket az országgyűlés eloszlása után, mint 1841-ben. 1846-ban már úgy látta, hogy a magyar közszellem és politikai érettség magasabb fokon áll, mint a rajnai német tartományokban, a hol a jurynek jó hatását tapasztalták. Nem a népek jogérzetét veszi a hasonlítás mértékül, hanem a politikai szenvedélyességet, melyet közszellemnek vagy érettségnek nevez.

Egyáltalán bármilyen szakszerűek is fejtegetései a büntetőjogról, neki is majdnem úgy, mint Széchenyinek, a politikai szempont igen lényeges a reform e kérdésében. Hiszen — úgymond — »minden politikai átalakulás vagy kezdetét vette a büntető reformmal, vagy bevégeztetett általa«.¹⁾

Mint a büntető törvényjavaslat egyik szerkesztője, úgyszólván a magyar politikai élet vezetőinek körébe jutott. Az 1843/4. országgyűlésre Korpona városa követének választotta. Szalay nem sokszor beszélt és akkor sem sokat, de minden beszéde figyelmet keltett, sőt az egyik történeti jelentőségre emelkedett. Először az országgyűlési szabad hírlapokról szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmából beszélt. E javaslat a szántszándékos hazug tudósításokra szigorú büntetéseket szabott. Szalay pártolta a

¹⁾ Fayer László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Budapest, 1896—1902. I—IV. Szalay: *Publicistikai Dolgozatok*, I., II. Tarnai János: *Huszonkét Levél*, Budapest, 1885. Pulszky F.: *Életem és Korom*, I. 195—223. II. és Kállay Ferencz: *Az Esküdt Székről*, Pesten, 1844.

javaslatot, de a büntetés fokozatában a minimum kihagyását ajánlotta, hogy ellentétbe ne jusson a törvényhozás a büntető törvényjavaslat rendszerével. Módosítását egyhangúlag elfogadták. A magyar nyelv ügyében Szentkirályi indítványát támogatta, mely szerint minden királyi kinevezéstől függő horvátországi tisztviselő 10 év lefolyta alatt magyarul tudni tartozzék. Őt — így szólt Szalay — »azon eszme, hogy az ország nagy és dicső leend, hidegen hagyja, ha mellé nem gondolja, hogy ez ország Magyarország marad. A kormánynak meg kellene gondolnia, hogy veszély esetén egyedül a magyar nemzetre támaszkodhatik«. Ép ily intransigens volt a vallási kérdésben is. Wurda Károly, a győri káptalan követe, nagy feltűnést keltett a 17. kerületi ülésen, midőn hivatkozván Lactantius szavaira: *religio est liberima*, azt indítványozta a vegyes házasságok s az áttérések tárgyalásakor, hogy mindegyik vallás szabadon mozoghasson, azaz függetlenül a világi hatalomtól. A szabadelvűek ünnepelték Wurdát, de Szalay, ki Kollárról szóló értekezésében ugyanezt az elvet hirdette, most az alkalmazásra gondolva, módosította elvét és Wurda ellen fordult. Ez az indítvány helyén volna — úgymond — Amerikában, hol a papságnak nincs befolyása a törvényhozásra, vagy Franciaországban, hol a polgári házasság egyszersmind polgári szerződés s hol polgári temetést is ismernek, de nincs helyén nálunk, hol a klerusnak hatalmas befolyása van a törvényhozásra, a közigazgatásra és az igazságszolgáltatásra. Nálunk a *statusquo* fentartásával kimondani az egyház függetlenségét az államtól, annyit jelent, mint a gyengét megkötözve adni át a hatalmasnak. A vegyes házasságokra nézve, mondotta máskor, hiába hivatkozik a klerus a dogmákra, mert az állam laikus és a dogmákkal csak állami célból foglalkozik. Lehetne segíteni e bajon azzal, hogy a király mint apostoli király kényszerítse a papságot a vegyes házasságok megáldására. De ő e módra nem szavaz, mert az tisztán történelmi alapon nyugszik és napjainkban — így szólt Gans tanítványa — az, minek nincs más alapja, összeroskad. Segíthetni e bajon polgári házassággal, de ez még időelőtti. Azért járul ahhoz az indítványhoz, hogy a felek vegyes házasságot evangélikus pap előtt is köthessenek. Beszédei az ifjúságnak nagyon tetszetek és mivel Sötér, a mosonyi követ, megróttta Szalaynak egy kifakadását a papok ellen,

az ifjúság a megrovást macskazenével torolta meg. Szalay még fiatal volt s ép akkor szerelmes is, boldogan sütkérezett tehát feltetsző dicsőségének sugaraiban. A szabad királyi városok szavazati jogának kérdésében már tartott egy érdekes beszédet az országgyűlés kezdetén, de 1843 szeptember 27-én, mikor másodszor beszélt ez ügyben, szónoklatával messze túlszárnyalta minden eddigi sikerét. A kérdés nagy izgalmat keltett akkor. Jászay Pál könyvet írt annak bizonyítására, hogy a sz. k. városok régebben külön-külön szavaztak az országgyűlésen és csak újabb keletű az a visszaélés, mely szerint a 47 kir. város követei együttesen egyetlen szavazattal rendelkeztek. Fábry István, Bártfa városa éles tollú jegyzője, a jogegyenlőség századához illetlen dolognak mondotta azt, hogy az ország 600.000 szabad polgára meg van fosztva törvényhozási jogától. Az alsóház érezte e sérelem jogosultságát, de a városok szavazatait nem akarta addig gyarapítani, a míg a városi követeket nem a polgárság, hanem egy csekély számú, önmagát kiegészítő s a kormánytól nem mindig független testület választja. Azért a városok rendezése nélkül nem akart a szavazatok kérdésébe bocsátkozni. Végre a már említett 1843 szeptember 27-iki ülésen napirendre került a sz. k. városok rendezéséről szóló javaslat. A követek székei, a padok és karzatok telve voltak. Mindenki feszülten várta a tárgyalás kezdetét, de a kíváncsiságot kemény próbára tette a városi képviselők követelése. Azt kívánták, hogy az érdemleges tanácskozás kezdete előtt adják meg a rendek a városi szavazatokat, nehogy »róluk nélkülök« tárgyaljon az országgyűlés. Arra a gondolatra, hogy a városok a városi szavazatok hozzájárulása nélkül rendeztetnek, Fábry István szavai szerint a polgárok keblében »megújultak az 1825-ik év óta folytonosan vérző sebek«. Mikor a rendek már türelmetlenül hallgatták a városi követek szónoklatait, felkelt helyéről Szalay László. Külseje nem volt olyan, hogy csendre, figyelemre kényszerítse a nyugtalan hallgatóságot. Középtermetű volt és nem erős testalkatú. Rövid látású, mély üregbe vonult szeméből szelíd fény világlott, villámok nem cikáztak belőle. Halvány arczán szinte megmervült egy fájdalmas vonás. Előadása, tartása komoly, méltóságos és egyszerű volt. Férfias, tiszta, mély hangon szólt, nem meglepő fordulatokkal, de mindig tartalmasan s a mellett változatosan, folyvást céljára törve.

Legelső szavai már figyelmet keltettek, majd síri csendben hallgatták, Beöthy Ödön visszafordulva székében, az egész beszéd alatt le nem vette szemét a szónokról. Szalay ugyanis egyszerre kiemelte a vitát az osztályok féltékenységének, a szabályok akadályainak kicsinyes köréből. Nem is ügyelt a városi követektől felvetett sérelemre. Összekapcsolta a városi ügyet Magyarország teljes átalakulásának kérdésével. Magyarország most 1789-ben van, — úgymond — de forradalma békés lesz, a magyar tiers état is mindenné lesz, mint a franczia, de nem mint különálló osztály, hanem lesímítva a többieknek szegletességét, magába fog olvasztani mindent, a mi nem korunkba való. Nemcsak a városokat, hanem a megyéket is rendeznünk kell. Törjük össze a mintát, mint a művész, hogy a romokon emelkedjék az új alkotás, a koncentrikus magyar birodalom. Mert nem municipalis foederalismus a végczél. Nekünk száz különvált érdeket kell összpontosítani, nekünk több nemzetiség fölébe kell emelnünk a magyart. Az országgyűlésen nem karokat és rendeket, nem megyéket és városokat, hanem képviselőket, az egy nemzet képviselőit akarja látni. Mikor a szónok leült, kitört a hallgatóság lelkesedése. Pedig a népképviselet eszméje ekkor már nem volt meglepő vagy szokatlan. Hiszen hogy mást ne említsek, Beöthy Ödön már 1840 márczius 8-án senkitől sem pártolva indítványozta az alsóházban a népképviseletet. S mégis mindaz, a mit Szalay elmondott, úgy hatott, mintha felfedezés lett volna.

A népképviselet lényege, összeférhetetlensége a megyei foederalismussal, a polgárság nagy hívatása egy minden osztály-ellentétet eltüntető magyar társadalom alakítására ily behatóan, a bölcs tapintat és a nemes illúziók ilyen érdekes vegyületével és a jövőt már ennyire előre érző hittel még nem voltak kifejtve sehol a magyar közéletben. A centralista párt programját ez a szónoklat mutatta be az országnak. Szalay addigi irataiban és munkásságával mintegy előre hirdette azt az alapeszmét, melyet a szeptember 27-iki beszéd teljes mivoltában a világ elé állított. Most tűnt ki világosan, hogy Szalay Kollárról szóló tanulmánya, a codificatióra vonatkozó iratai és büntetőjogi munkássága már a teljes jogegyenlőség kiküzdésén, a társadalmi egység megalakításán, a törvényhozásban központosított s nem a nemesi

gyűléseken szétforgácsolt nemzeti akarat érvényesítésén fáradoztak.¹⁾

De a most már hírneves publicista mint magánember nehéz helyzetben volt. Sokat dolgozott a megélhetésért, országgyűlési tudósításokat írt egy ideig a *Pesti Hírlap*nak, majd a württembergi és angolországi bécsi követségeknek. Pedig családot akart alapítani, szeretett volna állandóbb foglalkozást, mely a hozzátartozók jövőjét biztosítsa. Ily hangulatban csábította a gondolat, hogy a kormánytól valami megbízatást, vagy talán hivatalt vállaljon, politikai elveinek megsértése nélkül. A kormány ilyen jelöltnek nehezen bírt helyet találni a hivatali karban, noha szeretett volna tenni valamit Szalayért, a kit a legfényesebb ajánlatok sem tántorítottak el, már csak azért sem, mert félt a burokratikus lekötöttségtől. Ilyenformán a tárgyalások hónapokig elhúzódtak, míg végre Landerer 1844 januárjában felajánlotta Szalaynak a *Pesti Hírlap* szerkesztését. Szalay örült az ajánlatnak, július 1-én átvette a szerkesztést, de úgy érezte, hogy félremagyarázhatják vállalkozását, mert a közhit szerint Landerer a titkos rendőrség embere volt és így a szerkesztőségből kiszorított Kossuth Lajos örökségének elfoglalása nyugtalanította Szalay érzékenységet. Ezért ahhoz fordult, ki a politikai lelkiismeret kérdéseiben az országnak oraculumma volt. Deák Ferencz már a büntetőjogi választmány tárgyalásai közben megszerette Szalay Lászlót. A legbensőbb barátság hangján válaszolt most az új szerkesztőnek; kijelentette, hogy a mentegetődzés lehetőségének még a gondolatát is visszautasítja, mert Szalay csak meleg köszönetet érdemelt azért, hogy átvette a szerkesztést.²⁾ Ez a bátorítás fokozta Szalay ambícióját.

Szalay már Kossuth *Pesti Hírlap*jában is elmélkedett a journalistika veszélyeiről és hivatásáról. Ismervén a francia s német viszonyokat, kifejtette, hogy a hírlapok terjesztik a fölül-

¹⁾ Kovács Ferencz: *Az 1843/4-ik évi magyar országgyűlési Alsó Tábla Naplója*. Budapest, 1894, I., II., b. Szalay Gábor: *Levelek*, Csengery Antal: *Magyar Szónokok és Statusférjak*. Pest, 1851 515. s. kk. Falk, Flegler id. h. és Bártfa városa a királyhoz 1843 nov. 2. (Budapest szfővárosi levéltár). Jászap Pál: *A sz. k. városok szavazatjoga*. Pest, 1843.

²⁾ b. Szalay Gábor: *Levelek* és Váczy János: *Deák Ferencz Emlékezete*. (Levelek.) Budapest, 1890. 137.

letességet, a lelketlen érzékiséget, a rágalmazás gonosz szenvedélyét, de mégis szükségesek a demokratikus korban, a mikor új kerekék, új rugók illesztettek a társasági gépbe. Nálunk — úgy hitte — kikerüli majd a hírlapíró az örvényeket; remélte, hogy a magyar journalista ostromozója lesz a visszaélésnek, terjesztője a kegyeletnek s védelmezője minden nemzeti és emberi érdeknek. Ő legalább így fogta fel hírlapírói hivatását. Eszmék által kívánt hatni, éles gúnnyal is polemizált, de soha személyeket nem bántott. Kossuth vezércikkeinek lángoló szenvedélyességét, keleties színpompáját Szalay hírlapjának cikkei nem bírták s részben nem is kívánták elérni. Szalay és barátai tanítottak, irányítottak, nem felkorbácsolni, de nemesíteni akarták az érzéseket. Nekik a hírlap valósággal egyházi szószék volt, honnan mély meggyőződéssel vakmerőség nélkül, de senkitől sem félve, erős és egyszerű szavakkal hirdették eszük és szívének sugallatát. Félig hitt eszmékkel, csalfa ábrándokkal, vagy a párt-düh oktalan gyűlölségével terjeszteni a közönség közt a tájékozatlanságot és durvaságot, nekik oly bűnnek látszott, mint a kutak mérgezése vagy a kiskorúak félrevezetése. Szalay mint prózáíró a *Pesti Hírlap*ban elemében volt. Stylusa itt mozgalmassabb, fordulatokban gazdagabb és nem ritkán több erély és hangulat is van hírlapi cikkeiben, mint kritikái, vagy tudós munkáiban. Polemiája leleményes elmésséggel és diadalmas erővel veri le az ellenfélt. Cikkeit szárazoknak tartották azok, kik a hírlaptól csak pillanatnyi szórakozást, vagy izgató hatást kívánnak. De kiket a politikai eszméknek kifejlése és az ellenálló erővel való összeütközése mélyen érdekel, megbecsülik Szalay cikkeinek stilistikai érdemeit is. Tartalmuk a történeti fejlődést erős lendülettel vitte tovább. Igaz, hogy itt hatalmasan segítették társai: Eötvös, Trefort, később Csengery s még később Kemény Zsigmond. De a centralista csoport vezetői, az irányító főbb eszmék első és leghatásosabb hirdetői b. Eötvös József és Szalay László voltak. Eötvös Szalayról mondott emlékbeszédében a centralista párt minden dicsőségének és felelősségének terhére barátjára hárítja. A történet ítéletét azonban ez a szerénység ki nem fejezi. Eötvös satyrikus regényével, eszméi, érzései gazdagságával, genialis képeivel és hirtelenül kipattanó elmésségének gyújtó szikráival a centralisták irányának félelmetes s egyszerű

smind meleg vonzalmat keltő bajnoka volt. Szalay annyiban osztályosa dicsőségének, hogy Eötvössel együtt álmodozott Magyarország jövőjéről, hogy tanult tőle, de ő is sokra tanította, hogy először fejtette ki a centralista programot az országházban, hogy a párt első közlönyének szerkesztője s mindvégig legnagyobb jogtudósa volt.

Hírlapjában visszatért azokra az eszmékre, melyeket első tanulmányaiban s első nagy beszédében hirdetett. Csakhogy most részletesebb volt s új tárgyakat is fejtegetett. Szerencsés rövidséggel foglalta össze a centralista párt programját e szakokban : mi az összes nemzeti érdekeknek egységét vettük célba s ezért jelszavunk : centralisatio. Ezért szükséges az országgyűlés függetlenségének megteremtése. Ezt a függetlenséget a verificatio mostani rendszerével nem érhetjük el, a verificatiót ki kell vennünk a municipiumok kezéből és az alsóházra bízunk. Sarktétele az igazi parlamentarismusnak az, hogy a parlament két házának belső ügyét csak az illető ház maga döntheti el. A francia törvény is a követi kamarára bízta az igazolást 1831-ben. Továbbá szükséges föltétele a parlament függetlenségének az évenkénti országgyűlés háromévi periodusokkal, meg kell szüntetnünk az utasítási rendszert és csorbítanunk kell a statutarius jogot. E jog helyett a kérvényezés jogát használják a municipiumok. Tehát a centralisatio művét az országgyűlés centralisatiójával kell kezdenünk. Most tulajdonkép nincs is igazi municipalis rendszerünk, mert a törvényhatóságok gátolják a községi élet önállóságát. Már pedig oly centralisatio kívánatos, mely széles basison nyugvó községrendszeren emelkedhessék. Tekintetbe akarja venni politikai helyzetünket. Nekünk szükségünk van a monarchiára és annak mireánk, közös ellenségeink, közös anyagi érdekeink vannak, bizalommal kell tehát lennünk egymás iránt s e bizodalom csak úgy lehetséges, ha bennünket felelős kormány igazgat és az országgyűlésen a nemzeti, nem rendi képviselők ülnek. Az országgyűlés máris kimondotta a kormány felelőségének elvét bizonyos kérdésekben, ezt az utat folytatnunk kell, a felelős kormány és az alkotmányos központosítás eszméinek át kell hatnia minden intézkedésünket. Már pedig a felelősséggel a mostani úgynevezett municipalis rendszer nem fér meg. Nem érti azokat, kik az esküdtzéket pártolják s mégis a hatalomnak

megyei commassatióját kívánják, hiszen az esküdtszékek felmentik a Nos Universitast egyik foglalatossága alól, mely megakadályozza a valódi közigazgatásban. Szalay 1845 június 27-én elbúcsúzott a *Pesti Hírlap* olvasóitól mint szerkesztő, átadva a tisztelet méltó utódjának, Csengery Antalnak. De azért folytatta munkásságát barátja lapjában egészen a felelős ministerium megalkotásáig. Az angol institutiók helyett a francziákat ajánlotta követésre. Angliában hatalmas a szabadság és a közszellem, de nincs igazi jogegyenlőség, ellenben a francia törvényhozás típusa, tükre a polgári haladás eszméinek. Ne borzadjon vissza az olvasó a tudós epithetontól. »Ha nem akar silány lenni, kell, hogy tudós legyen a publicista«. A parlamentarizmus kormány gyökeret nem verhet mindaddig, mielőtt alaptételei a közmegvitatás ízzó tüzéből ki nem keltek. Országos kormányformák, sajtótörvény, jury, a valódi alkotmányos biztosítékok és nem a megye. Megyei és községi rendezés, közmunkák és adóügy, büntetőjogi intézkedések, s a távolban már felmagasló polgári törvénykönyv, mint zárköve az összes épületeknek, megannyi parallellái lesznek a központosítás politikai formáinak. A központosítás ellenségei nem sejtették, hogy midőn az ellenzék a kérvényező jogot, s a követigazolásnak a táblára ruházását pártolta és az utasításokat ellenezte, már a centralisatio talaján állott. Kövessenek el elvtársaink mindent, — írja 1845-ben — hogy a jövő országgyűlésen életbe lépjen a büntetőtörvényjavaslat, mely a múlt országgyűlés vitái után még mindig csak javaslat maradt. Idézi Mittermaiert, Németország első büntetőjogászát, ki a legnagyobb dicsérettel szólt a magyar javaslatról, melyet Szalay fordított le számára. Ez a dicséret nemzetünknek nagy elégtétel és Szalay most kifejti, hogy miért érdemelte meg a munka a legilletékesebb forum elismerését. Ime, úgymond, a büntetőtörvénykönyv szerkesztésével kitüntette az ellenzék, mit várhatunk tőle, szilárd vezérlet mellett és utasítások nélkül. E gondolatra minduntalan visszatér, mert hiszen »sokféle tárgyhöz szóltunk másfél éven át a *Pesti Hírlapban*, de mindezen kérdések felett van, mint basilikán a kereszt, mint a város ezer tetői felett a megváltás jelképe: a népképviselő és felelősség elve«. A büntetőreformnál is folyvást tekintettel kell lennünk az alkotmányosságra, itt minden elméletnek két szempontból kell kiindulnia: a jog és politika szem-

pontjából. Arra hivatkoznak, hogy sürgősebb most a jobbágyviszonyok rendezése, de a míg nincs kimondva az egyenlőség a büntetőtörvény előtt, mindaddig ne mondjuk statusnak e földet, mindaddig a jobbágyi viszonyok végső elintézéséről álmodnunk sem lehet. Szükségesnek tartja a büntetőtörvénykönyvben az intézkedést a már megtörtént törvénytelen eljárásnak minél hamarább való megszüntetése iránt. Pártolja evégből a kisebbségi indítványban ajánlott *judicium articulare*t, melynek tagjait a korona és a Rendeek választanák. Ez az intézkedés is kigöngyölgetné az országot feudális pólyáiból és törvényszéki daraboltóságából közelebb hozná az egy és erős kormány eszméjéhez. A lakás sérthetetlenségét is erősebben kívánja védelmezni egy indítványával. Azután áttér az 1843/4-ben kisebbségben maradt honosítási törvényjavaslatra. Itt magas elvi állásponton kezdi. Ellenzi a majoratusokat, de mi ismerünk — úgymond — egy szent *fidei commissum*ot, egy hitbizományi birtokot, melyen nem szabad túladnunk soha, s melyet ennél fogva magasztosabb ősiség bilincseibe kell fűznünk, értem a magyar nemzetiséget. Ennek megőrzése végett kívánja a honosítási törvényt, tekintettel az ősiség eltörlésével és a zsidóemancipációval beálló változásokra.

Ezután részletesen, nagy ismeretekkel s éles kritikával bírálja a javaslat paragrafusait a humanismus, a nemzetiség és jogegyenlőség szempontjából. Hasonló tájékozottsággal értekezik 1847-ben az egyesületi jogról, mint a közszabadság egyik nagy garantiájáról. Itt is szószólója a legnagyobb szabadságnak, még a francia törvényeken is túlmegegy az egyesületek szabadságának biztosításában. De most a parlament és a pártok kérdése égetővé vált. Hajlandó ő is Csengeryvel és Eötvössel együtt a megye ellen abban hagyni a hadjáratot, mert végre is, míg a parlamentben s a kormányban nincs elég garantiánk, szükséges régi kipróbált mód szerint a megyékre támaszkodnunk. És az ellenzéknek egyetértésre is szüksége van, midőn a conservatív táborban erős a szövetség. Most inkább az évenkénti országgyűlés s a követi *verificatio* rendezését sürgeti, mert ezekben az ellenzék egyetértett; az utasítások megszüntetését csak fokként kívánja eszközölni. Összes hírlapi cikkei közt talán a legbecsesebb a választói jogról közzétett sorozat. Ez a cikksorozat

mutatja, hogy Szalay még ifjúságában sem volt radikális demokrata. Az általános választói jog hívei a »visionariusok növel-
désében nőttek nagygyá« így kezdi fejtegetéseit. Az általános szavazati jog apostolai — fejtegeti tovább — desorganisáló elv mellett buzgólkodnak az érzelgősség azon álpáthosával, mely egymaga elégséges jóízlésű ember előtt gyanussá tenni az ügyet. A status tagja nem hozza magával a választói jogot a világra, hanem felruháztatik vele bizonyos feltételek alatt. Az észbeli és erkölcsi biztosíték adja meg a választói jog képességét. Híve a titkos szavazásnak, mely a megvesztegetés ellen óvó rendszabály. E métely ellen törvényt kell hozni, mely a megvesztegetőt bünteti s nem azt, ki a pénzt elfogadja. A választási képesség alapjául az értelmiséget, nem a vagyont kell meghatározni. De az észbeli biztosítéknak egyik fő jelentősége mégis a vagyon és az ezen alapuló census. A census megállapításánál a jövedelem s nem az adó mennyiségéből kell kiindulnunk. Ezekről a kérdésekről szükséges elmélkednünk, mert — írja 1847 április 25-én — a kenyértörés órája közelebb jó mindinkább. Annyi bizonyos, hogy minket megdönthetnek, de a képviseleti kormány jövedőjét nem. A képviseleti rendszert az újabb időkor »legnagyobb és legüdvösebb találmányának« tartotta. Ennek a dicső találmánynak bővebb ismertetésére írta Szalay a *Szónokok és statusférfiak könyvét*.

A francia és angol parlamenti élet hőseit mutatja be e gyűjteményében a magyar közönségnek. Egyik tanulmányában St. Beuvere hivatkozik, kit a francia irodalom legjelesebb biographusának nevez. Lehetetlen volt jobb minta után indulnia élet- és jellemrajzban. De Szalayt nem a pszichológiai fejlesztés érdekli Fox, Pitt, Thiers, O'Connell vagy Guizot jellemrajzában, hanem inkább eszméik ismertetése. Bő mutatóványokat közöl hőseinek beszédeiből, mert a parlamenti szabadság erejét és fényét akarja éreztetni a rendiségben elfoglalt magyar olvasóval. Mirabeauról írt tanulmánya a legélénkebb, még itt törekszik leginkább az egyénítésre, de itt is inkább védelmez, mint jellemez. Tájékozottsága az újkori parlamentarismus történetében valóban rendkívüli volt. Beöthy Ákos nem ok nélkül írja e két kötetéről, hogy Szalay »bő tárgyismerete majdnem feleslegessé teszi a külföldi művek használatát.«

És így áttekintve mindazt, a mit Szalay a centralista eszmék terjesztése végett írt, lehetetlen kikerülnünk azt a feladatot, hogy véleményt mondjunk Szalay és barátjai törekvésének történeti értékéről. Nem kerülhetjük ki ezt a feladatot már csak azért sem, mert Keményen és Csengeryn kezdve egészen Beöthy Ákosig igen szétágazik a történetírók felfogása e tárgyban; egyező vélemény még nem alakult ki irodalmunkban a centralistákról.

Már az egykoruak szemükre hányták, hogy hadjáratuk a megyék ellen nem időszerű. Ebben a szemrehányásban az ellenzék minden árnyalata egyetértett. Kossuth csak úgy, mint Deák vagy Kovács Lajos; Széchenyi és a conservatívek is hasonló véleményen voltak. Az administratori rendszer nyomása alatt maguk a centralisták is meghajoltak e különböző oldalról ellenük irányított érvek előtt és Csengery kijelentette 1846-ban, hogy az ellenzék egyetértése kedvéért nem folytatják a hadjáratot a megyék ellen. Mindamellett el kell ismernünk, hogy mindaz, a mit Eötvös, Szalay és Csengery a közigazgatás átalakításáról, a megyei rendszer szörnyű visszaéléseiről s a megyének a parlamentarizmus kormányhoz való viszonyáról írtak, nem vészett el a jövőendő fejlődésre nézve. A mikor ők írtak, az országnak még okvetlenül szüksége volt az akkori megyei jogkör jó részére, de fejtegetéseik nem avultak el, sőt értékük folyvást növekszik, frissességük daczolni látszik az idő erejével.

Általánosan elfogadott vélemény az, hogy a parlamentáris kormányformának a centralisták voltak igazi úttörői és hogy az ő felfogásuk öltött testet az 1848-iki törvényekben. De kevesen akarják észrevenni, hogy a centralisták tulajdonképen nem a felelős ministeriumra támaszkodó parlamenti rendszert sürgették. Szalay egyáltalán nem is említi a minister szót, Eötvös pedig egészen határozottan mondja, hogy nem egységes ministeriumot akar franczia vagy angol minta szerint. Ők csak parlamenti kormányformát követeltek, de egy ideig legalább nem igen kívánták tágitani a régi dicasteriumok kereteit. Egyelőre csak tökéletesíteni kívánták azt a rendszert, melynek kezdete már meg volt a régi magyar parlamenti életben, melynek Széchenyi is kívánta messzebb terjesztését s melyet már az 1843/44-iki országgyűlési határozatok valóban közel vittek a valósuláshoz.

E törekvések szerint a kormányzat egyes ágaiért, a helytartótanács tagjai vagy más külön hatóságok vállalnák el a felelősséget a magyar országgyűlés előtt. A felelős kormányrendszert ilyen értelemben majdnem az egész ellenzék követelte. A különbség a centralisták és az ellenzék közt e kérdésben az volt, hogy ők a felelősség elvét programjuk élére állították és mint optimisták a teljesen kialakult felelős kormányrendszerről nem mint távoli eshetőségről beszéltek, hanem mint a közel jövőben okvetlenül megvalósuló kormányformáról. Ez optimismusban s a felelősség elvének ily kiemelésében az ellenzék vezető férfiai közt talán csak Kossuth Lajos volt a centralistákkal egy hiten. A népképviselőt neki régi programja volt; mikor elbúcsúzott a *Pesti Hírlap* olvasóitól 1844 június 30-iki cikkében, kimondotta, hogy neki »magyar formákhoz szabott valódi népképviselőt kell, mert e szó mindent magában foglal«. Az ő erélye, az ő iniciatívája nélkül a felelős kormányrendszer nem lett volna oly kimagasló kérdése a politikai helyzetnek az utolsó rendi országgyűlés kezdetén, mint a minő valóban volt. És azt is tudjuk, hogy a februári forradalom kitörése előtt a conservatívek és Kossuth a felelős kormányrendszer oly formájában állapodtak meg, mint a minőt Eötvös és Szalay is óhajtottak. Csak a februári forradalom hatása alatt tért át Kossuth a felelős ministerium rendszerére, de nem mintha plágiumot követett volna el a centralista programmon, hanem mivel az európai forradalom hatása merészségét növelte s mivel akkor Európa-szerte forradalmi átalakulás felelős ministerium nélkül nem igen volt lehetséges. Igaz, hogy a centralisták, a mikor a régi rendszerű felelősség kibővítését sürgették, egyszersmind czéloztak arra, vagy elég világosan ki is mondták, hogy az a kibővítés csak átmenet a felelős ministerium parlamentáris formájára, az újkornak e dicső találmányára. E tekintetben is megelőzte őket Széchenyi, ki a népképviselőt eszméjét már megpendítette első munkáiban és később is dicsőítette az igazi parlamentarismust Angliára hivatkozva. Azonban a centralisták e hangulatkeltésének nem volt hatása, mert népszerűtlenek voltak a megyék ellen intézett támadások miatt és ha már a hangulatkeltés érdemét vesszük számba, Kossuth Lajosnak az a gondolata, hogy magyar formákhoz szabott valódi népképviselőt kell az

országnak, mélyebben hatott a magyar kedélyekre, mint a centralisták idegenszerű fejtegetései. Kossuth azonban csak a megyék jogkörének lehető kímélésében kereste a népképviselőnek magyar formáját és 1848 márcziusában tulajdonkép szintén doctrinair lett a continentalis csalódásnak hatása alatt, mely az angol parlamentarismus átültetését idegen talajba ép oly könnyű, mint egyedül üdvözítő eljárásnak hitte.

És ezért méltán nevezték el a centralistákat doctrinaireknek. Mert ez a szó nem annyit jelent, mint tudós publicista; ha annyit jelentene, Eötvös és Szalay ragyogó védelme, melyet a tudományos publicisztika mellett írtak, feleslegessé tenne e kérdésben minden szót. De a doctrinarismus a tényeknek nem közvetlen szemléleten alapuló, hanem elméletekben elfogult felfogását jelenti. Széchenyi ezért támadta a centralistákat. Kijelentette, hogy mi Ausztriával érdekházasságban élven, nem oly könnyen valósíthatjuk meg a parlamentarismust, mint a magánosan élő boldog statusok. Eötvös és Szalay e támadással szemben arra hivatkoztak, hogy át vannak ők is hatva az érdekházasság szükségének érzésétől. Eötvös kifejtette, hogy az 1608-iki k. e. törvények szerint Magyarországnak joga van a közigazgatás minden ágában önállóan felelős kormányzatot megalapítani, a mi egészen kétségtelen. De Eötvös felejtette, hogy az 1608-iki törvényeket tulajdonkép sohasem, vagy csak egy esztendeig hajtották végre s hogy azok, kik végrehajtásukat komolyan kívánták, fegyvert voltak kénytelenek fogni a hatalom ellen. A centralisták pedig irtóztak a forradalomtól. Szalay idézte O'Connell beszédének ezt a helyét: »Életem theoriája mindig abban állott, hogy a legnagyobb politikai változás sem érdemes arra, hogy elérettessék, ha egyetlenegy csepp embervér kiontásába kerül«. Igen, de a midőn a centralisták egyrészt a minden kormányzati ágra kiterjeszkedő felelősséget sürgették s másrészt nem is próbálták formulázni a közös ügyek kezelésének módját, oly rést hagytak rendszerükben, melyen át kényelmes út vezetett a véres összetűzéshez.

Széchenyinek egy másik ellenvetése a centralisták által könnyen elérhetőnek és mindennél üdvösebbnek feltüntetett nyugati parlamentarismus ellen még mélyebb volt, mint az

előbbi. Szerinte oly országban, hol az erkölcsi disciplina értékét nem igen ismerik, hol van ugyan szolgai függés, de nincs igazi tiszteletlen és közszellemen alapuló összetartás s alárendelés, hol sokan magukat tartják a világ centrumának, hol a pártok nem egymást felváltani, hanem egymást felfalni törekésznek, ott még igen korai dolog az angol parlamentarismus intézménynyé emelésére gondolnunk. A nemzeteknek meg kell érniök a teljesen szabad intézményekre, mert különben szenvednek miattuk. Ellenben a doctrinairek felfogása szerint »az institutiókat kell változtatni, nem az embereket; az új institutiók megtermik az embereket is«. Széchenyi is ismerte az institutiók hatását, de ki is bírta számítani vagy legalább ösztönszerűen érezte, hogy mely intézmények, minő körülmények közt s mennyiben bírnak átalakítóan hatni.

Mindamellet a centralisták a parlamenti kormányformáért vívott harczzal nagy érdemet szereztek. Mert érveik e harczzban mindig szoros kapcsolatban voltak a jogegyenlőség eszméjével. Ezen a téren erősen elősegítették annak az ellenzéknek munkáját, melytől majd hogy elszakadtak. És ebben az eszmekörben a külső forradalmi hatások nélkül is az általános hangulat nyomása alatt lehetséges volt a folytonos, békés haladás.

És így, ha netalán másutt kerestük is a centralisták érdemeit, mint a hol rendesen keresni szokás, nem vétettünk emléküik ellen, mert kiemeltük jótékony hatásukat a maguk korára és a jövő fejlődésre nézve.¹⁾

¹⁾ Szalay László: *Publicistikai dolgozatok* I., II. Eötvös: *Reform és Hírlapi cikkek* (Voinovich kiadása). Ballagi Géza könyve (Mill. Tört. IX. k.). Pulszky Ferencz: *Életem és korom*. Beksits Gusztáv: *A magyar doctrinaierek*. Horváth Mihály: *Huszonöt év*. Kemény Zsigmond: *A forradalom után*. Kónyi M.: *Deák F. beszédei*. II. kiadás, II. köt., 180. l. Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*. Széchenyit nem szószerint idézem, csak gondolatait foglalom össze a magam szavával. L. erre nézve cikkemet: *Magyar Figyelő* 1913 július 15.

III.

Diplomatia 1848—49-ben.

Elérkezett tehát a kenyértörés ideje, mint Szalay 1847-ben mondotta, korábban érkezett el, semmint akkor hitte. Egy-szerre, minden átmenet nélkül a legkifejlettebb képviseleti rendszer váltotta fel a rendi világot. Szalayt is elragadta az általános lelkesedés, de kételyeit sem bírta elfojtani. »Nem tudom, — így szólt egy barátjának — hogy miért kell mindig Polykrates gyűrűjére gondolnom, de a gondviselés nem ad ajándékot a népeknek; nem fáradtunk eleget mindazért, a mi most ölünkbe hullott.«¹⁾

Hite a szabad intézményeknek mindenütt várható jó hatásában meg nem rendült, csak arra intette a most már egészen szabad országot, hogy »a szabadság elpárolog, ha nincs hatalom, mely formák közé fűzze«. A sajtószabadságnak országos törvény által biztosítását sürgette a *Pesti Hirlap*ban néhány nappal a törvény hozatala előtt.

És mikor a sajtószabadság igen zsenge korú, csak öthetes volt, Kazinczy Gábor a *Pesti Hirlap* egy cikkében végignézett a felszabadult politikai irodalom jelenségein, »az értelmi hatalom fegyversorain« és így kiáltott fel: »Elborulok a nemzet jövőjén.«²⁾

Szalay optimismusa nem ingott meg ily könnyen, a jövőbe vetett hittel vett részt az új kormány teendőiben.

Már az első magyar ministerium megalakítására is volt némi befolyása. Herczeg Esterházy Pál nehezen határozta el magát a ministeriumba való belépésre. Úgy látszik, félt a felülkerekedett ellenzék demokratikus szenvedélyétől. Blackwell, az angol diplomata, ki 1843 óta ismerte a magyar viszonyokat és szoros barátságot kötött magyar államférfiakkal, ajánlotta a herczegnek, hogy hallgassa meg Szalay informatióit a magyar

¹⁾ Falk id. h. 51. l.

²⁾ *Pesti Hirlap* 1848 április 22-iki szám és Csengery: *Magyar Szónokok és Statusjérftak* 549. l.

pártokról. A herczeg elfogadta a tanácsot és miután Szalayval beszélt, nyugodtabban vette át a neki szánt tárczát.¹⁾

Deák Ferencz kinevezte Szalayt az igazságügyi ministerium codifikáló osztályának főnökévé. Szalay segített Deáknak az április 29-iki rendelet kidolgozásában, mely az 1848. évi XVIII. t.-cz. következtében a sajtóvétségekről ítélő esküdtszékeket rendezte az 1844-iki büntetőjavaslat elvei szerint. E 108 §-ra terjedő eljárási rendeletet az 1867-iki igazságügyi kormány változtatlanul életbeléptette. Deák Ferencz Szalayt szeretete volna megbízni az országgyűlésnek benyújtandó büntetőtörvény és eljárás szerkesztésével is, mert nem volt ember az országban, a kit illetékesebbnek tartott e feladatra.²⁾

De Szalaynak távoznia kellett Pestről 1848 májusában; oly küldetést vállalt, mely az európai politika ismertebb nevei közé sodorta az övét is. Még alakulóban volt az első magyar ministerium, mikor Batthyány és Deák már attól tartottak, hogy az udvar tanácsadói az új rendszer ellen Oroszországot fogják segítségre hívni. Ugyanekkor az a heidelbergi gyülekezet, mely az első német parlament összehívását előkészítette, szintén foglalkozott az Oroszország felől fenyegető veszéllyel.³⁾

A német-magyar érdekközösség a szláv áramlattal szemben szinte kézzelfoghatóvá lett, midőn 1848 május 1-én megjelent a felhívás a prágai szláv congressusra. Horvátok és tótok is résztvettek a felhívás kiadását megelőző titkos készülődésekben; a congressus programjának főpontja volt a tiltakozás Ausztriának a német birodalommal való egyesítése ellen. A monarchia szlávjai nyíltan a dynastia támaszainak, a német egység és az új magyar függetlenség ellenségeinek vallották magukat. A magyar kormány próbált ugyan Esterházy által hatni az osztrák ministeriumra olyvégből, hogy a prágai congressus tisztán cseh gyüle-

¹⁾ Blackwell: *Hungarian Missions* III. 25. l. (Kézirat a M. T. Akadémia könyvtárában) és b. Szalay Gábor: *Levélek*.

²⁾ A rendelet a kir. Curia levéltárában. Másolatát Tarnai János curiai tanácselnök úr szíveségéből láthattam. L. Csengery id. h. 550, Fayer: *Büntető Perrendtartás* 3-ik kiadás 247. l. és Kónyi M.: *Deák beszédei* II. 54. l.

³⁾ Blackwell: *Hungarian Missions* III. 215. és *Verhandlungen des deutschen Parlaments*. Officielle Ausgabe. Frankfurt, 1848. l.

kezetté alakuljon át, de a magyar ministerek keveset vártak osztrák collegáik jóindulatától vagy erélyétől. A magyar ministertanács tehát 1848 május közepén elhatározta, hogy követeket küld Frankfurtba, a német nemzetgyűléshez. A ministertanácsban senki sem ellenkezett a németekkel kötendő szövetség gondolatával, noha Deák már kezdettől fogva skeptikus volt a frankfurti követküldés sikere iránt.¹⁾ A ministerek az egyik követnek ifj. Pázmándy Dénest, a másiknak Szalay Lászlót választották és a követség mellé titkáruk Ordódy Pált adták. Szalay alkalmas volt e küldetésre, mivel ismerte a német tanári köröket, már pedig e köröknek akkor nagy szerep jutott a német egységre törekvő mozgalomban. Mittermayer például elnöke volt a frankfurti előkészítő választmánynak. És általában Szalay műveltsége, szeretetreméltósága teljes biztosítékot nyújtottak arra nézve, hogy követsége becsületére fog válni a magyar névnek. Szalay és Pázmándy megbízólevelét István főherczeg írta alá, mint nádor és királyi helytartó. E megbízólevélben és a hozzácsatolt utasításban ki volt emelve az a gondolat, hogy az örökös tartományok Németországhoz tartoznak, hogy azoknak elkülönítése a német birodalomtól és szláv szellemben való igazgatása veszély volna a magyarságra. De a magyarság a *pragmatica sanctio* alapján kapcsolatban kíván maradni a német szellemű Ausztriával és általa az egész német nemzettel.²⁾ Pillersdorf osztrák miniszterelnök, kinek a magyar követek Bécsben bemutatták irataikat, kijelentette május 20-iki nyilatkozatában, hogy megnyugszik azoknak tartalmában és hogy részéről semmit sem adhat az utasításokhoz. Pillersdorf erélytelen ember volt, valóságos játékszere a forradalmi szenvedélyeknek, melyek ide-oda hajlították. Hozzájárulásának mégis nagy jelentősége volt. Mert a magyar követek érezték helyzetük jogi tisztázatlanságát. A *pragmatica sanctio*ra hivatkoztak, de külföldre utaztak, mint külön magyar követek, mintha Magyarország és Ausztria közt a külügyekre nézve nem volna közösség. Pillersdorf nyilatkozata eloszlatta kételyeiket.

¹⁾ Springer: *Geschichte Oesterreichs* Th. II. 330/2. II. Deák levele Szalayhoz Kónyinnál id. h. 54. l. és Szalay cikke, *Pesti Napló* 1861 október 2.

²⁾ Szalay: *Diplomatische Aktenstücke*. Zürich, 1849.

Bár ezentúl is önálló magyar követek maradtak, mégis hivatkozhattak az osztrák kormány hozzájárulására.¹⁾

Midőn a frankfurti Pál-egyházban Gagern elnök felolvasta május 25-én a nádortól aláírt megbízólevelet, az első német birodalmi parlament tagjai hangos bravo kiáltásokkal fogadták a politikai rokonszenv e szinte váratlan megnyilatkozását.²⁾ A könnyen lelkesülő Mevissen, a ki nemsokára birodalmi államtitkár lett, ezeket írta a magyar követség megjelenéséről: »Magyarország nyitotta meg a sort, legnemesebb férfiai közül kettőt küldött a nemzetgyűléshez korlátlan megbízással, úgylátszik, egész Európa érzi, hogy jövőjének súlypontját a Pál-egyházban kell keresnie.«³⁾ A gyűlés elhatározta a megbízólevél kinyomtatását, sőt Glatz, a bajorországi képviselő azt indítványozta, hogy díszhelyet adjanak a magyar követeknek a német parlamentben. Ezt az indítványt a praecedens terhes következményei miatt nem fogadták el.⁴⁾ A nagyszebeni szászok szerették volna csorbítani a németek rokonszenvét a magyarok iránt írásbeli beadványok és újságcikkek által. Egy erdélyi szász töredék még azt is kívánta, hogy a szászok követeket válasszsanak a frankfurti parlamentbe. A sajtóban a bécsi kormány is próbálta felfingerelni a német közvéleményt a magyarok ellen.⁵⁾ Ez izgatásoknak volt is némi hatása. Rümelin, a parlament egyik kiváló tagja, ki délnémet létére a porosz suprematiának volt szószólója, a *Schwäbischer Merkur*nak azt írta, hogy Magyarország teljes függetlensége, azaz a magyarok uralma hazájukban a németek és szlávok felett, nyilván sérti a német érdekeket.⁶⁾

Mindamellet a német demokraták szerették Magyarországot a márcziusi napok óta és a mérsékeltabb pártok is érezték, hogy

¹⁾ U. o. Szalay cikkei az 1861. *Pesti Napló*ban és Arneth: *Schmerling* 222. l.

²⁾ *Stenographische Berichte über die Verhandlungen der deutschen constit. Nationalversammlung* I. 84/85. II.

³⁾ Veit Valentin: *Frankfurt a. Main und die Revolution im Jahre 1848—9*. Stuttgart u. Berlin 1908. 193. l.

⁴⁾ *Stenograph. Berichte*.

⁵⁾ L. a frankfurti parlament irattárát a frankfurti városi könyvtárban. Továbbá Szalay cikkeit a *Pesti Napló*ban.

⁶⁾ Gustav Rümelin: *Aus der Paulskirche*. Stuttgart, 1892. 180. l.

a panslavismus ellen erős védgátja volna a német birodalomnak a független Magyarország. Möring, a bécsi követ, a parlament titkárja, már júniusban indítványozta, hogy Németország védő és támadó szövetséget kössön Magyarországgal és Erdélylyel, azután szerelje föl hadi erejét Oroszország ellen. Wydenbrugk, a weimari követ, mint a nemzetközi bizottság elnöke a július elseji parlamenti ülésen megígérte, hogy e fontos kérdésről a bizottság külön jelentésben fog beszámolni a nemzetgyűlésnek.¹⁾ Június 29-én a nemzetgyűlés megválasztotta János főherceget a birodalom kormányzójának. Ez akkor nagy eseménynek látszott; sokan úgy gondolták, hogy most már az egység révébe ér a német politika hajója. És mivel a birodalomnak központi kormánya volt, Hartmann Móricz, a magyar szabadságharcz német dalnoka, július elsején magáévá tette Möring indítványát, sőt azt ajánlotta, hogy a nemzetgyűlés kösse szívére az új kormánynak a magyar szövetség sürgősségét, mert a magyar nemzet újra őrszeme lett az európai civilisációnak a keleti barbárság ellen. Igen nagy többség fogadta el Hartmann indítványát. Július 22-én még egyszer tüntetett a nemzetgyűlés a magyarok mellett Möring felszólítására. Möring ugyanis Kossuth Lajos július 11-iki beszédének hatása alatt kérte a gyűlés tagjait, hogy keljenek fel helyeikről a magyarok lelkestségének elismeréséül. Mindenki felkelt helyéről. A magyarok — így szólt Möring — segíteni fognak nekünk a német Duna meghódításában. Végül — így fejezte be szónoklatát — köszönettel tartozom önöknek, uraim, Magyarorszáért.²⁾

Ekkor már Szalay egyedüli képviselője volt Magyarországnak Frankfurtban, mert Pázmándy Dénes hamar megúnta a diplomatiai pályát, nem sokat várt a frankfurtiaktól és már június végén hazasietett Pestre, hogy elfoglalja az első magyar népképviseleti országgyűlésen az alsóház elnöki székét.³⁾ Szalay ellenben német barátjaival együtt bízott a sikerben és bizonyára nem csekély reményekkel fogadta Wydenbrugk üzenetét, hogy vegyen részt a nemzetközi bizottság augusztus 3-iki ülésén, hol a ma-

¹⁾ *Stenograph. Berichte.*

²⁾ *Stenograph. Berichte.*

³⁾ L. b. Szalay Gábor: *Levelek.*

gyar szövetség ügyét fogják tárgyalni.¹⁾ De a bizottság nem formulázott határozott indítványt a magyar-német szövetség dolgában. Bonyolódott volt a kérdés Ausztriának a német szövetséghez való elintézetlen viszonya miatt. Ép augusztus 3-án, a nemzetközi bizottság tárgyalása napján, köszönte meg a magyar képviselőház a Pál egyházában végbement tüntetést és határozatilag kimondotta, hogy Magyarország az osztrák kormányt nem fogja támogatni, ha a német központi hatalommal összeütköznék. Szalay érezte, hogy a parlamentek kölcsönös rokonszenve nem elégséges a szövetség kérdésének megoldására. Újabb megbízólevelet kért, hogy János főherczeg mellett elismertesse magát Magyarország követének. Batthyány július 19-iki pótló utasításában felhatalmazta Szalayt, hogy a szövetség könynyebb megkötése végett kijelenthesse Magyarország készségét az osztrák államadosságok egy töredékének elvállalása iránt. Később (augusztus 18) Batthyány arra kérte Szalayt, hogy bírja rá a nemzetgyűlést német követnek Magyarországra küldésére, ha már a szövetséget meg nem kötheti, mert Jellasics készül az ország ellen és a szláv vezérektől vezetett reactionak diadala németet és magyart egyaránt le fog sujtani. Batthyány tudta ugyan, hogy a német katonai segítség idején való elküldésére nem számíthat, de azt is tudta, hogy a frankfurtiak szövetségi ajánlata, vagy követküldése morális hatásával a reactio törekvéseit megbénítaná.²⁾

Szalay ügyesen járt el megbízatásában. Most már nem annyira a szövetségkötést, mint a követküldést sürgette és kihallgatást kért János főherczegtől. A főherczeg nem tagadta meg a kihallgatást; a megtagadás népszerűtlenné tette volna Frankfurtban. Az augusztus 26-iki kihallgatáson Szalay emlékeztette a főherceget testvérére, a nagy nádorra, kinek emléke örökké él a magyarok szívében. Ez a fogadtatás volt Szalay küldetésének legnagyobb sikere. Pesten falragaszokon hirdették a

¹⁾ A meghívó özv. Havass Imréné Szalay Zsófi úrhölgy birtokában.

²⁾ Szalay: *Diplomatische Actenstücke*, 1861-iki czikkei és Horváth Mihály: *Magyarország Függetlenségi Harczának Története* I. 1865. 341—499. l.

nagy eseményt, mely Magyarország internationalis helyzetét javítani látszott.¹⁾

De az osztrák kormány, mely Radetzky olaszországi diadalai óta a magyar kormány ellen merészebben lépett fel, neheztelt János főherczegre Szalay fogadtatása miatt. Wessenberg, az osztrák külügyminister szeptember 3-án megírta a főherczegnek, hogy egy magyar követ »belopózkodott« hozzá. Az ő felfogása szerint a magyar kormánynak még az 1848-iki törvények alapján sincs joga arra, hogy külön képviseltesse magát idegen hatalmaknál és ő e felfogásáról értesítette is a magyar ministeriumot.²⁾

Schmerling, a német központi birodalmi kormánynak vezető szelleme, együtt érzett Wessenberggel. Csinján beszélt ugyan a nyilvánosság előtt a magyarokról és nem szeretett volna a német egység ellenségének látszani, de neki csak oly egység kellett, mely az osztrák ház régi uralmát biztosítja Európa központjában.³⁾

És így érthető, hogy Szalay augusztus 26-iki fogadtatásának nem voltak politikai következményei, noha a német parlament baloldali követei ezután is többször kérték a központi kormányt, hogy küldjön követet Magyarországba.⁴⁾ Szalay összeköttetéseket keresett a monarchikus érzelműek s különösen azok közt, kik a porosz suprematia pártján voltak. Többször találkozott Radowitzsal, a porosz tábornokkal, a későbbi külügyministerrel, a kit szeretett volna megnyerni a Magyarországba küldendő német követség eszméjének.

Radowitz azon az állásponton volt, hogy Németország Poroszország vezetésével egyesüljön és Ausztriával csak védelmi és támadó szövetséget kössön. Magyarországot pedig personalis

1) *Diplomatische Actenstücke* és Janotyckh v. Adlerstein: *Archiv des ungarischen Ministeriums*. Bd. II. Altenburg, 1851. 254. l.

2) Arneth: *Joh. Freiherr v. Wessenberg*. Wien u. Leipzig, 1898. Bd. II. 260. l.

3) Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*. Stuttgart u. Berlin, 1908. Bd. I. 120 l.

4) A wiesai parasztegylet 1848 október 22-én kelt kérvényében a német-magyar szövetséget sürgette, a frankenbergeri népgyűlés 1849 április 30-án kérte a parlamentet, hogy küldjön követet Debreczenbe, a páratlanul hősiességet mutató nemzet parlamentjének székhelyére. (Frankfurti parlamenti irattár id. h.)

unióban óhajtott látni Ausztriával. Szalay emlékeztette Radowitzot, hogy nagyatyja magyar nemes volt.¹⁾ A vér nem válik vízzé. Radowitz szerette Magyarországot, 1847-ben megfordult Pesten s úglátszik élénk rokonszenvet érzett Szalay iránt. Azt válaszolta, hogy ő most már német, de jól esnék neki, ha atyái hazájának szolgálatot tehetne. Ajánlja a magyaroknak, hogy ne az osztrák demokráciával, hanem az osztrák kormánylyal tart-sanak. Radowitz oly szíves volt Szalay iránt s oly melegen beszélt atyái hazájáról, hogy Szalay akkori optimistikus hagulatában úgy értette a porosz tábornokot, mintha hajlandó volna Magyar-országba menni német követnek. Ily értelmű jelentést küldött kormányának 1848 augusztus 24-én.²⁾

Szalay egy másik conservatív főúrban, Herczeg Lichnowsky-ban is bízott, ki július 15-én a parlamentben tisztelettel szólt ugyan Szalayról, de a magyar szövetség katonai értékét egy-német-orosz háború esetén nem nagyra becsülte, mert a magyarokat a délszlávok nagyon is lekötnék. Szalay a német központi kormánynak Lichnowskyt ajánlotta a pesti követségre, mert a herczeg gróf Zichy Károlynak, az 1790-iki országbírónak unokája volt. Pedig a kissé kihívó modorú, nyugtalan vérű, de művelt és elmés herczeg nem igen ismerte Magyarországot, a jászokat és kúnokat külön nemzetiségeknek képzelte és Schmerling ellenére bizonyára nem vállalkozott volna a pesti követségre. Szalay még Frankfurtban volt, midőn a demokratáktól felizgatott csöcselék kegyetlenül felkonczolta Lichnowskyt szeptember 18-án. Schmerling e napon leverte a lázadást és midőn a központi kormány külügyministere lett, véget vetett Szalay követségének október elsején kelt levelével, melyben tudósította, hogy a nádortól adott megbízásának érvényét a király szeptember 7-iki kézírata meg-semmisítette. Szalay igen jó jogi érveket szegezett Schmerling

¹⁾ A hofenfriedbergi csatában fogságba került és Németországban maradt. (Meinecke : *Radowitz u. die deutsche Revolution*. Berlin, 1913. 3. 1.)

²⁾ L. Beer Adolf cikkét : *Historisches Taschenbuch*, 1891. és Friedjung id. m. II. k. 35. l. Szalay jelentését az osztrák kormány felfogta és Schwarzenberg azt felhasználta később Radowitz compromittálására. Meinecke id. m. 358. l. bizonyára helyesen ismerteti Radowitz 1848-iki beszélgetését Szalayval. L. még Szalay cikkeit a *Pesti Napló*ban 1861. Szalay tudósítása jóhiszemű volt, mint levelei is bizonyítják.

okai ellen, de a tények hatalma előtt meg kellett hajolnia és október elején elhagyta Frankfurtot.¹⁾

Szép napokat töltött itt Németország szellemi arisztokráciájának körében; sokáig emlegette a frankfurti követek neveit és érintkezésben is maradt közülök egynéhánynyal. De az egyéni benyomások kedvessége nem bírta eltompítani Szalay lelkében a politikai csalódás érzését. Csalódott nagyon sok magyar és német kortársával együtt a frankfurti nemzetgyűlés politikai jelentőségében. A februári forradalom hatása alatt a németiség színe-java a nemzet souverainitását akarta az újnemet alkotmány alapjának választani. Reá akarták erőltetni alkotmánytervüket a fejedelmekre. Nem érezték eléggé, hogy mennyire mélyen gyökerezik a német nép lelkében a fejedelmek hatalmának tisztelete és hogy ők egymaguk nem bírnak életet adni oly alkotmánynak, mely a két vezető dynastia ellentétének kiegyenlítésével biztosítaná a német egységet. Szalay is csak későn vette észre, hogy a frankfurti parlament munkájától a magyar szabadságharcz mit sem várhat.

De a szabadságharcz diplomatai reményeiből Szalay ekkor még nem ábrándult ki. Pulszky, a külügyi államtitkár, még júniusban kérdezte tőle, hajlandó volna-e elvállalni a magyar követséget Párisban. Szalay igennel válaszolt és Frankfurtból Párisba rándult, hogy a politikai érintkezés lehetőségéről tájékozódjék. Június 23-án érkezett Párisba és ott maradt 28-áig. Ép e napokban dühöngött a munkások utcái harcza a köztársaság ellen. Cavaignac, mint dictator, nagy erőfeszítéssel verte le a véres lázadást június 26-án. Szalay tehát rosszul választotta az időt a diplomatai érintkezésre és visszament Frankfurtba.²⁾ Midőn itteni küldetése elvégződött, már Párisban volt gr. Teleki László, mint a magyar kormány követe. Lehet, hogy Teleki hívta Szalayt Párisba, de Szalay e meghívás nélkül is vágyódott a francia fővárosba, hol azt remélte, hogy a csend helyreállván, többet tehet már a magyar függetlenségért, mint júniusban. Telekinak az volt a megbízatása, hogy ismertesse el a francia kormány nyal Magyarországot hadviselő félnek és hogy igyekez-

¹⁾ *Dipl. Aktenstücke, Stenogr. Berichte* és Arneth: *Ritter Anton v. Schmerling*. Wien, 1895.

²⁾ Szalay Gábor: *Levelek*. 124—30. ll.

zék reá venni a francziákat az orosz beavatkozás megakadályozására. De Cavaignac kormánya nem akarta elismerni Telekit Magyarország hivatalos képviselőjének, rosszul volt tájékozva az osztrák-magyar összeütközésről s nem akart beavatkozni e homályos régiókba.¹⁾

Az új alkotmány előkészítése és a köztársasági elnök választása jobban izgatta akkor a francia kormányférfiakat, mint bármily külügyi combinatio.

Kossuth és Teleki László tehát rosszul ítélték meg a francia szabadságharcz szónokias nyilatkozatainak nemzetközi súlyát.²⁾ Palmerstontól úgy hitték, hogy többet várhatnak, mint a magukkal elfoglalt francziáktól. Palmerston ismeretes volt Európában, mint Canning tanítványa, ki az európai népek alkotmányos szabadságáért latba veti Anglia tekintélyét. Diplomatai törekvései az olasz szabadság érdekében felcsigázták Kossuth reményeit. 1848 november 12-én felhatalmazta Szalay Lászlót, hogy a magyar kormány nevében indítson tárgyalásokat Palmerstonnal. Kossuth azt hitte, hogy cselekvésre bírja az angol cabinetet, ha figyelmezteti arra, hogy az angol kereskedelem jó piacot szerezhet hazánkban s ha emlékezteti Angliát II. Rákóczi Ferencz idejére, a mikor az angol közvetítés mentette meg Ausztriát a magyar fegyverektől. Szalay ugyan a történeti hivatkozásban lényegesen eltért Kossuth felfogásától, de ő is osztozott Kossuth vérmes reményeiben. Az európai forradalmak politikai mómora az ő elméjét is szédítette s hajlandó volt vágyainak tükrében látni a nemzetközi helyzetet. Londonba utazott december elején és 11-én kelt levelében kérte Palmerstont, hogy fogadja őt, mint magyar követet. De kitűnt, hogy Kossuth és Szalay félreértették Palmerston külpolitikáját. E politikának vezérelve az volt, hogy az osztrák birodalomnak mint nagyhatalomnak fentartását az európai egyensúly, különösen Anglia érdeke határozottan követeli. »Olaszország Achilles-sarka Ausztriának és nem Ajax pajzsa« írta Palmerston 1848 júniusában. Ettől a sar-

¹⁾ Klapka : *Emlékeimből*. Budapest, 1886. 313. l., Horváth Mihály id. h. II. k. 51. l.

²⁾ Wilhelm Alter : *Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848/9*. Berlin, 1912. 47. Alternek erre vonatkozó megjegyzései sikerültek. De könyve általában megbízhatatlan, mint még látni fogjuk.

kától szerette volna megszabadítani Ausztriát, nem csupán Ausztria egészsége érdekében, de azért is, hogy ő maga az angol érdek sérelme nélkül Canning modorában szerepelhessen a világ előtt, mint az európai alkotmányosság bajnoka.

Magyarországot Ausztria jobbkarjának tekintette s még akkor is, a mikor hevesen elítélte az osztrák brutalitásokat, nem szerette volna, ha Ausztria elveszti jobbkarját.

Az ő megbízásából Eddisbury államtitkár azt válaszolta Szalaynak, hogy a minister nem fogadhatja, mert Magyarország csak Ausztriának egy része s hogy a magyar-angol kereskedelmi érdekekről az angol kormány csak az osztrák követtel értekezhetik. Szalay erre december 15-én így felelt: az 1791: X. törvénycikk tanúsága szerint Magyarország sohasem volt része Ausztriának, mely most nyílt háborúban van a magyar királlyal. De vannak országok, melyeket nem lehet meghódítani. Egyelőre nem kér hivatalos fogadtatást, csak szeretne nem hivatalos formában beszélgetni Palmerstonnal. A levél szép volt, de Palmerston ajtaját ki nem nyithatta. Szalay csak régi barátjának, az ép akkor Angliában tartózkodó Blackwellnek mondhatta el, hogy mit akart előterjesztene Palmerstonnak. Elő akarta neki adni, hogy a magyar kormány Anglia közvetítését kívánja a béke érdekében s az orosz beavatkozás kikerülése végett.

A magyar kormánytól kívánt békében ki volna kötve Magyarország és Erdély teljes függetlensége, az 1848-iki törvények elismerése, a horvát-szlavon-dalmát királyság külön követelésének lehető kielégítése. De ez utóbbi pont ellenében Magyarország kikötőt kíván az Adria partján és egy utat, mely a kikötővel összekapcsolja.

Igaz, hogy a katonai helyzet 1848. év végén a magyarokra nézve kedvezőtlenül alakult, de Szalay kifejtette volna, hogy ez a helyzet nem reménytelen. És Szalay még mást is akart mondani Palmerstonnak. Ha Ausztria nem fogadja el az angol közvetítést és a magyarok kiűzik a császár csapatait az országból, hajlandók volnának egy Koburg-Koháry herceget ültetni a magyar trónra, ha az angol királyné elismerné e trónjelöltet.

Szalay égett a vágtyól, hogy mindezt elmondhassa Palmerstonnak. Londonban lakott ekkor Guizot, a februári forradalom száműzöttje, kinek irodalmi munkáit s politikai eszméit

Szalay jól ismerte, nagyra becsülte s részben követte is. Hozzá fordult s arra kérte, hogy szóljon érte s ügyéért az angol külügyi hivatalnak. Guizot azt kérdezte tőle, hogy miért nyomják el a magyarok a tótokat? Hiszen a race-ok arisztokrátiája ma már nem járja. Szalay erre kifejtette, hogy a külföldi sajtóban rendszeresen rágalmazták Magyarországot, hogy az osztrák reactio eljárása páratlanul gyalázatos. Guizot figyelmessé lett és a következő tanácssal búcsúzott el Szalaytól: »a magyarok béküljenek meg Ausztriával; az orosz interventio mind valószínűbbnek látszik«. Szalay ekkor Radowitznak írt Frankfurtba, hogy küldjön neki ajánló levelet a londoni porosz követhez. Továbbá levélben herczeg Leiningent, a frankfurti kormány volt miniszerelnökét és Victoria királyné féltestvérét is kérte, hogy eszközölje ki az angol közvetítést, de mind hiába. Szalay 1848 végén visszatért Párisba, hol ekkor már Napoleon Lajos volt a köztársaság elnöke. Nem szerette ezt a változást. Láta a jövő Caesar képét a köztársasági álarcz mögött. Jobban szerette a Bourbonok és Orleansok híveit, mint a Bonapartistákat. A köztársasági pártot gyöngének találta. A nemzetközi forradalmárok bankettjeit, hol lengyel, orosz, cubai, szerb, olasz, román száműzöttek, anarchisták és socialisták találkoztak, kik a népek testvérieségeért szónokoltak és toastokat mondtak Catilinára, Jézus Krisztusra, Attilára, Rousseaura és Robespierre-re, az örültek gyülekeztetének mondogatta.

Napoleon Lajos kormánya Ausztriával szemben folytatta egyelőre elődje politikáját és azt hangoztatta, hogy az Európát izgató nemzetközi kérdéseket, de különösen az olaszországi bonyodalmat a Brüsszelbe összehívandó congressuson kellene elintézni. Gróf Teleki László tehát február elején Brüsszelbe küldötte Szalay Lászlót és maga is ellátogatott oda abban a reményben, hogy a nagyhatalmak a congressuson az olasz kérdés mellett napirendre tűzik majd a magyar függetlenségnek ügyét is. Ausztria 1848 végén még hajlandónak látszott követet küldeni a brüsseli congressusra. 1849 februárjában már összegyűltek a nagyhatalmak követei Brüsszelben, de az osztrák követ egyre késett; Radetzkynek 1849 márczius 23-iki novarai diadala meggyőzte a Brüsszelben tétlenül veszteglő diplomatákat arról, hogy Ausztria a maga módja szerint kívánja megoldani az olasz kérdést. Az angol követ márczius

27-én elhagyta Brüsselt, április 1-én a francia s a sardiniai követek is elutaztak és így a congressus eloszlott, mielőtt megnyílt volna. Szalaynak nem volt alkalma Brüsszelben a diplomatai működésre, de érdekes ismeretségeket kötött. Többször találkozott St. Beuvevel, kit már a harminczas években meglátogatott Párisban. St. Beuve Szalayval később oly leveleket váltott, melyekben az udvarias fordulatok néha bizalmas melegségig emelkednek. Megismerkedett még Demidoff Anatoli Nikolajevicscsel, a san donato herczeggel, ki hírneves utazó, műértő, természettudós és diplomata volt. A herczeg később is szívesen emlékezett vissza a Telekivel és Szalayval töltött brüsseli napokra. Szalay még Brüsszelben volt, mikor kitört a pfalzi és badeni demokrátaforradalom. Ez a mozgalom bizonyára érdekelte, hiszen a vezetők a német nemzetgyűlés demokráta alkotmánytervét akarták megvalósítani. A demokratikus Németország segítette volna Magyarországot az oroszok ellen, a délnémet forradalmi csapatokban magyar katonák is küzdöttek és e forradalom sajtója a magyarok dicső példájára hivatkozott. De azt nem hisszük, hogy Szalay tárgyalásokba bocsátkozott volna a badeni és pfalzi »vad demokrátaikkal«. Ezeknek nem is volt szükségük Szalay biztatására és Szalay ekkor már nem bízott a magyar függetlenségi harc sikerében. Mióta a függetlenségi nyilatkozatról és Szemere Bertalan republicanus miniszterelnöki programjáról értesült, elveszettnek hitte a magyar ügyet, bármennyire lelkesült is a honvédek hősiességéért. Most már tudta, hogy a magyarok ezúttal még rosszabbul járnak, mint Rákóczi korában jártak az ónodi nyilatkozat után. Ekkor teljesen kiábrándult a forradalmi illúziókból s ekkor lett azzá, a minőnek Peterfy Jenő jellemezte, »élesen figyelő politikussá, a kinek tiszta, csalhatatlan volt politikai belátása«. 1849 májusában Belgiumból Zürichbe költözött. Most már csak a sajtó útján akarta megnyerni az európai közvéleményt a magyar ügy számára. Kiadta németül frankfurti követségének okiratait és még a szabadságharc teljes leveretése előtt a *Lettres sur la Hongrie* című röpiratában meggyőző hévvel bizonyította, hogy a magyarság nem akart forradalmat, hogy kímélte a horvátok és a nemzetiségek jogait, de a reactio belekényszerítette a védelmi harcba. Jellasicsot éles gúnnyal ostorozza és kijelenti, hogy a kamarilla a király és a nemzet ellen

gyalázatos árulást követett el. Csüggedése, elkeseredése és haragja egyre fokozódott, mennél inkább látta közeledni azt a rémes pillanatot, a mikor a reactio az ő hajdani ministerelnökét és a honvédevezéreket a vesztőhelyre hurcolja.¹⁾

IV.

Magyarország története.

Szalay 1849 őszén, harminczhat éves korában hirtelen megöszült, midőn a győztes hatalom bosszújának kegyetlenségéről értesült. B. Eötvös József látta ekkor és azt írja : »midőn Szalayval a zürichi tó partján találkozám, elijedtem a változáson, melyet egy év tett benne«.²⁾

¹⁾ Szalay angolországi küldetésére nézve l. Blackwell 1849-iki leveleit (*Hungarian Missions* id. h.) és Horváth Mihály id. m. II. k. 50. l. és kk. Kossuth Lajos : *Irataim az Emigratióból*, II. k. 217. l. Ezek a főforrások e küldetésről. Horváth Telekitől és Szalaytól kapott értesüléseket. Alter azt mondja (98. l.), hogy Szalay Londonban, a brüsseli konferentiához való bocsáttatását is kérte és angol hivatalos forrásokra hivatkozik. De Altert nem követhetjük, mert Blackwell és Horváth erről mit sem tudnak. Palmerstonra nézve l. Evelyn Ashley : *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston (Second Edition)*, London, 1876. Vol. I. Különösen 98—100 l. Továbbá Palmerston beszédét, Marquis of Lorne : *Viscount Palmerston*, London, 1892. 119. l. és Kropf Lajos : *Anglia és a magyar forradalom. Budapesti Szemle*, CXIX. k. 1904. A párisi bankettekről és a francia politikáról l. Pulszky : *Életem és korom*, II. 253 l. és Helfert : *Geschichte Oesterreichs*, II. 46—55. l. és IV. függelék. Brüsselné nézve Helfert id. h. és *Allgemeine Zeitung*, 1849 No. 62, 82, 92, 97. A délnémet forradalomról l. Hans Blum : *Die deutsche Revolution, 1848—49*. Alter (75.) mondja, hogy Szalay érintkezett a »vad demokratákkal« és Stiles könyvére hivatkozik. De Stiles angol könyve erről mit sem tud. Kont Ignác is említi francia-magyar bibliographiájában, hogy Alter egy francia könyvre hivatkozik, mely nincs meg a párisi könyvtárakban. Ezek a tények eléggé jellemzik Alter szavahihetőségét. Szalayról Péterfy *Egy angol író Magyarországról* című cikkében szól (*Budapesti Szemle*, 1895. LXXXI.) Szalay hangulatát Flegler jellemzi id. m. és mind ez eseményekre nézve jelentékeny forrás Szalay Gábor : *Levelek*. St. Beuve és Demidoff levelei özv. Havass Imréné Szalay Zsófi úrhölgy birtokában. Demidoffról l. Kleinschmidt : *Russlands Geschichte und Politik* stb. Cassel, 1877. 484. l.

²⁾ *Eötvös Emlékb.* id. h.

Egy év volt, az igaz, de olyan, mely a költő szava szerint »századok mesgyéjének« látszott. Oly év, mely egyéni és országos katastróphái miatt Szalay szívére és eszére megrendítően hatott. Most úgy vette észre, hogy a negyvenes években a magyar közélet folyamát a külföldi új áramlatok igen is rohamossá tették. A maga pártját is vádolta az általános nyugtalanság növelésével.¹⁾ Nem foglalkoztunk eléggé a multtal, — így tépelődött — egyszerre szakadtunk el tőle és a mélységbe ugrottunk. Szóval, a történeti iskola hajdani ellensége egyre mélyebb vonzalmat érzett a történet iránt, az abszolút elméletek embere az árnyalatok, az átmenetek, a szövevényes valóság felismerésének értékét most jobban érezte, mint valaha. A világnézet ily fordulata lelki küzdelmekkel szokott járni. És a küzdelmeket teljesen subjectív okok is növelték. Addigi pályájának hullámozása hű kifejezése volt belső nyugtalansága állandóságának. Költő volt, majd kritikusi, jogtudós, országgyűlési szónok, újságíró, igazságügyi osztályfőnök, diplomata és a mellett sokat utazott.

Mindig vágyódott egy központ felé, hol nyugalmasan találkozónak fogékonyságának és tevékenysége ösztönének különböző irányai. És most e központtól, úgy érezte, távolabb esett, mint valaha. Az emigratio politikai munkájába nem akart avatkozni. Felfogása szerint egy új forradalom a szlávság suprematiájával végződne és a magyart teljesen leverné; a magyar-tótóláh egyesült demokratiát pedig nevetséges phantasmagoriának nevezte. Visszaesett első ifjúsága melancholiájába. A zürichi tó partján, a rorschachi dombon, honnan a bodeni tóra nézett, a magányt kereste. Mikor a világgal — írja Rorschachban 1851-ben — úgyszólván csak pantheistikus érintkezésben vagyok, mikor háznépem méhdongásán kívül csak a szélnek zúgása, a tónak hullámzaja hat fülemhez, akkor viszonylag még legtűrhetőbben vagyok, akkor pillanatokra úgy hiszem, hogy a sebek, melyeket a sors rajtam vágott, még behegednek. Mihelyt huzamosabban emberek között élek, lelkem tompa fájdalommal telik el s annál nagyobb mértékben, mennél inkább megszoktam hallgatni szen-

¹⁾ Flegler id. h. és Szalay cikke az *Augsburger Allgemeine Zeitung* 1853 április 23-iki számában.

vedéseimről. Az orvosok azt mondják, hogy azon sebek a legveszedelmesebbek, melyek befelé vérzenek.«

Ily hangulatban kapta azt a megbízást, hogy írja meg *Magyarország Történetét*. Mint Horváth István tanítványa már az egyetemen foglalkozott a magyar történettel, folyton olvasgatott régi magyar történetírókat, egy történeti életrajzot is próbált írni még mint kezdő kritikus, alaposan ismerte a magyar jogtörténetet és a magyar költészetet, de az egész magyar történet rendszeres tanulmányához csak e megbízás után fogott. Most érezte, hogy megtalálta azt a központot, mely felé különböző irányokból vágyódott. Értékesítette minden tapasztalatát. A szépirodalmi kritika élesítette szemét a források jelentősége, a történet lélektani mozzanatai iránt, novellistikus próbálkozása segítségére volt az anyag alakításában, jogi tudományával kimutathatta az intézmények fejlődését, hatáskörét és mindaz, a mit a közéletben átélt otthon és a külföldön, történeti ítélete érettségét táplálta. És a mikor azokban élt, a kik régen voltak, elfelejtette hontalansága keserűségét és úgy érezte, mintha otthon volna, sőt mi több, mintha újra cselekvő részt venne a közügyekben. Mert könyvével vigasztalta és tanította az egész országot, nem csupán a magyar ifjúságot, mint szerénységében mondotta. Tanította az országot arra, hogy nézzen a mult tükrébe s el ne csüggedjen, de válaszsza meg jól vezéreit és ne koczkáztassa könynyelműen, a mit századok nehéz munkája szerzett. Emigrans társainak politikai szerénységére gondolva, elmondhatta volna az ő kedvelt Sallustiusával: majusque commodum ex otio meo, quam, ex aliorum negotiis, reipublicae venturum. De lelkéhez nem fért a büszkeség, elég volt neki a megnyugvás, az öröm, melyet a nagy alkotásban talált. Most már nemcsak a természettel érintkezett pantheistikusan, hanem a történettel is; igaz, hogy nem az egész világ, csak a magyar nemzet történetével, de neki itt futottak össze a nagy mindennek sugarai, ennek a lüktenésében hallgatta Isten szavát.¹⁾

Midőn Szalay kötetei gyors egymásutánban megjelentek

¹⁾ Szalay ekkori lelkiállapotára nézve l. Szalay Gábor: *Levelek különböző helyeit*. Az ifjúkori történeti életrajzi kísérletre nézve l. Váczy: *Kazinczy levelezése*, id. h.

1852 óta, az érdeklődés egyre fokozódott a munka iránt és az elismerés mind hangosabban nyilatkozott. A kritika néha nem szabatos, de ismeretessé vált jelzőket is használt méltó tiszteletének kifejezésére. Salamon Szalayt a magyar történet első architectorának nevezte.¹⁾ Ez a jelző annál kevésbbé van helyén, mert irodalmunkban talán senki sem szólt annyi tisztelettel és egyszersmind oly kritikai tapintattal a régi magyar történetírásról, mint Szalay László. Jól érezte, hogy mivel tartozik elődeinek és sokkal becsületesebb lelkű volt, semhogy leplezte volna tartozását. A magyar történet első architectorának Pray Györgyöt nevezhetjük.

Szalay bámulta Prayban »a kéz páratlan biztosságát, mely nemcsak felnyitni az aknát, nemcsak napfényre hozni a bányáldást, de az összes termést, kicsinyt, nagyot egyiránt rendezni is képes«. Katona folytatta a gyűjtést és némikép a rendezés munkáját is. Engel a protestáns német polgárság felfogását vitte a magyar történetírásba; Szalaynak igen komoly kifogásai vannak Engel módszere ellen, de kutató munkáját kivált a mellék-tartományok története terén felhasználja és érdeme szerint becsüli. Észreveszi Fesslerben az elavult pathost, de a mellett előadása művészi oldalait is. E csodálatos pályájú romantikus Saratovban írta meg a magyar történetet annyi tudománnyal, a szempontok oly sokoldalúságával, hogy a magyar történet későbbi architectorai sok hasznát vették munkájának. Szalayt e tudósok iránt érzett hódoló tiszteletében nem zavarja meg az, hogy idegen nyelven írtak. Mert az idegen köntösben is tudományra és magyar érzésre tanították kortársaikat és az utánuk következő nemzedéket.²⁾ Már gyermek korában forgatta Szalay Virág Benedek *Magyar Századát* és szerette a tudós szerzetes jó magyarságát, alapos tájékozottságát s naivul tanító modorát. Használta Horváth Mihályt is, ki már a negyvenes években feldolgozta röviden a hazai történetet a korabeli hazafias demokratia felfogásával.

¹⁾ *Ország Tükre*, 1862. 3. sz.

²⁾ L. Szalay cikkét Mikó Imre *Erdélyi Tört. Adatairól, Pesti Napló*, 1856 január 24. (febr. 1. és 9.), továbbá a Fleglerhez írt leveleket Szalay Gábor: *Levelek*.

Szalay nem az anyag, vagy az elrendezés újságával hatott. Csak az V. kötetben kezdve, vagyis a linzi béke után eső kor-
szakra nézve használ kiadatlan anyagot. Leggazdagabb új anyag-
ban csonkán maradt hatodik kötete, hol II. Rákóczi Ferencz
korával foglalkozik. A két utolsó kötetet már itthon írta, ekkor
már szabadabban élhetett kutató szenvedélyének, mint svájci
lakásán, hol nem volt mindig könnyű a szükséges könyvek össze-
gyűjtése.

De még az első kötetekben is figyelmeztette néha irodal-
munkát egy régen ismert forrásnak fel nem használt vonatko-
zására. És a forrásokból ellenőrizve elődjeit, észrevette olykor,
hogy egy elnézésből származó tévedésnek szívós élete van irodal-
munkban.

Módszerét nem csupán a gondosság, hanem a szükséges
óvatosság is jellemezte. A hozzátétést nem igen szerette, átal-
lotta használni a lélektani inductiót az események kiegészítése
végett. Nem akart az érdekesség kedvéért megbízhatóságának
ártani. Biztos pillantással ragadta ki az adatok közt az aránylag
leghitelesebbet és könnyen, kevés szóval döntött el vitás kér-
déseket.

Ez az egyszerű józanság jellemezte elbeszélése módját is.
Nem kereste a drámai hatásokat. De a lényegesnek a kellő
helyén kiemelésével világot derített a helyzetre. Midőn például
hozzáfog a felszabadító háború elbeszéléséhez, a Bécs ostromát
megelőző 1683-iki helyzetet Eszterházy Pál nádor egy felter-
jesztésével jellemzi. A nádor ajánlja az udvarnak a támadó
háborút, mert a felség többet nyer azzal, ha a régi Magyar-
országot a Fekete-tengerig és az Adriáig visszafoglalja, mintha
Béctől Hollandiáig terjeszti hatalmát. Hogy Eszterházy — úgy-
mond — e tervvel elő mert állani, mely egyjelentésű volt a
birodalom politikájának gyökeres megmásításával, ez a körül-
mény is elégséges annak bizonyítására, hogy a nádor, az ausztriai
ház rendületlen híve, tetőpontjára érkezettnek látta a veszélyt.
S ez csakugyan nem lehetett volna nagyobb: itt volt a percz,
melyben vagy fordulót veszen az ügy, vagy századok művét
temeti romjai közé.

Ily egyszerű eszközökkel érezteti velünk Szalay a nagy, a
sorsdöntő pillanat jelentőségét. Mindig vannak nyomós szavai

az átalakító válságok, az irányító eszmék jellemzésére. Azt a néhány szavát, melylyel VII. Gergely törekvését ismerteti, Pauler Gyula átveszi az *Árpádok történeté*-be, mert azoknál praegnansabbat nem igen birt találni. És a mellett Szalay művészi kíváncsisága, mely a legapróbb tények kikutatására ösztönzi, sohasem lankad. Innen van az, hogy noha történetírói méltóságát féltve, a legtöbbször szándékosan halványítja stylusát, olykor mégis elég jelentékeny hatást ér el, mint elbeszélő. Emlékezzünk csak Nagy Lajos nápolyi hadjáratára, vagy ama részre, mely Hunyadi János halálától V. László haláláig terjed, vagy a felszabadító háború egyes eseményeire és II. Rákóczi Ferencz történetének néhány részletére.

Néha a természetért érzett lelkesedését is beleszővi elbeszélésébe. Így a mikor a keresztes hadak útján Mainz és Worms tájékát említi, vagy a mikor Róbert Károly korában a visegrádi tájat írja le.

De történetírói sajátságai közt a legkiválóbb az úgyszólván mindent magában foglaló, szinte nagyszerű tárgyilagossága. Láttuk, hogy minő világfelfogáson alapszik és minő csalódások árán fejlődött ez a mindennél értékesebb történetírói jellemvonása. Nem azt mondjuk, hogy tökéletesen kifejlett tárgyilagossággal bírálja a multat. A tökéletesség e téren lehetetlen kívánság s kivált magyar történetírónak, ki annyi gyűlöletesen ellenséges erőnek működéséről kénytelen beszámolni, nagyon nehéz uralkodnia indulatain. A szokottnál is nehezebb volt e feladat Szalayra nézve, ki izgató politikai szereplés után fogott a történetíráshoz és a nagy katastropha hatása alatt tanítani is akart könyvével. Ne csodáljuk tehát, hogy néha kitör szenvedélye a magyart lenéző idegen írókkal, vagy Giskrával és a Cilleyekkel szemben. A középkor vallási hevének megítélésében is némi tanító szándék vezet, valamint a XVII. század fölkelései történetében is, mert fontos neki az, hogy nemzetének lelkébe oltsa Eszterházy Miklós nádor e szavait: »Eszeeveszett bolond, a ki azt tartja, hogy valami magánosan való magyar fejedelemiség ezt a nemzetet és hazát megtarthassa.«

De ezek az eltérések is mutatják, hogy minő becses és nehezen kiküzdött iránya volt Szalay lelkének az a tárgyilagosság, mely által előadása két legnevezetesebb ágában kiváló

eredményre jutott. Már Kemény Zsigmond kiemeli Szalay első köteteiről írt tanulmányában, hogy ez új magyar történetben egyrészt a jog és alkotmány története, másrészt az egyének jellemzése az, a mi leginkább leköti figyelmünket.

Szalay jelentőségét az alkotmány- és jogtörténet terén Pauler Gyula következő mondata jellemzi: »Szalay történetíróink közt az első, ki a középkor szellemét teljesen és talán máig — tehát 1879-ig — legtisztábban felfogta s ritka luciditással, ha néha a tényeket kellőleg nem is ismerte, nem ismerhette, az irányelvekre nézve sohasem tévedett.«¹⁾

A maga korában Szalay eredményei oly újak voltak, hogy az öreg Bartal György feljajdult az ő épületének szétrombolása miatt. Szalay az összehasonlító jogtörténet alapos ismeretére támaszkodott és jól értette az intézmények fejlődésének mibenlétét. Jól értette, miként fonódik össze a régi az újjal, nem keresett hirtelen átmeneteket, nem engedte magát félrevezettetni az elnevezések később kialakult értelmétől. Így azután a monarchia első századainak intézményeiről oly képet adott, mely ha teljesen megváltozik is a kutatások által, érdekességét alkotásának módja miatt nem veszti el. Az első századokon túl is figyelemmel kíséri az intézmények történetét s különösen a megye érdekli a municipalismus hajdani ellenségét. Utal az autonómia kifejlődésének minden mozzanatára egészen addig, a mikor II. Ulászló korában »a megyei institutio azzá kezd válni, minek még napjainkban szemléltük.«

Talán még jelentékenyebb Szalay a jellemrajzban, a cselekvő egyének motivumainak megállapításában.

De itt egy sociologikus gúnymosoly utunkat állja. Azt kérdi e mosoly, hogy lehetséges-e komolyan venniünk az oligarchikus világ motivumainak kutatását és jellemrajzát? Lehetséges-e becses emberi, vagy akár általánosabb értékű nemzeti érzéseket keresnünk oly férfiak cselekvése mögött, kik a durva hatalomvágy ösztönein felül alig emelkedtek? E kérdéseket nem csupán bizonyos elméletekben elfogult tudósok vetik fel, hanem a körükön kívül álló művelt olvasók is, kik hajlandók e ponton a régi történetírói iskola ellen dönteni, kivált a mi történetünket

¹⁾ Századok, 1879. Szt. István alkotmánya, 114. l.

tekintve. Mert tagadhatatlan, hogy a mi történetünkben az oligarchiai önteltséget a nemzeti királyok vaskeze nem korlátozta elég hosszú ideig és hogy a hűbériség intézményeivel együtt járó erkölcsi érzés nemesítő hatásának hiánya meglátszik egész fejlődésünkön.

De ne higyjük a régi történetírókat oly naiv embereknek, kik nem ismerték az emberi természetet és a történeti hősokeket összetévesztvén a jambusos tragédiák hőseivel azoknak szavatait a hazáról és szabadságról valódi történeti motívumoknak nézték. Ők is tudták, hogy az emberek nem voltak jobbak régen, mint a minők ma, sőt azt is tudták, hogy általában véve rosszabbak sem voltak; csak a bűnök és erények mineműségében van a különbség, a rossz és jó vegyületének aránya nagyjában nem változik az idők folyamán. Nem változik még akkor sem, ha az osztályok helyzete változik, mert vannak demosi szerénységű oligarchák és oligarchikus göggel telt demokraták. De csodálatos úton-módon — a régiek szerint a gondviselés útján — az emberi lélekben a durva önzés nagy tömegébe erkölcsi érzések is vegyülnek, mert ha nem vegyülnének s ha épen a vezetők lelkébe egyetlen részletük se hullana, a társadalom, az államok fennmaradása érthetetlen volna. A ki mindent az önérdeknek tulajdonít, vagy elméletnek fanatikusa és fanatismusával önmaga ellen bizonyít vagy pszichológiai képzelete a maga érzése korlátaiban nem bír túlemelkedni. Szalay László már eléggé kiábrándult lélekkel fogott történetéhez. Az oligarchákat azelőtt sem szerette. »Az oligarchia — írja *Magyarország Történeté*-ben¹⁾ — a tömegeket minden időben arra használta, hogy általuk saját célzatait létesítse«. Jól tudta, hogy »a póroknak osztályrészül jutott szenvedni a nagyok hiúságáért.«²⁾ De nemcsak az oligarchákról gondolkodott így. »A közügy köpönyege — úgymond — jobbról-balról minden időben alkalmas jószág volt a magánérdekek, a személyes nyomorúság takargatására.«³⁾

Másrészt nagyon jól tudta azt is, hogy egy állam tíz év-

¹⁾ III. 98.

²⁾ III. 24.

³⁾ IV. 600.

századon át fenn nem maradhat vezetői erkölcsi érzésének bizonyos mennyisége nélkül. Ily felfogással kutatta a vezetők motívumait. Ítéletének mértékéül a nemzeti erély fenmaradását, a nemzeti élet lendületét vette. A hol a cselekvők motívumai világosan önzők és a mértékül felvett irányokra nézve károsak vagy közömbösek voltak, ott lesújtott ítéletével rendesen mérsékelt hangon. Kételkedve hallgatott, ha a motívum nem volt megállapítható, mert nem kereste örömmel a rosszat; de ott, hol a személyes érdekek tömkelegén át egy általános eszmének fonalát végig kísérhette, boldog örömmel méltányolt vagy dicsőített.

Ez alapelvek világítják meg jellemrajzait és rövidebb lélektani észrevételeit. Ha ezeken áttekintünk, egy történeti arczképcsarnok tűnik fel előttünk és legalább körvonalaiban Szalay felfogása is a magyar politikai történetről.

Az Árpádokat Szalay szinte krónikás egyszerűséggel jellemzi. Pedig elismeri a hozzávetésekből alakított történeti jellemrajz jogosságát. De érdeklődése e korszakban az intézményekre központosul, úgy érzi, hogy itt a szigorú módszerrel fékezett phantasia biztosabb eredményeket érhet el, mint az ingatag alapra épített részletes jellemrajzban. Még Róbert Károly képét is kevés jelző keretébe szorítja, noha az Anjoukat nagyon szereti. »Mert az Anjouk alatt — úgymond — dicső korszakot élt a nemzet, minőt a Venczeleknek és Ottóknak nem köszönhetett volna, kik ha szent István királyi székén helyet foglalnak, a római szent birodalom boldogtalan tömkelegébe sodortatik emberi valószínűséggel az ország.«

Első pszichológiai rajza Nagy Lajost állítja elénk. E képen a fény elűz minden árnyékot. Dicsőíti, mint a magyar cultura gyarapítóját, mint ideálját az igazi lovagnak, mint nagy hódítót, a kinek arcza az 1358-iki béke után »felgyult egy nemzet jövődjének sugaraitól«, mint feddhetetlen lovagot, mint igazi uralkodót, ki tiszteli a jogokat, de erős kézzel kormányoz, mint a polgári rend támaszát, kinél szeretetreméltóbb férfiú nem ült a magyar trónon. »Életének végszaka — úgymond — egy dicső nap nyári alkonyához hasonlít, melynek búcsúfénye minden érdességet elsímít«. Egész ifjúkori lelkesedését a lovagkor romanticismusa és a középkori magyar birodalom nagysága iránt bele-

olvasztotta ebbe a regényes jellemrajzba. Zsigmondnak sokat megbocsát azért, mert mint császár ismerte a nyugat műveltebb országainak mind köz- mind magánjogi institutióit s az édes magunkéit, de nem igyekezett a nemzeti alapot elrántani alóluk, hanem ismerete által termékenyítette azokat. Hunyadi Jánosról hódoló tisztelettel beszél, de bölcsen hozzá teszi, hogy óvakodjunk őt naiv, egyenesen a forrásból patakozó kedélynek tartani, minőnek néhány író festegette. »Az isteni szikra — mondja Szalay néha a római példákra emlékeztető tömörségével — őt bátorrá és igazságossá, az élet könnyörtelenné és ravaszszá tette, hol és mikor kellett«. Határtalan birtokvágyát és uralkodói nagyravágyását is szemére vetik, de ezt neki Szalay szívesen elnézi, mert Hunyadi hatalmát egy nagy czélra, az ország határának védelmére fordította. V. Lászlóról néhány szóval sokat mond: »Gyenge, kora álnokságú fejedelem«. Nem hallgatja el Mátyás korához érve azt, hogy a nagy királyt gyanúsították a pápai segélypénzek önkényes kezelésével. Súlyos gyanú, mert e pénz a török elleni háborúra volt szánva. Szalay szerint a gyanú nem is volt egészen alaptalan. Elmondja még azt is, hogy a hiú dicsvágyat nem szabad kifelejtenuünk Mátyás tetteinek rugói közül és nem akarja ausztriai hadjárataiért a felelősség egy részét Beatrixra tolni, mert megállapítja, hogy Beatrix ellene volt e háborúnak. Mindamellett nagy mélységű történeti perspectivába állítja Mátyás arczképét. Gondoljuk meg az uralkodó helyzetét a makacs Frigyes császár, a hatalmas szultán, a monarchiától elszakadt délnyugati dynasták s a gőgös magyar oligarchák közt. És akkor érezni fogjuk a fejedelem nagyságát, ki harminczhárom éven át parancsoló állást fogott kelet-északi Európában s hírével, nevével betöltötte a világot. Önkényes volt kormányja, igen, mert a középkor lealkonyodott, midőn az ifjú kezébe fogta a kormánypálczát, mert az újkor szükségait Európaszerte senki sem érezte élénkebben, mint Mátyás; ő, az emberiség vágyainak és reményeinek az átalakulás e pezsgő éveiben legdicsebb tolmácsa. És hogy értett a fegyelem tartásához, a legfényesebb neveknek minő gazdag koszorúja vette körül. Semmit sem tett a magyar nyelvért, mondják. De a latin akkor hatalmas kapocs volt a magyarság és a nyugati műveltség közt. És a magyar nyelv terjedése a magyar faj azon szellemi

felsőbbségén alapszik, melyet a négy folyó mentén lakó népségek felett kivívni képes. Már pedig a felsőbbségnek öntudatra jutását olyan nagy történeti emlékek segítik elő, mint a minők Mátyás nevéhez fűződnek. Így foglal össze multat, jelent és jövődőt Mátyás jelentőségének kiemelésére, pedig emberi gyöngeségeit, sőt végzetes hibáit sem hallgatja el.

Rendkívüli érdeklődéssel vizsgálja Verbőczy jellemét. Vele már régóta foglalkozott, a *Hármas könyv* egy részét magyarra fordította, a jogtudóst jól ismerte, de most az államférfiú áll előtte. Kutatja lelkét pályájának minden fordulóján. Nem volt ő — úgymond — kezdetről fogva Szapolyai királyságának híve, azzá lett utóbb az udvar kétszínűsége, az oligarchák összeküvése miatt. Alapeszméje politikájának ez volt: a közép- és birtoktalan nemességre támaszkodva fegyveres gyűlésben intézkedni, erőt venni az udvaron és az urakon s az ekkép megnyert királylyal a török ellen indulni. Verbőczy csalódott, mert a közép-nemességben több volt a sustorékoló tűz, mint a czéljaira törő erély. Még 1526-ban is a törvénykönyv rendezésével foglalkozott, kétségbeesésében talán, de valószínűbb, hogy az egyoldalú törvénytudó rövidlátásából. Még Gritti vérlázító gőgje ellen is a törvénykönyvben keresett oltalmat. Szalay ezután Dózsa György s tábora főbbjeinek motivumait is sok szerencsével kutatja, Szapolyai Jánosról a régi történetírók sz gorával ítél. Számára alig van mentsége. Nem azért bűnös, hogy elkészt a mohácsi mezőről, hanem húsz év óta követett iránya miatt. Ereje — úgymond — nem állott arányban nagyravágásával, több gőgje volt, mint esze. Fráter Györgyben is látja a határtalan nagyravágást, de nagyszerűnek nevezi a férfit, kinek tetteiből világosan kiemelkedik az a törekvés, hogy megakadályozza az ország további feldarabolását. Bocskay pályájának mind a két felét vizsgálja. Ez a nagy dolgokat forraló férfiú túladdott azokon, kik útjában állottak. Azért volt oly kíméletlen, úgy gondolja Szalay, mert éreznie kellett, hogy Erdély és a magyar faj többet várhatnak tőle, mint azoktól, a kiket láb alól eltett.

Szalay felfogása szerint Erdély különszakadása szerencsétlenség volt. E tekintetben inkább Illésházy felfogását követi, mint Pázmányét és Bocskayét. Azért kissé kelletlenül ítéli meg

az erdélyi fejedelmeket, Bethlent kivéve. »Bethlen — úgymond — élesen érezte a szétszaggatott hazának együvévalóságát«. A kínos vonás szája körül talán arról is szól a szemlélőnek, hogy ez irányban megfejtés nélkül hagyta feladatát. E tekintetben később bizonyára tisztult volna objectivitása, de 1854 körül még oly fájdalmasan érezte a debreczeni függetlenségi nyilatkozat következményeit, hogy lehetetlen volt megszabadulnia a régibb magyar történetírás felfogásának hatásától. Nagy tisztelettel, a legmelegebb vonzalommal rajzolja Veterani pályáját, mert ez az urbinói születésű hős lelkű katona, Leopold valamennyi olasz tábornokai közt az egyetlen volt, ki Magyarországon népszerűséget szerzett. Rákóczi Ferencz fölkelésének nagy jelentőségét már csak azzal is kitűnteti, hogy külön kötetben akarta tárgyalni történetét. Bizonyos méltánnyal szól Kolonics tervéről; az Einrichtungswerk szelleme — úgymond — olyan volt, mely nem ijedt vissza a végrehajtás nehézségeitől, de mely mégis némileg a fennálló viszonyokból indult ki, mint alapból.

Mindamellettt igazoltnak látja a felkelést, noha II. Rákóczi Ferencz személyes motivumait sem hallgatja el. Azt nem hiszi el róla, hogy ifjúságában megfeledezett nemzetiségéről, de bizonyos, hogy a római fejedelmi cím megtagadása mélyen sértette. Mesteri világossággal beszéli el a diplomatai alkudozásokat e korban, mert kihámozza a sok írásból, a sok diplomatai fordulatból, az alkudozó felek igazi szándékát. Jól tudja, hogy Rákóczi sohasem akart igazán békülni, kezdettől fogva majdnem a felkelés végéig nem az udvarral való békülés szándéka vezette. Végleges ítélete Rákócziról még nem vehető ki töredéknek maradt elbeszéléséből, de bizonyára árnyékot és fényt jobban birt volna vegyíteni jellemrajzában, mint azok, kik utána vállalkoztak e feladatra. Látszik ez az ónodi jelenet elbeszéléséből. Nem tolja Rákóczira a felelősséget a gyilkosságért, de nem tagadja, hogy viselkedése a gyűlés kezdetén »mások rettentésére is volt irányozva«. A politikai czélnak a kelleténél erősebb hatása van elbeszélésére, itt is, mint általában a Habsburg-ház történetében. Károlyi Sándor a kötet igazi hőse. Ez a Szalay szerint kitűnőleg józan férfiú, ki »a hazát százados zivatarok után százados béke ölébe juttatta«. Szóval, Szalay jellemrajzai nem csupán a conceptio miatt jelentékenyek, hanem a stylusnak erélye miatt is.

Néha vésővel kimetszett szavai vannak. Csak nem volt elég nyugalma kötetei kidolgozására. Történeti alakjai többnyire mint szobrok állanak a nagy történeti szakaszok küszöbén, vagy kijáróján, de nem lépnek le a talapzatról, nem érezzük eléggé életük melegét az elbeszélés közben. De vajon ki van-e merítve a történetíró feladata az alkotmányos fejlődés, a politikai és hadi történet tárgyalásával? Nincsenek e fontosabb feladatai a történetírónak, mint az egyénítés? Nem kellene-e a gazdasági és szellemi cultura fejlődését is elébünk tárnia? E kérdéseket szemrehányó éllel sokan vetették fel Szalayval szemben, sőt leghívebb barátai sem hallgatták el azokat.

De tudnunk kell, hogy Szalay a történetírásban Ranke követője volt. Ez felfogásán, egyes fordulatain is meglátszik, de ő maga is az *Augsburgi Allgemeine* egyik cikkében örömmel ismeri el, hogy Ranke nyomán jár.¹⁾ Tisztelete Ranke iránt könnyen érthető. Rankera is hatott a romantikus kor irodalma és philosophiája, csakúgy mint Szalayra és mind a ketten hasonló phasisokon át jutottak a pantheistikus világfelfogáshoz. Mind a kettőben meg volt az általános eszmék szeretete mellett a művész öröme a részletek feltűntetésében. Szalay csak úgy mondhatta volna történeti műve elején, mint Ranke, hogy »mintegy ki szeretném oltani éneket, mikor az elbeszéléshez fogok« és Rankével kérdezhetné volna minduntalan, »tulajdonkép hogy is történt ez az esemény?«

Már Ranke korában ellenzéket alkotott a nagy mesterrel szemben a culturtörténeti mozgalom és Szalay erre az ellenzékre célozva kijelenti említett cikkében, hogy »az úgynevezett állami és hadi actiók mindig magvával fognak szolgálni a történetnek; hiában tisztelik meg azokat a »külső történet« elnevezésével«.

E hatvan évvel ezelőtt írott sorok ma már elavultaknak látszanak a nagy culturtörténeti mozgalom általános hatása miatt. De ne engedjünk oly könnyen minden új divatnak és gondoljuk meg, hogy Szalay mit akart mondani. Nem azt mondja, hogy a szellemi és anyagi cultura, az intézmények és a társadalom változásaival mit sem kell törődnünk. Csak azt mondja,

¹⁾ 1853 április 23.

hogy az állami élet minden igazi történetnek a központja és a csendben működő kulturális erőket az állam vezetői elhanyagolják, elsorvasztják vagy fejlesztik. Azért a politikai és hadi történet kitűnően választott csúcspont, honnan a völgy életét is áttekinthetjük. A történet félig tudomány és félig művészet; lehet-e megtagadnunk a művésztől azt a jogát, hogy a maga kedve szerint válaszssa ki a pontot, melyet a legerősebben akar megvilágítani? És ha nem is a politikára esik a világítás, állami történetet egyéni élet vizsgálata nélkül nem írhatunk. Próbálták ugyan kitalálni a történeti fejlődés személytelenül működő törvényeit, de sikerre ez a tiszteletreméltó erőfeszítés eddig még nem hivatkozhatik. És még ha egyszer sikerül majd kimutatni azt, hogy például a német nemzet története igen könnyen érthető Luther és Bismarck egyénisége nélkül is, nekünk még mindig ragaszkodnunk kell az egyéni felelősség kikutatásához, mert mi jól ismerjük a változást Mátyás halála után, ismerjük a mohácsi vész, az utolsó szabadságharcz, a kiegyezés történetét és így dönthetetlen bizonyítékaink vannak az egyéniségnek igen nagy, néha mindent elhatározó befolyása mellett. Követhetjük tehát bátran Szalayt az egyéni motívumok, a politikai és hadi történet kikutatásában és kialakításában; komolyan folytatva e feladatokat, elég teendőt fogunk találni. Mindamellett rajta kell lennünk, hogy az egy pontra vetett fény áthassa és világosan tagolja az árnyékban maradt részeket is. És azt sem volna szabad felednünk, hogy minő ritka és becses sajátság Szalaynak szinte rajongó nemzeti érzése, mely benne az európai kulturának szeretetével sohasem jut ellentétbe. Könyvét olvasva, érezzük Guizot mondásának igazságát: »a historia az a nemzet, az a haza a századok fejleményében«. Nem járunk rosszul, ha Szalay nyomán tovább haladunk, mert az ő könyve nekünk Thukydidesselel szólva, nem pillanatnyi csillogásra szánt mutatvány, hanem örökkévaló szerzemény, melyből mindig meríthetünk érzést és tanulságot.

V.

Kisebb munkák. A pálya vége.

A Prayak és Katonák munkájához nem elég a lélek belső erélye; kell, hogy a külső nyugalom is védje zavaró hatások ellen az írónak tárgyára irányított folytonos figyelmét. Szalay e védelemtől majdnem élete végéig meg volt fosztva. 1845 augusztus 2-án elvette May ügyvéd özvegyét; házassága igen boldog volt, de a lelkiismeretes családapának nagyon sok gondot okozott a család eltartása és sorsának biztosítása kivált 1849 óta. Svájcban valósággal »bujdosott a bujdosásban«, mint Mikes írja, kinek sorsához szerette hasonlítani a magáét. Csakhogy neki nem volt Rákóczi, mert a magyar szabadságharc vezéréért Szalay sohasem rajongott. Bámulta szónoki lángeszét, de politikáját kivált 1849 óta aggodó figyelemmel kísérte és a függetlenségi nyilatkozat után egészen elfordult attól. Szalayt Zürichben, majd Rorschachban, majd Sionban, azután Kefikonban találjuk; egészségi, vagy anyagi okok készítették a vándorlásra. *Magyarország Története* mellett kisebb munkákra is kellett vállalkoznia, átdolgozta német nyelven a Canton du Valais polgári törvénykönyvét (1854) s hírlapoknak írt leveleket. Különböző tervek zaklatták lelkét. Arra gondolt, hogy magántanár lesz valamelyik német egyetemen, vagy hogy ügyvédi irodát nyit német földön, vagy Svájcban fiatalkori barátjával, Ribordyval együtt, a kívül Lausanneban újra találkozott. Gondolt más tervekre is és e zaklatottságát még növelte nejének távolléte, ki férjétől kétszer is távozni volt kénytelen, hogy otthon családi ügyeket rendezzen. Először 1850-ben utazott haza rövid időre, majd 1852-ben ¹⁾ s ekkor majdnem két éven át Szalay el volt szakítva nejétől és két kis gyermekétől. Ez a két év volt Szalay megpróbáltatásának leg-

¹⁾ Midőn neje két kis gyermekével Passauból Bécs felé utazott és észrevette a hajón hg Windischgrätz Alfrédet, nagyon megijedt. Szalayné arra kérte gyermekeit, hogy senkinek se mondják meg nevüket. A herceg családja megkedvelte a hatéves Zsófit és megkérdezte nevét, de Zsófi hamisítatlan svájci dialektusban így felelt: Ich schwätze nit mit alle Lüte.

súlyosabb ideje; mikor 1854-ben viszontlátta az övéit, alig birt magához térni a heves indulatok rázkódtatásától. A Svájcban élő Szymanovszky lengyel grófi család, Ribordy s mások szeretete és Svájc tájékainak szépsége sokszor vígasztalták Szalayt levertségében. Később, midőn az ott érzett keserősége eloszlott, a svájci benyomások derüs emlékekké alakultak át lelkében. Ebben a derűben talán a legszebb fénynyel ragyogott Flegler Sándor barátságának kezdete. A kiváló német tudós egy zürichi iskolában tanítója volt Szalay mostoha fiának, May Árpádnak. A *Lettres sur la Hongrie* felkeltette Flegler érdeklődését Szalay iránt. Meglátogatta a hírneves magyar száműzöttet s örömmel vette észre, hogy a műnél is jelentékenyebb a szerző egyénisége. 1849 augusztus óta Fleglert a legbensőbb barátság és tisztelet kötötte Szalayhoz. Szalay kedvéért megtanult magyarul és Szalaynak köszönhetjük, hogy Flegler irodalmunknak, tudományunknak és jó hírnevünknek buzgó védelmezője és terjesztője lett a német földön. Az a kis könyv, melyet Flegler Szalayról írt, e reánk nézve becses baráti viszonynak el nem avuló emléke lett.

Mikor Szalay még azzal a gondolattal foglalkozott, hogy letelepszik Németországban, engedélyt kért erre Bach ministertől. Kérvénye, mely ma már közzé van téve, becsületére válik férfias nyíltságának. A kérvényben egész forradalmi pályáját beszéli el okos vigyázattal s mindamellett egészen őszintén. Önérzetének sérelme nélkül beszél s még a nemzetnek a forradalomban kifejtett hősiességét is kiemeli, noha ez a részlet önigazolásához nem tartozott és Bach jó indulatának öregbítésére nem látszott alkalmasnak. Szalay ezután nejeének sürgetésére 1854-ben megszerezte az engedélyt a hazatérésre és különböző családi akadályok elmúltával 1855 tavaszán újra szülővárosában, Budán lakott.¹⁾

Epen hét éve mult ekkor annak, hogy elhagyta a magyar fővárost; hosszas bolyongásainak emléke és a beállott változások közvetlen benyomásai elmélkedésre készítették a multról és jö-

¹⁾ Ezekre nézve l. b. Szalay Gábor életrajzi bevezetését a *Levelekhez* és magukat a leveleket, továbbá Flegler könyvét és a Szalayhoz írt leveleket a már említett magángyűjteményben.

vőről, s különösen a maga kötelességeiről életének ez új szakasza küszöbén. Ily elmélkedésekkel lévén elfoglalva 1855 nyarán Cicero *De officiis*-a mélyedt, lefordította és igen alapos tárgyszerűséggel magyarázta.¹⁾ Cicerót az ókor legnagyobb írójának tartotta, jelleméről azt vélte, hogy »fényes alapon a legparányibb folt is élesen felismerszik«. Hévesen elítélte Mommsen támadását Cicero pályája ellen; ha megérte volna Boissier könyvét, bizonyára nagy örömmel fogadja Cicero védelmét. Fordítása nagy haladást jelent Kovásznai Sándor 1795-iki munkájához képest, mint Csengeri János mondja, ki dicséri Szalay munkáját, melyet a maga fordítása közben, »folytonosan szem előtt tartott«²⁾ Szalay lelke előtt »sok bölcsesség merült fel Cicero könyvéből«. Megerősödött abban a gondolatban, hogy nem szabad elhagynia az irodalmat s azt a munkakört, melyben már annyi elismerést szerzett.

Az *Augsburger Allgemeine Zeitung*nak levelezője volt már külföldön is. Svájcezi tudósításaiban a magyar irodalmat és a svájcezi politikai viszonyokat ismertette; hazaérve folytatta a levelezést különösen azzal a szándékkal, hogy a magyar cultura iránt méltánylatra bírja a birodalmi német közönséget és erősítse rokonszenvét a magyar nemzet iránt. Midőn 1858-ban a Pesti Napló *Faust*-ról azt írta, hogy »a felséges költeményt gyárilag lefordítani barbarismus volna«, Szalay erről örömmel tudósította az *Augsburg*-it, mert — úgymond — az oly nemzetnek elsvajcsoltatása, melynek legkiválóbb közlönye így nyilatkozik, bizonyára nem érdeke a németiségnek.

E csinos és tartalmas tudósítások érdekes adalékai az akkori magyar culturtörténetnek. 1854 óta magyar hírlapokban és folyóiratokban is jelentek meg Szalaytól becses levéltári közlemények, bibliographiai adatok és — a mi ritka dísz hírlapnak, vagy folyóiratnak — igen tartalmas könyvismertetések. Ezek közül ki kell emelnünk a már idézett ismertetést Gróf Mikó Imre Erdélyi Történeti Adatainak első kötetéről, mely a XVIII. századi

¹⁾ M. T. Cicero. *A kötelességekről*. Magyarul Szalay László által. Pest 1857.

²⁾ Csengeri fordítása a *Görög és Latin Remekírók gyűjteményében*. Budapest, 1885.

magyar történetírást finom érzékkel, melegséggel és ritka tájékozottsággal jellemzi.¹⁾

Kisebb közleményeken kívül Szalay a történeti források, monographiák és tanulmányok egész sorát adta ki. 1856-ban kiadta a *Tatárjárás Magyarországon* című monographiáját a nagyközönség számára a *Vasárnapi Könyvtárban* fametszetekkel. A compositio kerekdedsége, az elbeszélés élénksége annyira tetszett a közönségnek, hogy néhány hónap alatt majdnem 12.000 példány kelt el a kis munkából.

Csengery Antal külön kis tanulmányban méltatta e monographia jelességét. Szalay Dzsengisz khántól egész a krimi háborúig ismerteti nagy vonásokban a tatár történetet különös tekintettel a magyarországi pusztításra. Már Csengery kiemelte a könyvből ezt a mondatot, melynél szebbet és Szalay modorára jellemzőbbet nem is találhatunk benne: »Dzsengisz intézményei vegyülete a nagyságnak, a baromiségig nyers erőnek, mint ő maga; vegyülete az ész fényének s a babona lidérczparáinak, mint az öszves ázsiai törvényhozás e napig.«²⁾

Még 1856-ban követte e monographiát a *Magyar Történelmi Emlékek* sorozata. Itt jelent meg az eredeti kézirat után Kemény János önéletrajza, melyet Rumy hibásan adott ki. Kemény önéletrajza 1652 után igen töredékes. Szalay kiegészíti a töredéket, leírván Kemény életét 1652-től haláláig. Kiadta e gyűjteményben gróf Bethlen Miklós emlékiratait két kötetben, sajnálatára csak másolat után. Az első kötet előszavában megállapítja, hogy a Bethlen Miklós neve alatt megjelent francia *Mémoires* Révérend abbé emlékeiből készített regény. A második kötet előtt röviden jellemzi Bethlen Miklóst. A sorozat harmadik művét, gróf Károlyi Sándor önéletrajzát még Szalay rendezte sajtó alá, de halála után Thaly Kálmán írt hozzá előszót. Thalyt Szalay buzdította a Rákóczi korszak tanulmányára, eleintén követte is Thaly Szalay felfogását, de később eltért attól. Azonban mindig szinte fanatikus tisztelettel ragaszkodott Szalay emléké-

¹⁾ *Pesti Napló* 1856. id. h.

²⁾ *Csengery Antal összegyűjtött munkái*. Budapest, 1874. III-ik kötet és Szalay Gábor: *Levelek* 267. l.

hez. Midőn Thalynak kezébe került egy fiatal történetíró munkája, ki Szalaynak egy megállapítását bírálni próbálta, azt jegyezte a munka szélére: Szalay sohasem tévedett.

1857 óta a Verancsics Antalnak tulajdonított munkákból hat kötet jelent meg Szalay kiadásában az akadémiai Monumentában. A második kötet előszavában vizsgálja Szalay a kérdést, hogy kik lehettek szerzői a Verancsicstól gyűjtött anyagnak. A kérdés nehéz, Szalay hozzávetései érdekesek, de nem kielégítők.

1859-ben történeti tanulmányainak egy gyűjteménye jelent meg ily címen: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*, mely második kiadást ért 1861-ben. Az első tanulmány címe: *János király és az Európai hatalmasságok 1526—1528*. Nagyon becses ebben az 1491-iki szerződés közjogi érvényének éleselméjű vizsgálata. Az egész tanulmány a legkörülményesebb és a legkitűnőbb elbeszélése János és Ferdinánd viszálya politikai történetének 1526—1528 közt. János királyról itt már több sympathiával, melegebb érdeklődéssel beszél, mint nagy történetében. A *Verbőczy István és Verancsics Antal* cz. tanulmány különösen jellemrajzai miatt kitűnő. A ferenczrendi Frangepán Ferencz egyik leveléről Szalay ezt jegyzi meg: »A született nagyúr gőgje és a kolduló barát cynismusa egyaránt érzik ki e levélből. Verbőczyt itt élesebb kritikával jellemzi, mint nagy történetében. Verancsics szerinte impressióknak engedő politikus volt, mint Lamartine. A humanitas aromája érezhető cselekedetein és érzelmein. Frater György »geniusának brutalitásáról« beszél reáalkalmazva, mit I. Napoleonról mondott valaki. A Verancsicsnak tulajdonított munkák tartalmát velősen ismerteti, élénk állítva Athinai Deák Simon tragikus sorsát, majd Verbőczy halálát, a melynek leírása hangulatos befejezése a kiváló tanulmánynak. A kötet többi része már inkább közlemény, mint tanulmány, de a XVI. század kutatói e közleményeket nagyra becsülik s kivált a Khalil bég defteréből közölt töredéket.

Szalay »*Erdély és a porta*« (1567—1578)¹⁾ című munkáját közleménynek nevezi, de tulajdonkép bizonyos fajú compositio az, noha egy sor sincs a könyvben, mely szerzőjétől származnék. A szerkesztés e módjának van bizonyos érdeme, noha nem min-

¹⁾ vagy a *Magyar Történelem*hez 1860, II. kiadás 1862.

dig ajánlható. Ezt a módot maga Szalay így jellemzi: a szerző csak Khorus és pedig hallgató, figyelő Khorus, csupán a dramatis personae beszélnek leveleikben. A leveleket a szerző chronologiai sorban rendezi, és úgy, mint a világítómécset jobbra, vagy balra tolja azokat, a hogy épen szüksége van reájok a megvilágítás végett. El kell ismernünk, hogy Szalay mély belátással, a dolgok és emberek kitűnő ismeretével tolja ide-oda a mécset. A hol a levelek cserbehagyják, a hézagokat egykorú írókból vett jegyzetekkel tölti be. És így, ha jól figyelünk levélgyűjteményére, előttünk állnak az emberek koruk környezetében. Előttünk áll az idézett munkában Báthory István s Kristóf erdélyi uralkodása, Báthory István és Békés Gáspár viszálja, Erdély s a porta viszonya e korban és képeket kapunk az erdélyi hódoltság állapotáról. A hasonló modorban szerkesztett II. Rákóczi Ferencz bujdosásában, mely sajnálatunkra töredék¹⁾ maradt, látjuk a támadás végső perceit, Rákóczi igazi motivumait, a bujdosás nyomorát, az emigratio elzúllásának kezdetét. Ugyanilyen módon látjuk *Esterházy Miklós* életében²⁾ a nádor emelkedő pályáját, Bethlen Gábor első támadását, s az egész korszakot. E könyvben a szerző bele is szól olykor a dramatis personae párbeszédeibe és pedig nagy történeti anyag felhasználásával.

Az *Adalékok az 1723. I—III. törvénycikkek keletkezéséhez* című tanulmány szintén ilyen módon van szerkesztve. A szerző keveset szól, csak gróf Pálffy Miklós nádor és Szluha ítélőmester beszélgetnek leveleikben. De beszélgetésök sokat mond. Kitűnik leveleikből, hogy a nemzet vezetői már akkor is kétoldalú szerződésnek fogták fel a pragmatica sanctiót. A nádor és Szluha azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy mit követelhet a nemzet ellenértékül a nőiág örökösödésének elfogadásáért.³⁾ Ezek a levelek Lustkandlékat czáfolják, noha kevés commentár van hozzájuk fűzve.

Ez a módszer tehát Szalay kezelésében igen értékes. A ki hozzászokott történeti emlékek olvasásához, annak az így ren-

¹⁾ 1864-ben jelent meg az I. kötet 2. füzeté.

²⁾ Galanthai: *Gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora*. Pest, I. kötet 1863, a többi két kötetet már Salamon Ferencz adta ki.

³⁾ *Budapesti Szemle* 1864. XIX. kötet.

dezett nyers anyag nem indigesta moles, hanem eleven kép. De nem jó volna mindig ezt az eljárást követnünk. Szalay e módszerének csak vázlatokat köszönhetünk; az igazi történeti compositio idomait és színeit hiába keressük bennük. Fölül-emelkedik e módon a *Klement Mihályról*¹⁾ szóló töredéknek maradt tanulmány. A tanulmány első két lapján Szalay a Rákóczi-emigratio különböző árnyalatú lelki szenvedéseit rajzolja. Ezek átérzett lapok, Szalay itt a maga élményeiből merített. Majd élénk világossággal tünteti fel »a nagyot mert, a sokat szenvedett fejedelem« orosz, svéd és porosz diplomatiájának motívumait.

*A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*²⁾ című tanulmányában a középkori szerb bevándorlásoktól 1848-ig válaszolja a hazai szerbség történetét és jogi állapotát. A vázlatnak jogtörténeti értéke van és Thököly Száva 1790-iki beszédének közlése feltűnteti a szerző tendenciáját, mely hazafiságot és méltányosságot akar egyesíteni a nemzetiségi kérdésben.

Ugyane czélt szolgálja *A horvát kérdéshez*³⁾ című röpirat. Szalay e röpiratban az 1861-iki zágrábi körlevelet czáfolja. A körlevél szerint a horvát, dalmát, szlapon királyság jogilag mindenha csak személyes unio alapján volt összekapcsolva Magyarországgal.

Szalay először is kezét nyújtja az ellenfélnek, mint magyar testvér a horvát testvérnek, de azután a történeti érvek egész arsenaljával dönti meg a körlevél történeti alapgondolatát.

Történeti bizonyítása a VI. századtól egészen a legújabb korig terjed. Elismeri, hogy a negyvenes években hibázott a magyarság, midőn a horvátok beolvasztására törekedett, hiszen neki is része volt a hibában, de most nem kívánja bántani a horvátok politikai és történeti nemzetiségét, csak ne kovácsol-janak fegyvert oly hajdani területi kiterjedésből, s oly történeti jogokból, melyekről a jól értelmezett történeti források mit sem tudnak. Szalay polémiaja diadalmas, noha történeti rajzában vannak bizonyos hézagok s tévedések is.

1) *Pesti Napló* 1863, Thaly újra kiadta *Századok* 1870.

2) Pest, 1861.

3) Pest, 1861.

Azonban Kvaterniknak, a horvát tudósnak válasza¹⁾ e röpiratra nem Szalaynak, hanem a válasz írójának válik szégyenére.

Kvaternik vad dühvel polemizál; ha az ő hangját és a Szalayét a két nemzet műveltsége mérőjének vesszük, a horvát nemzet hírnevére mély árnyék borul. És ez a düh nevetségessé válik, ha látjuk Kvaternik nagy hevét annak a hihetetlen tételnek bizonyításában, hogy a régi magyar jognak partes subjectae vagy annexae-féle kifejezése nem Horvátországra, hanem Erdélyre vonatkozik.

Fiume jogi állása kapcsolatban volt a horvát kérdéssel és Szalayt már a 40-es években erősen érdekelte Fiume helyzete. Ott járt a quarnerói öböl partján 1846-ban s akkor is hangoztatta azt a meggyőződését, hogy »ez öblön, mint küszöbön lép át e nemzet világpolgársága«. 1861-ben a *Fiume a magyar országgyűlésen*²⁾ című röpiratban is azt hirdeti, hogy Fiume a mienk és sohasem volt Horvátországgé. Követének a magyar országgyűlésen kell megjelenie. Elbeszéli Fiume sorsát és dicsőíti Mária Teréziát, a kinek magyar tanácsosai helyreállították a magyar állam integritását. A fiumeiek küldöttsége Szalaynak egy Simonetti által festett képet adtak át hálából a röpiratért.³⁾

Az utóbbi három füzettel Szalay félig a történet, félig a politika mezején mozgott. 1861 óta újra részt vett a politikai mozgalmakban. Az 1861-iki országbírói értekezlet előtt Deák Ferencz Szalayval tanácskozott és e tanácskozásnak volt eredménye Deáknak az a nézete, hogy az absolut kormány magánjogi rendeleteit és törvénykezési eljárását lényegükben fenn kell tartanunk.⁴⁾

Pest lipótvárosi kerülete Szalay Lászlót jelölte követnek az 1861-iki országgyűlésre. Szalay választói előtt visszaemlékezett az 1843/4. országgyűlésre, a melyen mint Korpona követe olyan nagy jelentőséget tulajdonított a városi elemnek Magyarország átalakulásában. Elmondotta, hogy miért lett az ország történetírója. Az 1861-iki országgyűlés feladata igen nehéz,

¹⁾ Kvaternik: *Was ist die Wahrheit?* Agram 1861.

²⁾ Pest, 1861.

³⁾ L. Szalay Gábor, id. h. 29. l.

⁴⁾ Kónyi: *Deák beszédei* II-ik kiadás, II-ik kötet 586., l. *Ghyczy Kálmán levele.*

— így szólt — nehezebb, mint az 1790-ikié volt, de megoldja, mert ügyünk az igazság ügye. A lipótvárosiak nagy lelkesedéssel választották meg Szalay Lászlót.

Szalay némileg dolgozótársa volt Deáknak a közjogi vonatkozású történeti adatok föl kutatásában s e viszonyoknak mintegy külső kifejezése volt az, hogy az alsóház ülésén az 1861-iki második felirat felolvasásában Szalay felváltotta Deák Ferenczet.

Május 16-án maga is felszólalt a határozati párt ellen a felirat mellett. Beszéde eszméről-eszmére csapongott, a nélkül, hogy a tárgytól eltért volna. Beszélt sympathiájáról a német nemzet iránt. Elhiszi, hogy a német sem gyűlöli a magyart, a nagy nemzetnek csak egy kicsiny rétege tetszeleg e gyűlölségben. Ezek nem ismerik az országot, ars non habet osorem, nisi ignorantem. Magyarországot csak az gyűlöli, a ki nem ismeri. A personalis unio nem terméketlen gondolat, mint odaát mondják.

Nem terméketlen, ha az, első lépést követi a második, ha — a minek el kell következnie előbb-utóbb — a monarchia súlypontja Magyarországra helyeztetik át. Odaát le kellene mondani a német imperatori reminiscenciákról és az olaszországi beavatkozásról. Erdélyt, Fiumét s a kapcsolt részeket meg kell hívni az országgyűlésre. Dalmatia tulajdonkép Magyarországé. Az 1848-iki törvényeket ki kell még pótolnunk a teljes jogegyenlőséggel, minden felekezetre ki kell terjesztenünk a polgár jogát. Neki a dunai közbirodalom nem kell, neki csak Szt. István Magyarországa kell ezerévi történetének és jogéletének rámájában. E keretben minden népség joga elfér. Függetlenség a mi nagy kincsünk, de az izoláltság a függetlenség gyilkos neme. Felirat kell, nem határozat. Elég hivatkozni Deák Ferencz érveire, melyeket a követ szónoklatának demosthenesi palástjában hozott a ház elé. Beszédét e szavakkal végezte: »Nincs magasztosabb eszme, nincs rendíthetetlenebb elv, mint a jog eszméje, a jog elve, de hogy termékenynyé, hogy élő törvénynyé válhassék, a magánjognak társul kell adni az aequitast, a méltányosságot, a büntetőjognak társul kell adni a kegyelmet, a közjognak társul kell adni a politikai bölcsességet.«

Beöthy Ákos e beszéd hatását így jellemzi: »Hallottam őt az 1861-iki országgyűlésen szólni... kissé fátyolozott tekinte-

téből, mélabús hangjából egy jobb világnak szózatát vélte az ember hallani... A mint szólni kezdett, egyszerre oly ünnepléses csend lett, akár egy templomban, úgy adta elő nézetét, mely választékosság és alaposság dolgában majdnem egyedül állott.«¹⁾

És valóban ez a beszéd méltó párja az 1843-ikinak.

Ez is a legmagasabb szempontból tekinti az előtte álló kérdést s kijelöli a jövő irányait. Csakhogy az első lépést nem követte rögtön az a második, melyet beszédében említett és melyet Schmerlingtől várt, mert meg volt győződve arról, hogy a jóakarát és belátás Deák felirati javaslatában megtalálta volna az utat a kiegyezési tárgyalásokhoz. De vígasztalódott azzal a tudattal, hogy Deák és pártja mást nem tehettek; »mint ama férfiú Wormsban, — írja Fleglernek — mi sem tehattünk máskép.«²⁾

Már az 1863-iki reichsrati tárgyalásokon örömmel vette észre Berger, Mühlfeld és Giskra beszédeiből, hogy Ausztriában »megtörtént a helyből mozdulás«, a közeledés a transactio felé. De Szalay figyelmeztette Bergert arra, hogy a magyar méltóság nélküli transactióra nem képes és ilyen méltóság nélküli alkut köt az, ki »a jogalapot ellöki lábai alól.«³⁾

De azt már hiába várta, hogy ez alku mellett új országgyűlésen felszólaljon. Most még csak abban a testületben szólhatott, melyet 1849 óta legtermészetesebb comitiumunknak nevezett, vagyis az akadémiában. Már 1836 szeptember 10-én választotta az akadémia Szalayt levelezőtagjának, a következő évben segédjegyzőnek, majd 1838-ban a törvénytudományi osztály rendes tagjának, 1861 december 21-én Toldy utódja lett az akadémia főtitkári székén. Alig kell mondanunk, hogy lelkiismeretes hivatalnok volt, de nemcsak az administratiót végezte pontosan, hanem magasabb kötelességét, a vezetést is előmozdítván az akadémia vállalatait és buzdítván, segítván a fiatal tehetségeket. Két főtitkári jelentést olvasott fel az 1863. és 1864-iki nagygyűléseken. Jelentései hasonlítottak ország-

¹⁾ *A Magyar Államiság Fejlődése*, II. r. II. k. 228. l.

²⁾ *Levelek* 286.

³⁾ *Pesti Napló* 1863 július 5.

gyűlési beszédeihez. Inkább causeriek voltak, mint magyar formájú szónoklatok. Eszmék, jellemrajzok, visszaemlékezés és tudós észrevételek váltakoztak e jelentésekben. Különösen érdekes volt bennük az elhunytak rövid jellemzése. Utolsó jelentésében egyebek közt Grimm Jakabot búcsuztatta, kit 1848-ban Frankfurtban látott egy salonban, a mint nemes egyszerűséggel viselte fürtjén a dicsőség koszorúját. A frankfurti emlékek vették körül Szalayt, midőn orvosai rendeletére 1864 június 19-én elindult a württembergi Wildbadba. Bécsben meglátogatta Gagern Henriket, ki mint a német parlament elnöke üdvözölte őt 1848 tavaszán, és báró Wydenbrugkot, kivel mint a nemzetközi bizottság elnökével tárgyalt akkor a magyar-német szövetségről. Átment Stuttgarton, hol az első német nemzetgyűlés 1849-ben dicstelenül kimult. Legszebb napjainak emlékei így csillámlottak elköltözni készülő lelbe borúján. Rosszulléte miatt visszasietve Wildbadból útközben kénytelen volt lefeküdni Salzburgban és odasietett családjától elbúcsúzva meghalt 1864 július 17-én.¹⁾

* * *

Fleglernek beszélte Szalay, hogy anyja gyermekkorában így szólt hozzá: fiam, te nem leszel szerencsés. Flegler elmélkedvén könyvében Szalay életéről, úgy hiszi, hogy a jóslat teljesült. Szalaynak élete valóban nyomasztó volt. A szegénység az egyetlen luxus, melyet megengedek magamnak, mondotta Eötvösnek. Éjjelig dolgozott, kora reggel újra az íróasztalnál volt, sokszor külső körülmények is kényszerítették a munkára és úgy látszik, a szellemi túlerőltetés ölte meg korán, 51 éves korában. Három évvel halt meg a kiegyezés előtt. Igen valószínű, hogy 1867-ben mint igazságügyminister tagja lett volna a felelős magyar ministeriumnak, melynek többé nem kellett féltennie a magyar önállóságot a király mögé rejtőző titkos hatalmaktól. Codifikálhatott volna kedve szerint, láthatta volna virágjában a sajtószabadságot, az esküdtszéket, a censushoz kötött választói jogot, az utasításokhoz nem kötött, szabad és hatalmas parlamentet. 1848 után már nem volt oly heves reformer,

¹⁾ L. *Levelek* és May Árpád cikkét *Fővárosi Lapok* 1865. 23. sz.

mint azelőtt, de régi hitét a szabad intézmények vonzóerejében még nem vesztette el egészen. Ha így nézzük életét, úgyszólván az anyai szem mértékével azt kell mondanunk Fleglerrel, hogy az anyai jólatnak igaza volt.

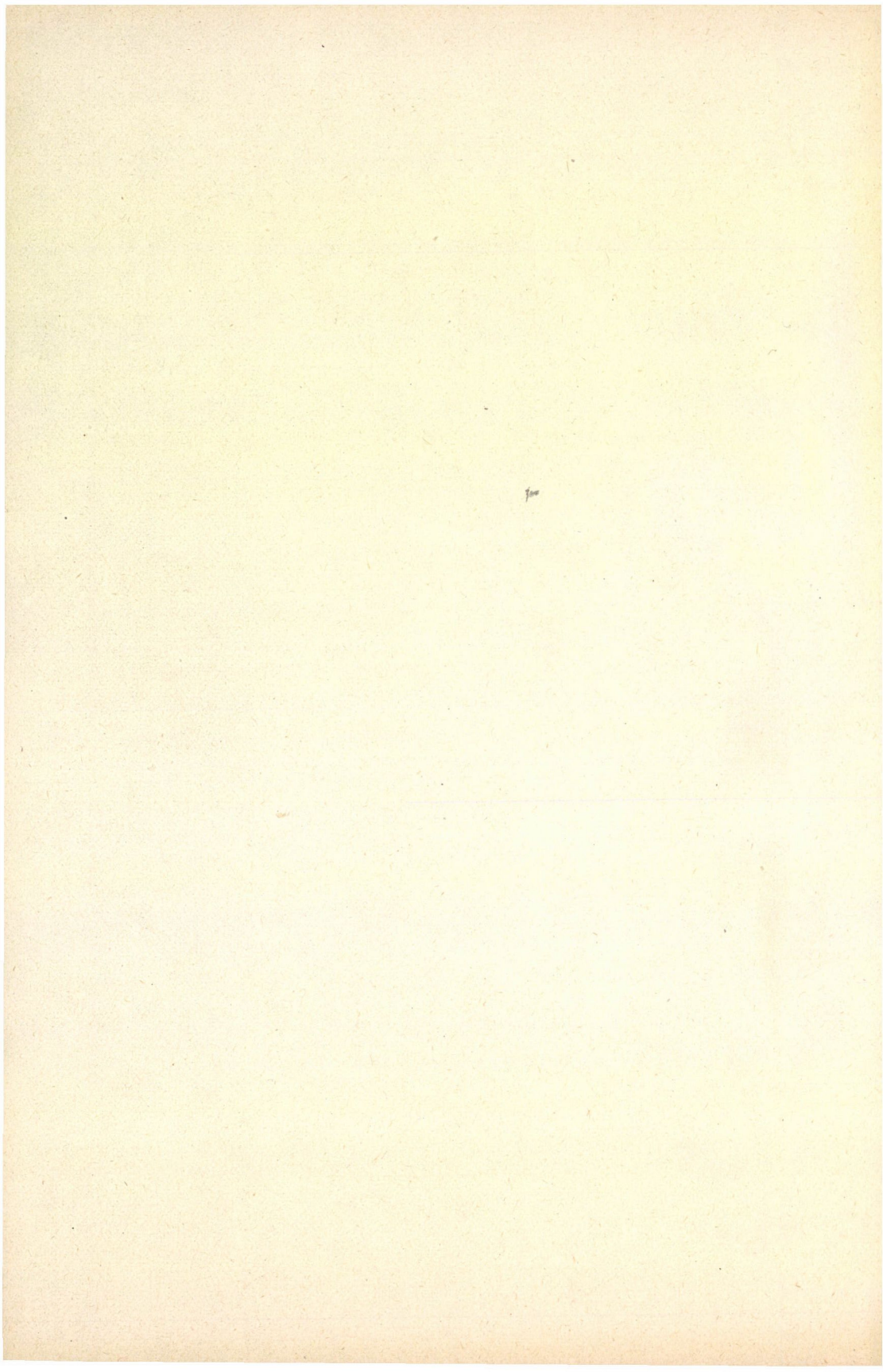
De ha élete hosszabb lesz, ha a gondviselés külső szerencsével bőven kárpótolja ifjabb éveinek küzdéseit, vajon igazán boldog lett volna-e?

Nem kellett volna-e tapasztalnia azt, mit ifjúkori pályatársa, a centralisták reményeinek részese és külföldi ismertetője, Lukács Móricz elpanaszolt? »Sokat elértünk, — mondta Lukács 1876-ban — a mit mi régiek elérhetni csak kétkedve reméltünk. S mégis sok reménynyel szegényebbek lettünk. A vívmányok közül némelyek nem adták meg azt, a mit tőlük vártunk, mások kisíklanak kezeinktől. Mint a ki hirtelen meggazdagodott, nem igen tudunk élni nyert kincseinkkel. Ezelőtt egy pár évtizeddel, alacsony helyzetből kiindulva, mégis a folytonos haladás érzetével bírtunk. Most néha oly érzés száll meg bennünket, mintha a föld alattunk inogna és mi süllyedni kezdenénk.«¹⁾

Bizonyára Szalay is átérezte volna a csalódásnak ezt a keserűségét oly életkorban, a mely már nehezen gyógyít új csalódásokat. Őt a sors ettől az utolsó lesújtó érzéstől megkímélte, felújult hitének teljességében halt meg, biztosan várva a kiegyezés sikerét és nemzetének nagy jövőjét. Neki a munka ritkán volt lelki teher, sőt a legtöbbször boldogság volt; a történetet folytonos revelatióknak nézte, minden kis adat, mely ismereteit előbbre vitte, minden haladása nagy alkotásának belső gyönyörrel töltötte el. És a magyar történet legjobb korszakának legjobbjai szerették, nagyra becsülték és örömmel hirdették érdemeit.

Az ő nyomukban jártunk, a nagy kornak hagyományait becsültük meg, midőn születése századik évfordulóján nem felejtettük el Szalay Lászlót.

¹⁾ Lukács Móricz *Munkái*. Összegyűjtötte Gyulai Pál. II. k. Budapest, 1894. 415—6. l.

VI. kötet.	VII. Pauner János l. tagról. Dr. Czobor Béla l. tagtól	1 kor. 20 fill.
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. Klein Gyula l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. Szvorényi József t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. Matlekovics Sándor l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. Hampel J. l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. Péch Antal l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. Pór Antal l. tagtól	— > 60 >
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. Ortvay Tivadar l. tagtól	— > 80 >
	II. Gorové István t. tagról. György Endre l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. György Endre l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. Klug Nándor l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádszendralála Mitra k. t.-ről. Duka Tivadar l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacsovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól	— > 60 >
VIII. kötet.	I. Szücs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól	— > 80 >
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajnai Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Báró Radvánszky Béla t. tagtól	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól	1 > 50 >
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérpataky László r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. Entz Géza r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazzilinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól	— > 60 >
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. Hegedüs István l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól	— > 50 >
	III. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iyán l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknoi Vilmos r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. Kétly Károly l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneht Alfréd k. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. Fehér Ipoly t. tagtól	— > 40 >

XI. kötet.	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— kor. 40 fill.
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 » — »
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	— » 45 »
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól ...	— » 60 »
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól ...	— » 60 »
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1 » — »
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	— » 80 »
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	1 » — »
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosztány Tamás</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 » — »
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2 » — »
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól ...	1 » — »
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 60 »
XVI. kötet.	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól ...	1 » — »
	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól ...	1 » 50 »
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	1 » — »
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	— » 50 »
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 40 »
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól ...	— » 60 »
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— » 30 »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVI. KÖTET. — 12. SZÁM.

BÖCKH JÁNOS

LEVELEZŐ TAG

EMLÉKEZETE

SCHAFARZIK FERENCZ

LEV. TAGTÓL

(FÖLÖLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1914. ÉVI FEBRUÁR HÓ 23-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉN)

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona 20 fillér

BUDAPEST

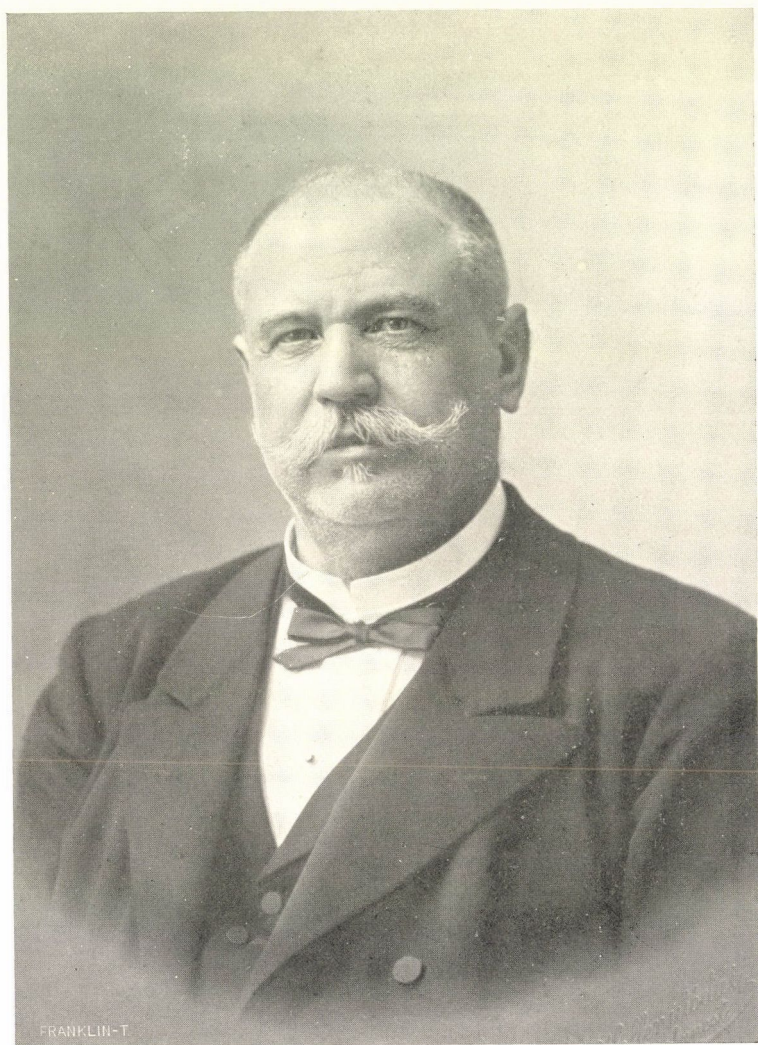
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAI RÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól ...	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól ...	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól ...	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1 > 20 >

Jóseph Lauer

BÖCKH JÁNOS L. T. EMLÉKEZETE.

SCHAFARZIK FERENCZ L. tagtól.

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1914. évi február 23-án tartott ülésén.)

I.

Bevezetés.

Tekintetes Akadémia!

A mai összejövetelünk célja, hogy néh. BÖCKH JÁNOS levelező tagról megemlékezzünk! — Hogy ki volt BÖCKH JÁNOS, s hogy élete és működése mit jelentett a hazai tudományosság számára, azt szűkebbkörű szaktársain: a geologusokon kívül az egész művelt magyar társadalom igen jól tudja. Ő volt ugyanis egyike azoknak az úttörő természettudósoknak, a kiknek hazánk alkotmányos élete beköszöntésekor osztályrészül az a magaslatos hivatás jutott, hogy kivált a természettudományok terén való elmaradottságából kiemeljék a nemzetet. Hatvanhét előtt ugyanis vékonyak voltak és gyengék azok a szálak, a melyekből hazánk természettudományi megismertetését szövögették, és kivált a geologia szempontjából korszakalkotó eseménynek kell tekintenünk az első magyar miniszterium amaz elhatározását, miszerint — úgy a mint az Ausztriában már régibb idő óta létezett — Magyarországon is, Budapest székhelylyel földtani intézet alakíttassék, azzal a feladattal, hogy ezentúl a magyar föld felvételét és tanulmányozását ennek tagjai végezzék. 1848-tól 1867-ig a magyar geologia ügyét jóformán egyedül SZABÓ JÓZSEF-ünk képviselte nagy lelkesedéssel, tisztességesen, de egymagában állva és magára hagyatva. 1868-ban életbe léptette azután GOROVE ISTVÁN, akkoriban földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. k. miniszter, különösen SZABÓ JÓZSEF egyetemi tanár és ZSIGMONDY

VILMOS bányamérnök ajánlatára, egyelőre a »Földtani Osztályt«, 1869 végén pedig a »M. kir. Földtani Intézetet«, ahhoz kinevezvén mindazokat a hazánkfiait, a kik szerteszét élve, tapasztalataik vagy előző tanulmányaik révén erre a feladatra alkalmasnak látszottak. Az elsők közé tartozott P. HANTKEN MIKSA, a ki a gyakorlati bányászat köréből, illetve közvetlenül a Magyar Nemzeti Múzeumtól, a hol rövid ideig az osztályőri tisztséget viselte, az új intézethez hivatott, s a kire ennek első szervezését és igazgatását is rábízták. Geologusok ellenben lettek: KŐSZEGI WINKLER BENŐ, m. kir. bányatiszt-jelölt, dr. HOFMANN KÁROLY, a kir. József műegyetem tanára, ki főgeologusnak neveztetett ki és BÖCKH JÁNOS, m. kir. pénzügyminiszteri tiszteletbeli fogalmazó, ki mint segédgeologus lépett át a Földtani Intézet kötelékébe. Ők négyen foglalták el a m. nemzeti Múzeum két szerény szobáját, a Földtani Intézet első hivatalos helyiségét.

Korra nézve négyök közül BÖCKH JÁNOS volt ugyan a legfiatalabbik, munkabírásnál, szívósságánál és szervező képességénél fogva azonban határozottan nem ő volt köztük az utolsó — s a bölcsen intézkedő sors már rövid 13 év múlva őt állította ennek az egyre jobban megizmosodó intézet élére.

BÖCKH JÁNOS életéről és érdemeiről eddig már többen emlékeztek meg, így hivatali utódja, dr. LÓCZY LAJOS, a Földtani Intézet 1910. évi igazgatói jelentésében, dr. SZONTAGH TAMÁS a M. k. Földtani Társulat alelnöke ezen társulat 1910. évi közgyűlésén, dr. PÁLFY MÓR a Bány. és Koh. Lapok 42. évfolyamában, dr. PAPP KÁROLY a Földtani Közlöny 39-dik, a »Bánya« 2. és a Vasárnapi Ujság 56. évfolyamában és T. ROTH LAJOS a Verhandlungen d. k. k. geologischen Reichsanstalt 1909. kötetében, valamint rövidebben még mások is egyéb szakfolyóiratokban, és hasonlóképen elrendelte volt halála bejelentésekor a *M. Tud. Akadémia III. osztálya* is, hogy néhai érdemes tagjának emléke megörökíttessék, megbízván az emlékbeszéd tartásával Dr. KOCH ANTAL, egyetemi tanár, rendes tag urat. Utóbbi azonban gyengélkedvén, a mult télen engemet szólított fel arra, hogy a M. Tud. Akadémia ezen kötelezettségét vállalnám el, a mit annál készségesebben elfogadtam, mivel engemet mint a M. kir. Földtani Intézet hosszú időn át volt tagját, mély hála és igaz tisztelet kötött a megboldogult személyéhez. Úgy érzem,

hogy Böckh János-ról megemlékezni nemcsak kötelesség, hanem megtiszteltetés is, úgy az ő kitűnő egyénisége, mint pedig korának jellemzése szempontjából egyaránt.

II.

Életrajzi adatok.

Böckh János 1840 október 20-án Pesten született. Atyja Böckh Adalbert, Pozsony vármegyében Somorján városi orvos volt. Elemi iskoláit itt végezte, a főgimnázium négy alsó osztályát Pozsonyban járta, az ötödik osztályt pedig, hogy a rajzban jobban képezhesse magát, ugyanott a főreáliskolában töltötte. A katonai pályára szándékozván lépni, atyja 1855-ben ősszel a kremsi Genie-iskolába adta, a melyet 1858-ban el is végzett. Itt azonban az utolsó évfolyamban tornázás közben lábát törte, a mi arra bírta, hogy eredeti tervéről, a katonai pályáról lemondjon. Helyette a bányászat felé fordult és ha ezzel az elhatározásával egészen más légkörbe jutott is, úgy mégsem mondható, hogy a kremsi iskolában eltöltött három felső év ő reá haszonnal ne járt volna. A reális és műszaki tárgyakban való jártasságon kívül a szigorú katonai nevelés volt az, a mely egyéniségére félreismerhetlenül reá nyomta a bélyegét.

Még 1858-ban ősszel Selmezbányára ment, a hol négy éven keresztül a bányászati akadémia hallgatója volt. Ugyanitt szerezte a bányamérnöki oklevelét is. 1862 november 18-án az akkori cs. kir. vasgyári igazgatóság mint bányászgyakornokot a stájerországi eisenerzi vasbányászathoz osztotta be, a honnan egy évvel később 1863 október 1-én az alsóausztriai hirschwangi (Reichenau) hengermű főgondnokságához került; 1864 december 17-én pedig mint bányásztisztjelöltet a cs. kir. pénzügyminiszterium őt két évre a bécsi cs. kir. geológiai intézetbe küldötte, hogy az ottan életbeléptetett és kiváló fiatal bányászok geológiai továbbképzésére szolgáló elméleti és gyakorlati tanfolyamban résztvehessen. Ezen idő letelte után a központban tartották vissza és 1866 december havában a bécsi cs. kir. pénzügyminiszterium bányászati osztályában alkalmazták. 1867-ben október 24-én pedig minden hízlgő marasztalás ellenére — haza

vágyódván — áthelyeztette magát Budára, az újonnan felállított *M. kir. Pénzügyminisztérium*-hoz, a hol GRAENZENSTEIN GUSZTÁV államtitkárhelyettes mellett működött. Ezen állásában 1869-ben márczius 21-én tiszteletbeli fogalmazóvá lépett elő, — de habár kétségtelenül a legszebb haladásban lett volna része, ha megmarad a központban, mégis elhagyja azt, a mint híret veszi, hogy a földművelésügyi minisztériumban földtani intézetet szándékoznak felállítani, s tudományos foglalkozás utáni vágyát követve, azonnal jelentkezik az oda való áthelyezéseért. Egyelőre 1868 augusztus elején csak szabadsággal csatlakozott az új földtani osztály felvételeihez, 1869 december 22-én azonban LÓNYAY MENYHÉRT m. k. pénzügyi miniszter véglegesen segédgeologusnak nevezte ki őt. Már 1872-ben osztálygeologussá lépett elő, a mikor családot alapított, 1873-ban nőül vevén Paulison HOFMANN ZACHARIÁS-nak, a széles körökben ismert egykori ruszkbányai bányabirtokcs leányát Antoniát, egyszersmind kollégája és legbensőbb barátja dr. HOFMANN KÁROLY főgeologus egyetlen nővérét. 1876-ban második főgeologussá léptették elő. 1882-ben pedig, a mikor P. HANTKEN MIKSA, a Földtani Intézet eddigi igazgatója a M. Tud. Egyetemre a paleontologia tanárává neveztetett ki, a megüresedett igazgatói állásra — a mennyiben Dr. HOFMANN KÁROLY abdikált — br. KEMÉNY GÁBOR, akkori földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszter BÖCKH JÁNOS-t nevezte ki, a mely vezető állásra kedvező egyéni tulajdonságai őt különben is kvalifikálták. Kitűnő polgári tisztviselői tulajdonságaival ugyanis előnyösen párcsult benne katonás határozottságának nem csekély mértéke. Hivatalbeli szigora mellett alárendeltjei iránt messzemenő jóakaratot; szaktársai iránt baráti kollégialitást tanúsított; feljebbvalói iránt pedig mindig komoly tisztelettel viseltetett. BÖCKH JÁNOS úgy cselekedeteiben mint tudományos munkálataiban éles judiciumu, erős logikával gondolkozó fő. Felhívatlanul azonban nem igen beszélt, de ha véleményét kérdezték, nyíltan fejezte ki meggyőződését. Társadalmi erényei közül végre nem volt legkisebbike az sem, hogy komoly férfúi önérzete mellett is mindig szerénység jellemezte fellépését, valamint az is, hogyha úgy kívánták a körülmények, saját akaratát és egyéniségét zokszó nélkül alá tudta rendelni remcsak a felettes parancsnak, hanem akárhányszor

a közakaratnak is, nem egyszer hangoztatván, hogy hová is jutnánk, ha minden alkalommal mindenki csak parancsolni akarna, de soha engedelmeskedni nem tudna. És ez az életfilozófiája fenn tartotta élete végéig a veleszületett kedves humorját.

III.

Böckh János tudományos fejlődése és munkálkodása a hazai geologia terén.

Böckh János egyike volt azon geológusainknak, kik szerencsés kézzel főleg a sztratigráfiai geológiát ültették át mihozzánk. Ő a selmeczbányai Alma mater egykori, habár jeles hallgatója, tulajdonképen Bécsben — a hová őt jó csillaga vitte — fejlődött nagytudású férfiak vezetése mellett geologussá. Abban az időben ugyanis Közép-Európának leghíresebb geologus-iskolája Bécs volt, nemcsak egyeteme, hanem mindenekfölött a már 1850-ben alapított geologiai intézete révén is. Legyen szabad azt a tért és azt a környezetet, a melyben Böckh János komoly tudásvágygyal a geologia tudományát valósággal magába szívta, karczolszerűen az alpesi triasz kialakulása példáján jellemezni.

Egyes szórványos megelőző kísérletek után 1834-ben FRIEDRICH ALBERTI¹⁾ írja le monografikusan württembergi viszonyok alapján a tarka homokkövet, a kagylós mészkövet és a keupert, ez alkalommal először kapcsolván őket össze geologiai formációvá, a melynek megjelölésére a »triasz« kifejezést használta. Tudvalevő, hogy e név csakhamar egész Németországban, Franciaországban, valamint Angliában is polgárjogot nyert. A következő években ugyanis német és francia geologusok hozzá láttak a jól megalapozott új formáció teljes kiépítéséhez, a mi nekik annyira sikerült, hogy az akkor kiszabott keretei még a mai napig is változatlanul megmaradhattak. És csak a mikor e képződményt Európa északibb területéről már jól ismerték, lehetett az alpesi triasz felettébb bonyolult viszonyainak kibogozására is gondolni, vagyis annak a kérdésnek a megoldá-

¹⁾ H. Ö. ZITTEL K. Geschichte der Geologie und Paläontologie bis Ende des XIX. Jahrhunderts. München und Leipzig, 1899.

sára, mely a geológiában általában is a legnehezebb fejezetek egyikének mondható.

Száz évvel ezelőtt még csak egyszerűen »alpesi mészkő«-nek nevezték azokat a többnyire meszes képződményeket, melyek a Verrukáno konglomerátumok felett következtek. LEOPOLD VON BUCH ismételve látogatta meg az Alpokat és kiemelte ezen meszeknek zónák szerint való elrendeződését, a nélkül azonban, hogy sztratigráfiájukhoz tüzetesebben hozzászólt volna. Azonban felismerte Déltirolban a vörösszínű tarka homokkővet és felfedezte a set.-cassiani gazdag faunát, a melynek paleontologiai és sztratigráfiai jelentőségét később gr. MÜNSTER (1841), majd WISSMANN és végre (1844) EMMERICH állapították meg. Utóbbinak rétegfelsorolása Seis környékére vonatkozólag máris közel állott a déli alpesi triasz normális profiljához. 1846-ban FRANZ RITTER VON HAUER neve tűnik fel először, a ki több értekezésében¹⁾ mint első az északi alpesi mészkőzóna hallstadti meszeit a triaszba helyezte. Ezután német, svájci és olasz geológusok gyarapították a megfigyelések halmazát, főleg azonban a bécsi földtani intézet kreálása évétől (1850) kezdve az osztrák geológusok voltak azok, a kik e kérdésben előljártak. HAUER FERENCZ-en kívül feltűnnek ezen intézet működése első évtizedében különösen még STUR D., PETERS K. és SUSS E. nevei is. Az északi Alpok triasz-zónáját illetőleg még számos fennforgó nézetkülönbségeket elsimítandó 1857-ben Északtirolba és a vorarlbergi Alpokba egész bizottság száll ki, a melynek tagjai FR. V. HAUER, FERD. BR. V. RICHTHOFEN, továbbá F. FOETTERLE, AD. PICHLER, továbbá a müncheni egyetemi tanár és geológus K. W. V. GÜMBEL, a svájci ARNOLD ESCHER V. DER LINTH és Freibergből BERNHARD VON COTTA. Ennek eredménye gyanánt RICHTHOFEN br. összefoglaló alapvető leírása az e vidéki triasz taglásáról 1859-ben látott napvilágot; — valóban klasszikus azonban ugyane szerzőnek másik, a déli Alpok mészkőzónájára, Predazzo, Set.-Cassian és Seis környékére vonatkozó monográfiája, mely 1860-ban jelent meg. E tanulmányok során feltűnt az alpesi triasz faunáinak eredetisége és a középeurópaiétól való

¹⁾ H. ö. BÖCKH JÁNOS : HAUER FERENCZ kültag emlékezete. A Magyar Tud. Akad. Emlékbeszédei XI. köt. 2. füzet.

különbözősége. Mindössze csak egy néhány kagylómészbeli faj képezte a kettő között a kapcsolatot és szolgáltatva az egy formációhoz való tartozásuk bizonyosságát. A felső triasz sc.-cassiani, raibli, esino és hallstadti rétegekre, a fölöttük következő hatalmas dachsteini mészre és dolomitra vonatkozólag ellenben az 1000-nél is több, pontosan ismertetett faj közül 1860-ig egyetlen egyet sem sikerült kimutatni mint olyat, mely a közép-európai faunában is előfordulna. Ezért nagy vívmánynak volt tekinthető, a mikor A. OPPEL és ED. SUESS a közép-európai triasz és a liasz határán előforduló *Avicula contorta* és még néhány vele együtt élt fajt az alpesi legfelső triaszban is felfedezték. Ezek az ú. n. kösseni rétegek, a melyeket GÜMBEL 1861-ben a dachsteini mészszel együtt külön formációba foglalt és rércziainak nevezett. Csak e fölött vette azután kezdetét OPPEL szerint az *Ammonites (Psiloceras) planorbis* zónájával a liasz. Majd 1866-ban MOJSVÁRI MOJSISOVICS E. kezdte meg triasz-tanulmányait, a melyek során különösen a hallstadti meszeket illetőleg ugyan többszörösen tévedett, de ennek ellenére paleontologiai leírásai és különösen a raibli rétegek különböző fáciesseinek helyes felismerésével mégis alapvető munkát végzett. Sztratigráfiai félreismeréseivel szemben már 1866-ban STUR D. foglalt volt állást, később ő maga is helyesbítette tévedéseit, részben pedig kénytelen volt — különösen BITTNER A. és kritikája folytán — régebbi nézetét olyformán megváltoztatni, hogy a hallstadti mészkövek egy tetemes részét a karniai emelet fölé helyezte, a mennyiben e cefalopodás meszekről, főleg BITTNER útbaigazító felfedezései, de azután magának MOJSISOVICS-nak meggyőződése folytán is kiderült, hogy azok a földolomitban és a dachsteini meszek között képeznek betelepüléseket.

Látható tehát, hogy az alpesi triasz, az Alpok egyik legfontosabb képződményének kialakulása körül LEOPOLD V. BUCH 1822-ben tett első lépése óta számosan működtek közre, de legélénkebben foglalkoztatta a geologusokat, sőt harczzonalba is állította őket az északi mészkőzóna, vagyis szorosabban a hallstadti meszek sztratigráfiája. 1860-tól 1893-ig, tehát jó három évtizeden át tartott ezen lázas munkálkodással járó viadal, míg végre az Alpok eme nehezen járható és tektonikailag is erősen zavart zóna sztratigrafiáját illetőleg megállapodásra jutottak.

A hatvanas években tehát Bécsben, az egyre jobban kialakuló alpesi triasz sztratigráfiájának főmunkahelyén nemes versengésben állottak a tudósok és ép ebben az izgató, de rendkívül tanulságos időben érkezik oda a tanulni vágyó fiatal selmeczi bányamérnök : BÖCKH JÁNOS. A bécsi földtani intézetnek akkor még a jó öreg W. K. Haidinger volt az igazgatója, de már 1865-ben Hauer Ferencz, az intézet volt első geológusa foglalja el e széket. Kívüle még Lipold, Foetterle, Stur, Stache, Wolf, Andrián és Paul tagjai ennek a tudós testületnek, az egyetemen pedig Suess Ede, valamint tehetséges tanítványa Mojsisovics E. nevével találkozunk. Ezen geologiailag iskolázott egyéniségekkel való érintkezése, a téli időben sűrűn tartott gyűléseken és előadásokban való részvétele, Suess Ede egyetemi geológiai előadásainak látogatása nagy hatással voltak Böckh János-nak a geologia iránt különösen fogékony lelkére. Ez volt az a légkör, a melyben két esztendeig (1864/5, 1865/6) tartózkodott és a melynek tudományos gondolkozása Böckh-öt teljesen meghódította. Kivált Hauer Ferencz, Stur D. és Stache G. voltak az ő mintaképei, a kik közül az utóbbival a geológiai felvétel révén még szorosabb összeköttetésbe is jutott. 1865-ben ugyanis Stache G. oldalán Vác körül működött, a mikor is az osztály vezetője csakhamar ezen vidék, a Cserhát tekintélyes része, t. i. Szirák, Ecseg, Told és Herencsény környékének önálló bejárásával megbízta, a miről egy külön jelentésben be is számolt. Böckh János ezen első irodalmi termékének címe : »Geologische Verhältnisse der Umgebung von Buják, Ecseg und Herencsény« (Jb. d. kk. geol. R. Anst. 1865. 201—205. old.), a melyben az e vidéki alsó és felső mediterrán, a szarmata és a pontusi emeletek elterjedéséről és azok faunáiról, valamint az őket sűrűn áttörő piroxén andezitekről (akkoriban még »bazaltok«-ról) számot adott. A következő évben (1866) a borsodi Bükkben már önállóan működik és az erről a felvételéről szóló jelentésének címe : »Die geologischen Verhältnisse des Bükkgebirges und der angrenzenden Vorberge« (Jb. d. k. k. geologischen R. Anst. 1866., 225—242. old.). Ezen több katonai táborkari lapra eső térképezésének eredménye gyanánt leírja a Bükk karbonkori agyagpaláit és meszeit, s felsorolva belőlük krinoideákat és több, habár rosszul megtartott kövületet, egészen helyesen a bleibergi kulmhoz hasonlítja őket.

Kimutatja általánosságban a mezozoos rétegeket, de azután részletesebben foglalkozik a kainozoosokkal, nevezetesen az eocén nummulitos meszekkel, valamint az elődombok közt fellépő mediterrán lerakódásokkal és ezek során a paraszniai barnaszén előfordulásával is. Végre a hernádvölgyi pontusi emeletet írja le, valamint még a régibb eruptív kőzeteket a Bükkben és a fiatalabb riolitokat a dombvidéken. Mind a két területről az ő általa készített térképek egészen a most folyamatban lévő geologiai reambulációig közkézen forogtak.

1867-ben a Pesten újonnan felállított M. kir. Földtani Intézet-ben, mely immár most a bécsi földtani intézettől vette át a m. korona országai részletes geologiai felvételének kötelezettségét, Böckh-öt mint kész geológust örömmel fogadták. Az első nyári munkakiosztásnál HANTKEN M. magának tartván fenn a közgazdaságilag fontos és általa már az előző bányászati gyakorlatából jól ismert esztergomi barnaszénterületet, — HOFMANN KÁROLY-ra és Böckh János-ra Budapest főváros környékének felvételét és geologiai leírását bízta. Hofmann vállalta magára a Duna jobbparti, vagyis a budai részt, ellenben Böckh-nek jutott a Duna balpartja munkaterületül. Ezt a vidéket, melyet előtte 1858-ban egyedül még csak Szabó József tanulmányozott,¹⁾ 1868-ban az 1:144.000 méretű katonai speciális térképlap a Duna balpartjának kiterjedésében térképezte, a mh. Földtani Társulat 1869 márczius 24-iki szakülésén pedig ismertette. Címe ezen első magyar nyelven tartott előadásának és írott értekezésének: »Fóth, Gödöllő, Aszód környékének földtani viszonyai« (Földt. Közl. II. 1872., 6—18. l.). Ebben részletezi a Fóth körüli alsó mediterránt, a mogyoródi és veresegyházi pontusi emeletet, a pleisztocént és a holocén lerakódásokat, kövületeik pontos felsorolásával és végre még a piroxén andezitet (akkoriban »bazalt«-ot) Fóthról és Mogyoródról.

Ilyen módon egyetlen nyáron a számára kijelölt terület külső felvételével elkészülvén, a következő évben Mosonmegyébe küldi őt az igazgatósága, hogy a Lajthahegység északi végződését Királyhidán át egészen a Dunáig térképezze. Ennek a feladatnak az 1869-iki nyárnak egy része alatt megfelelvén, még ugyane nyáron

¹⁾ Szabó József: Pest-Buda.

a déli Bakonyba rendelik, hogy annak geológiai térképét és leírását foganatosítsa. Ebben az évben tulajdonképen csak éppen hogy megkezdette volt ezen 9 darab 1 : 28.800 méretű katonai térképlapra eső terület bejárását, a mely egészében mintegy 22 mtfld² vagyis 1237·5 kmtr² (!) kiterjedésű volt. A következő év négy nyári hónapja alatt azonban nemcsak hogy folytatja e bejárást, hanem azt be is fejezi. Térképet készít róla és 1872-ben már leírását is adja ezen felettébb változatos területnek. Tekintve azt, mélyen tisztelt Akadémia, hogy BÖCKH JÁNOS ezzel nem felületes, sem nem pusztán csak átnézetes, hanem valóban részletes és úgy sztratigráfiai mint paleontológiai tekintetben is teljesen exakt munkát végzett, valóban bámuló elismeréssel kell kijelentennem, hogy ezzel oly rekordot ért el a geológiai térképezés és ismertetés terén, a minőt utána nálunk soha senki többé fel nem mutatott s a mely Magyarországon valószínűleg a jövőben is unicum fog maradni.

Ezen kiváló teljesítményével BÖCKH JÁNOS mint igazi mester bontakozik ki előttünk. Finom megfigyelőképeséggel, biztos vonásokban rajzolja meg a sztratigráfiailag és tektonikailag gazdagon tagolt déli Bakony fiziográfiáját. Munkája a M. kir. Földt. Intézet évkönyvében két részben jelent meg, még pedig 1872-ben a II. kötet 2. füzete gyanánt az első rész, majd pedig 1874-ben mint a III. kötet 1. füzete a második (befejező) rész. Az egész munka terjedelme 223 rendes nagyságú 8°-rét oldal 9 szelvényrajzzal és 2 táblázattal, a mihez még hozzájárult a »Paleontológiai függelék«, valamint még egy rövid külön fejezet mint »Adalék a Bakony Ceratites Reitzii szint faunája ismeretéhez«, együttvéve 65 oldalon és 11 könyomatú kövületábrákat tartalmazó táblával.

Az 1. részben mintegy 110 oldalon a bakonyi triaszt ismeretivel kiváló alaposággal, a 2. részben következik azután a többi képződmény, ú. m. a jura, kréta, az eocén, miocén, a pleisztocén és a holocén leírása. A munka valamennyi fejezete a tudomány magas színvonalán mozog, de mindamellett a triasról szóló rész az, mely az egész mű súlypontja. Mint a bécsi iskola hatvanas éveinek neveltje és kortársa, BÖCKH JÁNOS a déli Bakonyban, a mediterrán provinciájú triasz klasszikus területén hamarosan tájékozódott és azonnal otthonosnak is érezte magát. Felismerve az alpesi triasszal való rokonságát, biztos lépéssel indul azon az úton,

melyet az alpesi triasz sztratigráfiájában főleg RICHTHOFEN br., HAUER FERENCZ és STUR DÉNES jelöltek volt ki. A triasz lerakódásai során BÖCKH JÁNOS a következő emeleteket különböztette meg:

Az alsó triaszhoz számította a tarka homokkővet és a kagylómeszet. Az előbbi vörös homokkővekkel és konglomerátumokkal veszi kezdetét *Posidonomya Clarai*-val (ezek a mai seisi rétegek); fölötte azután finom palákat, homokkőveket és márgákat sorol fel *Myophoria costata*, *Naticella costata* stb. fajokkal. Ezekhez csatlakozik mint legfelsőbb fedőréteg a sejtes rauhwacke és a dolomit. Mindezeket a német rőth-tel egyeztette össze, — ma azonban e lerakódások mint campilirétegek szerepelnek a sztratigráfiában. A kagyló mészhhez tartoznak BÖCKH szerint alulról felfelé *a*) a lemezes mészkő (apró myophoriákkal, naticellákkal stb.); *b*) a megyehegy dolomit (*Amm. cfr. balatonicus*-szal); *c*) a forráshegyi kővületmentes sárga bitumenes dolomitos márga; *d*) a *Rhynchonella decurtata* szintje (*Rh. decurtata*, *Rh. altaplecta*, *Spiriferina hirsuta*, *Sp. Mentzeli* stb.); *e*) *Arcestes Studeri* szintje (*Arc. Studeri*, *Ceratites binodosus*, *Halobia Sturi* stb.). Idáig tart BÖCKH-nél a biztos középső triasz, a melynek »lemezes« mészkővét és megyehegy dolomitját a német alsó Wellenkalk-kal, a *Rh. decurtata* szintjét a német középső Wellenkalk-kal, illetve a STUR-féle alpesi recoaro mészkő zónájával és az *Arcestes Studeri* szintet pedig a német felső Wellenkalk-kal, illetve a STUR-féle alpesi reiflingi mészkő zónájával azonosította.

A most következő lerakódásokat, nevezetesen az igen »kovadús kővületnélküli rétegeket« és a »*Ceratites Reitzi*« szintet (*C. Reitzi*, *Arc. batyolcus* stb.) mint átmenetieket írja le a felső triasz felé. A *Ceratites Reitzi* rétegek faunája merőben új és a mennyiben e rétegek hasonmását az Alpokban nem találta meg, őket a felső kagyló mészkővel és az anhidrit csoporttal csak feltételesen párhuzamosítja. A *Cerat. Reitzi* szint faunáját kitűnően jellemezte és örömdetes meglepetésre szolgált, hogy ez az általa felállított szint a déli Alpok úgynevezett buchensteini rétegeiből is előkerült, még pedig oly annyira precizírozható sztratigráfiai helyzetben, hogy az alpesi geológusok ezentúl a buchensteini rétegeket szintén mint »*Trachyceras Reitzi*« rétegeket sorolták fel.

E fölött következik az *Arcestes tridentinus* szintje (*Arc.*

tridentinus, *Trachyceras Archelaus*, *Halobia Lommeli* stb.) és a »füredi mészkő« (*Halobia Lommeli* stb.), a melyek közül Böckh az előbbi a felső triasz kori hallstadti mészkősorozat ú. n. pötschen meszéhez hasonlította, míg a füredi mészkövet — nem találván az Alpok sztratigráfiájában hozzá hasonlítható szintet — habár fenntartással az általa már biztosan a felső triaszba állított márgacsoport fekéjéhez kapcsolja. Azután következik felfelé haladva a kétségtelen felső triasz, mely a Bakonyban a »felső márgacsoport« által van képviselve, a) a *Posidonomya Wengensis*, b) *Trachyceras Attila* stb. és c) az *Avicula aspera* és az *Ostraea montis-caprillis* rétegcsoporthaival, a melyek alsóját a Wengeni palákkal, legfelsőbbjét pedig az Alpok Tori rétegeivel azonosította, ezzel teljesen összhangzásba hozván ezen a Bakony geológiájában nagy szerepet játszó rétegcsoporthat a STUR és SUSS által ismertett déli alpesi raibl-i rétegekkel. A felső triaszi rétegcsoporthat befejezi Böckh táblázatában a »földolomit« (*Megalodus complanatus*, *Turbo solitarius* stb. fajokkal), a melyek fedőjében végre a réciai képződmény, vagyis a dachsteini mészkő (nagy *megalodus*-okkal, *Cardita austriaca*-val stb.) található.

Ha mi Böckh-nek ezen sztratigráfiai osztályozását akár a triasz mai kronológiai táblázatával, akár a Bakony új monografiája, LÓCZY LAJOS-nak a triaszra vonatkozó időrendi csoportosításával összevetjük,¹⁾ akkor a sorrend dolgában semmi nevezetesebb eltérést észre nem veszünk, a mi annak a jele, hogy Böckh-nek több mint 40 év előtti triaszsztratigráfiája helyesen volt megállapítva. Afféle rázkódtatásokon nem ment az keresztül, mint azóta pl. az északi alpesi triasz, hanem lényegében változatlanul maradt meg mind a mai napig. Hízelgő kijelentésekkel ismeri el maradandó értékét új munkájában LÓCZY LAJOS is, egyenesen klasszikusnak minősítvén Böckh JÁNOS leírásait. LÓCZY a balatoni kutatás most megjelent geológiai kötetében, eltekintve az egész feldolgozott anyag legaprólékosabb részletezésén kívül, Böckh J. sztratigráfiai sorrendjét nem változtatta meg, hanem pusztán csak ez egyes szekciókat és emeleteket a tudomány mai állása szerint egymás felé jobban határolta el. LÓCZY pl. a »lemezes

¹⁾ H. ö. SCHAFARZIK F.: dr. LÓCZY L.: A Balaton környékének geológiája. Földt. Közl. 1913. XLIII. köt. 454—5. old.

mészkö«vet még az alsó triasz szkita emeletéhez vonja, különválasztja továbbá a középső triaszban az anisusi és ladin emeleteket és kihatja végre a füredi meszet és a cassiani rétegeket a ladin emeletéből, feljebb helyezvén őket mint a »felső márgacsoport« feküjét a felső triasz karniai emeletének aljába, érintetlenül meghagyva végre a norikumi földolomit és a réciai kösseni és dachsteini emeleteket.

De főbb vonásaiban megállapította Böckh az általa tanulmányozott területen a tektonikai viszonyokat is. Így pl. felismerte a werfeni rétegek gyűrődöttségét, a reájok telepődő rétegek általános északnyugati dülését, valamint azt az északkelet-délnyugati irányú főtörést is, melyet »litéri hasadék«-nak nevezett, s mely a déli Bakony tektonikájában a legjellemzőbb főtörést képviseli.

Hasonlókép mintaszerűek Böckh János-nak a jura- és krétakori üledékekre vonatkozó leírásai. S habár ezek a déli Bakonyban csak szaggatottan fordulnak elő Szentgál—Herend és Urkút—Városlőd között, úgy Böckh-nek mégis sikerült őket a belőlük bőségesen gyűjtött paleontologiai anyag alapján részletesebben taglalni. Az alsó triasz legmélyebb szintje a herendi Tűzköves hegven lelhető fel, a hol az *Amm. (Psiloceras) Hagenowi* által van jellemezve; egy magasabb szintje ellenben a *Waldheimia Partschi*, *W. lingulata* stb. által. A középső triaszban az *Amm. (Lytoceras) fimbriatus*-t, a felső liasz emeletében pedig *posidonomyá*-kat és a *Belemnites cfr. tripartitus*-t mutatja ki. Ha az akkoriban aránylag igen rövid idő alatt kezébe került paleontologiai anyag nem is engedte meg a déli Bakony liaszlerakódásait rendszeresen a cefalopodák szerint osztályozni, úgy mégis azt látjuk, hogy ott, a hol a legesekélyebb lehetőség is kínálkozott, azonnal az OPPEL-féle ammonites zónákkal kereste a párhuzamosítást. Így pl. az ihartúi *Cardinia cfr. concinná*-s mészköben az *Amm. (Schlotheimia) angulatus* szintet tételezi fel, Városlődön a húsvörös brachiopodás, de egyúttal az *Amm. (Arietites) Conybeare*-t is tartalmazó mészkö előfordulásban az *Amm. (Arietites) Bucklandi* zónát, Urkúton pedig a középliaszi *Amm. (Amaltheus) margaritatus* és *Amm. (Amaltheus) spinatus* zónákat stb. ismeri fel, a mi annyival is inkább kiváló érdeméül betudható, mivel akkoriban még az Alpok juralerakódásainak szintezése dolgában hasonlóképen még

csak az elején tartottak. A liasz lerakódásai során különösen az alpesi vörös-fehér foltos brachiopodás (hierlatzi), meg a sötét-vörös vasoxidos cefalopodás (adnethi) fácieseket konstatálja a Bakonyban is. A dogger felső, ú. n. Klaus rétegeihez a déli Bakony területén csakis a Gombás csárda melletti mészkő tartozik, mely tele van a *Posidonomya alpina* héjjaival. Ennél azután teljesebb kifejlődésben lép fel a felső jurának tithoni emelete a *Phylloceras silesiacum* és a *Terebratula diphya* által jellemezve.

A déli bakonyi kréta szisztémából kiválasztotta részben HAUER F. és HANTKEN M. megelőző kutatásai után az alsó krétakori rudista (caprotinás) mészköveket, a melyek a *Caprotina Lonsdalii* által jellemezve vannak; leírja továbbá és feltűnteti térképileg is a felső kréta fehér mészköveit *Hippurites cornu-vaccinum*-mal, valamint a széntartalmú Gosau-rétegeket is Ajka környékéről (*Pyrgulifera Pichleri*-vel). Ez utóbbi lerakódásokat, melyek csakis a bányafeltárásokban hozzáférhetők, sajnos ő maga nem láthatta, mivel munkálkodása idejében a szénbánya el volt fulladva. Csak később lett az ismét víztelepítve, a mikor — miként ismeretes — a bányatulajdonosok által Bécsbe küldött gazdag kövületgyűjtések alapján TAUSCH L. hazánk eme kiváló nevezetességét leírta.

Kiegészítik továbbá BÖCKH JÁNOS ezen első sorban sztrati-gráfiai jellegű munkáját még az eocén nummulitos mészkőről, a felső eocén orbitcidás márgáról, valamint a neogénről (mediterrán, szarmata és pontusi) emeletekről szóló fejezetek is. Végre igen részletesen emlékezik meg a terület egyetlen eruptív kőzetéről: a bazaltból, a melynek kitörését a pontusi rétegek főzömének lerakódása után, vagyis ezen emelet idejének vége felé bekövetkezettnek felismeri, a mely felfogást legújabbán, többek módcsításokat célzó hozzászólásai után, LÓCZY LAJOS a balatoni monografiájában teljesen magáévá tette. Elragadtatással emlékezik meg BÖCKH J. arról a gyönyörű és az egykori pliccén vulkánosságot legjobban feltűntető körképről, melyet a Tapolcza melletti szarmata mészkő fensíkjáról élvezett és alighanem itt fogant meg mélyen kutató elméjében az a feltevése, mely szerint e bazalt-kitörések szorosan a vidéket behálózó törésvonalaihoz és rácsos keresztezéseihez volnának kötve, a mely elmélet azonban LÓCZY

LAJOS újabb vizsgálatai után már nem tartható fenn teljes egészében.

Mindent összegezve látható tehát, hogy BÖCKH JÁNOS eme valóban klasszikus művével nemcsak magának szerzett hivatlatlan babérokat, hanem egyszersmind a magyar geológiának is eléggé meg nem becsülhető szolgálatot tett részint azzal, hogy BEUDANT és a többi előtte a Bakonyban járt geologus szintezési tévedéseit kiküszöbölte, részint pedig azzal, hogy alapos kutatásaival a bakonyi triaszt egy oly klasszikus példává kidomborította, mely külföldön is közelismerésben részesült és mely az alpesi kutatásban több szempontból állandóan zsinórmértékül szolgál. De nem hallgatható el — a mi reánk nézve tulajdonképpen a legfontosabb — az az üdvösen nevelő hatás sem, a melyet BÖCKH JÁNOS e munkájával fiatalabb kollegáira és utódaira gyakorolt.

Ilyen jeles munka elvégzése után, mely emberét válogatta, a M. kir. Földtani Intézet igazgatósága 1873-ban HOFMANN KÁROLY-lyal egyetemben ő reá bízta a Mecsek-hegység geológiai felvételét és tanulmányozását. A Mecsek nem kevésbbé bonyolódott hegység mint a Bakony és itt is azt látjuk, hogy ennek az újabb feladatnak szintén derekasan megfelelt. Ez az a terület, igen tisztelt Akadémia, melynek részbeni leírása az Akadémia Értekezései keretében látott napvilágot. Régebbi tudományos működése, de főleg bakonyi monográfiája alapján néhai SZABÓ JÓZSEF, a magyar geológiai törekvések felejthetetlen úttörőjének ajánlatára ugyanis a M. Tud. Akadémia III. osztálya 1876 május 10-én levelező tagjául választotta meg BÖCKH JÁNOS-t, a ki akkoriban a Földtani Intézetben már főgeologussá emelkedett volt. E megtiszteltetésnek úgy vélt a boldogult legjobban megfelelni, hogy ha a kedvelt témái közül a legkedvencezibbikét mutatja be széke elfoglalása alkalmából. És erre a célra a Mecsek-hegység juralerakódásainak ismertetését szemelte volt ki. Mély tisztelettel foglalta el e felolvasóhelyet és buzgóan adta elő megfigyeléseinek legjavát. Értekezése Pusztafalu, Óbánya és Eszter községek juralerakódásaira vonatkozott, — a jura elnevezése alatt régibb felfogás szerint a liasz kirekesztésével csakis a doggert és a malmot értvén. A liaszról azért nem kívánt ez alkalommal szólni, mivel erről már régebben PETERS KÁROLY-tól jelent volt meg

egy külön értekezés »Über den Lias von Fünfkirchen« czímen. (Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. 46. Bnd. Wien 1862.) Ezért ő ellenkezőleg inkább arra törekedett, hogy a maga leírását szerves kapcsolatba juttassa PETERS-nek már meglévő munkájával.

Pusztafalun az alsó dogger (bajocien) két felsőbb szintjét, ú. m. a *Stephanoceras Humphriesianum* szintet (*St. Humphriesianum*, *Cosmoceras subfurcatus*, *Cosm. baculatum*) és a *Parkinsonia Parkinsoni* emeletet (*Belemnites Württembergensis* és *Parkinsonia garantiana*) fedezi fel. E fölött vörös márgák következnek, melyek bár kövületnélküliek, mégis szükségképen a középső doggert (bathonien) képviselik, míg azután a felső dogger (callovien) ismét tipusosan van képviselve a *Macrocephalites macrocephalus* tartalmú rétegek által, a melyekre végre a malm Oxford rétegei gyanánt *Aspidoceras perarmatum* tartalmú mészkövek figyelhetők meg. E rétegsor, a mint ezt már BÖCKH előtt PETERS és ZITTEL is jelezték, felül a Kimmeridge *Oppelia tenuilobata* és végre a legtetején a tithon *Terebratula diphyia* meszekkel zárul.

Obanyán az alsó doggert (Bajocien) három szintjével mutatta ki és pedig az a) *Harpoceras opalinum*, b) a *Stephanoceras Humphriesianum* (*Cosmoceras subfurcatus*) és a c) *Parkinsonia Parkinsoni* zónákkal. Az ezekre következő középső dogger-(bathonien)-ből bemutatja a mélyebb rétegsort vagyis a Klaus-rétegek gazdag faunáját (*Stephanoceras rectelobatum* stb.), mely az OPPEL-féle *Oppelia fusca* és *Cosmoceras ferrugineum* szintjének megfelel, s melynek hasonmása nemcsak az északi Alpokban, hanem nálunk az Aldunán Naszádos (Szvinyicza) község határában is előfordul. A Klaus-rétegek fölött tetemes vastagságban posidonomyás rétegek (*P. alpina*, *Phylloceras mediterraneum* és *Stephanoceras* cfr. *Ymir*) következnek, melyek a felső bathonien és a kallovien emeleteket képviselik és talán még az Oxfordba is felnyúlnak. Itt azonban egy sárgás mészkőpad határolja el e lerakódást és ebben a belőle előkerült *Peltoceras transversarium* alapján már biztosan a malm legalsó szintjét (Oxford em.) mutathatta ki.

Eszteren végre kimutatja a középső dogger *Stephanoceras Humphriesianum* (alsó bathonien) szintet, e fölött az »Eszteri rétegek« új szintjét (*Stephanoceras eszterense*), melyek a felső bathonient képviselik, valamint ezek fedőjében a felső doggert (callovien) *Macrocephalites macrocephalus* szintjét, a melyet

azután végre a felső jura (malm) alsó oxford szintje (*Phyll. tortisulcatum*) borít.

Látjuk tehát, hogy Pusztafalun a felső bathonien gyaníthatólag az ottani kövületnélküli márgák, Óbányán pedig a csak kevésbé beszédes posidonomyás rétegek, Eszteren azonban az »Eszteri rétegek« *Stephanoceras eszterense* gazdag cefalopoda faunája által van képviselve. Ezzel a szinttel betöltötte BÖCKH JÁNOS azt a hézagot, mely eddigelé a Mecsek doggerkorú cefalopoda faunák fejlődésében és a szintek sorozatában mutatkozott. Úgyszintén kimutatta BÖCKH, hogy a Mecsek-hegységbeli középjura lerakódások a QUENSTEDT sváb barna jurájának δ és ϵ zónáinak felelnek meg, valamint egyszersmind OPPEL A. azon szintjeivel is párhuzamosítandók, melyek a Parkinsonia Parkinsonitól (alsó dogger [bajocien] felső szintje) felölelve az egész közép-dogbert (bathonien) egészen a Macrocephalites macrocephalum (felső dogger [callovien] legalsó szintje) rétegekig szakadatlan sorrendben egymásután következnek.

Megjegyzendő még, hogy az eszteri rétegek egy jó szintet képviselnek, mi abból is kiderül, hogy HOFMANN K. ugyane rétegeket az északi és nyugati Mecsekben szintén felfedezte.

BÖCKH JÁNOS-nak ezen felette becses juratanulmányát egy 10 lith. táblán foglalt ábrasorozat által támogatott paleontologiai ismertetés egészíti ki.

Mindezek után alig lehetett volna valaki a hazai geologusok közül a déli krassószörényi hegység geologiai felvételére hivatottabb, mint éppen BÖCKH JÁNOS. A M. kir. Földtani Intézet igazgatója 1877-ben BÖCKH JÁNOS-t, a kitünő sztratigráfust bízta meg ezzel a feladattal. 1892-ig járta BÖCKH nyaranta ezen szép és változatos geologiai szerkezetű hegységet, melynek őserdővel borított nehezen hozzáférhető részeit, az ottani szegényes falvakban még a legelemibb kényelmet is nélkülözve, sokszor pedig éppenséggel csak ponyvasátorban tanyázva, nagy gonddal tér képezte. Először Bozovics és Bánya környékét vette fel, majd pedig az Almás-hegységet járta be, azután pedig nyugatra fordulva a Krassószörényi hegység ama nagy kiterjedésű területét tanulmányozta, mely az Almás medencéje, a Minis, Szászkabánya, Újmoldova és a Duna közé esik, a mely utóbbi vonalon egészen

a Szirinya mellékpatak völgyéig jutott el. Eme 16 év nyári munkája a millenniumi kiállításon bemutatott Délvidék geológiai térképének leglényegesebb részét alkotta.

E hegységben nemcsak szedimentumos formációkkal, hanem metamorf kristályos palákkal és sokféle eruptív kőzettel is volt dolga és daczára annak, hogy nem volt petrográfus, mégis azt látjuk, hogy csakhamar ezen irányban is megteremtette magának a helyes bázist és a kartírozandó egységeket. A kristályos palákat három részre osztotta, ú. m. az első, túlnyomó részben fanerokristályos gneiszokból stb., a második, főleg csillámpalákból stb. és a harmadik uralkodó módon fillitekből stb. álló csoportokat különböztetvén meg. Az idők folyamán megváltozott ugyan ezeknek a csoportoknak az értelmezése, de mint csoportos összefoglalások, nagyjából mégis csak megmaradtak, valamint fennmaradt fellépésekkel kapcsolatosan a hegység egynémely tektonikai momentuma is. A gyakorlott geologus biztosságával taglalta azután az ezen hegységekben fellépő paleozoi és mezosoi üledékeket. Élesen kutató szemével felfedezi ebben a hegységben a triaszt, mely foszlányosan és eladdig észrevétlenül Szászabánya környékén volt elrejtőzve. A paleozoos képződmények a karbon és a perm sorából kerültek ki, főleg fillites agyagpala, homokkő, arkozák és porfir konglomerátumok képében, jóformán szerves maradványok nélkül. A perm után következik a triasz, sötét bitumenes mészkövek és dolomitok képében és ezekben fedezte fel BÖCKH a *Ceratites szaszkánus*, *Ptychites acutus*, *Belemnites Semseyi* stb. formákat, melyek az anisusi emeletet jellemzik. E fölött szürke márgás dolomitot figyelt meg, mely a latin emeletet képviseli. Az ő nagyfontosságú felfedezései előtt pusztán csak egy *Encrinus liliiformis*-ről tétetett említés HAUER FERENCZ által (1856) egy RATH bányaigazgató révén Bécsbe jutott kézipéldány alapján, a mely adatot azonban később (TIETZE 1872, sőt maga HAUER FERENCZ is 1878) nem tartottak elég biztosnak.

Más triasznyom nem akadt a Bánságban, — s csak messze innen északra sikerült azután a Biharban, nevezetesen Vaskóh és Kimp vidékén ugyancsak először BÖCKH JÁNOS éles szemének egyik, néhai Dr. PETHŐ GYULA főgeologusnál tett igazgatói látogatása alkalmával (1886) a triaszt kővületek alapján (*Ptychites Lóczyi*, *Ceratites hungaricus*, *C. cf. felsőörsensis* stb.) ismét ki-

mutathatni. Még ugyanabban az évben (1886) PETHŐ és LÓCZY, majd legújabban PÁLFY és ROZLOZSNIK (1912) zsákmányolták ki bővebben ezen nevezetes lelőhelyeket, a honnan mostanig az anisusi, ladini, a raibli és norikumi rétegeket, de még ezek fölött végre a kösseni rétegeket is felfedezték.

BÖCKH JÁNOS eme felfedezései, vagyis a pelagikus triasz előfordulása a Bánságban és a Biharban érdekesen bizonyít ama nagykiterjedésű és Középeurópa délkeleti részét egészen a Dobrudzsáig elfoglaló triasztakaró mellett, mely azután később UHLIG V. szerint valószínűleg a liasz és a dogger között beköszöntő denudációs időszak lefolyása közben egynéhány még fennmaradt fcszlány kivételével ismét elpusztult.

Krassó-Szörényben BÖCKH JÁNOS a juralerakódásokat nemcsak a nyugati, hanem a középső szedimentumcs vonulatban is tanulmányozta. Legalul jelentkezik a liasz, többnyire a parti gresteni fáciesben széntelepekkel Aninán és Berszászka vidékén (Kozlatelep, Kamenicza, Fácza máre, Pregeda, Szvinyesa máre stb.), fölötte következik azután a pelagikus dogger (Biger, Szinice, Szvinyesa máre stb.), azután több emeletével a malm. Ez utóbbinak mészkövei a reájuk következő neokom meszkekkel együtt a nyugati vonulatban kristályos mésszé vannak átalakulva az őket sűrűn áttörő gránodiorit tömzsök kontaktmetamorf hatása következtében. Mindezekről az érdekes területekről, sajnos, csak néhány jegyzetszerű évi jelentése maradt hátra, még pedig az 1877., 1878., 1881., 1882. és 1886. évekből. A többi jelentés, valamint az összefoglaló leírás megfogalmazásában azonban részint az 1882 óta egyre felszaporodó igazgatói elfoglaltsága, részint pedig az utóbb bekövetkezett betegsége és halála akadályozták őt meg. Hogy BÖCKH JÁNOS területének tüzetesebb ismertetését állandóan szem előtt tartotta, kiderül nemcsak számos hátrahagyott jegyzetéből, hanem abból a posthumus értekezéséből is, melyet T. ROTH LAJOS adott közre a Földt. Közlöny 1910-iki kötetében ezen a címen: »Néhány új és egynéhány már ismert meluszkum faj a krassószörényi hegység alsó krétalerakódásaitól«.

Látható az eddigiekből, hogy BÖCKH JÁNOS az országnak tekintélyes részét autopsziából ismerte, a mennyiben Heves, Borsod, Pest, Mosony, Veszprém, Zala, Baranya és Krassó-Szörény számos vidékét igen behatóan tanulmányozta. Ezek

alapján szakkörökben már a nyolczvanas évek óta általánosan őt tartották a legtapasztaltabb magyar geológusnak és egészen természetesnek tetszett, hogy a kilenczvenes években, mikor nálunk a közfigyelem a netáni hazai petroleum előfordulások felé irányult, a kormány elsősorban az ő szaktekintélyéhez fordult tanácsért.

DR. WEKERLE SÁNDOR, m. kir. miniszterelnök és pénzügy-miniszter 1893 június havában hívta volt fel BÖCKH JÁNOS-t, a M. kir. Földtani Intézet igazgatóját, hogy tekintettel arra a sok balsikerre, a mivel az eladdig folytatott felszintes petroleum-kutatás hazánkban járt, ő maga vegye a kezébe a Kárpátoknak legalkalmasabb pontjain a tudományos kutatás fonalát, hogy végre-valahára szakszerű rendszerességgel dűlőre lehessen juttatni ezt a már régóta vajudó, de közgazdasági szempontból rendkívül fontos kérdést. Erre a célra ő exczellenciája évi 50.000 frtot (= 100.000 K) irányzott volt elő, a mit a törvényhozás több egymásra következő évben kutatásokra meg is szavazott. Ez összegből megbízható vállalatok voltak segélyezendők oly módon, hogy a részükre kijelölt pontokon ellenőrzés mellett mélyfúrásokat végezzenek.

BÖCKH JÁNOS ezen megtisztelő bizalomnak megfelelően, nemes hévvel és tudományos ambícióval mélyedt bele a Kárpátok speciális geológiájába. Még ugyanazon év augusztus és szeptember hónapjaiban Máramaros megyébe szállott ki, hogy az Iza-völgy felső szakaszát tanulmányozza. Ezt a vidéket azért választotta ki elsőül, mivel ott Konyha, Dragomér, Szelistye és Szacsal községek határaiban felszíni petroleumszivárgások már régóta ismeretesek voltak. Daczára az akkoriban e megyében grasszáló kolerának, BÖCKH JÁNOS hűségesen fogatosította és be is fejezte az eléje tűzött feladatot.¹⁾

Az Iza-völgyben kimutatott képződmények a kristályos palák és mészkő, továbbá felső krétakorú konglomerátumok és márgás homokkövek, eocén nummulitmészkő, palás márga, agyag és homokkő és oligocén menilitpalás rétegek, végre pedig a dácit-

¹⁾ BÖCKH JÁNOS: Adatok az Iza-völgy felső szakasza geológiai viszonyainak ismertetéséhez, különös tekintettel az ottani petroleumtartalmu lerakódásokra; 1—79. old. és 1 színezett geol. térképpel. M. kir. Földt. Int. Évkönyve XI. köt. I. füzet. Budapest 1894.

tufát és gipszet tartalmazó miocén sóformáció homokkövei. Petroleumnyomok kimutathatók a miocénben, melynek vastagságát kb. 148 m.-re teszi, továbbá mutatnak petroleumszívárgásokat imitt-amott a menilites rétegcsoport üledékei, de különösen azután a felső eocén homokkövek. Az egyik tőle fúrásra kiszemelt pontot, távolabb a régebbi kutatásoktól és az olajnyomoktól, szemközt a szacsali templommal egy lapos antiklinális északi szárnyán jelölte volt meg, a hol kb. 648 m.-nyi fúrással a felső eocén fekvőbb rétegsorozatát óhajtotta átvizsgáltatni. Ez az I. sz. fúrás 546. m. mélységű lett, a mikor egy erős olajerupezio bekövetkezett, mely a (sajnos ócska) csöveket olyannyira összelapította, hogy e fúrást ismét rendbe hozni többé nem sikerült. Erre a vállalkozó DEUTSCH JÓZSEF cég a II. sz. fúrást mélyesztette, a melylyel azonban önhatalmulag az antiklinális északi szárnyában oly messzire kiment, hogy vele semmiféle eredményt már el nem érhetett. Sajnáltni való, hogy a második fúrással nem követték BÖCKH tanácsát, ki a lemélyesztés helyét az I. közelében, majdnem az antiklinális tetejére proponálta volt.

A másik fúrási pontot BÖCKH JÁNOS Konyhától nyugatra jelölte volt ki azzal a szándékkal, hogy vele a felső eocén felsőbb rétegsorozata feltárássá és megvizsgáltassá. Ezt azonban mint kevésbé kedvezőt, úgy tudom, később elejtették.

BÖCKH JÁNOS másik nagy geologiai petroleumtanulmánya a háromszéki Sósmezőre vonatkozik, melyet 1894 nyarán bejárta és térképezett. Részletes tanulmányában ¹⁾ leírja Sósmező környékét, ezt egészben véve az Izsaszacsalinál kedvezőtlenebbnek találván. De hogy az ottani petroleumláznak vége vessék, két fúrással óhajtotta volna az oligocén kori ropianka rétegeket átmélyesztetni, a mire azonban vállalkozó nem akadt. Általában konstatálható, hogy a petroleumkutatás a múlt évszázad végén, valamint e század elején az állami monopólium kimondása előtti időben a magánvállalkozók részéről a lehető legsiralmasabban eszközöltetett.

¹⁾ BÖCKH JÁNOS: A háromszékmegyei Sósmező és környékének geologiai viszonyai, különös tekintettel az ottani petroleumtartalmu le-
rakódásokra. A M. kir. Földt. Int. Évkönyve XII. köt. 1. füzet, Buda-
pest, 1895, 1—193. old., 1 színezett geologiai térképpel 1:75,000 mér-
tékben.

És, sajnos, még ma is úgy áll a dolog, hogy a míg a magyar Állam maga nem fogja a petroleumkutatásokat az ország különböző pontjain rendszeresen végrehajtani, addig nem is várható ezen még ma is nyílt kérdésre a kielégítő felelet.

Ha BÖCKH JÁNOS nagy szomorúságára nem is érhetette meg, hogy az általa kijelölt egyik vagy másik ponton a földolajat tényleg kifakasztották volna, úgy másrészt annál nagyobb örömeire szolgált az az elismerés, melyet szaktársai fejeztek ki irányában azzal, hogy a mh. Földtani Társulat »Szabó József« érdeméért, ennek első kiosztása alkalmával 1897-ben »a hazai petroleum-geologia terén kifejtett úttörő munkálkodásáért« egyhangulag neki ítelték oda.

Nem terjeszkedvén ki még számos egyéb kisebb-nagyobb kérdésben kifejtett tudományos működésének ecsetelésére, azt hiszem, igen tisztelt Akadémia, eléggé kiviláglik már az előzőkből is, hogy BÖCKH JÁNOS minden alkalommal elsőrangú és vezető tudományos erőnek bizonyult.

IV.

BÖCKH JÁNOS kihatása a fiatalabb geologus nemzedékre és a M. kir. Földtani Intézetre.

Hogy BÖCKH JÁNOS maga kipróbált munkaerő volt, a ki katonás kötelességtudással és pontossággal nagy feladatokat tudott elvégezni, az már az előbbiekből is nyilvánvaló. Kiváló szaktudása és határozott fellépése azonban maradandó hatással volt mindenkire, a ki szerencsés volt a közelébe kerülhetni. Nem annyira rendszeres, hanem alkalomadtán, de sűrűn és készségesen adott magyarázataival és tanácsaival, nemkülönben állandó példás munkálkodásával volt ő nevelő és átalakító befolyással fiatalabb kollégáira. Ő nemcsak kitűnő sztratigráfus, hanem egyszersmind jeles paleontologus is volt, mit a bakonyi és mecsekhegységbeli mezozoos lerakódások faunáinak, valamint 1876-ban az andrásházai eocénrétegekből származó *Brachydiastematherium transilvanicum*, Böckh et Maty. nevű új *pachyderma* nem szabatos leírásával is bebizonyított. A pontos

és rendszeres geologiai térképezést pedig HOFMANN KÁROLY sógorával együtt mint első ők honosították meg minálunk és erre ők tanították ki vagy közvetlenül vagy pedig közvetve kevés kivétellel mindazokat, a kik előbb vagy utóbb a Földtani Intézethez kerültek, vagy a kik az intézet munkálkodásaiban mint önkéntesek résztvettek. A Bakonyban járva, 1870—71-ben a fiatalabb szaktársakból és a geologia iránt érdeklődőkből egy egész kis gárdája volt, a mely őt árkon-bokron keresztül híven kísérte és tudományos fejtegetéseit áhítattal hallgatta. TELEGDI ROTH LAJOS, utóbb a Földtani Intézet főgeológusa, ZSIGMONDY BÉLA budapesti mérnök, SAJÓHELYI FRIGYES főv. főreáliskolai tanár és a mh. Földtani Társulat egykori első titkára és néhai RYBÁR ISTVÁN áll. felső leányiskolai tanár Budapesten felejtethetetleneknek vallották a BÖCKH JÁNOS által vezetett bakonyi geologiai kirándulásokat. De későbbi években is, a mikor a pécsi hegységet, majd pedig a krassószerényi középhegységet kutatta, szokott volt Böckh János kioktatás céljából egy-egy fiatalabb munkatársat magával vinni. Szaktudása csakhamar távolabbi körökben is szerzett neki tekintélyt és ennek egyik megnyilatkozása az, hogy 1872-ben KOCH ANTAL-lal és SAJÓHELYI FRIGYES-sel együtt a mh. Földtani Társulat titkárává megválasztották. Ezen állásáról azonban csakhamar leköszönt, hogy idejét minél zavartalanabban a Bakony monográfiájának szentelhesse. Ez azután nem sokára (1872 és 1874) megjelent, még pedig a magyar szöveggel egyidejűleg német nyelven is, miáltal e nagyszabású munkáról a külföld is tudomást szerezhetett. Az a feltűnés, melyet a déli Bakonyról szóló művével különösen osztrák körökben elért, akkora volt, hogy nemcsak hogy hízelgő módon az általa elért tudományos eredményekről megemlékeztek, hanem hogy a dr. PETERS KÁROLY nyugdíjba vonulásával megüresedő gráci ai ásvány-földtani tanszék betöltése alkalmával elsősorban őt reá gondoltak. De bármilyen nagynak is tartotta volt BÖCKH ezen régi, rendezett tanszékre való meghívást, úgy mégis inkább szíve sugallatát követve, arra határozta magát, hogy azt a magyar ügyet, a melyet eddig szolgált, cserben ne hagyja s inkább idehaza egyszerű geologusnak maradjon meg, semmint hogy hazájából távozzék. Latba eshetett ezen elhatározásánál sógora, dr. HOFMANN KÁROLY iránti benső barátsága és ragaszkodása is.

S néhány évvel később talán visszhangnak tekinthető dr. HOFMANN KÁROLY-nak ismeretes lemondása a nálánál kor és rang szerint fiatalabb sógora és kollégája BÖCKH JÁNOS javára, a midőn 1882-ben P. HANTKEN MIKSA távozásával a Földtani Intézet igazgatói állása betöltése szóba került. Miután ekkor kb. féléven át már mint főgeológus megbízást nyert az intézet vezetésére, még ugyanazon év vége felé annak végleges igazgatójává neveztetett ki. Még csak 42 éves volt, mikor ezen nagyfotosságú és felelősségteljes állást elfoglalta s mondható, hogy ritkán akadt ilyen kényes pozíciónak megfelelőbb embere, mint éppen ebben az esetben a Földtani Intézet szerencséjére BÖCKH JÁNOS. Felülről és alulról egyformán bizalommal tekintettek reá. Első dolgai közé tartozott a Földtani Intézet tisztikarának a kiegészítése. Hozzálatott az intézeti alapleltárak felvételéhez, a könyvtár revíziójához és rendezéséhez és egyben gondoskodott arról is, hogy a könyvtár kezelésére könyvtáros neveztessék ki. Elrendelte az újabb könyvkatalógus készíttetését, a mivel a már tekintélyesen megnövekedett könyv- és térképtár használatát megkönnyítette.

Az intézet akkoriban a Múzeum-utca 19. számú ZICHY-, majd pedig GENCSEY-féle bérház földszintjén volt elhelyezve, de oly annyira zsúfoltan, hogy már mozogni is alig lehetett. Előterjesztésére azonban tágas termeket és dolgozószobákat bérelt ki a miniszterium ugyane házban a külön e célra épített hátulsó traktus földszintjén, első és második emeletén, a mivel az intézet helyiségei egyszerre a régi alapterület háromszorosára kibővültek. És ekkor megindult itten a legélénkebb munka, a minek legfényesebb eredménye az éveken át a dolgozószobák fiókjaiban és a pincze ládáiban felhalmozott felette becses dunántúli sztratigráfiai anyag preparálása, újból való meghatározása és egységes gyűjteményben való felállítása volt, a mely még ma is, harmincz év múlva a Földtani Intézet múzeumának egyik legbecsesebb részét teszi. Segítette továbbá BÖCKH JÁNOS-t a geológiai múzeum megteremtése fáradságos munkájában a Földtani Intézetnek állandóan jóbarátja és támogatója, utóbb pedig annak tiszteleti igazgatója SEMSEY ANDOR azzal, hogy Lyonban a HENRI COQUAND hagyatékát képező nagybecsű paleontológiai gyűjteményt összehasonlító anyagul örök áron megvette. Ez a nagyszerű gyűjtemény egy-

magában megtöltötte az új termék egyikét. Nagy figyelmet fordított BÖCKH JÁNOS a geológiai felvételekre, a melyekből ő maga is mint kartirozó kiveszi a részét; a tagok nyári felvételeiről szóló jelentéseit pedig 1882-től kezdve nyomtatásban adta ki magyarul és németül, a geológiai eseményekről pedig ő maga huszonöt éven át az évenként megírt tartalmas igazgatói jelentésekben emlékezett meg. Szükségesnek tartotta továbbá a speciális irányú geológiai tanulmányokat és különösen a bányageológiai felvételeket óhajtotta rendszerezíteni azzal, hogy egy külön bányageológiai állás kreálását kérte felettes hatóságától. Azonkívül gyakorlati irányú vizsgálatokra is ösztökélte az intézet tagjait és ezen az úton jöttek létre a hazai bányageológiai érc- és szén-, valamint a nagy kő- és agyagipari gyűjtemények, a melyek hivatva vannak megfelelő közlemények kíséretében a nagyközönség gyakorlati szükségleteit és kívánságait kielégíteni. Ügyszintén felkarolta az ország hidrologiai kérdéseit is, nevezetesen az artézi kutak ügyét, a maga részéről is jó példával előljárván, a mennyiben 1876-ban Pécs szab. kir. városa környékének földtani és vízi viszonyairól egy igen értékes tanulmányt bocsájtott közre. Mindezekkel finom gyakorlati érzést árult el és széles körökben tette kedvelté a Földtani Intézet közhasznú működését és gyűjteményeit és ebből kifolyólag a nagyközönség leginkább ilyen irányban vette igénybe a Földtani Intézet útbaigazító tanácsát. A felettes hatóságok jóakarátát is leginkább ezen a közérdeknek tett szolgálatai által vívta ki a M. kir. Földtani Intézet számára, azonban egyre hangsúlyozva, hogy mindez logikusan csak úgy lehetséges, hogyha az intézet tagjai a szigorú tudományos kutatás talaját el nem hagyják. Megragadta továbbá BÖCKH az alkalmat arra is, hogy a Földtani Intézet munkálkodását közelebb juttassa a mezőgazdasági élet kívánalmaihoz és a midőn előterjesztését Gr. SZÉCHENYI PÁL földművelésügyi miniszter is elfogadta, megszületett a magyar agrogeológiai osztály. Mindezek a foglalkozási ágak az újdonság varázserejével hatottak a birtokos és iparos közönségre, úgy hogy különösen a 80-as és 90-es években az intézetnek akkori kisszámú geologus-személyzete megfelelő hivatalos szakvéleményekért valóságos ostrom alá volt fogva. A gyakorlati irányú teendők annyira gyarapodtak, hogy a miniszter például kénytelen volt 1889-ben

egy osztálygeologust, SZONTAGH TAMÁS-t, az intézet jelenlegi igazgatóját kinevezni, a ki éveken át kizárólag csak vízügyekkel volt elfoglalva. Igazgatásának tartama alatt BÖCKH JÁNOS három nagy hazai kiállításon, ú. m. az 1885. országos iparkiállításon, az 1889. kő- és agyagipari, valamint az 1896-iki millenniumi kiállításon mutatta be a Földtani Intézet tudományos és gyakorlati irányú tevékenységét.

Ha ez a sokoldalú elfoglaltság már magában véve elég lett volna a legmunkabíróbb embernek is, úgy BÖCKH JÁNOS-ra ezenfelül még a Földtani Intézet végleges elhelyezésének nagy gondja is ránehezedett, a mely őt igazgatóságának egész tartama alatt folytonosan izgatta. Ennek a problémának gondolata voltaképpen még hivatalbeli elődje idejében merült föl először, abban az időben ugyanis, a mikor néhai TRÉFORT ÁGOSTON vallás- és közoktatásügyi miniszter rövid időn keresztül egyidejűleg a kereskedelem-, ipar- és földművelésügyi minisztérium ügyeinek vezetésével is meg volt bízva. Akkor t. i. arról volt szó, hogy a M. kir. Földtani Intézet az éppen tervezésben volt egyetemi természetrajzi palota földszinti traktusában nyerjen elhelyezést. Ezt a tervet azonban csakhamar elejtették, egyrészt azért, mivel a közelebről érdekelt egyetemi természetrajzi tanszékeknek maguknak is nagyobb igényeik voltak, másrészt mivel a Földtani Intézetnek ilyen szűkre szabott határok között e helyen amúgy sem lett volna hosszabb ideig maradása. E tervet teljesen elhibázottnak és halvaszületettnek mondotta ugyan mindenki, arra azonban mégis jó volt, hogy a Földtani Intézet végleges elhelyezésének kérdését felébreszsze és különösen BÖCKH JÁNOS-ban, ki 1882-ben átvette az intézet igazgatását, ébren tartsa. A Földtani Intézet végleges elhelyezésének gondolata mély gyökeret vert elméjében. Igazgatóságának első idejében néh. ZSIGMONDY VILMOS országgyűlési képviselő és a pénzügyi bizottság előadója is támogatta terveit, sőt egy ízben telket is szemelt volt ki a Földtani Intézet számára, a mely azonban a megejtett számítások szerint szűknek bizonyult. Majd pedig a Földtani Intézet lelkes barátja és mecenása, SEMSEY ANDOR jelentette ki hajlandóságát, hogy a VIII. kerületben, a Kálvária-tér mellett fekvő Koczó Pál-féle telket megveszi és a kormánynak egy a Földtani Intézet részére emelendő palota czéljára felajánlja. Ezen nagylelkű szándék azonban nem való-

sulhatott meg, mivel akkoriban Gr. SZÉCHENYI PÁL miniszternek már meg volt az új földművelésügyi miniszteriumi palotának a terve, a melybe a miniszterium keretébe tartozó Földtani Intézetet is belevonta. 1885-ben aztán tényleg be is költözködött a Földtani Intézet az Országház-tér 6. sz. alatti nagy miniszteri palotába, a melyben azonban, sajnos nem az első tervezés szerint a számára kezdetben kijelölt tágas és világos épületrészeket, hanem — mivel úgyszólván az utolsó órában még az igazságügy-minisztériumnak is szorítottak a csak némileg megnagyobbított palotában helyet — az eredetileg ígértéknél sokkal kisebb és kevésbbé világos helyiségeket foglalhatott el. Már a behurczolkodás napjaiban megteltek az intézet részére kijelölt szobák a gyűjteményekkel, a könyv- és térképkészletekkel és a laboratoriumok és dolgozószobák felszerelésével a legutolsó zugig és minden elfogulatlanul itélkező egy nézetten volt BÖCKH JÁNOS-sal, hogy bizony az országos M. kir. Földtani Intézetnek ez az elhelyezése nem volt a legkedvezőbb. Eltekintve attól, hogy a gyűjtemények az alacsony és sötét félemeleten voltak beleszorítva, az intézethez tartozó többi helyiségek szerteszét voltak elszórva az összes emeleteken és be voltak ékelve a miniszterium különböző osztályaihoz tartozó szobái közé. Így pl. fent a 3-ik emeleten volt a könyvtár, a dolgozószobák egyenkint valamennyi emeleten, az igazgatóság és a gyűjtemények a sötét félemeleten voltak, a vegyszeti laboratorium és az agrogeológiai osztály pedig a földszinten és a pinczében találtak elhelyezést, s még inkább súlyosbította a helyzetet az a körülmény, hogy az évek során a dolgozószobákkal ismételve cserélni és hurczolkodni kellett. Legjobban fájt ez a czélszerűtlen, de az akkori kedvezőtlen pénzügyi helyzetből folyó kényszerhelyzet BÖCKH JÁNOS-nak, a ki egy szabadon álló, szellős és világos külön épületről ábrándozott, a mely egyedül csak az országos geológiai intézet hajléka lett volna.

A földművelésügyi miniszteriumi palotában, a melyben a Földtani Intézet majdnem másfél évtizeden keresztül sínlődött, a gyűjtemények fejlesztéséről természetesen szó sem lehetett, mivel minden, még a legcsekélyebb terjeszkedésre is hiányzott a tér. A geológusok nyári gyűjtései a pinczében gyűltek össze száz meg száz láda számra; szóval minden túlzás nélkül —

ebben az épületben a Földtani Intézet múzeális tevékenysége, vagyis vérkeringésének egyik ütőere valósággal alá volt kötve.

Ez a baj azonban nem egyedül a Földtani Intézeté, hanem egyszersmind az összes miniszteriumi, szintén egyre gyarapodó osztályok közös baja is volt. És ez a kínos és hova-tovább tart-hatatlanná vált állapot érlelte is meg fokozatosan mindenkiben azt a gondolatot, hogy a Földtani Intézet, a mely elvégre is a minisztériumi épület falain belül nem csekély helyet foglalt el, a palotából kitelepítendő, már csak azért is, hogy ilyen módon maguk a kebelbeli miniszteriumi osztályok több levegőhöz jut-hassanak.

A kibontakozás első nagyjelentőségű lépéséhez ismét csak a Földtani Intézet nemesen gondolkodó barátja, SEMSEY ANDOR nyújtotta segítő kezét, a mennyiben a miniszter előtt készen nyilatkozott a Földtani Intézet netáni külön épülete költségeihez 100.000 koronával hozzájárulni (1895). SEMSEY ANDOR-nak ezen most másodszer felajánlott áldozatát az akkori földművelésügyi miniszter, Gr. FESTETICS ANDOR hálásan fogadta és nyomban ki is jelentette, hogy a Földtani Intézet külön épülete céljaira hasonlóképen 100.000 koronát vesz fel a budgetbe. Egyúttal pedig megbízta BÖCKH JÁNOS-t, hogy a kontemplált házépítés kivihetőségét tanulmányozza és neki ennek eredményéről mielőbb jelentést tegyen. Ekkor tehát 200.000 korona állott rendelkezésre a régóta táplált óhaj megvalósítására. Szorult kebelrel mérlegelte BÖCKH JÁNOS a megoldandó feladat nagyságát, más-részt pedig — mi tagadás — a kilátásba helyezett építkezési összeg elégtelen voltát, s töprengve kereste ebből a dilemmából a kivezető utat. Ekkor váratlanul miniszterváltkozás állott be s az új miniszter Dr. DARÁNYI IGNÁCZ lett, a ki BÖCKH első be-mutatkozása alkalmával rögtön felismerte a szóban forgó ügy nagy horderejét és igazgatónk aggodalmait elosztatva s magáévá téve a szép tervet, kijelentette, hogy a SEMSEY adományán kívül az építkezéshez még szükséges 800.000 koronáról majd alkot-mányos úton gondoskodni fog (1896).

Örömtől tüzes arccal közölte igazgatónk mi velünk is a miniszter kegyesen biztató szavait, a mikből végre a Földtani Intézet önálló otthonának a melegsége felénk sugárzott.

A mint DARÁNYI IGNÁCZ miniszter Ő exczellenziájának

eme a magyar Földtani Intézet történetében korszakot jelentő elhatározásának a híre messzebbre is kiszívárgott, nemes versengéssel Budapest székesfővárosa sem késett, hogy a M. kir. Földtani Intézet iránt mindenkoron táplált szimpátiájának fényes tanujelét adhassa, még pedig az által, hogy az építendő palota czéljára a Stefánia-út 14. sz. alatt fekvő 2000 négyszögöl nagyságú telket a kormánynak ingyen átengedte (1897). Midőn a főváros közönségének eme nagylelkű adományozása folytán immár az utolsó akadály is ledőlt, néhai ZIEGLER GYÖZŐ egyetemi tanár előzetes tájékoztató vázlatai alapján kiíratta a miniszter a nyílt pályázatot, a melyben 6 fővárosi építész vett részt, a kik közül a bíráló-bizottság ítélete alapján LECHNER ÖDÖN építőművész magyar stílusú terve lett az első díj nyertese. Ez után most már hamarosan bonyolódott le az épíkezés, melyet LECHNER Ö. ellenőrzése mellett a HOLZSPACH A. ÉS FIAI czég a kikötött terminusra be is fejezett. 1899-ben ősszel már be is költözködhetett a M. kir. Földtani Intézet Stefánia-úti palotájába, a melynek külső és belső kialakítása, valamint berendezése is teljesen a kor színvonalán állott. A rákövetkező téli hónapok alatt rendbe jöttek az intézet impozáns gyűjteményei is, úgy hogy DARÁNYI IGNÁCZ földművelésügyi miniszter már 1900 május hó 7-én az intézetet a nyilvánosság számára megnyithatta. Személyesen is meggyőződve ezen alkalommal az intézet rendbejöveteléről, Ő exczellenciája azzal a kéréssel fordult Ő Felsége I. FERENCZ JÓZSEF szeretett királyunkhoz, hogy az új Földtani Intézeti palotát legkegyelmesebben megtekinteni kegyeskednék, a mi május 27-én meg is történt. Ő Felsége SZÉLL KÁLMÁN miniszterelnök, DARÁNYI IGNÁCZ földművelésügyi miniszter, BÖCKH JÁNOS igazgató és LECHNER ÖDÖN építőművész vezetése mellett egy teljes óráig tartó látogatása alkalmával igen behatóan szemlélte meg a pompás épületet és a benne elhelyezett gyűjteményeket, mialatt ismételve elismerésének adott kifejezést a Földtani Intézet szép gyűjteményei, czélszerű berendezése és a helyiségek világossága fölött.

Ez volt BÖCKH JÁNOS életének egyik legszebb napja, a mely őt az évtizedeken át tartott fáradozásáért és ennek a hosszú időnek minden mostohaságáért búsasan kárpótolta. És miután Ő felsége a király, a miniszterekkel és a fényes kíséretével a

palota előtt százakra felgyülemlett közönség lelkes éljenzése közben eltávozott és mi ismét az igazgatói fogadóteremben gyülekeztünk, BÖCKH JÁNOS SEMSEY jobbát megragadva és melegen megszorítva a következőket mondotta: »Ezen az emlékeztetés napon még egyszer szívből köszönöm lelkes támogatását, mely a magyar geologia számára e fényes eredményt meghozta«, — mit ez az aranyos szívű főúrunk habár benső örömtől csillogó szemmel azzal a szerény kijelentéssel igyekezett magától elhárítani: »Nem — nem — csak az Ön szívós kitartásának és DARÁNYI miniszternek köszönhető az egész«.

Az ezután következő évek már csendesebbek voltak ugyan, de BÖCKH JÁNOS valóban önkímélet nélkül szakadatlanul és a legnagyobb minuciózítással tovább rendezgette és revideálta az intézet gazdag gyűjteményeit, könyvtárát és egyéb felszerelését, mintha máris az a gondolat vezérelte volna, hogy utódjára csakis rendezetten hagyja. A geologusok pedig végre megtalálták a Stefánia-úti palotában azt a kényelmes otthont és tudományos központot, melynek jótékony melege új erőt öntött ereikbe. De igaz hálával tisztelték és szerették is kipróbált főnöküket, a ki viszont geologusainak érdekeit mindenkor észrevette, ha kellett megvédelmezte és a mennyire csak lehetett, előbbre is vitte.

V.

BÖCKH JÁNOS utolsó életévei.

Ennyi önzetlen munka után több oldalról látható elismerésben is volt része BÖCKH JÁNOS-nak. Így megkapta az 1896-iki millenniumi kiállítás után Ő FELSÉGÉTŐL a III. oszt. vaskorona-rendet. Az 1897-ik évi szentpétervári VII. nemzetközi geológiai kongresszus után, a melyen mint a magyar kormány kiküldöttje vett részt, II. MIKLÓS orosz cártól az orosz császári Szt. Szaniszló-rend II. oszt. csillagos jelvényét kapta meg. 1902-ben Ő FELSÉGE a magyar király a miniszteri tanácsosi cízzel ruházta fel. 1907-ben pedig Dr. DARÁNYI IGNÁCZ jóakaró minisztere felterjesztésére Ő felsége BÖCKH-nek és utódainak az országos M. kir. Földtani Intézet hosszú éveken át való igazgatásáért, a közszolgálat és a mezőgazdaság terén szerzett érdemei elisme-

réseül a »NAGYSURI« előnévvel díjmentesen a magyar nemességet adományozta.

A mh. Földtani Társulat 1889-ben alelnökévé, majd pedig 1895-ben és 1898-ban elnökévé választotta meg. Közben 1897-ben a M. Földrajzi Társaság tiszti tagja lett, 1900-ban a mh. Földtani Társulat a »Szabó József« éremmel tünteti ki; 1901-ben pedig, mikor az elnökségről lemondott, tiszteleti tagjává választja meg.

A legfelsőbb, valamint a közelismerésnek eme kétségbevonhatlan jelei megaranyozták BÖCKH JÁNOS-nak utolsó, hivatalában töltött éveit; másrészt azonban nem tagadható, hogy a Földtani Intézetnek 25 éven át tartó igazgatása az ő sokféle és sokszor bonyodalmas ügyeivel végre őt is — a ki eddig úgy tudományos mint gyakorlati tekintetben mindig elől járt — kifárasztotta. Valami lappangó ütőérelmeszesedés kényszerítette őt ismételten orvosi tanácsért folyamodni és időnkint a megszokott hivatalától is távolmaradni. Ez annyira elkedvetlenítette és megbénította régi munkabírását, hogy hosszabb szabadság után 1908-ban (VII. 13) végleges nyugdíjaztatását kérelmezte és a mikor ezt Ő FELSÉGE legfelső elhatározása folytán megkapta, a király utoljára is »sok évi hasznos szolgálataiért« még egyszer legmagasabb elismerését juttatta tudomására.

Ezt a jól megérdemelt nyugalmat azonban csendes otthonában szerető és gondozó felesége oldalán már nem sokáig élvezhette BÖCKH JÁNOS, mivel visszavonulása után alig egy évre reá 1909 május 10-én 69 éves korában szívszélhűdés következtében észrevétlenül és minden fájdalom nélkül elszenderült. Még közvetlenül a halála előtti napon is tudományos kérdésekkel foglalkozott, a mennyiben egy a LÓCZY LAJOS balatoni munkájához szánt paleontologiai adalékon dolgozgatott.¹⁾ Így tehát valóban tudóshoz méltó módon vált meg az élettől!

A különben erős testalkotású és izmos férfiú időelőtti halálát barátjain, szaktársain és számos tisztelőjén kívül főleg családja siratta, nevezetesen özv. BÖCKH JÁNOS-né, továbbá idősebbik fia,

¹⁾ BÖCKH JÁNOS és LÓCZY LAJOS: Néhány réciaikori kövület zalavármegyei Rezi vidékéről. A Balaton tud. tanulm. credm., paleont. függelék.

Dr. BÖCKH HUGÓ főbányatanácsos és selmeczbányai főiskolai tanár, leánya, BÖCKH VILMA férj. HAGER RUDOLF-né Bécsben és második fia, BÖCKH BÉLA, a budapesti Siemens-Schuckert elektrotechnikai cég főmérnöke és családjai, a kikhez, míg életben volt, a leggyengédebb hitvesi és apai szeretettel viseltetett. De mélyen fájlalták elhunytát minisztere, Dr. DARÁNYI IGNÁCZ, továbbá barátai és szaktársai, úgyszintén tisztelőinek nagy serege is, a kik haló porait a Földtani Intézet előcsarnokában felállított diszes ravatalától a Kerepesi-út melletti sírkertbe, a székesfőváros által felajánlott dízsírhelyhez elkísérték. Elköltözött szellemét elbúcsúztatta Dr. SZONTAGH TAMÁS, a Földtani Intézet és Dr. LÓCZY LAJOS r. t. a M. Tudományos Akadémia és egyszersmind a M. Földrajzi Társaság nevében, valamint végre még Dr. KOCH ANTAL, a mh. Földtani Társulat megbízásából is.

* * *

A M. kir. Földtani Intézet épülete körüli kertnek a Stefária-útra kiugró terrasszát nemsokára BÖCKH JÁNOS markáns egyéniségének reliefszoborműve fogja majd díszíteni, melyet STROBL ALAJOS tanár és mester ruszkiezai márványból, a krassószőrényi hegyek eme szép fehér termékéből alkotott. És ha majd a Ti pillantástok, fiatalabb geologus barátim, BÖCKH JÁNOS művészielen átszellemült tekintetével találkozand, emlékezzetek vissza arra, hogy Ő volt az, ki a Földtani Intézetet sokat hányatott helyzetéből kiszabadította és a magyar geológusokat a mostani biztos révbe vezette, úgyszólván egy újabb kornak a küszöbére, — valamint hogy az Ő termékenyítő munkája tette lehetővé azt, hogy ez új otthonában a magyar geológiai tudomány dúsabban virágozhassék!

BÖCKH JÁNOS-ban, mélyen tisztelt Akadémia, a magyar tudományosság egyik úttörő bajnokát, a magyar nemzet pedig egyik leghívebb fiát veszítette el!

Tisztelet és hála felejthetetlen emlékének!

Böckh János munkáinak jegyzéke.¹⁾

A/ Geologiai-sztratigráfiai és paleontologiai tartalmuak:

1866. Geologische Verhältnisse der Umgebung von Buják, Ecseg und Herencsény. Jahrb. der k. k. geologischen Reichsanstalt Wien XVI. B. 2. Heft.
1867. Die geologischen Verhältnisse des Bück-Gebirges und der angrenzenden Vorberge. Jahrb. der k. k. geologischen Reichsanstalt Wien 1867. XVII. B. 2. Heft.
1871. A Bakony triaszképletének taglalása. Földtani Közlöny I. k. 1871. 29—37. oldal.
1872. Fóth-Gödöllő környékének földtani viszonyai. Földtani Közlöny II. k. 6—18. oldal.
- A *Ceratites Balatonicus* egy új lelhelye s ennek szintje a Bakonyban. Földtani Közlöny II. k. 15. sz. 163—167. oldal.
 - Rövid levél, a bakonyi kavics és conglomerát-képlet koráról. Földtani Közlöny II. köt. 16. sz. 173. oldal.
 - A Bakony déli részének földtani viszonyai. I. rész. V könyomatú táblával. A M. k. Földtani Intézet Évkönyve. II. köt. 2. füzet.
1873. Egy új *Cephalopoda*-faj a Bakony *Cer. Reitzi* szintjéből. Földtani Közlöny III. k. 3. sz. 61—64. oldal.
- A Déli Bakony liaszlerakódásainak taglalása. Szakülési jegyzőkönyv. Földtani Közlöny III. k. 4. sz. 78—80. oldal.
 - Die geologischen Verhältnisse des südlichen Teiles des Bakony. I. Teil mit 5 Tafeln. Mitteilungen aus dem Jahrbuche der königl. ungar. Geologischen Anstalt. II. B. 2. Heft. (Übersetzung aus dem Ungarischen.)

¹⁾ Az IGLÓI SZONTAGH TAMÁS dr.: »Nagysuri BÖCKH JÁNOS élete és munkálkodása« című emlékbeszédhez csatolt jegyzék felhasználásával. (Földtani Közlöny XL. köt. 1910.)

1874. A Bakony déli részének földtani viszonyai. II. rész. VII. könyomatú táblával. A M. k. Földtani Intézet Évkönyve. III. köt. 1. füzet.
- Die geologischen Verhältnisse des südlichen Teiles des Bakony II. Teil mit 7 Tafeln. Mitteilungen aus dem Jahrbuche der königl. ungar. Geologischen Anstalt III. B. 1. Heft. (1874—79.)
1875. Erdély eocén rétegeiben talált új *Pachyderma*-nemről. (*Brachydiastematherium transsilvanicum*. BöCKH et MATY.) Szakgyűlési jegyzőkönyv. Földtani Közlöny. V. évf. 5. szám 133—134. oldal.
1876. *Brachydiastematherium transsilvanicum* BöCKH et MATY. egy új *Pachyderma*-nem Erdély eocén rétegeiből. Magyar kir. Földtani Intézet Évkönyve. IV. köt. 2. füzet. 2. tábla.
- *Brachydiastematherium transsilvanicum* BöCKH et MATY. Ein neues *Pachydermen* Genus aus den eocänen Schichten Siebenbürgens. Mit 2 lith. Tafeln. Mitteilungen aus dem Jahrbuche der kön. ung. Geol. Anstalt. IV. B. 3. Heft.
- Pécs városa környékének földtani és vízi viszonyai. Egy színezett földtani térképpel. A Magyar kir. Földtani Intézet Évkönyve. IV. kötet. 4. füzet.
1877. BöCKH János beható kritika alá vonja az »Új adatok a déli Bakony föld- és őslénytani ismertetéséhez« című munkát, a melynek szerzője HANTKEN MIKSA. Szakgyűlési jegyzőkönyvkivonat. Földtani Közlöny VII. évf. 5. és 6. szám 171. oldal (az első 171: mert tévesen e szám a 7. és 8. számú füzetben ismétlődik).
- Megjegyzések az »Új adatok a déli Bakony föld- és őslénytani ismertetéséhez« című munkához. A M. k. Földtani Intézet Évkönyve VI. köt. 1. füzet.
- Bemerkung zu der »Neue Daten zur geologischen und palaeontologischen Kenntniss des südlichen Bakony« betitelten Arbeit. Mitteilungen aus dem Jahrbuche der kgl. ung. Geologischen Anstalt VI. B. 1. Heft. (Übertragung aus dem ungarischen Original.)
1879. Szörény megye déli részére vonatkozó geologiai jegyzetek. Földtani Közlöny IX. köt. 1—2. szám. 1—30. oldal.
- Auf den südlichen Teil des Com. Szörény bezügliche geologische Notizen. Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen) IX. Jahrgang. No. 1., 2. Pag. 64—98.
1880. Adatok a Mecsekhegység és dombvidéke jurakorbéli lerakódásainak ismeretéhez. I. Stratigrafiai rész. Székfoglaló értekezés. Budapest, 1880. Értekezések a természettudományok köréből. M. Tud. Akadémia. X. köt. 10. sz. (Csak magyarul jelent meg.)

1881. Az 1881. évben Krassó-Szörény megyében végzett felvételtre vonatkozó geológiai jegyzetek. Havi jelentései alapján közli MATYASOVSKY J. Földtani Közlöny XI. évfolyam. 9—12. sz. 233—244. oldal.
- Geologische Notizen von der Aufnahme des Jahres 1881 im Com. Krassó-Szörény. Auf Grund seiner Monatsberichte mitgeteilt von J. MATYASOVSKY. Földtani Közlöny. (Geol. Mitt.) XI. Jahrg. No. 9—12. Pag. 303—316.
- Geologische und Wasser-Verhältnisse der Umgebung der Stadt Fünfkirchen. Mit einer geologischen Karte. Mitteilungen aus dem Jahrbuch der kgl. ung. Geologischen Anstalt. IV. B. 4. Heft. (Ennek eredeti szövege 1876-ban jelent meg.)
- Adatok a Mecsek hegység és dombvidéke jurakorbeli lerakódásainak ismeretéhez. II. Palaeontologiai rész. 10 tábla rajzzal. Magy. Tud. Akadémiai Értekezések a természettudományok köréből. XI. köt. 9. sz.
1883. Az 1882. évben Krassó-Szörény megyében végzett fölvételekre vonatkozó geológiai jegyzetek. Földtani Közlöny XIII. köt. 4—6. füzet.
- Geologische Notizen von der Aufnahme des Jahres 1882 im Komite Krassó-Szörény. Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen.) XIII. B. 4—6. Heft.
1886. Az árva megyei szén. Levél a »Nemzet« szerkesztőjéhez. Melléklet a »Nemzet« 1886. évi 56-ik február 25. számához.
1887. Adatok a Bozovicstól északnyugatra emelkedő hegység geológiai ismeretéhez. A M. k. Földtani Intézet 1886. évi jelentése 117—144. oldal.
1887. Daten zur geologischen Kenntniss des nordwestlich von Bozovic sich erhebenden Gebirges. Jahresbericht d. kgl. ungar. Geologischen Anstalt für 1886. Pag. 135—168.
1888. Triaskorbelti lerakódások fellépte Szászka-bányán. Földtani Közlöny XVIII. köt. 5—7. füzet. 182—194. oldal.
- Das Auftreten von Trias-Ablagerungen bei Szászka-bánya. Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen.) XVIII. B. Pag. 280—294.
1894. Adatok az Iza völgye felső szakasza geológiai viszonyainak ismeretéhez, különös tekintettel az ottani petroleumtartalmú lerakódásokra. Egy geológiai térképpel. A M. k. Földtani Intézet Évkönyve. XI. köt. 1. füzetében. (Mint különlenyomat is megjelent 1—79. oldal.)
1895. A háromszékmegyei Sósmező és környékének geológiai viszonyai, különös tekintettel az ottani petroleumtartalmú lerakódásokra. Egy

- földtani térképpel. M. k. Földtani Intézet Évkönyve. XII. kötet. 1. füzet. 1—194. oldal. (Mint különnyomat is megjelent.)
1897. Daten zur Kenntniss der geologischen Verhältnisse im oberen Abschnitte des Iza-Thales mit besonderer Berücksichtigung der dortigen Petroleum führenden Ablagerungen. Mitteilungen aus dem Jahrbuche der kgl. ungarischen Geologischen Anstalt. XI. B. 1. Heft. Mit Tafel I.
1900. Rövid közlemény baranyamegyei Vasas és Hosszúhetény közt fekvő, ROSENFELD BERNÁT bécsi lakos tulajdonát képező liaszbeli kutatási területről. Földtani Közlöny XXX. kötet. 10—12. füzet. 255—261. oldal.
- Kurze Mitteilung über das zwischen Vasas und Hosszúhetény, im Komitate Baranya befindliche liassische Schurftterrain des Herrn BERNHARD ROSENFELD in Wien. Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen.) Supplement XXX. B. 10—12. Heft. Pag. 289—295.
 - Vélemény Pécs szab. kir. város és környéke forrásvizei ügyében. Pécs.
 - Die geologischen Verhältnisse von Sósmező und Umgebung im Komitate Háromszék, mit besonderer Berücksichtigung der dortigen Petroleum führenden Ablagerungen. Mit Tafel I. Übertragung aus dem im Jahre 1895 erschienenen ungarischen Original. Mitteilungen aus dem Jahrbuche der kgl. ung. Geologischen Anstalt. XII. B. 1. Heft. Pag. 1—222.
1910. Néhány új és egynéhány már ismert molluszkumfaj a krassó-szörényi hegység alsó krétalérakódásaiból. Sajtó alá rendezte T. ROTH LAJOS. Földt. Közlöny 1910.
- Einige neue und einige schon bekannte Molluskenarten aus den unterkretazischen Ablagerungen des Krassó-Szörényer Gebirges. Zum Druck geordnet von L. ROTH v. TELEGD. Földt. Közl. 1910.
1912. BÖCKH J. és LÓCZY LAJOS. Néhány rhaetiai kövület zalavármegyei Rezi vidékéről. A Balaton tud. tanulmányozásának eredményei. Paleont. függelék.
- BÖCKH und LUDWIG v. LÓCZY. Über einige rhätische Fossilien von Rezi im Komitate Zala. In »Wissenschaftliche Ergebnisse der Balaton Forschung.« Paleont. Anhang.

B) Jelentések, összefoglaló munkák, életrajzok stb.:

1883. A Magyar kir. Földtani Intézet évi jelentése 1882-ről. Igazgatósági Jelentés. Földtani Közlöny XIII. köt. 1—3. füzet.
- Jahresbericht der kgl. ung. Geologischen Anstalt für 1882. I. Directionsbericht. XII. B. Heft 1—3.

1884. A M. k. Földtani Intézet évi jelentése 1883-ról. I. Igazgatósági Jelentés. Földtani Közlöny. XIV. 4—8. füzet.
- Jahresbericht der kgl. ung. Geologischen Anstalt für 1883. I. Direktionsbericht. Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen.) XIV. B. 4—8. Heft.
1885. A M. k. Földtani Intézet évi jelentése 1884-ről. I. Igazgatósági Jelentés. Földtani Közlöny. XV. köt. 6—10. füzet.
1885. Jahresbericht der kgl. ung. Geologischen Anstalt für 1884. Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen.) XV. B. 11—12. Heft.
- A M. k. Földtani Intézet és ennek kiállítási tárgyai. Az 1885. évi budapesti általános kiállítás alkalmából. (A M. k. Földtani Intézet kiadványai.)
1886. Az európai geologiai térkép magyarországi részének elkészítése. Szakülési jegyzőkönyvi kivonat. Földtani Közlöny XVI. köt. 5—6. füz.
- Das Resultat der Anfertigung des ung. Teiles der geol. Karte von Europa. Fachsitzungsbericht, Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen.) XVI. B. 5—6. Heft.
- VI. Csoport. Földtan, Bányászat és Kohászat. I. Földtan. Hivatalos jelentés a budapesti 1885-iki országos általános kiállításról. II. kötet, 487—572. old. = 87 lap. Nagy 8°.
- 1887—1907. A M. kir. Földtani Intézet évi jelentései 1886-tól 1906-ig. Évenként az igazgatóság jelentésével. Kiadja a M. kir. Földtani Intézet.
- Jahresbericht der kgl. ung. Geologischen Anstalt für die Jahren 1886—1906., mit ebensovielen Direktionsberichten. Kiadja a M. kir. Földt. Intézet.
1890. ZSIGMONDY VILMOS (1821—1888). Földtani Közlöny XX. köt. 8—10. füzet. 257—366. oldal.
- WILHELM VON ZSIGMONDY (1821—1888). Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen.) XX. B. 8—10. Heft. (Pag. 367—380.)
1891. Dr. HOFMANN KÁROLY 1839—1891. Különl. a M. k. Földtani Intézet 1890. Évi Jelentéséből.
1892. Dr. KARL HOFMANN 1839—1891. Jahresbericht der kgl. ung. Geologischen Anstalt für 1890.
1893. BÖCKH JÁNOS, T. ROTH LAJOS és SCHAFARZIK FERENCZ. Javaslat a krassósörénymegyei hegységek délibb részeinek elnevezése és felosztása tárgyában. Földtani Közlöny XXIII. kötet. 9—10. füzet. 258—261. oldal.
- BÖCKH J., ROTH L. und SCHAFARZIK F. Vorschlag betreffend die Benennung und Einteilung der südlicheren Teile der Gebirge des Komitates Krassó-Szörény. Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen.) Supplement. XXIII. B. 9—10. Heft. pag. 291—293.
1896. A Magyar királyi Földtani Intézet és ennek

- kiállítási tárgyai. Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából. Magyar királyi Földtani Intézet. Az 1896. évi ezredéves orsz. kiállítás geológiai alcsoportja. (Különlenyomat.) 1—11. oldal.
- A geologia fejlődésének rövid története Magyarországon 1774-től 1869-ig. Magyar kir. Földtani Intézet. Az 1896. évi ezredéves orsz. kiállítás geológiai alcsoportja. A Magyar királyi Földtani Intézet és ennek kiállítási tárgyai. Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából. Különlenyomat. 11—23. oldal.
1896. A Magyar királyi Földtani Intézet és ennek kiállítási tárgyai. Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás alkalmából összeállította: BÖCKH JÁNOS és SZONTAGH TAMÁS. Magyar kir. Földtani Intézet az 1896. évi ezredéves orsz. kiállítás geológiai alcsoportja.
1897. A geologia fejlődésének rövid története Magyarországon 1774—1896-ig. Földtani Közlöny XVII. kötet. 1—4. füzet. 4—15. oldal.
- Kurze Geschichte der Entwicklung der Geologie in Ungarn vom Jahre 1774—1896. Földtani Közlöny. (Geologische Mitteilungen.) XXVII. B. 1—4. Heft. 109—122. Seite.
1898. Jelentés PUSZTA-SZENT-GYÖRGYI és TETÉTLÉNI DARÁNYI IGNÁCZ dr. földművelésügyi m. kir. Minister Úr Ó Nagyméltóságához, az 1897. évi augusztus 29-től szeptember 5-ig Szent-Pétervárott megtartott VII-ik nemzetközi geológiai kongresszusról. A hivatalos jegyzőkönyvek, egyéb közlemények és saját jegyzetek szerint egybeállítva. A Magyar kir. Földtani Intézet 1897. Évi Jelentéséből. (Különlenyomat.) 170—196. oldal.
1898. A Magyar korona országai területén művelésben és feltáróféltben levő nemesfém, ércz, vaskő, ásványszén, kőszó és egyéb értékesíthető ásványok előfordulási helyei. A M. kir. Bányakapitányságtól nyert hivatalos és egyéb adatok nyomán, bányakapitánysági kerületek szerint összeállították BÖCKH JÁNOS és GESELL SÁNDOR. (Egy térképpel.) A Magyar kir. Földtani Intézet kiadványai.
1898. Die in Betrieb stehenden und im Aufschlusse begriffenen Lagerstätten von Edelmetallen, Erzen, Eisensteinen, Mineralkohlen, Steinsalz und anderen nutzbaren Mineralien auf dem Territorium der Länder der ungarischen Krone. Nach den von den kgl. ung. Berghauptmannschaften erhaltenen ämtlichen und anderen Daten nach den Berghauptmannschaftlichen Bezirken zusammengestellt von JOHANN BÖCKH und ALEXANDER GESELL. Mit einer Karte. Publikationen der kgl. ung. Geologischen Anstalt.

1899. Bericht an Se. Excellenz den Herrn kgl. ung. Ackerbauminister, Dr. IGNAZ DARÁNYI de PUSZTA-SZENT-GYÖRGY und TETÉTLÉN, über den von 29. August bis 5. September 1897 zu St.-Petersburg abgehaltenen VII. internationalen geologischen Kongress. Nach den offiziellen Protokollen, sonstigen Publikationen und eigenen Notaten zusammengestellt. Aus dem Jahresbericht der kgl. ung. Geolog. Anstalt für 1897. (Auch Separatabdruck.)
1900. A Magyar királyi Földtani Intézet. DARÁNYI IGNÁCZ, Földművelésügyi M. k. Miniszter megbízásából írták BÖCKH JÁNOS és SZONTAGH TAMÁS.
- Die königlich ungarische Geologische Anstalt. Im Auftrage des kgl. ung. Ackerbauministers IGNAZ von DARÁNYI geschrieben von JOHANN BÖCKH und THOMAS von SZONTAGH.
1901. Emlékbeszéd HAUER FERENCZ külső tag felett. Olvastattott a M. Tud. Akadémia 1901 október 28-án tartott összes ülésén. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Szerkeszti a főtítkár. XI. kötet. 2. szám.
1902. Dr. JULIUS PETHŐ; Nekrológ. Verhandlungen der k. k. geolog. Reichsanstalt. Wien, 1902. No. 12.
1908. A petroleumra való kutatások állása a Magyar szent korona országában. (Budapest, 1907 márczius 1.) Magyar kir. Földtani Intézet Évkönyve. XVI. kötet. 6. füzet. 369—479. oldal.
1909. Der Stand der Petroleumschürfungen in den Ländern der ungarischen heiligen Krone. (Budapest, März 1907.) Übertragung des Verfassers aus dem ungarischen Original. Mitteilungen aus dem Jahrbuche der kgl. ungarischen Geologischen Reichsanstalt. XVI. B. 6. Heft. Pag. 409—535.

C/ Geologiai térképek, 1 : 144,000 mértékben :

1. Budapest vidéke: a G. 7. jelű osztálylapnak $\frac{4}{9}$ -ed része (a keleti s részben északi szegély) = 15·36 □ mértföld.
2. Tata és Bicske vidéke: az F. 7. jelű osztálylapnak $\frac{2}{9}$ -ed része (a délnyugati szegély) = 7·68 □ mértföld.
3. Sárvár-Jánosháza vidéke: a D. 8. jelű osztálylap egészen = 34·56 □ mértföld.
4. Sümeg-Zalaegerszeg vidéke: D. 9. jelű osztálylap egészen 34·56 □ mértföld.
5. Nagyvázsöny-Tihany vidéke: az E. 9. jelű osztálylap (a délkeleti szeglet kivételével) csaknem egészen = 33·60 □ mértföld.
6. Pécs és Szekszárd vidéke: az F. 11. jelű osztálylapnak $\frac{5}{9}$ -ed része (a déli és keleti részek) = 19·20 □ mértföld.
7. Mohács vidéke: az F. 12. jelű osztálylap $\frac{1}{9}$ -ed része (az északnyugati sarok) = 3·84 □ mértföld.

8. L é g r á d vidéke: a D. 11. jelű osztálylap $\frac{1}{9}$ -ed része (a délkeleti sarka) $3\cdot84 \square$ mértföld.

9. B e l o v á r vidéke: a D. 12. jelű osztálylapnak magyarországi része a Dráva-folyóig; a lapnak északkeleti sarka = mintegy $1\cdot56 \square$ mértföld.

10. K a p o s v á r és B ü k k ö s d vidéke: az E. 11. jelű osztálylapnak $\frac{3}{9}$ -ed része (déli harmada) = $10\cdot52 \square$ mértföld.

11. S z i g e t v á r vidéke: az E. 12. jelű osztálylapnak magyarországi a Dráva-folyóig terjedő része, kereken mintegy $24\cdot96 \square$ mértföld.

12. M a g y a r ó v á r vidéke: a D. 6. jelű osztálylap északnyugati részén, Nezsider, Parndorf, Bruck és Gátha környékét, kereken $4 \square$ mértföld.

Két nyáron résztvett a dunáninneni részek geológiai felvételében is, a midőn a lé. si geológiai intézethez volt beosztva. Ez alkalommal 1865-ben, a

13. V á c z vidéke: G. 6. jelű osztálylapon Szirák, Buják, Ecseg és Herencsény nógrádvármegyei helységek környékét térképezte.

14. F ü l e k - P u t n o k - P é t e r v á s á r: H. 5.

15. G y ö n g y ö s - K á p o l n a - E g e r: H. 6.

16. M i s k o l c z - S z i k s z ó - Ó n o d: I. 6.; vidékét magukba foglaló osztálylapokat 1866-ban STACHE GUIDO geologussal közösen térképezte.

17. Az eddig felsoroltakon és kiadott térképközléseken kívül Böckh 1877-től fogva 1890-ig a krassószörényvármegyei középhegységben, Bozovics, Berzászka-Óasszonyrét, Fehértemplom, Szászkabánya és Ómoldova vidékét magában foglaló négy $1:75,000$ -es osztálylapon mintegy $24 \square$ mértföldet vett föl, a melyeknek kiadása csak halála után indult meg.

VI. kötet.	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— K 40 f.
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pékh Antal</i> l. tagtól ...	— > 50 >
VII. kötet.	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádszendralála Mitra k. t. ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1 — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
VIII. kötet.	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2 — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól ...	1 — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 30 >
IX. kötet.	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1 > 50 >
	I. Cantà Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	X. Hazsinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 >
X. kötet.	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1 — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— > 50 >
	III. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1 — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 — >
XI. kötet.	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1 — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól ...	2 — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40 >

XI. kötet.	XI. Halász Ignác r. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól ...	— K 40 f.
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— > 30 >
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv r. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézsi Lajos</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Hügyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	XII. Kóváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Knausz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól ...	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól ...	1 > — >
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól ...	1 > 50 >
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól ...	1 > — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	1 > — >
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	— > 50 >
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > 40 >
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól ...	— > 60 >
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— > 30 >
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól ...	1 > 50 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVI. KÖTET, — 13. SZÁM.

BOROVSKY SAMU
EMLÉKEZETE

KARÁCSONYI JÁNOS

R. TAGTÓL

(FEOLVASTATOTT A MAGYAR TUD. AKADÉMIA
1914. ÉVI ÁPRILIS HÓ 27-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN)

Ára 40 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20
	VI. Horváth Cyrill tisztt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— > 20
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20
	II. Ókröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	— > 30
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20

Dr Borovskiy Samy

BOROVSZKY SAMU EMLÉKEZETE

KARÁCSONYI JÁNOS r. tagtól.

(Felolvastatott a M. T. Akadémia 1914. évi április 27-én tartott ülésén.)

A mint a vilárendszer és a természet megismerésénél nem csupán a messzelátó-csövek, hanem a mikroszkópok, nagyító lencsék is egészen új és ép oly csodálatos, érdekes világot tárnak elénk, úgy van az emberi nem történeténél is. Nem csupán a nagy, világrendítő, országokat felforgató események ismerete ád elénk új meg új tanulságokat, irányító vagy megnyugtató gondolatokat, hanem az apró, csekélynek látszó, millió-számban előforduló esetek is és így nem csupán a harczok, alkotmányváltozások írója, hanem a kis falvak, apró jelentéktelen néposztályok kutatója, ismertetője is ép úgy munkása a tudománynak, ép úgy megérdemli a figyelmet, a hálás emlékezetet, mint a Tacitusok vagy Gibbonsok, Cantu Caesarok, vagy Taine-k.

S mi most, tisztelt Akadémia, ilyen férfiú emlékezetére gyűltünk egybe. Mert Borovszky Samu — bár a népek története nagy folyamának szélén is állott, bár ott is szedett magának egy pár virágszálat — mégis hazánk egyes vidékeinek, látszólag kicsiny jelentőségű városok, falvak, rég letűnt családok megismertetésével töltötte el élete java részét és e munkája közben dőlt ki az Akadémia írótagjai sorából.

Hozzá még annál nagyobb kegyelettel állhatunk meg emlékezeténél, minél inkább látjuk az ő életében a magyar nemzet fölött őrködő isteni gondviselés kezét.

Oly időben, oly vidéken, oly szülőktől származott, hogy mindent lehetett volna remélni születésekor, csak azt nem, hogy

ő a magyar nemzet egyik jeles történetírója, a magyar nemzeti irodalom haladásának fáradhatatlan napszámosa, minden magyar tudományos mozgalom szolgáltrakész munkása legyen.

Borovszky Samu ugyanis lent, hazánk csaknem déli részén, Karavukován (most Bácsordason) 1860 október 25-én született.

A falu az ő születése idején közigazgatásilag nem is tartozott Magyarországhoz, mert hiszen az 1849-ben az csztrák önkényuralomtól létesített Vojvodina (Szerb-vajdaság) területén feküdt. Maga a falu vidékén a mohácsi vész előtt magyarok laktak ugyan, mint az e tájon eső Hullatag, Péczel, Lugas, Gyümölcsén falvak nevei mutatják, de ezek rég elköltöztek vagy kihaltak, s azért az új falu eredetileg — mint neve is mutatja — valamelyik törökösön Kara-Vuknak hívott szerb tanyája mellett keletkezett. 1770-ben a szerbeket tolvajlásaik és rablásaik miatt elvitték innen és békés, szorgalmas kath. vallású németeket költöztettek ide.

Borovszky Samu atyja, Pál, szerzett ugyan mérnöki oklevelet is, de mivel 1848-ban beállt honvédek s fel is vitte a hadnagyságig, rendes, állandó mérnöki hivatalhoz nem jutott, hanem mint községi jegyző éldegélt. Németül is tudott, sőt egészen német leányt, Becker Amáliát, egy kataszteri mérnök brünni születésű leányát vette nőül. A német nyelv tudása vitte őt Karavukovára, a csupa német faluba jegyzőnek s így azonkívül, hogy 12 év előtt a magyar nemzet ügyéért harczolt, egyéb igazán semmi sem kötötte őt a magyar nemzethez; s ha Karavukován marad, fia, Borovszky Samu, mindenesetre a hatalmas német műveltség hatása alá kerül.

Azonban a karavukovai állandó tartózkodásnak volt egy akadálya s ez az, hogy Borovszky Samu atyja evangélikus vallású volt, maga a falu pedig tiszta katolikus. Hozzá még Karavukovától nem messze lakott Pivniczán, vagyis a mai Pinczéden atyja testvére, Borovszky Károly evangélikus lelkész. Ezt mind testvéri szeretete, mind vallásának ügye arra készítette, hogy Borovszky Samu atyját Karavukováról elhozassa. Minthogy pedig Pinczéden az ő hivei voltak többségben, nem volt neki nehéz kivinnie, hogy testvérét megválaszszak jegyzőnek s így Borovszky Samu családja 1862-ben Pinczédre került. Itt maradt azután Borovszky Samu 10 éves koráig. Az isteni Gondviselés a

később annyi küzdelemre, szenvedésre hivatott férfiúnak adott szerető édes anyát, megértő testvéri kört, gondtalan gyermek-játékokat, itt szerezte meg azt a víg, erős lelket, hogy azután semmiféle bajban, szegénységben, küzdelemben kétségbe nem esett, szomorú tétlenség rajta soha erőt nem vett. A gyermek-kört rendelte neki a Mindenható mintegy enyhét, a hová a bajokban, szenvedésekben emlékezetével később mintegy visszamenekülhessen és megnyugodhasson.

Azonban Pinczéd, — akkoriban Pivnicza — szintén nem volt alkalmas arra, hogy ott magyar történetíróvá fejlődjék, sőt ott maradva, szintén elveszett volna a magyar nemzet számára.

Pinczéd ugyanis szintén olyan vidéken esik, ahonnan a magyarságot a török uralom elseperte. A Pinczéd helyén állott régi magyar falu nevét is elfelejtették és így a XVII. században odatelepült szerbek Pivnicza, a pincze nevet adták neki. A szerbek azonban nagyon kevesen voltak a nagyterjedelmű határ megműveléséhez, azért 1783-ban a királyi kincstár megengedte, hogy evangélikus tótok is telepedhessenek oda. Jöttek is annyian, hogy csakhamar kétszer annyian voltak, mint a szerbek és maguknak papot is hoztak és iskolát is emeltek. Ez iskola nyelve azonban az önkényuralom után következett időben nem a magyar, hanem a tót volt és így Borovszky is, midőn iskolába ment, bizony eleintén csak tótul tanulgatott s ha ott marad, mindenestre az újverbászi evangélikus német gimnáziumba kerül be.

Atyja azonban megunta az egyhangú falusi életet és ez Borovszky Samu tanulását egészen más irányba terelte.

Arany János szülőföldje, Nagyszalonta városa, mérnöki állásra pályázatot hirdetett és Borovszky atyjában felébredt a vágy régi foglalkozása után. Talán gyermekeinek nevelése is ösztönözte őt s azért folyamodott ez állásért s azt elnyervén, 1870 október havában Nagyszalontára költözött.

Borovszky Samu tehát olyan vidékről, a hol csak az urak beszéltek magyarul s azok is ritkán, egyszerre tűzgyökeres magyar városba jutott s hozzá még olyanba, a hol minden a nagy magyar költőre emlékeztetett. Itt végezte el Borovszky az elemi iskolát és egyúttal megtanult annyira magyarul, hogy nyugodtan mehetett fel a szalontai kis gimnáziumba.

A szalontai gimnázium ebben az időben még nem volt valami

sok tanárral bíró, magas színvonalon álló középiskola. Három tanár oktatta mindössze a négy osztályba sorozott ifjakat. E tanulók nem nagyon törték magukat a tudomány után, mert hiszen nagyobb részük csak időtöltésből járt fel még az iskolába. Másrészről azonban az oktatásnál a tanár nagyon jól kiismerhette tanítványait és a tehetségesebbekkel sokat foglalkozhatott. Borovszky tehát jól kezdette a középiskolát s a későbbi osztályokban sohasem küzdött az előző ismeretek fogyatékoságával.

Atyja azonban három év múlva elhagyta Szalontát és egy másik, nagyobb, de szintén csak földművelőktől lakott magyar városba, Békésre költözött. Itt is volt azonban gimnázium épen olyan szervezetű, épen olyan szerény, de a jötehetségű diákokkal sokat foglalkozó, mint a szalontai.

A békési gimnáziumban végezte Borovszky a III., IV. és V. osztályt s itt érte őt életének úgyszólván döntő fordulata. 1876 májusában atyja különböző okok miatt elvesztette állását, elment Békésről messzi idegenbe és feleségét hat gyermekével magára hagyta. A gyermekek közül Samu volt a legidősebb, de még ő is csak 16 éves, három fiú és két leánytestvére még egészen aprók.

E rettenetes helyzetben az anya nem maradhatott Békésen, mert itt jóformán idegenek voltak, rokonuk egy sem, ismerősük egy pár.

Az anya tehát elhatározta, hogy gyermekeit valahogy elhelyezi és maga Budapestre megy valami szolgálatot keresni. Második fia már előbb elment rokonaihoz, két kis fiát most elküldte Bács vármegyébe a rokonokhoz, két leányával pedig felment Budapestre. Volt itt egy szegénysorsú rokona s egyelőre ahhoz ment, hogy kereset után nézzen.

A szegény rokon lakása azonban oly szűk volt, hogy ott nem maradhattak. Elment tehát a szegény asszony egy kis lakást keresni. A jó Isten odavezette őt dr. Kis Sándor ezredorvosné házába. Ez a budai jótékony nőegylet elnöknője volt és így hivatásánál fogva kérdezősködött a szegény asszony sorsa felől. Megtudván szerencsétlenségét, összeköttetése révén a két lányt hamar elhelyezte úri családokhoz, az egyiket egy hajóskapitány családjához, a másikat egy főispán családjához, az anyának pedig egy előkelő mágánscsaládnál szerzett tűrhető állást.

Egyedül legnagyobb fiát nem vihette el Békésről a szerencsétlen anya, mert ekkor már csak két hónapja volt hátra az V. gimnázium elvégzéséből s ha másfelé viszi, az egész iskolai évet elveszti. Kénytelen volt tehát volt házigazdájánál egy kis szobát bérelni fia számára, az élelmezést pedig egyes jószívű emberek, különösen pedig Szegedi Károly békési református lelkész adták neki. Így húzta ki fia a két hónapot és tette le szép sikerrel a vizsgálatokat.

A magára hagyott, anyját szerető fiú azonban nem maradt Békésen, hanem összekéregtetett annyi pénzt, a mennyi a budapesti útra kellett és egy öltözet ruhában feljött anyja után.

Azonban iskoláit itt is folytatni akarta. Midőn arról volt szó, hogy a budapesti sok középiskola közül melyikbe iratkozzék be, szalontai és békési diáksága döntő volt. Másutt bajosan tudta volna református gimnáziumokban szerzett ismereteit úgy használni, mint a reformátusok főgimnáziumában, tehát 1876 őszén ide iratkozott be s mivel oly szegény, oly elhagyott volt, más tanulók mellé segédtanítónak ajánlkozott. A budapesti református gimnázium akkori igazgatója, Vámcssy Mihály oly szeretettel fogadta, hogy két helyre is ajánlotta és itt kapott annyit, hogy magát fentarthatta, sőt midőn a VIII. osztályba ért, szerény magaviselete, szorgalma és kitűnő tanulása annyira kedvelté tették őt, hogy egyik előkelő család őt alkalmazta magántanítónak. Ugyancsak ekkor egyik tanára s egyúttal a »Magyar Föld« szerkesztője, megfogadta őt lapja mellé sajtóhibaigazítónak.

Ezáltal annyi fizetéshez jutott, hogy régi vágyát teljesíthette és magához vette édesanyját és három kisebb testvérét s atyjok helyett atyja lett ő, a 19 éves ifjú, testvéreinek. Éjtnapot egybetett ekkor, mert nappal a gondjaira bízott diákokkal kellett ismételnie a kitűzött tárgyakat, éjjel pedig 10 órától éjfélig, sőt éjjel 2 óráig javítania kellett a kefelenyomatokat. Csakis kitartó szorgalma, erős lelke és családjának szeretete bírta ki ennyi fáradalmat s a jó Isten megsegítette őt erős, munkabíró szervezettel, vidám kedvvel, úgy, hogy sohasem panaszkodott, hanem mindig örömmel végezte teendőit.

A budapesti református főkollégiumban nagy hatással volt a fejlődő ifjúra Vámcssyn kívül Baráth Ferencz, a jeles

irodalomtörténeti tanár. Ez végleg megkedveltette vele a magyar irodalmat és a jövődő magyar írók egyszerű, de nemes, válogatott kifejezésmódok szeretetére ösztönözte.

Igy végezte be Borovszky középiskolai tanulását és 1879 június 20-án leteven az érettségit, állandó kenyérkereseti pályára nézett.

Evégből talán anyjának, talán másoknak volt az az óhaj-tása, hogy a lelkészi pályát válaszsza. Ámde erre középiskolai nevelése miatt sem volt alkalmas, mert hiszen atyja vallását öt évig, ha akarta volna, sem tanulhatta és gyakorolta. Sőt még Budapesten is a református gimnáziumba járt.

Követte tehát ő inkább az Istentől beléoltott hajlandóságot és a történettanári pályát választotta. Evégből az egyetemen a bölcsészeti karra iratkozott be. Itt érte az a nagy szerencse, hogy éppen akkor királyunk ő Felsége ezüstmenyegzője ünnepén a budapesti és kolozsvári egyetemek legjelesebb tanulói részére alapított két 300—300 aranyforintos királyi ösztöndíjak egyikét mint kitünő tanuló megkapta. Nagy pénz volt ez abban az időben, főleg oly szegény ifjú kezében, azért méltán öröm és vígasság napja derült az egész Borovszky-családra, midőn 1879 végén a 300 aranyforint kiutalványozása megérkezett.

Ehhez járult még, hogy 1880-ban akadémiánk egyik jótéőője és 1876 óta igazgatósági tagja, Lukács Móricz, a nemesszívű író maga mellé olyan férőút keresett, a ki őt, az elaggott embert, irodalmi teendőiben segítse. Borovszkyt ajánlották neki és ő fel is fogadta.

A biztos megélhetés örömébe vegyűlt aztán a keserű öröm, hogy édesanyja súlyos beteg lett. A tanulás, a lapjavígtatás, íródeákoskodás gondjai mellé most már jött az édesanyjának ápolása is és nagy fájdalmára ezt a szeretetbeli kötelesséőő nem sokáig kellett teljesítenie, mert anyja 1880-ban, december 8-án, 38 éves korában meghalt.

Az annyi küzdelemmel összehozott és annyi fáradsággal fentartott kis családi kör ekként megint felcszlott. Borovszky Samunak gondoskodnia kellett testvéreiről. Ferencz öcsését a gimnázium végzésére szorította, legkisebb fiútestvérét kereskedő-inasnak adta, egyik hugát egy vidéki postamesternél, nagy-

bátyjuknál helyezte el, legkisebb hugát pedig iskolába járatta, hogy majd tanítónőt neveljen belőle.

Hozzá még 1881 november 5-én Lukács Móricz meghalt és így az ő ottani íródeákoskodása is megszűnt. Csakhamar azonban gróf Lónyay Menyhért, akadémiánk akkori elnöke, kinevezte őt az Akadémia főtitkári hivatala íródeákjává és egyszersmind az ő magántitkárjává is megválasztotta s így a megélhetés gondjától megmentette.

Igy aztán Borovszky bevégezte az egyetemi tanulást, 1883 júniusában letette a történelmi szakból a középiskolai tanári vizsgát, novemberben pedig elnyerte a bölcséleti doktori fokozatot. Középiskolai tanári állást nem kellett neki elvállalnia, mert 1884 december 7-én régi jóakarója, gróf Lónyay Menyhért, akadémiai irattárnokká léptette elő. E hivatal neki nagyon alkalmas volt, mert a tudománycs működésre annyira szükséges fővárosi könyvtárakat, levéltárakat használhatta és azonkívül szoros ismeretségbe léphetett a Magyar Tudománycs Akadémia történetíró tagjaival, azok működését figyelemmel kísérhette, tanácsukat kikérhette. De máskülönben mint hivatalnok is igazi szolgálatot tehetett a magyar tudománynak, mert az Akadémia folyó ügyeinek pontos, hűséges elintézésével hazánk elsőrangú tudománycs intézetének működését is elősegítette.

Azon remény, hogy Borovszky e helyen a magyar tudományt irodalmi működésével elő fogja mozdítani, csakugyan bevált. Azon tudomány-ágnak pedig, melynek művelésével a magyar nemzetnek szolgálatot tett, kiválasztását az ő egyetemi tanulmányai jóformán előre kitűzték.

Az egyetemen Borovszky a magyar történetből Kerékgyártó Árpád, az egyetemes történetből Salamon Ferencz előadásait hallgatta, a diplomatikából pedig Horvát Árpád tanítványa volt. Ezek közül Salamon Ferencz érdekes, élénk, bírálati előadásai voltak rá legnagyobb hatással. Salamon Ferencz pedig éppen akkor, a midőn Borovszky előadásait hallgatta, főleg hazánk népvándorlaskori multjának homályos kérdéseit fejtegette, mert 1876-ban megbízást nyervén Budapest történetének megírására, szokása szerint nagyon széles alapokra építé hatalmas művét. Így a magyarok letelepedése előtti kort is

maga akarta előbb megismerni és megismertetni. »Hol volt Attila szállása«, »A rómaiak elenyészte Pannóniában különösen Aquincum környékén«, »Mosaburg és megyéje« című 1880-ban, 1882-ben írt értekezései világosan mutatják, mi foglalkoztatta leginkább Borovszky tanárát és így miről beszélt tanítványaihoz is legszívesebben.

Salamon Ferencz előadásának és 1880—82-iki irodalmi foglalkozásának hatása alatt Borovszky is hazánk népvándorlászori multjának felderítésére vállalkozott.

A feladat nagyon szép és tudományos szempontból nagyon idősezerű volt. A XVIII. század nagy történetírói: Dezsericzky, Pray, Szalágyi ideje óta nálunk alig foglalkoztak a IV—IX. századok roppant változatos és tanulságos eseményeivel, pedig a külföldön új kútforrások, a régi kútforrásoknak új, jobb kiadásai és új tanulmányok jelentek meg és ismereteinket jelentékenyen előbbre vitték. Ezeket megbírálni, feldolgozni, hazánk földrajzi állapotaira alkalmazni és ismertetni, nagyon is megkívánta a szorgalmas, de egyúttal erős eszű, messzire látó férfit. Mintegy előkészületül a szorosan vett népvándorlászori történeti tanulmányokhoz, máregyetemi hallgató korában vagy legalább is mindjárt azután megírta, — lehet, hogy doktorátusi értekezésül is — a dákokról szóló ethnographiai értekezését és azt 1883-ban kinyomtatta. Ezen kis könyv abban az időben nem keltett semmiféle különös feltűnést. A »Századok« például még csak meg sem emlékezik róla, pedig ha végiglapozzuk, ha tudjuk, hogy azt egy 23 éves nagy küzdelemmel, fáradsággal élő és tanuló ifjú írta, nagyon is megérdemli elismerésünket. Nem valami egyszerű leírás, hanem valódi művelődéstörténet az s össze van benne gyűjtve, megrostálva mindaz, a mit a dákokról tudunk. Az összegyűjtött adatokat azután jól rendbeszedte és oly egész világos képet adott a dákok állapotairól, elterjedéséről, helységeiről, hadi, gazdasági ügyeiről, hogy belőle mindenki tanulhatott.

A mint a középiskolai tanári vizsgálatot letette és a doktori fokozatot elnyerte, hozzáfogott a népvándorlás korára vonatkozó régi írók tanulmányozásához. Kiválasztott egy nemzetet, amely nem volt ugyan rokona a magyarnak, de mégis sokáig lakott Magyarországi területén és annak sorsára nagy befolyása

volt s ez volt a longobárd. Az összes kútfők átolvasása után a magyarázók műveinek felhasználásával megírja a longobárdok vándorlását.

E jeles értekezése a »Századok«-ban jelent meg és felhívta figyelmét egy vidéki, szerény — de a világtörténet magyar műveléséért nagy áldozatokra kész — plébánosnak.

Lent Torontálmegyében, Nagybecskerek mellett, Németelemér nevű faluban élt 1878-tól 1897-ig Szabó Ferencz plébános. Ez annyira lelkesedett a történeti, különösen az egyetemes történeti tudományok iránt, hogy maga is beállt — ha nem is önálló kutatónak, de mások művei nyomán a világtörténet ismertetőjének, a mint azt a legújabb kor történetéről írt négykötetes művével megmutatta. De ezzel meg nem elégedve, elhatározta, hogy történeti, nép- és földrajzi könyvtár-vállalatot indít meg s ebben főleg a hazánkban vagy hazánk körül eső nemzetek történetét ismerteti meg a magyar néppel. S valóban e lelkes férfiú mintegy nyolczvan kötetre terjedő sorozatot adott ki s ebben számos értekezés fordítását, vagy hazánk művelt közönségét nagyon érdeklő szomszédos országokról szóló eredeti műveket is.

Az egyes nemzetek történetét előzőleg kellett e sorozatban egyetemes történetet is közölni, hogy a közönségnek mintegy áttekintése legyen s erre legezélszerűbbnek látszott a Holzwarth-féle világtörténet fordítása. De ebben a magyarságra vonatkozó rész nagyon rövid és hibás volt, Szabó Ferencz tehát felkérte Borovszkyt, hogy a húnok és avarok történetét írja meg. Borovszky vállalkozott és így harmadik műve a népvándorlás korának olyan részével foglalkozott, a mely a magyar nemzetet már közelebbről érintette.¹⁾ Borovszky lelkesedéssel dolgozott e művén, mert hiszen már előbb is nagy élvezettel olvasta és tanulmányozta Thierry műveit és ismertette annak magyarra lefordított részét: »Elbeszélések a római történetből az V. században.«²⁾

Ezzel kapcsolatosan már át kellett neki tanulmányoznia

¹⁾ Holzwarth: Világtörténet II., 1889., 346—400. II. és III., 36—91. II.

²⁾ Századok: 1885. 432.; 1886. 266.

a népvándorlási korra vonatkozó összes kutforrásokat és így teljes tudományos készültséggel fogott hozzá, hogy a népvándorlás országokat döntő és építő, nemzeteket elseprő és előhívó nagy korszaka egész képét maga elé állítsa és megírja. E nagy műve a magyar irodalmi állapotok szűkös volta miatt csak 10 év múlva, 1900-ban jelenhetett ugyan meg a Nagy Képes Világtörténet II. kötetében, de joggal írta annak előszavában 1900 márczius 20-án, hogy e műve tulajdonképen 20 évi tanulmányának gyümölcse és mindig a népvándorlás kora volt az, melylyel behatóbban foglalkozott. 580 lapra terjed e derék mű, mondhatjuk életének főműve s ebben nem csupán a régi ismert írók adatait igyekszik új, világosabb alakban csoportcsítani, hanem a művelődéstörténet, a régiségtudomány, a nyelvösszehasonlítás minden eszközét felhasználta, hogy a magyar közönség azon változatos, egyrészt annyira érdekes, másrészt annyira rettentő korszak eseményeit mennél jobban megismerhesse. S maga az, hogy mindenütt az eredeti kútforrásokat, még pedig a lehető legjobb, legújabb kiadásokban használta, biztosította művének tudományos értékét. Vannak mindenesetre e művének is hiányai és hibái, de menti őt részben az, hogy nevelésénél fogva nem tudta magát a régi katolikus intézmények ismeretébe egészen beleélni, részben pedig a középkori művelődéstörténetnek hazánkban új, ismeretlen volta. De semmiesetre sem lehet e műre azt mondani, mint a Képes Nagy Világtörténet egyik-másik részére, hogy csupán ügyes átültetése vagy épen merő fordítása a külföldi műveknek.

Közben édes atyjáról is gondoskodott. Előregedve ugyanis atyja 1886-ban feljött Budapestre fiaihoz, az akkor együtt lakó Samuhoz és Károlyhoz. Samu azután hosszas utánjárással kivitte, hogy atyját, mint volt 48-as honvédet az országos honvédmenedékházba felvették és így élte le nyugodtan, gyermekeitől gyakran meglátogatva, sorsával megbékélve, utolsó éveit; míg 1891 január 6-án elhunyt. Ekkorra már többi testvéreiről is úgy gondoskodott, hogy azok mind álláshoz jutottak vagy férjhez mentek és így egészen a tudományos működésnek szentelhette magát. A hivatalos létrán 1894-ben ő is előbbre lépett és a Magyar Tudományos Akadémiának ircaigazgatójává lett.

A népvándorlás korával foglalkozva, Borovszky eljutott a magyarok honfoglalásáig. Épen akkor úgy volt, hogy 1895-ben ünnepeljük a magyar nemzet honfoglalásának ezredéves fordulóját s már mindenfelé készültünk e nap ünnepségére. Borovszky is hozzá akart járulni e nagy, magasztos ünnep emeléséhez és a magyar közönség tájékoztatására megírta a magyar honfoglalás történetét.

Ez volt első olyan jelentékenyebb műve, mely szorosan a magyar nemzettel foglalkozott.

Akkoriban a sok ily tárgyú értekezés és mű között nem keltett valami nagy feltűnést, mindenki csak inkább ismertető, mint új, tudományos eredményeket közlő műnek tartotta, pedig annak ma is bizonyos tekintetben úttörő érdeme van. Ő volt az, a ki határozottan szakított Anonymus meséjével és szorosan a tárgyilagos írók és művelődéstörténeti adatok alapján adta elő őseink beköltözését. Összefoglalta, a mit a magyar nemzet eredetéről és ősi hazájáról az addigi legjelesebb magyar történetírók és nyelvészek megállapítottak, megrajzolta hazánknek a honfoglalás előtti állapotát és így igyekezett képet nyújtani a honfoglalás lefolyásáról.

E műben egy bizonyos tekintetben szokatlan és túlzó, de azért figyelemreméltó állítása van s az a germánoknak s a germán helyneveknek a IX. századig, tehát a magyarok bejöveteléig való fenmaradásáról szól. Borovszkynak, mint a longobárdok történetírójának megbecsátható tévedése ez. Mindenáron szerette volna kimutatni, hogy a gótok, gepidák, longobárdok nem tűntek el akként a Duna-Tisza mentéről, hogy legalább egyes szavakban vagy helynevekben ne hagytak volna maguk után semmi emléket. A honfoglalás történetében egész csoport helynevet sorol fel és igyekszik az ő feltevése értelmében magyarázni.

Annyira belelovagolta magát ezen gondolatba, hogy mint másutt megvallja, három kézirati kötete mintegy 1000 olyan helynevet gyűjtött, a melyekről azt vélte, hogy germán eredetűek. Lelkesedésében nem vette észre azon szakadást, a mely e helyneveket a VI. századtól elválasztja, nem vette észre, hogy e helynevek mind csak a XII—XIII. vagy még későbbi századok alkotásai.

Bár a honfoglalás korának kutatásával később többé nem

foglalkozhatott, az arra vonatkozó irodalmat s különösen nemzetiünk eredetének kérdését mindig figyelemmel kísérte s az egyszer megállapított igazságokat nagyrabecsülte. Ez magyarázza meg azt a szokatlan jelenséget, hogy Borovszky 1894-ben élesen támadta meg a hún-magyar rokonságról szóló elméletet, s ha nem is volt minden bizonyítéka találó, kedvelt írójának Jordanisnak helyes értelmezése bizonyára értékes útbaigazítás volt a húnmagyar rokonság útvesztőjében.¹⁾

Mintegy belesodortatva ekként a magyar nemzetet annyira közelről érintő történeti vitákba, megint rátérült egy magyar katolikus papnak figyelme s ez egészen a magyar történet munkatársává tette őt.

Közeledvén ugyanis az ezredévi ünnepség, minden vármegye szerette volna, ha megyéje történetének írásával és kiadásával kedveskedett volna hazánk művelt közönségének, különösen pedig a maga megyéje művelt osztályának. Meg is indult a mozgalom előbb az erre szükséges pénz előteremtésére, azután pedig az ilyen megyei monographiák írására alkalmas történetírók keresésére. S főleg az utóbbiakban volt nagy hiány. Több vármegye nem is tudott többre haladni, mint arra, hogy a megye történetére vonatkozó okleveleket kinyomatták. Csupán nyolcz vármegyének sikerült többé-kevésbbé alkalmas férfit találni és csak ezek művei jelentek meg részben vagy egészben az ezredévi ünnepségre.

Csanád vármegye, — bár az egykoron hatalmas megye most már csak 30 községből áll, — szintén elhatározta, hogy az ő változatos nagy multját megírattja, sőt egész történeti társulatot is szervezett a végből, hogy gondoskodjék a megye történetének megírásáról. Ez csakugyan többeket felszólított, — például engem is — e nagy feladat elvégzésére, de azok vagy nem érezték erőt magukban erre, vagy más irányban már le voltak kötve, mint pl. én is szülőmegyém, Békés vármegye történetének megírásával és így nem sikerült alkalmas férfit találniok.

Ekkor fordultak tehát Akadémiánkhoz, mint a magyar tudományosság előmozdítására hivatott intézethez és Akadémiánk történeti bizottsága állapította meg, hogy nem pályázat útján

¹⁾ Ethnographia 1894. 96. 102. ll.

íratja meg Csanád vármegye történetét, hanem maga szemel ki olyat, a ki arra alkalmas. Ekkor lépett közbe Dél-Magyarország történetének fáradhatatlan kutatója, Akadémiánk levelező tagja, Szentkláray Jenő kanonok és látva, hogy Borovszky vállalai megbírája a rá nehezedő nagy terhet, rábeszélte őt, hogy ajánlkozzék Csanádmegye történetének megírására. A történelmi bizottság azután 1894 július 17-én az ajánlkozást elfogadta és Borovszkyt csakugyan megbízta a kétkötetes nagy munka elkészítésével.

Már most azután csakugyan éjjel-napot egygyé kellett tennie Borovszkynak, hogy a megbízást kellő időben teljesítse. Előbb a rettenetesen széjjelszórt adatokat kellett egybegyűjtenie s csak annak, a ki az alföldi vármegyék történetével foglalkozott, van fogalma arról, hogy ez mekkora nehézségbe ütközik s mennyi időbe kerül. Borovszky szerencsés összeköttetései, fáradhatatlan kutatása mégis legyőzték az akadályokat, össze tudta szedni az ezerfelé szétszórt adatokat és a kitűzött időre megjelent Csanád vármegye történetének első kötete.

E kötet jelszavául Ciceronak mentegetődzését választotta : »Edidi, quae potui, non ut volui, sed ut me temporis angustiae coegerunt.« Kiadtam, úgy, a mint lehetett, nem úgy, mint a hogy én akartam, hanem úgy, a mint az idő rövidsége mellett kényszerültem.

De éppen azt csodálhatjuk e műben, hogy ily rövid idő alatt készült s mégis sokkal tartalmasabb, sokkal világosabb, mint sok más, lassan, éveken át készült monographia s azonkívül teljesen megbízható, mert adatait lehetőleg mindig az eredeti oklevelekből merítette. Még jobban kitűnt ügyessége az adatok összeszerzésében, lelkiismeretes pontossága azok feldolgozásában a mű II. kötetében. Egyes városok, községek multját adja ebben s túlterjeszkedve a mai Csanádmegye területén ismerteti azon régen megsemmisült falvakat is, a melyek valaha a török uralom előtt Csanádmegyéhez tartoztak. Ezzel azután nemcsak Csanádmegyének, hanem az egész magyar történetírásnak nagy szolgálatot tett.

Méltán érte őt tehát e nagy művének megírásáért az a kitüntetés, hogy 1899 május 5-én Akadémiánk öt levelező tagjai közé választotta. Ő pedig igyekezett az Akadémia benne helyezett

bizalmát meghálálni s mindjárt a következő évben megtartotta székfoglalóját: »A nagylaki uradalom történeté«-vel. Hogy ez értekezés szintén Csanádmegye történetével áll összefüggésben, szinte természetes, hisz négy évig annyira beleélte magát e megye multjával való foglalkozásba, hogy neki kedvesebb és a tudományra nézve hasznosabb tételt nem is választhatott.

Sőt még egyszer visszatért Csanádmegyéhez, mert kutatásai közben olyan adatra is talált, a mely igazán nem megyei, hanem országos érdekű volt. Annyit beszélünk a török pusztításról, annyira neki tulajdonítjuk mindannak megsemmisülését, a mit a Nagy Magyar Alföldön a XII—XVI. századok alkottak, annyira neki tulajdonítjuk a magyar nemzet számbeli megfogyatkozását, hogy a török katonatisztekben vagy tisztviselőkben az emberi érzés nyomait alig látjuk. De Borovszky felfedezett legalább egy fehér hollót köztük, egy alaj bégét, aki nem tört vesztére a magyarnak, hanem ellenkezőleg igyekezett megvédeni a lakosokat a magyar és Erdély-párti katonák zsarolásaitól. Így azután »Egy alaj bég telepítése« című itt felolvasott értekezésében a török uralom egyik ritka részletét ismertette meg.

Csanádmegye történetének megírásával olyan nevet szerzett magának Borovszky, hogy más vármegyék is szerették volna megyéjük multját vele megíratni. Nevezetesen magára vonta Borsod vármegye figyelmét és ő 1901-ben még érzett annyi erőt, hogy a másik megyei történet fáradságos kutatásaihoz és aprólékos adatainak összefoglalásához nekifogjon. Megígérte, hogy öt év alatt két kötetben egész a jelenkorig előadja Borsodmegye multját, még pedig alkalmas képekkel díszítve és megmagyarázva.

Ámde a mint e munkájába belefogott, mindjárt látta, micsoda különbség van az alföldi vármegyék és a török dúlástól nem bántott felvidéki megyék között. Ott az volt nagy nehézség, hogy honnan és hogyan gyűjtsön felvilágosító adatokat, itt az volt nagy nehézség, hogy a roppant nagy halmaz adat közül honnan válogassa ki a legnevezetesebbeket és a közönség tudására leginkább érdekeseket. De összegyűjtötte éveken keresztül az adatokat, azok már-már a fejére nőttek és nem tudott hozzáfogni részint egyéb elfoglaltsága, részint a kutatás befejezetlensége miatt a feldolgozáshoz. Az öt év eltelt és a mű nem jelent

meg, sőt 1909-ben is csak az első kötete lett készen, a második, harmadik örökre elmaradt.

Pedig Borsodmegye első kötete is mutatja, mily roppant veszteség a helységek és a magyar nemes családok történetére, hogy a jó Isten elvette őt tőlünk és nem adott neki egészséget, erőt e mű befejezésére. Oly élénk, oly hű képet fest Borovszky Borsodmegyének kivált a XVI—XVII. századbéli állapotáról, annyira gyarapítja ismereteinket, annyira leköti érdeklődésünket, hogy nem csupán Borsod vármegye fia, hanem bármely magyar élvezettel és tanulsággal teheti le e művet kezéből.

Ezen nagy szellemi erőt kívánó alkotások mellett attól sem vonakodott Borovszky a magyar történetírás fejlődése érdekében, hogy egyszerűbb, úgyszólván napszámos munkát végezzen.

Már 1897-ben pontos névmutatót készített a *Turul* folyóirat első 10 kötetéhez. 1903-ban pedig, midőn »A váradi időrendbe szedett tüzes vaspróba lajstrom«-ot együttesen kiadtuk, ő vállalta a hű utánzat készítésének felügyeletét, a tüzes vaspróba-lajstromra vonatkozó könyvészet és névmutató összeállítását.

1908-ban a Történelmi Társulat titkárává választva, még többet fáradt a magyar történetírás fellendítésén. A társulat folyóiratának rovatait kibővíti, igyekszik új írókat csoportosítani a folyóirat körül, a szomszédos népek történeti irodalmát még bővebben ismerteti s a történelmi társulatnak régen annyi hasznóhajtó vándorgyűlések tartását is szorgalmazta, sőt egy ízben meg is valósította.

Ily örökös munka alatt azonban teste lassan megtört. Ő, a ki nagy küzdelem után elérte, hogy a város zajától távol, Pilis-csabán egy kis házat szerezhett kerteskével, a hol 1896-ban elvett nejével, Fábián Zsófiával megpihenhetett volna, nem csupán nappal, hanem éjjel is folyton dolgozott és így súlyos betegséget kapott. Már 1911/2 telén meglepett, hogy a jókedvű, erősen elhízott ember mennyire megcsappant. Még először azt hittem, hogy ez majd javára válik s azért rám, vidéken élőre igazi nagy meglepetés volt Borovszky Samunak 1912 április 24-én bekövetkezett halála s a következő akadémiai nagygyűlésen már nem az ő erős hangja hívott bennünket a szavazó-szekrényhez, mint előbb 11 éven keresztül.

Ámde mélyen tisztelt Akadémia! e rövid visszaemlékezésből is láthatjuk, hogy Borovszky nem hiába élt. Ő oly nemes feladatokat oldott meg, hogy mint embert, mint tudóst igazán becsülnünk kell és áldanunk az isteni Gondviselést, a ki Borovszkyban az édesanyjának hű gyámot, testvéreinek atyát, a magyar nemzetnek pedig becsületes, szorgalmas munkást adott.

VI. kötet.	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—	kor. 40 fill.
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól ...	—	» 60 »
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1	» 20 »
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól ...	—	» 50 »
VII. kötet.	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól ...	—	» 80 »
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	» 40 »
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	» 40 »
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—	» 80 »
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	—	» 20 »
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1	» — »
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—	» 90 »
VIII. kötet.	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2	» — »
	III. Pandéi József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól ...	—	» 80 »
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1	» 50 »
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1	» — »
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—	» 60 »
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	—	» 60 »
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	» 30 »
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—	» 30 »
IX. kötet.	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	» 60 »
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1	» 50 »
	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	—	» 60 »
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	—	» 50 »
	IV. Ludwig K. F. v. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	—	» 60 »
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	—	» 30 »
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	—	» 60 »
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	—	» 80 »
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	» 60 »
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	—	» 80 »
X. kötet.	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1	» 20 »
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	» 60 »
	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—	» 30 »
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	» 60 »
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól ...	—	» 60 »
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1	» — »
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	—	» 40 »
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	—	» 50 »
	III. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1	» — »
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	» 30 »
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1	» — »
XI. kötet.	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1	» — »
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	» 30 »
	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—	» 30 »
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1	» 20 »
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—	» 80 »
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól ...	2	» — »
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól ...	—	» 30 »
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	» 40 »
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	—	» 40 »
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—	» 40 »
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	» 20 »
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	» 40 »

XI. kötet.	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— kor. 40 fill.
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Hügyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Hubal Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Barta Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 > — >
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1 > 50 >
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól	1 > — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1 > — >
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	— > 50 >
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	— > 30 >
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 40 >
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	— > 60 >
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1 > 50 >
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól. (Sajtó alatt.)	

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVI. KÖTET. — 14. SZÁM.

PULSZKY FERENCZ
SZÁZADOS EMLÉKÜNNEPE

1914. OKTÓBER 26.

BERZEVICZY ALBERT TISZT.,
MARCZALI HENRIK ÉS NAGY GÉZA

LEV. TAGOKTÓL.

ARCZKÉPPEL

Ára 2 korona

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boné külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmiés László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Osvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >

Quincy Tresson

PULSZKY FERENCZ EMLÉKÜNNEPE

1914 OKTÓBER 26.

I.

ELNÖKI MEGNYITÓ.

BERZEVICZY ALBERT t. t., akad. elnöktől.

Tekintetes Akadémia !

Tisztelt Közönség !

Magyarország politikai és irodalmi renaissanceát a múlt század közepén az a sokasága a tüneményes tehetségeknek tette lehetségessé, a melyeket a század legelső évtizedei hoztak világra. Ezért most, mikor centennariumait éljük át azoknak az éveknek, a nagy nevekhez fűződő emlékünnepeknek is egész sorozatát üljük meg. Tavaly emlékeztünk meg báró Eötvös Józsefről, Szalay Lászlóról ; ez idén b. Kemény Zsigmond, Pulszky Ferencz, Szigligeti Ede, Erdélyi János születésének évfordulóját értük meg.

Pulszky Ferenczről, a ki majdnem hatvan esztendeig volt akadémiánknak példásan buzgó, tevékeny tagja, a ki egymásután két osztályunk elnöki tisztét viselte s végül a másodelnöki széket foglalta el, néhány évvel halála után tagtársunk, Concha Győző mondott 1903-iki ünnepélyes közülésünk alkalmával fényes emlékbeszédet.

De nem akartuk elmulni hagyni a századik születési évfordulót, a nélkül, hogy akadémiánk e nagy alakjáról újból meg ne emlékezzünk. A mai összes ülést szenteljük az ő emlékének ; Marczali Henrik és Nagy Géza t. társaink a Pulszky roppant

gazdag tudományos irodalmi működésének és közéleti szerepének egész terén fognak fölolvasásaikban szemlét tartani s egyúttal gondoskodtunk róla, hogy ez emlékünnepek alkalmából könyvkiadó vállalatunk elköltözött társunk könyvalakban meg nem jelent, nem a tudományos archaeologia körébe vágó s írói egyénisége fejlődésére nézve különösen jellemző kisebb dolgozataiból egy kötetnyit összegyűjtve bocsásson olvasóközönségünk rendelkezésére.

Az Akadémia a kegyelet kötelességét teljesíti és önmagát tiszteli meg, midőn Pulszky Ferencz érdemeiről újra meg újra megemlékezik. Az ő egyénisége sokkal jellegzetesebb volt, munkássága sokkal mélyebb nyomokat hagyott hátra, semhogy erre — kivált mikor még oly sok kortársa él, — emlékének fönn-tartása szempontjából volna szükség. Még legtöbbünknek lelki szemei előtt áll alakja, melyet el nem feledhetett az, ki csak egyszer is látta, előttünk áll egyénisége, mely oly egészen eredeti és sajátos productuma volt a természetes genialitásnak és a fáradhatatlan tanulmánynak, a tudósnak és a közélet legtevékenyebb, legmerészebb harczosának, a nemzetéért lángoló magyarnak és a legelőhaladottabb népek egész eszmekörét magába fölvelt nyugateurópainak.

Az ő sajátyszerű jelentőségét hazánknek úgy politikai, mint kulturai történetében az adja meg, hogy az egyedüli vala, ki, miután a szabadságharczban a vezérszerepek egyikét vitte s magát teljesen átengedte a legradikálisabb közjogi és demokratikus irányzatnak, legtöbb társát meghaladó hosszasságú számkivetés után újabb alkotmányos életünknek még teljes három évtizedén át volt mint író és tudós, mint publicista s részben mint politikus is tevékeny. Sorsának ezzel az alakulásával ő páratlanul áll. Forradalmi bajtársai nagy része a csatatéren vagy a bitón végezte életét; Kossuth soha többé haza nem jött; Teleki pisztolyt ragadott, hogy kiszabaduljon abból a lelki conflictusból, melybe őt visszatérése sodorta; gróf Andrássy Gyulának közéleti szerepe sajátképen a külföldön kezdődött. Csak Pulszkynek adatott meg, hogy mindhárom oly ellentétes szakában életének és korának: a forradalomban, az emigratióban és az új Magyarországon is, teljesen és hosszasan fejthesse ki erejét és tevékenységét.

Napjainkban, mikor a magyar annyi félreismeréssel és annyi gyűlölséggel kénytelen fölvenni a küzdelmet, valóban illik elismeréssel emlékeznünk meg a szabadságharcz utáni emigratiónak s benne különösen Pulszky Ferencznek arról az eléggé meg nem becsülhető érdeméről, hogy a legműveltebb nemzetek körében tiszteletet és rokonszenvet vívtak ki nemzetünk számára. Igaz, hogy ez az emigratio szempontjából gyakorlatilag kevesebbet használt, mint a mennyit az akkori Ausztriának ártott. A gyakorlati észjárású Pulszky maga a legelsőök közé tartozott, kik az emigratio légváraiból alászállottak; de ismerte ettől független becsét a külföld jó véleményének hazánkról, s azért társadalmi és publicistikai téren tovább is fáradozhatatlan volt Magyarország viszonyai, czéljai, törekvései megismertetésében. E tevékenysége — a mint azt meg is érdemelte, — első sorban neki magának szerzett barátokat és tekintélyt a külföldön. Még évtizedekkel hazatérése után a Pulszky neve magában véve a legjobb ajánlás volt, melylyel honfitársaink a nyugati nemzetek legelőkelőbb tudományos és politikai köreiből befogadást találhattak. Ha ma annyival kevesebb barátunk van a külső országokban, ez nagyrészt annak is tulajdonítható, hogy az a nemzedék, a mely a magyart Kossuth, Pulszky, Teleki László után ismerte, kiveszőben van.

Sajnos, de úgy van, hogy a Pulszky jelentőségének igazi mértékét az ő külföldön kivívott posztíójában kell keresnünk, a mely őt hazánk határain kívül sokkal ismertebbé tette legtöbb vezető politikusunknál. De, ha közéleti szerepe visszatérése után nem állott arányban sem a külföldivel, sem az azt megelőzővel, ez a körülmény javunkra vált annyiban, a mennyiben őt kevésbbé vonta el a tudományos s általán az irodalmi tevékenységtől és megadta neki azt a hűvös objectivitást, mely éles ítéletével és bámulatos emlékezetével párosulva, őt oly szerencsés krónikásává tette a saját korának. Bár teljes mértékben érezte a saját becsét és jelentőségét, nem esett soha a memoire-írók oly gyakori hibájába: nem látta maga körül forogni a világot. Idevágó művei könnyed, majdnem szépirodalmi formájuk ellenére a komoly kortörténelmi tanulmánynak mindig becses anyagául fognak szolgálni.

Midőn e helyen emlékezünk meg ismételve róla, büszke-

séggel hivatkozhatunk munkásságára, mint fényes példájára a magyar faj széleskörű képességének, a tudományok nagy terén újat, becseset, maradandót alkotni s annak más fajoknál is elismerést szerezni. Elismeréssel kell gondolnunk a nagy lendületre, melyet Pulszkynek által a hazai múzeumügy vett, melynek mai fejlettsége össze sem hasonlítható azokkal a szerény és kezdetleges állapotokkal, a melyeket ő talált, s a mely épen e fejlettségénél fogva, nagyrészt az ő leleményes, ép oly impulsiv mint suggestiv munkássága nyomán ma már a tudomány megszámlálhatatlan ágát szolgálja gazdag anyagával hazánkban.

S végül hálával kell adóznunk emlékének azért, hogy hányatott, hosszú életpályáján, miközben két világrészt járt be, a közéleti szereplés csábításai közepett is mindig hű maradt a tudományhoz és hű maradt akadémiánkhoz, melylyel mindig azonosította magát, s még késő vénségében is sok fiatalat megszégyenítve, bőven kivette részét íróasztala mellett és tanácskozótermeinkben egyaránt a tudós és akadémikus munkájából. Nevével évkönyveinkben sűrűn fog találkozni a későbbi nemzedék is, okulással fogják lapozni könyveit azok is, a kik nem ismerték személyesen, és — ez erős hitem — nem az utolsó babér az, a melyet ma fonunk a Pulszky Ferencz emlékének!

II.

PULSZKY FERENCZ A TUDOMÁNYBAN ÉS A KÖZÉLETBEN.

MARCZALI HENRIK I. tagtól.

A M. Tudom. Akadémia büszkeségei közé sorolta Pulszky Ferenczet míg élt és működött, és kegyelettel őrizte volt tiszteleti tagjának és másodelnökének emlékét, elhunytá után. Akadémiánk elnöke 1888 szeptember 7-én e szavakkal üdvözölte őt megválasztása félszázados évfordulóján: »Ifjú éveiben, mint a nyugati cultura eszméinek hirdetője lépve a közélet küzd-terére és alig hogy első irodalmi dolgozatai, az 'Uti vázlatok' és az 'Eszmék Magyarország történeti philosophiájához', megjelentek, magára vonta Méltóságod a Tudós társaság figyelmét és az 1838-iki nagygyűlés, mint Toldy Ferencz és Szemere Pál ajánlóiratában olvassuk, az újabban feltűnt írónak egyik leggenialisabbikát, világot látott, alapos szakismeretekkel és kiváló ítélettel felruházott férfit választotta meg«. Három évvel később midőn tiszteleti tagságának telt le ötvenedik fordulója, az Akadémia elnöke, az előbbieket ismételve, e szavakkal fordult hozzá: »Engedje az Ég, hogy Méltóságod, ki az évek és viszontagságok súlya által meg nem törve, ma is fiatal lelkesedéssel s lankadatlan erővel működik, körünkben még sok évig maradjon tényezője Akadémiánk munkásságának, fejlődésének és sikerének«.

Hat évvel halála után, az 1903. évi nagygyűlésen, a II. osztály mostani elnöke tartott fölötte emlékbeszédet. Most pedig ugyancsak az Akadémia Pulszky műveinek válogatott részeit bocsátja sajtó alá.

Ma, midőn száz év telt el Pulszky Ferencz születése óta és a M. T. Akadémia engem tisztelt meg emlékezetének méltatásával, teljesen érzem feladatomban nagyságát és nehézségét. Oly férfiúról kell szólnom és ítélnem, ki több mint egy félszázadon át összeforrott összes politikai s művelődési mozgalmainkkal és ki a mellett, hogy tevékeny tényezője volt átalakulásunknak, mindig és minden körülmények közt fenntartotta egyéniségét akkor is, mikor másoknak, nagyobbaknak vezetése alatt szolgált a közt. Egy férfiúnak, kinek szellemessége és sokoldalúsága szinte mese gyanánt hatott kortársaira, kit egyaránt bálványoztak és gyűlöltek, kinek jelleme azonban egyaránt állotta ki a forró szeretetnek és maró haragnak tűzpróbáját.

Feladatomban megkönnyíti, hogy ily hosszú idő után nyugodtabban ítéldünk és mérlegelhetjük az apotheosisra való jogcímeket, mint azt előttem tehették. Egyszerűsíti, hogy a M. T. Akadémia Pulszky tudományos működése egyik fontos terének, az archaeológiának, méltatását, nálamnál illetékesebb szak tudósra bízta.

»Megnyílt előttem az élet és én az élet előtt.« E szavakat iktatja naplója elejére, midőn őt tizenkilenczéves korában nagybátyja, Fejérváry Gábor magával viszi olasz útjára. Mi ő maga ; mi az az élet, mely megnyílt előtte ?

Az a közvetlen környezet, melyben született, gyermekkorát átélte s férfiúvá fejlődött, egy jómódú evangélikus vallású nemesi család volt Eperjesen. A cselalfvai és lubóczi Pulszky-család azáltal különbözött a többi egyenlő rangú s birtokú felvidéki családtól, hogy vagyonának alapja a kereskedelem volt. Ezzel nagyobb utazási kedv, sűrűbb érintkezés különböző érdeklődő és műveltségű körökkel és ezek eredménye gyanánt szélesebb látókör járt együtt, mint mennyivel táblabíráink legnagyobb része dicsekedett. Az, hogy a családból több vitéz és nagyrangú katona került ki, bizonyos tekintetben ugyanazon követkekezéssel járt. A régi latinos műveltséget, melynek erős bástyái voltak az evangélikus collegiumok, köztük az eperjesi is, már a XVIII. század vége felé kiszorította a német renaissance classikus műveltsége. Ez a hatás érlelt meg, ugyanazon vidéken, oly férfiakat, mint Schwartzner Márton, Berzeviczy Gergely, kik nemcsak magukévá tették koruk tudományos műveltségét, ha-

nem képesek voltak azt, honi vonatkozások felhasználásával, ki is egészíteni. A Voltaire és az angol felvilágosítók által uralkodóvá vált nyugati műveltség, göttingai német alapossággal párosodva, így találta meg útját hazánkba. Ennek nyomába lépett a Kant, Schiller, Herder és Goethe által képviselt, kétségtelenül magasabban álló német-görög gondolkodás és érzés, mely szinte megtalálta útját az eperjesi főiskolába, a művelt családok könyvtáraiba és így a Pulszkyak házába is.

Mind e szel'emi irányok ébresztőleg hatottak az értelemre, az észre, alapját nyújtották annak a világfelfogásnak, melyhez Pulszky holtáig hű maradt és melyben egyforma rész jutott a XVIII. század rationalismusának és a weimari nagy pogányok idealismusának. De a képzelet, a szép iránt való érzék ébresztése, táplálása sem maradt árván. Eperjes régi patricius és főúri házai, köztük a Rákócziak palotája és saját családi házuk is egy elmúlt nagy korszakot örökítettek meg, oly stilusban, mely az építészetben az egyszerűségnek, a harmóniának és az előkelő, czikornyától mentes dísznek megtestesítése. Pulszky emlékirataiban olvassuk, hogy labdázás közben lejött házuk falának egy részéről a vakolat, alatta betűk látszottak és nem volt nyugta, míg el nem olvasta a lépcsőajtó fölötti feliratot. Ez a felirat tanította meg arra, hogy házuk egyszer Zimmermanné volt, Carafa eperjesi mészárszékének leggazdagabb áldozataé. Így nyúlt be egy nagy tragikus mult minden rémületével és tanulságával a serdülő fiú játékaiba.

Ez a fiú testben, lélekben egészséges, gyors felfogású — iskolában mindig első — erősen családi érzelmű, minden szépért, jóért rajongó. Mohón szedi magába a tanítást, az igét, de lelkéhez legjobban az a tanítója szólott, ki Schiller költeményeit magyarázta és a classikus hajdankor történeteit adta elő. Atyja szigorú, pedans férfiú: az autoritás megtestesítője. Nagyobb szabadságnak örvendett nagyanyjánál, özvegy Fejérvárynénál, Komlóskeresztesen, hol a magyar szó dívott, majd Miskolczon, hova magyar szóra küldték és hol annyi német olvasmány után élvezni tudta Kisfaludy regéit és Katona Bánk bán-ját is. Koránérett — a methodikus paedagogiának most divatozó túlhajtásai még nem ölték el az egyéniséget. Tizennégy-tizenöt éves korában már körülbelül mindent elolvasott, mit

az akkori német és magyar irodalomban remeknek vagy úttörőnek ítélték.

A pályaválasztás réme akkor a birtokos nemesség intellektualis részében sem kísértett. Pap protestáns úrfiból nem lett. A szent szövetség által biztosított világbéke unalmasnak, sivárnak mutatta a katonai pályát. Maradt tehát a gazdálkodás, vagy magában, vagy a politikai élettel kapcsolatban. A politikai élet hagyományos lehetőségei pedig a táblabírói tisztség, szolgabíróság, aztán követség. A követ pedig vagy megmarad ellenzéki hazafinak és aztán holta napjáig a megyénél marad, vagy pedig a kellő pillanatban átvedlik helytartótanácsi vagy cancellariai tanácsossá, esetleg királyi táblai bíróvá, udvari szolgálatban emelkedik, főispánságig, sőt báróságig és grófságig viheti.

Pulszky Ferencz erős egyénisége már fiatal korában is megnyilvánul. Megnyilvánul abban, hogy e hagyományos életpályák egyike sem bírja őt lekötni. Megszerzi az ügyvédi oklevelet, megyéje még követnek is megválasztja. Nem is hagyja el holtig a politikai életet, melyre az a törekvés vitte, hogy érvényesülésével a hazát is szolgálja. De a mellett más életpályát is választ: a tudományt. Különösen azt a tudományt, mely a régiségtan és a művészettörténet közös gyökeréből vonva táplálékát, a szépirodalom fejlődését és átalakulásait veszi tárgyául.

Úrnak, a tekintetes haza szabad, nemes tagjának született a magyar táblabíró. Természetes, hogy mindenhez kell értenie. Hiszen a közigazgatás még nincs elválasztva az igazságszolgáltatástól, a politika szinte mindennapi kenye, azonfelül meg, mint insurgens, született katona. A kezdetleges kulturai fokoknak ez a sokoldalúsága termőföldje a dilettantizmusnak és a polyhistorságnak egyaránt. A józan észnek, a gyakorlatnak kell pótolnia az elmélet, a tanulás hiányát. Hiszen a mai napig él, e korszak emléke gyanánt, az a babona, hogy a jogász mindenhez egyaránt ért, mindenre egyaránt használható. De tudománynyal, az igazságnak minden elfogultság nélkül való keresésével tüzetesen foglalkozni, minden gyakorlati haszon és alkalmazás nélkül épen nem tartozott a tanult és birtokos nemesség programjához. Hisz: »a tudósok mind szegények«, id est nem urak. Rhetor, poeta akadt köztük, nagyon kiváló is. De tudományos

megértés, philosophiai összefoglalás és átgondolás színvonalára az a társadalom még nem emelkedett.

Pulszky Ferencz ebben úttörő, úttörő a nélkül, hogy tisztában lett volna e szerepével. Fellépése, élete azt mutatja, hogy a magyar nemesség a kutatás és gondolkodás szabad terein is nemes versenyre kél a művelt nemzetekkel. És ki más tehetne volna ezt nagyobb sikerrel, mint a született úr? A szegény protestáns pap vagy tanár, vagy a tudós jezsuita csak a szószéken és az iskolában érvényesülhetett, az életben, a társadalomban soha. Egyeseket taníthatott: a nemzet igazi nevelésére és vezetésére csak egészen hozzátartozó lehet hivatott.

Goethe egyszer úgy nyilatkozott, hogy jelentékeny sikerhez két dolog szükséges. Először, hogy az illetőnek esze legyen, másodsor, hogy örökség várjon reá.

A fiatal Pulszkyban megvolt a koránérettnek minden tehetsége. Befogadó- és felfogó képessége ép úgy kitűnt, mint emlékezése, melyet még aggkorában is bámultunk. 18 éves volt, mikor nagybátyja, Fejérváry Gábor kijelentette, hogy elvinné őt Olaszországba, hová annyira vágyott, ha eleget tudna görögül »mert e nélkül mindig dilettáns maradsz, tudós nem lesz belőled«. Pulszky ekkor jogot tanult, ügyvédi vizsgára készült, de mégis megtanult görögül, úgy hogy Homért — bárhol lapozta fel nagybátyja — folyékonyan tudta olvasni — németül. Mikor Münchenbe értek, az öreg Thiersch, ekkor Németország első régésze, egy márványrelief töredékét mutatta neki, melyről csak azt jegyezte meg: homéri tárgy. Találja ki, mi ez, mutassa meg, lesz-e belőle archaeologus. Pulszky kitalálta, mire az öreg úr megölelte és ráadta archaeologiai áldását az első tanulmányi útjára induló ifjúra.

A Goethe követelte első feltétel megvolt tehát bőven. De az örökségben sem volt hiány. Ez kettős: positiv és negativ. Az első családi viszonyaiból folyt. Már anyai ágon nagyatyja, Fejérváry Károly híres gyűjtő volt, nagybátyja, Fejérváry Gábor pedig nemcsak a gyűjtést folytatta nagy eredménnyel és szakértelemmel, hanem valóban tudós régésszé is fejlődött. A Pulszkyak családi házának első emeletét múzeumná alakította át. De nem csupán anyagot nyújtott öcscsének e gyűjteményével és olasz, angol, franczia utazásaival hová őt magával

vitte, hanem tapasztalásaival és ízlésével Mentorává vált ebben a nehéz és annyi megtevesztésnek kitett studiumban. Neki köszönhető, hogy Pulszky aránylag könnyen hidalta át azt a mély örvényt, mely a műkedvelést a komoly, kutató tudománytól mindenkor el fogja választani.

Negativ öröksége a tudománynak és különösen a történeti-nek ekkori állapota Magyarországon.

Senki nem kicsinyelheti és nem ronthatja le azt a bámulatos munkát, melyet magyar kutatók: Bél Mátyás, Pray és Katona, a régészetben Schönwiesner végeztek a XVIII. században. Összehordták, bizonyos tekintetben meg is rostálták az anyagot. De sem az általános történeti fejlődésre nem voltak tekintettel, sem ennek folyománya gyanánt a művelődés terjedéséről, haladásáról nem nyújtottak képet. Még csak politikai történetet sem írtak: inkább egyházpolitikait. Fessler aztán nagy szeretettel gyűjtötte a művelődéstörténeti adatokat is, de inkább curicum gyanánt függesztette azokat a politikai történetek elbeszélése mögé. Szerves összefüggésről, úgy az európai, mint a nemzeti szellem megismeréséről alig lehet szó. A fiatal Pulszky keresve keres igaz hazai történetet, de nem talál különbet, mint Virág Benedek »Magyar Század«-ait, mely minden szépsége és érdeme mellett csak töredék, inkább lelkesítő elbeszélés, mint igazi történelem.

Még tovább mehetünk. Régi történetírásunk, már vallás-politikai irányánál fogva is, főképen ethikai szempontokból ítél. Nem a dolgok belsejébe hatolás, a megértés és átérzés lebeg előtte, hanem bizonyos valláserkölcsi szabályoknak érvényesítése. A multtal való rokonszenves együttérzés a felvilágosodással és a régi hittel egyaránt ellentétben álló romanticismusnak gyümölcse. Ennél érvényesül először az aesthetikai szempont. Ennek az iskolának Pulszky Ferencz volt nálunk első apostola.

A paradicsomi embert a jó és rossz tudása ejtette meg, vitte bűnbe. Ez a tudás pedig szükségkép csak az utilitarismushoz vihet. A modern embert a szép cultusa bűvöli el: az szerez neki paradicsomi gyönyört, az viszi kárhozatba.

Ne higyjük azonban, hogy ez mind egyszerre tört ég felé. Eleinte tapogatózást találunk sokfelé, inkább érdeklődést, mint beható munkát. Szinte látjuk, mint keresi a friss szellem azt a

talajt, melyben legerősebben verhet gyökeret, melyen legszebb virágot, legtöbb gyümölcsöt teremhet. Még minden egyaránt érdeklí: tudomány és politika, költészet és nemzetgazdaság, régiségtan és nyelvészet. Ekkori jegyzetei egyaránt mutatják sokoldalúságát és dilettantismusát. Talán érdekes megmondani, hogy egyik nemzetgazdasági elmefuttatásában előfordul a »takaré« szó kérdőjellel (Sparkasse). Lehet, hogy tőle származik az a jelentése. De a történeti és műtörténeti tanulmányok egyre túlnyomóbbá válnak. Már a nyilvánosság előtt is megjelenik. Érezte tehetségét, készségét, de hivatásával még nincs tisztában, csak azzal, hogy cselekednie kell. »Ha Bécsbe megyek, archaeolog válik belőlem, Pesten magyar költő, Eperjesen német költő, legjobb esetben oppositionalis táblabíró.« Úgy látszik, a nyilvánosság előtt aratott sikerei döntöttek. A Tudóstársaság tagjául választotta és székfoglalója: »Az ókor emlékeinek befolyása művészetünkre« volt az első műtörténelmi felolvasás Magyarországon.¹⁾

Már előbb megjelent »Eszmék Magyarország története philosophiájához« című értekezése. Talán többet ígér a cím, mint a mennyit ma az essayban találunk, de ez nem sokat von le akkori értékéből. Akkor, mikor Péczeli Historiáját tartották jóformán az egyetlen olvasható magyar történelmi munkának, nagy sor volt, nemcsak egyes eseményeket beszélni el, hanem belső összeköttetésükre is reámutatni. Még jelentősebb az a kísérlet, az egy mást követő különböző keleti és nyugati culturhatások jelentőségét méltatni. A külső keret a régi, megszokott, a dynastiák szerint való hármass felosztás, de a tartalom már lényegesen más. A külföldi hatást az egyetemes történetből vett általános jellemzések magyarázzák meg. A keresztesháborúk és a magna charta először szerepelnek mint II. Endre korának magyarázóí, Mátyás királyt nagyon szigorúan megbírálja, noha korát megelőző nagyságát elismeri. A Habsburgokról már nem ír — fél a censurától.

Ki nem adott értekezései közül egy Rákócziáról szól. Ez bizonyos világosságot derít felfogására a mohácsi vészt követő korszak és a szabadságharcok felől. Azt fejtegeti benne, hogy az előző felkelések vezérei nemzeti és vallásos érdekek mellett saját sze-

¹⁾ Pulszky Ferencz. Életem és korom. I. 195. l.

mélyes és dynastikus céljaikért is küzdöttek. Rákóczi ellenben, teljes önzetlenséggel, csak hazájáért harczolt, annak rendelte alá minden más érdekét. Ennek köszönheti, hogy ő az egyetlen, ki valóban népszerű, kinek emléke összeforrott a magyar legnemesebb érzéseivel.

Látjuk abból, hogy bár aránylag kevés adattal dolgozott, kritikája résen van, ítélete biztos, és ha szigorúan ítéli meg az udvar politikáját, nemzeti tekintetben sem az elfogultság, hanem az igazság a vezetője.

Az igazi történeti szellem megnyilatkozása mellett, mely-akkori dolgozatait most is becsesekké teszi, megtalálta a szellemének legjobban megfelelő formát is, az essayt. A forrásokba elmerülés nem az ő dolga. De igenis kevés anyagból sok tanulságot tudott levonni és a maga széleskörű olvasottságával, a külföldi irodalomnak és az általános történeti fejlődésnek ismeretével oly módon világítani meg tárgyát, mint ez eddig Magyarországon nem történt meg.

Mindezen tulajdonságai tán legragyogóbban nyilvánultak meg mindjárt első művében, angol utazása leírásában, mely német nyelven jelent meg 1837-ben. Útjában Fejérváryval főképen a gyűjteményeket tanulmányozta, de fiatal szívvel élvezte az angol vidék báját, parkjainak, rétjeinek kies zöldje ép úgy lelkesíti, mint a sziklás Skóczia és Fingal barlangjának komorfensége. Meg akarja ismerni a világnak akkor első nemzetét is: a jelen csak úgy érdekli, mint a multnak romba dülő emlékei és mint az örök természet. Ez, szerintem, legtökéletesebb munkája és nem tudom, mit bámuljak benne inkább, a fiatal elmének rohanó szellemességét, mely földet, társadalmat, épületet és képet egyaránt megvilágít egymást érő szikráival, vagy pedig a több mint férfias ítéletet, mely úgy a történeti, mint a jelen alkotásaiban megtalálja a lényegét, az igazat.

Mi volt Anglia akkor a magyarnak és nemcsak a magyarnak, hanem a szárazföld minden szabadságra, haladásra sóvár nemzetének! A szellemi, anyagi, erkölcsi fejlődésnek, a politikai hatalomnak és szabadságnak utólérhetetlen megtestesítése, az a nép, mely Róma erejét egyesíteni tudta Görögország irodalmi és tudományos hegemoniájával. És Pulszky mégis szinte rideg kritikával áll vele szemben. Elriasztja őt a kereskedelemnek minden

széptől idegen szelleme. Csak a tapasztalás győzhette meg arról, hogy a rideg, önzőnek látszó külszín mellett meleg szív dobog az angolban is, hogy a »business« nem fojtja el benne az emberi érzést, hogy élvezni akarja, tudja az életet is.

Minden egyes, bárminő ötletes és kedves megjegyzésnél értékesebb az egészen átlengő, valóban historiai felfogás és világnézet. Mintha Ranke-t olvasnók, pedig semmi nyoma annak, hogy Pulszky ismerte a német tudomány e nagymestere első, friss műveit. A British Museum nagyszerű gyűjteményeinek megtekintése azt az eszmét kelti benne, hogy az emlékek egész sorozatát kellene létesíteni, hogy az emberi nem culturájának és művészeti fejlődésének teljes történetét bírjuk. »A művészre nézve ki sem számítható az ily gyűjtemény eredménye, haszna, belátva, hogy a művészetben csak a menzeti életképes, és az idegennek, bármily kitűnő, el kell buknia. Festőink még mindig Rafaelek és Fra Angelicók akarnának lenni. Szobrászaink pedig mindig Pheidiasra és Michel Angelóra gondolnak. Mily hatást gyakorolhatna, ha emlékekben kifejezésre jutna az egyes népek nemzeti iránya s ha fel lehetne tüntetni, mikép fogta fel minden nemzet szobrait. A művészinél is nagyobb volna az ilyen gyűjteménynek tisztán emberi érdeke.« Következik aztán az egyes nemzetek művészetének rövid, mesteri jellemzése az indusoktól a modernekig, mindig azon elvből ítélve, meg az egyes jelenségeket, hogy a művészet csak az egyes korok, társadalmak és nemzetek productuma és tükre és csak ezen történeti alapon érthető meg valóban.

Még meglepőbb az az elfogulatlanság, melylyel a keresztyénség emlékeiről ítél. Nyugoti Angliában látja romba dőlve Tintern Abbey gyönyörű gothikus monostorát. »Sem a veronai arena, sem Róma foruma, sem Paestum templomának romjai nem szomorítottak el annyira, mint ez az omladék. Mert ott a régmúlt emlékeinek pusztulását látjuk, itt ellenben egy keresztyén egyház maradványait taposta lábunk. Keresztyén egyház, mint egy elenyészett korszak emléke! Mintha rózsabokrok közt kedvesünknek, ki még egy óra előtt forrón csüngött keblünkön, találók meg holttetemét.«

Ez a szép munka egy »Anglia és Magyarország« című fejezettel végződik. Az akkor az angol parlamentben megvitatott

helyhatósági reformból indulva ki, azt ajánlja, hogy a britt vegye mintául a magyar vármegyét. Egyúttal ismerteti Magyarország helyzetét, reformtörekvéseit is és e szavakkal végzi: »Lássan ment eddig előre ez ország a tökéletesedés útján, hasonlóan Angliához és még mindig megvan minden okunk és alapunk azon szilárd meggyőződéshez, hogy e biztos és törvényes úttól soha egy pillanatra sem fog eltérni.«

Az az ifjú, ki a nemzetiséget, a műveltséget, a történeti fejlődést írta zászlájára, ki oly lelkes és mély szavakkal fejezte ki hódolatát a keresztyén vallás iránt, jutott aztán az internationalis, vallástagadó, radicalis felforgatónak hírébe!

Mindez, a történetünkkel való foglalkozás, a historiai világnézet azt mutatja, hogy a magyar nemzeti érzés akkor már teljes erővel uralkodott lelkén.

Pulszky maga, emlékirataiban úgy tünteti fel fejlődése menetét, mintha kezdetben egészen internationalis érzelmű, német műveltségű lett volna és csakis Kölcsey személyes hatása az 1832-ben kezdődő országgyűlésen avatta volna őt a hazafiság és a magyar nyelv ihletett bajnokává.

Nem vétünk a történeti kritika és elfogulatlanság apostolának emléke ellen, ha ezt a vallomását legalább is megszorítjuk. Pulszky szülőházában nem uralkodott a magyar nyelv, az iskolában latin volt az oktatás, olvasmányai, utazásai pedig inkább a classikus nyelvek felé vonták. Vallomása tehát állhat annyiban, amennyiben Kölcsey fennkölt személyiségének hatása nélkül nehezen gondolt volna arra, hogy magyar író, vagy éppen magyar költő legyen.

De hazafiságot nem kellett tanulnia sem Kölcseytől, sem mástól. Az idegen, különösen a német nyelv annak sohasem volt akadálya; az idegen műveltség még kevésbbé. Ne feledjük, hogy még latin volt a hivatalos Magyarország és igen sokan, kik magukat jó magyaroknak tarthatták, még később is ellentmondottak a mindenáron való magyarosításnak, sőt sokan hazánk pusztulásától remegtek miatta. A felvidéki magyar nemesnek idegennyelvű szolganépeesség közt a magyarság volt palladiuma. A művelt társalgás nyelve a német, sokan megtanultak francziául is, de a haza szeretetében nem állottak mögötte az alföldi vagy dunántúli nemesnek, ki a magyaron kívül legfőljebb

deákul tudott. Ez az érzés nemcsak a felvidéki nemességet hatotta át, hanem a németnyelvű polgárságot is. Épen a szepesi és sárosi városok története, köztük különösen Eperjesé, teljesen bizonyítja ezt az állítást.

Az internationalis műveltség még nem kosmopolitismus, sőt azzal homlokegyenest szemben áll. A nemzetközi műveltség Pulszkynál, ezt egész élete tanúsítja, azt jelentette: tudományban, művészetben, az élet nemes felfogásában ne legyünk alábbvalók semmi más nemzetnél.

Csak akkor látszik nemzeti veszedelemnek egyesek magasabb, általánosabb műveltsége, ha a nemzet lelke megelégedve azzal, mit addig elért, vagy éppen régibb, alacsonyabb színvonalra vágyva vissza, letér a haladás, az emelkedés útjáról. Az a reactio, mely II. József és Leopold korát követte, magyarázza, hogy oly férfiakat, mint Berzeviczy Gergelyt és Schwartnert, kik már csak a külföldön találták meg ideáljaikat, a visszamaradt sokaság nemzetietlennek tartotta.

De ha a magasműveltségű itthon is megleli eszményét és körét, melyben annak megvalósításáért küzdhet, szellemi fegyverének teljes túlsúlyával erősíti a nemzetünkért küzdők táborát és biztosíthatja annak diadalát.

Hát Széchenyi nem arra gondolt-e előbb, hogy Ausztriának vagy Észak-Amerikának szenteli tétlenségre kárhoztatott lángelméjét? Csak midőn 1821 óta életjeleit észlelte a szerinte agonizáló nemzetnek, vált igazán magyarrá.

Pulszkyt is az országgyűléseken, az irodalomban és a megyékben is megnyilvánuló nemzeti és szabadelvű szellem ragadta magával, a haza szolgálatában. Már 1838-ban, galicziai útjában, Jablonovszky herczegnél meglepi őt, »hogy a szabadság és a nemzeti önállás vágya nem mindig párosul a modern szabadelvűség eszméivel«. Büszkén mondhatta emlékirataiban 1880-ban, hogy eszményeihez mindvégig hű maradt. »Politikai pályám elején ugyanazon alapon állok, melyet első kezdetén elfoglaltam.«

E politikai pályának irodalmi tekintetben is jelentékeny és szintén élete végéig folytatott része. Magyarország ismertetése külföldön.

Mint a nagy német philosophus, a magyar is elmondhatja magáról, hogy Nyugat-Európában senki sem érti és a ki érti is.

félreérti. Ezért éppen átalakulásunknak, mely annyi régi érdeke s hagyományba ütközött, elfogulatlan és komoly ismertetése nevezetes szolgálatot tett a nemzetiség és haladás ügyének. Minél erősebb támadásnak volt kitéve belső reformunk osztrák és szláv részről, annál inkább szükség volt Pulszkynak finom, de ha kellett, ugyancsak szúró tollára. A harcztot az ellenség területére vitte át. Az augsburgi Allgemeine Zeitungba írt, melynek Börne és Heine is dolgozótársai voltak és melynek hasábjain megvívott báró Zedlitz-czel, az osztrák centralistáknak és gr. Thun Leóval a cseheknek legerősebb képviselőjével. Különös említést érdemelnek azon cikkei, melyekben nyugaton annyira ignorált irodalmi és tudományos törekvéseinket méltatja. E cikkeinek volt jutalma, hogy Kollár nagy hőskölteményében, a Slava Doérában őt is belétrasztja, mint apostatát a nagy pánszláv pokolba. Ez időbe esik Petőfi költeményeinek bírálata, tán ő sem fogta fel mindjárt e tünemény egész nagyságát, de bizonyos, hogy kora kritikusai közül ő volt a legigazabb és legbelátóbb ebben is.

Boldog, ki a külfölddel szemben akkor képviselheti Magyarországot, midőn hazánk halad és jövőjének új, biztosabb, szélesebb alapjait készül lerakni. Pulszkynak nemcsak ez a szerencse jutott, hanem az a még nagyobb is, hogy ennek az átalakulásnak tevékeny és számbajövő tényezője lehetett.

Politikai pályája teljesen összeesik modern állammá fejlődésünk korával. Az első reformországgyűléssel kezdődik, melyen mint gr. Haller Ferencz képviselője vett részt és eltart a kiegyezés teljes megerősödéséig Tisza Kálmán alatt és az egyházpolitikai reformok keresztülviteléig. Több mint hatvan éven át épp úgy tényezője volt közéletünknek, mint tudományunknak és irodalmunknak. Sohasem játszotta közéletünkben az első szerepet, de mint a hazafias és szabadelvű törekvések törhetetlen és világszerte ismert és elismert bajnoka nagy érdemeket szerzett ezen a téren is.

Ez átalakulás egyes mozzanatai kimagasló nagy férfiak vezetéséhez fűződnek. Széchenyi, Kossuth, Deák és Andrássy végre Tisza Kálmán táborában egyaránt küzdött. Mindegyiket becsületesen követte; Deákot kivéve mindegyiket elhagyta. Így közléte bizonyos tekintetben tükre, mikrokosmusa politikai életünknek

1834—90 közt. Ez a kor sokkal ismeretesebb, semhogy az emlékbeszéd szűk körében kiterjeszkedhetnénk részleteire. Azonfelül Pulszky Ferencz maga is megírta érdekesen, tartalmasan, memoire-okban ritka őszinteséggel »Életem 's korom« című, 1866-ig nyúló emlékirataiban.

Tehetségét, munkáját leginkább azon időszakokból ismerhetjük meg, melyekben vezéreit szolgálta. Egyénisége akkor tűnik elénk legtisztábban, mikor az addig híven követett úttól eltér és más irányhoz, más vezérhez csatlakozik.

»Nyitva áll előttem a világ, és én a világ előtt«, írta volt 1833-ban. És minő világ! Nemcsak a művészet varázsa, a tudománynak vonzó, elfátyolozott Saisi-képe; nemcsak a társaság és a szép nők bővülő köre, hanem mindennekfelett a jövő Magyarország az a lelkesítő és hevítő, minden ideget megrázó és minden izmot munkára keltő rajza, mely Széchenyi műveiből világlott ki. A kisszerű, philistrosus, cliques környezet helyett, oly nemzet, mely az emberiség magaslatán foglal büszkén állást. Már 1833-ban, még németül, írja naplójában Széchenyiről szólva: Törvényeink lélektelen szavak; holtak és gyilkosok. Majd 1834 elején: »Nevezetes és jó jele a kornak a Széchenyi tisztelete. Neve a legnépszerűbb Magyarországon«. Őt bámulja, őt követi. Ekkori kísérletei a nemzetgazdaság terén legjobban mutatják a nagy gróf hatását. Reformot óhajt és 1834-ben összeállított 12 pontja — a Stadium mintájára — máris egyéni. Első: a magyar nyelv terjedése, mi Széchenyinél csak a végére marad. Az 5. és 6. pont pedig a rendes közjogi és liberalis chablontól elütően az egyház és a nevelés reformját foglalja magában. De az Ausztriával össze-tűzést, a változás gyorsítását, máris hibának, veszélynek tartja. Pedig él-hal a szabadságért, tanulmányozza a francia forradalmat és mint ifjú társai a pozsonyi társalgási körben, meghalni is kész a szabadságért. »Egy daemon lánggal írta be az ifjú szívébe a szabadság nevét. Elpusztult bele« — mondja egy akkori német versében. Mégis Széchenyi politikáját tartja az egyedüli helyesnek, azt védi meg az Augsb. Allg. Zeitungban a feudális rebellio vádjá, itthon a túlzók ellen.

Mikor 1839-ben a conservativ Sáros megválasztja követének, első beszédében a városok követelése ellen szól. »Az ország alkot-

mánya arisztokratiai, ők pedig, mint a mozgékony kereskedésnek és munkásságnak emberei, demokratikus elvűek valának. — Majd egykor dicső lesz azon törvényhozás hivatása, mely őket hosszú álmukból fel fogja ébresztetni.«¹⁾ Ne feledjük, hogy Széchenyi a nyárspolgárságtól is féltette alkotmányunkat. De a legfontosabb kérdésben, a szólásszabadság ügyében utasítását követve, a kormánynyal szavazott. »Korunknak úgy is sok árnyék-latai közé tartozik«, így szólt, hogy minden nagyot le akar dönteni. Legalább a bírói függetlenséget kell megmenteni.²⁾ Ő a történeti fejlődés alapján áll itt. Széchenyi nem.

Egyrészt Széchenyi személyes hatását, másrészt Pulszky éleslátását a legfontosabb nemzetközi kérdésekben is bizonyítja egy 1840-ben megjelent röpirata a keleti kérdéstről.³⁾ Történeti és geographiai alapon fejtegeti, hogy az Alduna Magyarország természetes terjeszkedési vonala. Ott most a török birodalom romjain új élet kel. Az oláh és szerb fejedelemségek fejlődését mindenkép elő kell mozdítanunk. A mint a művelés ott terjed, azok természetes versenytársai lesznek a szintén gabonát és marhát exportáló Oroszországnak, nekünk pedig szükegkép barátaink és szövetségeseink. Figyelmeztet a moldvai magyar telepekre, melyeket fenn kell tartanunk. Európa mostani feladata a *kelet polgárosítása*, azon régi terv, mely egykor Nagy Sándort perzsia győzelmeire hívta. Ezen nagyszerű feladat kivitelének nagy részét az ausztriai birodalomnak s nemzetünknek látszik fenntartani a gondviselés, ha az oroszok által magunkat megelőztetni nem hagyjuk.

Az Árpádok és Anjouk nagy hagyománya e szavakban nyújt kezet Andrássy Gyula és Kállay Béni nemzetbiztosító törekvéseinek.

Pulszkyt az országgyűlés beválasztotta a büntetőtörvénykönyv javaslatát készítő bizottságba. Ott annak az albizottságnak volt jegyzője, mely Deák vezetése alatt az anyagi részt dolgozta ki. Pulszkyknak az is jutott feladatul, hogy munkájuk minden egyes mozzanatáról értesítse Mittermayert, a híres heddell-

¹⁾ 1839 jún. 18. országgyűlés. Országgyűlési tudósító. I. k. 62. levél.

²⁾ U. ott. 78. I. v. kerületi ülés jún. 24-én.

³⁾ Pulszky Ferencz töredékes észrevételei a Dunaszabályozás és a keleti kérdés iránt. Pozsonyban 1840.

bergi jogtudóst és ennek nézeteit viszont a bizottság előtt tolmácsolja. Erdemei e téren általánosan ismeretesek.¹⁾ Csak annyiban terjeszkedünk ki e működésére, a mennyiben kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy Széchenyitől eltérően az ellenzékhez közeledjék. Már az 1839-iki országgyűlésen kezdődött e fordulata. Egy nevezetes szavazásnál ő döntötte el az ellenzék győzelmét. Addig azt mondták: »lakatot a szájára, tollat a kezébe«. Most már »senkinek sem volt kifogása ellene«.

Ime a közhangulat, a népszerűség hatása.

Midőn Széchenyi a »Pesti Hirlap« miatt szembeszállott Kossuth-tal, majd, midőn az Akadémiában tartott beszédében a túlságos magyarosításnak odavetette kesztyűjét, ez az eltérés tőle és az ellenzékhez csatlakozás még élesebbé vált. Az akadémiai beszédet megtámadta, gyanúsítást, általánosítást vetett a nagy gróf szemére, kinek érdemeit azonban most is elismeri és ékes szavakkal méltatja.

Mindamellet a személyes érintkezés Széchenyivel, melynek Pulszky annyit köszönt és melynek egyes részleteiről később is szívesen beszélt, tovább is fennmaradt. Hisz »Széchenyi ebédjei s estélyei voltak az egyedüliek, melyeknél fel nem tűnt a kaszt-szellem, hol az ország minden rendű kitünőségei időről időre találkoztak«.

Ennek az érintkezésnek s annak, mennyire méltatta Pulszkyt akkor is, mikor az már ellene fordult, érdekes emléke Széchenyi egy levele, mely 1842 nov. 1-én kelt, tehát az akadémiai beszéd után, és bizalmasnak van jelezve. Így szól: Szeretetre méltó rebellis! Gróf Bombelles, *könnyen érthetően*, különös vonzódást érez Ön iránt. Kár, mondja, hogy ilyen csinos ember, oly sokat ígérő ember, nem csak »feketeharisnyás,« hanem valószínűleg a Herrengasse-ban (a titkos rendőrségnél) is feketén van megjelezve.

»Úgy látszik, *valami szándéka* van Önnel, természetesen becsületes. De tréfán kívül. Azt hiszem, az Ön fiatal állásában (korában, akartam mondani) nem való visszautasítani vagy elhanyagolni olyan ismeretséget, melynek révén talán egyszer igen szoros érintkezésbe léphet azzal, a ki *uralkodik* (uralkodni fog).«

¹⁾ Életem és korom. I. 195—200. Fayer László. Az 1843-iki büntető-jogi gyakorlatok anyaggyűjteménye. I. 87.

Ha ez a nézet nem ellenkezik az Önével és a Pesti Hírlap infallibilitásával, nagyon lekötelezne (mert én csak a jót akarom), ha ma három órára eljönne hozzám ebédre.¹⁾

Bombelles Ferencz József főherczegnek volt nevelője. De már néhány év múlva Széchenyi éppen nem tartja oly szeretetreméltónak a »rebellis«-t. Pulszkyt naplójában Kossuth és Deák társaságában azok közé sorozza, kiknek ellenére is lehet tán még valami a magyarból.

Pulszky, kiindulásakor, kétségtelenül sokkal conservatívabb volt Széchenyinél. Ezt már történeti felfogása is bizonyossá teszi. Ha mégis ellenzéki lett, ha Kossuth emelkedő csillaga mind nagyobb vonzóerőt gyakorolt reá, azt nem tulajdoníthatjuk sem a népszerűség hajhászásának, sem a nagyravágyásnak. Már Kölcey megtanította arra, hogy a demokratia hálátlan, hogy a nagy embereknek meg kell szenvedniök nagyságukért. Ezt a tanítást soha el nem feledte, későbbi beszédeiben is gyakran ismétli.

Az eltérés valóban elvi és általános. Az oly radikálisan megindult Széchenyi 1840 után már csak az aristokratikus földbirtok képviselőjének látszott. Óhajtotta ugyan a jobbagyság megszüntetését, de éppen nem tartotta sietősnek. Már csak az Ausztriával való jó viszony fenntartása végett is óvakodott attól, hogy nemzetét a kereskedés és különösen az ipar mezejére terelje, hol az összeütközés az osztrák érdekekkel el nem kerülhető. De lehető e szabad nemzet független parasztság és jómódú, számos polgárság nélkül? Nyugat-Európa államainak példája mást mutat. Iparossá,

¹⁾ Liebenswürdiger Rebell!

Sehr leicht erklärlich hat Graf Bombelles eine besondere Neigung für Sie gefasst. Schade, sagt er, dass ein so hübscher Mann, mit so viel versprechenden Extremitäten nicht nur ein Schwarzstrümpfler, sondern höchst wahrscheinlich auch in der Herrengasse schwarz angeschrieben ist.

Er scheint etwas mit Ihnen *vorzuhaben*, natürlich ganz in Ehren.

Nun aber ohne Spass. Mir kommt es vor, dass man in Ihrer jungen Stellung (Alter wollte ich sagen) eine solche Bekanntschaft nicht zurückweisen, noch negligiren sollte, durch welche man einst vielleicht in engsten Kontakt mit dem kommen dürfte, *der da regiert* (regieren wird).

Sollte diese Ansicht nicht gegen die Ihrigen und die Infallibilität des »Pesti Hírlap« seyn, so würden Sie mich verbinden (denn ich will nur das Gute) heute um 3 Uhr bei uns zu essen, to meet Count Bombelles.

kereskedővé, gazdaggá kell tenni Magyarországot, hogy a reformnak csakugyan legyen foganatja és hogy a nemzet, megújodva, megerősödve, százezrekből sok milliókra emelkedve daczolhason újabb századok viharával.

Kossuthnak szózata : Veletek, ha lehet, Nélkületek, Ellenetek ha kell — épp úgy szolt Ausztriának, mint a birtokos nemességnek.

Forradalomra senki sem gondolt, Kossuth sem. Az új erőre kapott nemzeti érzés lehetőnek tartotta minden lehető akadály legyőzését, békés, komoly munkával.

Pulszky 1840-ben írott értekezése máris mutatja, minő nagy szerepet tulajdonít a nemzetek életében a kereskedelemnek. Így a hazai ipar fejlesztésére irányuló törekvések, különösen a védegylet, képzett, jól felfegyverezett bajnokra találtak benne. Ezt az ügyet nemcsak a védegyletben való tevékeny részvételével szolgálta, hanem főképen az egész mozgalom beható ismertetésével, német nyelven.¹⁾

Gr. Batthyány Kázmér és Kossuth Lajos e tárgyhoz szóló beszédeihez előszót írt, melyben Magyarország akkori állását ismerteti és a védegyletet az osztrák sajtó támadásai ellen megvédi. Az osztrák publicisták felségsértőknek mondták a Védegylet vezetőit és még azzal is gyanúsították őket, hogy aljas pénzbeli érdeket hajhásznak. Pedig úgy mond Pulszky, arról van szó, hogy a magyar nemzet egyenlő jogon foglaljon helyet Európa népei között. Most dől el, lesz-e jövője vagy sem, hogy már a legközelebbi években együtthangzó húrja lesz-e a nagy világlantnak, vagy pedig elszakad-e, mint az összhangot zavaró dissonantia. »Az a meggyőződésünk, hogy Magyarország megerősödése nem hogy megszakítaná Ausztriához való kapcsolatát, inkább az egész monarchia megerősödéséhez vezet. Arról van szó, megmásíthatatlan végzete-e a kisebb nemzeteknek, hogy a nagyobbak elnyomják és beolvaszszák őket, vagy nem.«

Széchenyi hangját halljuk erős és szép változatban, midőn azt írja, hogy csak kevesen fogják fel, mit jelent egy sajátságos népet a civilisációnak megtartani, lehetővé tenni az emberiség legfőbb érdekeinek új felfogását és le nem rombolni azt az új erőt,

¹⁾ Aktenstücke zur Geschichte des Ungarischen Schutzvereins. Leipzig 1847.

mely a legmagasabb feladatok megoldását is megkísérti. De midőn azt fejtegeti, hogy az ellenzék az adót tűzi napirendre »hogy mindenki vagyona arányában járuljon a közkiadásokhoz«, míg túl a dohánymonopoliumot firtatják, hogy az eladósodott nagybirtokos e közterhekhez ne fizessen többet a »pipázó napszámosnál«, az elszakadás Széchenyitől végleges és gyökeres. Hisz Széchenyinek a dohánymonopolium volt akkor kedvencz eszméje.

Ily viszonyok közt következett be a senkitől sem óhajtott forradalom, melyet Széchenyi előre látott, de nem olyan formában, mint valóban megnyilatkozott. Pulszky, ki 1846-ban nősült, házassága által összeköttetésbe lépett a bécsi pénzügyi és irodalmi körökkel, már 1848 márczius 1-én tisztában volt azzal, hogy a francia köztársaság nálunk is megszünteti a feudalismust. Az ellenzéknek tett szolgálatai — Kossuthal és Szentkirályival együtt ő szerkesztette az ellenzéki programot, melylyel az a választásokon győzött — még inkább erős egyénisége és európai híre lehetetlenné tették mellőzését e nagy átalakulásnál. Ő maga legszívesebben Deák mellett szolgált volna, de az Kossuthhoz küldte, végre az »érintkezési miniszternek«, herczeg Esterházy Pálnak lett államtitkára. Úgy hitte, legtöbbet Bécsben használhat a hazának.

Közben, mint a közcsendbizottság tagja, nagy érdemeket szerzett Pesten és Székesfejerváron, hol a zsidók ellen irányuló lázongást nagyon ügyesen lecsillapította.

Megmutatta, hogy nemcsak emberekkel tud bánni, hanem tömegekkel is.

Esterházy reábizta az ügyek vezetését. Az alapján conservatív nagyúr nem óhajtott az udvarnak már akkor valószínű ellenzésével szembeszállni. Pulszky pedig, tisztán látva e viszonyokat és nem tartva lehetetlennek a reactio győzelmét, készségesen magára vállalta a veszedelemmel járó felelősséget.

Itt tehát valóban önálló volt hatásköre, annál is inkább, mert Esterházy május 15-ike után Innsbruckba követte a királyt. Bécsben sajnálkozással észlelte, hogy az utca győz a miniszterek fölött: a forradalom jut újra uralomra.

De azért ez a forradalom őt is magával ragadta. Midőn értesült arról, hogy a főherczeg nádor éppen Jellasicsz betörése idején eltávozott az országból és az udvar gróf Lambergert akarja teljes

hatalmú biztosul küldeni Magyarországra, audientiát kért Ferencz Károly főhercegtől és figyelmeztette őt, minő szerencsétlenséget vonhat maga után a törvényes formák mellőzése. A főherceg megnyugtatta őt. Ezután gróf Latour osztrák hadügyminiszterhez ment, kinek összejátszása Jellasich-csal már ismeretes volt, de az nem ért reá őt fogadni. Erre a Lamberg kinevezéséről szóló kiáltványt Szontágh Páltól elküldte Batthyáynak és Kossuthnak.

Tudjuk, mi következett ebből. Most már nem volt lehető alku a reactioval. Pulszky kiadja Bécsben Jellasich levelezését is a bécsi kormánykörökkel és így hathatósan hozzájárult a bécsi október 6-iki forradalom kitöréséhez.

Ez két nagy érdeme a magyar ügy körül. Ezeknek köszönte, hogy in effigie felakasztották és hogy sokkal később is, 1866-ban, a bécsi udvari körökben őt tartották a legveszedelmesebb párt-ütőnek. Egyénisége ekkor nyilatkozik meg leghatározottabban. Elszánt, gyors cselekvés, semmi bajtól vissza nem rettenés, ha hazájának használhat. És nála ez a cselekvés morális szempontból annál magasabban álló, mert ő nem a lelkesedés, hanem a megfontolás embere és mert úgy mint Széchenyi, teljesen tisztában volt azzal, hová vezethet az udvar rosszakarata. Hiszen már tavasszal megmondta volt Duscheknek: »örüljünk, ha egy év múlva nem leszünk még felakasztva!«

Érdemeit még egy harmadikkal, a legnagyobbal tetézte. Nagy része volt abban, hogy Bem a magyar ügynek lett koszorús bajnoka.

Mindez visszavonhatatlanul Kossuthhoz és a forradalomhoz kötötte őt. Még egyszer megnézi Szécsényt, melyet házassága után szerzett meg és azon érzéssel hagyja el, hogy ezt a gyönyörű helyet többé nem látja. Deczemberben Kossuth őt elküldte Angliába, hogy ott Magyarországot a kormánynál, Lord Palmerston külügyministernél képviselje.

Ezzel kezdődik életének második, kalandos szaka. A magyar táblabírónak, ki lemond otthonáról, családjáról, a megszokott kényelemről és jómódról, kinek hazafias feladatai mellett az a feladat is jut, hogy a legsúlyosabb viszonyok közt: kenyeret szerezzen idegen földön, a világpolitika és műveltség e nagy központjában kell megmutatnia életrevalóságát, valóban illetékes bírák előtt bizonyítania, mit ér.

Életének és működésének ezt a szakaszát részletesen megvilágítják emlékiratai és Kossuthnal, valamint magyar és angol barátaival, köztük Cobden Rikárddal és Newmannel váltott nagyszámú és becses levelei. Az európai szabadelvű s forradalmi emigrációnak akkor London volt főfészke: csak Albion szabad intézményei és szelleme védelmezhetette meg a menekülteket a szárazföldi hatalmasok üldözései ellen. Ez emigrációnak egy nagy és megérdemelt irodalmi híre jutott német tagja, Meysenburg Malvida kisasszony, szép lapokat szentel Pulszky családi életének és nagyon kiemeli azt a kiváltságos állást, melyet annyi kiváló ember közt foglalt el, kik a balsorsban társai voltak.¹⁾

Kettős feladatot kellett megoldania. Először is élnie kellett egyre szaporodó családjával. Szécsényt lefoglalta az osztrák kormány, apósa is csak ritkán segíthette, nem maradt más, mint az irodalom: idegen, angol vagy német nyelven. Olyan irodalom, melynek értéke abban áll, hogy megfizetik. Ezt a gondot, munkát megosztotta vele nagyműveltségű neje. De így is szegények voltak, nagyon szegények. Hétről hétre fizették a mézáróst — Angliában nagy szegénység jele. Pulszky egyszer, jelenlétemben e napokról szólott bujdosó társával és barátjával Lothar Bucherrel. Elmondta, hogy Angliában szokott el a boritaltól, mely ott drága élvezet. Azóta sem szokta meg újra, a mint hogy ételben-italban mintaképe volt a mértékletességnek.

Második feladata a magyar ügy szolgálata. Szolgálni a hazát künn, a legsúlyosabb viszonyok közt, oly országban, melynek kormánya osztrákbarát és melynek társadalma, egy akkori híres író, Sidney Smith szerint, csak egy átkot ismer: a szegénységet. Egyéniségével, tudományával, szellemével, önzetlen becsületességével barátokat, tisztelőket kellett szereznie, hogy előbb a sajtóban, majd az angol közéletben is megvív hasson Magyarország jogáért.

Bátran mondhatjuk, hogy az egész évtized alatt, mely Világostól Villafrancáig lefolyt, ő volt Kossuth jobb keze. Ezt senki Kossuthnál jobban el nem ismerte. Kiutahiából, 1850 április 18-án »öleli testvéri barátsággal«. Ugyanazon év november 8-án: »Isten áldjon, vagyok oly hű barátod, mint híve a hazának örökre«.

¹⁾ Memoiren einer Idealistin. II. k.

Végre ugyanonnan deczember 21-én: »Reméli, hogy lesz még karácsony, a mikor Pulszkyné készítette mákosmácsikot fogyaszt el Szécsényben«. Pulszky készítette elő fogadtatását, nagy diadalát Angliában, ő kísérte amerikai diadalútjára és éveken át tartó londoni tartózkodása alatt mindig kezére járt, ha czikkről, vagy előadásokról volt szó. Pulszky volt bizalmasa, midőn 1859 május elején megkezdette tárgyalásait Napoleon császárral. Villafranca után Kossuth így ír: »Nődet tisztelem Legyen anyja leányunknak, míg itt kóvályog hontalan atyja, kinek most igazán nincs hová hajtania fejét. Lajos fiamat segítsd útjára. Segítsd passushoz. Először indul útjára a hontalan fiú«. Majd 1860 elején Kossuth kívánságára költözik Pulszky Turinba, hogy megbízható ember legyen Cavour közelében, vele érintkezésben.

De nem is nézve ezt a személyes, törhetetlennek látszó kapcsolatot, bizonyos, hogy ezen korszak alatt senki sem tett többet az angol és az egész európai közvélemény tájékoztatására és megnyerésére Pulszkynál. E téren mostoha viszonyok közt is sikerrel folytatta, mit a nemzeti ébredés boldog, reménydús korában oly dicsőn kezdett meg.

Mi vetett hát véget a személyes viszonnak, az örökösnek látszó barátságnak? Mi idézte elő a Pulszky politikai állásának újabb fordulatát?

Ezt a sokat vitatott kérdést az előttünk fekvő adatok alapján könnyű megoldani. Itt sem személyes, hanem tárgyi, elvi a meg hasonlítás oka. Az a nagy fordulat, mely egyrészt Magyarország helyzetében, másrészt III. Napoleon politikájában beállott.

Az októberi diploma és az országgyűlés egybehívása óta lehetőnek látszott hazánk jogát az 1848-iki alapot az uralkodóval való megegyezés által biztosítani. Ezt az irányt, az emigratív és hazai híveivel szemben Deák Ferencz képviselte.

Kossuth III. Napoleonba és Cavourba vetette még mindig bizalmát. Ezek majd megdöntik Ausztria katonai hatalmát és diadalaik utat nyitnak egy mindent elseprő magyar forradalomnak. Úgyde a francia császár a zürichi béke óta határozottan közeledik Ausztriához. Nélküle pedig az új Itália nem remélhet sikert. Nem remélheti még Cavour vezetése alatt sem, ki legálább eleinte biztos támasznak ígérkezett.

Pulszky a maga gyors felfogásával egyszerre levonja a vál-

tozott helyzett consequentiáit. 1861 jan. 8-án kifejti, hogy a magyarországi forradalmi organisatióban nem bízik. »Ha az országgyűlés rövid idő alatt csakugyan összejön, ha a diplomatia a háborút elhalasztja, ha Te, a mint ismételve írod, megakadályozod Garibaldit, hogy hazánkba diversiót csináljon, akkor kibékül a magyar az osztrákkal, erről meg lehetsz győződve. A magyar ügyek nem az organisatio fejeitől, hanem Deák Ferencztől veszik irányukat.«

»Képviselem a haza ügyeit s érdekeit, teljesítvén utasításaidat, teljesítettem híven, nem gépszerűleg, s úgy hiszem, jó szolgálatot tettem a hazának. Most azonban, hol a választóponton állunk, nyiltan kimondom, hogy egyéniségemet ezentúl nem enyésztetem el.«

A nagy számüzött nem tartotta lehetőnek, hogy 1849 után, Magyarország ismét törvényesen Habsburg uralom alá álljon. Deák nagy sikereinek, annak a magas polcznak, melyre a magyar jogot egész Európa előtt helyezte, örvendett, de tartós eredményt nem várhatott tőlük. Másrészt egy nagyon keczkáztatott Garibaldi-féle kísérlettel nem akarta hiába pazarolni Magyarország erejét. Ott állott, mint 1849 óta, mint 1859-ben. Várt egy oly európai constellatiót, mely a független Magyarországot vezetése alatt visszaállítja.

Pulszky előtt a cselekvés lebegett. Akár Deák, akár Garibaldi, de tenni kell. Kossuth még várt. Mint Pulszky élesen mondta : nem tett, hanem akadályozni akart, egy jobb jövő reményében.

Mert ne vegyük phrasisnak, ha Pulszky egy sorban említi Deákot Garibaldival. A marsalai ezer vezérét, kihez szoros barátság fűzte, akkor egyenesen ellenállhatatlannak, győzhetetlennek tartotta. Bízott abban, hogy ha Garibaldi, bárminő sereggel, kiszállhat a magyar vagy horvát tengerparton, lángba borul Európa és ezen általános tűzvészből megtisztulva, megifjodva, fenségesen kel ki, mint phoenix a független magyar haza.

El is ment Caprerába, hogy barátját fegyverfogásra bírja. A hős azt felelte : őt puskaropogással hívják. Mihelyt Magyarországbán eldördül az első puska, ott terem. Előbb nem.

Ebben a circulus vitiosusban akadt meg az emigratio politikája.

A személyes meg hasonlítás kérdésében ki merne dönteni?

Mert Kossuth nemcsak politikai, hanem személyes sérelemnek nézte Pulszky eljárását. 1861 jan. 23-án túl többé nem írt régi barátjának, hívének. De szabad ide iktatnom Pulszky barátjának, Newman Francisnek ez őt nagyon bántó ügyre vonatkozó kijelentéseit: Április 27-én: Előttém kétségtelen, hogy Teleki viselkedése tette őt oly gyanakodóvá. Nem mintha képes volnék rosszat tenni fel Telekiről, de nagyon aggaszt, hogy Kossuth éppen akkor szakad el barátjaitól, mikor legnagyobb szüksége lehet reájuk. Aug. 24-én pedig reméli Kossuth nemes lelkétől, hogy bevallja Deák páratlan sikerét. »Ha ez megtörténik, ön irányában is megváltoztatja viselkedését, megszűnik önök közt minden keserűség és az otthoni hazafiakkal együtt dolgozhatnak a nemzet jogai és szükségletei érdekében.«

Deák harcza még csak morális győzelmet aratott. A centralista osztrák hagyomány némi alkotmányos köntösbe öltöztetve, újabb erőre ébredt, sőt egy ideig abban az álomban ringathatta magát, hogy Németországot egyesíti és Lengyelországot felszabadítani segíti. Pulszky Kemény Zsigmondhoz írott és a Pesti Napló-ban megjelent leveleiben a nemzetet felvilágosítja a külső helyzetről és óva inti, ne bízzék túlságosan a külföld rokonszenvében s ne bocsátkozzék kalandos vállalatba, mert Olaszország e pillanatban támadó háborúra képtelen. A száműzöttek feladata jelenleg: megmondani a hazának az igazságot egész terjedelmében. Meg volt választva az országgyűlésre, haza is jött volna, de az osztrák kormány csak Magyarországon biztosította salvus conductus-ról, Ausztriában, melyen át kellett volna utaznia, nem.

Igy egyelőre csak Garibaldi maradt. A két politikát ő nem tartotta egymással ellenkezőnek. Ha Deák vezérlete alatt nem lehet helyreállítani Magyarország önállását békésen, marad a harc Garibaldi zászlaja alatt, kinél népszerűbb név akkor nem volt hazánkban. El is kísérte őt Sziciliába, tábornoki ezredese lett, de aztán Nápolyban, hová a magyar legioért küldötte őt a vezér, az olasz királyi csapatok fogságára került. Ez az a vállalata, mely Aspremontenál ért véget és melynek szerencsétlen kimenetele jó időre megfosztotta Magyarországot is akkori legfőbb reményétől.

Garibaldival való belső érintkezésének irodalmi emléke a »csillagfi regéje«, melyet ő maga legkülömb írói művének tartott.

Pulszky, ki Londonban minden szíves, sőt baráti viszony

mellett is távol tartotta magát politikai tekintetben az internationalis forradalom londoni vezetőitől, most a türelmetlen várakozás e nyugtalan éveiben közelebb jut hozzájuk. Ezt különösen Mazzini levelei bizonyítják. Összeköttetésben állott Caninival is, a dunai confoederatio egyik első tervezőjével. De az 1863-iki lengyel felkelés első sikerei után mégis csak újabb és nagyobb rabságot vont maga után. Ausztria szövetségre lép a poroszszal, ki területét garantálja és az olasz támadás még reménytelenebbé válik, mint előbb. Az emigratio mindkét politikája, úgy a Kossuthé, mint a Pulszkyé, zátonyra jutott.

A kényszerű nyugalom ez éveit még Flórenczben töltötte Pulszky, hol családjával nagyon előkelő társadalmi állást foglalt el. Háza találkozója volt az előkelő idegeneknek és a művelt olaszoknak. Hogy mit jelentett reá nézve a tartózkodás e városban, mely annyira congenialis volt vele, műtörténeti tekintetben, azt ő maga emlékirataiban jobban fejtegeti, mint a hogy én tudnám.

Egyáltalában száműzetésének évei még jelentősebbek tudományos és irodalmi fejlődésére, mint politikai szereplésére. Londoni és flórenczi évei avatták a volt kitünő dilettánst tudóssá, az archaeologia és a műtörténeti tanulmányoknak egész Európában elismert mesterévé.

Igaz, hogy Londonban eleinte megélhetéseért kellett írnia. De még ez sem szállította le színvonalát: neje memoire-jai, melyhez ő bevezetést írt Magyarország történetéről, majd közösen írt munkájuk a magyar mesékről és mondákról, valamint regénye: »A jakobinusok Magyarországon« még ma is érdemesek az elolvasásra, könnyedségük és szépen folyó elbeszélésük miatt. Eleinte sok időbe került az angol nyelvnek és kiejtésnek elsajátítása is. De már azon munkáról, mely amerikai útjai eredményét foglalja magában és különösen Pulszkyné feljegyzései alapján készült, elismerte egy angol szemle: »E kötetek stílusa nagyon meglepett. Nem tudunk más példát arra, hogy idegenek ily könnyedséggel, szabotossággal és eleganciával írtak volna nem igen könnyen kezelhető nyelvünkön.«¹⁾

¹⁾ White Red Black. Sketches of American Society. By Francis and Therese Pulszky. Three volumes, London 1853. A bírálat megjelent az »Eclectic Review« 1853 májusi számában 530—548. l. A bírálat a munka tartalmáról is a legnagyobb elismeréssel szól.

Amerikai tartózkodásának nemcsak azt köszönte, hogy egy elsőrangú newyorki hírlapnak lett rendes, jól fizetett levelezője, hanem azt is, hogy egy nagy tudományos munkának, mely az eredeti emberfajokat tárgyalta, és melyben a legkiválóbb ethnologusok dolgozatai jelentek meg, egyik főmunkatársa lett.¹⁾ Pulszky az emberi fajokra és művészetükre vonatkozó ikonographykus kutatásokról szóló igen terjedelmes fejezetet írta. Ebben a művészet emlékeit és fejlődését ismerteti az egyiptomiaknál, a sémi népeknél; az assyriknál és perzsáknál, a classikus népeknél; az amerikai őslakosoknál, a hinduknál, a kínaiaknál. Megemlékezik a nem artistikus fajokról is: a török-tatár, magyar, finn, kelta, szláv és skandináv népcsaládokat sorolván hozzájuk. De bárminő magasra helyezi a képzőművészetet, azért e népeket éppen nem veti meg e hiányért. Vannak más kvalitásaik, melyek e hiányt nagyon is pótolják.

A mint a haza hű magzatja, szülőföldjét még Kalypso ölen is siratja, úgy Pulszky még a művészet-történeti tudós értekezést is arra használja fel, hogy Magyarország részére nyerje meg a közvéleményt. Már az is sokat mond, hogy a jelmondat Berzsenyi egy verséből van véve, melyet magyarul és angol fordításban idéz czikke élén. A nem artistikus nemzetekről így ír: »Vajjon a magyar, ha kényszeríteni lehetne hazája elfeledésére és a német megtanulására, vagy a lengyel, ha befulladásának az oroszba, nagyobb hasznót hajtana az emberiségnek? Nyelvük változásával megváltoznék e nemzeti sajátságuk? Jobban fejlődnének-e elnyomás alatt, idegen alapon, mint szabadon, nemzeti egyéniségükben? Ezekre a kérdésekre, bárminő a nemzetek eredete és képessége, csak egy lehet a válasz. Mindnyájan *emberek*, azaz értelemmel, lelkiismerettel felruházott, teremtetőknek, az emberiségnek és önmaguknak felelős lények. Mindnyájan megismerhetik az igazságot és különbséget tehetnek jó és rossz közt. Ennélfogva mindannyinak van joga élethez, szabadsághoz és boldogsága kereséséhez.«²⁾

¹⁾ Indigenous Races of the Earth. Philadelphia 1857. Pulszky czikke a nagy octavban nyomtatott mű 87—202. lapját foglalja el és számos rajz is ékesíti.

²⁾ I. k. 192. l.

Még forradalmunkat is sikerült megemlítenie. Traján oszlopáról szólva megemlékszik a dákok szobrairól, melyek nagyon hasonlítanak a mostani oláhokhoz. »Ez a hasonlóság nem szorítkozik az arcvonásokra és ruházatra, megtalálható erkölcsükben is. A rómaiak nagyon megütköztek a dákok barbárságán, melylyel foglyaikkal bántak, és azért megörökítették a dáknőket is, a mint szörnyű kegyetlenül kínozzák a római foglyokat. Ugyanez történt az 1849-iki magyar háborúban. Az oláh szolgánép megkínozta és megölte a magyar foglyokat és mindig a nők voltak köztük a legkegyetlenebbek.«¹⁾

E dolgozatán, melynek több kritikai megjegyzése állandó értékű, már nagyon érezhető a British Museum gyűjteményeinek módszeres felhasználása. Ez a nagy gyűjtemény, mely már akkor legközelebb állott a Pulszky-álmodta múzeumideálhoz, nemcsak anyagot nyújtott neki, hanem folytonos ösztönt újabb tanulmányra s rendkívüli észlelő és ítélő tehetségének folytonos gyakorlására. A múzeum igazgatósága nem egyszer kérte ki szakvéleményét, különösen vésett drágakövek vételénél. Ebben már elismert tekintély Európaszerte. Louis Blanc egy levelében kéri őt, nézze át egy honfitársa gyűjteményét. Űgy tudja, hogy itt, Londonban, senki sem illetékesebb ilyenekben.

Természetes, hogy nemcsak az anyag érdekelte, hanem a múzeum elrendezése is. Egyszer az iránta mindig legnagyobb szívességgel viseltető tisztviselőknek előadást tartott intézetük fogvatkozásairól. Bátran mondhatjuk, nem volt még magyar ember, kinek annyira kisujjában lett volna minden, mi e nagy és fontos hivatáshoz tartozik s kinek tekintélye annyira el lett volna világszerte ismerve.

Flórencz maga is egy nagy élő múzeum. Az ott töltött évek a renaissancera nézve kiegészítették Pulszky előbbi tanulmányait és az olasz művészet fénykorára nézve ép oly élessé csiszolták szemét és oly biztossá ítéletét, mint az már előbb volt a classikus hajdankor emlékeire nézve. Csak az, kinek az a gyönyörűség jutott, hogy Pulszkyval nézhessen meg olasz várost vagy gyűjteményt, tudhatja, mennyire tisztában volt ezen színes, pompás virágzás minden részletével és mennyire be bírta illeszteni ezen

¹⁾ U. o. 177. l.

részleteket, úgy a nemzeti, mint az általános művészeti fejlődésnek mindent felölelő képébe.

Mint a közéletben, a tudományban is egyöntetű, következetes az élete. Már 1837-ben örvend Nemzeti Múzeumunk emelkedésének. »A mű- és régiségggyűjtemények gyönyörködtetnek és a szépség érzését ápolják«, írja akkor naplójába. Később, az országgyűlésen: Mindig történetről szólunk, arra vagyunk büszkék. Kell, hogy emlékek kössék népünket e különben pusztán theoretikus elmélkedéshez. Lehet-e rómaint nevelni Berzsényi szittyájából? Midőn az emigratio politikája úgyszólván megszűnt, itthon pedig mindjobban kibontakozik Deák Ferencz hatalmas egyénisége és törekvéseinek sikere, abban a feadatban, a régészeti és műtörténeti tanulmányok megalapításában és vezetésében, központjuknak, a Nemzeti Múzeumnak e célra való szervezésében és emelésében leli fel élete tartalmát. A végzet megengedte neki és nekünk, hogy még egy teljes emberöltőn át élhessen e magasztos hivatásának.

Hazatérése is ép úgy összefügg e vágyával, mint közéletünk átalakulásával.

Schmerling bukásával a conservativok jutottak ugyan kormányra, de az igazi diadal Deáké volt, ki már akkor formulázta a lehető kiegyezés feltételeit. Pulszky már 1859-ben érintkezésbe lépett Deákkal, kihez régi, próbált barátság fűzte. Most, hogy Deák állott az előtérben, bízhatott hazája jövőjében, abban hagyhatta a száműzetési politika sisyphusi-sziklájának oly nagy kitartással és önfeláldozással folytatott gördítését, termékeny munkának óhajtotta szentelni annyi küzdelemben és tanulmányban edzett szellemi erejét. Kilátás volt arra, hogy Szécsényt visszaszerezze, kilátás arra, hogy az Új-Magyarországnak félbemaradt szervezéséhez teljes ereje szerint hozzájáruljon. Szakítani akart tehát addigi kényszerű, kisszerű életével; szakítani, de úgy hogy ebből egyéniségére, politikai megbízhatóságára, jellemére a legkisebb folt se háramuljon.

Fia, Ágost, már a pesti egyetemet látogatta. Pulszkyné Bácsbe s Pestre utazott Szécsény ügyében s hogy érintkezésbe lépjen úgy a kormány férfjaival, mint Deákkal s férje többi régi barátaival. De ő ismerve a kiegyezés nehézségeit, még mindig arra számított, hogy Flórenczben telepedjék meg véglegesen.

»Hazafiúi büszkeségünk nem engedte, hogy mi is folyamodjunk bűnbocsánatért.«¹⁾ Annál inkább számot kellett vetnie mindennel mert valószínű, hogy Szécsény őt újra megválasztja követének az 1865 decemberére összehívott kiegyező és koronázó országgyűlésére.

Aggodalmait és reményeit régi barátja és ügyvédje, Zsivora György útján közölte Somssich Pállal, ki körülbelül közvetítő állást foglalt el a kormány és Deák közt. Somssich 1865 okt. 2-án kelt válaszában kifejti, hogy az, ki amnestiáért folyamodik, ezzel nem hazudtolja meg multját. »Ha te ezt teszed, csak kettőt tanusítanál: 1. hogy desavualnád a debreczeni határozatot, 2. hogy a jelen kormány jó szándékát elismered s kész vagy közreműködni a kiengesztelés nagy munkájában. Ez a meghazudtolás csak megerősítése volna politikai hitednek, hisz sohasé voltál forradalmi, csak mindig törvényszerűleg alkotmányos.« Így folyamodott Puky is. »A múzeumban mily szép tered nyílna.«

»Hát igaza volna elleneiteknek, hogy egy kis rész hazafiság mellett száz annyi hiúság zaklatja kebleiteket! Nem, ezt nem hiszem, rólad legalább nem!

»Kérlek legyen erőd s ne akadályozzon semmi álszemérem. Kedvencz eszmém a múzeumnál látni tégedet. Hiszem, hogy sikerülni fog, ha folyamodol — másképp nem.«

Pulszky pedig úgy akart hazajönni, amnestia kérése nélkül, hogy meghívják a múzeumhoz s megválasztják követnek. Ezt a nézetét teljesen helyeselte Deák is, kivel Pulszky né okt. 7-én tanácskozott s ki ekkor, mint máskor is »testvér gyanánt« viselkedett.²⁾ Somssich okt. 20-án megújítja a támadást. »Fortior est qui se, quam qui fortissima moenia vincit. Hozd fel folyamodásodban a múzeumot, hogy ne látszass önérdékből kunyorálni.« De Deák és Klauzál — soha becsületügyben különb bírák még nem ítéleztek — más véleményen voltak. Pulszky jelleme országos érték, ahhoz legkisebb gyanunak sem szabad félnie. Klauzál szerint ne kérjen amnestiát, de ha feltétel nélkül felajánlják, fogadja el. Deák pedig nagyon örülne hazatérésének, de nem

1) Életem és korom. IV. 260. lap.

2) »Wahrhaft brüderlich«. Pulszky né levele 1865. okt. 7.

specialis, hanem általános amnestiával, állása tisztaságának érdekében. Nem kell soká várnia.

Somssich még egyszer iparkodott rábeszélni Pulszkynét, férjének ép oly hű, mint ügyes tolmácsát. Azt kérdezte: miért nem kéri Feri az ítélet törlését a császártól? Válasz: mert az osztrák császártól mit sem kérhet. Somssich: de a magyar királytól igen. — Még nem az.

A múzeum igazgatóságának eszméje még sem volt elég erős ahhoz, hogy oly hazatérésre bírja, mely multját megcáfolja és jellemére árnyékot vethetne. Az 1866-iki háborúban még Olaszország győzelmében reménykedett, Gábor fia mint önkéntes beállott Garibaldi veresingesei közé.

Mire nem volt képes sem tudományos, sem politikai ambitio, elvégezte azt egy szívetrázó családi tragoedia. 1866 szeptember 2-án értesült a hollandus követtől, hogy Harriet leánya typhusbeteg, őt látni óhajtja s hogy ő Felsége — mint később megtudta b. Eötvös József közbenjárására — megengedte hazatérését. Hazajött, de már útközben hírt vette leánya s neje halálának. »A világ meg volt halva számomra.« Nem sokkal később elvesztette Gábor fiát is, ki vele jött haza és ki, többi még élő gyermekeivel Pátyon régi barátja, Várady József vendégszeretetét élvezte. »Midőn tizennyolcz évi számkivetésem véget ért, irigy lettem ama boldogabb multomat, mely nekem azelőtt oly gyakran tűrhetetlennek látszott.«¹⁾

Igy megtörtén fogott új élethez a régi hazában. Ő Felsége, kinek kegyét megköszönte, megengedte ugyan neki az itthonmaradást, de a politikában egyelőre nem vehetett részt, sőt még újságba sem írhatott, míg a kiegyezés műve be nem volt fejezve. Közben nagy vállalatok foglalkoztatták, különösen a kassai vasút. Deák követői közül azok, kik nagyon is óhajtották a kiegyezést, sanda szemmel nézték, feltették róla, hogy ha a tárgyalások az addigi alapon tovább folynak, magát tartja fenn lehető miniszerelnöknek,²⁾ de ezt a feltevést semmi adat sem bizonyítja. Különben sem volt valami nagy véleménynyel a minis-

¹⁾ Az »Életem és Korom« zárószavai.

²⁾ Kónyi Manó: Deák Ferencz beszédei. IV. k.

terségről. Megírta, hogy még Angliában, a mintaországban, sem a lángész kerül kormányra, hanem a közepszerűség.

Hogy itthon ismét oly gyorsan gyökeret verhetett, azt természetes szívósságán és életfilosóphiáján kívül, mely abban kulminált, hogy »a mit megváltoztatni nem lehet, azt el kell tűrni«, különösen Deák és báró Eötvös barátságának köszönte. Egyszerre elfoglalta ismét azt a polczot, úgy a tudományos, mint a közéletben, mely őt fajsúlya szerint megillette. A politikában Deák Ferencznek lett hű követője. A tudományban és művelődésben, bámulatos sokoldalúságához s munkaerejéhez képest a legkülönbözőbb irányú társulatoknak s egyesületeknek lett vezetője, vagy oszlopos tagja. Akadémiánk, a történeti, a régészeti s képzőművészeti társaság egyaránt hálásan övezték babérrel homlokát. Mondhatjuk, hogy lényeges kiegészítője volt b. Eötvös József magas szárnyalású cultúrpolitikájának. A mit nagynevű barátja az állam eszközeivel akart elérni, arra fegyverezte ő a társadalom szabad, eleven erejét.

1869-ben mintegy természetes örökség gyanánt szállott reá a múzeum igazgatósága. Ezen a téren végzett munkájáról más részletesebben szól. Elég, ha azt, mit elért, e szóval fejezzük ki: »si monumentum vis, circumspice«.

Már a koronázás előtt tagja az országgyűlésnek. Szentest városa küldte oda.¹⁾ Először jún. 1-én szólalt fel a kir. hitlevél ügyében. Indítványát, hogy a választmány folytassa munkálatait s készítsen törvényjavaslatot, mely az ország jogait biztosítsa, »ennyit és nem többet«, a ház felállással elfogadta. Ezen túl csaknem minden fontos kérdéshez hozzászól. Előadója a központi bizottságnak a vám- és kereskedelmi szövetség tárgyalásánál. Minden kérdésnél a szóbanforgó részlet mögött ki tudja fejteni és fejteni az alapul szolgáló erkölcsi vagy államtudományi igazságot.

Az osztrák államadóssághoz való hozzájárulást pártolja 1867 december 12-iki beszédében. Az 1848-iki törvényhozásban Magyarország megegyezett a fejedelemmel, de kevesebb tekintettel volt azon kapcsolatokra, melyek nem a jogból, hanem a tényekből fejlődtek, melyeket 300 éves együttlét szőtt. Kiegyeztünk a fel-

¹⁾ Országgyűlési napló 1865—68. IV. k. 171. l. 1867. máj. 7.

séggel, de ki nem egyeztünk a többi tartományokkal, s ez volt a hiba. Hivatkozik arra, hogy Cobden Rikhard, az angol liberalis és szabadkereskedő pártnak világhírű vezére, kit megnyert a magyar ügynek, szintén végzetes hibának tartotta az állam-adósság egy részének el nem vállalását.

»Sereg soha sem biztosítója a nemzeti szabadságnak; az a főhatalomnak biztosítója.« »Azt kívánom, tudja meg a világ, hogy ha vitéz volt a magyar ama időben, midőn a vitézségen fordult meg a nemzetek sorsa, most, a demokratia korában, munkás is tud lenni. Kívánom, hogy az egész világ tudja, hogy a mint egykor kétségbe vonhatatlan volt lovagiasságunk, úgy most szent előttünk a becsület, melylyel az adott szót sértetlenül megtartjuk«. Így érvel az akkor sokaknál népszerű részletes állami bankrott, vagy devalvatio ellen.

»Előbb kell a jövedelmeket megvizsgálni és megszavazni és ahhoz kell a kiadásokat alkalmazni«, mondja 1868 július 4-én, a költségvetési vitánál, mikor már világos volt előtte, hová vezethet a nagyúri és fényűző állami gazdálkodás. Magánéletében, tudjuk, nem követte ezt a helyes elvet. Meg is mondta egy későbbi beszédében, hogy a zsidók nemcsak megszerezni tudják a pénzt, hanem megtartani is, mire ő nem képes.

Egyáltalában a nagy elvi igazságok pontos megállapításában állott igazi ereje, miben ítélő tehetségén kívül nagy segítségére volt történeti készsége, tapasztalása és a külföldnek, különösen Angliának annyira beható ismerete. Parlamenti állását mutatja, hogy 1869 és 1872-ben ő volt a válaszfelirat szerkesztője és előadója, tehát Deák örökébe lépett. Kifejti, hogy a felirat ott fontos, hol nincs parlamenti kormány. Fontos volt 1861 és 1865-ben. Most nem az. Minden párt loyalis és reformot óhajt. Nincs köztünk követője sem a syllabusnak, sem a forradalomnak, mert mihelyt reform van, nincs sem reactio, sem forradalom. Törvényeinkben annyi a fogatkozás, hogy akárhol nyúlunk hozzá, találunk három esztendőre elég munkát. (1869 május 20-án.)

Majd: »A válaszfelirati vita nem per, s válaszfelirati vita harc a hatalom felett. Minden nemzet annyi szabadsággal bír, mennyit önerejével akár megszerezni, akár megtartani képes

és a függetlenségnek nincs nagyobb akadály, mintha más-tól és nem önerőnktől várjuk a jövőt». (1869 június 2-án.)

A 48-as honvédek segélyezéséről szólva nagy vonásokban képét rajzolja a forradalomnak. »Sok érdeket sértettünk, nem törődve magunkéval sem. A monarchia és az arisztokratia hálás, a demokratia hálátlan és épen azért teremnek kebelében a nagy férfiak. Mert csak azok, kik nem számítanak semmiféle hálára, csak azok tesznek olyanokat, melyek a történelemben megélnek.«

»Én részemről szívesen feladok valamit a magam világos jogából, ha általa oly alapot szerzek a nemzetnek, hogy rajta megmaradhasson.«

Igy közjogi tekintetben egészen az orthodox Deák-párt-hoz tartozik, melynek hitvallása és kormányának viselkedése nagyon megfelelt szabadelvű, sőt radicalis meggyőződéseinek is. Az 1848. társadalmi átalakulást minden ízében fenn akarta tartani s fejleszteni. Midőn a hétszemélyes tábla egy ítéletében az ősiségnek Széchenyi által annyira megtámadott alap-jára helyezkedett, Pulszky interpellatióban figyelmeztette a kormányt e tényre.¹⁾ Horváth Boldizsár kijelentette, hogy a törvény világos s folyik a perújítás.²⁾

Egyénisége a parlamentben abban áll, hogy éppen a társadalmi viszonyokat tartja főképen szem előtt és a reform-korszak legfőbb traditióját követve, erős, hazafias polgári elem-ben látja az Új-Magyarország igazi alapját. Különösen a megyei kérdés ismételt tárgyalása nyújtott neki alkalmat erre vonat-kozó, még nagy ellenállásba ütköző nézeteinek előadására.

Még 1867 november 4-én, mikor a hevesi kir. biztos eljárása, keltett szenvedélyes vitát, így szól: A rend és a szabadság kérdése ez. Ipar és kereskedelem nem maradhatnak meg a resistentialis jog mellett. A jus resistentiae helyébe a vis inertiae lépett nálunk a megyében. 1825—48. aranykora volt a megyének, még sem voltunk megelégedve vele. Nagyobb hazát akarunk, országgyűlést. A megye nem lehet a haladás vezére. Másképen, mint parlamentalis úton a ministerium nem lehet

¹⁾ Szentiványi Ferencz 1821. évi végrendeletéről volt szó.

²⁾ 1869 július 10. és 14-iki ülés.

felelős. 1848-as a nép, nem a hatóságok képviselte. Nem tartozik azokhoz, kik azt kiáltják »vesszen az ország, maradjon a paragraphus«.

Mikor a megye rendezése volt szőnyegen, így szólott: »Országos dolgokat csak az ország végezhet jól, törvényhatósági dolgokat pedig a törvényhatóságok. A nagy politika nem a törvényhatóságok feladata. A megyeház ablakából nem látnak az országon végig. A kormány viszont a maga magaslatából nem tudja megítélni, mi történjék e megyében. Nem akarom, hogy a kormány a megye administratiójába vegyüljön. Ez a factum, melyből kiindulok. A főispán csak ellenőrző legyen.

Ha a kormány erős volt, a megyének nem igen volt hatásköre, de ha az országos ügyeket nem végezte az országgyűlés, a megye lépett előtérbe.

»A bástyák kora a középkorba való. Most a nagy nyílt csaták döntenek.«

Nem ért egyet azzal, hogy a várost egy kaptára húzták a megyével. »A megyénél az ingatlan, a városnál az ingó vagyon az alap.«

»Ez lesz azon polgári elem, melytől Magyarország jövője függ, mert elmúlt már a nagyságosok és méltóságosok ideje, most jó a prudenséké és circumspectusoké. Mert már nem lehet az országot nagygyá tenni generosus impulsusokkal, hanem becsületes polgári munkával. Csak ebben rejlik jövődönk és nem egyes fellobbanásokban, melyek időről időre előre viszik az országot, hogy aztán megint évtizedekre visszasüllyedjen (1870 július 7.)

Eleinte külön törvényt követelt a városok részére, de mikor a francia-német háború kitört, büszkén elállott ettől. Most erős kormány kell. Nagy háború készül és mindenesetre a civilisatio lesz a vesztes.

Meg is szavazza a városi főispánt azon feltétellel, hogy ne az aristokratát, hanem a polgári elemet vegyék tekintetbe. »Ebben az elemben látom az ország jövődójét.« (1871 január 17.)

Visszatér e kérdésre parlamentaris pályája végén, 1886-ban. »A megye autonómiáját nem 1870-ben ölték meg, hanem 1848-ban temették el. A sírkövet reátették, midőn azt mond-

ták: ezek voltak a szabadság bástyái. Mióta nem küldött követet és nem adott utasítást, a megye nem volt öncél, hanem administratív közeg.«

Régen lehetett választani a megye intelligentiájából. Most itt van az országgyűlésen, sőt miután az országgyűlés leszdedte a tejfelt, következett a judicatura. S ezenkívül megkezdődött s most is tart a nagy népvándorlás a megyékből a ministeriumba. Itt látjuk mindazokat, kikben van ambitio és önérzet. Meddő lett a megyei élet.¹⁾

Már előbb kifejezte azt a nagy, az előbbiekkal összefüggő igazságot, hogy az administratio nem választás vagy kinevezés, hanem az anyag kérdése.²⁾

De minden előszeretete a polgári elem irányában nem tette őt vakká a való, a tények iránt. Kimondja, hogy Magyarországon most a gentry uralkodik és még soká fog uralkodni.³⁾

Még a szorosán vett közjogi kérdést is kapcsolatba hozza a társadalmi és gazdasági viszonyokkal. A kiegyezés következése szerinte az, hogy a fővárosban a házak, telkek értéke 30—100—200 százalékkal emelkedett. A külföldnek s tőkájének bizalma felénk fordul. »Régi időkben a gyáralapító társaságok nem voltak képesek az ipart meghonosítani, most attól félek, piacunk nem lesz képes megemészteni azt a sok vállalatot, melyek mindennap keletkeznek. Ott sok fiatalember talál alkalmazást és nem növeli az intelligens proletariatus veszedelmes erejét. A napszám csaknem amerikai arányban növekedett, nincsen széles e hazában munkáskéz, mely munka hiánya miatt henyélni volna kénytelen.«⁴⁾

A közjog a nemzet külső formája, a társadalom felosztása a belülről működő erőknek külső kerete: de a lényeg maga a szellemi és anyagi munka s annak emelése. Mint igazi socialis politikusnak, ezekre az igazi erőkre és azok fejlesztésére kellett a főszlyt helyezni. Hiszen maga az a tény, hogy polgári Magyarországot óhajtott, mutatja, hogy nem külső, hanem valóban,

1) 1876 márczius 4-iki ülés.

2) 1875 május 5-én.

3) 1885 február 19.

4) 1869 május 20-án.

belső és lényeges átalakulásról álmodott s olyan cultura teremtésén fáradozott, mely ezt az ideálját meg is valósítja.

Ezért igazán elemében akkor van, mikor culturalis, népnevelési eszméit fejtegetheti.

Programját először 1870 elején, a közoktatásügyi budget tárgyalásakor terjeszti a ház elé. Amerika haladását főképp annak tulajdonítja, hogy ott államvallás nincs, hogy vallásos ügyekben nem intézkedhetik a törvényhozás, s hogy ott felekezeti iskolák sincsenek, hanem minden iskola kizárólag az állam, a kormány alá tartozik.

»A vallásnak oktatása mindenféle felekezetre magára bízván, az tehát azon álláspont, melyre kívánom, hogy a mi nemzetünk is valahára eljusson. Igen jól tudom, hogy a felekezetek — mindenféle felekezetek — az elv ellen vannak.«

»Kifejezem most is azon erős meggyőződésemet, hogy a nemzet előbb nem fog felvirulni, míg el nem jő az az idő, midőn e teremben vallásról és felekezetről többé szó sem lesz, addig míg a vallásszabadság egész terjedelmében nem lesz kimondva, addig míg a kath. egyház emancipálva nem lesz, mert hisz e vallás még csak várja emancipatióját, addig míg az iskola és pedig minden iskola nem lesz azon gyülekezet és azon ministerek felügyelete alatt, kik akkor itt fognak ülni. Ha mindez bekövetkezik, akkor hiszem, ez az ország fel fog virulni, akkor hiszem, hogy ez az állam boldog lesz.« Fölösleges megjegyezni, hogy az egész ház, pártkülönbség nélkül, nagy helyesléssel és tapsal hódolt ez eszméknek. A szélsőbal kath. pap tagja, Bobory Károly, külön is megmondta, mennyire egyetért mindenben Pulszkyval.

A további tárgyalásnál Kállay Ödön indítványt tett, hogy a népnevelésre szánt 200.000 frtnyi összeget emeljék fel 1 millióra. Pulszky Ferencz: »A népnevelés legfontosabb kérdésünk. Ez a Sibylla könyve. Ha a magyar nemzet megadóztatni engedte volna magát, akkor megmagyarosítottuk volna e nemzetet. Akkor elutasítottuk a Sibylla könyveit. Most újra előttünk vannak. Most azonban már nem az a feladatunk, hogy magyart neveljünk, hanem ami még nehezebb, hogy embert neveljünk.«

»Félek, hogy ha most elmulasztjuk az alkalmat, eljő az idő, a midőn communistikus törekvések elnyomása czéljából kellene

azon Sibylla-könyvet elfogadnunk, de meglehet, hogy ez csak akkor fog történni, mikor már késő lesz.«

Fél évvel később, midőn báró Eötvös József póthitelt kért a legrövidebben, nagyon élesen így fejezi ki hitvallását: A mi közös ellenségünk pedig, jól tudjuk, a tudatlanság. Addig nem lesz Magyarországon biztosságban sem a parlamentarismus, sem a municipiumok, sem semmiféle intézmény, míg népünk nevelését nem emeljük.¹⁾

Igen élesen szólt akkor is, midőn néhányan azon az alapon érveltek a kolozsvári új egyetem költsége ellen, hogy előbb a népnevelést kell jobb karba hozni. »Elhiszem, ignoti nulla cupido. Hogy a felsőbb nevelést nem kívánják, azt igen természetesnek tartom azoktól, kik azt hiszik, hogy a könyvek arra valók, hogy bekötve álljanak.«²⁾

Mindebben az egész ház helyeslésével találkozhatott, míg a Deák-párt állott és az ellenzéknek, a kormánypártnál is szabad-elvűbbnek kellett lennie. Radicalis volt, de igazságos tudott lenni az ellenféllel szemben is. Történeti tudományát bizonyítja, hogy midőn az államvallás ellen szólva, a felekezeteknek teljes jogát elismerialapítványaik kezeléséhez, egyúttal kimondja, hogy a tanulmányi alap egészen az országé, az államé. Történeti érzéke vitte arra, hogy ugyanakkor a kath. egyházzal ily szavakkal emlékezett meg: Örvend az autonomia létesítésének, a mely lehetővé teszi, »hogy azon egyház, melyet én nagyon tisztetek, mert a művészetnek s tudománynak anyja volt századokon keresztül, de mely a tridenti zsinat óta megkövesedett, ezáltal új életre keljen.«³⁾

Még sokkal később is, midőn már elmérgesedtek az egyház-politikai viszonyok, a párbér kérdésénél kijelentette: »Igen jól tudom, hogy a papok, bármely vallásúak legyenek is, ezen országban egyenesen a cultura harczosai és pedig a legszegényebbek leginkább. Fizessék a párbért az urak is, ne akarjunk ingyen üdvözölni.«⁴⁾

Igazi ünnepe volt a háznak és a közönségnek, ha a Nemzeti

¹⁾ 1870 július 28.

²⁾ 1875 márczius 11.

³⁾ 1870 február 17.

⁴⁾ 1886 február 15.

Múzeumról szólhatott, rendesen a budget-vita keretében. 1871-ben, két évi igazgatósága után, örömmel mondhatja, hogy az intézetet sokan látogatják. »Büszkén mondhatom, hogy mint Olaszországban, még az alsóbb néposztály is szívesen jár oda és ott jól viseli magát. Voltak napok, hogy 40.000 ember volt ott és semmi rendetlenség nem történt.«¹⁾ De a múzeum nincs fűtve, vízvezetéke sincs és gyakran alig megközelíthető a sár miatt. Ezért kér nagyobb dotatiót. A Ház még többet is hajlandó megszavazni, mint a mennyt kér. Hisz a képtárt rendezik, a régiségtár halad, a természetrajzi tár kincseit kezdik feldolgozni. Elhiszik neki, hogy az ország művelődése ez úton kevés költséggel is, nagy mértékben előmozdítottatik.²⁾

Egy évvel később kijelenti, hogy nem az igazgató feladata a rendezés, neki az a feladata, hogy olyan embereket találjon, kik a rendezésre képesek. A múzeumi gyűjtemények ne legyenek rejtett kincsek, mint a bank aranya; legyen azokból bankó is, mely közforgalomba jó.³⁾ Hivatkozhatott arra is, hogy ha valahol hiány, szükség van, melyről a budget nem gondoskodott, azt a magáéból pótolja. Munkáját nemcsak Európa szerte elismerték, hanem itthon is. De a dotatiót nem igen emelték, sőt az első kövére évek után meg is nyirbálták. »A múzeum úgy van, mint az egészséges gyermek a családban. Senki se törődik vele. Pedig nemcsak anyagában, hanem szellemében is fenn kell tartanunk azon fokon, melyet eddig el tudtunk érni.«⁴⁾

Egy évvel később a minister a legnagyobb dicséretekkel halmozta el a múzeumot és az igazgatóját, de a dotatiót még megszorítja. »A régi táblabíróvilág egyik maradványa vagyok és nem finanszenie, mint a minister úr álmodja.« De azért a dotatiót nem emelték fel.

Akkor már a pártokon kívül állott. A kiegyezéshez és Deákhoz való törhetetlen hűségét hét éven át nem szünt meg bizonyítani. Mint a felirat szerkesztője 1869—1872-ben neki jutott

¹⁾ Ezt még a Neue Freie Presse egy akkori tárczája is elismerte. »Öntudatos, szabadságára büszke nemzet fiai lepik el a termeket s folyosókat«.

²⁾ 1871 február 22.

³⁾ 1872 június 25.

⁴⁾ 1885 január 27.

a feladat a közjogi alapot megvédeni. Deáknak jellemrajzában, az egyetlen, melyet írt, gyönyörű emléket állított. A haza bölcsének állását, midőn nem vette át a kormányt, így jellemezte: »A nemzetnek nemcsak ügyes kormányzóra van szüksége, ki a hajót a zajló habok között vezesse, hanem még inkább egy világítótoronyra a sötétben, melynek fénye jelezze az irányt s kimutassa a sziklák helyét.«¹⁾

Nézzük, mikép alakult helyzete a közéletben a Deák-párt bomlása és Tisza Kálmán kormányrajutása idejében.

Pulszky, mint a párt cszlopos tagja, mint Deáknak igazi tisztelője, csak fájdalommal nézhette azt a felbomlási feladatot, mely Andrássy távozásával és az »öreg úr« betegeskedése által mindjobban előrehaladt és melyet a gyorsan egymás után következő kormányok tehetetlensége szembetűnővé tett. Batthyány kormányának sorsáról szólva megjegyzi: »nálunk a bizalmi kérdés mindig annak részére dől el, ki azt kéri s mindig búcsút jelent tőle«. Ez volt Lónyay, Szlávy, Bittó sorsa. Az egyre súlyosbodó pénzügyi helyzet, a deficit és az államadósság ijesztő növekedése gyors orvoslást követelt. A kormány nem bírt segíteni: az országgyűlés 21-es bizottságának kellett a mentés útjának felfedezéséről tanácskoznia. Pulszky, kinek egészséges alkotmányos érzéke fellázadt az ellen, hogy a törvényhozó testület egyenesen beavatkozzék a végrehajtásba és ezáltal árnyékká aljasítsa a ministeri felelősséget, ebben már a vég kezdetét látta. De azért kitart régi helyén. A költségvetési vitánál a legnagyobb őszinteséggel szól az ország és a pártok helyzetéről. Most nem vért kell áldozni, hanem pénzt. Tudunk-e rendesen és takarékosan élni s fizetni adósságainkat? A hősiesség mai időben nem számít annyit, mint rendes gazdálkodás.

Az ország erős kormányt kíván; annak kezébe kész áldozni!

Jó, ha mindenki megmarad ott, a hol áll.²⁾ »Én örülnék, ha nemcsak barátságosan, de politikailag is kezet nyújthatnék az ellenzék kitűnő vezérének.« De ha az ellenzék folytatja a támadást, a Deák-párt ellenében tovább is össze fog tartani.

¹⁾ Deák Ferencz jellemrajza. Irta: Pulszky Ferencz. Felolvasatott a Történelmi Társaság 1876 márczius havi ülésében. Budapest 1876.

²⁾ Sennyey, Lónyai s Tiszáról szólt.

»Erős pártok közt coalitio nem lehet. A coalitio azt mutatja, hogy a pártok szétbomlanak.«

A harmadik választással az a szakadás, melyet a kiegyezés bevitt a Házba, meg fog szünni.

Erre a felajánlásra szolgált válaszul Tisza Kálmán 1875 február 3-iki híres beszéde, melynek a pártok fusiója és a szabadelvű párt alakulása volt egyenes következése. A költségvetési vitánál Pulszky beszámol az új helyzetről. »Eddig a közjogi kérdés választott el. Szét voltak választva azok, kik különben együvé tartoztak. Mi, a régi párt emberei, kifáradtunk. — És én lelkeimből örülök, hogy vannak mások, a kik még meg nem tört erővel beülhetnek a vörös székekbe, a hol idővel szintén le fogják magukat járni.«

»Most nem idea kell, hanem férfiú, ki tud akarni, ki tudja a gyeplőt kezébe venni, a ki erélyesen tudja kormányozni az országot s én azt hiszem, hogy azt megtaláltuk: azért ragaszkodunk hozzá, ragaszkodik hozzá az egész ország.«

»A kormányzás nem lehetséges másképp, mint folytonos compromissumok alapján s azért én azt hiszem, hogy e kormány utóljára nem lesz sem egészen fekete, sem egészen fehér, hanem lesz szürke.«¹⁾

A parlamentaris anarchia, melybe a Deák-párt felbomlása az országot sodorta és mely ajtót nyitott személyes törekvéseknek és torzalkodásoknak nem lehetett Pulszky ínye szerint való, ki maga részére nem kívánt semmit és mint láttuk, mindig annak pártján volt, ki cselekszik. Neki olyan férfiú kellett a kormány élén, ki cselekszik. Ezt megtalálta Tisza Kálmánban. Még sokkal később is, midőn már utaik rég elváltak és ő kívül állott a pártokon, így szól róla: »A miniszerelnök úrnak vannak fogatkozásai is, de van egy jó tulajdona is: tud parancsolni. A magyar nemzet pedig, ha valaki tud neki parancsolni, engedelmeskedik. Raisoniroz, nincs megelégedve, de engedelmeskedik.«

Különválásának, mely több ízben erős oppositíóhoz is vezetett, kettős az oka.

Először is a Tisza-kormány, neki legalább, nem volt elég

¹⁾ 1875 május 5.

szürke. A szabadelvű párt, véleménye szerint, nagyon is letért a 48 előtt oly dicsőn követett úttól, még a Deák- és Eötvös-féle kor hagyományait is elhagyta. Meg is írja, hogy most már régi pécsovicsok is szabadelvűeknek vallják magukat. Bármily engedékeny volt egyebekben, liberalismus dolgában holtig intransigens maradt.

A másik ok Bosznia megszállása. Ez a tény, mely annyira ellenmondott az 1876—77-iki nagy háborúban oly hangosan hirdetett török sympathiáknak nemcsak a közvéleményben és a hírlapokban keltett nagy megütközést, hanem még a képviselőházban is megingatta, a minimumra szállította alá a kormánypárti többséget. A mérsékelt ellenzékkel, melyet gróf Apponyi Albert és Szilágyi Dezső vezettek és melyhez fia, Ágost is tartozott, lehetőnek látszott egy nemzeti és valóban szabadelvű kormány megalapítása.

Pulszky sok beszédben és cikkben foglalkozott a bosnyák kérdéssel. Legjelentékenyebb ezek közül »Krisis« című röpirata, melyet még az okkupáció lefolyása közben írt és szeptember 25-ikén, a Bandin-Odzaak-nál vívott véres csata után fejezett be.¹⁾

Az occupatiót annak tulajdonítja, hogy Bismarck Andrásst megnyerte az orosz pártnak. Andrassy, ki a törököt ismerte és becsülte, nem bírta elhinni, hogy minő zűllés és felbomlás állott be Konstantinápolyban. Azt hitte, lehet segíteni a ráján, a nélkül, hogy a török birodalomra veszélyt hoznának. Az occupatio eredménye szláv politika lesz, melynek költségeit a német és a magyar viselik. A dualismus így nem állhat meg, de alkotmányunk is meginog. Hová tartozzék Bosznia? Az occupatio a bosnyák görög-keletieket is az omladina aklába tereli, pedig úgyis elég bajunk volt vele.

Ebből a labyrinthusból, bárhová tekintsünk, nem találunk más kivezető utat, mint vagy a kivonulást Boszniából s a dualismus megmaradását, vagy Bosznia megtartását és a personaluniót, mely megengedi, hogy állami háztartásunkat magunk rendezzük és készüljünk arra a döntő küzdelemre magyar és szláv közt, a melyet Bosznia hódítása elkerülhetetlenné tett. Ideiglenes

¹⁾ Die Krise von Franz v. Pulszky. Budapest 1878.

occupatióval megfér a dualismus, de az annexióval csak a personalis unió fér meg.¹⁾

A történelem eddig megczáfolta az oly logikusan kifejtett és oly lelkesen előadott aggodalmak egy részét. De viszont bizonyos, hogy e sorokban kifejezést nyer az osztrák-német s a magyar idegenkedés oly politika ellen, mely a monarchia kipróbált alapjai mellőzésével, új, kalandos tervekbe bocsátkoznék. Mind e külső s belső nehézségek egyetlen hatható ellensúlyát, a német szövetséget akkor még senki sem látta előre.

Az ellenzéki Pulszky a hirlapirodalomban és az 1884—87 években ismét a képviselőházban is, meg nem szünő harczot folytatott a mind erősebben előtörő reactio ellen, mely az antisemitaság jegyében indult meg. Valóban bámulatos akkor kifejtett munkássága újságokban és szemlékben. Megújult az a szellemi rugékonysága, mely őt a száműzetés éveiben fenntartotta. Ugyanazon elvet szolgálta mint a magyarországi szabadköművesek nagymestere. A német páholyok is elismerték, hogy ebben a tisztségében mindig a legszabadelvűbb módon járt el.²⁾

Előtte mindig az egész erős nemzeti állam ideális képe áll. Nem szabad, hogy ezt az erőt helyi, felekezeti, vagy osztály-érdekek megbontsák.

Mint a pénzügyi bizottság előadója 1870 jan. 28-án kijelenti: »Legyen szabad egyszersmindenkorra megemlítenem, hogy talán sok praecedens lesz, ha mi provincialis érdekeket e házban előhozunk és azokra szavazunk, mert mindenkinek lehet egy külön útja, melyet pártolni kíván. Kérem a t. házat, ne méltóztassék e hínárba belelépni.«³⁾

Az osztályokról így szól: én nem szeretem a nemzetet törvényesen osztályokra elválasztani, mert nagyon félek, hogy ott, hol mindenki arra van utalva, hogy a maga és kartársai érdekeit védelmezze, senki sem lesz, ki az összes haza közös érdekeit tartsa szem előtt.

Láttuk már, minő radicalis és következetes egyházpoliti-

¹⁾ I. m. 76. lap.

²⁾ In der freisinnigsten Weise. Dr. Bakonyi helyettes nagymester úr szíves közlése.

³⁾ Képviselőházi napló 1869—72. V. k. 46. l.

kája. Már 1871 szept. 16-án csatlakozik Horn Ede határozati javaslatához, mely a kormányt oly törvényjavaslat benyújtására utasítja, mely a polgári házasság kizárólagos érvényességét mondja ki.

1884 óta annál erélyesebben és támadóbban lép fel, minél közelebbinek látja a veszélyt. Nála a zsidók iránti barátság egész politikai és társadalmi lényének kiegészítő vonása, még pedig kora ifjúsága óta. Atyja nem bírta felfogni, hogy egy zsidó ifjú társaságában indult első olasz útjára és bizony még egy félszázaddal később is sokan akadtak, kik úgy gondolkodtak, mint az öreg Pulszky Károly.

Később, midőn a polgári Magyarország megteremtésére fordította minden erejét, annak első alkotó elemeiül a megmagyarosítandó városi németiség és a bácskai és bánági sváb telepek mellett, a szintén teljesen a nemzetbe olvasztandó zsidóságot akarta felhasználni. Már 1874 július 4-én nagy és nemes nemzetségnak mondja a zsidóságot. 1887 január 22-én pedig, egyik utolsó képviselőházi beszédében e szavakra fakad: Az uzsora nem zsidóintézmény. Az a faj, melyet én nagyon tudok becsülni, mert ezen fajnak köszönjük az alphabetumot. Ők az a faj, melyből Péter, Pál és minden apostol származott. Már előbb így válaszolt az antisemita támadásokra: *semper ego auditor tantum, nunquam me reponam?* Hát mi itt тұrjük-e, hogy néhány képviselőtársunk másfél év óta egy vallásfelekezethez tartozó polgárokat, a nemzet egy részét piszkolja? Ne hagyjuk magunkat terrorizálni.¹⁾ Szenvedélyes is tud lenni, mint mikor kimondja: »Kiabálhatnak akármennyit, az igazság és a szabadság mindig győzni fog s az egyenlőség szelleme túl fogja élni önöket mindnyájukat, kik most az antisemitasággal kokettiroznak. E törekvések a magyar szellemmel egyáltalában ellenkeznek.« Viszont a zsidókat ő figyelmeztette azon kötelességükre, hogy gymnasiumot állítsanak.

Nem sorolhatjuk el végig gazdag parlamenti pályájának minden mozzanatát. Játszi könnyűséggel, mely legbiztosabb módja a közönség megnyerésének s mely annak jele, hogy a szónok fölötte áll s uralkodik tárgyán, szokta ott fejtegetni a

¹⁾ 1886 febr. 12.

politikai és társadalmi élet legbonyolultabb problémáit. Csak még kettőt emelek ki.

Először is Pulszky mindig küzd a corruptio, különösen a választási visszaélések ellen. Az incompatibilitásról azt vallja, hogy az a választók jogának megszorítása. Ezért túlzásba vinni nem szabad. Hanem a ki szerződési viszonyban áll a kormánnyal, az eo ipso ne lehessen képviselő, vagy megszűnjék az lenni, mint Angliában.¹⁾ De midőn Ghyczy azt követeli, hogy a szerződéseket előzetesen kellene a kormánynak a házban bemutatni, ellene szól.²⁾ A ház nem adminisztrálhat, az a minis-ter dolga, ki felelős. Senki sem köt majd szerződést a kormánnyal, ha tudja, hogy a ház előzetesen hosszasan megvitatja. »Vagy azt akarják-e, hogy azon corruptiót, mely néhány nap óta az ellenzéknek oly kedves themája, hogy mondom azt a corruptiót belehozzák ide a házba s azt kívánják-e, hogy ily kérdésekben informálni járjanak minden egyes képviselőhöz, ha valaki a kormánnyal szerződni akar?«³⁾

A választási visszaéléseket illetőleg csatlakozik az ellenzék vezérének, Tiszának ama javaslatához, hogy az etetést, itatást ép úgy kell büntetni, mint a pénzzel vesztegetést. Ez nemzeti bűn, ezt meg kell semmisíteni. Tíz évvel később, mikor az országgyűlés tartamának meghosszabbításáról van szó, megjegyzi, hogy a választási vesztegetés minden egyes cyklus végén 4—5 millió forintra tehető. Tönkreteszi a gentryt, inkább mint az adó. Ma nem is tudunk választást vesztegetés nélkül elképzelni. A vesztegetést a mi részünkről a közös ügy megvédése okozta. Naivok voltunk, költöttünk.

A vesztegetés nem politikai, hanem moralis kérdés. Ebben a kormányelnök úr (szintén Tisza), csak ne függessze fel elveit.

A másik kiemelkedő mozzanat a béke és a lefegyverezés folytonos hangoztatása. »A deficit igaz oka nem a közös ügy, hanem a fegyveres béke. Az teszi tönkre Európát és a monarchiát, az teszi nagygyá Amerikát és a republikát«, mondja,

¹⁾ 1868 decz. 7.

²⁾ 1871 decz. 13-án Chorin Ferencz interpellációja, mely a pénzügyminis-ternek a zsilvölgyi kőszénbányák ügyében kötött szerződése megsemmisítését követeli, szolgáltatta a vita alapját.

³⁾ 1874 júl. 30.

mint a pénzügyi bizottság előadója.¹⁾ 1884 október 15-iki beszédében pedig a lefegyverzést követeli.

Nagy beszédei közül tán legjellemzőbb egyéniségére nézve az, melyet 1885 február 19-én mondott a főrendiház reformjáról. Abból indul ki, hogy a felsőház hivatása correctivumául szolgálni az alsóház esetleges tévedéseinek és elsietéseinek. A magyar felsőház 19 év óta egyetlenegyszer tette magát ellentétbe a képviselőházzal, akkor is oly ügyben, a melynél a papok és az aristokrata nők kezét fogtak. Ez olyan veszedelmes szövetség, melynek gavallér ember nehezen bír ellenállani.

Oly Háznak természetesen nincs súlya, melynek legnagyobb része nem bír azon önérzettel, hogy azon előjogokkal éljen, melyekkel őt az alkotmány felruházta.

Minek erősítsük mi természetes ellenfelünket? A főrendiház ma nem képvisel mást, mint a negyedfélszázad óta iránta kimutatott fejedelmi kegyet. Elismerjük, hogy voltak köztük mindig hazafiak. De általában az aristokratia csak demokratikus phrasisokkal adózik a kor szellemének.

Az új törvényjavaslat szerint lesznek ott egész, fél- és fertálmánások.

Hiába akarjuk a mumiákat galvanizálni, midőn magunk is elhatározzuk, hogy 3000 forint évi adó többet ér minden királyi kegyelemnél és a legrégebbi adománylevélnél.²⁾

Szellemes, csípős mondások váltakoznak komoly történeti reflexiókkal és politikai eszmékkel, úgy mint az angol parkban egyaránt legeltethetjük szemünket színes virágon, buja pázsiton és terebélyes fák lombján.

Egyik nagyon jellemző tulajdonsága, mely igen népszerűvé tette pártjában, de rettegetté, majd gyűlöltté is az ellenfélnél, a gyors, csípős visszavágás és nagyképzű phrasisoknak humoros tönkretétele.

Midőn Böszörményi László a régi megyét dicsőítve azt állította, hogy az a privilegiumok alapján állott ugyan, de azért azokat is, kik nem bírtak azon kiváltságokkal, megóvta a nagyobb méltatlanságoktól. Pulszky közbeszól: a 25-től.³⁾

¹⁾ 1870 jan. 18.

²⁾ 1885 február 19-én.

³⁾ 1867 december 10-én. Napló. Toldalék 300. lap.

Máskor a szélsőbálnak egy igen népszerű indítványát azzal végzi ki, hogy az olcsó dohányfüst még sem lehet a szabadság zászlaja.

A szélsőbal egyik kérvényére megjegyezte: utána kell nézni, hány az aláírás közt a kereszt és hány aláírást írta ugyanegy kéz.

Ghyczy egy beszéde után nagyon szerényen elmondja, hogy a velencei signoriánál mindig volt egy *rettifictorae*, ki a szónokok hibáit nyomban helyreigazította. Ilyennek ajánlozik mint tapasztalt, régi parlamentarius.¹⁾

Népgyűlési beszédben 1877-ben mondotta, hogy olyan, mint a vén csataló, mely elősiet, mihelyt a trombita szavát hallja. Ez tán legtöbbször idézett mondása.

A mint a parlamentben, a tudományban és a hirlapiradalomban megvédte a Deák és Eötvös halálával reászakadt nagy örökséget: a reformkorszak nemzeti és liberalis eszméit, úgy folytatta, változott körülmények közt ifjan elvállalt és a száműzetésben oly nagy sikerrel gyakorolt hivatását: Magyarországot a művelt külfölddel szemben képviselni. Hazatérte után, mintha érezte volna a hiányt, mely az internationalis szellemi előkelőségekkel való mindennapos társalgásának megszűnéséből következett. Eleinte, mint egy leveléből látjuk, főképp Deák Ferencz és báró Eötvös igaz barátságában talált kárpótlást. Majd felnövekvő és érvényesülő gyermekeit és tanítványait láthatta maga körül. De a külfölddel való érintkezése sem szűnt meg. Régi barátai meglátogatták, azokhoz újak is csatlakoztak, olyanok, mint Virchow és Mommsen, kiket tanulmányuk vont múzeumunkhoz és directorához. Pulszky salonja egyetlen volt a maga nemében. Nem járt nálunk szellemileg kiváló idegen, ki ott emlékezetes órákat ne töltött volna, mert ott találkozhatott a magyar társaság széne-javával. Mint Széchenyinnél, itt sem volt kasztszellem. Egyszerű volt ott minden, csak az emberek voltak előkelők és a társaság magas színvonalú. Lelke pedig a mindenben jártas, bámulatos emlékezőtehetségű, a mellett kedves és beszédes

¹⁾ 1872 december 17.

házigazda, ki szállását valóban értékes nemzeti intézménynyé bírta varázsolni.

Mindezek és ha még többet is mondanánk arról, mit beszélt, írt és tett, csak egyes lapjai egy számtalan irányban csillogó, művésziesen csiszolt drágakövek. Talán sikerül e lapokon át közelebb jutnunk e ritka példány lényegéhez, lelkéhez.

Irodalmunkban, Kemény Zsigmond óta, szokássá vált nagy embereink lelki életét analizálni, s különösen az értelem és a szív közti viszonyt tenni vizsgálat tárgyává. Mi a lelki élet egységének alapján állunk, noha készségesen elismerjük, hogy a lelki élet különböző irányban való nyilvánulásai, éppen nem arányosak vagy egyenlő erejűek. Mert az olyan belső összhangzat, érzés és gondolat, jellem és cselekvés között, minőre nálunk csak Deák mutatott példát, egyenesen kivétel. De, ha Kemény Zsigmond Széchenyiről bebizonyította, hogy szíve, melyet senki sem ismert, épp oly nagy volt, mint értelme, melyet mindenki ismert; mi is bebizonyíthatjuk ugyanazt Pulszky Ferenczről, kit életében és holtá után is sokan úgy fogtak fel, mint kinél az intelligencia sokkal inkább van kifejlődve az érzelelemnél.

Paradoxonnak látszik, de bizonyításomat épp azon kezdem, mit sokan, igen komoly férfiak is — csak Gyulai Pált említtem, kivel erről gyakran vitatkoztunk — hibának tekintettek és a mi közönségünknel sem növelte tekintélyét, úgynevezett cynismusán.

Ehhez a híréhez igen fiatalon jutott. 1840 tavaszán Metternich herczeg fogadta őt. »A mint távoztam, Desseffy Aurél ment be hozzá s kérdezte, mit tud felőlem. Azt találta, hogy annyi értelmesség mellett oly kevés a szívem és pietásom.«

Ez a cynismus kétféleképp nyilvánult meg benne. Először, hogy apró, kicsinyesnek látszó vonásokból meg tudta alkotni magának egy ember képét. István főherczeggel a pozsonyi bálokon találkozott. Hallotta, hogy Bécsben gyanuval nézik, mintha elszakadási hajlamoktól nem volna egészen idegen. »A mint azonban láttam, hogy egy választási figurában oly soká haboz, míg a szép tánczosnőket mind elvitték előle s reá csak éppen a legkevesbbé kívánatos maradt meg, megnyug-

tattam magamat, hogy ettől ugyan hiába féltik az osztrák kapcsolatot.¹⁾

Másik formája az volt, hogy társalgásban, de a parlamentben és az akadémiában is gyakran használt oly kifejezéseket, komoly, sőt magasan álló személyekről vagy intézményekről szólva, melyek másnak szájából bizony köznapiasan vagy póriasan hatnának. Ezen mondásai közül tán legismertebb az, melyet Akadémiákra és támadóira alkalmazott: A kutya ugat, a karaván halad. Néha goromba is tud lenni, mint mikor az országgyűlésen felkiált: az előttem szólott képviselő tudja, hogy antisemitikus szenvedélyének lángja hideg megvetésünk jegét nem fogja elolvasztani.²⁾ Vagy mikor egy többször is ismételt megjegyzését ily szavakba foglalja: Igen jól tudjuk, hogy mennél kevesebb eszméje van valakinek, annál jobban lármáz. Hiába, az emberek még a szellemi túlsúlyt is csak úgy bírják elviselni, ha az személyes hiúságukat nem sérti.

Ennek a cynismusnak, mely annyi ellenséget szerzett Pulszkynek, kettős a lelki forrása is. Az egyik a művészi izlésű ember természetes megvetése a közönséges, az aljas iránt; oly megvetés, mely dühhé fajulhat, mikor ez az aljasság még nagyképű tudományosságnak vagy éppen erkölcsbírósnak palástjába burkolózik. Ilyenkor a cynismus, a gorombaság, a similia similibus egy természetes antidotum azon pszichikai fájdalom ellen, melyet a hazugság kelt. Le kell szállni egy pillanatra a megbotránkoztatónak színvonalára, hogy megszabadulva a fájó képzettől, ismét magasra lehessen emelkedni.

Másik forrása még rejtettebb, még magasabbrendű. Mennél finomabb az érzelem, annál jobban beburkolózik, annál jobban tart attól, hogy felismerik és így sérthetik. Mennél forróbb a szív, annál vastagabb jégpánczéllal veszi körül a meggondolás, hogy senki se tudhassa, mi nyilallik ott benne, hogy senki ne férközhessék avatatlan kézzel Énünk oltárához, melyben a szeretet kultuszát ápoljuk.

Tények bizonyítják, hogy ez a fagyosnak látszó, hideg, közönyösség, mely Pulszky külső megjelenésének jellemző vo-

¹⁾ Életem s korom. I. 179. l.

²⁾ 1886 jan. 27.

nása volt, mélyen érző szívet rejtett. Kartársai a múzeumban, akadémiában, az élet minden pályáján tudták, hogy e szívnek legalább is annyit köszönnek, mint a hideg agynak. Tisztelői szép emléket emeltek neki ötvenéves írói jubileuma alkalmából, 1884-ben és talán szabad az én koszorúmat is odatenni azoké közé, kiknek, mikor még névtelen ifjak valának, atyai barátjuk volt az a magát hidegnek tettető ember.

Úgy a mint volt, egyike volt városunk, országunk legmarkánsabb személyiségeinek. Kevésről írtak és beszéltek annyit, mint róla. És ha Széchenyinek 1840-ben nem tetszett, hogy fiatal barátját egyhangúlag választották az országgyűlés büntetőjogi bizottságába, »mert kell, hogy jóra való embernek barátai legyenek, de ellenségei is,« úgy közpályája derekán és végén voltak barátai és ellenségei, de közömbös vele szemben alig maradhatott valaki.

Azok, kik saját szakmájuk művelésében sem tűnnek ki, műbotránkozást szoktak mutatni azon, ha valaki több irányban is kiválik.

A képviselőházban 1872 jan. 13-án P. Szathmáry Károly ily szavakkal támadta meg: »Pulszky, ki előtt a tudomány terén nagy tisztelettel hajlok meg, országos képviselő is, a mellett több pénzügyi társaság elnöke és igazgató tagja — nem numismatikát értek. Nekem mindez ellen észrevételem nincs, ez csak az igazgató úrnak sokoldolúságát és fényes képességeit mutatja, de mégis azt hiszem, hogy ha a nemzeti múzeum ezen sok fényes képességet egyedül bírná, mihamarabb elérünk az intézetnek felvirágzásához, melyet mindnyájan óhajtunk«.

Pulszky nyomban felelt: »Azt mondta a képviselő úr, hogy igen sok helyen vagyok elfoglalva. Méltóztassék állásomat felfogni, úgy mint azt fel kell fogni. Én felelős vagyok a miniszernek, nekem pedig felelősök az örök. A kérdés nem az, hogy én több helyen vagyok-e elfoglalva, hanem hogy ezen a helyen megteszem-e kötelességemet. Én a legboldogabb ember volnék, ha a múzeumnak élhetnék egészen s ha önök adhatnának annyi pénzt, hogy ott munkásságomat teljesen kifejthetném«.

Néhány nappal később Szathmáry azt indítványozza, kül-

dessék ki egy képviselőkből álló bizottság az országos gyűjtemények czélszerűbb elrendezésére és szervezésére. Pulszky örül ugyan az érdeklődésnek, de az országgyűlést ebben nem tartja illetékesnek.¹⁾ A bizottság gróf Mikó Imre elnöklete alatt mégis összeült és tanácskozásaiban s határozataiban csaknem kivétel nélkül Pulszky felfogása jutott érvényre, ki azután az akkor megállapított programot lépésről lépésre végre is hajtotta.

A közélet férfainak közgazdasági tevékenységét illetőleg megállapíthatjuk, hogy az a táblabíró mindentudásának volt egyik legkésőbbi hajtása. Nemcsak Széchenyi, ki ezt a mozgalmat megindította, hanem, Kossuthról nem is szólva, Deák és Eötvös is ott ültek nagy társaságok igazgatóságában. Oly időben, midőn a kereskedőt megvetették s benne nem bíztak, kellett nagynevű intéző férfiak, nemcsak azért, hogy a közönség bizalmát megnyerjék a vállalat részére, hanem azért is, hogy a gazdasági tekintetben teljesen járatlan és tudatlan magyarnak példájukkal megmutassák, hogy az anyagi érdekek felkarolása épp úgy hazafias cselekedet, mint az erkölcsi és szellemi javak gyarapítása.

Széchenyi egy hasonló támadással szemben nyíltan megmondta, hogy e működésében igenis számít polgári haszonra. Pulszky erre sem hivatkozhatott. Az 1873-iki pénzügyi krízis véget vetett e téren való tevékenységének.

Ugyanez év jún. 29-én az egész ház éljenzésével mondta, hogy a hol dotatióból nem telik a múzeum czéljaira, a maga zsebéből teszi, »mert nem tartozom azok közé, kik azt hiszik, hogy a superintendensen kívül senkinek sem kell adni semmit. A meddig teheti, meg is teszi«.

Ez alkalommal mondá Deák Ferencz: alig van intézetünk, mely aránylagos költség mellett akkora haladást tett volna. Ezt pedig nagyrésztben a múzeumi igazgató szakértelmének köszönjük.

Ily munkásság, ekkora eredmény mellett el kellett némulnia a becsületes kritikának. Maga Szathmáry Károly írja, a Pulszky-Albumba 1884-ben: alig van férfiú műveltségünk tör-

¹⁾ 1872 jan. 25.

ténetében, ki magát jobban tudta volna érvényesíteni, mert jelenben úgyszólván összes tudományos működésünknek élén áll. Elnöke az akadémia archaeologiai bizottságának, a régészeti társulatnak, a képzőművészeti tanácsnak; tagja az akadémia igazgató-tanácsának, a műemlékek országos tanácsának s legújabban kineveztetett a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjévé.

»Pulszky Ferencz most 70 éves s háta mögött 50 évi tudományos működés és eseményekben gazdag mult áll: mindez igen kevés nyomot hagyott a rendíthetetlen egészségű férfiú alakján. Gazdag haja csaknem egészen barna még, szemének tüze élénk, homlokán a kiállott szenvedések sem hagytak barázdát, léppei ruganyosak, könnyedek, mint egy húsz éves ifjúé.«

»A hazának még hosszú időkig nagy szüksége van reá.«

Ugyanazon Albumban Henszlmann Imre, régi barátja, de politikai ellenfele, így szól: »A múzeum harmadik korszakát Te inauguráltad, kedves barátom! Itt egyedül a régiségi osztályt tekintve, gondoskodásodnak köszönhetni, hogy a prae-historicumok tárlata Európában elsőrangú lett, hogy a római feliratos kőemlékek tára, s azok magyarázata a többi európai-val versenyre lépett. Fejérvárytól örökölt jeles régészeti könyvtáradat nagylelkűen az akadémiának és múzeumnak ajándékozván, megvetted könyvtáraink azóta tetemesen megsza- porodott szakosztályának alapját«.

A Magyar Tudományos Akadémia pedig 1891 szeptember 3-án e szavakkal üdvözölte: A kiváló állást, melyet tudományos ismereteinek és tapasztalatainak bámulatos gazdagságával, szellemének sokoldalúságával Méltóságod Akadémiánk tagjai sorában elfoglal, nem úgy lassanként, lépésről lépésre és az évek hosszú sorával járó tekintélytől is támogatva szerezte meg magának, hanem úgy szólva, már az első rohamra hódította meg.¹⁾

Akkor már régi kívánsága szerint, egészen a tudománynak és a múzeumnak szentelhette idejét. Lankadatlan tevékenységgel gyűjtötte össze és dolgozta fel hosszú éven át foly-

¹⁾ Aláírva B. Eötvös Lóránt elnök, Szily Kálmán főtítkár.

tatott tanulmányainak és gyakorlatának eredményeit. Az a műve, melylyel az Akadémia Semsey-díjára pályázott, ez utolsó éveinek volt érett gyümölcse.

Régi bajtársai már elhullottak, elragadta őket a halál, megörölte a politika. Őt fenntartotta ép egyénisége és maradandó értékű tudományos működése. Úgy állott, mint egy nagy epochának egyedüli, de megingathatatlan oszlopa. Homlokát nem csupán a maga szerzette babér övezte, besugározta nemzetünk legszebb emberöltőjének soha el nem halványuló napsugara is.

Lessing egy meséjét idézzük. A Szentjánosbogárka röpköd. Egyszerre a varangy reálövellí mérgét. Miért bántasz? Miért tündökölsz?

Maga a szellemi túlsúly is elviselhetetlen sokaknak. Ha ehhez még önzetlen, szilárd jellem és általános elimerés járul, biztos veszedelem. Pulszkyval együtt a sárba kellett rántani e reformkorszak minden szabadelvű hagyományát is.

A párthoz tartozót, bármily silány, megvédi az érdekszövetkezet. Ki magában áll, erejét a maga munkájából, a maga lelkéből meríti, az könnyű zsákmánynak látszik azok előtt, kik a más becületéből akarnak megélni. Kik a Samassa József szavai szerint: gyanúsítanak, hogy vádolhassanak, vádolnak, hogy ítélhessenek, ítélnek, hogy gyilkolhassanak.

Aztán »Calumniari audacter«. Talán még akad olyan is, ki elhiszi.

Pulszkyt éppen a Nemzeti Múzeum kárára elkövetett visszaélésekkel vádolták be az országgyűlésen. A kiküldött bizottság beható munkálattal kimutatta e vádak teljes alaptalanságát. Pulszky maga kijelentette, hogy ez a reactio támadása, mely most Európa szerte uralkodik és mely egy emberben egy egész társaságot akar tönkretenni. Ő tovább dolgozik az emberiség haladásán.¹⁾

Irataiból látjuk, hogy ez a problema őt gyakran foglalkoztatta. Még egyetlen vígjátékában, a »Felsülés«-ben is kitér reá.²⁾

¹⁾ Orient. Freimaurerische Zeitschrift. No. 20. 1887 december 28. 161—163. lap.

²⁾ Felsülés. Vígjáték öt felvonásban. Irta: Pulszky Ferencz. Budapest 1882.

Egy beszédében is mondja, hogy a képviselőnek vastag bőre van szüksége, a miniszternek még vastagabb bőre. Nem ismert az ilyen támadások ellen mást, mint a megvetést. Az 1903-ban tartott akadémiai emlékbeszéd is ugyanazt a nézetet vallja.

Nem akarunk vitába bocsátkozni. De tán szabad megjegyezni, hogy a maga személyes becsületét mindenki úgy védje meg, a hogy legjobbnak tartja. De ki egy elvet, egy igazságot is képvisel, nem kötelessége-e annak a vád teljes alaptalanságának kimutatása mellett megtorlással is élni? A megvetés csak azon fog, kiből még van becsület, de nem azon, ki mindent, mi felette áll, magához akar lerántani. Az aljasság nem irtható ki könnyen, csirái könnyen fogamzanak meg ezekben.

Das Rechte, das Gute führt ewig Streit,
Nie wird der Feind ihm erliegen.
Und erstickst du ihn nicht in den Lüften frei,
Stets wächst ihm die Kraft auf der Erde neu.

Pulszky meg nem tört erővel folytatta munkáját. Megérte még eszméi diadalát az egyházpolitikai küzdelemben. Azon évek megérésétől, melyekben romba látszott dőlni minden, mit Széchenyi, Kossuth, Deák és társaik a nemzet egysége és ereje érdekében építettek, megmentette őt a kegyes gondviselés.

A politika napról napra változik. A tudományos kutatás eredményei, a tudomány haladásával elévülnek és csak mint újabb igazságok kiindulópontjai élnek lappangva tovább. De egy a hazának, az igazságnak, az emberiségnek szentelt hosszú élet nyom nélkül el nem tűnhet.

Azon tudósok közül való volt, kiknek nem terméketlen a szelleme, hanem, kik a reájuk bízott kincset úgy hagyják örökösükre, hogy azt dúsan kamatoztassák. Mit az archaologia terén, mit a múzeumban megkezdett, folytathatja azt szorgalmas, részben máris nagynevű növendékeinek egész sorozata.

Azokról, kik még élnek és vér az ő véréből, ideg az idegéből, nem szólhatunk. De hogy mit köszön a politikai tudomány Pulszky Ágostnak, mivel tartozik a műtörténet Pulszky

Károlynak, azt a T. Akadémián kívül jól tudja nemcsak Magyarország, hanem az egész művelt világ is.

Ime, az igazi fejlődés: mi nála, ki holtig megmaradt régi táblabírónak, még egyesítve volt: a közélet és a történeti emlékek művészeti és aesthetikai tanulmánya és felfogása, azt fiai külön művelték nagy sikerrel.

Boldog volt, mert a legjobbak elismerése kísérte, buzdította, mert örvendhetett művének. Optimismusa, mely azon alapult, hogy magában bízott és bízhatott, sohasem hagyta cserben. Boldog volt, mert növendékei buzgó csapatja, mint patriarchát vette körül. Nem a sentimentalismusnak, hanem a belső mély érzésnek volt embere. Boldog volt, mert szeretett. Szerette családját, hazáját, az emberiséget. Boldog volt, mert mint ifjúságát és férfikorát a szerelem, úgy még hanyatló aggkorát is megaranyozta második nejének őszinte, hű szeretete.

Művein és közvetett szellemi hatásán kívül két nagy örökséget hagyott reánk. Az egyiket első önálló munkájában talál-
tam és a mai nap válságos viszonyai közt sokszorosan becses-
nek ítélem.

»A legpositivebb s legempirikusabb tudomány a historia, legjobban bizonyítja a morális érdekek hatalmát az anyagiak felett s legbiztosabb tanuja az eszmék győzelmének. Országok s birodalmak nagy létének nem annyira gyakorlott nagy seregek, nem jól elrendezett belkormány okai, mint azon fatalistikus közvélemény, mely a nemzetben él s őt képzelt rendeltetésére buzdítja, ragadja. Azon büszkeség, mely a polgárok eszméiben a nemzetet a többiek fölébe emelte, sokszor ugyan tespedésbe vezetett, de eltiprása és megszüntetése a győzelem legbiztosabb rúgóját, a bizodalmat s reményt mindig megtörte.

Európa jövőjére is könnyen nagy befolyást nyerhet egy ilyen eszme: minden szlávok egyesülése.

Nekünk ezen ideának ellenében mást kell nevelnünk, ha csak kereskedésünk jövő életerétől, a Dunától s tengertől megfosztatni nem akarunk: azt, hogy Nagy Lajos öröksége vissza-
szálland nemzetünkre s Magyarország még egyszer azzá lesz, mivé ezen király és Corvin Mátyás emelték, Európa közép-
pontjában, a havasoktól körzött, Dunától átszelt, tengertől

kétfelől mosott szép ország — legyen az, mivé a természet alkotta, Európa szíve, mely minden jóért és nagyért dobogni soha meg nem szűnik.«¹⁾

A másik egy rövid mondat, szinte hattyúdala.

»Bizony, itten az idejét a hazának szenteli, mikor a munkának szenteli. Ez legyen a magyar génus.«²⁾

¹⁾ Pulszky Ferencz. Töredékes észrevételei 64—65. l.

²⁾ Képviselőház 1887 febr. 19-én.

III.

PULSZKY FERENCZ RÉGÉSZETI MŰKÖDÉSE.

NAGY GÉZA I. tagtól.

I.

Annak a sokféle irányban alkotó fényes szellemnek mai százéves emlékünnepe, a ki az életben a Pulszky Ferencz nevet viselte s tette maradandó emléküvé, rám az a feladat hárult, hogy a régészet terén kifejtett működését méltassam. Ebben magaslott ki leginkább, ebbeli alkotásai a legmaradandóbbak s épen ebben találom feladatom nehézségét, mert nem üres frázisokból álló közönséges dicsbeszédet akarok tartani, hanem szeretném méltó világitásba helyezni működésének ezen irányát, s hű képet adni arról, milyen helyet foglalt el Pulszky Ferencz a magyar régészeti tudományban s mennyire előmozdította fejlődését azzal, hogy mindazon kérdésben, melylyel foglalkozott, új irányt jelölt ki s új szempontokra, új gondolatokra hívta fel a szakemberek figyelmét. Ez adja meg régészeti munkálkodásának a nagyszabású jelleget, még olyan esetekben is, a mikor az általa fölkelített új szempontok egészen más eredményre vezettek, mint a minőt ő tulajdonított nekik.

Pulszky Ferencz, mint ismeretes, 1814 szeptember 17-én született Eperjesen s 83-ik évének betöltése előtt egy héttel, 1897 szeptember 9-én halt meg Budapesten. Születésekor apja, Pulszky Károly már 58 éves volt, ki midőn 25 évi boldog házasság után elvesztette első nejét, Várady-Szakmáry Juditot, »hófehér hajjal« nőül vette Fejérváry Károly árva leányát, Apollóniát. Tőle született Pulszky Ferencz. Atyja házánál kizárólag németül beszéltek, de felsőmagyarországi szokás szerint, atyja

magyar pesztonkát is tartott gyermekei mellett. Ellenben nagy-
 anyja, Semsey Polyxena németül nem tudott, nála magyar volt
 a társalgási nyelv s mivel a nyarat nénjével együtt rendesen
 nála, a komlóskeresztési kastélyban töltötte Pulszky, a magyar
 beszédben is elég alkalma volt gyakorolni magát, melyhez járult
 még a felvidékiek harmadik nyelve, a tót, bár atyja nem igen
 akarta, hogy ezt a nézete szerint szolgák szájába való nyelvet
 alaposan megtanulja. A latin nyelv tudása elengedhetlen volt
 a mult század első felében, a ki a közéletben bármi csekély
 szerepet is akart vinni, hiszen ez volt a férfivilág nyelve a Fel-
 vidéken úgy, mint az Alföldön s a Dunántúl, mint a Tiszán-
 túl. De Pulszky megtanulta az antik világ másik nagy nyelv-
 vét, a görögöt is, mert mint nagybátyja mondta, e nélkül tudós
 nem lesz belőle. Később pedig a franczia, angol és olasz nyelv-
 vet is elsajátította, úgy hogy gazdag nyelvismerete olyan iro-
 dalmi kincseket tárt fel előtte, minőkben kortársai közül nagyon
 kevésnek volt része.

A műemlékek és régiségek iránti előszeretet és tanulmá-
 nyozásuk anyai örökség volt Pulszkynál. Már nagyatyja, Fejér-
 váry Károly is híres műgyűjtő volt, még inkább fokozódott a
 régészet szenvedélyes kedvelése fiában, Pulszky nagybátyjában,
 Fejérváry Gáborban, kiben a gyűjtési szenvedély alapos kép-
 zettséggel párosult, e tulajdonságok birtokában, módja is volt
 hozzá, sikerült neki olyan ritka és becses darabokból álló gyűj-
 teményt hozni össze, mely párját ritkította, ha ugyan nem
 a legelső helyet foglalta el az azon időbeli magángyűjtemények
 között.

Pulszkynak azonban sokáig nem volt alkalma belemélyedni
 nagybátyja gyűjteményének tanulmányozásába. 1829-ig nem is
 igen ismerte nagybátyját, ki báró Brudern József teljhatalmú
 megbízottja volt s ritkán járt a Felföldre. Midőn azonban Bru-
 dernnel szakított pazarlásai miatt, Eperjesre költözött, Pulszkyék
 házába, a minek rendkívüli hatása volt Pulszky Ferencz további
 fejlődésére s egészen új eszmekört tárt föl előtte, tanításai-
 val, melyekhez gyűjteménye szolgáltatta a gyakorlati példákat,
 kifejlesztette és nagyra növelte benne a szép iránti érzéket.

A régiségek azonban már előbb is érdekelték. Erre nézve
 egy esetet találunk emlékirataiban, midőn tanulókorában lab-

dázás alatt házuk faláról egy helyen az odadobott labda leverte a vakolatot, mely alatt betük látszottak. Pulszky nem nyugodott addig, míg le nem kaparta a mészréteget s el nem olvasta a Zimmermann-névvel és 1638 évszámmal ellátott föliratot. Atyjától aztán azt is megtudta, hogy házuk egykor a Zimmermannoké volt.

A Fejérváry-gyűjtemény zöme görög és római régiségekből, bronzszobrokból, házi eszközökből, etruszk és nagygörögországi díszedényekből, szép példányokban gazdag vésett drágakövekből, cameókból és intaglioiból állt. Ezekhez járultak válogatott egyiptomi régiségek báró Stürmer gyűjteményéből, phoenikiai szobrok, asszír és babyloni hengerek, Szasszanidakori perzsa cameók, khinai és indiai régiségek, továbbá rendkívül becses elefántesontfaragványok, XVI—XVII. századbeli olasz majolikák, néhány középkori műemlék, a képek közt Francisco Francia Madonnája Sz. Józseffel és Sz. Ferenczczel 1512-ből. Fejérváry nem szerette a középkori művészetet, Pulszky is csak később, Steinbüchel és Böhm Dániel tanításai után kezdte megbecsülni és csodálni Giottot és iskoláját, Donatello, Mino és Verocchio műveit. Legnagyobb becsben a görög és római régiségeket tartották, mert mint Pulszky írta az Athenaeum 1838. évfolyamában, (II. 185—189.) »A műgyűjtemények hasznáról« cz. tanulmányában, ezek tisztítják az ízlést, élesítik a szépségérzéket s ébresztik a gondolkozást.

A magyarországi provincialis római művészet emlékei közt kevés olyat talált Fejérváry, melyet érdemesnek tartott volna a megszerzésre. A komárommegyei veimi-pusztán lelt s az erény és élvezet közti keresztúton álló Herculest ábrázoló aranyozott ólom dombormű, a mehadiai Diana-szobor, a potentianai (Érd) Hercules, a Mercurius szobrát ábrázoló fogantyú s talán a Jankovich-gyűjteményből való és szintén fogantyúnak használt Diana tartoznak azon műemlékek közé, melyek Henszlmann katalógusa s Pulszky műgyűjteményének jegyzéke után hazai eredetű római emlékeknek állapíthatók meg.

Az őskor bronztárgyai akkor kezdték érdekelni Fejérváryt, midőn Losonczon meglátogatta Kubinyi Ferenczet s megsemmisítette kisterenyei régiségeit. Annyira megtetszettek neki, hogy elment Terenyére, Kubinyi ipához, Gyürky Pálhoz s engedé-

lyével Kubinyival közösen ásatást végeztek a Hársashegy-oldali legelőn. Az itt talált régiségek utóbb a liverpooli, londoni, kopenhágai stb. múzeumokba kerültek. Ugyancsak a liverpooli múzeumban van egy Mátra vidékén lelt bronzkard s az a két nagy bronzkerék, melyet a sárosmegyei Aboson ástak ki. Henszlmann csak általánosságban említi ezeket a Sáros, Ung, Nógrád és Heves megyékben lelt »celta« régiségeket, zablákat, fibulákat, karpereczeket, övrészleteket és kardokat, melyeknél csak az övrészek és karpereczek lelhelyét jelöli meg közelebbről a sárosmegyei Bökiben. Az 1850-ben Pesten, a Dunában lelt s Fejérváry által megszerzett 12—15 kardról az Archiv für österr. Geschichte (XXIX. 2. 284.) ad értesítést.

E nagyszerű gyűjtemény — fájdalom — szétszóródott világszerte mindenfelé, mint magángyűjteményeink legnagyobb része.

Nagybátyja halála után († 1851 nov. 22. Pest) Pulszky lett a gyűjtemény örököse, melyet, a mint megérkezett Londonba, a nagybritanniai régészeti társaság helyiségeiben és szekrényeiben közszemlére állított ki, mert mint emlékirataiban mondja, ismerte művészeti és régészeti becsét, büszke volt rá s meg akarta mutatni az angol közönségnek. A gyűjtemény katalógusát az akkor Londonban időző Henszlmann I. készítette el.¹⁾ Az emigratio azonban anyagilag is sújtotta Pulszkyt, úgy hogy kénytelen volt gyűjteményének legalább egy részét értékesíteni. Legelőbb becses XVI—XVII. századbeli olasz majolikagyűjteményét adta el egy francia műbarátnak azon két gyönyörű tállal, mely a mantuai hercegek címérével és Perugino iskolájából való rajzokkal volt ellátva. Majd az elefántcsontba vésett domborművekre került a sor, melyek néhány egyiptomi s etruszk, meg keleti (perzsa, khinai és indiai) elefántcsontfaragványon kívül históriai és mythológiai táblákból, becses és ritka V—VI. századbeli consuli diptychonokból, a képrombolás előtti és utáni byzanci, valamint Karolingkori szentképekből és a

¹⁾ Catalogue of the Collection of the Monuments, of Art formed by the late Gabriel Fejérváry of Hungary. Arranged and described by Doctor E. Henszlmann. London, 1853.

későbbi angol, német, olasz, francia, spanyol és németalföldi vésetekből álltak, úgy hogy a byzanci időkötől a XVI. századig gazdag forrásul szolgáltak a dombormű történetére. Az Aesculapius- és Hygieia-féle gyönyörű mythologiai táblát, melyet Fejérváry gróf Viczay Mihály eladó elefántesontjai közül Biedermannál vásárolt Bécsben, Labarte is kiadta kézikönyvében. Ezt a páratlan gyűjteményt Mayer József liverpooli gazdag polgár vette meg 18 ezer forintért és szülővárosának ajánlódta. Pulszky, bár mint maga is mondja, gyermekei neveltetése végett értékesítette gyűjteménye egyes részeit, nem tudott ellentállni gyűjtői szenvedélyének; nem állhatta meg, hogy néhány épen akkor előkerült rendkívül érdekes vésett gemmát ne vásároljon a kapott pénzből.¹⁾

A gyűjtemény többi részét, melyet tehetségéhez képest, azután is gyarapított, 1868-ban bocsátotta Párisban nyilvános árverésre, midőn a M. N. Múzeum igazgatójává történt kinevezetésével összeütközött volna, hogy magának is legyen gyűjteménye. Pótolhatlan veszteség, hogy az akkori viszonyok közt nem volt módjában az államnak a különösen vésett ékkövekben gazdag gyűjtemény megvétele. Így azonban alig egy-két darab maradt a hazában. Ezek közé tartozik a Grimani-féle díszedény, melyet Pulszky a Fejérváry-gyűjtemény gyönyegének, főkincsének mond. Ezt a görög művészet fénykorából származó bronzdiszitményt Grimani tengernagy hozta a XVI. században Athénből. Midőn az alig 19 éves Pulszky 1833-ban Olaszországban utazott nagybátyjával, San Quirico velencei műárúsnál látta meg a díszedényt, melytől annyira el volt ragadtatva, hogy mindenkép meg akarta vétetni nagybátyjával. Fejérváry azonban nem bízott unokaöccse archaeologiai ítéletében s csak akkor vette meg, midőn Nápolyban a híres pompeiidíszedényeket is megtekintették s visszatérőben voltak az olaszországi útból. Ez az edény, mint a M. N. Múzeum letéte, jelen

¹⁾ Az elefántesontfaragványok értekező catalogusát a régi elefántesontfaragványokról, különösen a consuli diptychonokról szóló tanulmányával együtt »Catalogue of the Fejérváry ivories in the Museum of Joseph Mayer Esqu. Preceded by an Essay on Antiques Ivories by Francis Pulszky. Liverpool, 1856«. czímen írta meg.

leg az Iparművészeti Múzeumban van.¹⁾ Lysipposz Heraklesének Potentianában lelt régi római bronzmásolatát Ráth György szerezte meg, de 1894-ben ez is a M. N. Múzeum tulajdona lett.²⁾ Egy ezüst szemű és ezüst övű bronz Lar pedig, mely előbb Jankovich M. gyűjteményében volt, Fejérvárytól Henszlmann kezébe, tőle pedig a Kassai Múzeumba került.³⁾

A gyűjtemény egyes darabjairól még a harminczas évek felé vízfestmények készültek, melyekhez később Pulszky rövid felvilágosító jegyzeteket írt német nyelven. A rajzokat, melyek két vastag ívrétű kötetbe foglalva a M. N. Múzeum régiség-tára szakkönyvtárának tulajdonában vannak, a finom érzékű, műértő Böhm Dánielnek, a szepesváraljai születésű bécsi udvari éremvésőnek fia, Farkas s a vele együtt Pulszkyéknál nyaraló barátja, Bücher készítette s ezek alapján ismertette a Fejérváry-gyűjteményt a *Bulletino del istituto*ban Braun Emilio, a római régészeti intézet titkára.

II.

1833-ban nagybátyjával Olaszországban utazott. Bécsen és Münchenen át mentek s voltak Comoban, Milanoban, Bresciában, Velenczében, Firenzében, Rómában, Nápolyban, Pompeiben, Palermoban, Paestumban, Bolognában s öt hónap múlva gazdag tapasztalatokkal tértek vissza. Új eszmekör nyílt meg Pulszky előtt, a művészet remekeinek szemlélete a szépnak eddig nem ismert formáival rendkívüli hatással volt műérzékének fejlesztésére s egyszersmind új ismeretségeket szerzett, melyek régészeti és műtörténeti tanulmányai eddigi látkörének kibővítésére voltak nagy hatással, így Bécsben megismerkedett a már említett szepesi Böhm Dánielen kívül Steinbüchel Antallal, ki a műemlékeknel különösen culturtörténeti nevezetességekre fordított kiváló figyelmet s tőle sok szellemes észrevételt hallott Pulszky, melyek termékeny talajra hullottak

¹⁾ Pulszky F.: Életem és korom. I. 54. — Henszlmann I. Catalogue of the Collection Fejérváry. 213. — Pulszky Ferencz műgyűjt. 9. — Hekler. A. Arch. Ért. 1913. 462.

²⁾ Henszlmann id. m. 226. Pulszky gyűjt. 10. Hekler. U. o. 463.

³⁾ Pulszky F.: Magyarország Arch. I. 245.

nála. Münchenben Thiersch Fridrikkel volt alkalma ismeret-ségbe jutni. Tőle is sokat tanult, tetszését pedig különösen azzal nyerte meg, hogy egy Winkelmann által kiadott, de meg nem fejtett márvány dombornűtöredékben fölismerte, hogy egy homerosi jelenetet tüntet föl Trója ostromából.

Gebharddal, Kellermannnal, Bunsennel, a kiváló archaeologussal s a római archaeologiai intézet vezetőjével való ismeret-sége is ekkor kezdődött. Hazatérte után csakhamar az intézet, melynek több magyarországi régiség rajzát küldte meg, levelezőtagjának választotta meg.

1836-ban újabb útra indult nagybátyjával. Ez alkalommal Prágát, Drezdát, Lipsét, Potsdamot, Berlint, Hamburgot, Angliát, Írországot, Skóciát, Hollandiát, Antwerpent, Kölnt s a Rajna vidékét nézték meg. Ezen utazását megírta Pulszky »Úti vázlatok 1836-ból« cz. a. a Budapesti Árvízönyvben (1839. I. 64—169.). Prágában közlőrl útálatosaknak, messziről nyomasztóknak találta a XVII. század ízléstelen faragású szobrait, melyek azonban teljes összhangzásban vannak a nyomasztó pompával, czikornyásan épült, nehéz fényű XVII. századbeli palotákkal. Különösen sértette nyomasztó nehézségével a királyi lak és Hradsin, melyeknek a góth ízlés egyik remeke, a vártemplom szomszédsága is árt. Drezdában szintén visszatetszik neki a pompaszerető Augusztok korának ízlése, mely már nem volt képes szülni művészeket, kik a nemtelenebb anyagokból is, fizethetlen remekeket teremtettek, az anyag drágasága által gondolták tehát kipótolhatni az érzés és lángész hiányát. A kincstár pompás, de terhelt, mesterséges, de nem mesteri, drága, de nem nemes művekből áll. Sajnálja, hogy az Augusztok ideje már terhelt, pompás és ízléstelen volt s a mesterségesnek ideáját összezavarta a mesterivel; mennyit tehettek volna ily adakozó fejedelmek a XV. és XVI. században? Potsdamnál újra megjegyzi, hogy a vár a mult század második felének ízlését mutatja, mely a czikornyákat, a classicus időt s a keleti alakokat összeforrasztván, az egésznet francia ízlésnek nevezte, mely oly tarka s határozatlan karakterű volt, mint XVI. Lajos francziái. A delfti templomban lévő s Orániai Vilmost ábrázoló emlékről is az a véleménye, hogy a művészet aljasultának és a természetből

eltértének emléke; bélyegét hordja azon dagályos és modoros, mesterkélt és hazug korszaknak, melyet a művészetben Benini, a históriában XIV. Lajos személyesít.

E szomorú idők szülöttei közül kiválik Rubens, kinek halhatatlan remekeiben az antwerpeni múzeumban és templomokban volt alkalma gyönyörködni. Rubens oly időben született, midőn a művészek már nem a múzsa fiai, nem a szép természetbe, hanem a régi mesterek műveibe gyökereztették a művészetet, nemzetiségről nem is álmodtak, mintha ez a művészetnél nem lenne oly szükséges, mint növényeknél a föld, melyben gyökereznek. Az elkényeztetett képző ész nem volt képes magából meríteni, minták s mindenféle előszedett képek szerint dolgozott, kifáradt a teremtő erő, száraz tanultság lépett az élet és természetigazság helyébe. De Rubens erős lelkülete megtörte a járatlant s nemzetiségen alapulva, csak a természetet utánózva, oly magasra emelkedett, mint a régi olaszok.

Lipszénél visszataszítónak találja kereskedő szellemét, oly prózai, oly józan, hogy az ember kétségbe esnék, ha nem tudná, hogy végre mégis győz a nemesebb. Nem a pénzben, nem a kereskedésben van a baj, a pénzaristokratia sokszor nagyszerű, Medicis Cosmus s a Fuggerek, Velencze nemesei s a genuai családok kereskedők voltak, míg a mai arisztokratia nagy része éppen oly sekélyes, oly szűkkeblű, nagytól borzadó s kicsinységekkel bíbelődő, mint a pénzemberek. A szatócs szellem a nyavalyája időnknek. Ugyane gondolata más alakban s más vonatkozásban még egyszer visszatér az angol és ir jellem összehasonlításánál. A materiális jólét s fölületes fölvilágosodás nem elég a nemzetek boldogságához. Felhozza Khinát, de még közelebb áll a *zsido*, mely nyomott állapot mellett is mindenütt a legszegényebb osztály fölött áll, ritkaság a koldus vagy az írni, számolni nem tudó; az ipart, pénzkeresést, materialis emelkedést meg nem törhette a nyomás, de *lealacsonyítja a nemzet lelkületét*. Morális jellemvonások nélkül a materiális jólét haszontalan.

Azután magával ragadta Pulszkyt a politika, de szakított időt arra, hogy néhány tanulmányával régészeti hajlamait kielégítse. Az Athenaeum 1838-iki évfolyamában (II. 185—189.). »A műgyűjtemények hasznairól« értekezik. Nagyon elkelt nálunk

ilyen czikk, mert — mint írja Pulszky — még mindig nagy, azoknak száma, kik a múzeumokat egészen nélkülözhető fényűzésnek gondolják s csak azért tartják szükségesnek a fővárosban, hogy a nemzet egészen pallérozatlannak ne tartassék. Szemükben mű- és régiséggyűjtemények csak olyasmi, mint egy kostyáli atilla vagy gunkel-féle frack, melyet, ha divatosan társaságba vagy gyűlésbe akarunk menni, magunkra veszünk. Pedig anyagi szempontból is szükségesek az ily gyűjtemények. Hivatkozik Angliára, hol a kézművek tőkéje főképp azon időtől növekedett, melyben a parlament megvette Townley gyűjteményeit, Hamilton díszedényeit, Lord Elgin márványait s Münchenre, mely 30 év előtt ritkán látogatott holt város, most az utasok karavánjainak gyűlpontja.

Soha ország — végzi cikkét — pénzt jobban kamatozni nem látja, mint melyet műgyűjteményekre fordít.

Ugyancsak az Athenaeumban »Irán és Turán« cz. a. (1839. II. 273.) a művészi és nem művészi fajokról ír, kiemelvén, hogy az utóbbiak közé tartoznak a sémi és turán fajok. Ugyanezt később megírta angolul és amerikai barátja, Gliddon felszólítására az általa kiadott »Indigenous races of man« cz. műben (Philadelphia, London. 1857.) Még két tanulmánya jelent meg az Athenaeumban, ú. m. »Élet és Művészet« (1841. 34. és 56. sz.) és azután Henszlmann I. Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelés közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon cz. műve alkalmából (1842. II. 15.)

Azután szünet állt be régészeti és műtörténeti tanulmányai közlésében s csak a szabadságharcz leveretése után, angliai tartózkodása alatt (1849—1859) fordult ismét feléjük s úgy irodalmilag, mint felolvasásokban értékesítette gazdag ismereteit. Így 1850-ben egy nagy érdeklődéssel fogadott műtörténeti értekezést tartott Londonban, az University College-Hall megnyitása alkalmával, melyet a »Falkener Museum« cz. folyóiratban adott ki. 1851-ben egész cyklusban beszélt azon befolyásról, melylyel a különböző országok természeti és földrajzi viszonyai hatnak a lakosság szellemi kifejlődésére, művészetére és történelmére. 1853-ban a Fejérváry-gyűjteménynyel kapcsolatban nyolcz felolvasásban értekezett az egyiptomi művészetről és történetről; Ninive, Babylon és Persepolis emlékeiről; a

hindu és khinai vésetekről; az etruszk régiségekről; a görög és római basreliefekről; a görögországi és római bronz- és márványszobrokról; a vésett drágakövekről, terracottákról, vázákról, elefántcsont domborművekről s végül a plasztikai művészet fejlődésének általános képéről. Irodalmilag a berlini régészeti folyóirat számára írt cikkeit említjük fel, melyekben a londoni piacz görög-római kincseiről számol be. Angol tanulmányai közül, már említettük a Fejérváry-gyűjtemény elefántcsont faragványainak értekező catalogusát s a művészi és nem művészi fajokról szóló értekezését.

Az olasz háború újra a politika terére sodorta. Midőn azonban a háború nem hozta meg a várt sikereket, Firenzébe tette át lakását s belemerült a firenzei egykori művészet nagyszerű emlékeinek szemlélésébe s azok tanulmányozásával keresett lelkének megnyugvást és élvezetet, a míg 1866 őszén újra vissza nem került az oly régóta nem látott hazába.

III.

Henszlmann Imre, ki ismerte az árvíz idejétől fogva a M. N. Múzeumot, teljes joggal írja a Pulszky-Albumban, hogy Pulszky inaugurálta a Múzeum harmadik korszakát, azt a korszakot t. i., midőn európai színvonalra emelkedett múzeumunk. A harmincas években Haliczky volt a helyettes igazgató és régiségtári őr, a kiról — mint Pulszky mondja emlékirataiban — nehéz volt meghatározni, hogyan jutott a múzeumhoz, mert eredetileg baromorvos volt s a rossz világ ráfogta a helytartótanácsra, hogy a veterinarius szó félreértéséből régiségbúvárt vélt benne feltalálhatni s úgy nevezte ki a régiségtár őrének. Henszlmann felhoz egy pár esetet, ami mutatja, mi mindenféle csodabogár lett abból, hogy avatatlanok kontárkodtak bele a régiségek meghatározásába. Jelentékeny haladás történt Kubinyi Ágoston igazgatósága és Érdy János régiségtári őrsege idejében, de még mindig sok kívánni való volt, akár a szakszerű rendezés, akár pedig a céltudatos és rendszeres gyűjtés terén.

Szembetűnően érezhető volt tehát az emelkedés, midőn Kubinyi Ágost nyugdíjba vonulása után olyan európai műveltségű

és finom műérzékű ember került a múzeum élére, mint Pulszky Ferencz s vele csaka nem egyidőben Rómer Flóris a régiségtárba Erdy János helyett.

Pulszky 1866 szeptember havában, neje és leánya betegségének hírére tért haza 17 éves számkivetés után Olaszországból. A kiegyezéssel ismét rálépett a politika sikamlós mezejére. Szerencsére olyan ember volt a kiegyezés közoktatásügyi ministere, mint báró Eötvös József, kinek nemcsak teljes érzéke volt minden kulturális követelmény iránt, de azt is meg tudta ítélni, ki hová való? Pulszkyt szemelte ki múzeumi igazgatónak és 1869 február 25-én kinevezte, a minek kétféle szempontból is nagy jelentőséget tulajdoníthatunk: egyrészt a legméltóbb ember került a múzeum élére, másrészt Pulszky is vissza lőn adva tulajdonképeni hivatásának.

1894 december 19-én ment Pulszky nyugalomba. Az a negyedszázad, a míg a múzeum élén volt, minden irányban a nagyarányú fejlődésnek és haladásnak volt az ideje, a miben az egyes osztályok vezetőinek közreműködésén kívül része volt annak is, hogy az alkotmány helyreállítása után nagyobb és rendszeresebb lett az állami támogatás is és az a személyes viszony, melyben Pulszky volt az első cultusminiszterekkel, báró Eötvössel, Trefort Ágosttal, nagy befolyással volt a múzeumi szükségletek kellő figyelembe vételére, másfelől megakadályozta a múzeumi igazgatói állás felől annak a bürokratikus felfogásnak a kialakulását, mely később mind nagyobb tért foglalt el a ministeriumban.

Elmondtuk, hogy Pulszky kénytelen volt 1868-ban megválni a Fejérváry-gyűjteménytől. Egyes magyarországi vonatkozású dolgokat azonban később visszaszerzett s azokat a régiségtárnak ajándékozta. Ezek közé tartozik Ó-Buda anjoukori, XV. és XVI. századbeli, valamint Buda polgármesterének és tanácsának 1689-iki pecsétnyomója, melyeket Bécsben 700 forintért vásárolt vissza. Ugyanezekkel együtt ajándékozott egy 300 forintért vásárolt diszpuskát 1673-ból, elefántcsonttal kirakva, Kőszeg címerével és ostromával, mely azonban nem fordul elő a gyűjtemény catalogusaiban. Előfordul azonban Sáros vármegye 1786-iki s a marosvásárhelyi apácák XV. százdbeli pecsétnyomója, úgyszintén Sáros vár lakatja, melyeket

szintén a régiségtárnak ajándékozott a Fejérvárytól öröklött becses régészeti szakkönyvtárral, a Fejérváry-gyűjtemény, nevezetesebb darabjainak rajzaival és egy nagy fénykép gyűjteménnyel együtt.

Mint a múzeum igazgatója, Pulszky most már visszatérhetett ifjúkora tanulmányaihoz és szabadon foglalkozhatott a régészettel.

A Bécsben élő, de magát mindig magyarnak valló szepesi Böhm Dániel oktató beszédeiből tanulta meg Pulszky, hogy a műemlékeket mindig a saját korukkal összefüggésben kell megbírálni s a művészetet minden nemzet kulturális állása eredményének tekinteni. Ezek a tanítások fogékony talajra találtak Pulszkynál s már 1838-ban »A műgyűjtemények hasznairól« szóló tanulmányában (Athenaeum. 1838. II. 185.) azt írja, hogy legnagyobb érdekű reánk nézve mindaz, mi hazánkat tárgyazza, mi régi állását, régi hitét s történeteit, kereskedése s művelődése útjait megmutatja. Mert nemzetünk s országunk egymástól el nem választható s a mi az ország régisége, az egyzersmind a nemzet emléke.

De közéleti és politikai szereplése nem engedte, hogy hosszabb ideig s tüzetesen foglalkozhatott volna a régiség emlékeivel, különösen a hazaiakkal, melyektől a szabadságharcz utáni, csaknem két évtizedes külföldi tartózkodása alatt egyébként is el volt zárva. Későn kezdett megérni régészeti tanulmányainak gyümölcse. Csak a hetvenes évektől fogva kezdett belemélyedni a magyarországi régiségek tanulmányozásába, de most nem már a műemlékek, hanem a Magyarország multjára valamely szempontból világot vető történelem előtti vagy a történelem kezdő és homályos korszakából eredő régiségek felé fordult a figyelme.

Irt ugyan még néhány műtörténeti cikket, minő a Budapesti Szemlében »Raimondi Marc Antonio és iskolája« (I. 27—45) s »Adalékok a magyarországi műtörténelemhez« (IV. 225—238) a Kisfaludy-Társaság évlapjaiban »Adalékok a hazai műtörténelemhez« (IX. 376—392) s a Fővárosi Lapokban »Két középkori olasz művész magyarországi viszonyairól. Andrea da Fiesole et Aristotile Fioravanti« (1874. 224); de aztán mindjobban kezdett foglalkozni azon nehéz és bonyolult feladatokkal,

melyek sehol Európában nem oly nagyok, mint nálunk. Hazánkat ugyanis — mondja az avar leletekről szóló értekezése kezdetén — soha nem lakta homogén nemzet, a régi hódító népek nagyobb részint csak keresztül vonultak rajta, uralmuk nem tartott soká, legtovább tartott még a rómaiaké, de itteni gyarmataik is az egész római világ népségeiből összeszedett légiók és cohorsok kiszolgált katonáiból nyerték lakóikat, minék következtében rómaiakori emlékeink is a barbárság bélyegét hordják.

Pulszkynek ezen akadémiai értekezése (tartotta a M. T. Akadémia 1874 január 12-iki ülésén) nyitja meg azon tanulmányai sorát, melyeket 1891-ig bocsátott közre, a mikor aztán nagy műve, a Magyarország Archaeológiája elkészítéséhez fogott. Az egész értekezés 12 lapra terjed, de minden rövidsége mellett is classikus példát nyújt arra, mint lehet kevés szóval sokat mondani. Bevezetésül ugyanis tömören összefoglalja Magyarország történelmének alakulását a kőkortól kezdve a honfoglalás koráig, a miről előbb, néhány szakembert kivéve, alig alkotott bárki is világos képet magának. Azután megállapítja, hogy a leletek közül melyek esnek az avar-időkbe s a kevés emlék nyomán igyekszik megállapítani az avarok kultarafokát, kik a magyar történelemre nézve annál fontosabbak, mert a hunokon kívül csak ők alapítottak mielőttünk államot a Középduna völgyében s ha a hunok nagyobb nevet hagytak is a történelemben, uralkodásuk ideje rövidebb volt, mint az avaroké s midőn ez utóbbiak Nagy Károly által legyőzettek, akkor sem szorítottak ki az országból, sem ki nem pusztítottak, hanem tovább is lakhatták — bár legyőzve és megtörve — az országot, úgy hogy egyesülhettek a pár nemzedékkel később érkezett Árpád hadaival. Új szempontok voltak ezek akkor, — vagy talán szabatosabban úgy fejezhetjük ki magunkat, hogy elavultnak hitt régi felfogás nyert új szempontokkal való kiegészítést és megerősítést. De még nagyobb újdonság számba ment, midőn hivatkozik arra, hogy az I. Justinus (518—527) és Phocas (602—610) keletrómai császárok aranyai által datált szentendrei lelet kengyelvasa a legrégebb, melyet ismerünk s a kengyelvassal magyarázza meg az avarok hadi szerencsését, ők lettek a nagy újítók a hadviselésben, velök kezdődik a közép-

kor, melynél a csaták sorsát — eltérőleg a görög és római tak-
tikától — a lovasság döntötte el s tartott e kor a lőpor, külö-
nösen a puska s a puskaágy feltalálásáig, a mi aztán az újkort
vezette be. Pulszkynak ezen gondolkozásra késztető ötlete,
melyről Hunfalvy meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott a
Magyarország Ethnographiájában, ma már általánosan elfoga-
dott igazságnak tekinthető. Mindössze az a kérdés lehet még
vita tárgya: vajjon nem a hunok hozták-e be Európába a ken-
gyelt, tekintve az olyan IV—V. századbeli érmek által datált
leletek lovas-sírait, minők Keszthelyen, Mártélyon stb. for-
dultak elő, melyek félköríves kengyeltipusa eltér az almaalakú
avar és körtealakú honfoglaláskori magyar kengyeltipustól, de
megmarad a germánoknál.

Az avar leletek tanulmányozásáról aztán áttért a germán
és honfoglaláskori magyar emlékekre is, melyekről több érte-
kezésében foglalkozott, ilyenek: a M. Tudományos Akadémia
Évkönyveiben (XVI. köt. 3 dar. 1878. 57—66) »Néhány magyar-
országi és ősmagyar leletről«, az Osztrák-Magyar Monarchia
írásban és képen cz. nagy munka I. kötetében a nagyszent-
miklósi ú. n. Attila-kincsről, továbbá az akadémiai történelmi
Értekezésekben »Tanulmányok a népvándorlás korának emlé-
keiről« (XIV. 1. és 5.), melyeket a II. osztály 1888 november
5-iki és 1889 október 11-iki ülésén olvasott föl, közülük az utóbbi
»Die Goldfunde von Szilágysomlyó. Budapest, 1890.« u. a. néme-
tül is megjelent — s aztán »A Magyar pogány sírleletek« cz.
értekezése (XIV. 10), melyet 1891 február 1-én tartott.

A népvándorlás korának emlékein kívül a rézkorszak kér-
désével foglalkozott sokat.

Azt a nézetet, hogy Európa egyes részeiben a bronzkort
megelőzte egy olyan korszak, midőn tiszta rézeszközöket hasz-
náltak, a dublini múzeumban lévő irországi réztárgyak után
1861-ben Sir William Wilde vetette föl legelőbb, a kihez csatla-
kozott a svájci czölöpépítmények réz szerszámai alapján
1863-ban dr. Keller Ferdinánd. Nézetüket azonban nem fogad-
ták el Európa akkori nevezetesebb régészei. Azt elismerték,
hogy valahol kellett lenni egy hosszan tartó tiszta rézkornak,
de Európában a kőre közvetlenül a bronz, vagyis a réz és ón
vegyülékéből előállt új fém következett.

Nálunk azonban már Rómer — bár egy kissé tartózkodóan — a Műrégészeti Kalauzban a természetes fejlődésből magyarázta, hogy a nálunk található tiszta rézből vagy aranyból készült eszközöknek meg kellett előzniök a bronzokat.

A kérdést Pulszky tette tüzetes tanulmányozás tárgyává.

Már az avar leletekről szóló értekezésében felhossa, hogy a bronzkort aligha meg nem előzte a felföldön egy rézkor, mert különösen a Kárpátok alján s a Mátra körül sok tiszta rézszer-szám fordul elő minden egyéb fémkeverék nélkül, nagyobb részint bányászcsákány s egyéb bányaeszköz, mi alig tűnhetik fel, mert a hol a termésvéz találtatott, ott ezt használták fel előbb, mint a nehezebben olvasztható érczet, mely már fémekkel van keverve. Midőn pedig az ősrégészek 1876-ban Budapesten tartották meg VIII. congressusukat, a szeptember 7-iki ülésen előadást tartott a rézkorról¹⁾, melyben véleménye támogatására felhozta, hogy a Wartha és Lengyel tanárok által vegyelemzett magyarországi réztárgyakban semmi nyoma sincs az ónnak, ellenben némelyik olyan tiszta rézből való, minőt a Mátrán még ma is találnak természetes állapotban; másfelől pedig a réztypusok vizsgálata azt mutatja, hogy némelyik az átfűrt csiszolt kőbaltához csatlakozik s így a kő- és bronztypusok közti átmenet felhozott hézagát éppen a magyarországi réztypusok töltik ki. A bronz civilisatio népe Magyarországon oly népségre talált, mely a kőkorból kiindulva, már a rézkor civilizációját érte el. A bronznép műveltebb volt, mint a réznép, de lassan-lassan átvette ettől eredeti típusait s a mint utánozta, formáit megnesemesítette és díszítéssel látta el. A M. N. Múzeumból, Erdélyből s vidéki múzeumokból és magángyűjteményekből kiállított réztárgyak nagy száma után annyi engedményt csakugyan tettek a külföldi régészek, hogy Magyarországon sokkal több rézeszköz fordul elő, mint földrészünk többi országai-
ban, de a külön rézkort nem ismerték el.

Ismétli érveit Pulszky »Az őstörténelmi leletekről Magyarországon« cz. a. a természettudományi társulat 1876 október 13-iki estélyén tartott előadásában, mely a Népszerű Természet-

¹⁾ Compte Rendu de la huitième session à Budapest. 1876. I. köt. 1. rész. 221. s. köv. II.

tudományi Előadások Gyűjteménye I. füzeteként jelent meg, valamint a Lubbock J. művéhez (A történelem előtti idők) írt bevezetésében is, mely szintén ugyanazon 1876-ik esztendőben látott napvilágot.

A kérdés azonban ezután sem hagyta nyugton Pulszkyt, bár a következő évek alatt jobban lekötötték figyelmét a kelta kor emlékei. Úgy látszik, Unsedt Ingwald christianiai régiségtári őrnök a magyarországi bronzkorról 1880-ban kiadott műve volt befolyással Pulszkyra, hogy a kérdést minden oldalról, újabb vizsgálat alá vegye. Unsedt ugyanis olyan véleményben volt, hogy a réztárgyak magában a magyarországi bronzkorban képeznek egy csoportozatot, a mi abból magyarázható, hogy az emberek megtanulták a belföldi réz feldolgozásának mesterségét s ezt olyan eszközök előállítására használták, melyek bizonyos külön célra készültek.

Egy nagy monographia lett az eredménye ezen újabb vizsgálatoknak, melyet »A rézkor Magyarországon« cz. a. 4-ed réttű alakban 1883-ban a M. Tud. Akadémia archaeologiai bizottsága adott ki. Fél század telt el azóta, hogy Pulszky levelezőtagjának választotta meg a római Instituto di Corrispondenza archeologica, a mi — mint az előszóban mondja — megerősítette azon szándékát, hogy a régészetnek szentelje törekvéseit. De a körülmények többször elterelték kitűzött céljától. Csak időnkint talált alkalmat, hogy a régészettel foglalkozhatott. De újabban visszakerült oda, honnét kiindult. Azon vörösréz tárgyak, melyek hazánkban az ősrégészeti leletek egyik sajátosságát képezik, magukra vonták figyelmét s mivel ilyenek más európai országban alig fordultak elő, hazafiúi kötelességének tartotta ezek tanulmányozását. Ötven évi munkásságnak — teszi hozzá szerénykedve — ez ugyan igen csekély eredménye, de mindenesetre annak bizonyossága, hogy a régészeti levelezés intézete Rómában még sem tévedett, midőn ötven év előtt levelezőtagjának választotta meg.

A munka német fordításban is megjelent s hatása alatt, különösen a német régészek közt, nagyon megnövekedett a rézkor híveinek száma. Mindamellett még ma is vannak ellenvéleményűek s egy pár, eddig figyelembe nem vett szempont újabb kételyeket támaszt, úgy hogy ma sem mondható vég-

leg eldöntöttek a magyarországi rézkor annyit vitatott kérdése.

A harmadik emlékesoport, melylyel Pulszky tüzetesebben foglalkozott, a hazai őskort és történelmi időket áthidaló kelta uralom hagyatéka. Pulszky itt összefoglalja a kezdődő vaskor két időszakát, melyek közül a régebbi Halstatt-, az újabb La Tène-cultura néven ismeretes. A tiszta Halstatt-cultura dunántúli emlékei csak az utóbbi évtizedek alatt lettek ismeretesek, de befolyása alatt volt a bronzkori cultura végső szaka, mely Pulszky szerint nagyjában a Kr. e. VII—V. századba tehető, a IV. századdal aztán kezdődik a La Tène-cultura s benyúlt a római uralom idejébe is. Első műve, mely ezzel foglalkozik, »A kelta uralom emlékei Magyarországon« cz. a. az Archaeologiai Közlemények XIII. kötetében látott napvilágot, német fordításban pedig »Die Denkmäler der Kelten-Herrschaft in Ungarn« Budapest, 1879. cínnel a Litterarische Berichte aus Ungarn III. kötete 2. füzetéből külön kiadásban is megjelent. Ehhez aztán néhány kiegészítő kisebb cikk járult az Archaeologiai Értesítőben, a pusztagéczi leletről (XIV. 1880. 6—8), a pátkai ruhakapocsról (u. o. 62—65), a soproni leletről (u. o. 153—155), a szebeszlői ruhakapocsról (u. o. 160), a somogyomi aranyleletről (új f. I. 1881. 133—136) s az Archaeologia Közlemények XIII. kötetében a fokorui aranyleletről.

A kelta kor emlékeiben ismerhető fel legjobban Pulszky régészeti irányának jellege, mely az emlékeket nemcsak stylistikus szempontból vizsgálja, hanem történelmi vonatkozásaikra is kiterjeszkedik. Az egyes eszköz- és fegyvertípusok nem egyszerű formák nála, melyek a stylistikus fejlődés alapján osztályozandók, hanem azt is keresi, mely népnél voltak az ilyen eszközformák elterjedve. A tulajdonképeni végcél mégis csak ez, mert itt kapcsolódik össze a régészet a történelemmel s ha Pulszky már a stylistikus elemzés és osztályozás előtt, kevés anyagból is tudott következtetni, ez csak azt mutatja, hogy jobban látott, mint azok, kik időelöttinek mondják régészeti működésének jellemző sajátosságát. Mert, ha tévedett is egyik vagy másik következtetésével, az sem baj, a mikor újabb összehasonlításokra és gondolatokra ad alkalmat.

IV.

A magyar pogány sírleletekről 1891 február 1-én tartott akadémiai értekezése után egészen nagy műve, a Magyarország Archaeológiája megírására fordította Pulszky minden idejét, minden erejét és tehetségét. 1895 október 7-én adta be a M. Tud. Akadémiának, mint a Semsey-pályadíj archaeologiai kézikönyvére pályázó munkát.

A pályázat azonban öt évi határidő alatt oly óriási feladat megoldását kívánta, melynek sem Pulszky, sem más egészben nem felelhetett meg s ezért az 1896-iki nagygyűlés csak a második díjjal jutalmazta a munkát, az első díj ma is kiadatlan. A pályadíj feltételei szerint ugyanis három részből kellett volna állnia a műnek; az első rész magában foglalta volna az őskort, római és népvándorlási kort a magyar honfoglalásig; a második rész a honfoglalástól a renaissanceig, a harmadik pedig a renaissance-től a XVIII. század végéig terjedő emlékeket. Pulszky ellenben másféleképp osztotta be a régészeti anyagot; az első kötetben a népvándorlás előtti korokat tárgyalja; a második kötet első részében szól a népvándorlás- és honfoglaláskori emlékekről, a második része pedig egyes műtörténeti tanulmányokat foglal magában a középkorból s a XVI—XVIII. századból. A szoros értelemben vett magyar régészet összefüggő s a többinél kimerítőbb tárgyalása helyett tehát már csak egyes töredékes tanulmányokat kapunk, melyekről maga mondja Pulszky az előszóban, hogy a műtörténelmi rész általában gyengébb és hézagosabb, mint a régészet.

És mégis minden hibája, minden töredékessége mellett is nagyszabású alkotás ez a munka, melyben hat évtizedes tudományos tapasztalatainak megbecsülhetlen kincsét bocsátotta Pulszky a magyar nemzet és az egész tudományos világ tulajdonába.

A munkát a Pallas-társaság adta ki két nagy 8-adrétű kötetben, 194 táblával és 278 szöveg közé nyomott ábrával 1897 szeptember derekán, egy héttel Pulszky halála előtt, a kit megfosztott a sors attól az utolsó örömtől, hogy megérhette volna művének lázas türelmetlenséggel várt megjelenését.

A történelem előtti időkről, valamint a történelmi korról összefüggő átmeneti időszakról szóló rész, mely Magyarországon a római uralomig terjed, sőt az alföldi és felsőmagyarországi barbároknál azután is tart még jó ideig, magában véve is önálló becsű munka s a magyar tudományos irodalomnak régóta érzett hiányát volt hivatva pótolni. Ma sem tudjuk nélkülözni, pedig egy olyan, évről évre újabb meg újabb eredményeket feltüntető s még nagyon sok megoldatlan kérdéssel terhes tudománynál, minő a régészet, nagy idő az a 17 esztendő, mely Pulszky nagy művének megjelenése óta telt el. Ismere-teink azóta nagyon kibővültek, sok új anyag került napvilágra, melyek új műveltségi körökkel ismertettek meg, a régebbi fel-fogást sok minden tekintetben módosították, új szempontokra s következtetésekre adtak alkalmat, úgy hogy ma már újra érezzük a szükségét egy olyan, a történelem előtti időkről szóló összefoglaló nagy műnek, mint a minő Pulszkyé.

Mindjárt a palaeolith kornál tapasztalható, hogy mennyire megváltoztatták az újabb kutatások a régebbi álláspontot a negyedkori ember kultúrájának hazánkban való előfordulása felől. Midőn műve megírásához fogott Pulszky, általános volt nálunk az a vélemény, hogy az ember hazánkban csak a mai geologiai korban tűnt fel a csiszolt kő culturájával. A barát-hegyi és haligóczyi barlang leleteiről nem lehetett minden két-séget kizáró módon bizonyítani negyedkori eredetüket, az aggteleki barlang medvecsontokkal együtt lelt kőeszközeinél sem volt megállapítható, hogy a medvecsontok csakugyan a barlangi medvétől s nem a mai barna medvétől származnak-e s így a kőeszközök sem régebbiek a neolith kornál. A Herman Ottó által ismertetett miskolczyi palaeolith-typusú kőszakó-czákról is kétségbe vonták, hogy diluvialis rétegben fordultak volna elő. Pulszky tehát röviden végez a palaeolith korról, mint a mely csak Nyugat-Európában volt meg s még a geologiai vál-tozásokkal kapcsolatos Mortillet-féle felosztást is mellőzi. A néhány év óta megindult barlang-ásatásokból azonban kitűnt, hogy legalább is későbbi szakaiiban, a jégkor alatt s a postgla-cialis időkben nálunk is elterjedt a palaeolith kultúra s nem-csak Miskolczon és vidékén, de Erdélyben, Biharban, a Kis-Kárpátokban és Vértes-hegységben is maradtak emlékei.

A neolith culturával már tüzetesebben foglalkozik Pulszky, bár e téren nem tett önálló kutatásokat, hanem Rómer, Foltinyi, báró Nyáry Jenő, Ortway, Wosinszky vizsgálatainak eredményét foglalja össze az eszköztípusokról, kőkori lakásról, a konyhahulladékhalmokról, veremalakú földbe vájt putrikról, agyagművességről, ékszerekről stb. Itt is nagy haladás tapasztalható a lefolyt két évtized alatt. A csepelszigeti tőköli őstemető harangalakú óvszalagos edényeiről azóta kitűnt, hogy a kőkor végső szakának nagyon érdekes, nálunk azonban enyedüli emlékei, melyek még sok vitára fognak alkalmat nyújtani. A tószegi terramara őstelep utóbbi évek alatti rendszeres felásatása sok új eredmény megállapítására vezetett. Az agyagművesség osztályozása és összehasonlítása terén is előbbre haladtunk. Egészen új eredményekre vezetett azonban a délmagyarországi, erdélyi és felsőtiszavidéki festett edények culturájának megállapítása, mely szoros kapcsolatban volt a trójai első és második város culturájával s Trójától a Balkánon, Al-Dunán, Erdélyen s Galicián át a Dnyeperig terjedt.

A rézkorról szóló részt nagy monographiájából írta át Pulszky. Előbb a kérdés történetét adja elő, kritikailag tárgyalva a különböző nézeteket és szempontokat, aztán néhány fontos leletet ismertet, köztük a bronzokkal együtt talált domahidai s kovácsilánkokkal, kővésükkel és kifűrt kőfejszékkel együtt lelt lucskai réztárgyakat s úgy tér át a réztípusok osztályozására, melyek néhány másféle tárgy kivételével vésükből, baltákból, fejszéből és keresztelű csákányokból állnak.

A hazai rézeszközök nagy száma, mely nagyobb, mint Európa bármelyik más országában, eltérésük a bronzkori formáktól s a kőeszköz típusokhoz való csatlakozásuk, valamint egy részük anyagának a mátrai termésrézzel való egyezése nagy erősséget szolgáltat Pulszky véleményének, hogy nálunk a bronzkor előtt a neolithkori lakosság egy önálló rézculturát fejlesztett ki. Mégis van egy pár olyan szempont, melyet a kérdés végleges eldöntésénél figyelembe kell venni. Ilyen az, hogy rézkori temetőt vagy telepet Pulszky művének elkészülte óta sem találtak s bármily nagy is rézeszközeink száma, mindig csak szórványosan vagy több példányban földbe rejtett kincsletként fordulnak elő. Még a Mátravidékről is hiányoznak a réz-

kori telepek és temetők, pedig főleg Nógrádban sűrűn találhatóak úgy a kő-, mint bronzkorból, de egy sincs köztük olyan, mely összekötő kapcsul szolgálhatna a két kor között. Azt is figyelembe kell venni, hogy az eszközök közt elvétve specialis cyprusi formák is vannak, másfelől pedig a balta- és csákányformák a közép ázsiai pusztaságig, sőt azon túl az Altáijig nyomozhatók, hol szintén termés állapotban található a réz és arany s hosszantartó rézculturája volt. Számolni kell tehát a réz elterjedésében egy déli culturhatással, s egy keleti népáramlattal, valamint azzal a körülménnyel, hogy rézcsákányaink és baltáink vallásos és főnöki jelvények lehettek, hogy meg tudjunk magyarázni minden olyan problémát, melyet a rézkor kérdése fölvet. Bármilyen eredményre vezet is a kérdés végleges megoldása, sohasem fog elévülni Pulszkynak azon érdeme, hogy oroszlánrésze volt a kérdés tisztázásában.

A rézkor kimerítő tárgyalása után a bronzkorra tér át, melynek negyven lapot szentel. Midőn művét benyújtotta a M. T. Akadémiának, Hampel 3 kötetes nagy művéből (A bronzkor emlékei Magyarhonban) csak a leletek leírását magában foglaló két első kötet látott napvilágot, a tárgyak osztályozásával, összehasonlító elemzésével s áttekintő ismertetésével foglalkozó 3-ik kötet csak 1896 őszén jelent meg, úgy hogy Hampeltől függetlenül kellett e részt is kidolgoznia. Itt is röviden elmondja a bronzkor kérdésének történetét, melyről azóta van szó a tudományos irodalomban, mióta Thomsen dán tudós 1836-ban megalapította a történelem előtti régészetet s fölállította az emberi nem művelődése legrégibb emlékeinek 3 fokát, a kő-, bronz- és vaskort. Aztán fölveti azt a kérdést, vajjon készen kapták-e az őslakók kereskedés útján az öntésre szükséges bronzot vagy csak az önt vették külföldről és itt keverték össze a hazánkban található termésrézzel, de úgy találja, hogy — bár az utóbbi a valószínűbb — biztosan még sem dönthető el. A bronzkészítés mesterségének, elterjedését a déli culturnépekkel való kereskedelmi összeköttetésnek, nem pedig az árják Ázsiából Európába való bevándorlásának tulajdonítja. A chronológiában Mantelius azon régebbi nézetéhez csatlakozik, hogy a Kr. e. XV. században terjedt el Közép- és Észak-Európában a bronzcultura, de a Montelius-féle

alkorszakok helyett csak egy régebbit és egy újabbat vesz föl; amannak jellege az öntés, mely felváltotta a rézkori kovácsolást, emezé a cizellírozás, vésés és poncsolás; a bronzkor újabb szakából valók a gyönyörű meander- és spirál-díszítéssel ellátott kardok és csákányok s a kardok közt a díszes öntött markolatúak és liliumlevélalakú pengéjűek, melyek felváltották a rájuk szegezett fa- vagy csontmarkolattal ellátott szeglyukas és markolatnyelves fűzfalevelű pengéjű régebbi kardokat. Nálunk fejlett ki leggazdagabban, még az agyagedényeken is a spiráldisz, meander és koncentrikus kördisz. Éppen akkor, midőn a későbbi bronzkor leggazdagabban fejlett ki, behozta a dunántúli galaták érintkezése a bronzkori lakókkal az ország északi és keleti részeibe a hallstatti formákat, a kengyeles fibulákat, sallangokat, trébelt-öveket, körülbelül a Kr. e. VI. században.

A bronzcultura kérdésében ma egy sereg probléma várja megoldását. Német régészek ma már legalább is félezredévvé teszik korábbra a bronzkor kezdetét a Kr. e. XV. századnál s Reinecke és Kossina nem a déli culturnépektől, hanem északnyugatról származtatják a magyarországi bronzcultura eredetét, különösen Kossina, ki a Baltvidékéről dél felé terjeszkedő áriákkal (indogermánok) hozza kapcsolatba. Ugyanők és Montelius felosztása alapján négy alkorszakot vesznek föl Magyarország bronzculturájára, a három első azonban inkább tekinthetjük egyidejű, de különböző irányból, nyugatról, keletről s délről elterjedő és más-más eszköztípusból álló emlékcsoportnak, melyeknek egymásra gyakorolt hatásából fejlődött ki a jellemző magyarországi bronzcultura. Végeredményében tehát ez az álláspont megfelel Pulszky felosztásának, mely csak egy régibb és egy újabb bronzkorszakot vesz föl s ha a három első csoportot egyidejűnek vesszük föl, a bronzkor kezdetéül fölvevett Kr. e. 2000 évet is le kell szállítani a Pulszky által is elfogadott Kr. e. XV—XIV. századra, amikor Mykenae s Trója, meg az akkori északi barbárok, görögök, thrákok, illyrek s italikusok közt megkezdődött az a később a rómaiak és germánok közt is ismétlődő kapcsolat, a mi barbároknak a régebbi culturép fölötti elhelyezkedésére vezetett. Magyarország ekkor is országútja volt a népvándorlásnak s

magán viseli a déli culturhatás s a különböző barbár culturák egymásba szövődő bélyegét.

Tüzetesen foglalkozik a bronzkor után a vaskorral, melynek hazánk területén a délkelet felé terjeszkedő kelta vagy galata mozgalmakkal való összefüggését legelőször ő fejtette ki. Művének ezen része is korábbi monographiájának átdolgozása s összehasonlító chronológiáját ezekben foglalja össze :

Kr. e X., IX., VIII. században Görögországban a bronzkor átmenete a vaskorba. Homerosi költemények, a dór vándorlás, gyarmatok az olasz partokon, Massilia s mindezeknek befolyása a szomszéd népekre. Nálunk uralkodik a tiszta bronzkor.

VII. század. Villanovai kengyelfibulák; nálunk a bronzkor legszebb, teljes kifejlése; a spirálisok; a magyarországi lapos fibulák.

VI. század. Kezdeté körül Bellovesus és Sigovesus mondbeli bevándorlása Olasz- és Magyarországra; Hallstatt, Este; nálunk a czófalvi, fokorui, somogyomi, anarcsi, hársashegyi, komjátnai, blatniczai, zsujtai, tamásfalvi, erzsébetfalvi arany- és bronzleletek. A bronzcultura virága, melynél már vaskori formák fordulnak elő.

V. század. A hallstatti cultura teljes virágzása. Végén a boiok elfoglalják az etruszk Felsinát; certosai sirmező, a certosai fibula. Kurdi cisták.

IV. század. A La Tène-cultura kezdeté; Brennus elfoglalja Rómát; korong az agyagiparban; az ezüst felhasználása ékszerekre; a galaták érintkeznek a görög világgal; Fülöp király pénzeit utánozzák.

III. század. A galaták görögországi pusztításai 281—241; Ptolemaeus Philadelphusnál zsoldosok. Antiochus győzelme 277, Attalusé 241-ben. Az egyedi niellos bronz díszedény a Ptolemaeusok korának stíljében. Szárazdi és regölyi kincslelet.

II. század. Boiok megveretése 191-ben Italiában s Magyar- és Csehországba való kivándorlásuk. A pénzek latin betűk; Biatec, Nonnus fejedelmek nevei.

I. század. A géták megverik a boiokat (40 körül). Cobrovomarus. Pannonia elfoglalása a rómaiak által.

II. század. Somodori, sárszentmiklósi, lóki, tétényi kocsik. Szárnyfibulák. Aszari lelet.

III. század. Aláhajlított lábú és magassarkú fibulák.

A teljesen kifejlett vaskorba számítja még a titeli ezüstlapokat, de csak későbbi leletektől várja a biztosabb chronologia meghatározását.

Újabb felfogás szerint a Bologna szomszédságában lévő Villanova culturája, mely a felsőolaszországi bronz- és vaskor közti átmenet idejéből való, a Kr. e. IX. századba, sőt a X-be megy vissza s ez a Hallstatti cultura kezdetének idejét is visszavezetné legalább is a VIII. századig, a mikor nem a kelták, hanem az illyrek tanyáztak azon a vidéken. Valószínűbbnek látszik tehát, hogy az illyrektől indult ki a Hallstatti cultura, míg a La Tène csakugyan a kelták és germánok vaskori culturájának felel meg s kezdete is visszamegy a Kr. e. V. századba. Ezen vitás kérdésekhez olyan problémák is járulnak, mint Kaukázusban a kobáni, meg a hallstatti cultura közti vonatkozások, melyeknek tisztázása a jövő kérdései közé tartozik.

Nem szólt Pulszky a magyarországi korai vaskor skythacsoportjáról, melynek nyugot felé a bronz- és vaskor közti átmenet idejéből származó pilini nagy őstemető a végső pontja, főleg pedig Erdélyre szorítkozott s összeköttetésben volt a dél-oroszországi skytha- emlékekkel. Pulszky műve azonban befejezéshez közeledett, midőn Hampel foglalkozni kezdett a skytharégiségekkel s így ez a csoport is azok közé tartozik, melyek a későbbi vizsgálatok eredményeit képezik. További kutatásra vár az érdi Százhalom tüzetes megvizsgálása, melyeket a monda után a tárnokvölgyi ütközetben elesett hunok temetőjének tartanak, de nyilván a vaskor első szakából valók. A fagerendákból összerótt kamarába helyezett urnák egy sereg más magyarországi halomsír jellemző sajátosságai, de Rómernek az 1876-iki congressus Compte-rendujében kiadott rövid összefoglaló ismeretése óta semmi további lépés nem történt e halmok problémájának megoldására nézve.

A római uralom magyarországi emlékeinek rövid tárgyalásával végződik az első kötet. Itt érezzük először, mennyit veszített a magyar tudomány azzal, hogy Pulszky későn fogott nagy műve megírásához, midőn már hanyatlóban volt szelle-

mének korábbi csodálatos frissége s elvesztette előbbi rugékonyságát. Mindössze másfél ívet szentelt a római kornak, mely oly gazdag és változatos volt az emlékekben s bár Magyarország csak egy határszéli provincia volt, műemlékei sem hiányzottak.

A népvándorlási kor régészeti hagyatékának vizsgálatát és földerítését Pulszky kezdte meg nálunk s idevonatkozó tanulmányai a legmaradandóbb és legbecsesebb emlékei régészeti működésének, melyet még Hampel nagy monographiái sem képesek elhomályosítani. Nagy műve II. kötetének első részét foglalja magában ez az emlékcsoport, melynek tárgyalása 134 lapra terjed ki.

Kezdi a római uralom III. századbéli barbár emlékeivel, az osztopataki lelettel és herpályi paizsdudorral. Azután századok szerint átmegegy a IV. századbéli visigoth emlékekre (Szilágyosomlyói kincs, krásznai aranyrudak), a hunn uralom idejébe teszi az Attilának tulajdonított nagyszentmiklósi kincset, az V. századból a keszthelyvidéki culturára terjeszkedik ki, a VI. század végéig tartanak a gepidák emlékei, melyek közé számítja az apahidai és bakodi kincset, aztán következnek a VII—VIII. századból az avar kori leletek s végül a pogány magyar sírleletek.

E chronologiai beosztás helyett egy Hampel által is elfogadott ethnikai csoportosítás látszik helyesebbnek, melyek idő tekintetében kevésbé választhatók el egymástól. Egyik csoportba tartoznak a góth emlékek, melyek a Sassanidakori perzsa művészet hatása alatt Dél-Oroszországban fejlettek ki a góthoknál 300 féle s a góthok által elterjedt először a magyarországi germánoknál, aztán a visigóthok Dél-Franciaországba való vonulása után a frankoknál s egyéb nyugati germán népeknél is. Nálunk a longobárdok Itáliába való költözése s a gepidák leveretése (568—569) az a határpont, melyen túl a germánleletek megszűnnek. Ezzel egyidejűleg egy más emlékcsoport tűnik föl, mely amannál jóval szegényesebb s az ország középrészét, főleg az Alföldet elfoglaló sarmatáknak tulajdonítható. A temetők a római korról érintkeznek, a gyakran előforduló érme a III—V. századból valók, de e leletek jól benyúlnak az avarkorba is, úgy hogy az olyan nagy temetők, minők a keszthely-

vidékiek, három-négy század hagyatékát foglalják magukban. A hunnok emlékei nehezen állapíthatók meg. A moguntianai vár helyén, Fenéken vannak római tárgyaikkal együtt olyan övtagok, csattok stb., melyek analógiái a Közép-Volga vidékéről ismereteseek, ezek tehát a moguntianai vár Attila idejébeli hunn őrségének hagyatékai lehetnek. A nagyszentmiklósi Attila-kincs aligha származik ezen időből. A földben mindenestre jóval később rejtették el; utolsó tulajdonosa alighanem a Sz. István által legyőzött Ajton volt. De a kincs, legalább egyik csoportja, néhány századdal hamarább készült és pedig keleten, úgy hogy az indiai művészet hatása is megállapítható rajta. Majd ha jobban ismerjük Közép-Ázsia régészétét, végérvényes ítélet csak akkor mondható e rendkívül becses régiségről. Az avar leletek közt két csoport különböztethető meg. Egyik a kobánvidéki népvándorláskori emlékekkel van rokonságban, a másikkal Szibéria nyugati felében találunk szoros egyezést. Itt volt az avarok hazája, innen jöttek nem egészen két évtized alatt hazánkba s magukkal sodorták az azovi tengermelléki hunnokokat. Ezt a történelmi háttérrel tüntetik föl az avarkori leletek.

A mű második részének címe: Műtörténelmi tanulmányok Szt. Istvántól II. Józsefig. Tárczaczikkszerű rövid, töredékes tanulmányok ezek, melyektől azonban nem lehet elvitatni Pulszky ötletekben gazdag, szellemes megjegyzéseit, sem azt, hogy ne volnának tanulságosak, melyek közül egyik-másik ma is hézagot pótol régészeti irodalmunkban. A tanulmányok három csoportra oszlanak. A keresztény templom s a köríves építészet cím alá foglalja egyes Árpádkori emlékek tárgyalását, ilyenek: a köríves styl Magyarországon; a magyar szent korona és pedig külön fejezetben: a II. Sziveszter által Sz. Istvánnak ajándékozott felső rész s a Dukas Mihály által I. Gézának küldött alsó korona; a királyi palást; Sz. István prágai kardja; Gizella királyné arany keresztje a müncheni királyi palota Reiche Kapellejában; Konstantinos Monomachos görög császár Nyitra-Ivánkán szántás közben lelt zománczos arany koronája; a byzanci rekeszes zománczlemlékeivel kapcsolatban a bevájt zománczlemlékei; III. Béla s neje sírmellékletei; aquamanilék; egyéb egyházi eszközök; Árpádkori feszületek; encolpiumok;

egyéb árpádkori emlékek; köztük Sz. Margit koronája, II. Géza és III. István pecsétnyomója, melyeket középkori hamisításoknak tart.

A csúcsíves styl kora címmel XIV—XV. századbéli emlékekről beszél és pedig a csúcsíves építészet általános jellemzése után a feszületről s oltáredényekről; az oltárokról; a csúcsíves styl ötvösségéről, röviden kiterjeszkedve a sodrony-zománczra; Sinka mester Halas határában lelt ezüst edényeiről; a hermákról; a Nagy Lajos korabeli ötvösművekről; Kolozsvári Márton és György műveiről, a prágai Sz. Györgyszoborról; XV. századbéli ötvösművekről; Szent Simeon zárai sírládájáról; a festészet kapcsán a Szent László legenda képeiről, Rozsnyai János nagyszebeni oltárképéről, a szepesváraljai falképéről; külön fejezetet szentel a Bécsi Képes Krónika miniaturejeinek, melyeket három különböző kéz művének tart, a fényes címlelap s az Attila haláláig terjedő három nagyobb és tizenkét kisebb kép és a kezdőbetűk figurális díszítése minden tekintetben művészi becsessel bír, mesterkézből került ki, gyöngébbek a második kéz képei, melyek Péter megvakításáig tartanak s még gyöngébb a harmadik miniator munkája, ki már nem is fest nagyobb compositiót; végződik e sorozat az 1508—1515 között készült lőcsei oltárral.

A renaissance-ot összefüggő nagyobb tanulmányban tárgyalja, szól a Corvinákról a Bakócz-kápolnáról, Mátyás király kalvariájáról, Bakócz T. nyaklánczáról és keresztjéről, Báthory András 1520-iki Madonnájáról s a Lászlai János által 1508-ban emelt gyulafehérvári vestibulumról, melyek után áttér az ötvösművekre s végzi a tanulmányt a XVI—XVII. századbéli felföldi és erdélyi ötvösművességgel. A XVI—XVIII. századbéli építészet, festészet és szobrászat vázlatos ismertetése zárja be újabbkori műemlékeink sorozatát.

Ha végigtekintünk Pulszky Ferencz régészeti munkálkodásán, a kötetek száma után lesznek, a kik keveselni fogják, különösen ha még arra is hivatkoznak, hogy korábbi értekezéseit is jóformán magában foglaló nagy munkájának két kötetével csaknem ki van merítve. De hamis fogalmat szereznének, ha Pulszky megítélésénél ilyen mértéket alkalmaznánk. Azt is számba kell vennünk, mivel és mennyiben járult hozzá egyes

tudományos igazságok tisztázásához. S akkor a részrehajlatlan ítélet nem zárkozhatik el ama igazság elől, hogy alig van a magyar régészetnek olyan ága, melynek előbbrevitelében ne lett volna oroszlánrésze Pulszky széleskörű ismereteinek s mindig önálló utakon járó, ötletekben gazdag felfogásának.

Méltán ünnepeljük születésének százéves emlékűnnepén s rójuk le a hálás emlékezet adóját e nagy embereink sorában is kimagasló szellemnek.

VI. kötet.	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— K 40 f.
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól ...	— „ 60 „
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1 „ 20 „
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól ...	— „ 50 „
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól ...	— „ 80 „
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— „ 40 „
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— „ 40 „
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— „ 80 „
	VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	— „ 20 „
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1 „ — „
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— „ 90 „
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2 „ — „
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól ...	— „ 80 „
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 „ 50 „
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1 „ — „
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— „ 60 „
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	— „ 60 „
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— „ 30 „
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— „ 30 „
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— „ 60 „
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1 „ 50 „
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	— „ 60 „
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	— „ 50 „
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	— „ 60 „
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	— „ 30 „
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	— „ 60 „
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	— „ 80 „
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— „ 60 „
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— „ 80 „
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 „ 20 „
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— „ 60 „
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— „ 30 „
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— „ 60 „
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól ...	— „ 60 „
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1 „ — „
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	— „ 40 „
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— „ 50 „
	III. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1 „ — „
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— „ 30 „
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 „ — „
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1 „ — „
XI. kötet.	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— „ 30 „
	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— „ 30 „
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1 „ 20 „
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— „ 80 „
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól ...	2 „ — „
	V. Laufenauser Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól ...	— „ 30 „
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— „ 40 „
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	— „ 40 „
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— „ 40 „
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— „ 20 „
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— „ 40 „

XI. kötet.	XI. Halász Ignác r. tagról. <i>Szilasi Mór</i> r. tagtól ...	— K 40 f.
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 » — »
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	— » 45 »
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	III. Staub Mór r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól ...	— » 80 »
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól ...	— » 60 »
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól ...	— » 60 »
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1 » — »
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	— » 80 »
XIV. kötet.	I. Bubits Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	1 » — »
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézi Lajos</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutányi Tamás</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 » — »
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2 » — »
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól ...	1 » — »
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól ...	1 » — »
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól ...	1 » 50 »
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	1 » — »
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	— » 50 »
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 40 »
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól ...	— » 60 »
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól ...	1 » 50 »
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	1 » 20 »
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	— » 40 »